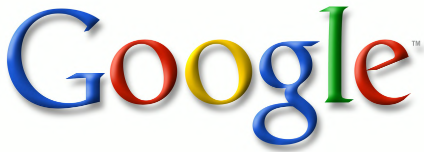

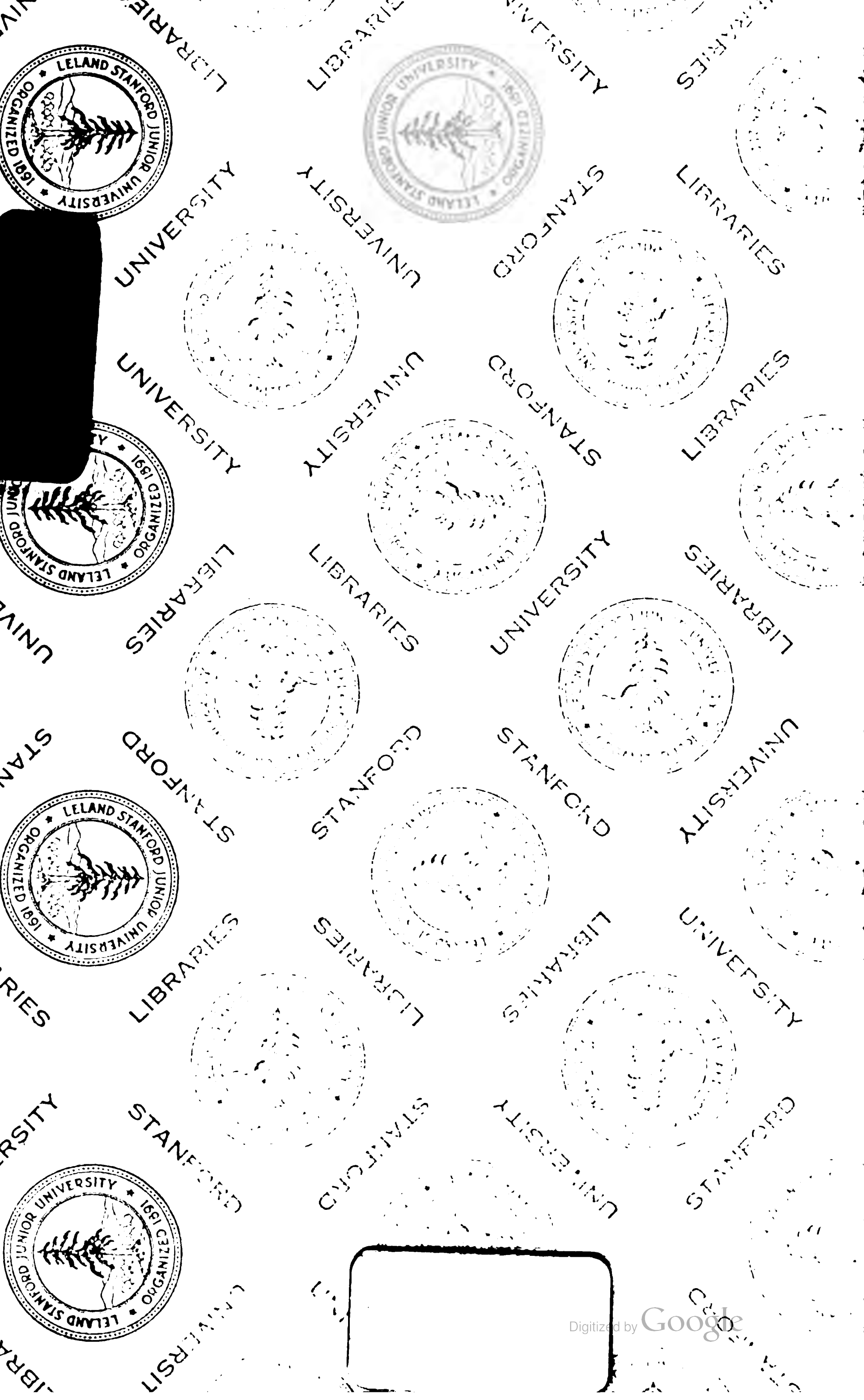

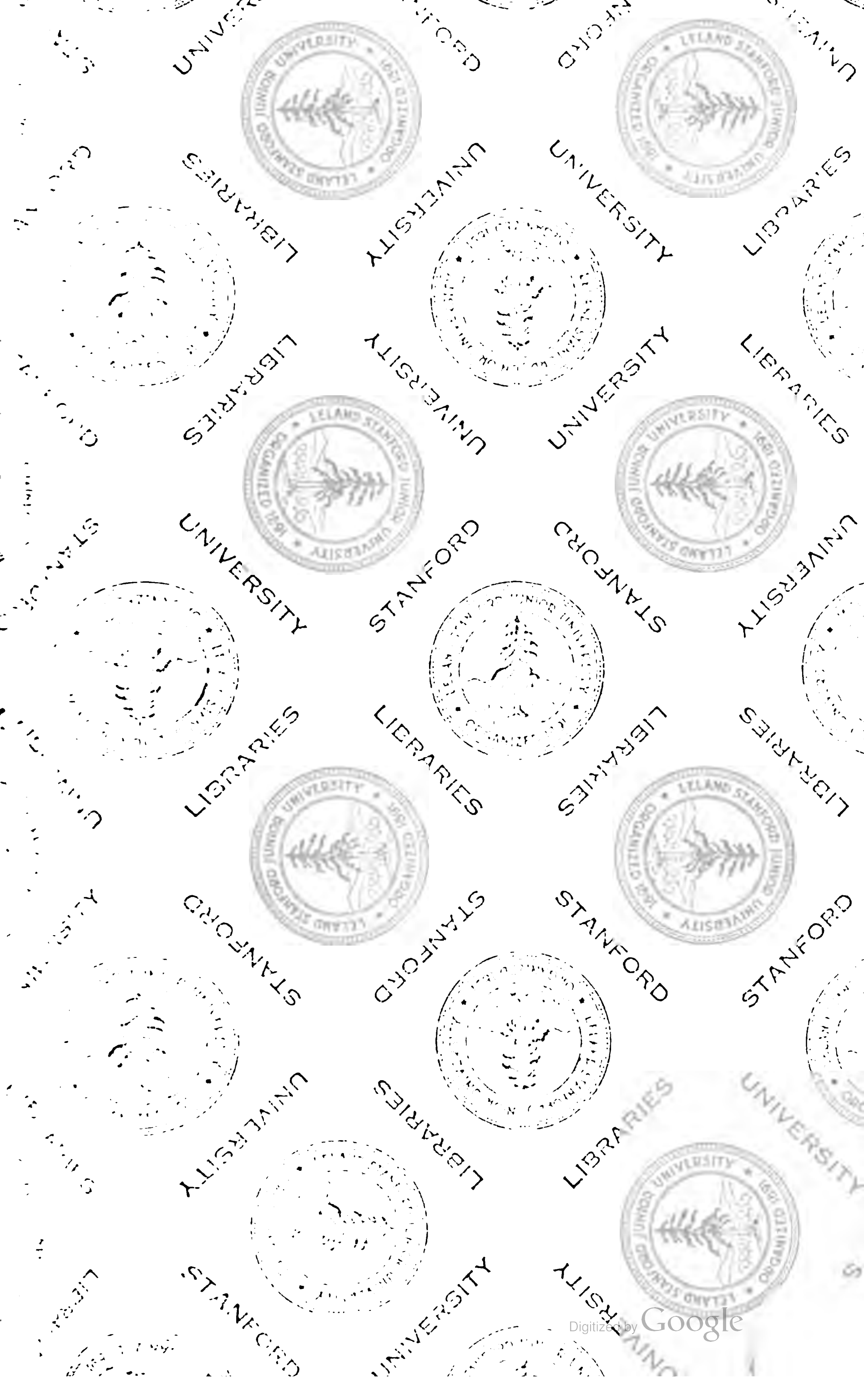
STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891
Digitized by Google

ВИБІР
З УКРАЇНЬСКО-РУСКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДЛЯ

УЧИТЕЛЬСКИХ СЕМИНАРИЙ

УЛОЖИВ

Олександер Барвіньский.

Ціна 3 корони.

У ЛЬВОВІ, 1901.

Накладом ц. к. Видавництва шкільних книжок.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

В публи́чних шко́лах ма́ють бу́ти в ужи́ваню лиш книжки́, приписані Шкільно́ю Ра́дою Краєво́ю і ви́дані на́кладом ц. к. видавни́цтва шкільни́х книжо́к, ви́нявши окре́мі упова́жненя Ра́ди Шкільно́ї. Тако́ж не вільно тих книжо́к продава́ти по ціна́х ви́сших над ті, які на за́головнім ли́сті озна́чені. Ко́жда кни́жка, ви́дана на́кладом ц. к. видавни́цтва шкільни́х книжо́к, ма́є на за́головнім ли́сті ц. к. орла́ з на́писом „ц. к. видавни́цтво книжо́к шкільни́х".

ЗМІСТ.

I. ВІДДІЛ.

А. Вибір із староруской літератури.

II. ВІДДІЛ.

III. ВІДДІЛ.

Огляд історії україньско-рускої літератури.

Історня літератури і еї задача. Літературою або письменьством називаємо збір всїх словесних творів, якими виявляє ся здібність народу в ріжних добах его розвитку. Окрім письменних творів (а від них походить назва „література“ або „письменьство“) належать до обсягу літератури сї словесні твори, що повстали без пера й паперу і переказом переходили від поколїня до поколїня, поки їх не записано з народних уст. Се устна література („народна словесність“) в супротивности до писаної літератури. Історня літератури є наукою про письменників і про твори письменьства. Она викладає, як письменьство розвивало ся, які зміни проявляли ся протягом часу в змістї і формі письменьских творів, поясняє, що пособляло а що спиняло розвиток письменьства, який вплив на письменників та їх твори мали історичні подїї, а як знов письменьство впливало на свою суспільність і на иньші народи, а також, яку звязь має рідне письменьство з иньшими. В письменьских творах виявляє ся сьвітогляд народу і ступінь его просьвіти в ріжних добах его розвитку. Тим то історня письменьства доповняє історию народу.

Подїл історії україньско-рускої літератури. Україньско-руска література виявляє в своїм розвитку три головні доби:

І. Перша доба старинна. В сїй добі має письменьство візантийско-болгарско-церковний характер, а триває она від початків письменьства з введенєм християньства на Руси (988 р.) аж до упадку Царгорода (1453 р.), сего головного і майже виключного осередка культурного впливу на Русь.

Старинну добу дїлимо на два відділи: перший віддїл процьвіту письменьства до 1240 р., то є до нападу Татар. В тім часї наслїдком татарского погрому упадає зовсїм значінє вел. княжівства київского, а видвигає ся суздальске на півночи, куди також переносить свій престіл київский митрополит. Київ, мати руских городів, зруйнований Татарами, переставши бути столицею митрополитів, втратив провід на Руси. Наслїдком татарских наїздів ослабла духова звязь між Києвом а Царгородом і південно-сла-

вяньскими краями, багато письменників полишило Русь, багато рукописий і творів письменьства запропастило ся безповоротно. Полїтичне й лїтературне житє південної Руси знаходить тепер пристановище в Галицко-Волиньскім князївстві (де продовжає ся навіть київска лїтопись), поки і се князївство не упало також під татарским погромом.

Другий віддїл се час застою й упадку лїтератури. З упадком державної самостійности Галицко-волиньского князївства підупадає тут і духове й письменьске житє. Навіть лїтопись Галицкої Руси не збереглась тут, а на далекій півночи; княжі грамоти поватрачували ся і ледво кілька писаних латиньскою мовою зберегло ся в далеких чужих архівах.

Старинна доба визначає ся високо розвитою письменьскою старорускою мовою, виробленою на основі церковно-славяньского язика в перекладах візантийских творів, в лїтописях, законодатних книгах і поетичних памятниках.

II. Друга доба — середня. В сій добі проявляє ся переважний вплив латиньско-польский і західно-европейский а триває она від упадку Царгорода аж до виходу „Енеїди“ Івана Котляревского (1798 р.) на Українї, а в Галичинї до 1837 р. т. є. до виходу „Русалки Днїстрової“ М. Шашкевича.

Середню добу дїлимо на два віддїли: перший віддїл до андрусівскої угоди між Польщею а Московщиною (1667 р.), другий — до Котляревского і Шашкевича.

По лїтературнім застою й упадку з кінцем старинної доби появляють ся перші завязки нового письменьства. Відбили ся в нїм вже західно-европейскі впливи, слїдні на зміненій і мішаній (з польщиною, латиною і и.) мові, як і в провідних гадках сего письменьства. Латиньско-польский вплив державний на Русь розпочав ся вже із злукою Галицкої Руси (1340 р.), і Литви (1386 р.) з Польщею, але сї події майже зовсім не мали впливу на тогочасне руске письменьство. Доперва тїснїйша звязь Руси і Литви з Польщею, переведена Люблиньскою унією (1569 р.), проявила ся латиньско-польским впливом в рускім письменьстві. Крім того проявляє ся в духовім житю Руси вплив Німеччини як і західної Европи. Перші слїди нового духового житя руского бачимо вправдї на литовскій Руси, але ті завязки нового житя (церковні братства з братскими школами, печатнї і т. и.) вкорінюють ся і розвивають ся на Галицкій Руси, а Львів стає якийсь час навіть осередком сего житя почасти побіч, почасти яко наслїдник Вильна

й Острога, поки з кінцем XVI ст. не переніс ся осередок житя південної Руси знов до Києва. Андрусівска угода розірвала Україну на дві половини: — правобічна підлягає щораз більше впливови Польщі; лівобічна з Києвом входить в тісні зносини з Московщиною і підлягає її впливам.

Хоч книжне руске письменьство середньої доби не було народне, однак книжна мова в письменних творах щораз більше наближає ся до народної а крім того з початками козаччини витворив ся народний епос в думах.

III. Третя доба — новочасна видала з виступленем Котляревского (1798 р.) і Шашкевича (1837 р.) народне письменьство в живій народній мові.

Огляд історичного розвитку руского язика[1]).

Язик або мова є головною прикметою кождого народу. Нарід, що полишив свою мову або втратив її насильно, перестає бути народом того імени, яке мав перше. Кождий нарід є нерозлучно звязаний головно із своєю мовою, з нею живе і умирає. Про житє народу оповідає нам істория, про житє і розвиток язика сьвідчать літературні памятники. З них досліджуємо живу народну мову від нинїшньої доби аж до прастарих, давно минувших часів.

Письмо. Між славяньскими народами мають Русини (по Словінцях) найдавнїйші письменні памятники. З поганьских часів не зберегло ся нїчо писаного, хоч вже і в поганьскій добі Русь була в зносинах з осьвіченими сусїдами, іменно з Царгородом і ин., і послугувала ся письмом, про яке згадують вже арабскі історики, а старинна житепись св. Кирила наводить, що він в IX ст. найшов в Корсуни евангеліє і псалтир руским письмом писане і чоловіка, промовлявшого тою бесїдою. Можна догадувати ся, що як иньші Славяни, так і Русь уживала в письмі „черт і рів“, знаків, про які згадує болгарский монах Храбр, ученик св. Климентія, в своїм творі „О письменехъ“ (з IX. або початку X. столїтя). Очивидно було се якесь початкове письмо, котре св. Кирил найшов і в Панонії, проповідуючи християньску віру.

---

[1]) Слово язик часто уживає ся в старинних руских творах (н. пр. в лїтописи) в значіню слова нарід; таке значінє має иноді і слово земля.

Се письмо винайдене св. Кирилом зве ся по єго імени кирилицею[1]), а форми сего письма переняв св. Кирил з грецкого.

Староболгарский (церковнославяньский) язик. Св. апостоли Славян Кирил і Методій, вийшовши з Солуня (головного міста переважно славяньскої Македонії), ширили християньство в Болгариї, Моравії і Панонії а перекладом сьвятого Письма і богослужебних книг зробили старославяньский (або староболгарский, церковнославяньский) язик письменною мовою. Сей готовий взорець письменної мови дістав ся через Болгарию і Сербію на Русь, до Києва, де вже на довго перед Володимиром В. було багато християн. Перші київскі християня неперечно уживали в церковних обрядах і богослуженю старославяньского (церковнославяньского) язика, хоч сей язик приняв у себе багато елементів з ріжних славяньских нарічий ще перед тим, поки став на Руси язиком церкви. На Руси сей язик приноровлено до рускої вимови і длятого старославяньский язик не являє ся в наших церковних книгах в первіснім виді, а єсть зрущений іменно що до звуків. Тим то й читаючи церковні книги, вимавляємо старославяньскі звуки по руски. Але й для иньших потреб не бачила тодішня Русь конечности витворювати окремого письменьства старорускою мовою, позаяк письменники бачили в церковнославяньскім язиці готову літературну мову, зовсім пригідну для вислову мислий, піддержувану високою повагою церкви.

Основою церковнославяньского язика послужила болгарска мова (родинна мова св. Кирила з Македонії, якою говорили солуньскі Славяни[2]). Тою мовою переложено св. Письмо і церковні книги і она стала таким способом в південній Славянщині богослужебною мовою як і мовою початкового церковного письменьства. Та сама задача припала їй на Руси з того часу, як Русь з заведенєм християньства (988) вступила у взаємини з Царгородом.

Староруский язик. Церковнославяньский язик мусїв бути близько споріднений із старорускою мовою, (бо славяньскі нарічя

---

[1]) Крім кирилиці у деяких західних Славян (Хорватів) є ще азбука звана глаголицею. Хто винайшов глаголицю — не відомо на певно, однак памятники писані глаголицею є так само давні як і памятники кирилиці.

[2]) Деякі учені (Копитар, Мікльосич) уважали церковнославяньский язик мовою Славян, що в IX ст. жили між Дунаєм а Дравою, в межах давної Панонії. По думці тих учених ті Славяни, що говорили церковнославяньскою мовою, були або предками нинїшних Словінців або славяньским племенем, що вже не істнує а було споріднене з Словінцями і Болгарами. Погляд сих учених має що раз меньше сторонників.

не ріжнили ся в тих давних часах так між собою як нинї); инакше язик церковного богослуженя був би незрозумілий для народу і був би так скоро не приняв ся в письменьстві на Руси. Письменні люди в тих часах громадили ся головно по монастирях, де більшу частину часу проводили на читаню книг духовного змісту, так що память мимохіть привикала до язика тих книг. Під впливом і вражінем сих взірців брав ся письменник писати релїґійну повість або висловлювати своє побожне чувство. Очивидно висловлювано се не инакше як церковнославяньским язиком, до котрого спершу треба було привикнути за читанем богослужебних книг, але відтак трудно було від него визволити ся. Длятого то і перший лїтописець руский каже: „А словѣнескъ языкъ и рускый одинъ", хоч на основі язикових дослїдів нинї нїхто вже не подїляє думки першого руского лїтописця про єдність старославяньского і руского язика в тих часах. Сам язик першої лїтописи є старославяньским лише в самій основі, а скрізь ту старославяньску основу виступають прикмети старорускої мови і в звуках і в формах слів і в складнї річи. І в иньших памятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язик духовного письменьства значно відріжняє ся від язика деяких памятників того часу а іменно памятників законодатних (Руска Правда) і поетичних (Слово о Полку Ігоря, хоч сей памятник ріжнить ся від духовних памятників ще більше стилем, як язиком).

Певно, що старорускиий язик в тих давних часах мав багато прикмет церковнославянщини, нинї вже затрачених. І в нинїшних народних говорах подибаємо деякі старорускі язикові останки, позабуті в лїтературній мові, що нагадують церковнославяньский язик. Тим то старорускиий письменник у многих церковнославяньских формах слів бачив свої рідні і вводив в своїм писаню разом форми церковнославяньскі і рускі. Так витворив ся старорускиий письменний язик, в котрім церковнославяньскі прикмети мови виступають не все однаково різко. Де йде мова про високі предмети віри і богослуженя, там бере перевагу церковнославянщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тодї, як річ звертає ся до проявів щоденного житя. Багато місць в лїтописи, особливо-ж Галицко-Волиньскій, визначає ся красою лїтературного стилю, в котрім народний кольорит мови виступає дуже виразно, а вже в „Піснї про похід Ігоря" під впливом одушевленя поета зложила ся з народних красок чудова поетична картина старорускаго житя, а церковнославяньска складня зовсїм уступила місця живій народній стилїстицї.

В старорускім язиці відбив ся вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно правничого і родинного житя (н. пр. **вира**, грошева кара, **тіун** судия, **гридниця** сьвітлиця і т. и.) — а крім того могучий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релігійним, духовим і моральним житєм Руси і надав цілому сьвітоглядови народу окремішне пятно, відмінне від західноевропейскої культури. Вплив сей виявив ся і в мові многими грецизмами що до форм як і висловів (особливо багато хрестних імен грецких), н. пр. антифон, архистратиг, архимандрит, епископ, митрополит, єрей і ин.). Часті наїзди татарскі і їх пановане на Руси полишили також багато слідів в язиці напливом нових східних елементів (татарских, перских і турецких), ще й нині уживаних (н. пр. багатир або богатир, баламут, булава, бунчук, бурда, чабан, чумак, гайдамака, фота (запаска), колпак, опанча, канчук і т. д.).

Переходова доба в розвитку руского язика. Переклади св. Письма. Віки XIII—XIV уважають рускі язикознавці переходовою добою в історії звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсім щезли, коли тимчасом иньші на їх місце вступили. В першій половині XIV. ст. війшла Галицка Русь в склад Польщі, а в другій половині XIV. ст. Київска Русь в склад литовскої держави. Литовці підчинили ся впливови рускої просьвіти, виробленої за ліпших часів київської доби. На Литві панував до часів Жигимонта Августа руский язик, що був також язиком урядових грамот і законодатних книг (в катедрі на Вавелю, в Кракові находимо ще й нині написи кирильскі). В литовскім статуті урядово постановлено, що „писар земский має по руски літерами і слови рускими всі листи і позви писати, а не иньшим язиком і слови“[1]). Однак се не є одноцільний язик з основними прикметами одного якогось наріча, але нарічева мішанина південнорусках і білоруских прикмет із значною примішкою канцелярскої одностайної фразеольоґії. В церковних книгах оставав і дальше старославяньский язик, лише потроха затронутий місцевим говором писця, а в правничих актах бачимо більше народнорускої мови. Давні основи київскої культури задержали ся і в нових обставинах, не доставало лише сили, щоби она відродила ся, самостійно розвинула і оживила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

---

[1]) Той язик був також дипльоматичним в зносинах з Татарами і Молдавією.

Але в перших десятках XVI ст. бачимо в духовім житю Руси цілий ряд прояв, що були плодом европейского руху, викликаного реформацнєю. На Волині й Україні проявив ся особливо поміж шляхтою социніянізм. Социніяни старали ся заснованєм шкіл, друкарень, зборами і прилюдними розправами розповсюджувати свою науку. Тимчасом для оборони католицкої віри покликано до Польщі Єзуітів (1564 р.). Дуже скоро розширили ся они й на Руси і ділали з підмогою шкіл, друкарень і прилюдної проповіди. Се спонукало і православних взяти ся за просьвіту народу, котра головно була звернена на релїґійне поле. Сї просьвітні змаганя звернули бачність письменників на народну мову і виявили ся в цілім ряді проб перекладу книг св. Письма, особливо Нового Завіта, на народний язик. Ще перед розповсюдженєм социніяньства на литовскій Руси (отже незалежно від впливу реформациї) появила ся Біблїя Францїска Скорини, родом з Полоцка, „людемъ посполитымъ рускаго языка къ пожитку" (в білорускій мові). З кінцем пятьдетятих років XVI. ст. в Пересопницкім монастирі (на Волині) трудили ся над перекладом євангелія „изъ языка болгарского на мову рускую" архимандрит Григорій і якийсь Михаіл, син протоєрея Сяніцкого, а в тім перекладі бачимо багато зворотів і форм живої народної мови. Крім того є ще й иньші переклади євангелія на руску мову, зроблені для людий, що „языка словеньского (т. є церковного) не розуміють".

На основі Пересопницкого Євангелія можна сказати, що народна мова виступила в XVI. ст. з такими вже виразними прикметами, які ледви проглядають в письменних памятниках старорускогo язика. Вправдї задержано там ще багато форм і зворотів церковнославяньского язика, а се мабуть тому, що они видавали ся для читателя зрозумілими. В тих церковнославяньских формах збереглм ся многі черти старорускогo язика, властиві також церковнославянщинї, але вже перемінені і перероблені в дусї народної рускої фонетики. Бачимо тут мовби стару будівлю, в котрій живуть нові люди, з новими потребами і поглядами. Не кажуть они вже, як в давнину висловив ся лїтописець, що: „язик словеньский і руский оден". Напротив они трудять ся „людемъ посполитымъ руского языка къ пожитку" задля того, що ті люди „языка словеньского не розуміють". Тим способом рускі письменники вже в XVI. ст. були сьвідомі окремішности руского язика від церковнославяньского і признають потребу — витворити письменну руску мову яко окремішну цілість, відмінну від церковнославяньского

і польского язика. Початок був отже зроблений: народна мова стала входити і в духовні книги. В так званих „Учительних евангеліях"[1]) часто находимо переклади на народну мову виїмок з книг старого і нового завіта[2]), а відтак ще більше в збірниках проповідий в другій половині XVII. ст. (н. пр. Галятовского і Радивилівского).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релїґійних суперечках не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Длятого заходили ся они виробити літературний язик на готовій книжній основі — а такою основою видавала ся їм церковнославяньщина.

Релїґійна борба і релїґійні спори, особливо після берестейского собору (1596 р.) спонукували православних до пильнїйшого вивчуваня церковнославяньского язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був в церковнославяньскім слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але осьвячене слово віри, і готов був піддержувати церковнославяньский язик не тому, щоб він був для него зрозумілий, але задля того, що вивисшав ся понад уровень єго звичайного розуміня. Більшість суспільности змішувала ідею церковнославяньского язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Длятого славний борець православія Іван Вишеньский при кінци XVI. ст. кличе: „Книги церковні всї і устави словеньским язиком друкуйте... Євангелія і Апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочивайте; по літургії-же, для вирозуміня людского, по просту толкуйте і викладайте". Тим способом „простий" себто народний язик відсунено знов на другий плян а вибрано до релїґійної борби готове оруже, яким видавав ся язик церковних книг.

Книжний руский (славяньскоруский) язик. Однак язик тодїшних письменників не був уже тим старословеньским язиком найдавнїйших памятників славяньского письменьства (як н. пр. Остромирового євангелія); се вже був язик перемішаний народними формами, словами і зворотами, а крім того латиньским

---

[1]) Рід пояснень до євангелій, зближених до проповідий.

[2]) До XVI ст. відносить ся переклад „Пісні пісень" а до того-ж або троха пізнїйшого часу переклад Псалтиря на народну руску мову (доси в рукописи).

і польскими словами. Так отже церковнославяньщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руского язика.

З початком XVII. ст. (1619 р.) виступає Мелетій Смотрицкий із своєю Словяньскою Граматикою, з наміром витворити чистий славяньский (т. є. старославяньский) язик, хоч сего не вспів строго перевести, бо рускі письменники, хоч держали ся церковних книг, не могли зовсім вивволити ся спід впливу живої народної мови. Задля того язик тих письменників можна властиво назвати славяньско-руским. Після виходу граматики Смотрицкого почав ся взаїмний вплив між книжним-славяньско-руским язиком і народним. Плодом того взаїмного впливу був книжний руский язик, котрий вдоволяв потребам більше книжних людий своєю граматичною правильностю, як і людий звичайних своєю зрозумілостю. В очах народних мас здобув собі мало-помалу побіч церковнославяньского язика повагу і значінє сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковнославяньщини з ріжного рода наріченими примішками живої народної мови і відтінками польского язика. Письменники тогочасні звали сей язик просто рускою мовою або руским язиком. Для лекшого зрозуміня сего книжного язика зложив Памво Беринда „лексикон славено-руский“, в котрім поясненя написані язиком книжним, але з виразно замітними елементами народної мови.

Вплив польского язика і живої рускої мови на літературний руский язик. Рускі письменники XVII. століття намагали в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературної рускої мови в тім напрямі, в якім она виступила ще в другій половині XVI. ст. яко літературний орґан народної сьвідомости. Вихідною точкою для них була граматична теория Смотрицкого, з котрою они були більше або меньше знакомі, однак від неї далеко відступали під впливом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний принцип брав перевагу над етимольоґічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин руска літературна мова тогочасна переняла деякі прикмети польскої, не лише у висловах але й в граматичнім обсягу, підлягаючи разом з польскою мовою впливови латиньскої складні. Чимало руских письменників писало свої твори також польским язиком.

Вплив народної рускої мови виступає з особливою рішучостю в урядових грамотах, в українських літописях, хроноґрафах і козацких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

і польского язика. Початок був отже зроблений: народна мова стала входити і в духовні книги. В так званих „Учительних евангеліях"[1]) часто находимо переклади на народну мову виїмок з книг старого і нового завіта[2]), а відтак ще більше в збірниках проповідий в другій половині XVII. ст. (н. пр. Галятовского і Радивилівского).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релїґійних суперечках не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Длятого заходили ся они виробити літературний язик на готовій книжній основі — а такою основою видавала ся їм церковнославяньщина.

Релїґійна борба і релїґійні спори, особливо після берестейского собору (1596 р.) спонукували православних до пильнійшого вивчуваня церковнославяньского язика, в котрім бачили сильне оружє для оборони своєї віри. Нарід привик був в церковнославяньскім слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але осьвячене слово віри, і готов був піддержувати церковнославяньский язик не тому, щоб він був для него зрозумілий, але задля того, що вивисшав ся понад уровень єго звичайного розуміня. Більшість суспільности змішувала ідею церковнославяньского язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Длятого славний борець православія Іван Вишеньский при кінци XVI. ст. кличе: „Книги церковні всї і устави словеньским язиком друкуйте... Євангелія і Апостола в церкві на літургії простим язиком не выворочивайте; по літургії-же, для вирозуміня людского, по просту толкуйте і викладайте". Тим способом „простий" себто народний язик відсунено знов на другий плян а вибрано до релїґійної борби готове оружє, яким видавав ся язик церковних книг.

Книжний руский (славяньскоруский) язик. Однак язик тодішних письменників не був уже тим старословеньским язиком найдавнійших памятників славяньского письменьства (як н. пр. Остромирового євангелія); се вже був язик перемішаний народними формами, словами і зворотами, а крім того латиньскими

---

[1]) Рід пояснень до євангелій, зближених до проповідий.

[2]) До XVI ст. відносить ся переклад „Піснї пісень" а до того-ж або троха пізнійшого часу переклад Псалтиря на народну руску мову (доси в рукописи).

і польскими словами. Так отже церковнославяньщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руского язика.

З початком XVII. ст. (1619 р.) виступає Мелетій Смотрицкий із своєю Словяньскою Граматикою, в намірі витворити чистий славяньский (т. є. старославяньский) язик, хоч сего не вспів строго перевести, бо рускі письменники, хоч держали ся церковних книг, не могли зовсім визволити ся спід впливу живої народної мови. Задля того язик тих письменників можна властиво назвати славяньско-руским. Після виходу граматики Смотрицкого почав ся взаїмний вплив між книжним-славяньско-руским язиком і народним. Плодом того взаїмного впливу був книжний руский язик, котрий вдоволяв потребам більше книжних людий своєю граматичною правильностю, як і людий звичайних своєю зрозумілостю. В очах народних мас здобув собі мало-помалу побіч церковнославяньского язика повагу і значінє сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковнославяньщини з ріжного рода наріченими примішками живої народної мови і відтїнками польского язика. Письменники тогочасні звали сей язик просто рускою мовою або руским язиком. Для лекшого зрозуміня сего книжного язика зложив Памво Беринда „лексикон славено-руский", в котрім поясненя написані язиком книжьним, але з виразно замітними елементами народної мови.

Вплив польского язика і живої рускої мови на літературний руский язик. Рускі письменники XVII. столїтя намагали в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературної рускої мови в тім напрямі, в якім она виступила ще в другій половині XVI. ст. яко літературний орґан народної сьвідомости. Вихідною точкою для них була граматична теория Смотрицкого, з котрою они були більше або меньше знакомі, однак від неї далеко відступали під впливом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний принцип брав перевагу над етимольоґічним.

Під впливом школи і суспільних та політичних відносин руска літературна мова тогочасна переняла деякі прикмети польскої, не лише у висловах але й в граматичнім обсягу, підлягаючи разом з польскою мовою впливови латиньскої складні. Чимало руских письменників писало свої твори також польским язиком.

Вплив народної рускої мови виступає з особливою рішучостю в урядових грамотах, в україньских лїтописях, хроноґрафах і козацких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

Так н. пр. лїтопись Грабянки написана вправдї словяньскорускии язиком, але з сильною примішкою народної мови. Ще більше до народної мови зближений язик Самовидця і Величка, котрий сам зазначує, що „понудил ся“ оповісти історию України, котру зве „милою отчизною“, „маткою нашею“, — „простим стилем і нарічием козацким“, хоч єго стиль тогочасний канцелярский, доволї переповнений польонїзмами.

Вплив урядового язика Московщини. Злука України з Московщиною[1]) пересунула полїтичний осередок в Москву а відтак в Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також пануючим не лише в московскій державі, але й почасти на Українї. Тимто вплив сеї злуки міг в письменьстві на Українї відбити ся аж з початком XVIII. ст. З 30-их років XVIII. ст. появляє ся в книжнім рускім язицї більше або меньше замітна примішка московских слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковнославяньских і польских висловів і форм. В роцї 1726. відкрито академію наук в Петербурзї, а московский учений Ломоносов положив своєю граматикою (1755) підвалини до управильненя лїтературного московского язика. Сї обставини причинили ся до того, що вплив московского язика став іменно в другій половинї проникати в київску академію, яка тодї з харківскою колеґією і переяславскою та чернигівскою семінариями служила розсадником просьвіти для цілої України.

Сему пособляли багато київскі митрополити, що або виховували ся на півночи, або були настановлювані споміж московского духовеньства[2]). Коли ще в другій половинї XVII. ст. в Москві не зачіпали питаня о „малороссійскомъ діалектѣ“, себ то україньско-рускої мови, і відносили ся до неї прихильно[3]), виступають в першій половинї XVIII. ст. заведена московским правительством цензура і синодальний указ[4]) навіть виразно против уживаня „особаго

[1]) Формальна злука України наступила 1654 р. за Б. Хмельницкого, але в тіснійшу звязь війшла лївобічна Україна по андрусівскій умові 1667 р.

[2]) Цариця Єлисавета наказала 1754 р., щоби св. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українцїв, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила україньских архиєреїв і казала пильно наглядати, щоби они „між простим народом не розсївали шкідних засад“.

[3]) Галятовский присьвятив свій твір „Мессія Правдивый“ цареви Олексієви Михайловичу, а московский патриярх Адриян позволив київскому митрополитови завести нововиданий повний переклад православногоісповіданя на „малороссійское нарѣчіе“.

[4]) 1721 р.

нарѣчія" (себ то україньско-рускої мови) в письменьстві і книгах. Київскі митрополити другої половини XVIII. ст.[1]) намагали ся зрівняти і що до мови київску академію з московскими науковими институциями. Они звертали особливу бачність на науку московского язика, вимагали від питомців академії, щоби на память учили ся Ломоносівскі оди, висилали питомців в московский університет із строгим приказом, щоби там учили ся московскої мови і вимови, а по укінченю наук займали учительскі місця в Києві. Установлені вже учителї по школах і бурсах мали строгий наказ, учити молодїж московщини і дбати про „правильну" (т. є московску) вимову. Все те мусїло відбити ся в письменьстві на Українї. В міру розвитку лїтературний московский язик віддаляв ся щораз більше від україньско-рускої народної мови. Українцї, щоби війти в загальну струю культурного житя, мусїли відречи ся своїх власних лїтературних традиций і присвоїти собі мову так званої образованої суспільности, що зложила ся після московского типу. Ті з них, що учили ся на півночи, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчили ся в школах на Українї, появляли ся з 70-их років XVIII. ст. підручні книжки для улекшеня науки московскої вимови і правописи[2]). Протягом XVIII. ст. чимало київских вихованців переселило ся на північ, багато з них заняло місця в державній службі а чимало з них вступило на лїтературну ниву в Петербурзї і Москві, а їх діяльність не оставала без впливу і на письменьство на Українї.

Тим способом в другій половинї XVIII. ст., особливо в лївобічній Українї, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руским язиком, на місце котрого входить московский навіть і в книгах духовного змісту.

Перевага живої рускої мови в письменьстві на Українї. Коли на місце книжного руского язика, виробленого протягом XVI. і XVII. ст., почав в письменьстві на Українї входити язик московский, тодї народна руска мова щораз частїйше і сьміливійше стала входити в письменьство на Українї, призначене для ширших верств суспільности. Хоч ідея народности в XVII. і в першій половинї XVIII. ст. була ще чужа тогочасному поколїню заступників україньско-рускої просьвіти, все-ж таки проявляла

[1]) Гавриїл Кременецкий і Самуїл Мстиславский, сей останнїй член петерб. академії наук.

[2]) „Правила о произношенiи россiйскихъ буквъ" і т. д. 1772 р., „Краткiя правила россiйского правописанiя" в Харкові 1782 р.

ся у них сьвідомість потреби зближати ся до розуміня „простих людий“ і „для вирозуміня“ їх писати „простою мовою“. Се проявляла ся сьвідомість живої душі народу, що відзивала ся на всї прояви житя живим голосом. Був се той сам голос, який відозвав ся і в українських народних думах.

Жива народна мова війшла передовсім у вірші і драматичні твори. Перші драматичні твори на Українї XVII. ст. були списані книжним руским язиком. Коли-ж опісля автори драм стали намагати на висший стиль і чистоту язика в Ломоносівскім напрямі, втискала ся жива народна мова з цілою силою в сї літературні твори. Инакше й не могло бути в краю, де не було виробленого одностайного й одноцїльного літературного язика, котрого мали-б придержувати ся осьвічені люди. Найсильнїйшою підвалиною був таки нарід з невигасаючою поетичною творчостю, яка була можлива лише в рідній мові. Тимто не щезає потяг до живої народної мови навіть у тих руских письменників, що силкували ся писати висшим стилем.

Як в полународних і полукнижних верствах (тип так званих „мандрованих“ дяків) виробив ся звичай писати вірші, а їх творцї вживали часто народної мови, щоби живійше висловити житєві радощі і смуток, так знов у драматичних творах вставлювано поміж поважного змісту драматичними діями інтерлюдиї (дивись низше про інтермедиї стор. LI.), списані живою народною мовою; т. зв. вертепна драма виводить живі народні типи, а дії відбувають ся в народній мові.

Сї твори підготовили постепенно письменну ниву, на якій Котляревский виступив з більшим твором літературним, перелицьованою з Верґілїя Енеїдою і драматичними творами Наталкою Полтавкою та Москалем Чарівником; (в першім промовляє возний, в другім москаль змосковщеною язиковою сумішкою). Однак довший час ще українські письменники (до 60-их років XIX-го столїтя) не могли відважити ся також в наукових творах послугувати ся рідною мовою, хоч в тих часах цензура не робила перепон. Коли-ж щораз більше стало появляти ся не тілько самостійних белетристичних, але й наукових творів в українсько-рускій мові, спинив указ з 1876 р. бистрий розвиток української-руської мови в Росиї, а тим способом осередок наукової роботи в українсько-рускій мові пересунув ся на Галичину.

Розвиток книжного руского язика в Галичинї. Коли в лївобережній Українї, особливо в другій половинї XVIII. ст.

в літописнім а навіть богословскім письменьстві взяв перевагу нововитворений московский язик над книжним руским і випер єго з уживаня, в правобережній Україні, що від андрусівского мира (1667) оставала під властию Польщі, і в Галичині розвиває ся заходами Василіян (друкарня почаївскої лаври) унїятске письменьство духовне в книжнім рускім язицї з значним впливом живої народної мови. Хоч наука у василіяньских низших і висших школах відбувала ся в польскій мові (звідси і значний вплив її на тогочасне руске письменьство), однак нарід — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї церкви і до богослужебного церковнославяньского язика —, треба було „простим языком руским поучати". Коло виданя таких книжок трудили ся Василіяни особливо з того часу, як обняли почаївский монастир і відновили тамошню друкарню[1]). Тут стали виходити богословскі книги для духовеньства, бесїди і науки парохіяльні, а особливо розповсюдженими книжками було „Народовіщанів" (наука о вірі і обрядах з катехитичними прикладами) і „Богогласник" (збірник набожних пісень на всї сьвята, покаянних пісень і т. д.),. Побіч коляд, воскресних і иньших пісень, зложених книжним руским язиком, находимо там деякі пісні польскі а иньші знов зложені „простими словеси", себ то живою народною мовою.

Однак в науковім письменьстві не найшла місця жива руска мова. Коли в 1787 р. цїсарским розпорядженем заведено в львівскім університеті рускі виклади в деяких предметах, намагали ся тодїшні рускі професори викладати науку в церковнославяньскім язицї (називаючи єго „российским"), в тій думцї, що не живий а книжний язик служить прикметою народної осьвіти. Не було отже в їх викладах навіть книжної рускої мови, яку допускало духовеньство в творах церковно-богословского змісту.

Таким способом не уміла тогочасна руска суспільність покористувати ся пригідними обставинами для відродженя рускої мови й літератури, вважаючи церковнославяньский язик книжною рускою мовою. Аж з виходом „Русалки Днїстрової" стало руске письменьство в Галичині а в 60-их роках (з виступленем Федьковича і Воробкевича-Млаки) на Буковині розвивати ся в живій народній мові, а з заснованем університетских катедр і ґімназий руских сягнуло руске письменьство також в науковий обсяг.

[1]) 1720—25 р.

Побіч письменьства, що розвиває ся щораз красше і всестороннійше в живій мові україньско-рускій, не перевело ся письменьство, що зовсім відстало від живої рускої мови, а не пристало до московщини і витворило язикову сумішку, якої основою є язык церковнославяньский з примішкою руских і московских висловів і форм (в писанях А. Петрушевича, Б. Дідицкого і ин.).

Початки просьвіти і письменьства на Руси.

I. Заведене християньства. Візантийске і староcловеньске письменьство. Першу просьвіту внесено на Русь, як і між сусідними їй південними славяньскими племенами, разом з християньством з Візантиї. Християньство приняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, позаяк вже перед хрещенем Руси (за Володимира В. 988 р.) були в Києві християни і сьвященики, були й книжки переложені старославяньским язиком з грецкого. Апостолованє св. Кирила (827—869) і Методія († 885) в Болгариї, Моравії і Панонії, винайденє або видосконаленє ними славяньского письма, мали велике культурне значінє і для Руси. Славяньскі апостоли і їх ученики переложили з грецкого церковні книжки, св. Письмо і твори отців церкви старославяньским язиком і приладили до потреб славяньского богослуженя і релігійного житя. З південнославяньских краïв (Болгариї і Сербії) приходили на Русь в перших часах християньства сьвященики і церковні півці, що були заразом першими учителями в приходских і монастирских школах. Особливо монастир св. Пантелеймона на Атоньскій горі був таким духовним розсадником, що піддержував літературну взаимність Руси з Болгариєю і Сербією. Черці, що приходили звідтам, приносили з собою на Русь славяньскі книжки або перекладали їх з грецкого та переписували[1]). Взагалі південнославяньскі краї були посередниками релігійної і духовної звязи та літературної взаимности Руси з Візантиєю, а та звязь з Болгариєю і Сербією сягає ще й пізнійших часів (до XIV. і XV. ст.). Грецке клясичне письменьство в Царгороді було тоді занепало, а витворила ся лише аскетично-моральна література, що не мала у списуваних тоді енциклопедиях, збірниках і літописях ніякого животворного духа.

---

[1]) Книжки тогочасні писано письмом званим кирилицею або уставом; упрощене і більш заокруглене письмо, що війшло з XIV. ст. в житє, називали полууставом; оно творило перехід до скорописи.

Наслїдком тої релїґійної і духовної звязи, як і наслїдком спільности церковного язика, котрий став обовязковим язиком церковних книг, витворило ся письменьство спершу спільне південнославяньским краям і Руси.

Твори сего письменьства заносили найчастїйше паломники (богомолцї) на Русь. Се майже виключно перекладне письменьство (з грецкого) творить початковий відділ старорускої літератури; було оно заразом підвалиною просьвіти і учености на Руси.

Сї памятники діставали ся на Русь двома дорогами. Одна з них, так сказати-б, урядова, ішла з Царгороду, Чорним морем і Днїпром до Києва, котрою йшло на Русь і християньство яко державна релїґія на Руси; друга з придунайских славяньских країв (Сербії й Болгарії) через нинїшню Волощину, Буковину і Галичину. Сею останньою дістали ся окрім церковних книг також певно і численні апокрифічні твори і еретичні науки.

Найпильнїйшою потребою рускої Церкви в перших часах було — утвердити Русь в християньскій вірі. Тимто й письменьство і що до змісту і що до форми було релїґійне і мало церковний характер. Найдавнїйшим таким памятником церковнославяньского письменьства є:

1. Остромирове Євангеліє, переписане з болгарскої рукописи для Новгородского посадника Остромира (1056—57 р.), свояка вел. князя київского Ізяслава Ярославича. Окрім сего евангелія походять з того часу або пізнїйших віків переклади иньших частин св. Письма, проповіди отців церкви св. Василія В., Григорія Богослова, Йоана Дамасценьского, Атаназія і ин. і збірники з назвами „Ізмарагд“, „Златая Цѣпь“ (золотий ланцух), „Шестоднев“ і т. и., житя сьвятих звані патериками[1]).

Жерелом науки і відомостий пригідних в житю вважали тодїшні письменники збірники, як нпр. два

2. Збірники Сьвятослава Ярославича, списані з рукописи болгарскої, що була перекладом з грецкого, зладженим для болгарского князя Симеона. Сї збірники переважно духовного, в части історичного і фільософічного змісту, а виїмки сих збірників взяті в значній части із св. Отців Церкви.

3. Пчоли були також вельми розповсюдженими збірниками, зложеними після візантийских взірців. Містили ся в них відомости

[1]) назва походить з грецкого патѐр — отець, отже патерик — збірник житий св. отців.

з цілого обсягу середньовічного знаня, хоч в неповній і нескладній формі. З тих пчіл дізнавали ся читателї про Сократа, Плятона, Аристотеля, Софокля і иньші постати клясичного сьвіта та їх житє і науку. Звідси черпала Русь свою науку.

4. Палея[1]) — була першим почином християньскої всесьвітної істориї. В палеях находимо дещо і з науки природи а при тім чимало казочного. — Літописи (хронїки) почичають ся також старозавітними оповіданями, переходять відтак до історий Сходу і Візантиї. Болгарскі переклади візантийских лїтописців були відомі на Руси і ними користував ся вже перший руский лїтописець Нестор.

5. Апокрифи (або тайні, ложні, заказані книги) відгравали вельми важну ролю в рускій лїтературі і визначали ся вельми ріжнородним і богатим змістом. Зміст сей відносить ся до тої старо- і новозавітної історий,. яка списана в книгах св. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історию подробицями, чужими, незнаними в канонїчних книгах. Сотворенє сьвіта, доля перших людий, патриярхів, жидівских царів описані в Старім Завітї коротко і лишали богато невиясненних питань, що розбуджували релїгійну цікавість. Апокрифи, в формі і тонї біблїйних писань оповідають про перших родичів, їх упадок і прогнанє з раю, про прихід Месиї, его земне житє, дїла апостолів, подвиги сьвятих і мучеників, Пр. Богородицю, про конець сьвіта, страшний суд, житє загробне і т. и. Все те подають апокрифічні книги якби давні перекази[2]). Апокрифічна лїтература єсть богатим релїгійним епосом, переповненим східними казками і новозавітними леґендами і розповсюджувала ся з християньством на азийскім Сходї і европейскім Заходї. Памятники того епосу перекладано на язики на-

---

[1]) вислів грецкий, означає старий завіт.

[2]) Найважнїйші старозавітні апокрифи є: „Сказаніе о Адамѣ и Евѣ“, в котрім розказано про житє в раю і гріх перших родичів; „Книга Еноха“ (се є леґенда про гріхопаденє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд); „Откровеніе Авраама“ (оповіданє про его суд над грішниками і розмова его із смертию); „Исходъ Мойсеевъ“ (казочна істория про гнобленє жидів і їх вихід з землї фараонів); „Сказаніе о царѣ Саламонѣ“ (котре подає оповіданя про мудрі суди Соломонові, але найбільше популярним було оповіданє про Соломона і Китовраса гл. низше); з новозавітних апокрифів замітні „Хожденіе Богородицы по мукамъ“, „Хожденіе апостола Павла по мукамъ“ (пророцтва про страшний суд і антихриста), на котрім Дант*) оснував свою „Божественну комедию“, і иньші.

*) Дант, італїйский поет з кінця XIII. і початку XIV. ст.. фльорентинець, отець італїйскої поезиї.

родів, що приймали християньство, а позаяк основою сих оповідань була народна віра в чуда, змагане, пояснити собі те, що в св. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне житє), або доповнити те, чого в св. Письмі нема (н. пр. про житє Адама і Еви по вигнаню з раю) і т. д. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали сї памятники загально звісними леґендами і переказами та відбили ся в письменьстві, народній поезиї, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуці. Они розповсюджували ся письмом і переказом, а особливо богомолці (паломники) промостили їм дорогу, що они проникнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної лїтератури є релїґійно-поетичний настрій, який витворює леґенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, ориентального походженя, а часто перерібка релїґійного поганьского міту.

Як всї памятники церковної науки і читаня, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменьства з Візантиї, в рукописях південнославяньских, на що вказує їх давна назва „болгарских басень".

Церковні учителї і отцї Церкви звернули заздалегідь бачність на ті твори, уложено спис заборонених книг; однак сї заборони не богато помагали і апокрифічні книги в давнім письменьстві стояли поруч з иньшими благочестивими книгами до читаня. Сей живий інтерес, в яким читано сї книги, поясняє ся глубокою релїґійностю тих часів, приступностию змісту і буйностю фантазиї — але заразом і легковірностю, в якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просьвіти на Руси, після татарского нападу, навіть мало осьвічені духовні послугували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і супроти волї церкви і тямучого духовеньства війшли они в нарід, склонний до дивачних забобонів. В інтересї правдивої віри духовні письменники очищували сї твори з еретичних елементів, переробляли їх і вводили їх в збірники призначені для читаня вірних. Наслїдком того біблїйні теми апокрифів служили поетам всяких народностий жерелом їх творів; (на їх основі повстали середньовічні містериї [див. низше], поеми Данта, Мільтона[1]) і Кльопштока[2])).

З властивими апокрифами тїсно звязані т. зв. „ложні молитви", забобонні заклинаня і замовлюваня, віщованя (виклади снів і щоденних подій житя).

---

[1]) Англїйский поет (1608—74 р.) написав поему „Утрачений рай".

[2]) Німецкий поет (1724—1803 р.) написав поему „Месияда".

6. Повісти і новелї дістали ся також з візантийскою духовною лїтературою на Русь через південнославяньскі краї, де сї теми оброблювано в части самостійно — і в такім видї они розповсюдили ся на Руси. Головним жерелом многих, коли не всїх повістий і новель, була Індия і взагалї Схід, звідки сї твори перейшли в Европу (в V—VII ст. по Хр.), хоч ще в дохристияньских часах така вандрівка західно-европейских повістий, мітів і новель наслїдком походів Олександра Македоньского відбула ся до Азиї. Хрестоносні походи причинили ся відтак до ще живійшої обміни західних і східних тем казочних (з чого вийшли лицарскі романи)[1]).

Сї повісти і новелї діставали ся на Русь иногдї окремо, а иногдї в збірниках, званих палеями, хронїками і хроноґрафами.

7. Духовні стихи повстали на основі св. Письма і церковних переказів, принесених з Візантиї, і мали метою протидїлати поганьскому сьвітоглядови народу і утверджувати християньство та релїґійність. Початок і конець сьвіта, житє Спасителя і сьвятих, нагороди на страшнім суді праведників а кари грішників — се найзвичайнїйші теми духовних стихів. Однак перегодом творцї духовних стихів черпали також в апокрифічних книг і поганьских переказів. Духовні стихи сьпівали звичайно старцї, звані „перехожими калїками", що яко богомольцї ходили по сьвятих місцях (особливо до св. Землї і до Єрусалима) за милостинею[2]).

---

[1]) З тих повістий замітні: „Александрия", вельми розповсюджене і популярне, більше казочне як історичне оповіданє про подвиги Олександра Македоньского; „Сказаніе о войнѣ Троянской"; „Дѣяніе і житіе Девгеніево Акрита" (візантийский лицарский роман з X. столїтя, знайдений в тім самім збірнику, що й „Пісня про похід Ігоря", зображаючий боротьбу Греків з поганами); „Исторія Варлаама и Іоасафа царевича" і ин.

[2]) З духовних стихів замітні: стих о Голубиній книзї (одні поясняють се яко символ св. Духа, иньші уважають се перекрученем з „Глубиная книга" — себто книга тайн, котрої місцем дїйства Єрусалим, а дїєвими особами цар Давид і руский князь Володимир. На питаня Володимира поясняє Давид з сеї книги початок сьвіта, природу людий і почини всяких станів, першеньство ріжних предметів в сьвітї і т. и. Дальше стих про Юрія хороброго, стихи „про конець сьвіта і страшний суд" — утворені під вражінєм євангельского опису як і згаданої в лїтописи грецкої картини страшного суда (котрою грецкий мудрець спонукав Володимира В. до принятя християньства) і апокрифічних оповідань н. пр. „Ходжене Богородицї по муках". — З новозавітних стихів замітні „Рождество Христово" і „Страсти Христові", „Сон Пр. Богородицї", стих про богача і Лазаря, про „Олексїя, Божого чоловіка" — (оден з найбільше розповсюджених в середних віках, виставляє єго яко ідеал аскетизму) — і иньші.

8. **Народні леґенди** повстали як і духовні стихи під впливом творів духовного письменьства і апокрифічних оповідань, однак не мають того поважного настрою, яким визначають ся духовні стихи. Леґенди похожі більше на релігійні казки, в котрих з сьвященого перекаву часто остає лише назва особи або події, а все иньше є видумкою народної уяви[1]). Головною прикметою леґенд є дидактичний елемент.

Духовні стихи і леґенди показують нам релігійно-моральний сьвітогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід християньство і під якими впливами зложив ся у народу погляд на віру і релігію.

Староруске письменьство першої доби.

Характер тогочасного письменьства. Книжне письменьство почало ся на Руси в стариннїй добі вельми рано. Ледво що приняло ся християньство на Руси з кінцем X-го столїтя, а вже в половинї XI-го виступають письменники з виробленим складом, живим способом викладу і сьвіжою силою, хоч они образували ся очевидно на грецких взірцях. Київ, провідник християньства, став осередком просьвіти і письменьства. Позаяк головно розходило ся тодї о християньску просьвіту народу, тим то й письменьство мало переважно церковний характер, а **слова**, збірники моральних сентенций, **поученія** і **посланія** були головними формами староруского письменьства. Зображуванє житя і подвигів сьвятителїв Руской Церкви витворило окремий відділ письменьства — **патерики** або **житя сьвятих**. Вплив візантийских хронїк як і зовсїм природне почутє потреби зберегти в памяти потомства замітні подїї руской церкви і держави, дали початок **лїтописям**, котрі вельми рано вже займають видне місце в лїтературі. Благочестивий звичай руских богомольцїв відвідувати сьвяті місця, спільний всїм народам в середних віках, викликав окрему форму в староруским письменьстві — т. зв. **хожденій** (подорожий). Крім тих форм письменьства згадати ще треба памятники **законодавства**, важні для істориї язика, звичаїв і духового розвитку руского народу. Поетична творчість народу найшла вираз лише в устній словесности; з книжних же творів поетичних зберіг ся лише одинокий вельми цїнний памятник — **Слово о полку Ігоря** (пісня про похід Ігоря).

---

[1]) З леґенд старозавітних замітні про Ноя, Соломона, з нововавітних „О хожденіи Іисуса Христа и апостоловъ“ і ин.

Однак хоч руске письменьство в старинній добі було переважно орґаном церкви і релїґії, всеж таки заслуга руских духовних письменників лежить в тім, що з самого почину віддали письменьство в службу публичного житя і здобули єму в тім житю вплив і повагу.

а) Перший відділ першої доби. Процьвіт руского письменьства. Перший відділ сеї доби визначає ся житєм, полетом і сьвіжою силою, а при тім замітним богатством лїтературних творів і поетичною творчостю, хоч много творів було або перекладами або наслїдованєм візантийских взірців.

1. Богословске (духовне) письменьство. Посеред доволї тяжких і строгих форм, занесених на Русь чужоземними учителями, проривають ся сьвіжі взірцї церковної вимови. Споміж перших проповідників визначає ся слово першого руского митрополита в Києві Іляріона (в половинї XI. столїтя) „о законѣ данномъ намъ чрезъ Моисея и о благодати и истинѣ бывшей намъ отъ Іисуса Христа" і з ним злучена „Похвала кагану (князеви) нашему Владимиру". Оно визначає ся всїми прикметами великого духовного проповідника, глубоким знанєм св. Письма і історії церкви, сильним християньским чутєм, правильностю розкладу гадок, остроумними порівнанями і зворотами, силою і богатством слова, живим і поетичним полетом. В XII-ім столїтю виступає вже справдешнїй церковний бесїдник Кирил, епископ Турівский[1]), що з'єднав собі імя другого „Золотоустого". В своїх проповідях звертає ся він головно против забобонів, ворожбитства і т. п., однак єго проповіди не тикають сучасного руского житя і не мають характеру народности. Він любив уживати богато притч, алеґоричних і символїчних порівнань і длятого єго проповіди не були вовсїм зрозумілими народови. Формою зближає ся він до Іляріона.

2. Лїтописи є вельми замітними і цїнними памятниками нашого книжного письменьства. Неперечно почало ся лїтописанє не лише в Києві і Новгородї, яко головних осередках давного руского житя, але й в иньших старинних руских містах. Місцева лїтопись бувала не лише признаком особистої цїкавости, але й відгомоном полїтичних інтересів суспільности. При кінци XI. і з початком XII. ст. повстала початкова лїтопись, котрої автором а бодай компілятором уважають черця києво-печерского монастиря Нестора, і ся лїтопись має вже прикмети лїтописного збірника,

[1]) Турів на Полїсю коло Пиньска.

зложеного з ріжних місцевих літописий. Замітно, що сей памятник „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ обнимає весь руский нарід і єго минувшину. Автор поставив собі задачу широкого народного інтересу. Він збирає всї доступні єму відомости про початок руского народу, про початок княжої власти, звязує руский нарід з усїм славяньским племенем, котре знов зачисляє яко частину Яфетового племени доНоєвого потомства, подає погляд на розміщенє славяньского племени (імовірно на основі західно-славяньских жерел), подає образ розселеня і звичаїв руских племен та їх сусїдів. Історию князїв оповідає на основі старих лїтописних заміток, оповідань і переказів, украшених вчасти народною фантазиєю, але при тім старає ся провірювати до певного ступня критично сї перекази, подає давні історичні документи (н. пр. умови руских князїв з Греками), словом лїтописець пише „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ з обдуманим пляном. Єго лїтопись можна би назвати великим збірником всїх до часу лїтописця на Руси написаних памятників.

Первовзір сеї лїтописи не дійшов до нас, тай само імя Нестора зберегло ся лише на однім списку (з XV або XVI. ст.). Найдавнїйша згадка про Нестора яко лїтописця находить ся в киево-печерскім патерику. Найдавнїйший список початкової лїтописи є о два столїтя пізнїйший від первовзору (з р. 1377) і зве ся Лаврентиєвский, позаяк списав єго монах Лаврентій (для сучасного суздальского князя). Крім сего списку є ще иньші. Однак і в сїм найдавнїйшім списку не представляє ся Несторова лїтопись так, як она могла вийти спід пера першого лїтописця. Писанє і переписуванє лїтописий відбувало ся в давних часах так, що лїтописець переписував спершу то, що перед ним було написано, а відтак писав сам дальше про се, чого сам дожив. При тім так лїтописцї як і переписчики робили в переписуванїй лїтописи всякі вставки і доповненя з иньших жерел. Тимто ми не маємо початкової лїтописи в її первіснім видї, а в звязи з лїтописями иньших лїтописцїв, що вели її дальше і доповняли всякими вставками. Пізнїйші списки містять в собі ще більше вставок і доповнень і виглядають вже як лїтописний збірник. Але у всїх тих списках події до 1110 року включно переписані або взяті очевидно з одної лїтописи, котру можна уважати найбільше зближеним текстом лїтописи Нестора.

Лїтописна дїяльність після Нестора.

По 1110-ім роцї йде лїтопись продовжателїв Несторових а з того часу списки лїтописий вельми ріжнять ся поміж собою.

Однак хоч руске письменьство в старинній добі було пере важно орґаном церкви і релїґії, всеж таки заслуга руских духов них письменників лежить в тім, що з самого почину віддали пись меньство в службу публичного житя і здобули єму в тім житю вплив і повагу.

а) Перший відділ першої доби. Процьвіт руског письменьства. Перший відділ сеї доби визначає ся житєм, по летом і сьвіжою силою, а при тім замітним богатством лїтератур них творів і поетичною творчостю, хоч много творів було або пе рекладами або наслїдованєм візантийских взірців.

1. Богословске (духовне) письменьство. Посеред доволї тяжких і строгих форм, занесених на Русь чужоземними учителями, прорþивають ся сьвіжі взірцї церковної вимови. Споміж перших проповідників визначає ся слово першого руского митро полита в Києві Іляріона (в половинї XI. столїтя) „о законѣ да номъ намъ чрезъ Моисея и о благодати и истинѣ бывшей нам отъ Іисуса Христа“ і з ним злучена „Похвала кагану (князеви) нашему Владимиру“. Оно визначає ся всїми прикметами великог духовного проповідника, глубоким знанєм св. Письма і істориї цер кви, сильним християньским чутєм, правильностю розкладу гадок, остроумними порівнанями і зворотами, силою і богатством слова, живим і поетичним полетом. В XII-ім столїтю виступає вже спра вдешнїй церковний бесїдник Кирил, епископ Турівский[1]), що з'єднав собі імя другого „Золотоустого“. В своїх проповідях звертає ся він головно против забобонів, ворожбитства і т. п., однак єго про повіди не тикають сучасного руского житя і не мають характеру народности. Він любив уживати богато притч, алеґоричних і симво лїчних порівнань і длятого єго проповіди не були зовсім зрозумі лими народови. Формою зближає ся він до Іляріона.

2. Лїтописи є вельми замітними і цїнними памятниками нашого книжного письменьства. Неперечно почало ся лїтописанє не лише в Києві і Новгородї, яко головних осередках давного ру ского житя, але й в иньших старинних руских містах. Місцева лїтопись бувала не лише признаком особистої цїкавости, але й від гомоном полїтичних інтересів суспільности. При кінци XI. і з по чатком XII. ст. повстала початкова лїтопись, котрої автором а бо дай компілятором уважають черця києво-печерского монастиря Нестора, і ся лїтопись має вже прикмети лїтописного збірника,

[1]) Турів на Полїсю коло Пиньска.

зложеного з ріжних місцевих літописий. Замітно, що сей памятник „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ обнимає весь руский нарід і єго минувшину. Автор поставив собі задачу широкого народного інтересу. Він збирає всї доступні єму відомости про початок руского народу, про початок княжої власти, звязує руский нарід з усім славяньским племенем, котре знов зачисляє яко частину Яфетового племени доНоєвого потомства, подає погляд на розміщене славяньского племени (імовірно на основі західно-славяньских жерел), подає образ розселеня і звичаїв руских племен та їх сусїдів. Історию князїв оповідає на основі старих літописних заміток, оповідань і переказів, украшених вчасти народною фантазиєю, але при тім старає ся провірювати до певного ступня критично сї перекази, подає давні історичні документи (н. пр. умови руских князїв з Греками), словом літописець пише „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ з обдуманим пляном. Єго літопись можна би назвати великим збірником всїх до часу літописця на Руси написаних памятників.

Первовзір сеї літописи не дійшов до нас, тай само імя Нестора збереглося ся лише на однім списку (з XV або XVI. ст.). Найдавнїйша згадка про Нестора яко літописця находить ся в києво-печерскім патерику. Найдавнїйший список початкової літописи є о два столїтя пізнїйший від первовзору (з р. 1377) і зве ся Лаврентиєвский, позаяк списав єго монах Лаврентій (для сучасного суздальского князя). Крім сего списку є ще иньші. Однак і в сім найдавнїйшім списку не представляє ся Несторова літопись так, як она могла вийти спід пера першого літописця. Писане і переписуване літописий відбувало ся в давних часах так, що літописець переписував спершу то, що перед ним було написано, а відтак писав сам дальше про се, чого сам дожив. При тім так літописцї як і переписчики робили в переписуваній літописи всякі вставки і доповненя з иньших жерел. Тимто [illegible] початкової літописи в її первіснім видї, а в звязи з [illegible] иньших літописцїв, що вели її дальше і доповняли всякими вставками. Пізнїйші списки містять в собі ще більше вставок і [illegible] нень і виглядають вже як літописний збірник. Але [illegible] списках події до 1110 року включно переписані [illegible] видно з одної літописи, котру можна уважати [illegible] текстом літописи Нестора.

Літописна діяльність після Нестора.

По 1110-ім році йд[illegible] одо[illegible]
а з того часу списки літо[illegible]

Першим продовжателем був ігумен київского монастиря св. Михаіла Сильвестер, котрий надав літописи такий вид, в якім її переписували і продовжали дальші літописці.

Як першими літописцями, так і продовжателями початкової літописи були звичайно духовні люди, на що вказують богаті церковні поученя і цілий благочестивий настрій літописи. Але хоч літописцями були духовні люди звичайно скромного становища суспільного, всеж таки були се люди, що стояли близько або в самім осередку інтересів руского краю або свого міста а иноді цілої рускої землї. Се давало їм спроможність записувати оповіданя очевидців, збирати події історичні, що відносили ся до цілости рускої землї.

Київска літопись (що доводить історичні події до р. 1200) є продовженем початкової літописи, а відтак (з 1201 роком) починає ся Галицко-Волиньска літопись, (доведена до 1292 р.). Дальшим її продовженем є Суздальска або Північна літопись в супротивности до Київскої Південної а окрему ґрупу творять Новгородскі літописи, що визначають ся короткостию і силою річи, як взагалї Новгородці не любили багато розправляти. Окрім Новгородских є ще багато иньших місцевих літописий, котрі мають значінє не лише яко історичні памятники, але й яко памятники для дослїдів нарічий поодиноких руских земель і задля того они вельми важні для історії руского язика. Шкода лише, що південнорускі літописи перейшли північноруску редакцию в тих часах, коли язикові ріжниці були вже дуже значні між язиком на полудни і на півночи. Що до літературної стійности остають північні літописи далеко поза південнорускими: не находимо в них того живого і образового оповіданя, того епічного широкого зображеня подій, і поетичної живописности, яка цїхує південнорускі літописи — прикмети, якими визначає ся українськоруска вдача і живійший темперамент сеї людности. Північні літописи подають коротко і сухо події з минувшини а в убожестві змісту відбила ся суха, монотонна та жорстока вдача московского племени.

3. Історичні повісти і житєписи. Майже сучасно з літописю появили ся памятники, що з нею стояли меньше-більше в тісній звязи. Се окремі історичні оповіданя про замітні події і особи, що відтак входили в склад літописи. Присьвячені звеличаню благочестивих подвигів або ділам і мукам сьвятих осіб, такі оповіданя були житєписями, а зібрані в цілість творили збірники, звані патериками (як Печерский Патерик). В початковій літописи

находимо цілий ряд таких окремих повістий, які літописець мав перед собою (н. пр. про Печерский монастир та ігумена Теодозія, про початок Києва і перших князів, про пімсту Ольги на Деревлянах, про Бориса і Гліба, про осліплене Василька Теребовельского і ин.). В тих оповіданях бачимо двоякий стиль: з одного боку — се розширена літопись або змішане літописи з житєписю; з другого — змагане до поетичного зображеня, якого ранній приклад маємо вже у Галицко-Волиньскій літописи. Житєписи появляють ся під впливом візантийскої літератури вже серед перших починів письменства на Руси і то вже в доволї виробленій формі, як н. пр. Несторова житєпись св. Теодозія, житєписи св Бориса і Гліба і ин. За візантийским впливом приняв ся в руских житєписях сей стиль, що виробив ся у візантийскій літературі з висшим тоном вислову, набрав певної штучности і переходив у вичучену реторику. В житєписях проявила ся головно діяльність Печерского монастиря, таких трудовників, як чернець Яков, Нестор, Іляріон, Теодозій, і спорудників Киево-Печерского Патерика Між ними находимо людий вельми начитаних.

З утвердженєм християньства зливало ся церковне житє щораз більше з народним, народний сьвітогляд укладає ся після церковного погляду. На сїй основі виростає своєрідний епос леґенди, що жив в устах народу, а відтак щораз більше проникав в письменьство. В перших письменних памятниках достарчала біблійна і євангельска істория чимало указок до леґендарних оповідань. Розумінє подвигу і чуда було загально-християньске; тимто той сам давний зміст розширив ся в новонаверненім християньскім сьвітї на сходї і заходї. Звідси походить схожість леґенд, які витворювали ся на тій спільній основі. Длятого леґенда руских житєписий і чудесних оповідань виказує стілько подібности не лише з візантийскою, але й із середньовічною західно-европейскою леґендою в епічних оповіданях.

4. **Памятники правничого письменьства.** З XI. столїтя маємо перший памятник руского правничого письменьства „Руска Правда“, книгу законів вел. князя Ярослава Мудрого Є се збірник правних звичаїв, поглядів і засад, які виробили ся і панували між руским народом в стародавній Руси. Окрім правних звичаїв і засад, списаних за Ярослава Мудрого, війшли опісля також доповненя Ярославових синів і в. кн. Володимира Мономаха. „Руска Правда“ є отже збірником руских прав, як они розвивали ся на Руси від найдавнїйших часів аж до XIII. ст. „Руска

Правда“ визначає ся передовсім торговельним характером законодавства. Грошевою карою оплачувало ся не лише заподіяні матеріяльні шкоди, але й убийство; смертна кара не істнувала. „Крівавій пімсті“ — що на її основі найблизші свояки убитого мали право вбити убийцю — надано, але лише за Ярослава Мудрого, силу закона. Морально-виховуюча сила сего законодавства була невелика, бо хоч оно мало впливати на звичаї, але не добирало ся до самого коріня каридостойних змагань і наклонностий. — Оно не говорило чоловікови: „не роби сего або того“ - лише казало: — „роби, що хочеш, але за те заплатиш стілько а стілько“. — В історії письменьства має „Руска Правда“ значінє задля язика, в котрім находимо чимало старорускцх висловів і граматичних форм. — Що до церковного права обовязував збірник законів, переложений з грецкого, званий Номоканон або Кормчая (книга)[1]), доповнена церковними уставами Ярослава Мудрого.

5. Старинна руска поезия. Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руского письменьства розвивала ся поезия з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того істнували приповідки, загадки і т. и. На се вказують не тілько черти збережених пізнійше творів народної словесности, але й порівнанє з однородними памятниками иньших народів. Істнованє народної поезиї посьвідчають навіть памятники книжного старорускоґо письменьства. Духовне письменьство в своїй дбалости о утвердженє християньства, в своїх книжних творах, звернених проти останків поганьства, вказувало на се, про що сьпівали пісні або оповідали народні перекази. Та й в початковій літописи в оповіданю про дохристияньский побут руских Славян находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руского черця Якова (в 2-гій полов. XI ст.) про „играніє, бѣсовскоє пѣніє, плясаніє“ (танці) і „гудѣніє“ (гульбу). Князь Володимир Мономах в своїм поученю дітям згадує про весільні пісні та й в пізнійших духовних творах забороняє ся християнам „бѣсовскія игры, пѣсни мірскія“ і т. и. В переказах заведених до початкової літописи — н. пр. про заснованє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира і Рогніду, Кирила Кожемяку і т. и. — находимо

---

[1]) Кормчая (розуміє ся „Книга“) походить від старорускоґо кормити, нинішне кермувати, управляти. — Номоканон — грецке слово зложене, значить: закон і правила.

відгомін давного дружинного епосу[1]). Волиньска літопись згадує про „словутного півця Митусу“ — (деякі учені уважають єго лише церковним півцем) — і „пѣснь славы“, зложену в честь галицких князїв Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами.

Релїґійно-моральний напрям старорускаго книжного письменьства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности, очивидно не сприяли розвиткови сьвітскої поезиї, а то, що витворило ся, не було допущене до письменьства: „бісовскі пісні“ не найшли місця в книгах і в значній части запропастили ся. Се був великий ущерб для поетичного розвитку руского народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Все-ж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними переміними, до наших часів.

Однак найгарнїйшим виразом старорускої поезиї є неперечно „Слово о полку Игоревѣ“ (пісня про похід князя Ігоря на Половців в р. 1185), збережене в одинокій рукописи, що після печатаного виданя згоріла. Памятник сей виданий печатно у вельми попсованім тексті, а хоч багато дослідників звертало на него бачність і хоч чимало видано коментарів, однак не повело ся усунути деяких неясностий і незрозумілих місць, що й доси остають загадочними. Все-ж таки збережені епізоди і поодинокі місця дають нам живий образ житя сеї давної доби, котрої память так жорстоко затерта пізнїйшою мрачною історією південної Руси, іменно татарским лихолїтєм.

При релїґійно-моральнім напрямі старорускаго письменьства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох столітий християньства так розкішно живописувати картини з поганьским сьвітоглядом, прикладаючи їх до рускої землї, княжого роду і самої пісні. Не легко також означити і лїтературну форму памятника, для котрого не зберіг ся нї оден первовзір. Деякі уважали „Слово о полку“ героїчною піснею клясичною, иньші твором народної поезиї — народною думою. Однак се річ вже признана, що се твір одного автора, хоч невідомого по імени, неперечного поета, котрий в своїм творі дав вираз пануючим тоді народно-поетичним мотивам і лїтературним формам. Ми находимо подібности сих народно-поетичних мотивів і в героїчнім старорускім епосі (званім

[1]) **Дружина**, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолї, була найбільш дїяльною верствою суспільною на Руси в княжій добі. Пісні, в яких осьпівувано подїї сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

билинами)[1]), котрого основою служила вікова боротьба против азийских кочових племен, і в українських народних піснях та думах. Особлива краса „Слова“ проявляє ся в чудових поетичних картинах военного походу і бою, в живих картинах і символічних явищах природи та в ліричних епізодах (як плач Ярославни). Ціле оповідане проникнуте патріотичним настроєм сьпівця, що висловлює свій жаль задля княжих межиусобиць та нападів поганців і згадуючи славні подвиги давнійших часів, взиває до згоди і єдности. Се було загальне почуване добрих людий тої доби і нераз находило оно вираз в літописи, в поученю кн. Мономаха, в церковній науці і в леґенді. При тім настрою поета розкриває ся єго фантазії широкий óвид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину — руска земля уявляє ся єму потомством мітичного Дажбога, автор окружений сяєвом „віщого“, спорідненого з божествами сьпівця, слава рідної землї розносить ся широко й далеко, а в сучасну картину вплетені поетичні споминн з глибокої давнини. В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарскої дружинної поезиї, а в плачі Ярославни відгомін глибокої і тужливої лірики народної пісні.

„Слово“ зображає нам дружинно-боярску київску Русь з її політичними ідеалами, думками і почуванями, несхожими з тогочасною дійсностю, і є неперечно ориґінальним твором великої вартости історичної і поетичної і остає доси одиноким памятником іскусної поезиї, сильно проникнутим народними елементами.

Можна припускати, що багато того рода памятників дотатарскої доби безповоротно запропастило ся, та що „Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість в тогочаснім письменьстві. Се засьвідчає передовсім недавно відкритий уривок поеми з XIII. ст. п. з. „Слово о погибели рускыя земли“, що є

---

[1]) Се епічні пісні про героїв, званих богатирями, з напів-мітичною, напів-історичною цїхою. Назва **билина** походить від **биль** т. є подія, минувшина. Они визначають ся **епічним спокоєм**, позаяк події в них осьпівані вельми далеко відстають від звичайних людий. Основою билин є події з Київскої землї, а герої тих подій громадять ся коло в. кн. Володимира. Билини збереглись на далекій півночи Росиї, куди їх занесли переселенцї з південної Руси, коли знов тут наступали нові політичні події, які давали теми до нових поетичних творів, що затерли в тямці народу давні билини. Тимчасом **думи**, се **історична поезия** козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того зображено все так близьким дійсности, що мимохіть викликує живу участь у сьпівців і слухачів і звідси проявляє ся в думах сей **ліризм**, який так різно відбивав від епічного спокою билин.

найдавнійшим доси знаним наслїдованем „Слова о полку“. З лїтературного боку не має оно великої ваги, позаяк се наслїдоване єсть більше реторичне й холодне. Ся поема написана з нагоди татарского нападу за кн. Ярослава Всеволодовича (що княжив в північнім Володимирі 1238—47). Приступаючи до опису погибели рускої землї, невідомий по імени автор промавляє спершу про природні богатства і славу Руси перед сто роками і тим страшнїйшою видає ся патріотичному авторови та пропасть між минувшиною а сучасностю. Автор звертає ся до рускої землї з таким викликом, як Ярославна до сонця. Рядки присьвячені похвалї красоти Руси розділяють ся на стихи майже з означеним розміром, так що „Слово о погибели“ мало імовірно форму піснї.

При всїй короткости сего уривка находимо в нїм ті самі прикмети стилю, який проявляє ся в иньшім пізнїйшім наслїдованю „Слова о полку“. Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем XIV ст. а збережений в двох відмінних редакциях, що описує побіду кн. Дмитра Доньского над татарским ханом Мамаєм на Куликовім полї (1380 р.). Перша редакция, відома під заголовком Задонщина, визначає ся народним і більше поетичним складом і є справдешньою копією „Слова о полку“, хоч є деякі такі вставки, яких не находимо в „Слові о полку“, отже неперечно взяті з иньших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакция „Сказаніє о Мамаевомъ побоищѣ“ має характер більше книжний, і украшена іскусними, реторичними висловами. Взагалї обі редакциї є наслїдованем „Слова о полку“, а особливо в Задонщинї автор мав все на тямцї первовзір і не лише дословно наводить цїлі місця, але навіть нерозумно їх перекручує. Всї ті памятники книжної поезиї стають певним доказом, що була звязь між письменьством а народно-поетичною творчостю, котра мимо всїх духовних осудів і заборон здобула собі місце і в книжнім письменьстві.

6. Подорожи („Хожденія“). Скоро після заведеня християньства на Руси було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожи богомолцїв при всяких перепонах і небезпечностях уважано богоугодним дїлом. Цїлию сих подорожий була між иньшими Атоньска гора — де богомолцї довше задержували ся, списували там книги і приносили домів багато рукописий і релїгійних оповідань — а крім того св. Земля, Єрусалим і гріб Господнїй. Задля того такі подорожи мали також важне просьвітне значінє. Більше тямучі богомолцї списували спомини про свої подорожи під заголовком хожденіє, странникъ, паломникъ. Найдавнїйшим памятни-

ком того рода є Хожденіє игумена Данiила. Оно починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав св. Землю по довшім побуті в Царгороді. Опис єго подорожи став типовим взірцем пізнїйших творів того рода і зберіг ся в численних списках. Не є се опис подорожи в нинїшнім розумінню, в котрім можна би найти відомости про природу і полїтичний стан земель, про побут і звичаї населеня. Там описані з великими подробицями лише св. місця і сьвятинї а опис доповнений леґендами і апокрифічними оповіданями. З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвитого паломничого письменьства, цікава зображенями поглядів, прикметами стилю і язика.

7. Дидактичні твори („Поученія"). Старoруске письменьство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII. і XIII ст. окрім невідомого по імени автора „Слова о полку" лише двох ще сьвітских письменників, а іменно в. кн. Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—25) і якогось дворянина Данила. Однак і твори сих двох останних письменників, хоч сьвітских, не зріжняють ся духом, напрямом і цїлим сьвітоглядом від духовних творів.

При недостачі підручників про виховане дітий, в котрих би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, показувала ся потреба писаня поучень родичів дітям з порадами про житє. Такі поученя мали опісля значінє житєвих установ і звали ся звичайно „домострой". Першим взірцем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха", одного з найбільш осьвічених і очитаних князів руских, а при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родинї добрі засади моральности і замилуванє до науки. Мати єго була Грекиня, а отець єго знав пять язиків, котрих научив ся з власної охоти. Як багато иньших творів староруского письменьства, так і „Поученіє Мономаха" уложене під впливом візантийских взірців.

Приводом до написаня „Поученя" були нещасні усобицї в княжій рускій родинї, що якраз тоді ворушили рускою землею. Поученє Мономаха визначає ся при всім впливі тогочасного аскетизму і патриярхальної самовлади благородними, людяними думками і лагідним характером князя-автора. Володимир Мономах виступає в своїм поученю вельми живим діячем, дбалим для держави і семії князем і вітцем і длятого остерігає перед лінивством, початком всякого лиха. Він не забуває і про релїґійні справи і сповняє сумлінно всї християньскі обовязки. Поученє, хоч як коротко, дїлить ся на три части: в першій говорить він про релїґійне обо-

вязки справдешнього християнина, а при тім дає педаґоґічні і практичні ради пригідні в житю. В другій части поучає про обовязки князя, бажаючи і в своїх синах бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам. Більше всего наказує не забувати убогих, сиріт і вдів. При тім не годить ся занедбувати науки і дбати про приспорене знаня а взірцем осьвіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останній части прикладом діяльного житя наводить Мономах своє власне, вичисляючи подрібно свої труди на війні і на ловах. Метою сеї части було показати, що все діє ся по волі Божій і що Божа опіка певнійша людскої. Тимто взиває він, щоби віддати ся волї Божій, і кінчить візванем до згоди, братньої любови і прощаня. „Поученє“ цікаве також задля опису житя тодішних князів і тодішнього побуту XII. ст., позаяк тоді не було різких суспільних ріжниць і житє всїх плило тоді майже однаковим ладом.

„Слово Данїила Заточника“ зложене з ріжних виїмок з св. Письма, літописи, з народних приповідок і поговірок та иньших жерел, як сам автор каже, що вибирав з ріжних книг, як пчола збирає соки з цьвітів. В сїм творі вельми мало історичного елементу, а можна найти хиба особисті прикмети і вираз поглядів грамотія з XII. ст. Склад „Слова“ подібний до многих давних творів книжників, що вибирали з книг все, що їм припадало до вподоби, і складали се в цілість. Тимто „Слово“ схоже з давними поученями, із статями „Пчелъ“ і т. п. Твір сей мав вельми багато читателїв іменно задля того, що визначає ся питомим рускому народови гумором. Тимто зберегло ся оно в численних списках. Імовірно отже оден з пізнійших переписцїв вставив в пізнійшу редакцию „Слова“ цікаву повість про Данила Заточника, як він запечатав свою просьбу у віск і кинув в озеро, як се ликнула риба а коли її зловили і принесли князеви, розпороли і найшли сю просьбу, що спонукало князя, визволити Данила із засланя.

Загальний погляд на просьвіту і письменьство в першім віддїлї I-ої доби.

Зараз після заведеня християньства зрозумів Володимир В., що найбільш може до єго утвердженя і розширеня причинити ся просьвіта. Тимто перші князї, Володимир В. і Ярослав Мудрий, кладуть підвалини до просьвіти заснованем шкіл передовсїм по княжих столицях та при соборних церквах. З сих шкіл виходили сьвященники і иньші церковні служителї, а крім того писарі, що переписували в тих часах книжки, і перекладчики, що перекладали

літературні твори з грецкої мови. До сих шкіл ходили не лише діти сьвящеників та церковної служби, але й діти знатних людий, дружинників та міщан. Через те просьвіта ширила ся не лише між духовними але й сьвітскими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про осьвіту жіноцтва. Рускі князї тогочасні були не лише письменні і любителї науки і просьвіти; деякі навіть були учені і пособляли розширеню науки: (Ярослав оснував бібліотеку при Софійскім соборі в Київі; отець Володимира Мономаха, кн. Всеволод, умів пять язиків; Волиньский князь Володимир Василькович названий в лїтописи „великим фільософом і т. д.).

Головними огнищами тогочасної просьвіти були монастирі, як се було і в цїлій середньовічній Европі. Особливо-ж славив ся Київо-печерский монастир, з котрого вийшли перші рускі письменники. Взагалї в І-ій добі на чолї книжної просьвіти і письменьства передує духовеньство, спершу в значній части грецке, опісля руске. Тимто тогочасне руске письменьство мало духовний характер.

Твори перших руских письменників — митрополита Іларіона, Теодозія Печерского, Нестора, Кирила Турівского і ин. — показують, що руске духовеньство того часу осягнуло значну осьвіту, а поучене Володимира Мономаха, „Слово о полку“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що осьвіта окрім духовного стану проникала також і в иньші верстви суспільности. Однак годї заперечити, що ся осьвіта приймала ся лише у висших верствах суспільности, а в низші верстви народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про осьвіту висших верств або поодиноких осіб в суспільности, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганьских звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірієм.

Сему не можна дивувати ся, позаяк число шкіл було невначне, діти ширших верств не користували ся звичайно шкільною наукою, та й не було книжок зрозумілих народови. В перекладнім письменьстві було багато книжок писаних для чужого осьвіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецкого житя; отже для непросьвічених людий рускої суспільности були сї книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори лїтературні наслїдували і рускі письменники. Найбільш зрозумілі і приступні були житеписи або т. зв. „житія“ сьвятих і мали педаґоґічний вплив. Сьвітске письменьство при виключно релїґійнім напрямі просьвіти не мало поля до розвитку і длятого „Слово о полку“ є одинокою появою в своїм родї.

б) Другий відділ першої доби. Застій і упадок руского письменьства.

В першій половині XIII ст. попала Русь в страшне лихоліте, що довело остаточно до розділу між південною а північною Русю і спричинило опісля історичний і етноґрафічний розрив тих частин старинної Руси (Україна-Русь і Московщина-В. кн. Володимирско-Суздальске). В 1240 р. Татари здобули і зруйнували давну столицю Руси Київ і огнище тодішньої культури Києво-Печерский монастир, опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київский митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом повстає новий осередок політичного і церковного житя на півночі а відтак тим осередком стає Москва (від 1328 р.). Точка тяжести пересуває ся отже з Києва на північ. Київ упав і перестав бути осередком політичного і церковного житя та не міг вже ніколи вернути до давного значіня і богатства. Сї події здержали розвиток державного житя, що ще не всціло уложити ся і зміцнити. На довгий час спинив ся розвиток релїґійної просьвіти на Руси, залягла темнота і вкоріняли ся в народі хибні віруваня. Годї було в тих часах думати про засновуванє шкіл і розпювсюдженє науки і просьвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло багато памятників староруского письменьства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про **Батия і Золоті Київскі ворота** або **Михайла Семилітка**, тип народної надії на грядучі поколїня, вічно молодої, ідеал народної сили, що ніколи не слабне а все відновляє ся.

Книжна просьвіта після упадку Києва находить пристановище в західноруских князївствах, Галичі і Володимирі Волиньскім.

Одначе Київ не втратив свого просьвітного характеру і в тяжкій хвилї татарского погрому. В самім Києві не переривала ся традиция і давні памятники — як Лїтопись і Печерский Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руска народність довго зберегала своє верховладне значінє в старинним осередку, Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарске лихоліте потрясло всїх до глубини души, а нарід попав в розпуку, приняло ся духовеньство за єго подвигненє і просьвіту. Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять епископи і сьвященики свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслїдки татарского лихолїтя. Поміж першими визначив ся київский митрополїт **Кирило**. Замітивши багато неправильностий в богослуженях і в житю духовеньства та народу, спроваджує він з Болгариї болгарско-словяньску рукопись **Корм-**

чої книги або Номоканону, котра здобула собі на Руси велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але й в справах приватного і родинного житя, в яких духовеньство видавало суд. Корича виступає також против останків поганьства, які зберегли ся в народних вірованях і звичаях, що підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано в численних списках а найдавнійший походить з кінця XIII. ст. Митрополит Кирил перевів також реформу підупавшого духовеньства і установив т. зв. „правила Кирила“, після яких духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був Серапіон, ігумен Києво-печерского монастиря, „вельми учений і сильний в св. Письмі“, як о нім висловлює ся літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирско-Суздальским епископом. З подібною рішучостию, як Кирил, звертав ся і Серапіон в своїх поученях до народу, вказуючи на народну недолю задля нападів татарских і на нехристияньске житє, яко причину того лихоліття. „За гріхи наші, говорив він, Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодої краси, анї немочи старців, анї молодости дітий“. Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щиростю і глибокою любовю до вірних.

На останку подібне значінє має також „Слово нѣкоєго Христолюбца“, котрий виступає проти поганьства і подробицями, поданими в своїм „Слові“, доповняє ті скупі відомости літописні, які маємо про вірованя і звичаї, що збереглиси ся між народом в два віки по заведеню християньства.

Поученя Кирила і Серапіона не відріжняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозій Печерский, Іляріон і Кирило Турівский, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою як поученя двох останних, за те більше рішучі і приступнійші для ширших верстов народу.

Окрім сих двох сьвятителів церкви, що дбали про подвигненє народу і єго просьвіту в тяжких часах татарского лихоліття, визначив ся ще митрополит Киприян, родом Сербин, в 2-ій половині XIV. ст., котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Поставлений митрополитом Руси, пробував він часто довгий час в Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва, відбудував зруйнований Татарами Києво-печерский мона-

стир, привіз із собою багато церковних книг з південної Славянщини, іменно із Сербії, дбав також о розбудженє письменьства і сам був трудящим книжником. В своїх церковних писанях згадує він в перший раз про т. зв. апокрифічні повісти і твори.

Однак всї ті змаганя не могли довести просьвіту і письменьство на Руси до давного процьвіту, який проявив ся до татарского лихолїтя. В тих трудних хвилях не з'явив ся на Руси анї оден письменник, що всилів би своїми творами розбудити нове лїтературне житє. Тодїшні грамотії займали ся лише переписуванєм давних книг, списуванєм т. зв. слів і поучень, призначених більше для читаня як для виголошуваня з проповідниці, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних, ріжних повістий (сказанія) або зладженєм збірників після перероблених з візантийских в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Цїп і ин.

Письменні люди не могли однак вдоволити ся лише духовно-поучаючими, а до того в значній части полємічними творами. Они бажали таких творів, що вдоволили би також природним потребам і змаганям розуму, чувства і фантазиї. А позаяк релїґійне вихованє суспільности звернуло і цікавість розуму на релїґійні предмети, отже фантазия убрала сї релїґійні ідеї у відповідні образи. Але окрім того фантазия проявляла ся і дїлала самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв житя. Сим потребам вдоволяли т. зв. апокрифи і повісти чисто сьвітского характеру. Всї ті твори є перекладені, але позаяк були они розповсюджені між народом в значнім числї списків, і нарід радо читав їх, то они дають нам спроможність судити про характер народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти руского характеру і самостійної творчости, тимто сї твори мають своє місце в письменьстві.

Упадок полїтичної самостійности південнословяньских держав (з кінцем XIV ст.) перервав і там лїтературну дїяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південнословяньского письменьства, бодай не в такім числї, як давнїйше. Читали там і списували лише то, що остало з давнїйшої доби. Руске письменьство, що після татарского лихолїтя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостачі. Тимто і ся лїтература апокрифічна і повістева виявляє мало замітного, а навіть небагато рукописий остало присьвячених сїй галузи письменьства.

Староруске письменьство другої (середньої) доби (1453—1798).

З кінцем XIV. і з початком XV. столїтя склали ся важні історичні події, що на Руси помалу підготовляли ниву до нового посіву духового, який видав значно відмінні плоди, як в першій добі письменьства.

Загальні прикмети.

В порівнаню з попередньою добою а іменно другим її відділом видно значні ріжниці:

Русь влучена з Литвою, а відтак з Польщею виробила осьвіту, державне і релїґійне житє зовсїм відмінне від староруских, як і від Московщини. Ся ріжниця проявляє ся і в лїтературі:

1. Що до змісту визначає ся значним оживленем і обробленєм многих справ і питань тогочасних. Окрім церковних книг, є ся багато творів релїґійного змісту, призначених для домашнього читаня і поученя вірних: проповіди, переклади з Отців Церкви, св. Письма, житя сьвятих, леґенди, повісти, а характеристичною появою є: релїґійна полеміка. Виробляє ся також церковна пісня римована. Припадають також на сю добу початки драматичного письменьства, вірші складані чистонародною мовою сатиричного і гумористичного змісту побіч духовного. Лїтописи відріжняють ся від лїтописий княжої доби, так що можна їх назвати народними, появляють ся мемуари, особисті спомини і т. и.

2. Що до форми визначає ся письменьство сеї доби свобіднїйшими і оригінальнїйшими формами, виробляє ся оригінальний лїтературний стиль, манера, яка переходить і до нової доби.

3. Що до мови. Церковнославяньский язик уступає місця книжному рускому язикови, зрозумілому і ширшим верствам народним цїлої південної і Білої Руси, що промостив вхід живій народній мові в письменьстві.

4. В значнім розповсюдженю лїтературних творів, що стали власностю не лише князїв, бояр і духовних але й міщан, дяків і письменних селян.

Причини такого розвитку письменьства були: А) внутрішні Б) загальні, европейскі, зверхні.

А. Внутрішні причини.

Полїтичні подїї.

Західна а відтак і полуднева часть Руси входить в державну звязь з Польщею (Червона Русь вже в 1340 р., Литовскоруські землї 1386 р.). Хоч з того часу починає ся державний вплив Польщі на рускі землї, але в письменьстві він не проявив ся майже зовсім, позаяк вплив письменьства і в Польщі самій був доволї слабий. До того ще Червона Русь довший час по злуцї з Польщею була окремим руским воєводством (до соймової постанови в Єдльнї 1432 р.), а литовско-рускі землї мали окремих князїв (аж в 1471 р. місце їх заняв воєвода польский Ґаштолд). Городельска унїя (1413 р.) зміцняє полїтично-суспільний вплив Польщі в руских землях, а се дало новий зворот не лише полїтичному, але й духовому житю руского народу. Фльорентийска унїя (1439 р.) скріпила не лише полїтичну але й церковну звязь руских земель з католицкою Польщею і західною Европою.

Коли наслїдком тих полїтичних подїй проявляють ся на Руси щораз виразнїйші слїди західно европейского впливу, перериває ся культурна звязь Руси з полуднево-словяньскими землями і з Царгородом — (Сербія стає турецкою провінциєю по бою на Косовім полї 1389 р., Болгария 1393 р.) — позаяк в 1453 р. Царгород попав у руки Турків.

В другій половинї XV. ст. довершило ся повне не лише полїтичне але й церковне відокремлене Руси від Московщини основанем окремої руской митрополїї в Києві (1470 р.), позаяк вироблений в тогочасній Московщинї крайно виключний національний і церковний тип з деспотичними змаганями не відповідав поглядам Руси, так що наслїдком того виробив ся перегодом иньший характер духового житя і просьвіти на Руси а иньший в Московщинї.

Унїя Литви і руских земель з Польщею, довершена в Люблинї (1569 р.), відкрила на Руси весь простір впливам польскої і західно-европейскої культури, а хоч не признала Руси народної самостійности, однак в значній мірі підготовила поле до культурного поступу і розбудженя письменьства на Руси. Берестейска унїя (1596 р.) викликала вправдї наразї роздвоєне в широких верствах руской суспільности, однак споводувала значний рух лїтературний, просьвітний і науковий.

На другу половину XV ст. припадають початки козаччини, викликаної безнастанними наїздами Татар, що після зруйнованя візантийскої держави заснували в Криму хижацке царство Ґиреїв.

Всї згадані події підготовили основи до нового житя культурного в руских землях, тим то з половиною XV. ст. (упадок Царгорода 1453 р.) розпочинає ся нова доба (середня) руского письменьства.

Б. Зверхні причини.

I. Першою причиною був вплив **пражского унїверситету і краківскої академії**, в яких побирало висшу осьвіту багато Русинів. Королева Ядвига оснувала своїм накладом в пражскім унїверситетї окремий інтернат для Литовцїв і Русинів а такий сам інтернат відкрито опісля при краківскій академії.

II. Дальшою причиною було відродженє письменьства, наук і штук під впливом старинної (клясичної) лїтератури, поезиї і фільософії. Напрям сей, званий **гуманїзмом**, проявив ся в Італії та обгорнув скоро західноевропейскі держави а через Польщу війшов і на Русь. За прикладом тих країв і з Руси їдуть заможнїйші і талановиті люди в Італію, щоби там набрати ся висшої осьвіти від тамошних учителів-гуманїстів. Першим таким Русином, що поїхав в Італію вчити ся, був Франц Скорина, і там на унїверситетї в Падуї осягнув степень доктора лїкарских наук.

Наслїдки. Під впливом гуманїзму входять на Руси школи, вправдї з церковно-схолястичним напрямом, але з европейским характером. Се розбудило лїтературний рух і енерґічні прояви духового і народного житя.

Друга вельми важна подія значним впливом відбила ся також на Руси, а се була:

III. **Реформация**, викликана монахом Лютром в Нїмеччинї (1517 р.). Лютер списував свої науки нїмецкою мовою, переложив нею св. Письмо, складав в нїй релїґійні піснї і виробив її на лїтературну мову. Латиньский язик, яким доси майже виключно послуговали ся в письменьстві в тогочасній Европі, уступає місця живим народним мовам. Реформация обгорнула не тілько західну й середню Европу, але стала ширити ся також в Польщі, на Литві і Руси (а іменно кальвінїзм, социнїяньство або т. зв. ново-ариянїзм). Відозвав ся давний рух ческий з часів Гуса, а ся наука проникала заходом ческих братів і иньших некатолицких відтїнків в Польщу, а звідтам на Литву.

Сей релїґійний рух спонукував з одного боку дослїджувати релїґійні питаня, з другого боку побуджував ревних прихильників церкви, готовити оруже до оборони. Тут проявила ся потреба відповідних орудий до боротьби, отже таких самих засобів образованя, якими володїли противники. Показало ся, що образоване само приманювало людий до себе а люди осьвічені сьвідомо відчували потребу образованя і тим виріжняла ся осьвічена суспільність на Руси від Московщини, закостенїлої в своїх застарілих поглядах і в темноті. Сей просьвітний рух не остав відтак без впливу і на Московщину. Так іменно оден з перших друкарів в Москві, Петро Мстиславець, мав бути спершу друкарем в друкарнї Скорини, а в Москву зайшов з Вильна. Опісля білоруска і київска осьвіта положила культурні підвалини в Московщинї.

Наслїдки сего релїґійного руху проявили ся небавом вельми значні на просьвітнім полї. Хоч руский нарід втратив державну самостійність, розвинув однак своєрідний і оживлений рух, що многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменьстві зберегла Русь книжні традициї старинної доби, однак жива народна мова (головно білоруска) щораз більше виступає в творах, що відносили ся до потреб житя, і мішає ся з церковнословяньским і польским язиком. В правних грамотах і законодатних книгах значну перевагу бере жива народна мова і з відтїнком старословяньским і польским стає урядовим язиком на Литві. Лїтературна дїяльність в тогочасній Руси проявила ся головно на релїґійнім полї, на котрім вела ся горяча боротьба між католиками і униятами з одного боку, а православними і протестантскими сектами з другого. Та боротьба творить головний зміст тодїшньої рускої лїтератури протягом XVI. і XVII. ст., т. зв. полемічної, а хоч та полеміка була доволї одностороння, все-ж таки оживила значно лїтературну дїяльність.

IV. **Друкарска штука.** Пособляла сему лїтературному рухови винайдена в половинї XV. ст. а відтак розповсюджена також на Литві і Руси друкарска штука. В Кракові появляють ся з кінцем XV. ст. (1490 і 1491) церковнословяньскі книги кирилицею в друкарнї Швайпольта Фіоля, Нїмця з роду, за що запідозрено его в прихильности до православія і візвано на суд перед краківского епископа. Він мусїв покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а наслїдком того на якийсь час перервало ся печатане книжок. Однак небавом жизе чувство народности і духова потреба виявили ся в змаганю до перекладів св. Письма народною

мовою, проява, якої не бачимо в Московщинї. До кінця XV-го або початку XVI. ст. відносить ся переклад — Пісні Пісень з помовою, що показує слїди ческого первовзору. Згаданий в горі Франц Скорина, родом з Полоцка, що учив ся в Кракові і Празї, видав в сім останнім містї „Руску Біблїю" (1517—19), а в перекладї, що визначає ся примішкою білоруских і руских слів, користував ся ческою біблїєю. Свою дїяльність продовжав відтак у Вильнї. З половини XVI. ст. походить т. зв. Пересопницке[1]) Євангеліє, написане писцем Михайлом, сином Сяніцкого протопопа, переложене з порученя княгинї Гольшаньскої з болгарскої на руску мову — „для лїпшого вирозумленя люду христианьского посполитого" — мабуть тим самим Михайлом під доглядом Пересопницкого архимандрита Григорія. (Сюди відносить ся також євангеліє словяньским і руским языком видане, мабуть з кінцем XVI ст., в друкарнї Тяпиньского і руский Псалтир з XVII. ст. і ин.). Але й в сьвітскім письменьстві — особливо в лїтописях, в урядових грамотах і в законодавстві — проникає щораз більше жива народна мова: в грамотах, що появляють ся почавши з XIV ст. в т. зв. Рускій Метрицї (основаній 1386 р.), де вписувано по руски адміністр. і судові акта, в „Судебнику" вел. кн. Казимира (1468), в „Литовскім Статутї" (уложенім 1522 – 29, принятім соймом 1530 р.), в Маґдебурскім праві („Зерцало саксоньске" і „Святый образъ" з кінця XVI ст.).

V. **Церковно-просьвітні змаганя.** Після Люблиньскої унїї (полїтичної) наступила церковна унія в Берестю. Держава і цивілїзация польска старали ся заволодїти висшими верствами суспільности в Литві і на Руси, а після Берестейского собору ширить ся унія і католицизм в тих землях. Однак, хоч руске боярство осягало значні користи, входячи в таке становище, яке мала польска шляхта, хоч висше духовеньство через унїю вступало в становище пануючої католицкої єрархії, все-ж поміж тими верствами найшли ся люди, що виступили з опором против згаданих державних і церковних змагань. Православна церква на Руси зберегла вибірний принцип, сьвітські люди входили иподї в склад духовних судів, брали участь в дїлах церковної управи і мали також голос в церковних соборах. Боярство мало участь у виборі митрополита і духовеньства, в обороні церкви перед правительством. Між бояр-

[1]) Пересопниця між Ровном а Луцком на Волинї, де ще нинї є останки старинного монастиря.

ством, що стануло тоді в обороні православної віри, визначились іменно князь Андрій Курбский і кн. Константин Острожский. Курбский, Москаль родом, утік перед жорстокостию Івана Грізного на Литву, а вважаючи помножене книг головним засобом до боротьби, перекладав твори церковних письменників з грецкої мови, писав письма до руских вельмож і простих ремісників, щоби їх утвердити в православній вірі. Острожский приятелював з протестантами, а хоч держав ся і боронив православної віри, признавав можливою унію, однак найбільш дбав о просьвіту. В Острозї заснував першу руску висшу школу (около 1577 р.), що за него звала ся академією, завів там друкарню, де між иньшими появила ся видрукована Іваном Федоровим знаменита Острожска Біблїя (1580—81), перше повне старословеньске видане.

Але сама православна єрархія не зовсім була тим вдоволена, що її власть обмежали сьвітскі люди і змагали вєднати собі обезпечене своєї независимости від вмішуваня сьвітских людий. Вже литовскі князї стали заводити иньший лад в православній церкві, користуючи ся правом „подаваня столиць духовних і хлїбів духовних", себто правом надаваня архиєрейских катедр, монастирів і церков. Від литовских князїв переняли се право польскі королї.

Однак то не все виходило на користь церкві, позаяк церковні достоїньства діставали часто сьвітскі люди або такі, що їх житєм лише гіршила ся духовна паства. Тим способом байдужі або ледачі єрархи довели православну церкву на Руси до занепаду. Задля того сьвітскі люди, побачивши такий занепад церкви, взяли почин у відродженю релїгійнім і моральнім. При церквах засновує руске міщаньство братства, що спершу займали ся ділами милосердія і християньскої любови, але небавом розширили круг своєї дїяльности і бажали привернути давний вибірний лад в церкві і доглядати духовеньства в єго ділах.

Братства. Найдавнїйшим було Львівске братство при церкві Успенія Пр. Богородиці[1]), а царгородский патриярх підніс єго до значіня Ставропигії, надав єму провід над иньшими братствами на Руси і виняв спід власти львівского епископа і київского митрополита. До сего братства належали не лише вельможі, але й міщани і люди „посполиті". Окрім того повстали ще братства у Вильнї,

[1]) Про него згадує вже грамота короля Казимира IV з 1439. Антіохійский патриярх Йоаким затвердив новий статут братства 1586 р., а патриярх Єремія надав єму 1593 р. права Ставропигії.

в Києві, Луцку, Острозї, Рогатинї і ин. містах. Ставропигійске братство у Львові злучило ся з иньшими братствами церковними на Руси щоби успішно боронити віри, а в тій цїли старали ся двигнути релїґійне і моральне житє в рускій суспільности, розповсюджувати просьвіту між руским народом заснованєм шкіл, бурс і друкарень.

Наслїдки сеї діяльности братств, що приняли на себе релїґійно-народну оборону, проявили ся передовсїм в заснованю друкарень, а тим самим і в розповсюдженю печатних книг. Коли в Московщинї печатанє книг почало ся доперва в сто лїт по винайденю друкарскої штуки і то лише в Москві, друкарска діяльність на Руси проявила ся вже в 1491 р. згаданими вже виданями Швайпольда Фіоля, а друкарнї були на Литві і Руси так розповсюджені, що не лише находили ся у важнїйших містах і монастирях, як у Вильнї, Києві, Львові, Острозї, Почаєві, але й по селах в Стратинї[1], Євю[2], Кутеінї[3], Крилосї і ин., що є вимовним доказом розбудженого духового житя серед тогочасної рускої суспільности[4]. У Львові, недалеко Василіяньского монастиря (на Підвалчу) заложив першу руску друкарню Москвитянин Іван Федорів, але попавши у велику нужду, переселив ся до Острога, звідки по випечатаню Біблії вернув до Львова і тут умер. По єго смерти викупило заставлену у жида друкарню Ставропигійске братство і в початках XVII ст. приняло на управителя її литовского Русина Михайла Сльовку, що опісля відкрив власну друкарню. Московскі друки обмежали ся лише до церковних книг, коли тимчасом в руских друкарнях появляють ся твори православних полємістів, яким і новійші богослови віддають великі похвали, а крім того виходять тут і перші шкільні книжки.

Школи. Крім того заявили братства свою діяльність участю в практичних дїлах церкви, заснованєм шкіл. Осьвічені люди зрозуміли, що (як висловив ся автор „Перестороги") „коли бы (Русини) были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыє погибели". Давнїйші школи не відповідали вже

---

[1]) Село в Рогатиньскім повітї.

[2]) В Виленьскій ґубернії.

[3]) В Могилївскій ґубернії.

[4]) Числа виданих книг в Московщинї і на Руси дають наглядний образ розвитку книжної діяльности там і тут. До 1600 р. в московских друкарень вийшло 16 книг, в руских 67; до 1625 р. з московских 65, в руских 147; до 1650 р. (до злуки України з Московщиною) з московских 275, з руских 300.

тогочасним потребам, треба було дати їм зовсїм нову наукову проґраму. Заведені братствами школи були першими рускими правильними школами, а їх цїлию було — подавати релїґійне образованє, підготовляти борцїв богословскої полеміки. Задля того братскі школи приняли в свої проґрами науку старинних (клясичних) язиків, церковно-славяньского, руского і польского язика, граматики, реторики (після Цїцерона і Квінтилїяна), поетики, диялектики, і богословія після системи тогочасних католицких академій і західно-европейских підручників. Се була середньовічна наукова, т. зв. схолястична (шкільна) система. Основи і форми старинної науки а именно фільософії Аристотеля приложено тут до поясненя і утвердженя християньскої науки. Та наукова система давала до релїґійної боротьби ті засоби, яких перед тим не доставало рускій суспільности. Схолястична наука виробляла учених людий, що укладали правди християньскої віри в научні системи. З богословскими системами стали появляти ся книги і підручники з ріжних предметів знаня — именно фільософії, історії, мітольоґії і природних наук.

Першу таку „схолястичну“ школу заснував кн. Константин Острожский в Острозї (около 1577 р.); она стала першим тодї головним огнищем духового житя на Руси, згромадивши коло себе визначнїйших учених — (Грек Кирило Люкаріс, що опісля став патриярхом) — письменників і полемістів. З Острожскої школи вийшов між иньшими гетьман Конашевич-Сагайдачний, що також пособляв чимало просьвітї на Руси. Окрім Острожскої появили ся школи при братствах у Львові (1586), Вильнї (1588), Київі (1588), Луцку (1617), Могилеві, Берестю і ин. — Львів став побіч Острога другим просьвітним осередком, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на цїлу східну Европу. В львівскій школї були 3 кляси, в яких учитель (дидаскал) крім початкових наук учив т. зв. сїмох вільних штук: граматики (грецкої, латиньскої і церковно-словяньскої), диялектики, реторики, музики, аритметики, ґеометрії і астрономії. Після „шкільного порядку“ дїти богачів не мали в нїчім, окрім хиба науки, бути висшими від убогих. В суботу мав учитель вчити дїтий страху божого і „обичаїв встидливих младенческих“ і не щадив їм „памятного по чаші школьній“[1]). Львівска школа була найлїпша в тодїшних руских шкіл і длятого і з України багато

[1]) Чаша шкільна або березова каша — різки, якими вбивали в память всякі наставленя і наказуваня.

талановитих „спудеїв“ приїзжало до неї для висших наук, яких тоді не могли набути і в Києві. Тут був учителем Грек Арсеній (опісля митрополит), що впровадив клясичні язики і видав першу і найліпшу на свій час Граматику Єлино-(греко-)словеньского язика (1591), і Лаврентій Зизаній Тустановский (автор граматики словеньскої і Азбуки та Словаря). Львівска школа Ставропигійска видала багато сьвітлих людий, знаменитих письменників і ревних оборонців рускої народности, що опісля були епископами, митрополитами або иньшими достойниками церкви. — Вильна стала третим огнищем рускої просьвіти і літератури. Тут ділав Франц Скорина, ариянин Симеон Будний, і Мелетій Смотрицкий, автор виданої в селі Євю (1619) „Граматики словеньскої“, що була два столітя знаменитим учебником не лише на Руси, але й в Московщині та Сербії і Болгариї.

Київ виступає около 1620 р. яко четвертий і головний осередок духового і літературного житя на Руси, а заснована там при братстві Богоявленьскім школа стала опісля (1632) Київскою Колеґією а відтак і Академією, першою і найвисшою школою на Руси. Около братства, і єго школи, Печерскої Лаври і митрополії — (на престолі засів тоді бувший ученик львівскої школи Йов Борецкий) — громадить ся цілий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівскої школи), учених та учителів (Ісая Копиньский, Сильвестер Коссів, Касиян Сакович, Захарія Копистеньский і ин.). Київска Колеґія промощує дорогу культурним впливам західної Европи, а сьвітло цивілізациї „свѣтлость умѣетности и правды“, як висловлює ся Копистеньский в „Палінодиї“, осіняє не лише Русь, але проникає звідси і в Московщину, та в південні краї у Волощину і Сербію[1]).

Окрім тих головних значнійших огнищ, било духове житє на Руси живійшим живчиком також в поменьших місцях, як Луцк, Корець, а навіть одалік сих огнищ ділали монахи Атоньскої гори Іван Княгиницкий, званий Йовом, основатель Скита Манявского (коло Богородчан), та Іван Вишеньский, родом Галичанин, що слав із „Сьвятої Гори“ славні „посланія“ на Русь, остерігаючи Русинів перед всякими єресями і накликуючи до морального житя.

---

1) Молдавскі господарі користували ся рускими друкарнями і давали їм грошеві підмоги, рускі братства даром посилали книги в Сербію, в київскій колеґії учило ся багато Сербів, а рускі учені ішли навіть до Сербів і там засновували школи.

Перший віддїл другої доби (1453—1667).

1. Полємічні твори. Наслїдком тогочасних условий і положеня рускої народности проявляє ся на Руси в II-ій добі головно дїяльність на поли церковного письменьства. Позаяк тодї вела ся боротьба за найважнїйші питаня рускої народности, була найбільш улюбленою лїтературною формою богословска полєміка (учений спір). Особливо довершенє Берестейскої унїї було головною понукою до живого богословско-лїтературного руху з обидвох боків. Унїяти встоювали за свою справу, а православні рішучо поборювали унїю і католицизм. Спершу ведено полєміку на історичній основі, поясняючи подію церковної унїї, а спори про доґми, які відріжняють православіє від католицизму, займають друге місце. Але перегодом, коли церковна унїя стала подією минувшою, тодї полєміка перейшла від історії до доґматики: питанє про походженє унїї стало другостепенним, а головна увага була звернена на спір про доґми. Однак обидва сї періоди полєміки звязані тїсно з собою.

Берестейский собор (1596) і поява короткої історії, що на нїм дїялося, викликали з обидвох таборів горячу полєміку, в яку вмішав ся також знаменитий польский проповідник, Єзуїт Скарґа, виступивши в обороні собора („Synod brzeski" і в рускім перекладї). Против сеї оборони виступив протестант Христофор Броньский під прибраним іменем Христофора Филалета (т. є правдолюба) з твором „Апокрізіс албо отповідь на книжки о соборі Берестейском" (в польскій і книжно-рускій мові), написаним дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. Против твору Броньского, в якім пропаґовано протестантскі ідеї, виступив Потїй зі своїм знаменитим „Антіррисісом" (1599), богатим в історичні матеріали, що в неоднім висьвітлюють приготованя до унїї. Важний твір з православного табору про унїю вийшов п. з. „Пересторога", котрого безіменний автор визначає ся широкою наукою (около 1605 р.). Оден із знатнїйших участників в сїй боротьбі був Мелетій Смотрицкий, що визначив ся найбільш своєю славяньскою граматикою, учений монах і православний епископ Полоцкий, що побирав свою науку спершу в єзуїтскій колеґії в Вильнї а відтак на німецких унїверситетах. Спершу був він ревним оборонцем православної церкви і видав по польски книгу п. з. Тренос т. є. Плач східної церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної церкви в Литві, так що се спонукало самого

чої книги або Номоканону, котра здобула собі на Руси велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але й в справах приватного і родинного житя, в яких духовеньство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганьства, які збереглм ся в народних вірованях і звичаях, що підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано в численних списках а найдавнійший походить з кінця XIII. ст. Митрополит Кирил перевів також реформу підупавшого духовеньства і установив т. зв. „правила Кирила“, після яких духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був Серапіон, ігумен Києво-печерского монастиря, „вельми учений і сильний в св. Письмі“, як о нім висловлює ся літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирско-Суздальским епископом. З подібною рішучостию, як Кирил, звертав ся і Серапіон в своїх поученях до народу, вказуючи на народну недолю задля нападів татарских і на нехристияньске житє, яко причину того лихолітя. „За гріхи наші, говорив він, Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодої краси, анї немочи старців, анї молодости дітий“. Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щиростю і глибокою любовю до вірних.

На останку подібне значінє має також „Слово нѣкоего Христолюбца“, котрий виступає проти поганьства і подробицями, поданими в своїм „Слові“, доповняє ті скупі відомости літописні, які маємо про віровання і звичаї, що зберегли ся між народом в два віки по заведеню християньства.

Поученя Кирила і Серапіона не відрізняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозій Печерский, Іляріон і Кирило Турівский, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою як поученя двох останних, за те більше рішучі і приступнійші для ширших верстов народу.

Окрім сих двох сьвятителів церкви, що дбали про подвигненє народу і єго просьвіту в тяжких часах татарского лихолітя, визначив ся ще митрополит Киприян, родом Сербин, в 2-ій половині XIV. ст., котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Поставлений митрополитом Руси, пробував він часто довгий час в Києві, хоч столицею митрополитів була вже тоді Москва, відбудував зруйнований Татарами Києво-печерский мона-

стир, привіз із собою багато церковних книг з південної Славянщини, іменно із Сербії, дбав також о розбудженє письменьства і сам був трудящим книжником. В своїх церковних писанях згадує він в перший раз про т. зв. апокрифічні повісти і твори.

Однак всї ті змаганя не могли довести просьвіту і письменьство на Руси до давного процьвіту, який проявив ся до татарского лихолїтя. В тих трудних хвилях не з'явив ся на Руси анї оден письменник, що всиів би своїми творами розбудити нове лїтературне житє. Тодїшні грамотії займали ся лише переписуванєм давних книг, списуванєм т. зв. слів і поучень, призначених більше для читаня як для виголошуваня з проповідниції, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних, ріжних повістий (сказанія) або зладженєм збірників після перероблених з візантийских в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Цїп і ин.

Письменні люди не могли однак вдоволити ся лише духовно-поучаючими, а до того в значній части полемічними творами. Они бажали таких творів, що вдоволили би також природним потребам змаганям розуму, чувства і фантазиї. А позаяк релїґійне вихованє суспільности звернуло і цікавість розуму на релїґійні предмети, отже фантазия убрала сї релїґійні ідеї у відповідні образи. Але окрім того фантазия проявляла ся і ділала самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв житя. Сим потребам вдоволяли т. зв. апокрифи і повісти чисто сьвітского характеру. Всї ті твори є перекладені, але позаяк були они розповсюджені між народом в значнім числї списків, і нарід радо читав їх, то они дають нам спроможність судити про характер народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти руского характеру і самостійної творчости, тим то сї твори мають своє місце в письменьстві.

Упадок полїтичної самостійности південнословяньских держав (з кінцем XIV ст.) перервав і там лїтературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південнословяньского письменьства, бодай не в такім числї, як давнїйше. Читали там і списували лише то, що остало з давнїйшої доби. Руске письменьство, що після татарского лихолїтя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостачі. Тим то і ся лїтература апокрифічна і повістева виявляє мало замітного, а навіть небагато рукописий остало присьвячених сїй галузи письменьства.

Староруске письменьство другої (середньої) доби (1453—1798).

З кінцем XIV. і з початком XV. столїтя склали ся важні історичні подїї, що на Руси помалу підготовляли ниву до нового посіву духового, який видав значно відмінні плоди, як в першій добі письменьства.

Загальні прикмети.

В порівнаню з попередньою добою а іменно другим її віддїлом видно значні ріжниці:

Русь злучена з Литвою, а відтак з Польщею виробила осьвіту, духове і релїґійне житє зовсім відмінне від староруских, як і від Московщини. Ся ріжниця проявляє ся і в лїтературі:

1. Що до змісту визначає ся значним оживленем і оброблєнем многих справ і питань тогочасних. Окрім церковних книг, появляє ся багато творів релїґійного змісту, призначених для домашнього читаня і поученя вірних: проповіди, переклади з Отців Церкви, св. Письма, житя сьвятих, леґенди, повісти, а характеристичною появою є: релїґійна полєміка. Виробляє ся також церковна пісня римована. Припадають також на сю добу почини драматичного письменьства, вірші складані чистонародною мовою сатиричного і гумористичного змісту побіч духовного. Лїтописи відріжняють ся від лїтописий княжої доби, так що можи їх назвати народними, появляють ся мемуари, особисті споминн і т. и.

2. Що до форми визначає ся письменьство сеї доби свобіднїйшими і оригінальнїйшими формами, вироблює ся оригінальний лїтературний стиль, манєра, яка переходить і до нової доби.

3. Що до мови. Церковнославяньский язик уступає місця книжному рускому язикови, зрозумілому і ширшим верствам народним цілої південної і Білої Руси, що промостив вхід живій народній мові в письменьстві.

4. В значнім розповсюдженю лїтературних творів, що стали власностю не лише князїв, бояр і духовних але й міщан, дяків і письменних селян.

Причини такого розвитку письменьства були: А) внутрішні Б) загальні, европейскі, зверхні.

А. Внутрішні причини.

Полїтичні подїї.

Західна а відтак і південна часть Руси входить в державну звязь з Польщею (Червона Русь вже в 1340 р., Литовскорускі землї 1386 р.). Хоч з того часу починає ся державний вплив Польщі на рускі землї, але в письменьстві він не проявив ся майже зовсім, позаяк вплив письменьства і в Польщі самій був доволї слабий. До того ще Червона Русь довший час по злуцї з Польщею була окремим руским воєводством (до соймової постанови в Єдльнї 1432 р.), а литовско-рускі землї мали окремих князїв (аж в 1471 р. місце їх заняв воєвода польский Ґаштолд). Городельска унїя (1413 р.) змінцняє полїтично-суспільний вплив Польщі в руских землях, а се дало новий зворот не лише полїтичному, але й духовому житю руского народу. Фльорентийска унїя (1439 р.) скріпила не лише полїтичну але й церковну звязь руских земель з католицкою Польщею і західною Европою.

Коли наслїдком тих полїтичних подїй проявляють ся на Руси щораз виразнїйші слїди західно европейского впливу, перериває ся культурна звязь Руси з південно-словяньскими землями і з Царгородом — (Сербія стає турецкою провінциєю по бою на Косовім полї 1389 р., Болгария 1393 р.) — позаяк в 1453 р. Царгород попав у руки Турків.

В другій половинї XV. ст. довершило ся повне не лише полїтичне але й церковне відокремленє Руси від Московщини основанєм окремої рускої митрополїї в Києві (1470 р.), позаяк вироблений в тогочасній Московщинї крайно виключний національний і церковний тип з деспотичними змаганями не відповідав поглядам Руси, так що наслїдком того виробив ся переходом иньший характер духового житя і просьвіти на Руси а иньший в Московщинї.

Унїя Литви і руских земель з Польщею, довершена в Люблинї (1569 р.), відкрила на Руси весь простір впливам польскої і західно-европейскої культури, а хоч не признала Руси народної самостійности, однак в значній мірі підготовила поле до культурного поступу і розбудженя письменьства на Руси. Берестейска унїя (1596 р.) викликала вправдї наразї роздвоєнє в широких верствах рускої суспільности, однак споводувала значний рух лїтературний, просьвітний і науковий.

На другу половину XV ст. припадають початки козаччини, викликаної безнастанними наїздами Татар, що після зруйнованя візантийскої держави заснували в Криму хижацке царство Ґиреїв.

Всї згадані події підготовили основи до нового житя культурного в руских землях, тим то з половиною XV. ст. (упадок Царгорода 1453 р.) розпочинає ся нова доба (середня) руского письменьства.

Б. Зверхні причини.

I. Першою причиною був вплив **пражского універсітету і краківскої академії**, в яких побирало висшу осьвіту богато Русинів. Королева Ядвига оснувала своїм накладом в праскім універсітетї окремий інтернат для Литовців і Русинів а такий сам інтернат відкрито опісля при краківскій академії.

II. Дальшою причиною було відродженє письменьства, наук і штук під впливом старинної (клясичної) літератури, поезиї і фільософії. Напрям сей, званий **гуманїзмом**, проявив ся в Італії та обгорнув скоро західноевропейскі держави а через Польщу війшов і на Русь. За прикладом тих країв і з Руси їдуть заможнійші і талановиті люди в Італію, щоби там набрати ся висшої осьвіти від тамошних учителів-гуманїстів. Першим таким Русином, що поїхав в Італію вчити ся, був Франц Скорина, і там на універсітетї в Падуї осягнув степень доктора лїкарских наук.

Наслідки. Під впливом гуманїзму входять на Руси школи, вправдї з церковно-схолястичним напрямом, але з европейским характером. Се розбудило літературний рух і енерґічні прояви духового і народного житя.

Друга вельми важна подія значним впливом відбила ся також на Руси, а се була:

III. **Реформация**, викликана монахом Лютром в Німеччинї (1517 р.). Лютер списував свої науки німецкою мовою, переложив нею св. Письмо, складав в нїй релїґійні пісні і виробив її на літературну мову. Латиньский язик, яким доси майже виключно послугували ся в письменьстві в тогочасній Европі, уступає місця живим народним мовам. Реформация обгорнула не тільки західну й середню Европу, але стала ширити ся також в Польщі, на Литві і Руси (а іменно кальвінізм, социніяньство або т. зв. ново-ариянізм). Відозвав ся давний рух ческий з часів Гуса, а ся наука проникала заходом ческих братів і иньших некатолицких відтїнків в Польщу, а звідтам на Литву.

Сей релігійний рух спонукував з одного боку досліджувати релігійні питаня, з другого боку побуджував ревних прихильників церкви, готовити оруже до оборони. Тут проявила ся потреба відповідних орудий до боротьби, отже таких самих засобів образованя, якими володіли противники. Показало ся, що образоване само приманювало людий до себе а люди осьвічені сьвідомо відчували потребу образованя і тим виріжняла ся осьвічена суспільність на Руси від Московщини, закостенілої в своїх застарілих поглядах і в темноті. Сей просьвітний рух не остав відтак без впливу і на Московщину. Так іменно оден з перших друкарів в Москві, Петро Мстиславець, мав бути спершу друкарем в друкарні Скорини, а в Москву зайшов з Вильна. Опісля білоруска і київска осьвіта положила культурні підвалини в Московщині.

Наслідки сего релігійного руху проявили ся небавом вельми значні на просьвітнім полі. Хоч руский нарід втратив державну самостійність, розвинув однак своєрідний і оживлений рух, що многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменьстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова (головно білоруска) щораз більше виступає в творах, що відносили ся до потреб житя, і мішає ся з церковнословяньским і польским язиком. В правних грамотах і законодатних книгах значну перевагу бере жива народна мова і з відтінком старословяньским і польским стає урядовим язиком на Литві. Літературна діяльність в тогочаснїй Руси проявила ся головно на релігійнім полі, на котрім вела ся горяча боротьба між католиками і уніятами з одного боку, а православними і протестантскими сектами з другого. Та боротьба творить головний зміст тодїшньої рускої літератури протягом XVI. і XVII. ст., т. зв. полемічної, а хоч та полеміка була доволї одностороння, все-ж таки оживила значно літературну діяльність.

IV. **Друкарска штука.** Пособляла сему літературному рухови винайдена в половині XV. ст. а відтак розповсюджена також на Литві і Руси друкарска штука. В Кракові появляють ся з кінцем XV. ст. (1490 і 1491) церковнословяньскі книги кирилицею в друкарні Швайпольда Фіоля, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности до православія і візвано на суд перед краківского епископа. Він мусїв покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а наслідком того на якийсь час перервало ся печатане книжок. Однак небавом живе чувство народности і духова потреба виявили ся в змаганю до перекладів св. Письма народною

мовою, проява, якої не бачимо в Московщині. До кінця XV-го або початку XVI. ст. відносить ся переклад — Пісні Пісень з мовою, що показує сліди ческого первовзору. Згаданий в горі Франц Скорина, родом з Полоцка, що учив ся в Кракові і Праві, видав в сім останнім місті „Руску Біблію“ (1517—19), а в перекладі, що визначає ся примішкою білоруских і руских слів, користував ся ческою біблією. Свою діяльність продовжав відтак у Вильні. З половини XVI. ст. походить т. зв. Пересопницке[1]) Евангеліє, написане писцем Михайлом, сином Сяніцкого протопопа, переложене з порученя княгині Гольшаньскої з болгарскої на руску мову — „для ліпшого вирозумленя люду християньского посполитого“ — мабуть тим самим Михайлом під доглядом Пересопницкого архимандрита Григорія. (Сюди відносить ся також евангеліє словяньским і руским языком видане, мабуть в кінцем XVI ст., в друкарні Тяпиньского і руский Псалтир з XVII. ст. і ин.). Але й в сьвітскім письменьстві — особливо в літописях, в урядових грамотах і в законодавстві — проникає щораз більше жива народна мова: в грамотах, що появляють ся почавши з XIV ст. в т. зв. Рускій Метриці (основаній 1386 р.), де вписувано по руски адміністр. і судові акта, в „Судебнику“ вел. кн. Казимира (1468), в „Литовскім Статуті“ (уложенім 1522—29, принятім соймом 1530 р.), в Маґдебурскім праві („Зерцало саксоньске“ і „Святый образъ“ з кінця XVI ст.).

V. **Церковно-просьвітні змаганя.** Після Люблиньскої унії (політичної) наступила церковна унія в Берестю. Держава і цивілізация польска старали ся заволодіти висшими верствами суспільности в Литві і на Руси, а після Берестейского собору ширить ся унія і католицизм в тих землях. Однак, хоч руске боярство осягало значні користи, входячи в таке становище, яке мала польска шляхта, хоч висше духовеньство через унію вступало в становище пануючої католицкої єрархії, все-ж поміж тими верствами найшли ся люди, що виступили з опором против згаданих державних і церковних змагань. Православна церква на Руси зберегла вибірний принцип, сьвітські люди входили иноді в склад духовних судів, брали участь в ділах церковної управи і мали також голос в церковних соборах. Боярство мало участь у виборі митрополита і духовеньства, в обороні церкви перед правительством. Між бояр-

[1]) Пересопниця між Ровном а Луцком на Волині, де ще нині є останки старинного монастиря.

ством, що стануло тоді в обороні православної віри, визначились іменно князь Андрій Курбский і кн. Константин Острожский. Курбский, Москаль родом, утік перед жорстокостию Івана Грізного на Литву, а вважаючи помноженє книг головним засобом до боротьби, перекладав твори церковних письменників з грецкої мови, писав письма до руских вельмож і простих ремісників, щоби їх утвердити в православній вірі. Острожский приятелював з протестантами, а хоч держав ся і боронив православної віри, признавав можливою унію, однак найбільш дбав о просьвіту. В Острозї заснував першу руску висшу школу (около 1577 р.), що за него звала ся академією, завів там друкарню, де між иньшими появила ся видрукована Іваном Федоровим знаменита Острожска Біблїя (1580—81), перше повне старословеньске виданє.

Але сама православна єрархія не зовсім була тим вдоволена, що її власть обмежали сьвітскі люди і змагали виєднати собі обезпеченє своєї независимости від вмішуваня сьвітских людий. Вже литовскі князї стали заводити иньший лад в православній церкві, користуючи ся правом „подаваня столиць духовних і хлїбів духовних“, себто правом надаваня архиєрейских катедр, монастирів і церков. Від литовских князїв переняли се право польскі королї.

Однак то не все виходило на користь церкві, позаяк церковні достоїньства дiставали часто сьвітскі люди або такі, що їх житєм лише гіршила ся духовна паства. Тим способом байдужі або ледачі єрархи довели православну церкву на Руси до занепаду. Задля того сьвітскі люди, побачивши такий занепад церкви, взяли почин у відродженю релїґійнім і моральнім. При церквах засновує руске міщаньство братства, що спершу займали ся ділами милосердія і християньскої любови, але небавом розширили круг своєї діяльности і бажали привернути давний вибірний лад в церкві і доглядати духовеньства в єго ділах.

Братства. Найдавнїйшим було Львівске братство при церкві Успенія Пр. Богородиці[1]), а царгородский патриярх підніс єго до значіня Ставропіґії, надав єму провід над иньшими братствами на Руси і виняв спід власти львівского епископа і київского митрополита. До сего братства належали не лише вельможі, але й міщани і люди „посполиті“. Окрім того повстали ще братства у Вильнї,

[1]) Про него згадує вже грамота короля Казимира IV в 1439. Антіохійский патриярх Йоаким затвердив новий статут братства 1586 р., а патриярх Єремія надав єму 1593 р. права Ставропіґії.

в Київі, Луцку, Острозї, Рогатинї і ин. містах. Ставропигійске братство у Львові злучило ся з иньшими братствами церковними на Руси, щоби успішно боронити віри, а в тій цїли старали ся двигнути релїгійне і моральне житє в рускій суспільности, розповсюджувати просьвіту між руским народом засновуванем шкіл, бурс і друкарень.

Наслідки сеї діяльности братств, що приняли на себе релїгійно-народну оборону, проявили ся передовсім в засновуваню друкарень, а тим самим і в розповсюдженю печатних книг. Коли в Московщинї печатанє книг почало ся доперва в сто лїт по винайденю друкарскої штуки і то лише в Москві, друкарска діяльність на Руси проявила ся вже в 1491 р. згаданими вже виданями Швайпольда Фіоля, а друкарнї були на Литві і Руси так розповсюджені, що не лише находили ся у важнїйших містах і монастирях, як у Вильнї, Київі, Львові, Острозї, Почаєві, але й по селах в Стратинї[1]), Євю[2]), Кутеінї[3]), Крилосї і ин., що є вимовним доказом розбудженого духового житя серед тогочасної рускої суспільности[4]). У Львові, недалеко Василіяньского монастиря (на Підвамчу) заложив першу руску друкарню Москвитянин Іван Федорів, але попавши у велику нужду, переселив ся до Острога, звідки по випечатаню Біблії вернув до Львова і тут умер. По єго смерти викупило заставлену у жида друкарню Ставропигійске братство і в початках XVII ст. приняло на управителя її литовского Русина Михайла Сльовку, що опісля відкрив власну друкарню. Московські друки обмежали ся лише до церковних книг, коли тимчасом в руских друкарнях появляють ся твори православних полемістів, яким і новійші богослови віддають великі похвали, а крім того виходять тут і перші шкільні книжки.

Школи. Крім того заявили братства свою діяльність участию в практичних ділах церкви, засновуванем шкіл. Осьвічені люди зрозуміли, що (як висловив ся автор „Перестороги") „коли бы (Русини) были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыє погибели". Давнїйші школи не відповідали вже

[1]) Село в Рогатиньскім повітї.

[2]) В Виленьскій ґубернії.

[3]) В Могилївскій ґубернії.

[4]) Числа виданих книг в Московщинї і на Руси дають наглядний образ розвитку книжної діяльности там і тут. До 1600 р. з московских друкарень вийшло 16 книг, з руских 67; до 1625 р. з московских 65, з руских 147; до 1650 р. (до злуки України з Московщиною) з московских 275, з руских 300.

тогочасним потребам, треба було дати їм зовсім нову наукову проґраму. Заведені братствами школи були першими рускими правильними школами, а їх цілию було — подавати релігійне образованє, підготовляти борців богословскої полеміки. Задля того братскі школи приняли в свої проґрами науку старинних (клясичних) язиків, церковно-славяньского, руского і польского язика, граматики, реторики (після Ціцерона і Квінтиліяна), поетики, диялектики, і богословія після системи тогочасних католицких академій і західно-европейских підручників. Се була середньовічна наукова, т. зв. схолястична (шкільна) система. Основи і форми старинної науки а именно фільософії Аристотеля приложено тут до поясненя і утвердженя християньскої науки. Та наукова система давала до релігійної боротьби ті засоби, яких перед тим не доставало рускій суспільности. Схолястична наука виробляла учених людий, що укладали правди християньскої віри в научні системи. З богословскими системами стали появляти ся книги і підручники з ріжних предметів знаня — именно фільософії, історії, мітольоґії і природних наук.

Першу таку „схолястичну“ школу заснував кн. Константин Острожский в Острозї (около 1577 р.); она стала першим тодї головним огнищем духового житя на Руси, згромадивши коло себе визначнїйших учених — (Грек Кирило Люкаріс, що опісля став патриярхом) — письменників і полємістів. З Острожскої школи вийшов між иньшими гетьман Конашевич-Сагайдачний, що також пособляв чимало просьвітї на Руси. Окрім Острожскої появили ся школи при братствах у Львові (1586), Вильнї (1588), Києві (1588), Луцку (1617), Могилеві, Берестю і ин. — Львів став побіч Острога другим просьвітним осередком, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на цїлу східну Европу. В львівскій школї були 3 кляси, в яких учитель (дидаскал) крім початкових наук учив т. зв. сїмох вільних штук: граматики (грецкої, латиньскої і церковно-словяньскої), диялектики, реторики, музики, аритметики, ґеометриї і астрономії. Після „шкільного порядку“ дїти богачів не мали в нічім, окрім хиба науки, бути висшими від убогих. В суботу мав учитель вчити дїтий страху божого і „обичаїв встидливих младенческих“ і не щадив їм „памятного по чаші школьний“[1]). Львівска школа була найлїпша в тодїшних руских шкіл і длятого і з України багато

[1]) Чаша шкільна або березова каша — різки, якими вбивали в память всякі наставленя і наказуваня.

талановитих „спудеїв“ приїзжало до неї для висших наук, яких тодї не могли набути і в Киеві. Тут був учителем Грек Арсеній (опісля митрополит), що впровадив клясичні язики і видав першу і найліпшу на свій час Граматику Єлино-(греко-)словеньского язика (1591), і Лаврентій Зизаній Тустановский (автор граматики словеньскої і Азбуки та Словаря). Львівска школа Ставропигійска видала багато сьвітлих людий, знаменитих письменників і ревних оборонців рускої народности, що опісля були епископами, митрополитами або иньшими достойниками церкви. — Вильна стала третим огнищем рускої просьвіти і лїтератури. Тут дїлав Франц Скорина, ариянин Симеон Будний, і Мелетій Смотрицкий, автор виданої в селї Євю (1619) „Граматики словеньскої“, що була два столїтя знаменитим учебником не лише на Руси, але й в Московщинї та Сербії і Болгарии.

Київ виступає около 1620 р. яко четвертий і головний осередок духового і лїтературного житя на Руси, а заснована там при братстві Богоявленьскім школа стала опісля (1632) Київскою Колеґією а відтак і Академією, першою і найвисшою школою на Руси. Около братства, і єго школи, Печерскої Лаври і митрополії — (на престолї засїв тоді бувший ученик львівскої школи Йов Борецкий) — громадить ся цїлий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівскої школи), учених та учителїв (Ісая Копиньский, Сильвестер Коссів, Касиян Сакович, Захарія Копистеньский і ин.). Київска Колеґія промощує дорогу культурним впливам західної Европи, а сьвітло цивілїзациї „свѣтлость умѣетности и правды“, як висловлює ся Копистеньский в „Палїнодиї“, осїняє не лише Русь, але проникає звідси і в Московщину, та в полудневі краї у Волощину і Сербію[1]).

Окрім тих головних значнійших огнищ, било духове житє на Руси живійшим живчиком також в поменьших місцях, як Луцк, Корець, а навіть одалїк сих огнищ дїлали монахи Атоньскої гори Іван Княгиницкий, званий Йовом, основатель Скита Манявского (коло Богородчан), та Іван Вишеньский, родом Галичанин, що слав із „Сьвятої Гори“ славні „посланія“ на Русь, остерігаючи Русинів перед всякими ересями і накликуючи до морального житя.

---

[1]) Молдавскі господарі користували ся рускими друкарнями і давали їм грошеві підмоги, рускі братства даром посилали книги в Сербію, в київскій колеґії учило ся багато Сербів, а рускі учені ішли навіть до Сербів і там засновували школи.

Перший віддїл другої доби (1453—1667).

1. Полємічні твори. Наслїдком тогочасних условій і положеня руской народности проявляє ся на Руси в II-ій добі головно дїяльність на полї церковного письменьства. Позаяк тодї вела ся боротьба за найважнїйші питаня руской народности, була найбільш улюбленою лїтературною формою богословска полєміка (учений спір). Особливо довершенє Берестейской унії було головною понукою до живого богословско-лїтературного руху в обидвох боків. Уніяти встоювали за свою справу, а православні рішучо поборювали унію і католицизм. Спершу ведено полєміку на історичній основі, поясняючи подію церковної унії, а спори про доґми, які відріжняють православіє від католицизму, займають друге місце. Але перегодом, коли церковна унія стала подією минувшою, тодї полєміка перейшла від історії до доґматики: питанє про походженє унії стало другостепенним, а головна увага була звернена на спір про доґми. Однак обидва сї періоди полєміки звязані тїсно з собою.

Берестейский собор (1596) і поява короткої історії, що на нїм дїялося, викликали в обидвох таборів горячу полєміку, в яку вмішав ся також знаменитий польский проповідник, єзуїт Скарґа, виступивши в обороні собора („Synod brzeski" і в рускім перекладї). Против сеї оборони виступив протестант Христофор Броньский під прибраним іменем Христофора Филалета (т. є правдолюба) з твором „Апокрізіс албо отповідь на книжки о соборі Берестейском" (в польскій і книжно-рускій мові), написаним дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. Против твору Броньского, в якім пропаґовано протестантскі ідеї, виступив Потій зі своїм знаменитим „Антіррисісом" (1599), богатим в історичні матеріали, що в неоднім висьвітлюють приготованя до унії. Важний твір з православного табору про унію вийшов п. з. „Пересторога", котрого безіменний автор визначає ся широкою наукою (около 1605 р.). Оден із знатнїйших участників в сїй боротьбі був Мелетій Смотрицкий, що визначив ся найбільш своєю славяньскою граматикою, учений монах і православний епископ Полоцкий, що побирав свою науку спершу в єзуїтскій колеґії в Вильнї а відтак на нїмецких університетах. Спершу був він ревним оборонцем православної церкви і видав по польски книгу п. з. Тренос т. є. Плач східної церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної церкви в Литві, так що се спонукало самого

Скарґу виступити проти неї. Але опісля Смотрицкий виїхав н Схід, подорожував три роки а вертаючи поступив до Риму і та приняв унію. Вернувши на Русь, взяв він знов участь в полеміці але тепер вже против православія, і видав по польски „Апольоґію" в котрій висловив бажане, щоби східна церква злучила ся з західною. Апольоґія Смотрицкого викликала в обидвох таборів ш кілька творів, а на соборі в Києві відрікав ся Смотрицкий своїх поглядів, але відтак знов до них вернув і умер уніятом (1633 р. В полемічній літературі визначив ся також Захария Копистенький (ум. 1627), київский єромонах, особливо знаменитою книгою Палїнодия, в котрій розібрав всї питаня про унію. Знамениими полемістами, а заразом визначними проповідниками на Руси XVII. ст. були Йоаникій Галятовский (Молочко), ректор київской колеґії, і чернигівский архиепископ Лазар Баранович. Перший писав против католиків, жидів, магометан і поган, а з его творів особливо замітний „Мессія Правдивий" (проти жидів). Всї его твори визначають ся богатством ріжнородних подробиць, які дають ясний погляд на характер тодішньої руської учености і виказують его широке очитане. Баранович писав про примат папи і походжене св. Духа. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головно на протестантских жерелах, а уніятскі письменники писали під впливом богатої католицкої літератури XVI—XVII ст.

2. Проповідні твори. З розвитком богословскої полеміки на Руси лучив ся також розвиток проповіди. Педаґоґічне значіне проповіди зрозуміли передові люди на Руси, а впевнив їх в тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутним способом утвердженя і розповсюдженя католицкої віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицкий вказували на висшість католицкого духовеньства перед православним, що у сего останнього не було проповіди, не було бесїдників. Задля того братскі школи, а передовсїм київська академія, обняли своєю проґрамою також науку проповідий. Писанє проповідий було услівєм зрілости, а учителї мусїли в неділї і сьвята відбувати катехитичні науки і виголошувати проповіди. Як у католицких схолястиків, так і на Руси служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польскі проповіди. Ученикам, почавши від кляси, званої реторикою, подавано засади укладу проповідий і проповіди протягом всїх курсів уважано найважнїйшими виробами. Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіди, була Галятовского „Ключ разумѣнія", в якій находить ся „Наука албо способъ зложеня ка-

аня“, до чого додані „казаня“. Тут виложені майже всї але доволї недоладні правила і способи проповідий, які витворили ся з одного боку під впливом схолястичної науки в школах, а з другого — під впливом взірців латиньских і польских проповідників.

Для розвитку пропові ли установлено при монастирях і церквах окремих „проповідників“ і постановлювано на сї місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Сим урядом розпочинали службу в руской Церкві майже всї опісля визначні і славні достойники церковні на Руси.

Оден з перших руских проповідників був Кирило Транквіліон Ставровецкий, бувший учитель львівскої ставропигійскої школи, а відтак чернигівский архимандрит, основатель руской схолястики, що видав Євангеліє Учительноє себто Поученія на дни воскресныє и праздники всего года. Але до процьвіту і найширшого розвитку довели красномовство того часу своїми проповідями Галятовский, Радивилівский і Баранович.

Галятовский назвав свій збірник проповідий Ключ разуміня, позаяк єго проповіди, по єго думцї, відчиняють двері до неба, а наука албо способъ зложеня казаня, додана до одної і до другої части проповідий — (перша часть містить проповіди на празники господскі і богородичні, друга на празники сьвятих) — відчинить проповідникам двері до складаня нових проповідий. Викладаючи науку складаня проповідий, зсилає ся Галятовский все на свої проповіди. Єго проповіди зложені після тих правил і визначають ся характером тих богословских систем, які викладано тодї в школах. Деякі єго проповіди можна назвати доґматичними або моральними розправами, перенесеними в проповідь.

Антоній Радивилівский, другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київско-Миколаївского монастиря. Видав він два збірники проповідий: „Огородокъ Маріи Богородицы“ і „Вѣнецъ Хрістовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетеный“. В єго проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Галятовского, але він ще перевисшає єго сьмілостю порівнань. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітольоґії та клясиків. Докази свої силкує ся він ще піддержати всякими приказками і анекдотами. Між иньшими оповідає відому історию про турецкого султана Солимана, що послужила основою Шекспірівского Венецкого купця, зачерп-

нену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (романьских народів). Се лише доказує, як на Руси були розширені ті збірники оповідань, що там зайшли із західної Европи через Польщу.

Лазар Баранович був більше строгий, церковний і доґматичний в своїх проповідях, як два в горі названі. Єго проповіди натхнені рішучим, воєвничим тоном, позаяк він жив в часї польско-козацких війн, а на се вказують навіть заголовки двох єго збірників: „Мечь духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо вправді і у него символїчні і алеґоричні звороти і образи, але зачерпнені з біблії і отців Церкви; длятого єго проповіди близші до візантийскої проповідничої школи. Він також одягає найзвичайнїйші гадки у високопарні форми, любить проповляти „цьвітами“, однак визначає ся від таитих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Руси вимогами схолястичної науки, була доказом висшої осьвіти проповідників, подобала ся осьвіченим людям, вихованим в школах, де они чули про мітольоґію, історию, реторику і иньші науки, але не могла бути хосенна і врозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіди на Руси, але єго занесли опісля україньско-рускі учені — як Епіфаній Славинецкий, Симеон Полоцкий, Димитрій Ростовский[1]) і ин. проповідники — в Московщину.

3. Посланія. Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, троха иньшого, більш народного характеру, Іван Вишеньский, родом з місточка Вишнї в Галичинї, що писав з кінцем XVI. і початком XVII. ст. Він постриг ся в черцї і поселив ся на горі Атоньскій та здобув собі таке поважанє на Руси, що Київский собор рішив покликати єго з Атона як одного з благочестивих людий „процьвітаючих жизню і богословієм“. Єму приписують около 20 посланій, писаних до кн. Василя Острожского і всїх православних християн на Руси, до „народу руского, литовского і лядского“ всїх вір і сект, до митрополита і епископів, що приняли унїю і т. д. В своїх посланіях не пописує ся він ученостю анї реторикою, але за те у него багато справдїшнього красномовства, що проявило ся горячим чутєм, щиростю і талантом. Осуджуючи тих, що „поєретичіли і од Бога

[1]) Димитрій Туптало був митрополитом ростовским і звідси єго назвиско Ростовский. Він вславив ся також спорудженєм великого збірника житий сьвятих, розложеного на 12 місяців, що длятого зве ся Четії-Минеї т. є книга до читаня.

далече устраниша ся“, доріке він иньшим недостачею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, вступаючи ся за тими, що „з одної мисочки борщ хлебчуть і сами собі панове й слуги суть“ тай соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом він переносить полеміку з богословского обсягу на поле щоденного житя. Єго посланія переняті горячою любовю вітчини і щирим бажанем, щоби Русини служили ревно Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишеньский радить духовеньству проповідувати слово Боже живою мовою, однак не позволяє перекладати Євангелія і Апостола „простим язиком“, позаяк церковнословяньский із всїх язиків Богу наймилїйший і без „поганьских хитростий і руководств – се є граматик, риторик, диялектик — простим прилїжним (пильним) читанем до Бога приводить“. „Лїпше ізучити часословець, псалтир, октоіх, апостол і евангеліє — і жизнь вічную получити, нежели постигнути Аристотеля і Плятона і фільософом мудрим ся в жизни сей звати і в геєну (пекло) от-іти“. Длятого він також накликує земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. Єго посланія були отже виразом народної сторони в тій боротьбі і визначають ся нераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіня на тодїшню руску суспільність.

4. **Научні твори.** *а) Богословскі.* Около 1620 р., коли львівска школа братска почала підупадати, став осередком духового і лїтературного житя **Київ**, а головна заслуга належить ся київскому митрополиту Петрови Могилї. Син бувшого молдавского воєводи, **Петро Могила** (1598—1647), вчив ся жабуть в львівскій школї братскій а опісля в заграничних академіях, між иньшими в Парижі. Служив в польскім війску (брав участь в бою під Хотином 1621 р.), а відтак постриг ся в черцї в київскій Лаврі, став небавом архимандритом, а по смерти Йова Борецкого київским митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, справляв церковні книги, писав і видавав книги в оборонї православної церкви від униятів — (**Лїтос** abo Kamień, по польски против Касияна Саковича, що походив з Потилича в Галичинї і був перше архимандритом Дубеньским, приняв унїю і в творі „Perspektywa“ обвиняв православних в протестанстві) — видав „Православное исповѣданіє вѣры“ (катехизм великий і малий, що діждав ся навіть перекладу на німецку мову). Се був новий, сьвіжий чоловік, що додав нових сил київскій просьвітї; около него починає ся

новий рух, печатанє книг і просьвіта на Руси. Однак найважнїйшим дїлом Петра Могили було розширенє і вивінованє київскої братскої школи, що стала відтак звати ся Київско-Могилянь-ска Колєґія (опісля Академія). Ще бувши архимандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісая Трофимович, Сильвестер Коссів, Ґізель і ин.) на науку за границю, щоби відтак були учителями Колєґії, уладженої в новім дусї. Науку викладано латиньским язиком, який тодї в цїлій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-европейскої науки і релїґійної полєміки. При колєґії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Руси розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-славяньскім язицї, зробив Кирило Транквілїон Ставровецкий, що був учителем львівскої братскої школи а відтак чернигівским архимандритом, видавши Зерцало богословія. В переднїм слові говорить автор, що оно вибране з многих книг богословских, але звичаєм всїх руских учених, що осягнули наукове образованє, він крім богословских жерел, св. Письма і отців Церкви, користував ся для поясненя і доказів своєї науки також сьвітскими науками — фільософічними, природними, астрономічними — і розправляє про предмети природи після тодїшнього стану природних наук.

б) *Граматики і словарі.* Із заснованєм братских шкіл, де між иньшим вчили церковно-славяньского язика, показала ся потреба славяньскої граматики. Ученики львівскої школи під проводом свого учителя Арсенія видали Граматику єлино-словеньского язика (Адельфотес 1591), відтак появила ся Граматика словеньска Лаврентія Зизанія-Тустановского (1596) а найлїпшою на той час була (1619) згадана вже Граматика М. Смотрицкого. Всї они не основують ся на історичнім і фільольоґічнім дослїджуваню звуків і форм церковно-славяньского язика, лише на грецких граматиках і так стало ся, що славяньскому язикови накинено язикові правила грецкої мови. — Із зростом письменьства і вводженєм народної мови до письменних творів показала ся також потреба словарів. Короткий славяньский словарець додав до своєї граматики Зизаній, яким користував ся опісля київско-печерский монах Памво Беринда, видаючи Лексіконъ славенороссскій и именъ толкованіє (1627), де слова церковно-славяньскі пояснював тодїшньою рускою мовою.

в) *Історичні твори.* I. Литовско-рускі літописи. В перших віках Литовско-руского князївства продовжала ся давна літописна традиция. З загальної рускої літописи виділяють ся перегодом місцеві літописці, що подають вісти про поодинокі землї, навязуючи звичайно до історичної минувшини початкової літописи рускої. Язик тих літописців майже не ріжнив ся від язика літописий руского княжого періоду, лише подекуди видно вплив урядового язика, яким послугували ся тоді на дворі литовско-руских князів.

II. Систематичні виклади історнї. З XVII. століттєм, з розвитком науки в Києві проявляють ся змаганя систематичного викладу історнї. На пограничу другого відділу другої доби руского письменьства виступають два історичні письменники, котрі все ще ладом свого писаня і характером своїх творів належать до першого відділу другої доби. Ігумен Київского Михайлівского монастиря Теодозій Сафонович написав Хронику на основі Початкової (Несторової), Київскої і Галицко-Волиньскої літописи про історичні події на Руси аж до 1290 р. (видана 1672) а ректор київскої колеґії Інокентій Ґізель (походив з лютерскої родини в Прус) скоротив і доповнив сю хроніку сучасними подіями п. з. Сінопсіс (т. є огляд), користуючи ся польскими хроніками Кромера, Бєльского і Стрийковского. Хоч в сїм творі стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсїяні і т. и., все-ж таки Сінопсіс Ґізеля була одиноким на той час печатаним підручником історичним і учебником та діждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов до України, яку бажав він бачити могучою в союзї з Московщиною. Так Сафонович як і Ґізель списали свої історичні твори церковно-славяньским язиком.

Такою пробою систематичного писаня історнї є також Патерик Сильвестра Коссова (що був першим префектом київскої колеґії, а відтак митрополитом, ум. 1657), написаний по польски, опісля переложений церковно-слав. мовою. Автор користував ся не лише давним руским патериком, але й грецкими хроноґрафами і польскими літописцями.

5. Книжна руска поезия. а) *Вірші.* В братских школах а особливо в Київскій Академії звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. Окрім поетики і реторики, вправляли ся також ученики иньших кляс в складаню промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів. Ученики виголошували в сьвята перед учителями

такі вірші або їх сьпівали. Найбільш таких віршів складали на Рідво Хр. і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і сьвятих. Складали їх не лише бурсаки, але й учителї латиньских шкіл, часто навіть сільскі учителї, що стояли близше до народу як тамті і тому лїпше знали народного духа і сьвітогляд, знали народне житє не із слуху а відчували єго власним серцем. Біблійні події виведені тут в безпосередній звязи з обставинами народного житя на Руси, в дусї і тонї наївних оповідань, проникнутих часто гумористичними настроєм. Они розвивають головно тему про „спасенє від вічного полону нашого“, себ то визволенє Спасителем праведних душ з ада. У великодних віршах річ розходить ся о те саме, лише подрібнїйше зображена сцена виходу праведників з ада і сам вхід їх до раю. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людий і під вікнами сьпівали, за що діставали подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присьвяти, написи до гербу. Сї вірші складано після латиньских і польских взірцїв, силябічним розміром, де розходило ся лише о певне число силяб (складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсїм не відповідний духови рускої мови, а тяжкий навіть в польскій. Найдавнїйші вірші не сягають дальше як кінця XVI ст. а в XVII ст. находимо вже окремі збірники, ак „Вѣршѣ“ на Рідво Хр. (Львів 1616), „Вѣршѣ“ Касияна Саковича (Київ 1622), на похорон Сагайдачного присьвячені „Войску Запорожскому“, і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквіліона Ставровецкого „Перло многоцѣнноє“ складає ся з віршів в похвалу св. Тройці, Пр. Богородиці, ангелів, апостолів, сьвятих і т. д. Вже в першій половинї XVII ст. появляють ся також вірші на сьвітскі побутові теми, а складачі і декляматори вносять у свої твори також полїтично-суспільні теми. Навіть в біблійних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіованє предмету. Деякі вірші приймають в закінченю форму привітливої орацїї в жартовливім тонї, иньші знов мають форму дияльоґу. Навіть деякі панеґіричні вірші приймають протягом часу жартовливий тон. Появили ся також книжні вірші з нагоди козацких війн (н. пр. в диярию Єрліча і лїтописи Грабянки). Але найбільш розросло ся чисто реторичне і ремісниче писанє віршів. Так н. пр. Іван Максимович, (архиепископ чернигівский, потім тобольский), написав віршований твір „Богородице Діво, радуй ся“, що складав ся з 25.000 силябічних віршів. Всї такі віршованя не були в дїйсности поезиєю, а все кінчило ся звичайно на римах і то нескладних. Віршованє довгий

ie час водило ся по бурсах, дещо з того переймали народні сьпі-ваки, а дещо війшло в збірники псальмів і кантів. З підмогою стар-ців або в рукописях переходили сї вірші поміж міщаньство, більше грамотне, і так ставали власностю народу, хоч імена авторів зви-чайно пропадали без слїду.

б) *Початки драми.* Початки руської драми сягають другої половини XVI ст. Згаданий в горі руский моралїст Іван Вишень-ский докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтских школах „ко-медиї і машкар“, помагають також на Руси „розширеню машкар-ского і комедийского набоженьства“, полишивши давну руску про-стоту. Се вказує, що театр і драматичні твори перейшли на Русь з Польщі в звичайній тодї духовній формі містерий. Назва містерия (тайна, таіньство) пішла з того, що змістом тих дра-матичних вистав була тайна викупленя людского роду, котра найшла вираз в двох подіях: в Різдві і смерти та Воскресеню Ісуса Христа. Почитанє сьвятих викликало окрему форму духовної драми, котрої змістом були особливо чуда тих сьвятих, і длятого сї драми звались міраклї (чудеса). В духовних драмах не було зводі ніякої історичної основи, лише якась поучаюча, моралїзуюча гадка а на сценї виступали алеґоричні особи (віри, надії, любови, милосердя або гордости, зависти, скупства) і задля того сї алеґо-ричні, моралїзуючі драми звали ся морали (moralités).

Спершу була духовна драма тодішня в формі т. зв. містерий або диялоґів в Польщі і в иньших західно-европейских краях в руках духовеньства, а сї твори виставлювано в церквах. Пере-ходом виперто сї драматичні вистави на церковне подвірє, відтак на міску площу або сільский майдан перед широкі верстви народу. Рівночасно з тою переміною місця тратить духовна драма свій церковний характер, а приймає в себе щораз більше народного сьвітогляду і народної мови. Комічна інтермедия та ін-терлюдия, (дії і сцени між актами), в якій тепер виступали враз такі особи, що не могли являтись в драматичній виставі у церкві (н. пр. чорт, Юда з грішми, що продав Христа, циган, Запорожець і т. и.), стала вже рано рамкою для зовсїм народного і реального театру.

Руский нарід, як вже в горі згадувано, держав ся довго по-ганьских ігрищ в часї Різдва, Великодня, Зелених сьвят і и. По-чавши від Нестора, всї духовні письменники згадують про игрища между селы і до новійших часів жалують ся на скоморо-ховъ (штукарів), личины (машкари), игры и пѣсни бѣ-

совскіи, а драматичні вистави ніколи не мали місця в східній церкві. Однак в XVI ст. врозуміли осьвічені Русини, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудженя і розповсюдженя релїґійного житя і певних ідей. З початку XVII ст. вберіг ся „Діалогъ христіянскій, въ которомъ ся показуєтъ, кто єсть христіянинъ правдивый“, написаний в полемічнім тоні против унії, а у Львові появив ся Страдаючий Христос, переклад з грецкої траґедиї (приписуваної безосновно Григорію Богослову) з тою самою цїлию.

Сї драматичні вистави дійшли до нас з Заходу через Польщу і почали ся т. зв. вертепними виставами. Вертепом називала ся маленька деревляна хатка, переділена на дві части, мовби поверхи: в горішній відбувало ся дійство з св. історії (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трех королїв, різня дїтий) картоновими або деревляними фіґурками, якими порушав укритий за задною стїною вертепа діяч, а в долїшній части сцени з народного житя (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хотять єго затягнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. и.). З вертепами ходили звичайно на Різдво бурсаки і устроювали з підмогою фіґур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орациї, сьпівали пісні, за що діставали якусь нагороду. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії з сьвітского житя і комічні сцени. Все те припадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедиї та інтерлюдиї були взяті з народного житя і списані живою мовою. Так н. пр. в релїґійну драму про смерть св. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Ґаватом (в 1618 р.) вставлені дві інтермедиї, зложені язиком близьким до нинїшного галицкорускoго наріча, хоч не без впливу церковно-словяньского і польского. Зберегли ся й иньші драматичні твори польскі, в котрих або деякі ролї або й цїлі інтермедиї написані живою рускою мовою, і тим способом народна руска мова входила щораз більше в письменьство.

Характеристика руского письменьства I-го відділу II-ої доби.

Руске письменьство, тепер обговорене, є самостійним плодом Руси, плодом тим замітнїйшим, що видала єго Русь серед трудних обставин власною працею своєї суспільности. (Письменники того-

часні часто укривали свої імена, щоби обминути небезпечність переслїдованя або пімсти). Серед трудних обставин витворила руска суспільність ту просьвіту власними материяльними жертвами руских вельмож, єрархії як і церковних братств, а понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просьвіти, яка видала протягом недовгого часу цілу громаду учених, високо поважаних навіть пізнїйшими строгими критиками. Тогочасне письменьство приняло новий напрям, якого не знали і не любили в Московщині: руска культура користувала ся самостійно новими жерелами просьвіти, а то так тодішньою грецкою наукою, як і латиньскою схолястикою, щоби собі здобути оруже, потрібне до боротьби.

Грецкий язик займає передове місце перед латиньским, церковнославяньский і книжний руский перед польским, а на се вказують вже грецкі заголовки більшости тогочасних творів, написаних церковнославяньским язиком із значною примішкою руської мови. Появляють ся твори майже зовсїм народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і лїтератури проявляє ся в тїсній звязи їх з народним житєм, в тім, що они виходять з народного житя, черпають з него головну поживу і силу, виражають в більшій части інтереси народу, єго релїґійних змагань, єго ріжних верств. Під впливом грецко-славяньских шкіл на Руси розвинули ся не лише богословскі науки, але й історіоґрафія і фільольоґія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодішних руских письменників був вельми ріжнородний: — деякі з них визначали ся глибокою наукою, иньші знов були скромними лїтературними робітниками, але майже у всїх проявляє ся виразна і ясна полїтична сьвідомість. Так глибоко учені діячі, як і дрібні письменники визначають ся широтою полїтичних поглядів про відносини Руси до Польщі і на взаїмні відносини ріжних верств руского народу. Силою народної сьвідомости стояли тогочасні осьвічені Русини високо, висше як в другій половині XVII ст., не згадуючи вже о XVIII ст. Найважнїйшим одначе придбанєм тогочасного письменьства було вироблене книжного руского язика, язика лїтературного і наукового, без міри близшого до живої народної мови як давна церковщина, а при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однако зрозумілого на цілім просторі України-Руси а навіть Біло-Руси. Язик сей виробив ся на основі білоруської мови книжної, уживаної в княжій канцелярії литовскій, литовского статута і перекладу біблії Скорини.

Враз з литовским статутом, що обовязував і в південній Русі розповсюдив ся сей язик по містах, дворах і монастирях, прийма ючи в себе щораз більше руских народних слів, а слів церков них для означеня абстрактних розумінь, польских же з житя пу бличного і державного. Язик сей був би неперечно скорше, як с стало ся, довів до повної побіди живої народної мови, коли-б н обставини полїтичні, про котрі низше згадаємо.

На переломі першого відділу другої доби письменьства про являє ся перевага богословского елементу над історичним в полєміці в розвитку штучної схолястичної проповіди („казаня"), в рішучі перевазї польского язика над церковнославяньским і руским. Значн більшість творів появляє ся в польскім язицї, книжний руски язик проявляє ся в немногих творах, а склад тяжкий, переповне ний макаронізмами. Сильно розвиває ся склонність до віршован і переходить опісля в манїю. Схолястика щораз більше придавлює сьвітлі і чисті впливи давної українськоруської школи і лїтератури однак в суспільній, науковій і лїтературній діяльности Барановича Гїзеля, Голятовского є ще багато цінного, посеред всякого схоля стичного натовпу пробиває ся ще сьвітла думка, людске чутє і ро зумінє суспільних потреб і бажанє для них потрудити ся.

Другий віддїл II. доби руского письменьства (1667—1798).

Другий відділ II-ої доби обнимає часи від роздїлу України на дві половини в Андрусівскім мирі (1667 р.) аж до появи Енеїди Котляревского. Руске письменьство того часу представляє, в порівнаню з попередним відділом II-ої доби, образ значного занепаду. На се вплинули:

Внутрішні історичні і суспільні обставини.

В 1648 р. починає ся довголїтна і далекосягла та страшна в наслїдках Хмельниччина (звана у народу руїною), що довела (1654 р.) до прилученя лївобережної України з Києвом до Московщини; Андрусівским миром (1667) затверджено розірванє України на дві половини і сим ослаблено звязь поодиноких земель України-Руси. Крівава Хмельниччина і послїдуючі за нею історичні події були справдешньою руїною для України. Правобережна Україна вилюднила ся довголїтною війною, ясиром і переселенем частини людности в заднїпряньскі пусті степи. За сим економічним занепадом і полїтичним роздїлом України пішов також духовий і лїте-

ратурний занепад і роздвоєнє духового житя і письменьства. З руїною многих міст, місточок та монастирів зникло богато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропастили ся книжки, рукописи, грамоти, твори штуки, щезли довголітні культурні придбаня. Правобережна Україна з Галицкою Русю втратила ту головну опору, якою в початку XVII ст. був для неї Київ, але мимо трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі половина Руси, була там велика свобода друку, було там все-ж таки ще місце для самодіяльности рускої суспільности і руского народу. Тимчасом на лївобережній Україні щораз більше обмежувано ту самодіяльність а протягом XVIII ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українско-рускій народности й лїтературі.

В р. 1685 підчинено київску митрополію московскому патриярхатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українско-руского письменьства. Цїла громада учених і письменників, підготовлених Київскою Академією, переселяє ся з половини XVII ст. в Московщину, де трудять ся для просьвіти, кладуть підвалини наукових інституций і наукової лїтератури, справляють попсовані невіжами церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царских дітий, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Перенесенє просьвіти і науки на північ було тим лекше для київских учених, бо они писали, так як і в Москві в тім часї, язиком, витвореним на Руси на церковнословяньскій основі, з якого аж від половини XVIII ст. заходом і талантом московских письменників, почавши від Ломоносова, став вироблювати ся нинїшній лїтературний язик московский. Тим способом втратила Україна з просьвітно наукової ниви богато робучих сил, які, заманені блеском царского двора і визначними становищами, пособляли „обєдиненю“ України, злученої доси лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обєдиненя улекшувала їм тодїшня схолястична наука, вироблена на церковнословяньскій основі. Так київскі учені мимоволї в добрій вірі трудили ся для обєдиненя України з Московщиною і посередно причинили ся до занапащеня її автономії.

Сему обєдиненю мала пособляти щораз міцнїйша централїзация, яка мала затерти прикмети самостійного побуту України. Особливо з часів Петра В. після нещасливого для Мазепи полтавского бою (1709 р.) починає ся систематичне змаганє на зни-

щене автономії України і україньско-руского народу[1]). З упадком політичного биту йшли Українці в московску урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централїстичну систему, усуваючи останки давного ладу і автономії.

Наслїдки. Сї історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві части (1667), відбили ся вельми некористно в україньско-рускім письменьстві. Твори, особливо богословскі, піддавано строгій цензурі; почали конфіскувати а навіть палити рускі книжки, добачаючи в них західні єреси. Витворений а збогачуваний опісля московскими ученими і письменниками літературний язик, приймаючи в себе щораз більше московского народного елементу, як і лексикального засобу з чужоземних новочасних і старинних язиків, віддаляв ся щораз більше від книжного язика на Україні XVIII ст. а ще більше від живої мови україньско-рускої. Сей літературний московский язик наслїдком свого державного становища в кінцем XVII ст. входить в урядове житє. в адмінїстрацию і висші верстви суспільні, між україньске дворяньство, що бажало тим виріжнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московска цензура і синодальний указ[2]) (в 1721 р.) виступають рішучо проти уживаня „особаго нарѣчія“ (себ-то україньско-руской мови) в письменьстві і в книгах.

Україньско-руске письменьство тодїшне починає отже уникати друкарні а найважнїйші твори другої половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. остають в рукописях, приступних лише для тїсного кружка близьких знакомих автора, і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирских бібліотеках. Так зберегли ся козацкі лїтописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільности патріотичним зображенєм минувшини, наколи-б були тодї побачили дневне сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних

---

[1]) В Глухові, столиці лївобічної України, заведено поліцийно-адмінїстративну управу, т. зв. „Малороссійскую колеґію“, що зносила ся з царским сенатом і давала прикази гетьманови (1722); цариця Катерина II. знесла гетьманьство (1764), зруйнувала Запорожску Січ (1775): Україна стала провінциєю Московщини, а кріпацтво затверджене царицею (1782) віддало укр. селян давній старшині козацкій, нобілїтованій на „дворян“ моск. урядом.

[2]) Київску друкарню підчинено сим указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ, не объявя объ оныхъ въ духовной колегии — въ тѣхъ монастиряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатьми, дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было“.

поетик (з половини XVIII ст.) українсько-руска мова, прозвана „сільским, мужицким слогом", могла найти місце хиба в низших родах літератури, н. пр. в комедиях.

Вплив рускої науки і просьвіти на Московщину.

Українсько-руска література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI і початку XVII ст., а іменно творами Лаврентія Зизанія, Смотрицкого, Захарія Копистеньского і Петра Могили. Але з половини XVII ст., особливо від прилученя лівобережної України до Московщини, київска наука вдомашнила ся в Москві і стала там дальше розвивати ся. В другій половині XVII ст. ділають ще в Києві Галятовский, Радивилівский, Баранович і иньші духовні письменники. Однак з кінцем XVII ст. переселяють ся київскі учені Епіфаній Славинецкий, великий знавець клясичних язиків, Симеон Полоцкий, Димитрій Ростовский (Туптало) і ин. в Московщину, щоби там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги. З того часу київскі учені творять в Москві постійний кружок, около якого скупляє ся тогочасна наука і письменна діяльність. Спершу в московскій славяньско-грецко-латиньскій академії передове місце займає грецкий язик; однак коли нею став управляти київский учений (рязаньский митрополит) Стефан Яворский, перестроєно її після київского взірця. Київскі учені здобули собі особливо великий вплив за Петра В., котрий не любив духовних давного московского типу, задля їх неприхильности до реформ, а хоч патриярх Довитей просив царя, щоби не настановляв „чужинців" митрополитами а особливо Українців (їх називали в Москві „Черкасами"), лише родовитих Москвичів, „аще и немудрія суть", цар все-ж таки волів учених Українців. Їм віддавав цар важні єрархічні й иньші урядові місця і київскі учені довгий час займали передові становища, що викликувало проти них ворогованє московского духовенства. Однак через те пропало богато талановитих сил для України саме тоді, коли она їх найбільш для свого подвигненя потребувала.

Історичне письменьство. Кріваві козацкі війни, що заповнили другу половину XVII стол., довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного житя і спинили єго розвиток, але мимо того видали нову галузь письменьства, що видобула ся тут самостійно, на основі нових обставин житя. Викликане козацкими війнами розбудженє народу витворило українсько-руске історичне письменьство і окремий істо-

ричний стиль в козацких літописях з виразною ціхою народного духа. „Козаки писали, як каже Максимович, на боєвищу збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства“. Літописи ведено на Руси без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідних земель. Зроблено також пробу з руских і польских літописий зложити учебник історії (Ґізель). Козацкі літописці займають ся подіями від половини XVI до кінця XVIII ст. Спершу були се короткі літописні записки п. з. „козацкія кроннчки“, „козацкія лѣтописцы“, про які находимо згадку в пізнійших українсько-руских істориків.

Коли під конець першого відділу II-ої доби письменьства появляють ся проби систематичного викладу рускої історії, а письменники сї в своїх творах послугують ся церковнославяньским язиком, творить мовби перехід до козацких літописців чернигівский монах Леонтій Боболиньский, написавши (1699 р.) „Лѣтописецъ сій єсть Кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.“ Є се в стилю старої літописної компіляциї уложена простора літопись, почавши від сотвореня сьвіта до початку XVII ст., зібрана з біблії, латиньских, грецких і польских істориків, литовских літописий, Нестора, Четь-Мінеї і ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданєм. З історії України находимо там дуже небагато, але за те важні подрібні вісти і документи.

Оповіданя козацких літописців обертають ся около Хмельниччини і слідуючих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть участниками самих подій і носять на собі пятно народного одушевленя тих часів, проникнуті горячою любовію до рідного краю і народною сьвідомостю. Язик тих літописий є вельми зближений до живої народної мови з примішкою доволї значною польских слів а почасти і церковнославяньских; літописи сї писані, як каже Самійло Величко: „простим стилем і нарічием козацким“.

Літопись Самовидця, о війнах Хмельницкого, є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними передове місце. Невідомий по імени автор, самовидець описуваних в літописи подій (звидси і назва), був чоловіком сьвітским в лївобережної України, а хоч не мав значної науки, якої годї було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, в посольствах і козацких радах,

мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важнійші події свого краю, але про політичні справи европейскі. Тимто єго літопись писана прагматичним ладом і має всї прикмети історії, характеристика дієвих осіб вірна і плястична а ціле оповідане визначає ся предметовостю. Твір Самовидця обнимає події 53 ех років, від повстаня Хмельницкого аж до 1702 року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткоє описаніє Малороссіи".

Самійло Величко є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але єго чотиротомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся" і т. д., написане 1720 р., появило ся друком аж в половині XIX ст. Автор служив в Запорожскім війску за гетьмана Мазепи, був відтак писарем ґенеральної канцеляриї військової, а відтак на хуторі в Полтавщині займав ся літературними працями. Єго „Сказаніє" не є лише оповіданем особистих споминів про історичні події, але науковою істориєю. Він користував ся не тілько всїми урядовими документами військової канцеляриї і особистою знаємостю історичних подій, але й иньшими жерелами, як нїмецка история Пуфендорфа про Короля X., „Діяріушъ" Самійла Зорки з Волиня,[1]) поетичний твір Самійла Твардовского „Wojna domowa z kozaki i Tatary etc." і сучасними політичними і сатиричними віршами польскими і рускими. Величко намагав ся часто поетичними картинами прикрасити історичне оповідане і задля того єго твір що до предметовости уступає місця Самовидцеви, хоч є безпристрастним, але з кождої сторони єго твору дише горяча любов України. Рукопись украшена портретами десяти гетьманів, та однак не дійшла в цїлости, позаяк недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (ум. 1730 р.) є третий замітний літописець Хмельниччини, чоловік учений, безпристрастний і сьвідущий як і Величко. Він був судиєю а опісля полковником Гадяцким, брав участь в депутациї з жалобою на занапащенє козацких прав, висланій Павлом Полуботком в Петербург, де якийсь час просидів за те у вязниці. На основі „діяріуша, въ обозѣ писа-

---

[1]) Єго „діяріушъ" загинув. Був писарем запорожского коша і протягом цїлої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеняхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріушѣ своемъ оніє описалъ".

ричний стиль в козацких літописях з виразною ціхою народного духа. „Козаки писали, як каже Максимович, на боєвищу збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства“. Літописи ведено на Руси без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідних земель. Зроблено також пробу з руских і польских літописий зложити учебник історії (Ґізель). Козацкі літописці займають ся подіями від половини XVI до кінця XVIII ст. Спершу були се короткі літописні записки п. з. „козацкія кронички“, „козацкія лѣтописцы“, про які находимо згадку в пізнійших україньско-руских істориків.

Коли під конець першого відділу II-ої доби письменьства появляють ся проби систематичного викладу руської історії, а письменники сї в своїх творах послугують ся церковнославяньским язиком, творить мовби перехід до козацких літописців чернигівский монах Леонтій Боболиньский, написавши (1699 р.) „Лѣтописецъ сій єстъ Кроника зъ ровныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.“ Є се в стилю старої літописної компіляциї уложена простора літопись, почавши від сотвореня сьвіта до початку XVII ст., зібрана з біблії, латиньских, грецких і польских істориків, литовских літописий, Нестора, Четь-Минеї і ин., однак писана язиком дуже близьким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданем. З історії України находимо там дуже небагато, але за те важні подрібні вісти і документи.

Оповіданя козацких літописців обертають ся около Хмельниччини і слідуючих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть участниками самих подій і носять на собі пятно народного одушевленя тих часів, проникнуті горячою любовію до рідного краю і народною сьвідомостю. Язик тих літописий є вельми зближений до живої народної мови з примішкою доволї значною польских слів а почасти і церковнославяньских; літописи сї писані, як каже Самійло Величко: „простим стилем і наріччем козацким“.

Літопись Самовидця, о війнах Хмельницкого, є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними передове місце. Невідомий по імени автор, самовидець описуваних в літописи подій (звідси і назва), був чоловіком сьвітским з лївобережної України, а хоч не мав значної науки, якої годї було собі придбати у военних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцеляриї при боцї гетьмана, брав участь у военних походах, в посольствах і козацких радах,

мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важнійші події свого краю, але про політичні справи европейскі. Тимто єго літопись писана праґматичним ладом і має всї прикмети історії, характеристика дієвих осіб вірна і плястична а ціле оповіданє визначає ся предметовостю. Твір Самовидця обнимає події 53 ех років, від повстаня Хмельницкого аж до 1702 року, а початок додавий опісля компілятором на основі історичного збірника „Краткое описаніе Малороссіи“.

Самійло Величко є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але єго чотиротомове „Сказаніе о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся“ і т. д., написане 1720 р., появило ся друком аж в половині XIX ст. Автор служив в Запорожскім війску за гетьмана Мазепи, був відтак писарем ґенеральної канцеляриї війскової, а відтак на хуторі в Полтавщині займав ся літературними працями. Єго „Сказаніе“ не є лише оповіданєм особистих споминів про історичні події, але науковою істориєю. Він користував ся не тілько всїми урядовими документами війскової канцеляриї і особистою знаємостю історичних подій, але й иньшими жерелами, як німецка история Пуфендорфа про Кароля X., „Діяріушъ“ Самійла Зорки з Волиня,[1]) поетичний твір Самійла Твардовского „Wojna domowa z kozaki i Tatary etc.“ і сучасними політичними і сатиричними віршами польскими і рускими. Величко намагав ся часто поетичними картинами прикрасити історичне оповіданє і задля того єго твір що до предметовости уступає місця Самовидцеви, хоч є безпристрастним, але з кождої сторони єго твору дише горяча любов України. Рукопись украшена портретами десяти гетьманів, та однак не дійшла в цілости, позаяк недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (ум. 1730 р.) є третий замітний літописець Хмельниччини, чоловік учений, безпристрастний і сьвідущий як і Величко. Він був судиєю а опісля полковником Гадяцким, брав участь в депутациї з жалобою на занапащенє козацких прав, висланій Павлом Полуботком в Петербург, де якийсь час просидів за те у вязниці. На основі „діяріуша, въ обозѣ писа-

[1]) Єго „діяріушъ“ загинув. Був писарем запорожского коша і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеняхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріушѣ своемъ оніе описалъ“.

ного", „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ", „повѣствованія самобытнихъ свѣдѣтелей" написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ крвавшой небывалой брани (війни) Богдана Хмельницкого і т. д. року 1710" і оповідає дії України від найдавнійших часів аж до вибору гетьмана Скоропадского (1709), однак головним предметом є Хмельниччина. Автор намагає писати церковнословяньским язиком, але не знаючи єго добре, часто вводить слова і форми з живої рускої мови. Окрім історичного оповіданя вдає ся автор в наукові розвідки про давну історию козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих літописців і згадуваного вже в горі Димитрія Ростовского, що писав свої дневні записки „Діаріушъ" також язиком, вельми зближеним до живої народної мови, не перериває ся черга історичних писань, присьвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московским літературним язиком або із значною єго примішкою. Такою язиковою мішаниною писали Лужомский, Петро Симоновский.

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенем імени автора, заслугують на увагу ще **Літописні збірники** а іменно Густиньска літопись, так звана по головній рукописи, збереженій в Густиньскім Прилуцкім монастирі на Україні, в першої половини XVII ст. і кілька иньших.

Драматичне письменьство. При всім впливі московскої державности і язика, україньско-руске письменьство протягом XVIII ст. видає поетичні твори, що ходили в рукописях з рук до рук в тих кружках, де бажали почути рідну мову. Окрім тяжких силябічних віршів, кантів, в котрих все-ж таки був народний зміст і язик, ходили в тих часах з рук до рук також драми. Схолястична наука завела і в Київскій Академії звичай, що учитель поетики обовязаний був щорічно приготовити на мясниці і для трех маєвих рекреаций [1] — комедию або траґедию (шкільні, рекреацийні драми). Спершу появляє ся вертепна драма, близька до містерії, занесена з Польщі, і відносить ся до Різдва Хр. Перегодом входять у вертепну драму інтермедиї та інтерлюдиї з народного житя, з народними типами і живою народною мовою.

Поміж духовними шкільними драмами Київскої Академії перше що до часу місце займає „Алексій человікъ Божій". Твір сей осно-

[1]) В маю виходили всї учителї з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреациї).

ваний на леґенді про св. Олексія. Другий з дійшовших до нас з XVII ст. драматичний твір „Дѣйствіе на страсти Христовы списанное“ може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бувало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші. Іменно збереглася ся з XVII ст. драма, котрої темою є апокрифічне оповідане т. зв. Нікодемового евангелія про похід І. Христа по смерти до пекла і про его збурене. Є се зовсім самостійний твір, незалежний від чужих взірців, у великім ступні оригінальний, а списаний майже зовсім чистою народною мовою, розміром українських дум. Твір сей мусів бути вельми популярний на цілім просторі України-Руси, коли рукопись найдено в Калущині (в Галичині), а перероблена з неї пасхальна вірша збереглася ся в Харківщині, частини-ж сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від угорскої Руси аж по Кавказ.

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в якій автор часто зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Украину черезъ Богдана Хмельницкого свободившая“, написана учителем поетики в Київскій Академії (1728) Теофаном Трофимовичем (приписувана давнійше Теофану Прокоповичеви). Талановитим і плідним на тім полі письменником був Мітрофан Довгалевский, учитель поетики в Київскій Академії. Він радить в своїй поетиці, виводити на сцену особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, запорожця і т. и. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають они в его інтермедиях, в котрих він вводить побутовий елемент навіть з суспільно-політичним відтінком. Вправді після 30-их років XVIII ст., за впливом учителя поетики Теофана Прокоповича, убогі бурсаки Київскої Академії занехують вертепні вистави (студентскі „мірkованя“), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займати ся дячки. Однак тим не перервав ся дальший розвиток комічних сцен з народного житя, але ще більше розширив ся, входячи до пасхальних і рекреацийних драм. Окрім пасхальних драм Довгалевского, що займають одно з перших місць в сучаснім драматичнім письменьстві, згадати ще належить драму і інтермедиї Варлаама Лащевского. Київскі учені занесли із схолястичною наукою в Москву також і шкільні драми, які там появляють ся вже в кінцем XVII а входять в звичай з початком XVIII ст. Два письменники, що були учениками по-

середниками між Русю а Московщиною, були також авторами драм, а іменно Симеон Полоцкий написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ“ і „О Навуходоносорѣ и о тріехъ отроцѣхъ, въ пещи не сожженныхъ“, а Димитрій Ростовский, що в своїй діяльности проявив стілько україньского елементу, написав „Комедія на Рождество Христово“, „Грѣшникъ кающій ся“ і иньші.

Від половини XVIII ст. проявляє ся в рускім драматичнім письменьстві вплив Московщини, що почавши з Ломоносовим що-раз більше віддаляєсь від тогочасного руского язика книжного. Оден з ревнійших письменників, що намагали ся писати свої твори після Ломоносівских взірців, був Юрій Кониський, автор розповсюдженої траґікомедиї (так звали ся драми на поважні теми з комічними інтермедиями) „Воскресеніє мертвих“. Але позаяк Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносівских взірців, пять інтерлюдий в єго драмі, котрих автором мав бути „славний Таньский“,[1]) „природний стихотворець“, названий в однім письмі до тогож Кониського „нашим Плявтом, нашим Молієром“, написані майже чистою народною мовою. Вплив Ломоносова відбив ся ще й тим в сучасних поетичних творах, що силябічний розмір віршованя уступає тонічному (основаному на наголосї — ритма). Юрій Кониський наводить в своїй поетиці тонічні вірші з оди Ломоносова яко взорець (10-стопний ямб), а у віршах XVIII ст. і в Енеїдї Котляревского находимо 4-стопний ямб.

Основою руської драматичної поезиї послужили отже, як і в цілій Европі, два елементи: церковно-обрядовий і народно-побутовий. З церковно-обрядового виробили ся духовні містериї, а народно-побутовий елемент витворив комічні сцени, звані інтермедиями та інтерлюдиями, що мало-помалу війшли в духовну драму і значно змінили її первісний строго поучаючий уклад. Взаїмний вплив сих двох основних елементів відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в ґоловній части свого змісту виводить мотиви містерий і мираклів, а в інтерлюдиях зберегає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма є наче другостепенна формация драматичного письменьства. Народне житє виражене ярко з усіма характеристич-

---

[1]) Таньский був посвояченний з родиною славного опісля письменника Миколи Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашного театру бувшого міністра Трощиньского і автора комедиї „Простак“). Позаяк вірші сих інтерлюдий вивчувано на память і виголошувано, то они стали традициєю родини Таньских, посвояченої з Гоголями, і так становлять звязь з новою літературою.

ними прикметами в інтерлюдиях, перервало поважну ходу́ схолястичного дійства. Визначні прояви політичного і суспільного житя находять відгомін в річах дієвих осіб шкільної драми, котрої автори часто не мали сили скрити свої почуваня під холодною, ученою алеґориєю. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми а особливо інтерлюдиї виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність в широких верствах народних і кладуть підвалину до дальшого розвитку народного театру. Разом із шкільною драмою і в тісній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних містерий, що приняли у нас форму **вертепа**. В тій формі інтермедиї перетворюють ся в самостійну часть вистави, котра постепенно розширяє ся коштом духовної дії і виступає на перший плян. Тим способом інтермедиї являють ся животворним елементом, з якого опісля розвинула ся чисто народна комедия.

Твори літературні з суспільно-моральною і народною основою.

З занапащенем автономії України і її політичного самобиту, згагала московска администрация до обєдинення українсько-рускої народности з пануючою народностю московскою, також з підмогою просьвіти й письменьства. Українське дворяньство бажало тепер вирізнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писанях а відтак і в розмові сей язик, яким послугувало ся московске правительство, администрация, осьвічена верства суспільности і новочасна московска література. Під впливом тих обставин розділила ся вся суспільність на Україні на два табори, що відріжняли ся від себе перегодом не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежою. Коли-ж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крепаками, тоді в модній суспільности слово **мужик** стало докірливим і насьмішливим виразом і так виробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай". Новомодному українському дворяньству видавали ся сьмішними не лише давна одежа і предківскі звичаї, але й народна мова видавала ся єму простою і сьмішною.

Сї внутрішні відносини на Українї відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. **Климентій Зїновіїв**, сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся житю всїх верств української суспільности, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих сентенций ладом силябічного віршованя

XVII. ст., мовою зближеною до народної, з примішкою польонїзмів і церковщини. В сих віршах, відкритих з початком 60-их років XIX. ст., починає він фільософічним розумованєм про правду, недуги, про божу довготерпеливість, про смерть, переходить відтак до зображеня і критики дїйсного житя, розправляє про всякі верстви суспільности і подає тим способом цікавий материял про сучасне житє на Українї, хоч óвид єго, з якого все те оцінює, не широкий а він навіть іде під лад верховодячій верстві суспільности, як се вказує вгорі наведене єго реченє про „простого мужика" і „письменного". В єго творах відбиває ся виразно сей роздїл українськоï суспільности на кріпаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всї визначні прикмети народного характеру але не мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворяньство, що осьвітою не високо вбило ся понад кріпаків і не розуміло свого народно-суспільного становища а дбало лише о своï власні користи.

Прилученє лївобічної України до могучої держави з суплемінною народностю і однаковою вірою загладжувало вправдї помало племінні ріжницї, а пануюча адмінїстрация, звичаï, нова просьвіта й лїтература налягали важко на окремішність українсько-руского народу. Одначе всї ті обставини не були в силї обєдинити і з'асимілювати українсько-руского народу з московским. Вдача і прикмети українсько-руского народу так виріжняли ся від московского, що самому народови кидала ся в очи та ріжниця[1]). Ярка ріжниця виступала у всїм народно-побутовім характері, в язицї, в переказах, в народній поезиї, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самої українськоï суспільности витворювати реакция, а на давнім культурно-історичнім ґрунтї гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давної козацкої старшини в дворяньскі чини, доношували предківскі жупани і мовою та домашним побутом не соромили ся бути похожими на кріпаків та козаків, майже зрівнаних в суспільнім житю з кріпаками[2]). Поміж осьвіченою верствою українськоï суспільности замісць і побіч давної академічної (схолястичної) осьвіти починає

[1]) І нинї Москаль називає Українця „хахлом" а навпаки Українець Москаля — „кацапом". У нас називає нарід „кацапами" буковиньских Пилипонів, що заïздять до Галичини копати стави і рови.

[2]) Н. пр. рід Квітки (Основяненка).

ширити ся помало західно-европейска осьвіта і нові европейскі ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацкої здобували собі висшу осьвіту на університетах в західній Европі і приносили відтак на Україну не тільки европейску науку, але й вільні думки, погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішним політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлетах, як віршована „Розмова Малоросиї з Великоросиєю", або віршований переклад одної новелї з Декамерона Боккачія[1]).

Серед тої суспільности появив ся і був цікавим виразом її тогочасних поглядів і думок — Григорій Сковорода. Син простого козака (ур. 1722 в Чернухах, в Полтавщині), визначав ся вже змалку хистом до сьпіву та науки; тимто отець віддав єго в Київску Академію, а звідтам дістав ся він до надворної капелї. Опісля знов вертає в Київску Академію, а щоби набрати ся ще більшої осьвіти, виправляє ся по Европі і звідує пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познакомив ся з многими ученими. Зазнакомившн ся з ідеями західноевропейскої науки і фільософії, вернув Сковорода на Україну широко осьвіченим чоловіком. Єму була по мисли педаґоґічна діяльність і він обняв в Переяславскій духовній семинарнї місце учителя поетики і написав „руководство о поезиї" на основі нових поглядів. З того вийшло непорозуміне з архиєреєм і Сковорода покинув се місце та був приватним учителем у богатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправив ся до Москви, де був учителем в Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свобідно передумувати свої думки і почуваня та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землї, звертай свої думки на небо. Пізнійше бачимо єго учителем поезиї в Харківскій колеґії, де здобув собі широку славу і повагу. Епископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишив ся в колеґії; однак він сего не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів. Коли-ж Катерина II. дозволила в харківскій колеґії завести додаткові кляси і викладати там дворяньским молодцям „правила благонравія", обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики п. з. „Начальная дверь къ хри-

[1]) Славний італійский поет і гуморист в XIV ст.

стіяньскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губернія". Сей учебник пішов в рукописи по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але найшли ся й такі, що в єго учебнику побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був примушений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав, а з того часу пустив ся він на вандрівку по Україні і став для неї справдешньою „ходячою академією". В тім часї написав він фільософічні розвідки „Нарциз — спізнай себе" та „Книга Асхань — про самопізнанє". Се були перші єго поважні працї, бо доси писав лише дрібницї та вірші. Він ходив у великій нуждї по Україні, з одної хати до другої, та учив людий своїм власним житєм і порадою, де тільки можна було: в школї, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почув він себе в своїй сфері лише між простим народом, любив горячо єго мову, піснї і звичаї. „Осьвіта, каже він, повинна переходити на весь народ, війти в него і засїсти в серцї і душі тих, що мають правди дізнати ся". „Паньска думка, ніби простий народ є чорний, здаєть ся менї сьмішною. Мудрують: простий народ спить і най собі спить міцним сном. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвеччина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхаєть ся, а як пробурхаєть ся, то й покаже ся бодрим". Таке сьміливе в ті часи слово, як і цїле житє Сковороди є першим протестом проти кріпацтва, яке почало тодї розвивати ся на Україні, против приниженя селян урядовим назвиском „чорного народа".

Він перший вказав виразно на ідею національности, яко необхідний принцип вихованя. Виховане повинно бути народне, треба єго виробити з нашого житя, щоби знов єго повернути до нашого житя. Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій, незалежній волї, та по цїлком правдивому розумїню народу, яке він скрізь виявляє.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб єго житя дали привід до того, що єго звали звичайно українським Сократом. Як той, так і сей присьвятив усе своє житє, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почуваня і змаганє до ідеалу. Пів житя свого присьвятив Сковорода на просьвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї єго діяльности було, що тодїшня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до заснованя Харківского університету.

Фільософія Сковороди і єго сьвітогляд ще мало вияснені, бо єго твори недавно вповні видані і ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стілько, о скілько відносять ся они до головної мети єго фільософії, до етичних єго поглядів. Він був одним з тих фільософів-моралістів, що свої теоретичні принципи виявляли ділом та власним житем. Замітно також, що Сковорода виступає з проповідю ідеї национальности в ті часи, коли в західній Европі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національности ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій натурі народу, з якого Сковорода вийшов, ідея національности була живою, хоч може несьвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теориї.

Єго твори не списані українсько-рускою мовою, але позаяк українське дійсне житє було для него так близьке, тим то і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних єго віршах, в яких він також виступає против тогочасного ладу на Україні.

Всї ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII ст., збережені в рукописях, або в памяти українсько-руского народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українсько-руске письменьство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревского, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея.

Духове і літературне житє правобіч Дніпра і в Галицкій Руси. В правобережній Україні і в Галицкій Руси, відірваній від Києва, занепало духове і літературне житє після розриву України в Андрусівскім мирі. Хоч унія зближила Русинів до західноевропейскої цивілізациї, одначе не приспорила на літературній ниві визначнїйших творів. Окрім перших подвижників унії Потія і Рутского, наслідники їх а також Василіяни, що кермували тодї також шкільною осьвітою, писали латиньским або польским язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви руского народу; міщаньство, не маючи в рідній мові духовної поживи, польщить ся, а селяньство попадає в темноту. В школах василіяньских, уладжених меньше-більше на такий лад як єзуітскі, учено по польски і виховувано в подібнім дусї шляхотску молодїж. Між Василіянами в тих часах виступає чимало знатнїйших учених і письменників, але они зовсім майже відчужили ся від рідної мови. Низше руске духовеньство (так православне як уніятске) було убоге, темне і погорджене, позаяк не було відповідних інститутів для

осьвіти і вихованя клеру. Поученє епископа Шумляньского, уміщене в передмові до єго Метрики, і єго архиерейскі посланія кидають сумне сьвітло на ступень осьвіти тодішнього руского духовеньства. „Не дивно отже, пише сучасний автор славяньско-руского словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) врозуміє словеньский (церковнословяньский) язик, не відаючи, що читає на божественній службі, в погибелю своєї і поручених пастві єго душ". Длятого молитви і відправи церковні друковано латиньскими буквами побіч дословного перекладу польского. Одиноким майже родом письменьства були ті апокрифи і повісти, які здавна були улюбленим кормом руского простолюдя. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіди для народу, позаяк не уміли навіть відріжнити апокрифічних творів від канонічних і длятого навіть в церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часї, находимо мішанину тих елементів.

Однак Василіяни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сїй обставині треба приписати вихід двох книг їх заходом, а именно „Народовіщаніє" і „Богогласник". Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі і оповіданя церковним язиком. Задля того стала ся книга популярною навіть між сїльским народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнійшою книгою став Богогласник, що появив ся також в кількох виданях (перше 1790 в Почаєві). Се є збірник руских, а в части і польских пісень, зложених на всякі сьвята і в честь сьвятих ріжними авторами. Имена деяких подані. Ся книга здобула собі значінє на всім просторі України Руси. Піснї там уміщені повстали протягом XVII. і XVIII. ст. а творцями їх були так уніяти, як і православні. Василіяни вібрали се в один збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давнїйші „карти" і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релїгійної поезиї руської.

Окрім пісень війшла жива руска мова також в проповідях (Добриловский) і тим способом в правобережній Україні і в Галицкій Руси здобуває собі руске народне слово значінє в церкві, а звідтам переходить і до письменьства та публичного житя.

А. Вибір із староруской літератури.

ПЕРША ДОБА.

I. З богословского (духовного) письменьства.

Митрополита Іляріона похвала кн. Володимирови

(в перекладі).

Іляріон був сьвящеником в с. Берестові коло Києва, куди любив кн. Ярослав заїздити. Пізнавши в Іляріоні вельми ученого чоловіка, спонукав Ярослав єпископів, що вибрали єго київским митрополитом і всеї Руси. Се був перший Русин на митрополичім престолї. Між духовними письменниками визначив ся Іляріон знаменитим талантом реторским. Він написав „Слово о старім і новім завітї" і „Похвалу кн. Володимира", що визначають ся алеґориями і поетичними образами, і є знаменитими взірцями церковного красномовства, однак мало були приступні для народу.

Якже похвалимо́ тебе́, Отче че́сний і сла́вний між зе́мними володаря́ми, прему́жний Васи́ліє? Як начу́дуємо ся твоїй доброті, крі́пости і си́лї? Яку́ подя́ку віддамо́ тобі́, що тобо́ю ми пізна́ли Бо́га і позбу́ли ся ле́сти ідо́льскої, що за твоїм при́казом по всій землї Христо́с сла́вить ся? Або́ що тобі́ приречемо́, Христолю́бче, дру́же пра́вди, місце ро́зуму, гнїздо́ ми́лостинї? Як вірував, як розгорів ся Христо́вою любо́вю? Як всели́в ся в те́бе ро́зум, ви́сший ро́зуму зе́мних мудрців, щоби́ полюбити невидимого і подба́ти про небе́сних? Як полюби́в ти Христа́, як відда́в ся Єму́? Скажи́ слу́гам твоїм, скажи́ нам, учи́телю наш, звідки запа́хла тобі вонь св. Ду́ха? звідки ви́пив соло́дку ча́шу па́мяти буду́чого житя́, звідки вкуси́в і ба́чив, що Го́сподь благи́й? Не ба́чив ти Христа́, не ходи́в за ним, а став єго́ у́чеником і не ба́чивши Єго́, увірив. Спра́вдї збу́ло ся на то́бі блаже́ньство Го́спода Ісу́са, ви́сказане То́мі: щасли́ві не ба́чивші а вірувавші. Ти́мто сьмілйво кли́чемо до те́бе: о щасли́вий, бо сам Спас тебе́ позва́в. Щасли́вий ти, щось увірив в Не́го а не соблазни́в ся ним, після Єго́ нело́жних слів: щасли́в той, що не соблазнить ся Мно́ю. Ті бо, що зна́ли зако́н

і пророків, розпяли Єго, а ти ані закона ані пророків не почитав, а Розпятому поклонив ся. Як тобі отворило ся серце? Як вступив в тебе страх Божий? Як ти приляг любовю до Него? Не бачив Апостола, що прийшов в землю твою і нищетою своєю і наготою і голодом і спрагою серце твоє наклонював до покори. Не бачив бісів проганяних іменем Христовим, хорих оздоровлюваних, огню на холод перемінюваного, мерців воскресаючих: всїх тих не бачив, якже увірив? Дивне чудо! Иньші царі і володарі бачили все те від сьвятих мужів, а не увірували, але на терпіня і муки їх віддали. Тиже, о щасливче, без всїх тих прийшов до Христа, зрозумівши лише з доброго розуму і остроумности, що є оден Бог і оден Творець невидимих і видимих, небесних і земних, і що післав на сьвіт задля спасеня улюбленого Свого Сина. І се подумавши, війшов у сьвяту купіль. І се, що деяким видає ся юродством, тобі стало силою Божою.

II. З лїтописних творів.

I. З Нестора
(в перекладї).

Нестор родив ся около 1056 р. мабуть в околиці Києва, вступив до Печерского монастиря в Києві і умер там в глибокій старости. Жадобою знаня і пильним читанєм книг придбав собі Нестор ті відомости теольоґічні та історичні, які стрічаємо в єго творах.

Писаня Нестора. До творів Препод. Нестора зачисляють: Житє Бориса і Глїба, житє Теодозія Печерского і Лїтопись (Повѣсть временныхъ лѣтъ).

Житє Бориса і Глїба було імовірно першою пробою лїтописної дїяльности Нестора, коли ще він мало мав історичних відомостий. До красних частин сего твору належить оповіданє про розповсюдненє Христової віри на Руси за Володимира В. і опис характеру і взаїмних відносин Бориса і Глїба.

Житє Теодозія Печерского можна назвати взірцем лїтописної біоґрафії.

Лїтопись Несторова не дійшла до нас в первісній редакциї. Після найновійших дослїдів можна Нестора уважати або автором печерских записок з кінця XI і початку XII ст. або одним з останних редакторів т. зв. початкової Лїтописи, а відтак ігумен київского монастиря св. Михаїла, Сильвестер, надав Несторовій лїтописи ту форму, в якій стали її переписувати пізнїйші переписчики і продовжателї лїтописий.

Зміст літописи. Нестор починає свою літопись розділом землї між синів Ноя по потопі. Відтак говорить про поселенє Славян над Дунаєм, а згадавши про ріку Дніпро, оповідає леґенду про апостола Андрея, як він Христову віру проповідував на київских горах. Дальше зображає колишній побут Славян над Дунаєм і оповідає про переселенє їх звад Дунаю на північ і північний схід, про нові самостійні землї в новій вітчинї, про їх звичаї і обичаї. З роком 862 починає ся властива руска літопись, оповіданєм о прикликаню Варягоруских князів і перших Руриковичах, а кінчить ся 1110 роком, де є приписка ігумена Сильвестра, що продовжав сю літопись.

Характер літописи. Релїґійні і патріотичні чувства є основними мотивами літописи. Нестор, перенятий духом християньскої набожности, глядить на історичні події з релїґійного становища, тимто літописець лучить історичне оповіданє з морально-релїґійними поученєм. Таким способом в склад літописи війшли побіч історичного оповіданя не лише житя сьвятих, але й цїлі виїмки з церковних поучень (н. пр. про Божі кари). Крім того проглядає з єго літописи також любов до рідної землї. Літописець зображає більше дїла князів, як змаганя і житє народу.

Спосіб писаня. Літопись Нестора визначає ся епічним способом оповіданя, а в деяких місцях проявляє ся живість, богатство подробиць, образовість а навіть поетичний артизм. Літописець користував ся також народними переказами і в тих місцях пише він вньшим ладом, наслїдуючи форму сучасної словесности народної. В многих місцях форма літописи є драматична: не тілько поодинокі особи, але й цїлі народи і племена ведуть між собою розмову. Тут відбив ся неперечно вплив біблїйного оповіданя і драматична форма руских народних пісень. Літопись Нестора визначає ся любовю правди і предметовим з'ображенєм історичних подій, та й любов вітчини і славних дїл предків не закриває перед літописцем слабих сторін і недостатків в їх характері і житю, про котрі він говорить з повною щиростю.

Жерела літописи. Нестор користував ся передовсїм візантийскими літописцями (хроноґрафами) і збірниками, що містили в собі біблїйну і церковну історию, дієписи давних народів та історию візантийску, а крім того теольоґічні розправи, мітольоґічні і космоґрафічні оповіданя. Начальну часть такого хроноґрафа творила т. зв Палея (т. є старинна) і містила історию старого завіта, що находимо і у Нестора. Крім того відомі були Несторови договори руских князів заключені з царгородскими цїсарями. В Несторовій літописи найшли також місце житя сьвятих, народні перекази і приповідки. Користував ся він оповіданями самовидців, особливо-ж 90-лїтного старця Яна Вишати, що був новгородским воєводою, воював часто з Половцями і бачив багато сьвіта і людий. Почавши від другої половини XI стол. писав Нестор вже яко самовидець тих подій, які перед єго очима розвивали ся.

1. З житя Бориса і Гліба.

Характер і братня любов в дитинячім віці.

Було багато синів у Володимира, а між ними сьвяті сї, про котрих се оповіданє, так сьвітили ся, як дві зьвізди сьвітлі посеред темних, а звали ся Борис і Гліб. Правовірний князь пустив своїх синів, кождого на свою область, а сих сьвятих Бориса і Гліба держав у себе, позаяк ще були малолїтками. Був же Гліб вельми молодий, а блаженний Борис повний розуму і ласки Божої. Брав він книги і читав, бо був письменний, читав житя і муки сьвятих і говорив, молячи ся з слезами: „Владико мій, Ісусе Христе, сподоби мене, як одного з тих сьвятих, і даруй менї по стопам їх ходити. Господи Боже мій, най не здійме ся гадка моя марностию сего сьвіта; але просьвіти серце моє до зрозуміня Тебе і Твоїх заповідий і даруй менї дар, поданий від віку угодникам. Ти єси Цар і Бог правдивий, виведи нас з сьвітової темноти. Тобі бо єсть слава по віки, амінь“.

Так він молив ся по всї часи, а сьвятий Гліб слухав єго, сидячи, і не розлучав ся з блаженним Борисом, а був з ним день і ніч і слухав єго. Був він, як вже сказано, молодий тїлом, але старий розумом. Багато подавав він милостинї убогим і вдовицям та сиротам. І отець єго був такий милостивий, і казав возами возити хліб по містї, і овочі, і мід, і вино, і все, що було потрібно хорим і убогим, а проповідник допитував ся: чи не хорий тут хто? Так бачили они, як блаженний отець їх робив, і ще більше утверджували ся в милостинї. Любив же їх отець, бо бачив на них ласку Божу.

---

2. З Несторової лїтописи.

а) Леґенда про Апостола Андрея.

Днїпро тече в Понтийске море трема раменами, а море се зове ся Руске; а над ним учив, як говорили, сьвятий Андрій, Петрів брат. Андрій учив в Синопі, а прийшовши в Корсунь, дізнав ся, що з Корсуня недалеко Днїпрове устє; хотів він пітй в Рим, і пішов до Днїпрового устя і звідси пішов горі

Ролилин 3. ...

Дніпрóм та прийшóв по Бóжому приключеню і стáнув під гóрами на бéрезї. І на дрýгий день встав і сказáв до ýчеників, що з ним булú: „Чи бáчите сї гóри? на сих гóрах засияє лáска Бóжа і стáне тут велúкий гóрод і церквú мнóгі Бог здвигне". — І вúйшовши на гóри сї, благословúв їх і постáвив крест, помолúв ся Бóгу і зійшóв з сéї горú, де опісля стáнув Кúїв. Пішóв відтáк Дніпрóм горі і прийшóв до Словін, де нúнї Нóвгород, і бáчив тут людúй, які їх звичáї, і як мúють ся, як бють ся прýтем і зливáють ся зúмною водóю і чýдував ся їм. Пішóв відтáк до Варягів і прийшóв в Рим.

б) Про звичаї Славяньских племен.

Мáли свої звичáї, і правá вітців своїх, і перéкази, кóждий мав свій обичáй. Поляни бо мáють вітців своїх звичáй лáгідний і тúхий і соромлúвість сýпроти своїх синовúх і сестéр, сýпроти мáтерий і родúтелів своїх, свекрýх і братів мýжа; мáли весїльні звичáї: не ходúв женúх сам по невісту, áле привозúли єї вéчер, а на дрýгий день приносúли за нéю вінó. А Деревляни жúли зьвірским спóсобом, як скотинá: убивáли одéн дрýгого, їли всяку нечистотý і не булó у них весїля. — І Радимúчі, і Вятúчі, і Сїверяни однáкі мали звичáї: жúли в лїсї, як всякий зьвір, їли всяку нечистотý, соромлúвости у них не булó пéред вітцями і синовúми; весїля у них не булó, лишé úгрища поміж сéлами. Сходúли ся на úгрища, на танцї і на всї бíсові піснї. — Колú хто умéр, справляли над ним трúзну[1]), а потім розкладáли велúкий кóстир[2]), вкладáли на кóстир мерця і палúли, а відтáк зібрáвши кóсти, вкладáли в малý судúну та стáвили на стовпі при дорóзї, як рóблять Вятúчі і до нúнї. Такі звичáї мáли і Кривúчі і úньші погáни, що не знáючи бóжого закóну, а самі собі творúли закóн.

в) Переказ про Кожемяку.

В роцї 992 Володимúр пішóв на Хорвáтів. Колú вернýв з війнú Хорвáтскої, Печенїги прийшлú по дрýгім бóцї від Сýли. Володимúр пішóв прóтив них і зустрів їх на Трубáйлї, на брóдї, де нúнї Переяслав. І став Володимúр на сїй сторонї,

[1]) Военні игри на могилї помершого.

[2]) Стіс.

а Печеніги на тій і не осьмілив ся на тамту́ сто́рону а́ні они на сю сто́рону. І приїхав князь печенїжский до ріки́, ви́звав Володими́ра і сказа́в: „Ви́шли ти сво́го чоловіка а я сво́го, най бо́рють ся: а коли́ твій чоловік поду́жає мо́го, то не воюймо три літа; а коли́ наш чоловік побо́ре ва́шого, то воюймо за три ро́ки“. І розійшли́ ся. Володими́р, прийшо́вши в табо́р, післа́в післанців поспита́ти: чи нема́ тако́го чоловіка, що поборо́в ся би з Печенїгом? І не найшо́в ся нігде́. На дру́гий день вра́нцї приїхали Печенїги і привели́ сво́го чоловіка а у на́ших не було́. Став сумува́ти Володими́р і посила́в по цілім війску. І прийшо́в оде́н стари́й чоловік до князя́ та сказа́в єму́: „Княже, є у ме́не оде́н син найме́ньший до́ма, я з чотирма́ сюди́ вийшов, а він до́ма; від дити́ньства ще нїхто́ не поборо́в єго́. Раз яко́сь свари́в я на не́го а він мяв ко́жі, розсе́рдив ся на ме́не і розірва́в скіру рука́ми“. Князь, почу́вши се, рад був і посла́в по не́го. Привели́ єго́ до князя́, а князь розповів єму́ все. А він сказа́в: „Княже, чи мо́же тут бу́ти що, щоби́ мене́ роздратува́ло: чи нема́ тут вели́кого і си́льного бика́?“ Найшли́ вели́кого і си́льного бика́ і каза́ли роздражни́ти бика́, вложи́вши на не́го розпа́лені желїза; відта́к пусти́ли бика́ а він побіг ми́мо не́го. Тодї сей ухопи́в бика́ руко́ю за бік і ви́рвав ко́жу з мя́сом, як дале́ко руко́ю засягну́в. Тодї сказа́в Володими́р: „Мо́жеш з ним боро́ти ся“. — На дру́гий день прийшли́ Печенїги і ста́ли кли́кати: „Чи нема́ чоловіка? ось наш прийшо́в“. Володими́р же велїв то́ї но́чи узброїти ся і обидва табо́ри ви́ступили. Печенїги ви́слали сво́го чоловіка, а був він величе́зний ве́льми і страшни́й. Ви́ступив і Володими́рів чоловік, а ско́ро Печенїг єго́ поба́чив, розсьмія́в ся, бо був сере́днього ро́сту. Розміривши простір поміж обидвома́ полка́ми, пусти́ли їх до се́бе і ухопи́вши себе́, держа́ли ся кріпко. Здави́в він Печенїга рука́ми на смерть; ки́нув ним об зе́млю. Закрича́ли Печенїги та ста́ли утїка́ти а Русь пігна́ла за ни́ми, побива́ючи їх і прогна́ли їх. Володими́р рад був і заложи́в го́род на бро́дї сім і назва́в єго́ Переяслав, бо переяв сла́ву сей молоде́ць. Володими́р вчини́в єго́ вели́ким досто́йником і єго́ вітця́, і верну́в у Київ з побідою і сла́вою вели́кою.

г) Дбалість Ярослава про украшенє Києва і книжну науку.

Ярослáв заложи́в гóрод[1]) вели́кий Киї̈в, у котрóго є золоті ворóта. Заложи́в він цéркву св. Сóфії, митропóлїю, а відтáк цéркву над золоти́ми воротáми Благовіщеня св. Богорóдиції, опісля монасти́р св. Юрія і св. Ірúни. І за нéго стáла християньска віра розходи́ти ся і розширя́ти, черцї почáли мнóжити ся і повставáли монастирі. Ярослáв люби́в церкóв и устáви і сьвящéників люби́в вéльми а особли́во черців. Брав ся він пи́льно до книг і читáв ї̈х чáсто в ночи́ і в день. Зібрáв багáто письмéнників і перекладáв з грéцкої мóви на славя́ньску. Так списáли мнóгі кни́ги і збірники, котри́ми поучáють ся вірні і любýють ся божественною наýкою. Так то одéн зéмлю з'óре, дрýгий же посіє, а и́ньші жнуть і ї̈дя́ть корм щéдрий; ось і тут: отéць єгó Володими́р з'орáв зéмлю і змягчи́в, сказáти-б хрещéнєм просьвіти́в, сей же засіяв кни́жною наýкою сéрця вірних люди́й, а ми жнемó, приймáючи кни́жву прóсьвіту. Вели́ка бо бувáє кóристь з кни́жної наýки, бо кни́ги учáть нас дорóги покáяня, а мýдрість і здержли́вість осягáємо кни́жною наýкою, бо се ріки, що зрóшують зéмлю, се жéрела мýдрости; в кни́гах є незбáгнена глубинá, ни́ми потішáємо ся в смýтку, они́ є уздóю здержли́вости. Ярослáв, як скáзано, люби́в книжки́ і написáвши багáто, зложи́в в цéркві св. Сóфії, котрý сам построї́в: украси́в єї̈ зóлотом і сріблом і церкóвною посýдою і в ни́й віддають звичáйні пісні Бóгу в звичáйних часáх. І и́ньші церкви́ стáвив він по гóродах і містáх, постановля́ючи сьвящéників і визнáчуючи ї̈м части́ну від свóго майнá, накáзуючи ї̈м учи́ти люди́й, позая́к се ї̈м порýчено Бóгом і прихóдити чáсто в церкви́. Так умножи́ли ся сьвящéники і христия́ни. Рáдував ся вéльми Ярослáв, бáчивши багáто церкóв і христия́н, а вóрог сумувáв побіджений нови́ми людьми́ христия́ньскими.

II. З Київскої лїтописи.

Київска лїтопись є продовженєм лїтописи Несторової і обіймає події від 1111 до 1201 р. переважно Київского княжества, а сусїдних лише о стілько, о скілько они беруть участь в справах матери руских гóродів. Ігумен Видубицкого монастиря в Києві,

---

[1]) Значить: обвів єгó мýром.

Сильвестер, той сам, котрому приписують остану редакцию Несторової літописи, був першим літописцем після Нестора. Найліпша рукопись, в якій дійшла до нас Київска літопись, є Іпатска, названа по монастирю св. Іпатія, коло Костроми в північній Росиї. В Іпатскій рукописи находить ся окрім Несторової і Київскої ще літопись Галицко-Волиньска.

Язик Київскої літописи є майже такий сам як Несторової, зрущений церковно-славяньский. Оповіданє літописця визначає ся богатством подробиць, живостию і поетичними зображенем а навіть артизмом.

Похід Ігоря Сьвятославича на Половців.

В р. 1185. — В той сам час Сьвятосла́вич Ігор, Олегів внук, поїхав із Новгоро́да (Сіверского); місяця цьвітня в 23-ий день, ві вто́рок, взяв з собо́ю бра́та Всеволо́да з Трубе́цка і Сьвятосла́ва Ольго́вича, сино́вця сво́го з Ри́льска, і Володими́ра, си́на сво́го з Пути́вля, і у Яросла́ва ви́просив по́міч Ольстина Оле́ксича, Прохоро́вого вну́ка, з Кову́ями[1]) Чернигівскими. І так ішли́ ти́хо, збира́ючи свою́ дружи́ну: бо були́ у них ко́ні ве́льми ту́чні. Коли́ так ішли́ до ріки́ Донця́, вечірною поро́ю, Ігор погля́нув на не́бо і ба́чив со́нце, що стоя́ло нена́че місяць[2]), і сказа́в до бо́ярів своїх і своє́ї дружи́ни: „Чи ба́чите се зна́мя?" Они́-же погля́нувши, поба́чили всі і склони́вши го́лови, сказа́ли: „Кня́же, то не на добро́ нам зна́мя се". Ігор же промо́вив: „Бра́тя і дружи́но! та́йни бо́жої ніхто́ не знає, а зна́мени тво́рцем єсть Бог і всє́му сьвітови сво́му; а що нам сотво́рить Бог, чи на добро́, чи на на́ше ли́хо, поба́чимо". Сказа́вши се, перебри́в Доне́ць і так прийшо́в до Осколу[3]) і ждав два дні на бра́та сво́го Всеволо́да, бо сей ішо́в и́ньшою доро́гою з Ку́рска. Відси прийшли́ до Сални́ці[4]). Тут до них приїхали і сторо́жі, що їх ви́слали розвідати ся. Приїхавши, сказа́ли они́: „Ми ба́чили неприятельске війско; неприятелі ва́ші ско́ро їздять. Отже або бо́рзо поїдете або ве́рнемо ся домів, бо не ко́ристна для нас пора́". А Ігор з своїми бра́тьми промо́вив: „Якже се бу́де, не би́вши ся, верта́ти? то со́ром нам бу́де гірший сме́рти, а бу́де, як Бог нам дасть!"

---

[1]) Ковуї були поганці, фіньского роду.

[2]) Се було затьмінє сонця.

[3]) Лівобічна притока Донця.

[4]) Урочище в половецкій землї.

І так урáдивши, їхали через ніч, а на дрýгий день в пятницю, в обідну порý зустріну́ли половéцкі полки́. Ті бо до них доспіли, остáвили шáтра свої за собóю, а самі зібрáли ся від малóго до вели́кого і стояли на тамтій стороні ріки́ Сюрлія. Русь виставила шість полків: Ігорів полк по серéдині, а по прáвій брáта егó Всеволóда, а по лївій синóвця егó Сьвятослáва, на переді син егó Володими́р і дрýгий полк Ярослáва і Ковýї, що булú з Ольстином, а на переді трéтій полк стрільців, котри́х ви́вели всї князї; так устáвили свої полки́. Ігор сказáв до своéї брáтнї: „Брáтя, сéго ми шукáли, ходім!“ І так пішли́ до них, поклáвши надію на Бóга. І як ішли́ до ріки́ Сюрлія, ви́їхали стрільці з половéцких полків і пусти́ли по стрілї на Русь і утекли́, а Русь ще булá не перепрáвила ся через рікý Сюрлій; утекли́ такóж і сї Полóвцї, що стояли дáльше від ріки́ Сюрлія. А Сьвятослáв Ольгóвич і Володими́р Ігорéвич і Ольстин з Ковýями і стрільцї пігнáли за ни́ми, а Ігор і Всеволóд помáлу йшли, не розпускáючи свóго пóлку, а перéднї полки́ рýскі били їх і брáли в пóлон. Полóвцї-ж минули шáтра, а колú Русь дійшлá до шатéр, набрáла пóлону, а дрýгі в ночи́ приїхали до полків з пóлоном.

А коли́ зібрали ся всї Полóвцї, промóвив Ігор до братів і мужів своїх: „Се Бог си́лою своéю навів на ворогів нáших порáжене, а на нас честь і слáву! Се бáчили ми полки́ половéцкі, що е числéннї; áле чи тут вже всї злучи́ли ся? Ни́нї же поїдемо через ніч, а хто поїде зáвтра за нáми, áле чи всї поїдуть? Лїпші їздці перебють ся, а що до нас сами́х, то бýде як нам Бог дасть“.

І промóвив Сьвятослáв Ольгóвич з своїми рядáми: „Далéко гнав я за Полóвцями, óтже кóнї мої знемогáють; коли́ ни́нї мáю я їхати, то бýду мýсів в дорóзї остáти“. Всеволóд поміг емý отже тут переночувáти. Ігор же сказáв: „Не дивно се, áле як трéба, брáтя, то й умéрти“, і заночувáли тут.

Дóсьвіта в субóту почáли виступáти половéцкі полки́, як бóрн; не знáли рýскі князї, комý з них на який ітú, бо булó їх бéзлїч. Ігор сказáв; „Се відáй зібрáли ми на сéбе всю зéмлю: Кончакá і Кзу Бурнóвича і Токсóбица Колóбича і Етéбича і Тертрóбича“. І так порáдивши ся, всї зсїли з кóний, бо хотїли в бóю дійти́ до ріки́ Донця́. Они́ говори́ли: „Як пýстимо ся в пóбіг, утечемó самі, а ратаїв ли́шимо, то бýде нам гріх від Бóга, що ви́давши сих підемó; óтже абó умремó абó живі

бу́демо на однім місци!“ Сказа́вши се, зсіли всї з ко́ний і пішли́ в бій; бо́жим до́пустом рани́ли Ігоря в ру́ку і умертви́ли его́ лїви́цю і вели́кий сум в его́ по́лку, бо его́ ма́ли воєво́дою і се́го на пере́дї ра́нено. Так би́ли ся кріпко сей день до ве́чера і бага́то було́ ра́нених і мертви́х в ру́ских полка́х. Коли́ наста́ла в субо́ту ніч, вели́ они́ да́льше бій; а́ле в неді́лю до́сьвіта збунтува́ли ся Кову́ї у війску і утекли́. Ігор же був тодї на кони́, бо був ране́ний, поїхав до їх по́лку, бажа́ючи їх наверну́ти до війска; поба́чивши однакже, що за дале́ко полк відби́в ся від людий, зняв шело́м і пігна́в знов до по́лку за́для то́го, щоби́ пізна́ли князя́ і верну́ли ся. Одна́к нїхто не верну́в ся, лише́ Миха́лко Юре́вич, пізна́вши князя́, верну́в ся; не були́ бо до́бре сте́рли ся з Кову́ями, лише́ де́які з про́стих або́ де́які з боярских отро́ків, а́ле всї піші до́бре би́ли ся, а посе́ред них Всеволо́д показа́в немалу́ хоро́брість. Коли́ Ігор приближи́в ся до своїх полків, переїхали впопере́к Поло́вцї і тут спійма́ли его́, на оде́н ви́стріл відда́леня від сво́го по́лку. Полоне́ний Ігор ба́чив бра́та сво́го Всеволо́да, як він кріпко боро́в ся, і проси́в в душі своїй сме́рти, щоби не ба́чив втра́ти сво́го бра́та. Всеволо́д так ду́же бив ся, що й ору́жя в его́ руцї не ста́ло, і би́ли ся, поступа́ючи доко́ла о́зера. І так в день св. Воскресе́ня навів на них Го́сподь гнїв свій, замість ра́дости, навів на них плач, а замість весїля́ жаль на ріцї Кая́лї. А Ігор сказа́в: „Згада́в я свої гріхи́ пе́ред Го́сподом Бо́гом моїм, що я заподіва́в бага́то убийств, про́ливу кро́ви на землї христия́ньскій, що не пощади́в христия́н, а́ле взяв при́ступом го́род Глїбів ко́ло Переяслава. Тодї бо не ма́ло ли́ха приняли́ неви́нні христия́ни, відлу́чені оте́ць від дїтий своїх, брат від бра́та, друг від дру́га сво́го і же́ни від подру́жий своїх, до́чки від ма́терий і по́друга від по́други своє́ї і все було пригно́блене по́лоном і сму́тком: живі ме́ртвим за́видують, а ме́ртві ра́дували ся, як му́ченики сьвяті огне́м від житя́ се́го поку́су приня́вши, ста́рцї побива́ли ся, молодцї приняли́ лю́ті і страшні ра́ни, му́жів же пересїкли́ і посїкли́ — і все те зроби́в я, сказа́в Ігор — не гідни́й я жити і се ни́нї ба́чу я пімсту від Го́спода Бо́га мо́го. Де ни́нї лю́бий брат мій? де ни́нї бра́та мо́го син? де дитя́ мо́го си́на? де боя́ри — по́ра́дники, де му́жі хоро́брі, де боєві полки́? де ко́нї і збру́я многоцїнна? Чи-ж все́го то́го не втра́тив я і вя́знем діста́в ся в руки тих беззако́нних? Се відплати́в менї Го́сподь за мої беззако́нности

і мою злобу і нині спали гріхи мої на мою голову; правдивий Бог і праві вельми єго суди, але я не маю участи з живими; се нині бачу других, як приймають вінець мук, чому-ж я оден виноватий не приняв страстий за всїх тих? Но Владико Господи Боже мій! не відкинь мене до кінця, після волї Твоєї, Господи, най буде милість нам рабам Твоїм!“ І тодї скінчив ся бій, войска розійшли ся і кожде пішло в свій табор. Ігоря спіймали Тарголове, муж іменем Чилбук, а Всеволода, брата єго спіймав Роман Кзич, а Сьвятослава, Ольговича Ельдечук в Вобурчевичах, а Володимира Копти в Улашевичах. Тодї-ж на полчищу Кончак поручив ся за свата Ігоря, бо був ранений. З тілько людий мало їх лишило ся, ніяким бо способом не було можна в побігу утечи, позаяк були як стїнами обгороджені полками половецкими; з нашої Руси з пятнайцять мужів утїкло, а Ковуїв меньше а решта потопила ся в морі.

Погані Половцї, побідивши Ігоря з братиєю, згордїли вельми і зібрали все племя своє на руску землю. Але між ними повстала суперечка; Кончак говорив: „Підемо на Київску землю, де повбивані наші братя і великий наш князь Боняк“, а Кза каже: „Підемо на Сейм[1]), де лишили ся жінки і діти, готовий для нас полон зібраний, а городи возьмемо без трудности!“ І так розділили ся на двоє; Кончак пішов на Переяслав і обступив город і били ся тут цїлий день. Володимир же Глїбович був князем в Переяславі, був сьміливий і кріпкий до бою, виїхав з міста і пустив ся на них а за ним відважило ся небагато дружини і бив ся з ними завзято. Многі Половцї обступили єго; тодї иньші побачивши свого князя, як він завзято боров ся, виринули з города і так відбили свого князя, раненого трема копіями. Сей добрий Володимир ранений і утомлений в'їхав у свій город і утер мужного поту свого за свою вітчину.

Иньші Половцї йшли тамтим боком до Путивля[2]), Кза з великою силою і воювали волости їх і села їх попалили, спалили і острог коло Путивля і вернули домів.

Ігор Сьвятославич той рік був у Половців і говорив: „Я заслужено поніс пораженє з приказу Твого, Владико Господи, а не поганьска сьміліcть зломила силу слуг Твоїх.

[1]) притока Десни.

[2]) город над Десною.

Не жаль менї, за свою злобу приняти все, що треба, все те, що я приняв". Половцї мовби поважали его воеводство і не творили ему пакости, а приставили ему пятьнайцять сторожів з своїх синів і пять синів мужів, всїх двайцять; але они давали ему волю, де хоче, там їздив і яструбом полював; а его слуг з пять або шість з ним їздило. Сторожа ся его слухала і поважала, а де кого післав, викону вали без опору его прикази. Спровадив він собі і сьвященика з Руси з сьвятою службою, бо не знав Божого промислу, але гадав, що там довго остане. Однак Господь спас его задля молитов християньских, бо ним многі печалили ся і проливали за него свої сльози. Коли він був у Половців, найшов ся там муж, родом Половчин, іменем Лавор, і сей придумав добру гадку і сказав: „Піду з тобою в Русь". Ігор спершу не няв ему віри, але держав ся високої думки своеї молодости, думав бо забрати мужів і утїкати в Русь, мовлячи: „Я задля слави тодї не утїкав від дружини і нинї неславною дорогою не піду". З ним був тисяцкого син і конюший его і сї налягали на него і говорили: „Іди, княже, в руску землю; коли Бог захоче, спасе тебе". Але не лучив ся пригідний до того час, якого він глядїв. Однак, як сказано, Половцї вернули ся від Переяслава, а до Ігоря мовили его порадники: „Думку високу і неугодну Богу маеш в собі; ти глядиш взяти мужа і утечи з ним а о сім чому не погадаеш, що приїдуть Половцї з війни, а ми чули, що хотять поубивати вас князїв і всю Русь, щоби не було тобі анї слави анї житя". Князь Ігор взявши собі до серця їх раду, налякав ся їх приїзду і старав ся утечи. Не добре ему було утїкати в день і в ночи, коли сторожа его пильнувала, але виглядїв пригідний час коло заходу сонця. І післав Ігор до Лавора свого конюшого і сказав ему: „Перейди на тамту сторону Тора з конем на поводї", бо умовив ся був з Лавором утїкати в Русь. Тодї Половцї напили ся були кумиса, а під вечер прийшов конюший і сказав князеви, що Лавор его дожидае. Він встав переляканий і боязкий, поклонив ся образови божому і чесному хресту, промовивши: „Господи серцевідче, спаси мене, Владико, недостойного" — і взяв на себе хрест, образ і піднявши стїну, вилїз на двір. Сторожі-ж его забавляли ся і веселили ся, думаючи, що князь спить. Він же прийшовши до ріки, перебродив і сїв на коня і так переправили ся скрізь шатра.

Так спас єго́ Го́сподь в пя́тницю в ве́чер. І йшов він пішки одина́йцять день до го́рода Донця́, і звідси йшо́в до сво́го Новгоро́да, де ним ве́льми ура́дували ся. З Но́вгорода пішо́в до бра́та Яросла́ва в Черни́гів, проси́ти по́мочи на Посе́мє. Яросла́в ура́дував ся ним і обіця́в да́ти єму по́міч. Звідсіля́ поїхав Ігор в Ки́їв, до вели́кого князя́ Сьвятосла́ва і рад був єму́ Сьвятосла́в, тако́ж і Ру́рик, сват єго́.

III. З Галицко-Волиньскої лїтописи.

Галицко-Волиньска лїтопись є найважнїйшим памятником XIII ст. а також головним жерелом для історії Руси і для вивченя старорускога язика. Невідомий по імени автор був мабуть сьвітским чоловіком і прихильним династиї Романовичів. Він користував ся повістями самовидцїв історичних подій а також урядовими актами. До тих повістий, писаних самовидцями, належить повість про похід Ігоря Сьвятославича на Половцїв, про бій при ріцї Калцї і про Батиєве побоїще. Автор був чоловіком ученим, знав грецких хронографів і Гомера, з котрого наводить слова в своїй лїтописи. Любив також народну поезию, згадує про сьпівця Митусу, що з гордости не хотів служити князеви Данилови і жив в Перемишли; споминає також про пісню сьпівану в честь кн. Данила і єго війска по побідї над Ятвягами.

Галицко-Волиньску лїтопись написано під конець XIII ст. а именно першу частину в Галичи, другу на Волини. Перша частина запропастила ся, а з неї збереглa ся лише повість про осліпленнє Василька, князя Теребовельского, вставлена в Несторовій лїтописи. Друга частина лїтописи, писана на Волини, кінчить ся 1292 роком.

Язик лїтописи є переважно церковно-славяньский, але в розмовах виступають форми, конструкциї і звороти народної рускої мови. Лїтопись визначає ся поетичним складом річи і в тім відбив ся вплив південно-рускої природи і характер україньско-руского народу.

Деякі учені думають, що ся лїтопись не є твором одного автора, лише збірником історичних материялів, зведених разом одним редактором.

Татарский напад на Русь.

В р. 1240 прийшо́в Ба́тий до Ки́єва з вели́кою си́лою, мно́гим мно́жеством си́ли своє́ї, окружи́в го́род і обступи́ла тата́рска си́ла і був го́род у вели́кій облóзї. Ба́тий був під го́-

родом і єго́ вояки́ обсади́ли го́род, а від скри́пу возів єго́ і ре́ву мно́жества ве́льблюдів єго́ і ржа́ня стад єго́ ко́ний не мо́жна було́ нічого чу́ти, і ру́ска зе́мля була́ перепо́внена війском. Спійма́ли они́ Татари́на. іменем Товру́ла і той розповів їм про всю си́лу їх. Ба́тий поста́вив під го́родом тарани́, ко́ло по́льских воріт, бо там прийшли́ були́ в дебри́. День і ніч били тарани́ безнаста́нно, ви́били стіни а тоді городя́ни ви́йшли на ви́биті стіни і тут мо́жна було́ ба́чити, як ко́пії лома́ли ся, як щи́ти коло́ли ся, а стріли заслони́ли сьвітло побідженим. Дими́трій[1]) був ране́ний, а Тата́ри ви́йшли на стіни і сиділи день і ніч. Тоді построїли городя́ни дру́гий го́род око́ло св. Богоро́диці. На дру́гий день вра́нці напа́ли на них Тата́ри і був між ни́ми страшни́й бій. Люди схорони́ли ся в це́ркві і ви́йшли на церко́вні зво́ди з шатра́ми своїми, так що від ваги́ зава-ли́ли ся церко́вні стіни, а війско заня́ло таки́м спо́собом го́род. Дими́трія ви́вели ране́ного, але не уби́ли єго́ за́для єго хоро́брости.

В тім часї поїхав Дани́ло на Угри до короля́, бо ще не чув про на́пад Тата́р на Ки́їв. Коли́-ж Ба́тий, взя́вши го́род Ки́їв, почу́в про Дани́ла, що він на Уграх, пішо́в сам на Володими́р, прийшо́в під го́род Колодя́жин і поста́вив дванайцять таранів, але не міг розби́ти стін. Тоді став намовля́ти людий і они́ послу́хали єго лихо́ї ра́ди, підда́ли ся єму́, а він каза́в їх всїх поубива́ти. Відта́к прийшо́в під Камене́ць і Ізясла́вль і добу́в їх; а́ле поба́чивши, що Кременця́, Дани́лового го́рода не мо́же взя́ти, відступи́в від не́го і пішо́в на Володими́р, взяв при́ступом і ви́бив всїх безпоща́дно. Так са́мо заня́в го́род Га́лич і бага́то и́ньших міст без ліку. Дими́трій, Дани́лів ти́сяцкий Ки́ївский, сказа́в до Ба́тия: „Не мо́жеш забари́ти ся до́вго в сїй землї, час тобі вже іти́ на Угри. Як забари́ш ся, а земля́ си́льна, то збе́руть ся на те́бе і не пу́стять в свою́ зе́млю“. Так говори́в єму́ Дими́трій, бо ба́чив, як ги́нула ру́ска земля́ єго́ від нечести́вих. Ба́тий послу́хав Дими́трової ра́ди, пішо́в на Угри, а коро́ль Бе́ля і Ко́льоман зустріли єго при ріці Соло́ній. Прийшло́ до бо́ю з їх полка́ми, Угри ста́ли утї-ка́ти, а Тата́ри гна́ли за ни́ми до ріки́ Дуная́. По побідї стоя́ли там три ро́ки.

---

[1]) Воєвода Данилів.

Пéред тим поїхав князь Данйло до королй на Угри, бажáючи з ним завéсти прйязнь з підмóгою свáтаня, áле не булó між нйми прйязни і Данйло вернýв ся від королй та прибýв до Синевідска в монастйр св. Богорóдиці. Встáвши на дрýгий день, бáчив багáто утікáючих пéред безбóжними Татáрами і вернýв назáд на Угри, бо не міг перейтй рýскої землї, позаяк мáло булó з ним дружйни. Лишйв він сйна свóго на Уграх, а не віддáв єгó Галичáнам, знáючи їх віролóмність, і не взяв з собóю а пішóв з Угор в Пóльщу, на Бардйїв і прибýв у Судомйр. Дізнáвши ся про брáта свóго і дїтйй і про своє́ княгйню, що вййшли з рýскої землї в Пóльщу пéред безбóжними Татáрами, забажáв найтй їх і стрітйв їх над рікóю Пóлцею (Пилйцею). Урáдували ся онй, зійшóвши ся з собóю і жалїли про порáжене рýскої землї і про забóр гóродів множеством чужйнців. Данйло сказáв: „Не дóбре нам бýти блйзько воюючих нас чужйнців“ і пішóв в зéмлю Мазовéцку до Болеслáва, Кондрáтового сйна. Князь Болеслáв дав єму́ гóрод Вйшегород і там був він, пóки не дізнáв ся, що безбóжні Татáри вййшли з рýскої землї, і тодї вернýв ся в своє́ зéмлю. Прийшóв він до гóрода Дорогйчина і хотїв війтй в гóрод, áле єму́ звістйли: „Не війдéш в гóрод“; він же відповів: „Се був гóрод наш і вітців нáших; а ви не позвóлили війтй до нéго“. Тодї Данйло відступйв, подýмавши собі, що Бог опіслй пімстить володарй сéго гóрода і віддáсть єгó в Данйлові рýки. І обновйв єгó і постáвив цéркву св. Богорóдиці і сказáв: „Се мій гóрод, пéред тим бо я добýв єгó кóпієм“.

Колй-ж Данйло прийшóв з брáтом до Бéрестя, не моглй йтй в пóле зáдля сморóду мнóжества убйтих; бо у Володймирі не остáв нї одéн живйй, цéрква св. Богорóдиці булá напóвнена трýпами і всї йньші церквй булй напóвнені тїлами мéртвих. Потім же Михáйло йшóв від вýя свóго на Володимйр з сйном своїм а звідтіль пішóв у Піньск. Ростислáв же Володимйрич прийшóв до Данйла в Холм, котрйй Бог зберіг пéред безбóжними Татáрами. Ростислáв показáв прáвду свою́, що не урáдив ся з Михáйлом, а Михáйло не показáв прáвди для добрá Данйла і Васйлька, áле перейшóв єгó зéмлю, не післáвши пóсла, пішóв в Кйїв і жив під Кйєвом в óстрові, а син єгó пішóв в Чернйгів. Колй-ж Лев вййшов з Угор з гáлицкими боя́рами, приїхав до Влодáви, до вітцй і рад був єму́ отéць.

III. Пісня про похід князя Ігоря Сьвятославича на Половців.

Пісня про похід князя Ігоря Сьвятославича на Половців (Слово о полку Ігоревім) є найстаршим поетичним памятником старорускім, що вберіг ся до наших часів. Невідомий нам по імени автор описує в нім нещасний похід военний князя Новгороду Сіверского, Ігоря, на Половців в р. 1185, що кочували над Доном і часто пустошили руску землю.

Історична основа пісні. Ігор, бажаючи сам прославити ся побідою над Половцями, виправив ся в 1185 р. з сіверскими князями — братом своїм Всеволодом курским (званим Буй-Туром), сином Володимиром путивельским і братанцем Сьвятославом Ольговичем рильским — над Дон. Тут стрітили его Половці. В першій битві побідили рускі князї, але опісля, відрізані від води і окружені хмарами кочовників, понесли страшне пораженє. Князї попали в полон, з котрого Ігор утік з підмогою свого конюшого на Русь, а Володимир оженив ся з дочкою половецкого князя Кончака і по двох роках вернув до краю разом з Всеволодом.

Ся історична основа подана вельми докладно в Іпатскій лїтописи, котрою автор пісні неперечно користував ся. Однак описуючи похід князя Ігоря вірно з лїтописним оповіданєм, додає автор всякі поетичні подробиці, основані на мітах і повірях, відтак лїричні епізоди і патріотичні почуваня про усобиці, що руйнували Русь і накликували ворога на край, а на останку вельми поетичний плач Ярославни в Путивлї. Всї ті поетичні епізоди в пісні як і часті згадки про давних поганьских богів руских вказують, що автор був сьвітским чоловіком, обзнакомленим з історичними і політичними відносинами, а імовірно навіть участником осьпіваних подій, що належав до дружини кн. Ігоря.

Зміст пісні. Іде Ігор на кони зі своїми военними мужами, аж тут нараз затьмило ся сонце і цїле его військо покрило ся тьмою. Декотрі радили князеви, щоби вернув ся. Але він не уважає на сей зловіщий знак. „Лїпше, най нас порубають на кусні, ніж мають спіймати! Я хочу списом свою проломити конець землї половецкої, я хочу голову свою положити або шоломом напити ся води з ріки Дону“ — так заохочував своє затревожене військо князь Ігор. Але бо ще иньші зловіщі знаки тревожать Русинів: ось темна ніч застогнала грізьно і пробудила спячі птицї, зьвірі засвистали, а Див, бог тьми, закричав верху дерева. Всї ті знаки віщували нещасте Русинам — і так справдї стало ся. В пятницю рано Русини побідили поганих Половців, а вже другого дня видять они знов погані, зловіщі знаки: з моря ідуть чорні хмари, а в них дрожать — блискають синї блискавиці. Вітри віють від моря стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, військові знамена — хоругви гомо-

нять. Зі всіх сторін виступають Половці, як рої пчіл, але князь Всеволод, брат Ігоря, боре ся з ними хоробро.

І тоді то чорна земля під копитами кістьми була посіяна а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня коло полудня упали хоругви Ігореві. І там на березї бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба братя, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в иньшу неволю. І природї стало жаль руских лицарів. „Вяне трава від жалощів, а дерево з туги до землї похилилось". Плачуть матери за своїми померщими хоробрими синами, ридають жінки за своїми мужами а сестри за братами. Навіть стіни ґородів знемогли від смутку а туга огорнула Київ.

В тій хвилї сумній для Русинів відзиває ся поет до руских князїв, щоби пімстили на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганьску неволю. Але ніхто з князїв не поспішає їм в поміч. А тимчасом Половцї воюють руску землю. Они обсадили місто Ігореве, Путивль, де на мурах городских дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем. Она би рада зазулею полетїти до Дунаю, омочити мягкий бобровий рукав в водї і отерти ним рани на Ігоревім тїлї. Она просить вітра, щоби приніс мужа на суднї до неї... Тимчасом Ігор утїк щасливо з неволї. Цїла руска земля зрадувала ся тою веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить єму траву на срібних своїх берегах та одягає єго теплими мраками під тїнию зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два хани половецкі, Кончак і Ґза. Сонце сьвітить ясно на небеси, князь Ігор вже в рускій землї. Дївчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матери Божій за вибратуванє з половецкої, поганої неволї.

Провідна думка піснї є — єдиньство рускої землї. Представителем сеї провідної ідеї робить автор київского князя Сьвятослава, вкладаючи єму в уста візванє до руских князїв, називаючи се візванє золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, звертає ся автор кілька раз до самолюбних, сварливих і завидливих руских князїв з докорами. Лїпша минувшина тих часів, коли ще Русь не була роздроблена, навіває поетови часто лїричні епізоди. Незгода між рускими князями викликує у автора піснї, що був очевидно щирим патріотом, тугу і жаль про руску землю і про розлад між рускими князями.

Поетична сторона піснї. Пісня про похід Ігоря зображає вірно з лїтописним оповіданєм не лише внутрішнїй лад дружинно-княжої доби Руси, єї побут, культуру, відносини і змаганя, але й з лїтературно-художного погляду має важне значінє, позаяк в ній зберегла ся в головних чертах народна поезия XII. віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор піснї про похід Ігоря, надав він свому творови епічний характер. Сей епічний характер виразив ся передовсїм в мітольоґічним елементї.

Сей елемент становить головну поетичну основу, подає предмет до поетичних образів, до котрих ще й в добі Ігоря не затратило ся спочуванє, хоч і автор і суспільність визнавали християньску віру. Сей епічний сьвітогляд надає високопоетичного значіня пісні. Під впливом сего епічного сьвітогляду вся природа представляє ся живучою, спочуває у всім чоловікови, віщує єму лихо, радіє в радости, тужить в смутку. Епічна повість про похід Ігоря часто переходить в лїричну думу, а сї лїричні епізоди викликують особливу участь читателя до описуваних в сім творі подій і осіб. Образи і картини пісні взяті з окружачої природи і при всїй простоті вельми живописні і стають доказом, що автор був справдешним народним поетом. Улюблена автором форма в оповіданю і описї — є форма порівнаня і уподоблення. Замітний також є початок і конець двох або більше періодів одною і тою самою фразою або присьпівкою, як се буває в лїричних піснях.

Форма, в якій до нас дійшла пісня про похід Ігоря є прозаїчна, однак мало що не всюди можна замітити звучну ритму; в кількох місцях находимо навіть рим в правильною ритмою. З того догадують ся деякі дослїдники, що ся пісня була первісно зложена віршованим ладом.

Автор пісні невідомий нам з імени, але з єго твору можна догадувати ся, що був він не тілько сучасником, але й сьвідком описуваних подій і членом Ігоревої дружини. Пісню свою написав автор неперечно між 1185—1187 р., а се догадуємо ся з апострофи до галицкого князя Ярослава Осьмомисла, що вмер 1187 р.

Язик, яким написана пісня, є тодїшнїй староруский живий язик, а єго і тепер не трудно зрозуміти. Однак переписувачі позмінювали очивидно деякі форми на лад церковно-славяньскої мови і в такій редакциї дійшла до нас ся пісня.

Подїл пісні. Пісня складає ся з трех головних частий. По вступі оповідає автор в першій части (5—24) про похід сіверских князїв і пораженє нанесене їм Половцями. Споминка про славну побіду Сьвятослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до другої части, що починає ся сном сего князя і містить в собі спомини про давних князїв і взванє сучасних, щоби вступили ся за обиду сего часу. Третю часть творить плач Ярославни і повість про побіг Ігоря з полону і на останку закінченє.

Відкритє пісні, виданя і переклади. Пісня про похід Ігоря находила ся в рукописнім збірнику з XV або XVI ст. Ґр. Олексїй Мусин-Пушкин відкрив сю рукопись пісні в 1795 р. і видав єї печатно, а позаяк опісля рукопись згоріла, заступає перше виданє місце оріґіналу. Задля високопоетичної вартости появив ся сей памятник в многих виданях і перекладах на всякі мови. Також найзнатнїйші поети україньско-рускі перекладали сю пісню нинїшньою мовою. Крім того появило ся багато розвідок естетичних і критичних про сю пісню.

Із „Піснї про похід Ігоря Сьвятославича на Половців“.

Засьпів.

(І. частина).

Не лїпше-ж, брáтя, лáдом стародáвним
Сю пісnь прескóрбну і смýтну зачáти?
Я-ж у тій піснї о Ігорю слáвнім
Про єгó бóї бýду вам сьпівáти.
То-ж нехáй пісня начнé ся по прáвдї
А не по дýмцї Боянá старóго!
Боя́н бо віщий, схотївши сьпівáти,
То в соловéйка прокидáвсь малóго,
То сїрим вóвком скитáвсь по землúцї,
То орлóм сизим до нéба самóго
Взлїтáв він, вірний дýмочцї-сестрúцї.
Бо він згадáвши про невгóд зачáтки,
Соколів дéсять випускáв на лóви,
Щоб вдоганяли лебéдів нащáдки;
А як лиш сóкіл припадáв к' лебéдю,
То лéбідь пісню сьпівáв поминáльну
Про пáмять мýдрих вчúнків Ярослáва
І про Мстислáва, що убúв Редéдю
Перед очúма завзятих Касóгів,
І про Ромáна сúна Сьвятослáва...
Та нї! не дéсять соколів летїло
Тодї, о брáтя, на лебéдів стáдо,
Лиш дéсять пáльцїв Боянá тремтїло
По звінкúх стрýнах — онú-ж самі рáдо
Вже тодї слáву живý князям голосили.
Так і ми, брáтя, сьпів наш сей зачнéмо
Згадáвши слáву живý Владимíра,
Ігоря вчúнки вéличні спімнéмо:
Князь Ігор, брáтя, Ігор Сьвятослáвич,
Скріпúвши сéрце сúлою відвáги,
Ходúв борóтись в далéку краïну,
Ходúв корúти Полóвцїв ватáги,
І враз з лицáрством в степовóму пóлю
Ходúв він мстúтись за Рýси недóлю.

(пересьп. В. І. Масляк).

Похід.

(II. частина).

I глянув Ігор на сóнечко ясне,
А сóнце пітьма велика закрила;
I глянув Ігор на своє лицáрство,
А чóрна хмáра дружину сповила.
Тоді-ж до сього брáтства по лицáрству
Кáже князь Ігор: „О дружинó люба,
Вже над невóлю тяжкý половéцку
Будь нам милійша і смерть і загýба!
Сідáймо, брáтя, на кóні ворóні,
Побáчим филї на синьому Дóнї!...
Мінить ся сóнце... знаменó зловіще
Не вгне нам вóлї, не зменьшить відвáги.
Нехáй-би рáзом і згинути з вáми,
Але і з вáми палкий огóнь спрáги
Там угасити, де Дон пливé синїй,
За спрáву Рýси, добрó Украïни".
Нї, то не бýря соколине стáдо,
Женé далéко за степи широкі...
Се чýти, чýти як ірвають кóнї,
Трeмтять на Сýлї береги висóкі,
І златовéрхий гомонить вже Київ,
І Новгорóд вже князя величáє,
І в степáх чýти лицáрскую сýрму,
А князь Путивля ужé добігáє...
Сия' в преслáвнім гóродї Путивлю
Лицáрска збрýя, сия' пребогáта.
Вже в єгó стїнах Ігор Сьвятослáвич
З'упинив пóхід; чекáє на брáта,
Одним одногó брáта Всеволóда.
Там єму кáже Буй-Тур Всеволóдко:
„Сьвітe мій, брáтe, однá нам пригóда,
Однá нам слáва — ми з гнїздá одногó:
Ти Сьвятослáвич ї я з рóду сьóго.
Сідлáй-же, брáтe, кóники ворóні,
А буйногриві лицáрскії кóнї
Моï давнó вже під сїдлóм — готóві
Стоять у Кýрску. Там моï Куряни —

Бутні, завзяті — нас двох визирають,
І мечі острять і спіси справляють.
Бо Куряи слава — лицарская справа:
Смерть їм нічого, нічия для них рани!
Їх вік дитячий — труби сповивали,
Вік молодечий — шеломи ховали,
А їхні сили — спіси годували,
А їхні очи — всї шляхи спізнали...
Острі в них шаблї і луки готові,
А стріл у тулах мов зорей над нами!
Мов вовки сїрі підуть вни степами,
Готові сьвіт весь на спісах рознести
Для свої слави, для княжої чести".
І вступив Ігор в стремена блискучі,
З Путивля вийшов на степи пахучі,
Лицарскі конї в травах поринають,
А степ розлогий пітьми покривають.
Мінить ся сонце, встає ніч грозою,
І чути, чути дикий свист в природї,
І видно острах поміж дружиною...
І птах збудив ся із свого просоня,
Втїчуть зьвірята, немов би погоня
Ішла за ними, слїд в слїд наступала,
Се їх так буря з місця в місце гнала.

(пересьп. В. І. Масляк).

Суботня битва з Половцями.

(Староруский текст з перекладом).

(V. частина).

Дроугаго дни вельми рано кровавыѧ зори свѣтъ покѣдають; чрънылѧ тоучѧ съ морѧ идоутъ, хотѧть прикрыти четыри солнца[1]), а въ нихъ трепещоуть синии млънии. Быти громоу великомоу! ити

Другого дня вельми рано кріваві зорі сьвіт звіщають; чорні хмари з моря ідуть, – хочуть закрити чотири сонця, а в них дрожать — блискають синї блискавки. Буде грім великий! дощем спадуть стріли

[1]) Се є чотирох руских князїв, що брали участь в походї.

дождю стрѣлами съ Доноу великаго! Тоу са копнемъ прилламати, тоу са сабламъ потроучати о шеломы половецкыѧ на рѣцѣ на Каалѣ, оу Доноу великаго. О роускаѧ земле, оуже за шеломанемь еси! Се вѣтри, Стрибожи вноуци, вѣють съ мора стрѣлами на храбрыѧ плъкы Игоревы. Землѧ тоутнеть, рѣки моутно текоуть, пороси полѧ прикрываютъ, стязи глаголють. Половци идоуть отъ Дона и отъ морѧ и отъ всѣхъ странъ: роускыѧ плъкы остоупиша. Дѣти бѣсови кликомь полѧ прегородиша, а храбрии Роусичи преградиша чрълеными щиты.

Ярь-Тоуре Всеволоде! стоиши на борони, прыщеши на вои стрѣлами, гремлеши о шеломы мечи харалоужными. Камо Тоуръ поскочаше, своимъ златымь шеломомь посвѣчиваѧ, тамо лежать поганыѧ головы половецкыѧ, поскепаны саблѧми калеными шеломы оварьскыѧ, отъ тебе Яръ-Тоуре Всеволоде! Каѧ рана дорога, братие, забывъ чти и живота и града Чрънигова, отнѧ злата стола, и своѧ милыѧ хоти, красныѧ Глѣбовны, свычаѧ и обычаѧ?

від Дону великого. Тут поломлять ся списи, тут шаблї зітруть ся з половецкими шеломами на ріцї на Каялї, у Дону великого. О руська земле, уже за горою єси!...[1]) Се вітри, Стрибогові внуки, віють від моря стрілами на хоробрі полки Ігореві. Земля дуднить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, стяги гомонять. Половцї ідуть від Дону і від моря і від усїх сторін: обступили кругом руске військo. Дїти бісові криком поля перегородили, а хоробрі Русичі червоними щитами.

Яр-[2]) Туре Всеволоде! ти стоїш на передї в битві: прискаєш на військo стрілами, гремиш об шоломи мечами булатними. Куди тільки Тур поскочив, своїм золотим шоломом посьвічуючи, там лежать погані голови половецкі, і шоломи оварскі, поскепані каленими шаблями від тебе, Яр-Туре Всеволоде! Яка-ж рана, братя, йому за дорога, коли він забув на почесть і жизнь і город Чернигів, і батьківский золотий престіл і на свою милу жінку, гарну Глїбівну, звичаї та обичаї?

[1]) Се значить: вже тебе не побачити!
[2]) Ярий, сердитий.

Битва на Каялї.

(VII. частина).

Перéд-сьвіта до вéчора
з вéчора до дóсьвіта
Летя́ть стріли калéнії,
Брязча́ть шáблї о шелóми,
Трещáть списи гартóвані
В степý, в незнáємому пóлї,
Серед зéмлї половéцкої.
Земля́ чóрна копитами
Поóрана, пори́тая;
Кістьми́ земля́ засіяна,
А крóвию поли́тая.
І журбá-тýга на тім пóлї
Зійшлá для рýскої землї.

Що гомони́ть отáм, зичи́ть
У дóсьвіта? То повертáє
Той Ігор війско на пригóду
Томý буй-тýру Всеволóду.
І би́лись день,
І дрýгий били ся,
Та колó пóлудня на третій
Пони́кли Ігореві стя́зї.
Оттак на бéрезї Каяли
Брати́ різни́лись, бо не стáло
Крові-винá! Допирувáли
Хорóбрі Рýсичі той пир —
Сватів упоїли
Й самі простяглú ся.
За зéмлю рýскую. Хили́лась
І слáлась плáчучи травá,
Висóкі гнýлись деревá,
До дóлу гнýли ся, жури́лись.
(пересьп. Т. Шевченка).

Плач Ярославни.

(XII. частина).

Ой то не си́ва зозýленька закувáвала,
Не дрібні пташки́ защебетáли, —
То Ярослáвна, рáно до схід сóнця, слíзно ридáла,
Словáми промовля́ла:
„Ой полéчу — кáже — я зозýлею,
Та помчý ся по си́нїм Дунáю,
Ся́ду-впáду край річки Каяли,
Змóчу свої боброві рукáви,
Та обітру князéви кривáві
На хорóбрім йогó тíлї рáни!“

Ой у Пути́влї на мýрови, зрáна,
Ще й я́снеє сóнце не вставáло, —
Як Ярослáвна гірко плáкала — ридáла,

Словáми промовляла:
„Вітре, — кáже, — бýйнеє вітрúло:
Чи то тобі мої сльóзи милі!
На що-ж вієш, вієш — завівáєш,
На що хáнові стріли хапáєш,
На лéгкому крилі підіймáєш,
В військо мóго князя пускáєш?
Чи то тобі є мáло простóру
Віяти ся попід небосклóном,
Сúві хвилі в мóрі піднимáти,
Кораблі на хвúлях гойдáти?
На що-ж мою рáдість розвівáєш —
На шовкóвій траві розстилáєш?“

Ой у Путúвлі на мýрови, зрáна,
Ще й яснеє сóнце не вставáло, —
Як Ярослáвна гірко плáкала — ридáла,
Словáми промовляла:
„Ой ти, Дніпре, — кáже — Славýте!
Чомý-ж мені не принéсеш, сúвій,
Князя мóго, єдúну дружúну, —
Щоб я йомý, до схід сóнця рáно,
Своїх гіркúх слїз не посилáла?“

Ой у Путúвлі на мýрови, зрáна,
Ще й яснеє сóнце не вставáло, —
Як Ярослáвна гірко плáкала — ридáла,
Словáми промовляла:
„Ясне, — кáже, — трияснеє сóнце!
Любо сяєш з свóго ти вікóнця,
Дóбрим людям тéпло розливáєш —
На що-ж мене́ слїзмú обливáєш?
На що своє́ горяче проміне
Розсипáєш на княжу дружúну?
На безвíддю — їх згáгою тóмиш,
Сагайдакú — спéкою згинáєш,
Стрілéшниці — тугóю замикáєш?“

(пересьп. Панас Мирний).

Поворот.

(XIII. частина).

к бризнуло сине море
ле в опівночі,
ўть ираки туманами,
крива́ють о́чі.
ореви Бог путь каже
неволї до дому
в рускую землю к о́тню
юлў золото́му.
озгаса́ли ще в ве́чера
ечірниї зорі:
гор спить, не спить і чўє,
Іїслю мірить по́ле,
Іірить в До́ну вели́кого
о малого До́нця.
ж кінь заржа́в в опівно́чі:
Це до схо́ду со́нця.
Овлўр там за рікою
виснув на степо́ві,
дає князю розуміти,
Що все на гото́ві.
ле князю знать не бўти
емля загуді́ла,
астўкала, загреміла
рава зашуміла.
о вже ве́жі полове́цкі
поля підійма́лись,
а Ігорем, за Овлўром
погоню гна́лись.
князь Ігор горноста́єм
трости підбіга́є,
ско́чив го́голем на во́ду
На коня впада́є;
коня ско́чив бо́сим во́вком,
обіг лўгом До́нця
соко́лом під тума́ном
тить до схід со́нця.

І збива́є сі́рі гўси
Ле́беді й тете́ру,
На голо́днеє сніда́ння,
Обід та вечеру.
Коли-ж Ігор через степи
Соко́лом лїта́є,
То Влур за ним сі́рим во́вком
З задў підбіга́є.
І обидва студе́ную
Росў отряса́ли,
Бо обидва свої ко́нї
Бистрі підірва́ли.
„Ой Ігорю! — Доне́ць ка́же —
Не мал тобі сла́ви
Землї рўскиї весі́лля,
Кончакў несла́ви!“
— „О До́нче мій! — Ігор ка́же —
Не мал тобі сла́ва,
Що милував ти на хвилях
Сина Сьвятосла́ва;
Що стелив травў зеле́ну
Понад берега́ми,
Одяга́в тума́ном те́плим
Попід дерева́ми.
Стеріг його ти го́голем
На воді при ві́трі,
Чайка́ми на би́стрих стрўях,
Чернядю в пові́трі.
Чи-ж не пра́вда — каже — Стўгна
Стрўю чудну має,
Бо чужі пото́ки зже́рла
Сама́ голода́є.
І мутниї свої стрўї
Об корчі розте́рла,
Молодо́му Ростисла́ву
Дніпра́ не відпе́рла?

Там на тéмнім тім бéрезі
Мáти Ростислáва
Оплáкала молодóго
Си́на Ростислáва.

Там і квіти зажури́лись,
Жалóбою вкри́лись
І дéрева із тугóю
До землї склони́лись.

(пересьп. Ст. Руданьского).

IV. З Паломника ігумена Данила.

З того часу, коли около 1062 р. печерский ігумен Варлаам виправив-ся до Єрусалиму, війшло на Руси в звичай ходити до св. Землї на прощу і тим способом сповняти обовязок християньскої побожности. Сї подорожи причиняли ся також чимало до розширеня просьвіти. Богомольцї старали ся звичайно прибути до Єрусалиму перед великоднем і бували в цьвітну неділю на утренї в церкві св. Гробу. Підчас утренї держали они в руках пальми, котрі опісля приносили до рідного краю, і з того пішла назва паломник т. є. пальмоносець.

З початком XII ст. виправив ся ігумен Даниїл до Єрусалима, звідав Ефез, Кипр, Яфу, причалив до берегів Лїкії, де є міста Патара і Мір, і прожив 16 місяцїв в єрусалимскім монастирі, звідуючи також околичні місця. Єрусалимский король Бальдуін приняв єго вельми приязно і позволив єму поставити кандило (лямпаду) від рускої землї на св. гробі. Описане ігуменом Данилом хожденіє (хід) в св. Землю визначає ся щирою простотою, вірностию і докладностию. Вірність опису св. місць потвердили новійші путники.

Данило був однак не лише релїґійним чоловіком, але й щирим народолюбцем, котрого не покидала гадка про руский нарід і край і на далекій чужинї.

В многих місцях опис Данила проникнутий глубоким релїґійним одушевленем, що було випливом правдивої віри.

Про житє Данила нїчого не відомо, однак історики лїтератури догадували ся, що Данило походив імовірно з Чернигівщини, а то з тої обставини, що він порівнує ріку Йордан з річкою Снов (Соснова) в Чернигівщинї. Однак певнїйша буде здогадка, що він походив з південної Руси, позаяк в своїм писаню згадує лише південноруских князїв.

Паломник Данила написаний церковно-славяньским язиком, однак в описї подибуємо також реченя, слова і форми живої рускої мови.

---

1. О церкві Воскресеня Господнього.

І есть це́рква Воскресеня Госпо́днього ось яка́: кру́гло збудо́вана, стовпів ма́е 12 кру́глих, а 6 мурованих і ви́мощена мрамо́рними плитами ве́льми кра́сно; двери́й ма́е ше́стеро, а на пола́тах[1]) стовпів 16, а над пола́тами під верхо́м е списані сьвяті проро́ки моза́їкою, як живі стоя́ть, а над о́лтарем списаний Христо́с моза́їкою, а у вели́кім олтарі списане Ада́мово воздвиже́не; в самі́м же верху́ написане е вознесе́не Господне, а по обидво́х бока́х о́лтаря списане благовіщене; все те підписане моза́їкою. Верх же церко́вний не до кінця́ зве́дений камі́нем, а спе́ртий доска́ми і те́саним де́ревом, тесе́льскою робо́тою і так е без верха́ нічим не покри́то.

2. О гробі Господнім.

Під тим же сами́м верхо́м непокри́тим е гріб Господень в такім виді, як мала́ пече́рка ви́січена в ка́мени, две́рі ма́е малі, що чоловік мо́же влїзти, склони́вши ся на коліна: заввишки́ е мало́го чоловіка і всюди круглови́да, чоти́ри лікті в довжину́ і в ширину́. Влїзши в сю пече́ру ти́ми две́рцями мали́ми на пра́вій стороні е місце неначе ла́вка ви́січена в тім же ка́мени пече́рнім і на тій ла́ві лежа́ло тїло Го́спода на́шого Ісу́са Христа́ і е ще нині та ла́вка сьвята́ покри́та мрамо́рними плитами, а з бо́ку е ви́роблені три віко́нця кру́глі і ти́ми віко́нцями ви́дить ся сьвяти́й сей ка́мінь і тую лавку цїлу́ють всї християни. І висить в гробі Госпо́днїм пять лямпа́д вели́ких з оли́вою і горя́ть без переста́нку сї лямпа́ди сьвяті, а ніхто́ не гаси́ть їх, нї в день нї в ночі. Ся ла́ва сьвята́, де лежа́ло тїло Христо́ве, е в довжину́ чоти́ри лікті а в ширину́ два лікті, а заввишки півтора ліктя. Пе́ред дверми́-ж пече́рними лежи́ть ка́мінь, три сто́пи віддалеки́ від тих двере́ць пече́рних. На тім ка́менї а́нгел сидячи́ яви́в ся же́нщинам-мироно́сицям і благовісти́в їм Христо́ве воскресе́не. А ся пече́рка окри́та як би амво́н кра́сним мра́мором і стовпцї мрамо́рні око́ло стоя́ть, число́м їх двана́йцять. Вверху́ же над пече́рою се́ю постро́ений як би тереме́ць кра́сно на стовпа́х і вершо́к его́ спе́ртий кру́гло і око́ваний срібними луска́ми

[1]) галериях.

позолóченими, а наверху́ сéго теремця́ стоїть Христóс вирóблений із срібла, величини́ му́жа, а се зробúли Фрáнки і постáвили і нині є він під самúм тим верхóм непокри́тим. Є трóє дверéць в тім теремці́ штучно зрóблених як би хрестики; тими то двéрцями влазя́ть лю́ди до Госпóднього грóбу. Отже се був гріб Госпóдень та печéрка, як я написáв, дóбре випитавши тих, що здáвна знáють сї сьвяті місця.

V. Із Слова о Данилї Заточнику.

Слово Данила Заточника, зване також Моленіє (просьба) є збірником, в котрім незнаний близше Данило звертає ся до свого князя і просить єго, зглянути ся над ним і єго нещасною долею, простити єму провини і вернути єго з вигнаня (заточеня) до вітчини. В сім збірнику, що має подекуди форму просьби а подекуди дидактичного трактату, находимо сентенциї і приказки про розум і глупоту, богатство і бідність, про добрих і злих панів, про незгоду князїв, про лихих бояр і судиїв, часто без всякої звязи, взяті у великій части з біблії або з живої народної мови. Се є перший памятник, в котрім проявив ся питоминй рускому народови сатиричний і гумористичний елемент. Ся єго прикмета як і сьміливий патетичний тон указують, що автор був чоловіком сьвітским. Форма просьби до князя, взята з Візантиї, була лише поетичним помислом автора, а особа Данила Заточника і все, що до него відносить ся, взяте з народних оповідань тогочасних. Взірцем Слова послужили твори і поеми грецких письменників XII в. як і ті численні збірники і компіляциї, зложені з св. Письма, св. Отцїв, грецких фільософів і т. и., знані під назвами „Пчела“. Задля популярного змісту стало Слово вельми улюбленою лектурою тогочасної руської суспільности і задля того сей твір часто переписувано і перероблювано, відповідно духови часу, так що в нїм нагромадили ся спомини XII—XVII віку. Памятник сей написано імовірно в XIII віці а найпізнїйше з початком XIV в. Слово Данила Заточника є отже літературним твором без історичного підкладу (з руської минувшини), а лише пізнїйші переписувачі доповнили споминами і наслїдком того учені уважали Данила історичною особою, а єго просьбу відносили до ріжних руских князїв.

Про князїв, бояр і людий.

Ба́чив я велúкого зьвіра, а головú не мáє: так і дóбрі полкú без дóброго князя́ гúнуть. Гу́слї бо стрóять пáлцями, а тїло оснóвує ся жúлами, а дуб кріпить ся мнóжеством ко-

ріня: так і ґород наш кріпить ся твоєю державою; бо князь щедрий єсть всім отець, а многі слуги лишають отця і матір а до него прибігають. Як служиш доброму панови, то дослужиш ся свободи, а служиш лихому панови, то дослужиш ся більшої роботи. Щедрий князь як ріка без берегів текуча скрізь дуброви, що напоює не лише людий, але й скотину і всю зьвірину; а князь скупий як ріка, що має великий берег камінний: не можна пити, анї коня напоїти. А боярин щедрий як солодкий колодязь, а скупий боярин як колодязь солоний.

Як посилаєш мудрого чоловіка, то мало єму кажи, а посилаєш нерозумного, сам не лїни ся за ним ітй. Очи бо мудрих бажають добрих, а очи нерозумного бажають дому бенкетів. Лїпше слухати суперечки розумних, як науки нерозумних. Докажи мудрому его вину, а він буде ще мудрійшим. Не сїй бо на бороздах жита, нї мудрости на серцях нерозумних; дурнїв бо нї орють, нї сіють, нї в клунї збирають, а самі родять ся. Як в діравий міх воду лити, так дурного учити; псам і свиням не годить ся кидати золота і срібла, анї дурному мудрих слів; анї мерця не розсьмішиш, анї дурного не навчиш.

VI. З апокрифічних (тайних) творів.

Апокрифами або апокрифічними творами називаємо твори зложені на лад сьвятих біблїйних книг, про біблїйні особи і події. Однак сьвяті правди змішані в тих творах з всякими видумками фантазиї. Основна гадка, предмет або подія в тих творах взяті з св. Письма, але они розширені і украшені такими видуманими оповіданями і подробицями, про які нема згадки в св. Письмі. Таким украшеням підлягли передовсім ті біблїйні особи і події, про які в біблії сказано вельми коротко.

Апокрифи виникли отже із змаганя, доповнити деякі прогалини або пропуски в біблїйнім оповіданю, пояснити деякі не зовсїм зрозумілі або неясні в св. книгах місця, найти відповідь на різні питаня, які насували ся при читаню св. книг. Длятого більша часть тих творів має назву і форму біблїйних книг і зложена в наслїдованю тих книг. То, о чім в біблїйних книгах сказано коротко, або що зовсїм пропущено, доповняють апокрифи видуманими оповіданями, украшенями, додатками і подробицями, а сї додатки і оповіданя є відмінні змістом від сьвятих книг і становлять головний елемент апокрифічних творів. Трудні і неясні місця св. Письма і короткі подробиці в біблїйних оповіданях про особи і події пояснювано і доповнювано народними переказами; народні перекази знов пояснювано виїмками з св. Письма, а з тих пояснень і допов-

нень складано нові оповіданя і розширювано ще всякими видумками народної фантазиї.

Так само, як повставали старозавітні апокрифи про Адама і Еву, про Еноха, Ноя, Давида і Соломона і т. п., творили ся в християньских часах новозавітні апокрифи, щоби доповнити книги Нового Завіта, н. пр. про житє і страсти Христа, Богородиці, апостолів і сьвятих. Уява християн звертала ся також до останних днів сьвіта, коли знов прийде Спаситель на останний суд. Длятого апокрифи часто рисують нам картини будучого житя, нагороди за добрі а кари за злі діла. При недостачі образованя безіменні автори сих творів не могли відрізнити правди від видумки і приймали часто всякі неімовірні оповіданя за правду. Часто навіть християньскі учителї перших віків передавали християньску науку для лекшого зрозуміня в оживлених апокрифічних картинах, а неосьвічена маса приймала нераз сї картини буквально як дійсні події. Подвиги героїв і мучеників віри і церкви становлять також обємистий відділ релїґійних оповідань, а до правдивих подій примішано чимало видумок і так повстали апокрифи про сьвятих.

Більшу часть таких апокрифів зложено в перших часах християньства і з християньством переходили они від одного народу до другого. В середних віках мали они вельми значний вплив на розвиток духовної поезиї, церковної живописи і рїзьби. На Русь перейшли апокрифічні твори разом з иньшими памятниками церковного письменьства, особливо в палеях і хроноґрафах з Византиї і Болгариї (особливо в XI—XV ст.), опісля з Польщі (в XVI і XVII ст.), а також через руских паломників-богомольців, що ходили в Царгород, на Атон і в Палестину (н. пр. Данило Паломник і архиеп. новгородский Антоний в XII ст., що наводять в своїх описах подорожий всякі перекази). На Руси деколи перероблювано сї апокрифи або они приймали в себе деякі елементи народних повірок і народного сьвітогляду. Апокрифічні твори були що до свого засновку як би загранична ростина, що буйно розросла ся на рускій землї. Спершу були сї твори духовою власностию самих грамотіїв, однак опісля стали вельми популярними між неписьменним людом, котрий фантастичні образи ориентальні змішав із своїм поетичним сьвітоглядом. Язик, близький до простонародного, яким були списані апокрифічні твори, був одною з головних причин їх розширеня і тому сї твори читали не тілько письменні люди, але они проникли устним переказом в широкі верстви народу і чимало вплинули на розвиток релїґійного епосу.

Спершу апокрифи не мали такого лихого значіня, якого набрали опісля. Витворивши ся з релїґійних переказів, під впливом св. Письма, були сї оповіданя про патриярхів, пророків, апостолів, св. отців улюбленою лектурою навіть більше осьвічених людий. Коли-ж різні еретики стали користувати ся ними для піддержки своїх хибних наук, перерабляти їх і складати з них окремі книги, тодї втягнено їх в індекс (спис) заказаних книг.

1. Ходжене Пр. Богородиції по муках.

Св. Богоро́диця вийшла на гору́ оли́вну, поклони́ла ся Бо́гу і промо́вила: „Го́споди Бо́же мій! Най зійде до ме́не арха́нгел і най вка́же менї місця мук“. І за́раз зійшо́в арха́нгел і 400 а́нгелів з ним і поклони́ли ся Пр. Влади́чицї на́шій Богоро́дицї. І ба́чила в пе́клї тих, що му́чили ся, а було́ тут бага́то мужчи́н і же́нщин і плач був вели́кий. Благода́тна спита́ла архистрати́га: „Хто є отсї?“ Архистрати́г же відповів: „Се ті, що не вірили в Отця́ і Си́на і св. Ду́ха, а́ле забу́ли Бо́га і вірили в пре́дмети, які нам Бог сотвори́в до робо́ти; о́тже все те оні́ прозва́ли бога́ми: со́нце і місяць, зе́млю і во́ду, зьвірі і га́ди. Тро́яна[1]), Хо́рса, Ве́леса, Пе́руна зроби́ли бога́ми і вірили злим бісам; тай до́си заволодїв ни́ми лихи́й дух і длято́го тут му́чать ся“. — На дру́гім місцї ба́чила вели́ку те́мряву. Тодї сказа́ла Богоро́диця: „Що се за те́мрява і хто сї, що пробува́ють в ній?“ Архистрати́г промо́вив: „Бага́то душ пробува́є в сїм місцї“. А св. Богоро́диця промо́вила: „Неха́й щезне ся те́мрява, щоб я ба́чила і сю му́ку“. Ангели-ж, що стерегли́ сю му́ку, відповіли: „Пору́чено нам, щоби́ оні́ не ба́чили сьвітла, до́ки не яви́ть ся Син твій до́брий, сьвітлїйший від сїмо́х сонць“. І ве́льми сумно́ю була́ св. Богоро́диця, і зве́ла о́чи свої до а́нгелів, споглянула на неви́димий престіл Отця́ сво́го і промо́вила: „В імя́ Отця́ і Си́на і сьвято́го Ду́ха! най усту́пить ся те́мрява, щоби́ я ба́чила сю му́ку“. І те́мрява уступи́ла і сїм небе́с яви́ло ся, а тут пробува́ло бага́то на́роду, мужчи́н і же́нщин, і плач був страшни́й а вели́кий го́лос розходи́в ся. Поба́чивши се, Пр. Богоро́диця промо́вила до них з плаче́м і сле́зами: „Що ви вдїяли, біднї, проклятї і негіднї, і як ви тут опини́ли ся?“ Одна́к від них не було́ анї го́лосу, анї відповіди. Ангели сторожі сказа́ли: „Чому́ не гово́рите?“ Тодї промо́вили му́чивші ся: „Благода́тна! Від віку не ба́чили ми сьвітла, о́тже й не мо́жемо горі глянути“. Споглянувши на них, св. Богоро́дица запла́кала ве́льми. Поба́чивши її му́чивші ся, промо́вили до не́ї: „Як Ти нас відвідала, Пр. Богоро́дице?

---

[1]) Тро́ян, мабу́ть бог со́нця (зва́ний у Поморя́н Три́главом), був влади́кою во́здуха, води́ і землї. Яросла́вна зве его в Піснї о по́ході кн. Ігоря тресьвітлим. — Хо́рса уважа́ли тако́ж бо́гом со́нця, до́брим бо́гом. — Ве́лес або Во́лос був бо́гом скотини́, житя́ приро́дного а та́кож духово́го, бо́гом му́зики і сьпіву. — Пе́рун, бог громови́к

А Син Твій благодатний приходив на землю і не питав нас, анї прадїд Аврам, анї пророк Мойсей, анї Йоан хреститель, анї апостол Павло, любимець божий; але Ти, Пр. Богородице і заступнице, Ти еси стіна роду християньского; Ти молиш Бога, як же Ти відвідала нас бідних?" -- Тодї промовила св. Богородиця до архистратига Михаіла: „Який є їх гріх?" Михаіл же сказав: „Се ті, що не вірили в Отця і Сина і св. Духа і в Тебе, Пр. Богородице. І не хотїли проповідувати Твого імени, що від Тебе родив ся Господь наш Ісус Христос, котрий приняв тїло, осьвятив землю хрещенєм, отже задля того на сїм місцї мучать ся". — І знов прослезила ся св. Богородиця і сказала до них: „Чого-ж ви згіршили ся? Чи-ж не знаєте, що всяке сотворінє почитає мене?" Скоро се промовила св. Богородиця, упала знов на них темрява. Архистратиг сказав до неї: „Куди хочеш, Благодатна, щоб ми пішли? на полудне, чи на північ?" Благодатна-ж відповіла: „Ходїм на полудне!" І тодї звернули ся херувими і серафими і 400 ангелів та повели Богородицю на полудне, де випливала огненна ріка; і тут було багато мужчин і женщин і були погружені одні до поясa, другі до пазухи, иньші до шиї, а знов иньші до верху. Побачивши се св. Богородиця, крикнула великим голосом і спитала архистратига: „Котрі то є, що до пояса в огни погружені?" Архистратиг промовив до неї: „Се ті, що приняли вітцївску і материньску клятву, і за се мучать ся тут яко проклятї". І знов промовила Богородиця: „Сї що по пазуху сидять в огни, хто они є?" Архистратиг сказав до неї: „Се ті, що дружні куми били і корили їх, иньші же грішили, і за се тут мучать ся". Пр. Богородиця спитала тодї: „А хто-ж сї, що по шию в огни мучать ся?" Ангел же відповів: „Се ті, що їли людске мясо і за се тут мучать ся". Сьвята спитала; „А хто-ж сї, що вкинені по сам верх в огненну поломінь?" Архистратиг же відповів: „Се ті, Богородице, що тримаючи хрест сьвятий клевуть ся неправдою". — Св. Богородиця побачила чоловіка висячого за ноги, а черваки їли єго. І спитала ангела: „Хто се є? який гріх заподіяв він?" Архистратиг же промовив: „Се є той, що брав лихву від золота і срібла і за се на віки мучить ся". — І побачила женщину повішену за зуби і всякі змиї виходили із уст її і їли її. Побачивши се Пр. Богородиця спитала ангела: „Хто є ся жена, який єї гріх?" Архистратиг же відповів: „Се та, що ходила по ближ-

них своїх і сусїдах, підслухувала, що говорять, виговорювала неприязні слова, спонукуючи до сварнї, і длятого так мучить ся". Пр. Богородиця сказала: „Добре би було сему чоловікови, щоби не родив ся!" — І сказав до неї Михаіл: „Ще, св. Богородице, не бачила всї великих мук". Сьвята же промовила до ангела: „Вийдім та походимо і побачимо всї муки". І сказав Михаіл: „Куди хочеш, Благодатна, щоб ми пішли?" „На північ!" відповіла сьвята. І звернули ся херувими і серафими і 400 ангелів і повели Благодатну на північ. І був огнений облак розпостертий, а посеред него ложа, а також поломінь і огонь; на ложах лежало багато мужчин і женщин. Побачивши се сьвята, спитала архистратига: „Хто є сї, що згрішили?" Архистратиг же відповів: „Се сї, Богородице, що в сьвяту неділю на заутреню не встають, але лїнуючи ся лежать як мертві і за се мучать ся". Св. Богородиця сказала: „А як хто не може встати, то що вчинили?" Михаіл відповів: „Послухай Пресьвята: коли кому запалить ся хата на четверо і обійме її огонь і коли хто згорить, не могучи встати, то такий не має гріха".

І сказав до неї Михаіл: „Куди хочеш, Благодатна, щоб ми пішли? на схід, чи на захід або в рай? на право, чи на ліво, де є великі муки". Пресьвята-ж відповіла: „Вийдім на ліву сторону!" І обернули ся херувими і серафими і 400 ангелів та вивели Пресьвяту від сходу на ліву сторону. Близько ріки була мрачна темрява і тут лежало багато мужчин і женщин і клекотало як в котлї і мов би морскі филї побивали грішників, а коли филї піднимали ся, погружали грішників на тисяч локоть і не могли промовити: „Помилуй нас, праведний судиє!" А гризли їх черви невсипучо. Ангели-сторожі, побачивши Пресьвяту, кликнули єдиними устами: „Сьвят, сьвят, сьвят єси Боже і Ти, Богородице! благословимо Тебе і Сина божого, що родив ся від Тебе, бо ми від віку не бачили сьвітла а нинї бачимо сьвітло задля Тебе, Богородице!" І знов кликнули всї єдиним голосом: „Радуй ся пресьвіто вічного сьвітла, радуй ся і Ти, архистратиже Михаіле, молячи ся Владичицї за весь сьвіт! Ми бо бачимо грішних, як мучать ся і вельми сумуємо". Пр. Богородиця, бачивши ангелів сумних і знеможених задля грішників, заплакала. А всї кликнули єдиним голосом: „Добре, що ви прийшли в сю темряву, най нас бачить Пресьвята, яка нам мука!" Помолившй ся Пресьвята з архангелом, чула плач грішних.

Піднéсши свій гóлос, онѝ клѝкнули: „Гóсподи, помѝлуй нас!“ Колѝ-ж скінчѝли молитву, втѝхла річнá бýря і огнéнні филї і явѝли ся грішники як зéрна гірчѝції. Побáчивши се сьвятá, прослезѝла ся і промóвила: „Що се за рікá і які єї филї?“ Архистратѝг же відповів: „Се рікá вся смолянá, а филї єї огнéнні, а ті, що мýчать ся, се жидѝ, що мýчили Гóспода нáшого Ісýса Христá, Сѝна Бóжого, і всї нáроди, що хрестѝли ся в імя́ Отця́ і Сѝна і св. Дýха, що стáли християнами а вірують в дéмонів і відцурáли ся Бóга і св. хрещéня“. — І промóвила сьвятá: „Після їх діл най буде їм так!“ І знов найшлá на них бýрна рікá і огнéнні филї і тéмрява вкрѝла їх. Тодї промóвив Михаїл до Богорóдиції: „Колѝ хто бýде зачѝнений в сїй тéмряві, не бýде пáмяти о нїм від Бóга“. Пресьвятá-ж сказáла: „О гóре грішникам, бо невсипýчий є пóломінь огня́ сéго!“ Архистратѝг же промóвив до нéї: „Ходѝ, Пресьвятá, най Тобі покáжу огнéнне óзеро, щоб Ти бáчила, де мýчить ся рід християньский“. Бáчила і чýла плач і зойк їх, áле їх не булó вѝдно. Тодї сказáла: „Хто є сї? якѝй їх гріх?“ Архáнгел же відповів: „Се ті, що хрестѝли ся і хрест слóвом назѝвáли, а диявольскі ділá творѝли і втрáтили час покáяня, і длятóго тут мýчать ся“.

І сказáла Пресьвятá до архистратѝга: „При єдѝній молѝтві мóлю ся тобі, щоб і я вѝйшлá, щоб я мýчила ся з християнами, позаяк назвáли ся дїтьмѝ мóго Сѝна“. Архистратѝг же промóвив: „Спочивáй в раю́“. Пресьвятá відповіла: „Мóлю ся тобі, вѝдвигни війско семѝ небéс і всї війска áнгелів, най помóлимо ся за грішних, чи не услýхав би нас Гóсподь Бог і помѝлував їх. — Мóлимо ся тобі, прикажѝ війску áнгельскому і взнесїть менé на висотý небéсну і постáвте менé пéред невѝдимим Отцéм!“ Архистратѝг приказáв і приступѝли херувѝми і серафѝми і взнéсли Благодáтну на висотý небéсну та постáвили її пéред невѝдимим Отцéм у престóла. Тодї звéла онá рýки свої до благодáтного Сѝна свóго і промóвила: „Помѝлуй, Владѝко, грішних, котрѝх я бáчила і не могý терпіти; най і я мýчу ся з християнами“. І відозвáв ся до нéї гóлос: „Колѝ хóчу тих помѝлувати, бáчу гвіздє в долóнях Сѝна мóго, то й не мáю як їх помѝлувати“. І промóвила: „Владѝко, не мóлю ся за невірних жидів, áле для християн мóлю Твóго милосéрдія!“ І прийшóв до неї гóлос: „Я бáчу, що брáтиї моєї онѝ не помилували, як же я їх мóжу помѝлувати?“ Тодї

пресьвята́ знов промо́вила: „Поми́луй, Влади́ко, грішних, сотворіне рук Твоїх, що по всій землї назива́є імя Твоє́ і в му́ках, і на вся́кім мі́сцї, і по всій землї, говоря́чи: „Пресьвята́я Богоро́дице, помага́й нам!“ — Тодї сказа́в до не́ї Го́сподь: „Послу́хай, Пресьвята́, Богоро́дице, Влади́чице! Нема́ тако́го чоловіка, що не моли́в би Тво́го імени; я не оставля́ю тих анї на не́бі анї на землї“. А св. Богоро́диця сказа́ла: „Де є Мойсе́й проро́к? де є всї проро́ки? і ви отцї, що не твори́ли нїколи гріха́? де Павло́, люби́мець бо́жий? де Неділя, похва́ла християньска? де є си́ла че́сного хреста́, котри́м Ада́ма і Еву від кля́тви спас?“ Тодї Михаіл архистрати́г і всї а́нгели відповіли: „Поми́луй, Влади́ко, грішних!“ А Мойсе́й кли́кнув: „Поми́луй, Влади́ко, бо я зако́н Твій дав їм“. А Йоа́н сказа́в: „Поми́луй, Влади́ко, я Твоє́ ева́нгеліє проповіда́в їм“. Тодї й Павло́ кли́кнув: „Поми́луй, Влади́ко, та-ж я Твої ли́сти приніс церква́м!“ — І поба́чили єго сї, що були́ в пітьмі, і кли́кнули єди́ним го́лосом: „Поми́луй нас, си́не Бо́жий, поми́луй нас, цїсарю всїх вікі́в“. А Влади́ка промо́вив: „Чу́єте всї! Я насади́в рай і сотвори́в чоловіка по о́бразу і поста́вив єго́ володаре́м раю́ і дав їм ві́чне житє́, а́ле они́ допусти́ли ся непо́слуху і відда́ли ся сме́рти. — Ви ста́ли християнами лише́ на слова́х, а за́повідий моїх не берегли́, ти́мто і опини́ли ся в огни́ невгаси́мім; я́кже ма́ю вас поми́лувати! Ни́нї-ж за мило́се́рдіє Отця́ мо́го, що посла́в мене́ до вас, і за молитви́ Ма́тери моє́ї, що бага́то пла́кала за вас, і за Михаіла, архистрати́га завіта, і за мно́жеством му́чеників моїх, що бага́то труди́ли ся за вас, даю́ вам, що му́чите ся день і ніч від вели́кого четверга́ до сьвято́ї пятьдеся́тницї, щоб ма́ли спокій і просла́вили Отця́ і Си́на і св. Ду́ха!“. І відповіли всї: „Сла́ва милосе́рдію Твоє́му! Сла́ва Отцю́ і Си́нови і св. Ду́хови ни́нї і за́всїгди і по віки́“.

2. Леґенда про чуда св. Миколая.

Оде́н чоловік в містї Ки́єві мав вели́ку віру в св. Микола́я і в св. му́чеників Бо́риса і Глїба. Коли́ приспіла па́мять св. му́чеників, влїз він в чо́вен і попли́в до Вишего́роду, поклони́ти ся гро́бови св. му́чеників Бо́риса і Глїба. Пригото́вив він сьвічки́ і ти́міян і про́сфори, як слід на по́честь пра́зникови. Поклони́вши ся і повесели́вши ся там духо́вно, верну́в

рад домів. Але як ще плив Дніпро́м рікою, жінка его́, держа́вши дити́ну на рука́х, здріма́ла ся, упусти́ла дити́ну в во́ду і дити́на утону́ла. Оте́ць поча́в воло́ся рва́ти собі на голові і промо́вив: „Ох ли́хо мені, св. Микола́ю! Чи-ж длятого я мав таку́ віру вели́ку в Те́бе, щоб не зберіг моеї дити́ни пе́ред уто́пленем? Хто бу́де наслідником моїх ска́рбів, хто бу́де помина́ти мо́го сьвітлого засту́пника? Кому́ ви́словлю Твою́ вели́ку ми́лість, яку́ Ти ви́лляв на весь сьвіт і на ме́не убо́гого? Дитя́, що утопи́ло ся, хотів я ви́ховати в по́слусї, обу́чуючи его́ о Твоїх чу́дах, щоб я і по сме́рти був хвале́ний, а се мое́ дитя́ най па́мять тво́рить св. Микола́еви. Але спра́вдї, сьвяти́й, не мені есй досади́в, але й собі; бо вже ско́ро уста́не па́мять Твоя́ в моїм до́мі: я вже стари́й і вижида́ю сме́рти. Колй-б Ти хотів спасти́, спас бись, але Ти сам довів до уто́пленя, бо не ви́няв з води́ мо́го единоро́дного си́на. Чи вважа́еш мене́ іспові́дником Твоїх чуде́с? Хто ви́зволив трех мужів від сме́рти? Хто спас Агри́пового си́на від Сараце́н? і хто вдіяв и́ньші безчисле́нні чу́да, яки́х не мо́же ви́словити лю́дский язи́к? Але, о́тче сьвяти́й, знай, що я вірю, що все у Те́бе можли́ве, як хо́чеш. Але мої гріхи́ перемогли́ ни́нї... Колй-б я був зберіг за́повідь бо́жу непоро́чно, то вся́ке сотворіне слу́хало би мене́, як Ада́ма пе́ред гріхо́м в раю́. Ни́нї-ж вся́ке сотворіне повста́е на ме́не: вода́ то́пить а зьвір роздира́е, змий пожира́е а бли́скавка пали́ть, пта́хи розша́рпують і скоти́на розлю́тивши ся поби́вае чоловіка і убива́е... Але, св. о́тче Микола́ю, не прогнївай ся, що я так бага́то поважи́в ся сказа́ти; не тра́чу надії на Твое́ спасе́не, Тебе́ бо помічнико́м ма́ю“.

А жінка его́, рву́чи свое́ воло́се, би́ла ся по ли́цях і верну́ла домів з вели́ким су́мом. Колй-ж прийшла́ ніч, ско́рий на по́слух всім призива́ючим св. Микола́я, архиере́й Христо́в вдіяв чу́до, яко́го ще не бува́ло в давни́х ро́дах: уто́плену дити́ну приніс в ночи́ з ріки́ і положи́в на хо́рі св. Софії живу і неушко́джену. Як же прийшо́в на ра́нїшню моли́тву понама́р і вийшо́в до це́ркви, почу́в го́лос дити́ни на хо́рі і ста́нувши, розду́мував до́вго. Пішо́в відта́к до сто́рожа хо́рів і став з ним свари́ти ся. А сто́рож відповів: „Я не зна́ю, що ма́ю каза́ти“. А понама́р сказа́в: „— Діти сьпіва́ють на хо́рах!“ Сто́рож злякав ся, взяв сьвічку, пішо́в до за́мку і поба́чив, що він ще не ти́каний, а чу́ти го́лос дити́ни. А вийшо́вши на хо́ри, поба́чили дитя́ обмо́кле, як оно́ лежа́ло пе́ред о́бразом св. Микола́я.

Не знáвши нічого догадáти ся, оповíли се митрополи́тови. Митрополи́т, відпрáвивши у́треню, послáв проповíдника до собо́ру спитáти, чиé дитя́ лежи́ть на хо́рах св. Со́фії. І збігли ся всї городя́ни, чу́дуючи ся, звíдки взя́ло ся обмо́кле дитя́ на хо́рах? Прийшо́в і оте́ць дитя́ти подиви́ти ся на чу́до, а побáчивши пізнáв єго́, пішо́в до своє́ї жінки і оповíв їй все по че́рзї. Онá-ж не наду́муючи ся сказáла: „Чому́-ж не розумієш чуде́с св. М..колáя, які коли́сь твори́в?" І побігши пізнáла своє́ дитя́ і не дбáючи про дитя́, припáла до о́бразу св. Миколáя і гово-ри́ла жáлїєними словáми. Люди всї, чу́вши се, бігли побáчити се чу́до. А митрополи́т спрáвив вели́кий прáзник, як в пáмять св. Миколáя. і слáвив св. Трі́йцю, Отця́ і Си́на і св. Ду́ха.

ДРУГА ДОБА.

І. З давних повістий.

В давнім рускім письменьстві було розповсюджено багато повістий, що вязали ся з апокрифічними творами, лїтописями, житями сьвятих або поученями. Сї повісти перейняло давне руске письменьство головно з Византиї, через полудново-славяньскі землї, Болгарию і Сербію. а до Византиї діставали ся они з далекого Сходу, особливо з Індиї. Але часом найбільше оживленої обміни була та добá, коли наслїдком хрестових походів наступила велика зустріч Сходу із Заходом. Тодї то в Европу приходили східні перекази і повісти а навіть цїлі книги индийского, сирийского і тальмудского походженя і здобували собі в ширших кругах велику популярність. В старорускім письменьстві, опертім на церковно-славяньскім складї, свобідна поетична діяльність не мала права горожаньства. Однак при всїх заборонах „бісових пісень" і „казок-небилиць" не повело ся придавити поетичного інстинкту й потреби творів фантазиї. Вправдї народна поезия не скоро війшла в книжки, але зате доволї рано вже появляє ся в давнім рускім письменьстві чужоземна повість перехожа, котрої корінь треба глядїти в далеких лїтературах старої Азиї і староклясичного сьвіта. Сї повісти мало-помалу приладжувано до поглядів руского народу, так що они з часом входили між народні перекази і зливали ся з народно-поетичною творчостю.

Повісти переняті з азийских або староклясичних лїтератур одержували відтак християньске осьвітленє, звичайно ще у византийскій обрібцї.

Вперше познакомила ся Русь з тими перехожими повістями в XIII ст. а ся обміна через Византию і полудново-славяньскі краї тривала аж до XVI ст., почім посередничa роля перейшла на

Польщу, через котру духові скарби західної Европи доходять на Русь аж до XVIII ст.

В творах повістевої літератури не можна певно означити анї часу появи сего або того памятника анї імени письменника, що єго перекладав або перероблював.

Одним з найдавнїйших і найпопулярнїйших памятників давної повісти була Александрия, казочне оповіданє про дії Александра Македоньского, однаково знане в середних віках на заході і сході. До того-ж обсягу належить переказ про Трояньску війну, знаний в старих рукописях п. з. Притча о кралехъ, дальше приказки Пільпая (учителя наук) і ин.

Однак споміж тих повістий займає особливе місце в народній поезиї цикль повістий, звязаний з іменем біблїйного царя Соломона. Вже біблїйна істория з'ображає Соломона в сьвітлї незвичайної величности, яко мудрого царя і божественно натхненого письменника. В старозавітних апокрифічних казках являє ся він яко повелитель духів і розвязчик найтруднїйших питань (суди Соломона), яко строїтель храма, а найпопулярнїйшою була повість про Соломона і Китовраса (князя демонів, з грецкого „кентавр“, що відповідає Асмодию з тальмуда або сатанї). Повісти про Соломона відомі були на Руси вже мабуть раньше XIV. ст., а рукописи тих повістий доходять до XV. ст. і схожі із середньо-вічними німецкими повістями про Соломона і Морольфа.

Вельми улюблена була також повість про Варлаама і Йоасафа (або Йосафата). Се так звана духовна повість (духовний роман), списана на основах зовсїм нехристияньских, зачерпнених з Індиї. Є се в християньскім дусї, складом житий сьвятих і апостольских діїв переведена перерібка історії Будди, що був основателем буддизму (ум. 543 пер. Хр.). Повістеву часть переняв автор з житєписи Будди з деякими перемінами і додав до того християньско-доґматичний зміст. Ся повість перейшла до Европи з хрестовими походами і появила ся на ріжних мовах а в XIV ст. і в рускім письменьстві. Християньску перерібку сеї повісти приписують Йоанови Дамаскинови. В сїй повісти оповідає ся, як мудрий пустельник Варлаам навернув поганьского царевича Йоасафа до християньскої віри, хоч лютий отець Авенир всїми способами старав ся відвести сина від сего наміру.

З повісти про Варлаама і Йоасафа[1]).

Приповість про єднорожця.

Тих, котόриє злослúвому і окрýтному пáну служат, і котόриє от (зам. від) дόброго і ласкáвого з велúкого шалéньства

[1]) Текст сей подаємо тут дослόвно з перéкладу виданого в 1637 р., перепúсуючи лише після шкільної правописи. Задержуємо також наголос сего виданя.

отдаливши ся, речий дочасних прагнут і над ними сохнут і о пришлих намнїй (найменьше) не мислять, леч (зам. але) в тїлесних роскошах уставичне зоставают, а душам своїм голодом гинути і незлїченими злобами стисненими бити (зам. бути) допускають, человікови от сргого єднорожця утїкаючему подобних бити розумію, который голосу єго і страшного рикания не могучи стерпіти, моцне, аби не бил (зам. був) от него пожертий, утїкал: а з прудкостию бі−гучи, в великий нїякий ров (зам. рів) впал і летячи за дерево нїякоє руками ся ухопил і оного ся моцно держал, на стопню нїяком ногами оперши ся, розуміючи затим, же (зам. що) в покої зостал і вшелякого небезпеченьства уйшол. Глянувши теди обачил дві миши, одну білую, а другую чорную, дерева оного, за котороє ся бил ухопил, корень уставичне подгризаючиє і праве до конца оноє подтинаючиє. А затим позрівши в глубокий ров, страшного смока обачил на самом везрению огнем дишучого і сргого на него поглядаючого і страшною пащекою полкнути прагнучого. І знову на стопень тот, на котором ногами ся опирал, взглянувши, обачил четирех аспидов голови з стїни виникаючиє: к горі зась (зам. же) пойзрівши, мало штось (зам. щось) меду з галузов дерева оного каплючого обачил. Прето о небезпеченьствах тих, которими з всїх сторон бил огорнений і стиснений, понехавши мислити — то єсть, як єго зверху єдноrожец вельце (зам. вельми) срожачи ся шукал пожерти: на долї зась окрутний смок полкнути єго прагнул: і як дерево тоє, которого ся держал, прудко вже міло (зам. мало) бути подгризенеє: ноги зась як на слизьком і непевном ступени держали ся — тих, мовлю, так великих небезпеченьств запомнївши, на малой оного меду солодкости коштованю себе забавил. — Тоє подобеньство єсть о тих, которие роскошами дочасного живота ошукивают ся. Однорожец кшталтом єст смерти, которая завше рожай людский преслїдуєт і поімати кусит ся. Ров зась сьвіт єст, который вшеляких злостей і смертельних сїтей єст полний. Дерево тоє, за котороє ся унявши, руками держимо і котороє дві миши уставичне подгризают, каждого человіка живота єсть час, который ся дневними і ночними годинами скорочаєт і уменшаєт і помалу до подсїкания приходит. Четири зась аспиди, людского тїла з четирех і непевних елементов зложенє значат, которие, ґди (зам. коли) ся в своєм порядку не заховают, і помешають, телесноє зло-

жене розвалюють ся. До того огнистий он і окрутний смок, страшнов пекельнов черево признача́єт, которов тих приняти пра́гнет, котриї дочасние роскоши над пришлие добра́ прекладают. Меду зась кропля стїкаючая сьвіта того утїху і солодкость значит, которою он приятелей своїх ошукиваючи, тим о спасенії своєм промишляти намнїй не допускаєт[1]).

II. З литовских лїтописий.

1. З лїтописця великих князїв литовских.

Лїтописець в. князїв литовских, невідомого автора, оповідає литовскі дії від вичисленя Гедиминових синів аж до р. 1446, особливо-ж про часи короля Ягайла і єго братів розказує, як би самовидець. Замітною іменно є похвала кн. Витовтови, що довів до в'їзду европейских володарів в Луцку (1429 р.), перероблена мабуть з якогось поетичного твору, списаного сучасником Витовта.

Похвала Витовтови, вел. князеви литовскому.

Хочу вам оповісти про в. князя Олександра[2]), званого Витовта, литовского і руского і иньших земель володаря, а позаяк писано є: „Братя! Бога бійте ся, а князя чтїть!“ — отже й я хочу вам оповісти про того славного володаря. Однак трудно виповісти анї на письмо перенести діла сего великого князя! Як би спроможно було кому збагнути висоту небесну і морску глибину, то можна би було оповісти про силу і хоробрість сего славного володаря! Славний був сей вел. князь Витовт! Він держав велике князївство литовске і руске і багато иньших земель, просто скажу, всї рускі землї і то не тілько рускі землї всї, але й володар угорскої землї, званий римским цїсарем, жив з ним у великій любови. Коли він був у своїм городї, званім Луцк великий, післав своїх послів до угорского короля, званого римским цїсарем, і запро-

[1]) Ся приповість розповсюджена також вельми в Нїмеччинї на основі поетичного твору Рюккерта. Находить ся она також в иньших східних книгах.

[2]) Олександром названо Витовта, коли він 1384 в друге охрестив ся по обряду рускої церкви.

сив єго́ приїхати до се́бе. А сей без вся́кого ва́ганя приїхав до не́го із своє́ю короле́вою і вели́ку честь та бага́то да́рів пода́в єму́. І відсіля́ між ни́ми утверди́ла ся вели́ка любо́в. Як же не чу́дувати ся че́сти вели́кого володаря́? позая́к ті, що на схо́ді або́ на за́ході, прихо́дять і поклоня́ють ся сла́вному; і той, що є царе́м над все́ю земле́ю[1]), і той прийшо́в і поклони́в ся сла́вному володаре́ви, вел. князе́ви Олекса́ндрови, зва́ному Ви́товтови. — Тако́ж і че́ске королївство[2]) ма́ло вели́ку честь для сла́вного володаря́; ще й ду́ньский коро́ль[3]) вели́ку честь і бага́то да́рів пода́в сла́вному володаре́ви, вел. князе́ви Ви́товтови. В тих же літа́х брат єго́ Яга́йло держа́в стіл кра́ківского королївства (в по́льскім язи́цї зва́ний Владисла́вом) і той з ним жив у вели́кій любо́ви. Коли́ сла́вний володა́р Ви́товт був гнївни́й на яку́ зе́млю і хотїв яку́ зе́млю покара́ти, коро́ль Владисла́в все дава́в по́міч. Ще й и́ньші царі східні служи́ли єму́.

Тако́ж вел. князь моско́вский[4]) жив з ним у вели́кій любо́ви. Ще й и́ньші вели́кі князї німе́цкі служи́ли єму́ з всїми го́родами своїми і з зе́млями (ті-ж вели́кі князї німе́цкі німе́цким язи́ком зва́ні містро́ве[5]); ще й волода́р землї молда́вскої і бесара́бскої, во́лоским язи́ком зва́ний воєво́да; тако́ж волода́р тої землї болгарскої по болга́рски зва́ний де́спота. Ще й и́ньші вел. князї, в. князь Тве́рский і в. князь Ряза́ньский і в. Одоєвский[6]) і в. Новгоро́дский і Псько́вский: сло́вом кажучи́, що не було́ по всїм Помо́рю нї го́рода нї мі́ста, щоби́ не приходи́ли до сла́вного володаря́ Ви́товта. Ті-ж вели́кі володарі, вели́кі зе́млї, в. князї, ті, що ми їх тут ви́писали і и́ньші, жи́ли у вели́кій любо́ви з ним; а и́ньші крі́пко служи́ли єму́, сла́вному володаре́ви, і честь вели́ку і бага́то да́рів приноси́ли єму́, не лише́ по всї літа а́ле і по всї днї. Коли́ сла́вний волода́р, вел. князь Олекса́ндер, зва́ний Ви́товт, на яку́ зе́млю був гнївни́й і яку́ зе́млю хотїв сам покара́ти, або́ знов си́льних

[1]) Цїсар грецкий Іван Палеольоґ.

[2]) Ческим королем був тодї цїсар Жиґмонт.

[3]) Ерих XIV.

[4]) Василь Дмитрович.

[5]) Містрове нїмецкого і ливоньского орденів.

[6]) Князї Одоєвскі були́ пото́мками Миха́йла, князя Чернигівского, в XV і з початком XVI ст. підлягали вел. князям литовским, відтак московским. Імя Одоєвских мають від міста Одоєва, нинї повіт. міста Тульскої ґуб.

своїх війск воєвóд посадúти, післáти, де захóче і якóму з тих великих земéль казáв до сéбе прибýти, то оні́ без всякого вáганя скóро прибувáли до нéго із своє́ї землї. А колú якóму володарéви булá бідá, то він все своє́ війско і всю сúлу посилáв на пóміч і на єгó слýжбу. Такúй то був вел. князь Олексáндер, звáний Вúтовт, пробувáв він у великій чéсти і слáві!

---

2. З Литовскої лїтописи.

Литовска лїтопись оповідає литовско-рускі дїї. Она зложена з кількох частий складових. Ті частини, писані епізодично, повстали в литовскій канцеляриї імовірно під пером одного урядового лїтописця, в лїтах 1449—1451 р., яким був писар (тодї званий д я к о м) литовскої канцеляриї, позаяк Литовска лїтопись є відгомоном змагань і бажань окремішної Литви і лише такий урядовий лїтописець міг мати всї урядові акта під рукою, якими він користував ся. Окрім того помагав собі рускими лїтописями і власною памятию. В описових частях користував ся автор також Смоленьскими лїтописцями (що сягають від 1386—1449 р.). Оповіданє єго живе, особливо оповіданє про з'їзд монархів в Луцку визначає ся драматичною формою. Язик Литовскої лїтописи є майже зовсїм чистий руский, а форм церковно-славяньских небагато. Декуди подибуємо польонїзми а у виговорі проявляє ся вплив білорускої мови.

З'їзд монархів і князїв в Луцку у Витовта[1]).

І будучи король Ягойло у Витолта у Вильнє[2]) і почнет мовити брату своєму князю великому Витолту: Мили[3]) брате! — я человек летни[4]), не вем[5]), бих вже плод мел[6]); про то ражу (з. раджу) тебе, абись слал до цесаря і о то бись слал, штоби (щоби) єси мог королем бити і я тобе хочу допомочи у цесаря і в папежа. І князь великий Витолд рекл: „І как (з. як) же бих я мог к тому прийти, коли цесаря не знаю, анї он мене; а однакож хочу так вчинити, би ми на то наложить великий

---

[1]) Текст сей подаємо зовсїм після оригіналу і задержуємо поданий декуди наголос, переписуючи єго лише після шкільної правописи.

[2]) зам. Вильнї.

[3]) зам. милий.

[4]) зам. чоловік лїтний.

[5]) з. не вім = не знаю.

[6]) щоб я вже потомство мав.

наклад; і цесара і инних панов хрестияньских хочу в себе мети (з. мати) в Луцку. І королю Ягойлу то ся подобало, і радил, аби так вчинил, а потом короля Ягойла з великою честию а даровавши многоценними дари отпустил до Польски, а сам к тому ся готовал, как би цесара і тих панов християньских в собе мети і чим подняти.

І будучи на другую зиму послал послов своїх до цесара християньского[1]), і до короля дуньского і княжат поморских і до княжат слезских і немецких, і до зятя своего вел. кн. Московского[2]) і до князя вел. Тверского і до в. кн. Резаньского і до царя перекопского[3]) і до воеводи волоского, і до инших панов християньских, жедаючи, аби в него били. Где-ж цесар християньски(й), на тот час будучи і королем угорским і ческим, Жиґимонт, у Витолта бил, і король польски(й) Ягойло, брат Витолтов, і король дуньски(й), і цар перекопски(й) і вел. кн. Резаньский, і в. кн. Московский, зять Витолтов, і князь вел. Тверский Борис Александрович, і містр пруски(й) і лифлянтски(й), і князь Одоевски(й), і Перемишльски(й)[4]), і Новосельскіе, і воевода волоски(й), і посли великие од Йоана Палеолога цара греческого, і княже (зам. княжа) мазовецкое і инних княжат і панов християньских і розмаітих гостей много.

І коли тие (ті) гості у в. кн. Витолта били і в. кн. Витолт достаток давал ім велики(й) і вихоживало на них оброков[5]) на кожди(й) день меду сиченого сем сот бочок окром мушкатель, і вин і малмазей[6]), і иних питей розмаітих; а яловиц сем сот, баранов, вепров сем сот, жубрей по шестдесят, лосей по сто, кроме инних розмаітих зверин і инних многих мяс і домових потреб. І держал тих гостей в. кн. Витолт в себе сем недель. І видячи то цесар по Витолте, іж (що) такую ім учту великую чинил і достаток велики(й) давал, і к тому богатство его великое, і сам цесар рекл до Витолта: „Княже велики(й) Витолте! бачим по тобе, іж ти княже бога-

[1]) Жигмонт.

[2]) Василь II Василевич; его отець був зятем Витовта.

[3]) татарский хан в Криму. Перекоп, твердиня кримских ханів.

[4]) Князї Перемиські і Новосельскі мали удїли на півночи Руси (Перемишль, повіт. місто в Калужскій губ., Новосиль в Тульскій).

[5]) харч.

[6]) мальвазия, грецке вино.

тое і великое, а к тому нови(й) християнин, і годит ся, би тобі бить паном корунованим, і межи нами королї християньскими бить братом". І князь велики(й), услишавши то от цесара, і зрозумел на то волю цесарскую. І того-ж часу ве сполок з братом своїм королем Ягойлом просил от цесара, аби на тое цесар стал, і коруну єму призволил меть (мати), і до отца сьвятого папежа, штоби послал, аби посьвятивши коруну в. кн. Витолту дал. І цесар к тому призволил, і того-ж часу одправил послов своїх до папежа, жедаючи отца сьвятого папежа, аби коруну Витолту подлуг обичая християньского дал. І в. кн. Витолт при том после цесарском отправил своего посла до Рима, до отца папежа[1]) з посельством своїм і теж з листи корольов християньских, пана Семена Дедиголдовича і пана Шедибора, брата Кезгайловича.

А потом в. кн. Витолт цесарей і всїх тих гостей, которні на том з'езде били, даровавши знакомитими і многоценними дари і одпустил. Где-ж межи иншими дари в. кн. Витолт даровал цесара рогом великим турім, того тура, што в. кн. Гидимин вбил на горе (з. горі) у Вильнї, которую тепер зовут туреєю горою. І посьле того в. к. Витолт жил три годи[2]) і спросил до себе короля Ягойла в лови і будучи Ягойлу з Витолтом, і рознеможе ся Витолт і умре, от початку света шестое тисячи деветсотного первого (?), а од божого нарожения тисяща чотириста тридцатого, месаца октобра 23. дня. А пан Сенко з паном Шедибором, з братом пана Скезгаловим, єхали з коруною з Рима од папежа; а мешкали в Риме три годи для того, іж валка[3]) била ве Влошех, і длятого не смели з коруною єхати, а весть іх зашла ве Львове о смерти в. к. Витолта, што умер. І Ляхове, не жичечи коруни Литве і коруну в них тую отняли, і розсекши єе (її) на поли[4]) і приложили ко коруне біскупа Краковского, которая і тепер при замку Краковском у костеле сьвятого Станислава єст.

---

3. З Львівскої лїтописи.

„Львівська лїтопись", так звана тому, що була писана у Львові, починає ся з кінцем XV ст. (1498) і уриває ся в половинї XVII ст. (1649 р.). Про автора знаємо стілько, що був сьвітским чоло-

---

[1]) Мартин V. [2]) Витовт жив після того лише оден рік. [3]) walka. [4]) на половину.

віком, учив ся в Межибожу (на Поділю), відтак перебував у Львові. Автор записує короткі звістки про події, лише про деякі оповідає ширше. Стиль його простий, язик руский перемішаний в части польонізмами.

Про королевича Владислава і Сагайдачного[1]).

1621. р. королевич Владислав був ве Львові, коли до Волох їхал, бо чекал на Сагайдачного гетмана козацкого. Бо коли був у Варшаві у короля, і король єму мовив: „Ото я на твою опеку посилаю сина моєго". І коли виїжджав зе Львова є каменицї арцибіскупій, Сагайдачний у ворот стояв, і поклонив ся єму, а он руку єму положил на голові і мовив так: „Взявши на помоч Господа Бога, ото я з вами сьміле їду противко неприятелем нашим". І так за помочию божиєю, а за стараніем козацким стало ся; де видячи стараня їх, сам признав ім рицерство, і отримали звитязство великоє. В той час Сагайдачний спосередини Турков беручи по єдному водив до своєго обозу. Там єго пострілено і умер а в Києві лежить тїло єго.

III. Козацкі лїтописи.

Часи козацких воєн дали богатий матерням для лїтописцїв і витворили окремий історичний стиль. Спершу сї лїтописи мають форму коротких заміток про бувальщину і носять заголовки „козацкі кронїчки", „козацкі лїтописцї" і „записки". За тими короткими лїтописцями слїдують вже просторі історичні твори, котрих осередком були війни Хмельницкого. Сї твори історичні, писані сучасниками і участниками історичних подій і проникнуті народним одушевленем тих часів і любовю до рідного краю.

1. З лїтописи Самовидця.

„Лїтопись Самовидця о війнах Хмельницкого" є вельми важним жерелом для історії Хмельвищини від її початку аж до кінця XVII ст. Автор її, невідомий нам по імени, назвав ся самовидцем, позаяк служив у військовій канцеляриї гетьмана і все сам видів своїми очима. Він походив з української шляхти, що виплинула на верх в добі Петра В. і відносив ся симпатично до поль-

[1]) Подаємо текст після оригїналу і наголос, який там декуди означений, переписуючи лише шкільною правописю.

скої шляхти. Перенятий консервативними поглядами, клонив ся він на сторону городових козаків. Жерелом до єго історії служили єму урядові акти, переписка знатних осіб і иньші важні документи, які міг мати в гетьманьскій канцеляриї. Першу частину літописи взяв автор мабуть з хроніки „Краткое описаніє Малороссіи", дальше пише самостійно і вельми плястично та подає вірну характеристику дієвих осіб. Тут вже именно єго оповідане про Хмельницкого писане праґматичним ладом і єсть більше історию як літописю. Стиль єго ясний і простий, а язик має багато прикмет живої мови української, хоч иноді є й польонізми.

Збараска війна і Зборівска битва (1649 р.)[1].

Зараз на весну отміниўши Хмельницкий приязнь і постанову з королем польским, затягши самого хана, з великими потуґами татарскими і незличоними своїми войсками козацкими (просто потягнул под Межибоже)[2], которих полков било: полк Чигиринський, Черкаский, Корсуньский, Каневский, Лисяньский, Білоцерковский, Паволоцкий, Уманьский, Калницкий, Могилевский, Животовский, бо там козацтво звало ся аж поза Дністром коло Галича, і замков доставали, межи иними і Пневского замку за Надворною доставали, а тут волости усї і городи опроч тилько самого єдиного Каменца Подольского аж поза Константинов Старий, — в Шульжинцех, Грицеві, Чорториєй козацтво зоставало. У Овручом особливий полковник зоставал, до которого усе Поліся належало. Знову зась на Заднїпру полки, которие до гетмана-ж Хмелницкого притягнули: полк Переясловский, Ніжиньский, Черніговский со всею Сіверю аж по Гомель і Дроков і Мглин, полк Прилуцкий, Ічаньский, Лубенский, Ірклієвский, Миргородский, Полтавский, Зінковский. Тие усї полки били при гетману Хмелницкому, в которих незличоная лічба войска била, бо инший полк міл козацтва тисяч болше двадцяти, бо що село, то сотник, а иная сотня міла люду тисячу. Так усе, що живо, подняло ся в козацтво, же заледво знайшол в яком селї такого человіка, жеби не міл албо сам, албо син до войска іти; а єжели сам не здужал, то слугу парубка посилал. А иніє, кілько іх било, всї їшли з двора, тилко одного зоставали, же трудно било о най-

---

[1]) Текст з оригіналу з наголосом, лише шкільною правописю.

[2]) місто в ґуб. Подільскій.

мита. А то усе діялось задля того, же прошлого рóку збогатили ся шарпанúною добр шляхецких і жидовских і иних людей, биваючих на преложéнстві, же нáвет, где в городах били і права Майдебурскіє (маґдебурскі), і присяглиє буймістрове (бурмістри) і райци своï уряди покидали, і бороди голили і до того войска ішли: бо тиє себі зневáгу держали, которие би з бородою негóленою в войску зоставали. Так диявол учинил себі сьміх з людей статéчних!

І так Хмельницкий на початку посту св. апостол Петра і Павла на Чорном Шляхý за Животином скупивши ся з тимиі полками і ханом кримским, просто потягнули били под Межибоже, где зоставало козацтво в обмежéнню от войска коронного: але увідомивши ся жолнïрове о толь великих потугах козацких і татарских, зоставивши Межúбоже, втéком уступили, которих орда і здогонила, але увойшли до Збаражжа, Гетман Хмелницкий зо всіми потýгами просто тягнул противо войска коронного, котороє зоставало под Збарáжем обозом, над которими бил старшим ксіонже Єремій Вишневецкий, з котóрим войско великоє било. І так, притягнувши гетман Хмелницкий до Каменя Човганского, і оставивши тáбор іти помалу, сам з хáном комóнником пойшовши, осадили тоє войско под Збаражжем на св. апостол Петра і Павла, а напотом табор пришол, і доставали того войска, котороє мýсïло, зоставивши окопи, вколо зáмку і в місті тïсно стати, которих в обложéнню аж до Успения Богородиці держали, але оних не достали. На которих барзо трудно било, же мýсіли стерво їсти, а і того мало било, бо собак і кошок виïли.

Король зась єго милость Ян Казимир, под Топоровом стоячи з сенаторами і посполитоє рушéння скупивши, оттоль рушил со всіми потýгами на отсïч войску, зостаючому в обложенню у Збарáжа. О котором узявши пéвную відомость гетман Хмелницкий, осадивши Збаражскоє войско, з комóнником і ханом пойшол противко короля єго милости, і споткáли ся под Зборовом; — южé з Зборова вийшло войско било і сам король єго милость. Где споткáвши ся войско з войском, много шкоди орда учинила в войску коронном, же залéдва могли справити ся, і назад до Зборова уступили. І там осажено короля єго милость, і без мало до того не пришло, же і узято би било, бо уже ніотколя помочи сподівáти ся било; можная річ, любо не приступом, але і голодом оних звоєвати. Однакже

і гетман Хмелницкий не зичил того, жеби міл ся достати монарха християньский в руки і в неволю бісурманскую. І так із собою трактовати почали през дней два і учинили згоду, же не міли по самую Случ жолніре на Україну бивати, толко опроч урядове старостове по городах, албо сами панове, жеби уже болш задору і причини до войни не давано. А орді плата полоном городов дванадцяти, которие могуть виняти. І по тих трактатах узявши заставу панов значних у войско, гетман Хмелницкий битностю своєю бил у короля єго милости в Зборові, где оного шанбвано, ударбвано і другого дня отпущено до войска. І так король єго милость повернул назад до Львова, а Хмелницкий, пришовши под Збараже, приказал з шанцов войску уступити і юж межи собою з войском коронним болше задору не чинити; бо і от короля єго милости посланцове до князя Вишневецкого пришли, посполу при гетману Хмелницкому, і до всего того войска, зостаючого в обложенню в Збаражу, ознаймуючи о той згоді. І Хмелницкий з ханом кримским, росправивши орду, то єсть мурзі[1]) придавши козаков, — і так многіє городи козаки позводили, і людей Татаре в неволю побрали і козаки маєтности побрали і міста значниє спустіли. І днем перед Успенієм Богородиці уступило войско козацкоє і орди от Збаража, тягнучи просто на Україну.

---

2. З літописи Самійла Величка.

Побіч Самовидця є вельми цінна для історії козацких воєн Літопись Самійла Величка. Автор її був козаком, служив від початку 1690 р, в запорожскім війску за гетьманованя Мазепи і з того часу був писарем в домі ґенерального писара військового Василя Кочубея, а по пятьнайцяти літах дістав ся до військової ґенеральної канцелярії, поки Кочубеєви на приказ Петра В. не відрубано голови (1708 р.). Літопись Величка писана на лад ученої історії, позаяк автор подає не лише свої спомини і поміченя, але користує ся козацкими „кронічками“ і иньшими літописцями та письменниками домашними й чужосторонними, рукописними і печатними. Крім того містить літопись багато цінних писем і урядових документів. Автор оповідає історию Хмельниччини і слідуючих подій аж до р. 1700. Літопись Величка видана опісля друком в 4-х томах має деякі пропуски, позаяк деякі картки в рукописи затратили ся.

---

[1]) мурза, татарский князь.

З єго твору віє горяча любов до України, що зве ся у него „матка наша Мала Россія“, „милая отчизна наша украинськая“. Земляків своїх називає „народом козакорускими, истинними, простодушними і правосердечними, народом мужественним і рицерскими“. Свою лїтопись пише Величко, як сам каже, „простим стилем і язиком козацкими“, в котрім находить ся чимало україньских провінцияліз мів. Стиль єго канцелярский, який виробив ся в XVII ст., і визначає ся доволї численними польонїзмами.

З „Предмови до чительника“.

Проходя тогобочную иже от Корсуня і Білой Церкви Малоросийскую Україну, потим на Волинь, в княженіє рускоє до Львова, Замостя, Бродов і далїй странствуя, видїх многіє гради і замки безлюдніє і пустіє вали, негдись трудами людскими аки гори і холми висипаніє і тилко звірем дивіим прибіжищем і водвореніем сущіи. Мури зась, яко то в Чолганском, в Константинові, в Бердичеві, в Збаражі, в Соколю, що тилко на шляху нам в походї войсковом лучили ся, видїх єдні малолюдніє, другіє весьма пустіє, разваленіє, к землї прилинувшіє, зплїснялїє, непотребним билієм заросліє, і тилко гнїздящих ся в себі змієв і розних гадов і червей содержащіє. Поглянувши таки, видїх пространніє тогобочніє Україно-малоросийскіє поля і розлегліє долини, лїси і обширніє садове і красніє дубрави, ріки, стави, єзера запустїліє мхом, тростієм і непотребною лядиною заросшіє. І не всує Поляки, жалїючи утрати України оноя тогобочнея, раєм сьвіта полского в своїх універсалах єя наричаху і провозглашаху; понеже оная, пред войною Хмельницкого, бисть аки вторая земля обітованная, медом і млеком кипящая. Видїх же к тому, на розних там містцях, много костей человіческих, сухих і нагих, тилко небо покров себі імущих, і рекох во умі — кто суть сія. Тїх всїх, єже ріх, пустих і мертвих насмотрівши ся, поболїх сердцем і душею, яко красная і всякими благами прежде ізобиловавшая земля і отчизна наша Україно-малоросийская во область пустинї Богом оставленна і поселници єя, славніє продки нашї, безвістнї явиша ся.

Про замок в Бродах[1]).

Не моглем того дойти і вибадати ся з гисторій книжних, якого власне року заложен і докончен в Полщі славний і кріпкий замок Бродский; того тилко з повісти певной шляхти польской дойшолем, іж Зіновій Богдан Хмелницкий, яко волний і значний шляхти руской син, зоставал в Полщі в чину конюшеском у велможного пана Потоцкого фундатора замку Бродского в тоє время, когда зовсім доexternally докончил ся тот замок. І єгда (коли) тот Потоцкий з многими і високими себі ровними шляхти польской персонами прибил до Бродов для оглядания тоєй своєй замку Бродского фундациєй, тогда з тогож своєю ассистенциєю ходячи по валах Бродских тішил ся велце, же за стараньєм і коштом єго так знаменитая і кріпкая фортеца Бродская зостала споруженна (построєна); где слишал і от ассистентов своїх многиє себі похвали і той фортеци залєцення, яко і недобитою єї нарицали (називали). При нем теж пану Потоцкомъ и конюший єго, Богдан Хмелницкий, по тих же валах близко ходячи, а для бившей в нем натуралной вдячности (зам. вдачі), ростропности і науки великую іміючи милость от пана своєго, ґди (коли) вопрошен (запитаний) бил таковим словом; „пане Хмелницкий, як ся тобі мнит (здає) о той фортеци? бо я уважам, і всї тоє признают мнї, іж єсть не добита“.

Хмелницкий на тот час — учинил неосторожне такий на слово панскоє отвіт: „Ясне велможний мосцє добродію! що рука людская зділаєт, то тая-ж і зопсовати может“. Що любо єсть правда, однак тим отвітом Хмелницкого тот пан Потоцкий, фундатор Бродский, барзо уражен; но Хмелницкий не постерегл того, леч от других браттї своєй, а особливе от ближайших боку панского слуг, с которими міл доброє захованє і приязнь, ґди зостал перестережен, іж міл того дня от меча панского стратити свою голову: теди тоєй (тієї) смертной не дожидаючи чаши, ґди начали до столу панского в новосозданних замкових будинках готовати, он Хмелницкий війшол з замку на кватеру свою в місто Броди, где лутшиє коні свої побравши, і що било на тот час при нем субстанциї (засобів) на вюки зложивши, рушил з челяддю своєю спішно і безвістно

[1]) Текст після оригіналу з наголосом там декуди означеним.

з кватери в путь наміренний; і ним пришло до пол обіду панского в замку Бродском, Хмельницкий тим часом миль три і чотири могл улузати (уїхати). А о пол обіді пан Потоцкий велит покоєвому своєму винести себі с комнати палаш, а другому слузї приказал звати Хмелницкого, конюшого своєго. Тут слуга по всем замку не знайшовши Хмелницкого, удал ся на кватиру єго, а там одержал от людей домашних таковую відомость: іж Хмелницкий, посїдлавши і повючивши свої конї, рушил спішно із кватери, не сказавши нікому, куда. Слуга тот, ґди о от'їздї з Бродов Хмелницкого принесл пану Потоцкому реляцию, тогди всяк домислил ся, іж Хмелницкий, оставивши вічне службу свою, упол вовсе от гніва панского. Пан Потоцкий, получивши тую о уїханию Хмелницкого відомость, тим барзїй роз'ярил ся, і зараз найлучшими конми своїми приказал слугам своїм гнати за Хмелницким, а завернути єго до себе. Якая за Хмелницким погоня любо і била, єднак всуе (на дармо), поневаж недогнаний Хмелницкий і без жадного препятствія (перепони) щасливе од Бродов прибил на Україну. Гдї ніколикоє время преживши, із добрими молодцами козацкими обознавшись, от'їхал з ними на Низ, до Сїчи запорожской. А там чрез ніколико лїт зостаючи, набивал нужних (потрібних) собі вещей (річий) через праци і труди воєнниє; ходячи з козаками запорожскими полем і морем за промислом воєнним под жилища (оселї) бесурманския і в окказиях (пригодах) воєнних, не закриваючи своєго пред неприятелем ока; за що в войска запорожского в особливой бил чести і повазї.

---

3. З лїтописи Григорія Грабянки.

До найзамітнїйших козацких лїтописцїв належить **Григорій Грабянка** (або Гребінка), безпристрастний, осьвічений і учений письменник, як і Величко. З єго житя знаємо тільки, що з поручення Полуботка їздив в Петербург і що на просьбу гетьмана Данила Апостола іменував єго цар Гадяцким полковником (1729 р.). Єго лїтопись має заголовок: „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ крвавшой небивалой брани Богдана Хмелницкого, гетмана запорожского, съ Поляки і т. д. Року 1710“. Лїтопись Грабянки обнимає дїї України від найдавнїйших часів до вибору гетьмана Скоропадского (1709), але головним предметом її все-ж таки Хмельнищина. Грабянка користував ся в своїй лїтописи, як сам каже, духовними і сьвітскими лїтописцями і оповіданями сучасників і са-

мовидців історичних подій, а крім того вводить учені розвідки пр... початки козаччини, котрих виводить від Козар.

Грабянка намагав ся писати церковнославяньским язиком, хо... не знав его докладно, тимто его мова є сумішкою церковщин... з живою мовою рускою.

Битва під Цецорою і Хотином[1]).

В року 1621, єгда (коли) Осман, цар турецкий, ізбивши на Цоцорі полскую силу, прийде в год (рік) на полскую землю з неіщетними (несчисленими) силами, тогда Жигмонт, кроль польский, послал сина своего Владислава з полскими войсками противу Турков; а занеже далече болшия сили турския бяху (були) паче полских (як польскі), того ради в кріпком обстоянії (облозї) і тїснотї полское войско бі (було) от Турков. Тогди Жигмонт посла(в) по козаки за пороги, призивая їх на помощ і мзду (нагороду) сребром і свободою дати обіщевая. Петр же Сагайдачний, убивши Бородавку гетмана[2]) за непоспіх для ратунку кролевичови за пянством, принял на себе повторе гетманство, і собрал шесть тисяч козаков реєстрових і запорожских такожде виборних, пойде (пішов) кролевичу в помощ под Хотїн, яко найскорій, і пробивши ся чрез войско з великою турецкою шкодою, ста(в) при кролевичу во облеженю; идеже (а там), єгда брани (війни) прийде время (прийшов час), поставлено бі войско запорожское напреді, на него же огнь і меч Турки іспустиша і всю силу, але оперли ся аки (як) о мур кріпок, і бисть того дне сїч великая, і много тогда паде турской сили, козацкой же і полской мало.

Тако Богу защищаючу от поган Християни, нашедшей же ночи Турком спящим, козаки впадоша в обози їх, і всю нощ убиваху Турков по наметах. І єгда бисть утро, узрівше Турки безчисленних своїх побитих, возвістиша царю своєму; ужасе ся (злякало ся) серце єго і начат просити мира у Владислава кролевича і сотвори ся мир вічний. За что (що) Сагайдачний у кроля і у Річи посполитой з'єднал милость і свободу великую народу малоросийскому; і когда би гетман сей запорожский Сагайдачний з козаками Туркам і Татарам не воспя-

[1]) Текст поданий з оригіналу.

[2]) Сагайдачний уважав Бородавку самозванцем і віддав єго військовому судови та казав єго розстріляти.

тил (перешкодив), то би Турки в Росиї і Польщі з церквей і костелов для коней стойли (стайнї) поробили. Року 1622 Петро Сагайдачний, славний гетман запорожский, великий защитник православной віри і ктитор (основатель) братского монастиря і школ латиньских, престави ся (умер); тїло же его погребенно в Києві, в монастирі братском, з великим плачем запорожского войска і всїх людей православних.

IV. Лїтописні збірники.

Окрім козацких лїтописцїв маємо ще кілька лїтописних збірників, в котрих кождий містить в собі дрібні записки про поодинокі подїї або короткі лїтописи. Предметом сих лїтописних збірників є головно козаччина, а ними користували ся також козацкі лїтописцї. До тих збірників належить Густиньска Лїтопись, названа по рукописи, писаній в Густиньскім Прилуцкім монастирі черцем Михайлом Лосицким під заголовком: „Кройника, которая начинает ся от потопу первого міра і т. д.“ В першій половинї є она скороченєм Несторової, Київскої і Волиньско-галицкої лїтописи, від XIV ст. подає виїмки з польских і затрачених руских лїтописцїв а кінчить ся 1597 роком. Подає она доволї живу картину подій сучасної Литви і Польщі. В першій половинї перемагає церковнославяньска, в другій жива руска мова, перемішана декуди польонїзмами.

Про руські ідоли[1]).

Здї (тут) нїчто скажем о богах руских, не яко достойнї сут воспоминания (споминки), но да увидим, каковою слїпотою тогда диявол помрачил (заморочив) бяше человіки (людий) і в таковоє безуміє (нерозум) приведе, яко не токмо (тілько) не знаху істинного Бога, но еще приведе їх в се, яко і худим і бездушним вещем і стихиям (елементам) богоподобную честь воздаваху.

Во первих Перконос, си єст Перун, бяше у них старійший бог, создан (зроблений) на подобіє человіче, єму же в руках бяше камень многоцїнний аки огнь, єму же яко Богу жертву приношаху і огонь неугасающий з дубового древія непрестанно паляху; аще ли би (коли-б) случило ся за нера-

---

[1]) Текст подаємо після оригіналу.

дінием (з недбальства) служащого ерея (сьвященика) когда сему огню угаснути, таковаго ерея без всякого извіта (виправданя) і милости убиваху. Вторий Волос, бог скотий, бяше у них во великой чести. Третий Позвизд; Ляхи его нарицаху Похвист; сего вірили бити бога аеру, си ест воздуху, а иниї погоди і непогоди, иниї его вихром нарицаху, і сему Позвизду или вихру, яко богу кланяюще ся моляху ся. Четвертий Ладо (си ест Pluton), бог пекельний; сего вірили бити богом женитви, веселия, утішения і всякого благополучия (гаразду), якоже Еллини Бахуса; сему жертви приношаху хотящие женити ся, даби его помощию брак (подруже) добрий і любовний бил. Сего Ладона, біса, по нікаких странах і до нинї на крестинах і на брацїх (весілях) величают, поющие своі нікия пісни і руками о руки или (або) о стол плещуще, Ладо! Ладо! преплетающе пісни своя многажди поминают. Пятий Купало, якоже мню (думаю), бяше бог обилия (достатку), якоже у Еллин Церес, емуже безумниї за обилие благодарение (подяку) приношаху в то время, егда имяше настати жатва. Сему Купалу, бісу, еще і до нинї по нікоїх странах безумниї память совершають (обходять), наченше (почавши) юня 30 дня, в навечеріе рождества Йоанна Предтечи, даже до жатви і далїй сицевим (таким) образом: з вечера собирают ся простая чадь (прості люди) обоего полу, і соплетают себі вінци із ядомого зелия или корения, і препоясавши ся билием (билóм) возгнітають (запалюють) огнь; индї же поставляют зеленую віть, і емше ся за руцї около обращають ся окрест оного огня, поюше своя пісни, преплетающе Купалом (переплїтають пісні окликом: Купала!); потом през оний огонь прескакують, оному бісу жертву себе приносяще. Шестий Коляда, ему же празник прескверний (поганий) бяше декаврія 24. Сего ради і нинї, аще і благодать рождеством Христовим осия нас і ідоли погибоша, но единаче диявол еще і доселї во безумних память свою удержа: сему бісу в память простая чадь сходят ся в навечеріе рождества Христова, і поют пісни нікия, в них же аще і о рождестві Христовом поминают, но болїе (більше) Коляду біса величают. І не годї бисть безумним людем сих богов: не довіряху бо ім, ниже сміяху положити на них совершенную надежду, і в лїпоту не бисть бо на кого уповати (як слід не було на кого надїяти ся); но іміяху еще болїй богов, си ест Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла; иниї

же кладязем, езером, рощеніям (гаям) жертви приношаху. От сих единому нікоему богу на жертву людей топяху, ему же і до нині по нікоїх странах безумниї память творят: во день пресьвітлого воскресения Христова собравше ся юниї (молоді) і іграюще вметают человіка в воду і биваєт иногда дійством тих богов, си ест бісов, яко вометаємиї во воду или о древо, или о камень в воді разбивают ся і умирают, или утопают; по иних же странах не вкидают в воду, но токмо водою обливают, но єдначе тому же бісу жертву сотворяют.

V. З церковного письменьства.

Літературна діяльність на Руси в XVI і XVII ст. звернула ся головно на релігійну ниву. Сю діяльність викликало головно підготовлене і заведене церковної унії на Руси і иньші з нею звязані події. Виявила ся она релігійною полемікою поміж прихильниками і противниками церковної унії, перекладами св. Письма і євангелій і проповідями. Важними огнищами, котрі піддержували літературну діяльність, були засновані при церковних братствах школи і друкарні, а поміж ними мала найбільше значінє школа київского богоявленьского братства, перемінена київским митрополитом Петром Могилою в т. зв. Києво-Могиляньску Колєґію, що відтак звала ся Київскою Академією (від 1701 р.).

1. З Пересопницкого Євангелія.

Пересопницке Євангеліє так назване, позаяк рукопись єго находила ся в монастирі в Пересопниці (селї Луцкого пов.). Є се переклад „изъ языка блъгарскаго на мову рускую“, що зладив Михайло Василевич, син протопопа Сяніцкого, „для лепшого вырозумленя люду хрістіаньского посполитого“. В тім помагав єму архимандрит Пересопницкий, Григорій (в половині XVI ст.). В перекладї особливо євангелія св. Луки форми граматичні і складня — рускі, хоч подибуємо ще звороти церковнославяньскі а також болгаризми і сербізми.

З Євангелія св. Луки[1]).

Человіку єди́ному богатому зродило поле вельми і мо́вил сам в сөбі ре́кучи, што маю́ чини́ти, не маю́ где бих зо́брал

[1]) Текст подаємо дословно з оригіналу, лишаючи також поданий там наголос, переписуючи в шкільній правописи.

жи́та мої (або пашню). І рекл так учиню, розмечу́ жи́тницу мою (клуню або сто́долу). І бо́льший по́будую, ізберу́ до неї всї жи́та мої, і все до́бро моє́. І реку́ души́ моє́й: ду́ше, іма́еш мно́го до́брого, і на мно́го лїт положеного, отпочивай, їж, пий а ве́сели ся. Рекл єму́ Бог: бе́зумне (або глу́пче) тої то но́чи ду́шу твою витягну́ от те́бе, а то́е, што́ еси́ на́готовал, кому́ бу́деть. Так єсть ка́ждий, кото́рий собі гро́мадить а не в Бо́гу богатїє.

---

2. З писань Петра Могили.

Петро Могила був сином молдавского і волоского господаря і був на той час вельми осьвіченим чоловіком. Він вчив ся спершу мабуть в школї львівского Ставропигийского братства, опісля в Парижскій Академії, служив відтак в польскім війску і брав участь в бою з Турками під Хотином. Після того постриг ся в черцї в Печерскій Лаврі і небавом став архимандритом і митрополитом. Перетворена Могилою київска братска школа в Киево-Могиляньску колеґію стала осередком тогочасної схолястичної науки.

Писаня Могили визначають ся ясностию і вправною диялектикою, але язик єго творів є сумішкою польонїзмів з церковною і рускою мовою.

З книги „Тріодіон"[1]).

1. Похвальні вірші на герб Замойских.

На пресьвітлий кле́йнот ге́рбу в коро́нї по́лской презнаменьитого, я́сне велмо́жного єго Ми́лости па́на То́маша Замо́йского[2]):

Зна́єт о марсоби́стрих[3]) юж Евро́па цно́тах
Замо́йских фебоя́сних[4]), зна́єт о клейно́тах.
Ти, що в зо́ни одле́глой, на герб оказа́лий
По́йзри[5]), як тот, позна́єш, Дом за́вше вспаня́лий!

---

[1]) Книга церковна на св. велику пятьдесятницю.

[2]) Тома Замойский, вел. коронний канцлер, син Яна, канцлера і коронного гетьмана.

[3]) воєнний.

[4]) ясний як Феб (Апольон).

[5]) порівн. польске spojrzyj.

Пойзри на три копії, котрими вспирає́т
Вікопо́мне отчи́зну, здо́бит, вившає́т.
Оба́чиш, як єст То́маш Замойский сердечний,
Як в сена́ті, в обо́зі, в парна́сі вале́чний!
Тру́дно з рук Геркуле́су снать[1]) була́ви бра́ти
О тру́дній Замо́йскому та́рчи вирива́ти!

---

3. З писань Йоаникія Галятовского.

Йоаникій Галятовский учив ся в Києво-Могиляньскій Колеґії, де був учеником Лазаря Барановича. Опісля постриг ся в черці і став пізнійше учителем а відтак і ректором Колеґії. (Умер 1688 р.). Він переняв ся засадами тодішньої диялектики і полеміки і написав чимало творів рускою і польскою мовою. Головним єго твором є „Мессія правдивий“, в котрім виступає против фальшивого месиї жидівского, що тоді появив ся був у Смирні і задля того і деякі християни занепокоїли ся і усумнили ся. Критикує він талмуд і збиває закиди жидів проти християньства.

„Ключ разумѣнія“ є підручником, в котрім зібрав Галятовский правила схолястичного красномовства про складанє проповідий і додав до того збірник своїх проповідий.

З иньших творів замітне також „Небо новоє“, в котрім оповідає про чуда Пр. Богородиці, які діяли ся також на Руси.

Язик творів Галятовского переповнений польонізмами і чужими словами, але стиль легкий а виклад займаючий.

З Ключа Разумінія.

З проповіди на Покров Пр. Богородиці.

Вітром назива́єт ся житіє на́ше тепе́решнеє доча́сноє; так мо́вит пра́ведний Йов: „Помяни́ же у́бо, я́ко дух мой живо́т“. Вітер бива́єт нестате́чний, ча́сом те́плий, ча́сом зи́мний; і житіє на́ше єст нестате́чноє: сего́ дня чолове́к весе́лий, за́втра сму́тний, сего́ дня щасли́вий, за́втра нещасли́вий, сего́ дня триюмфу́єт, за́втра ляменту́єт. Дозна́л нестате́чного жи́тія Сея́н, вели́кий сена́тор ри́мский, кото́рому пога́не як бо́гу офі́ри чини́ли, кото́рий на золото́м во́зі їздил і посло́лу з це́сарем Тиве́рієм подпи́совал ся на мі́стах, поти́м єго́ то́є щастя отмінило

[1]) поль. snać — мабуть.

ся: утя́то ему́ го́лову і труп его́ воло́чено по у́лицях ри́мских, на оста́ток в Ти́бер ріку́ вки́нено. Дозна́л нестате́чного жи́тія Белїза́рій, ге́тман гре́цкий, кото́рий ки́лка кро́лев звітяжил, поти́м ему́ ви́луплено о́чи і зоста́л жебрако́м убо́гим, так, же сто́ячи в Константинопо́лю на ри́нку проси́л людей о ялму́жну мо́вячи: да́йте пінязь Белїза́рієві гетма́нови! Дозна́л нестате́чного жи́тія Бая́зет, кроль туре́цкий, вале́чний, пред кото́рим Еги́пет, Сирия, Арме́нїя і и́ншії па́нства држа́ли, поти́м его́ Тамерля́нес, цар тата́рский, пойма́вши на войнї, всади́л в клїтку, і всїда́ючи на коня́, ступа́л ему́ на ши́ю. Дозна́л нестате́чного жи́тія Адонївезе́к, кроль ханане́йский, кото́рий міл у се́бе под столо́м сїмдеся́т кро́лев з оття́тими рука́ми і нога́ми, збіра́ючих і пожива́ючих одроби́ни па́даючії з сто́лу его́: поти́м его́ пойма́ли на войнї Ізраілтя́не і отя́ли ему́ ру́ки і но́ги; що он людем чини́л, то́е і ему́ люде учини́ли ве́длуг слов Христо́вих: „Мі́рою, ею́же мі́рите, возмі́рит ся вам". Змірила той вітер Пр. Дїва, бо відала, же жи́тіе на́ше ест коро́ткое, і пру́дко як вітер преміяет. Длято́го Пр. Дїва жила́ на сьвітї побо́жне, жеби́ побо́жним жи́тіем дочасним могла́ доступи́ти в не́бі живота́ вічного.

---

4. З наук парохіяльних Добриловского.

Жива мова україньско-руска входила протягом часу щораз більше і в церковне письменьство. Особливо бачимо у провідників змаганє зближити ся до живої мови і стати зрозумілими для простолюдя. Сьвященик Добриловский, знаний також яко поет (він був між иньшими автором розповсюдненої свого часу в Галичинї пісні „Дай нам, Боже, добрий час"), видає в Почаєві (1794 р.) „Науки парохіялнія" — „з славено-рускаго на простий і посполитий язик руский преложеннія" а се в цїли „латвійшаго простих людей і неуков вирозумленія і спасеннаго оних пожитку".

З проповіди в день Мученика Йосафата Архиепископа Полоцкого.

— Ти́миж хвале́бними сьвятих Па́стирей слїда́ми поступа́в і блаже́нний Йосафа́т сьвяти́й, когда прия́л я́ко па́стир власть і радї́ніе овчарнї архиепи́скопства Поло́цкого і епи́скопств Вите́бского, Мстисла́вского, Орша́нского і Могиле́вского.

Мнóгії в том часї на бїлой Рýссиї не сообщáли[1]) ся і не соединяли ся з св. Ри́мскою цéрквою, і повиновáти ся, чи́ли послýшними бýти не хотїли намїстникови Христóвому, Сьвятїйшому Пáпі Ри́мскому, длятóго блажéнний Йосафáт імів і дрýгії óвци, котóрия не були́ от овчáрнї Христóвия, то есть: отдаля́ли ся і блуди́ли от цéркви і к злодїєм, якови́ми в ни́нїшном евáнгелії називáет Христóс непоря́дних і неправди́вих пáстирей, приставáли. Для чогó і тих потрéба булó і до уря́ду чи́ли до пови́нности пáстирскія налéжало, ажéби Йосафáт сьвяти́й до правди́вия впровáдив овчáрнї, отдáния і увірéнния от Христá Спаси́теля Петрóви сьвятóму і егó намїстником. Що неперестáнною старáнностию, проповідáнем арти́кулов віри сьвяти́я правди́вия, і сьвятобли́вого житія́ своегó при́кладом, при лáсцї і пóмощи Бóжой скутéчне спрáвив, егдá не бýдущих в соединéнії, привíв до соединéнія, і мнóгих нáвет éресию заражéних до правовірния привернýв цéркви, і вірними Христóвими учини́в овцáми, я́ко сьвідчат списáтелї жи́тія егó сьвятóго. Імíли егó в найвишшом ушановáню так навéрненії от нéго до вíри правди́вия, я́ко теж і и́ниї правовірниї христия́не, і длятóго послýшними емý були́, я́ко пáстиреви і в вели́ком егó імíли удивлéнії, я́ко сьвятóго і прáведного. Ажé „Пáстырь дóбрый дýшу свою полагáетъ за óвцы своя“. длятóго св. Йосафáт тáкожде под'я́л мýченичество за своя́ óвци, котóрих чýлим і правди́вим був пáстирем. Оскóрдом чи́ли топорóм за соединéніе сьвятóе от Вітебских мешкáнцїв заби́тий, котóрого так за житія́ я́ко і по смéрти Бог вели́ким чудотворéнія прослáвив дáром.

VI. З шкільноі поезиї.

В Київскій Академії і в иньших школах на Руси звертали учителї особливу бачність на науку поетики і заправляли бурсаків до „поетицкого художества“, як се тодї звали. Бурсаки складали взірцем польского віршованя на духовні теми похвали, привіти, оди, елеґії і т. и. твори, що звали ся з латиньска „вірша“. Сї вірші були вложені силябічним розміром, перенятим з польского (де розходило ся о певне число складів-силяб, а не о наголос), незгідним з духом рускої мови. (В другій половинї XVIII ст. силябічний склад віршованя уступає тонічному, як

---

[1]) не сходи́ли ся, не стикáли ся.

се видно і в деяких поданих повисше взірцях). В XVII столітю таке віршоване стало загальним звичаєм; ніяке сьвято, ніяке сьвяткованє не обійшло ся без того; у всіх майже тодішних виданях або присьвята або прольоґ чи епільоґ мають віршовану форму, хоч в тих віршованях звичайно не було ні искри поезиї, анї поетичного полету.

Головною основою тих вірш були біблійні події: Різдво Христове і Воскресенє (різдвяні і пасхальні вірші), житє Пр. Богородиці і ин. сьвятих. Школярі і бурсаки виголошували такі твори, ходячи на сьвятах від хати до хати і діставали за се яку небудь нагороду.

Вже в першій половині XVII ст. появляють ся також вірші на сьвітскі, побутові або політично-суспільні теми, проникнуті гумористичним настроєм і зображенєм, навіть в біблійних темах. Київскі академісти складали також з нагоди історичних подій вірші, близькі до народних дум характером і мовою. Сї вірші приходили в народні маси з підмогою старців або в рукописах (особливо поміж грамотне міщаньство) і так ставали власностю народу, хоч імена авторів пропадали звичайно без сліду.

---

1. Різдвяна вірша.

Здорóві бýдьте з тим, пани,
З чим я ось до вас приїхáв ся,
Тай не перéчте лиш мені,
Бо я сегó не сподївáв ся.
Скажý я вам вість чýдну і дúвну,
Да тілько жаль, що половúну
Тогó вже дива позабýв.
А як по прáвдї вам признáть ся
То скáжете, що так і не стать ся,
Бо ще не бáчив, тільки чув.
Хоч сьміїте ся-ж, то се не брехéнька,
Не з сéбе я вúдумав сам; —
А нас булá там гурбá не малéнька
І я-ж був над ними там личмáн[1]);
І звáли нас: я — Опанáс,
Яцькó, Панькó, і був Протáс
Та ще й Явтýх підпáсич був у нас,
І овечáт у нас булá ватáга.

---

[1]) пастух-поводатор.

[Дальше оповідає Опанас, що пастухи побачили, як зоря на небі погоріла і як жар покраснїла, а відтак явив ся ангел і до них проковив:]

— „Ідїть біля Вихлеєма в стáню,
Там є маленькеє дитятко,
Оддáйте тóму се ягнятко!“
Оттáк нам янгол повідáв, —
„Отсé-ж сю ніч Христóс родив ся,
Син Бóжий з Дїви воплотив ся!“
І більш нїчого нам не сказáв,
І стрепенýв ся, і більш не стáло,
Та вже не видно нам егó;
Ну що-ж тут дїяти припáло,
Тут умá мойóго не стáло.
Зáраз піти ягня ловити? —
Не видна-ж тéмна ніч ходити,
А грізно янгол приказáв.
Ну, що-ж ми, хлóпцї, бýдем думáти,
Да прáвда ужé-ж скільки не чумать[1]) —
А дїлáть те, що він приказáв.
Не дóвго ми тут рахувáлись,
Пішли в кошáру до овéць,
Ягня що лýчче, те й піймáлось,
Піймáвши, пхáлись на рилéць[2]);
Ідýчи стáли совітáть ся,
Щоб ще кудú не заблудить;
А вже-ж що Бог дасть, те й бýде,
Хоч прáвда ми і грішні люде,
Між нáми тут і янгол лéтить.
Панькó сказáв: „Грішно, Протáсе,
Що янголя сюди вмішáв,
А се-ж бо прилетів до нас,
І все, що трéба, нам розказáв“.
— І тілько в стáню що впхáлись,
То дáлебі, що всї позатулялись,
Бо сьвіт великий осияв.

[1]) розбирати.
[2]) прокочена, бита дорога.

А далї трохи роздивились,
Навколїнки впали,
Ми тому дитятку поклонились,
Ягня-ж панї оддали.
„Прийми ти отсе ягнятко,
Да щоб неголодне було твоє дитятко!“
Потім звелїла нам устати,
І стала ласкаво витати,
Як будьто знала нас давно;
Біля тиї-ж близенько панї
Стояв у жовтому жупанї
Старий, сїдий чоловік,
Як будьто прожив другий вік;
Біля ясел
Стояв бичок і осел,
Понурivши головки низько,
Поглянули на нас бурлак;
Дідок ще трохи поворчавши
На вухо панї щось шептавши,
Балакав з нами сяк і так:
„Ідїть у мир і повідайте,
Що се родив ся Божий Син!“
Потім ми сказали прощайте,
І кланялись поряду всїм.
Пішли відтіль, як не бувало,
Ідучи дещо розмовляли,
Поки до міста прийшли
І по старі роздивились,
То далебі, що всї чудились —
Усе так, як було, так і є;
Потім пішли усї к домівцї
І повідали об тому дитятцї
По дворах усяк собі пішов,
Хто в право, а хто в лїво узяв
А я отсе до вас попав
І сказав, що вєлено казати,
А вас з Рівдвом поздоровляти.

(записана з народних уст).

2. З великодної вірші.

(Частина).

Єгда[1]) Юда Христá жидáм продáв
І о том вéльми захвирсувáв[2]),
Повéрг сребрáники, шед[3]) і удави ся
І перед Люципером сатанóю у пéклї яви ся,
То Люципер єгó любóвно привітáв,
І ось, так іменно, словáми єгó поздоровляв:
„Обитáй же, Юдо, брáте мій кохáний,
Бо єси друг мій, присно соізбраний[4]);
Дóбру ми з тобóю порáду мáли,
Що Ісýса Назарянина на хрест ізогнáли;
Тепéр же я тобі позволяю зо мнóю сидїти,
І я же аз пію[5]) чáшу, то й ти бýдеш пити;
Да тільки об сьóму не ізвóль скорбіти,
Що мнї бýде в день судний, те й ти бýдеш терпіти.
Нї унивáй, но пожди, пóки прийде сьвіту конéць,
І водружим на глáву твою мій прекрáсний вінéць.

(записана з народних уст).

---

3. Великодна вірша.

Се Марія сéред нóчі
Пустила ся со всїй мóчі
Плáкати на гроб Христів
На Голгóфу між кустів[6]).
І напáла[7]) там Христá
Він же Її сказáв з простá:
„Чогó Ти, Маріє, плáчеш?
Я ужé воскрéс, як бáчеш!“
Мов на пуп[8]) жиди кричáть,
Що нарýщена печáть.

---

[1]) коли, [2]) зажурив ся (zafrasował się), [3]) пішов, [4]) від віку вибраний, [5]) чашу, котру я пю, [6]) куст — корч, [7]) здибала, [8]) на ґвалт.

Задали́ жовнїрам пла́ту,
Щоб жовнїр сказа́в Пила́ту,
Бу́дьто зломи́в їх кріпкий сон,
А Христа́ хтось ви́нїс вон.
Аж Христо́с був на робо́тї,
По́куль пе́кло погаси́в
І Ада́ма воскреси́в.
Ку́ца сатана́ почу́ла,
Що і смерть уже́ засну́ла
І Ада́м сьміять ся став.
Ку́ций дявол догада́в ся,
Що воскре́с уже́ Христо́с
Та й поту́пив в зе́млю нос.
Вибіг на пеке́льну бра́му,
Аж Христо́с іде́ к Ада́му.
Бра́ма па́ла перед ним,
Мур розси́пав ся як дим.
Смерть лежа́ла у куто́чку,
Рва́ла на собі соро́чку,
Надула́ ся і сопла́
І на Бо́га щось товкла́.
Ку́ций упусти́всь із ляку,
Кру́то ста́ло небора́ку!
За́раз пе́кло погаси́в.
А Христо́с его́ спроси́в:
„Де старе́нька ба́ба Ева,
Що в раю́ вкуси́ла з дре́ва?“ —
Ку́ций ко́чергу узяв
І у пе́чі помiша́в.
Ева ви́лїзла із пе́чі,
А за не́ю і Ада́м...
Аж Христо́с сиуга́в ся сам!
Він сльоза́ми ввесь зали́в ся,
Христу́ в ноги поклони́в ся,
Гірко, гірко зарида́в
І на Еву погляда́в.
Взяв Христо́с его́ за ру́ку
І сказа́в: „Таку́ю му́ку
Ти, Ада́ме, забува́й!
Іди з Евою у рай!“

[Дальше згадано й иньших патриярхів і описано радість, яка між ними настала задля того, що Христос воскрес і побідив смерть].

Тут і ба́бки, тут і внýчки
Всї побра́ли ся за рýчки
І пішли́ у коровóд.
Сла́ва Бóгу в род і род!
Не дивýй, сьвяти́й влади́ко[1]),
Мóже для тебé і ди́ко,
Що я вірш такý сказа́в
Да і писанки не взяв!
Не за тим, щоб поскупи́в ся
А на га́рну не розжи́в ся,
А леда́чу як принéсть,
То ми зна́ем трохи честь.

(Списана ся вірша з рукописи проф. М. Максимовича з початку XIX ст. або й ще ранїйшої).

---

4. З катехизмової пісні про страшний суд[2]).

Стра́шнії трвóги на сей сьвіт наста́нут,
В той час, коли́ всіх тїла з мéртвих вста́нут.
Стемнїет сóлнце, місяць, і всї зóри
На зéмлю спа́дут з небéсной гóри.
Задрижи́т земля́ от Ангельской трýби,
Грішник з душéю з тїлом дойдет згýби.
Той день оста́тний небéс страсéт си́ли,
Отвóрит грóби, отслóнит моги́ли.
Гнилóе тїло, злама́ніе кóсти,
Зійдýт ся в той час до своéй цїлóсти.
Вéрнет ся душа́ до своегó тїла,
Аби́ ся спра́вил грішник свогó дїла.

---

[1]) З тих слів можна догадувати ся, що сї вірші виголошували семінаристи перед архиереєм.

[2]) Ви́нято з книги „Народовѣщаніе" (т. е. науки о вірі і обрядах для парохів і катехитів), виданої в Почаєві Монахами чину С. Василія В. 1786. Є се науки катехитичні з прикладами, що були доволї розповсюднені не тілько між духовеньством але й між народом.

Ста́нут в доли́нї Йосафа́та люде:
Там прия́тельство вита́ти ся бу́де.
А в той годи́нї розлу́ка наста́не,
Тут сьвітовії зва́жте християне.
Розлу́чат му́жа от вла́сної жо́ни,
Єдно́ до пе́кла, дру́ге до коро́ни.
Та́кже і дочку́ от ма́тки розлу́чат,
Єдна в ро́скоши, дру́гу злії му́чат.
Брат з бра́том, оте́ц з си́ном ся розста́нет,
Оте́ц в про́пасти, а син ся огля́нет
В не́бі: а́льбо теж оте́ц со сьвяти́ми
В не́бі: а син злий на вік з прокляти́ми.
Колй жа́лосне бу́дут голоси́ти,
Христо́с на той час бу́дет сьвіт суди́ти.

. . . .

Кай ся грішнику, мій ся до поку́ти
Переста́нь гріхо́в: в не́бі мо́жеш бу́ти.
Ласка́вий Го́сподь тебе́ не кара́єт,
Го́рких слез твоїх, спо́віди чека́єт.
Колй поку́ти не бу́деш чини́ти,
На віки в пе́клї бу́деш голоси́ти.

---

5. Пісн́ь о промислї Божім.

(Простими словеси но благоумно составлена).

Кто ти́лко зна́єт, же Го́сподь на не́бі,
Неха́й ся не жу́рит о своє́й потре́бі;
Єсли створитель розказа́л нам жити,
То Он обмислит, что я́сти і пити;
Оде́жду дасть грішному тїлу,
Упа́сти не дасть сво́му дїлу,
То́кмо Твоя́ спра́ви
Кинь в руцї ласка́ви
Бу́ди до́брой во́ли
Не зги́неш ніко́ли
При Єго́ помощи.

Бідния птици ни орут, ни сіют,
Хоч би збирали, гдеж тое подіют?
Єднак Небесний Отец всіх тих живит,
Кажда ся к Нему своім оком дивит
Он небо облаком покриет
Он землю дробним дождем злиет
Годует бидлята
Навет пташенята
Не скупит як дати
Каждому звіряти
Благословит щире.

(З Богогласника 2. вид. 1805).

---

6. Пісньь Преподобному Отцу Алексію, Человіку Божію.

Коханаго ся остала
Мати сина і ридала:
Ах мні! оплаканий сьвіте!
Сину, Алексію цьвіте!
Я тебе, сину, кохала
Утіхи-м ся надіяла,
Нині з туги умираю
Єгда тя не оглядаю.
Не так ся я сподівала
Ґди-м тя, чадо, пістовала:
Мнілам, же чрез тебе, мати,
Буду в радость опливати.
Веселіє зготовала-м
Сосід, ближних, всіх созвала-м,
Гдежесь, младенче прекрасний?
Вся тя жаліють безгласни.
Чертог сьвітло украшенний
Драгоцінно упещренний,
Злато, шелкови одежди
Тліют, лежат без надежди.
Желаєт тя обручница,
Тужит смутно як горлица,

День, нощ слёзи ізливáет:
Дру́га своегó ридáет.
Птúци вéсело сьпівáют,
Птенцáми ся утїшáют
А я от жáлости млїю,
Тебé, чáдо, неімію.
Нинї есмь окаяннїйша,
В тузї, смýтку послїднїйша;
Сúну, аз без тéбе мáти
Бідна что імам начáти?
Єслú на нас печалýеш
Чем отцá не помилýеш
Стáрца, іже скóрой жáждет
Смéрти, бо без тéбе стрáждет,
Плáчем нáшим умилú ся
К нам до дóму возвратú ся,
Чáдо, сéрцем тя жалáем,
Всегдá смýтни виглядáем.
Отшéл ли есú в пустúни,
Забúв сьвітлия родúни?
Убо вселюбéзний сúну
Молú о нас Бóга вúну.

(З Богогласника 2. вид. 1805 р.).

7. Надпись на гробі Сагайдачного.

Тут зложúл Запорóзкий ґéтьман своï кóсти,
Петр Конашéвич, рáнний в войнї: для вóльности
Отчúзни, ґди на-нь Тýрци мóцно натирáли,
І пóстрелов смертéлних кілька му задáли:
Котóрими зранéний, животá доконáл.
Віри Бóгу і крáлю і войську доховáл.
І умéр борóнячи мúра ойчистого:
За што узúч му, Твóрче, нéба вечúстого,
Як ревнúтель віри благочестúвої,
В котóрой бил вúхован з молóдости своєї,

Року тисяча шестьсот двадесять второго,
Погребен в монастирі Брацтва Кіевского,
На котрий тисячий кілька офіровал,
Аже би там науки фундовано, жадал.

---

8. Полон польских гетьманів.

От так пиха наробила лиха коронному Потоцькому,
От так була і тобі скрута польному Калиновському.
От там жолніре ідіте сьміло на зимовиско,
В Білгороді в загороді майте становиско.
Нехай християне ваші подоляне порозпложують кури
Що виловили, виносили ваші джури.
А ви в татарах в тяжких кайданах до смерти сидіте,
Як ми од вас, так ви од нас тепер потерпіте.

(З рукописи XVII ст. літописи Єрлича).

---

9. З віршів гетьмана Мазепи.

Всї покою щире прагнуть,
А не в єден гуж[1]) тягнуть,
Той на право, той на ліво,
А все братя, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
От Жовтої взявши Води;
Прев[2]) незгоду всї пропали,
Сами себе звоєвали.
Ей, братища, пора знати,
Що не всїм нам пановати,
Не всїм дано всеє знати,
І річами керовати!
На корабель поглядімо
І як много, полічімо,

---

[1]) не до одної мети, не однодушно. [2]) через.

Люду; однак сам керує́ть
Стирник[1]) і сам управує́ть;
Пчулка бідна матку маєть,
І опов послухаєть.
Жаль ся, Боже, України,
Що не вкупі маєть сини!
Єден живе́ть із погани,
Кличеть: „Сюда Атамани!
Ідім матки ратовати,
Не даймо єй погибати!“
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
„Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Кди аж по Дніпр Туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в конець сил не міла!“
Третій Москві юж голдує́ть,
І єй вірні услугує́ть:
Той на матку нарікаєть,
І неволю проклинаєть:
„Ліпше було не родити,
Нежле в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руінують.
От всіх не маш вичливости,
Ані слушной учтивости:
Мужиками називають,
А подданьством дорікають.
Чом ти братов не учила,
Чом от себе їх пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо отбувати!“
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тілько заволаю:
„Гей, панове єнерали,
Чому-ж єсте так оспали?

---

[1]) Sternik, керманич.

І ви, паньство полковники,
Без жадної політики,
Озьміте ся всї за руки,
Не допустіть горкой муки
Матцї своєй болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набувайте,
Острих сабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте:
Нехай вічна будеть слава
Же през шаблї маем права!“

---

10. З творів Григорія Сковороди.

В другій половинї XVIII ст. визначив ся поміж україньскими письменниками незвичайним впливом на тогочасну суспільність Григорій Сковорода. Він родив ся 1722 р. в Чернухах, в Полтавщинї, в незаможних родителїв-козаків. Першу осьвіту побирав він в київскій духовній колеґії. Сковорода вивчив добре клясичні мови старинні, а крім тих еврейску і німецку та польску, фільософію, теольоґію і природні науки. Ще висшу осьвіту добув собі Сковорода, поїхавши в західну Европу, де познакомив ся з ученими людьми і з основами західно-европейскої науки й фільософії. Вже за молоду проявила ся у Сковороди велика охота до педаґоґічної дїяльности. Спершу був він учителем поезиї в Переяславскій семинариї, а відтак приватним учителем у богатого україньского пана Тамари, де прикладав свою теорию вихованя: не набивати голову ученика всякими відомостями, а лише помагати єму своїм розумом дійти до правди та розвинути природну вдачу ученика.

У Сковороди були головними прикметами жива любов природи України і україньскої мови — і се тягнуло єго все на рідну Україну. Пробуваючи у Тамари серед сїльского житя, обмірковував він свої думки і чутя, які виливав у віршах і байках на тему: живучи на землї, звертай свої думки на небо.

Опісля дістав він посаду учителя поезиї в харківскій колеґії, де цариця Катерина II. дозволила завести додаткові кляси, щоб в них викладали деякі нові науки, а між иньшими „правила добронравія“ (моральну фільософію-етику). Сю катедру засновано мовби специяльно для Сковороди. Він взяв ся з великим жаром до сих викладів, бо тут міг виявити свої погляди. „Весь сьвіт,

каже він у вступній промові, спить, та ще й спить так міцно, ніби его прибито. А учителї та вихователї не тільки не будять, не підворушують его, але ще й присипляють его, мовби говорили: спи, не бій ся, місце гарненьке, нема чого бояти ся?!“ Тодї-ж він написав і свою розвідку „Начальная двер ко християньскому добронравію“ для молодого шляхетства в Харківщинї, яко рукописний підручник для своїх учеників. Вступна промова до его викладів обурила сьміливим висловленем думок его товаришів-учителїв, в его писанях винайшли думки, які тодї вважали невідповідними й шкідними і мимо оборони з его боку, мусів він полишити свою катедру й виїхати з Харкова.

Покинувши сю урядову посаду, ходив Сковорода у великій бідности по Українї по хуторах, монастирях, та сїльских хатах і вчив людий своїм власним житєм і порадою в школї, в хатї, на цвинтарі, на шляху, де тільки можна було. Хоч не був аскетом і любив веселе товариство, однак дуже мало потрібував він для свого житя. Любив він дуже природу і музику і сам не тільки вигривав на флєтї, але складав піснї церковні і сьвітскі. Житє на самотї виробило з него чоловіка сталого, самостійного й незалежного. Головною прикметою его вдачі був нахил до сатиризму.

Перед смертю поїхав він до свого щирого приятеля Ковалиньского, з котрим познакомив ся ще в Харкові, і умер на его слободї Іванівцї (1794 р.). На своїй могилї казав собі написати: „Сьвіт ловив мене, але не спіймав!“. Моралїст-фільософ Сковорода нагадує своєю діяльностю Сократа. Він за житя не надрукував нїчого із своїх творів. Єго твори — се фільософічно-моральні або теольоґічні проповіди, дияльоґи, розправи писані тогочасною книжною мовою з намаганем на московщину. Крім того писав він байки прозою і вірші, в котрих проявляє ся вплив української народної поезиї п. з. „Сад божественних пісней, прозябший із зерн сьвященого писанія“.

1. Пісня.

Всякому го́роду нрав[1]) і пра́ва;
Вся́ка имі́ет свой ум голова́;
Вся́кому се́рцу своя́ єсть любо́в,
Вся́кому го́рлу свой єсть вкус како́в.
А мнї одна́ то́лько в сьві́тї дума́,
А мнї одно то́лько не йдет з ума́.
Петр для чи́нов[2]) у́гли па́ньскії трет,
Федька-купец при аршйнї все лжет.

[1]) звичай. [2]) уряд.

Тот строїт дом свой на новий манїр.
Тот все в процентах: пожалуй повір![1])
А мнї одна только в сьвітї дума,
А мнї одно только не йдет з ума.
Тот непрестанно стягает ґрунта.
Сей іностранни[2]) заводит скота.
Ті формирують на ловлю собак,
Тих шумит дом от гостей, как кабак,
А мнї одна только в сьвітї дума,
А мнї одно только не йдет з ума.
Строїт на свой тон юриста права.
З диспут студенту трещит голова.
Тих безпокоїт Венерин амур.
Всякому голову мучит свой дур.
А мнї одна только в сьвітї дума,
Как би умерти мнї не без ума.
Смерте страшна, замашная косо!
Ти не щадиш і царских волосов,
Ти не глядиш, где мужик, а где цар,
Все їси так, как солому пожар.
Кто-ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чия совість, как чистий хрусталь.

2. Пісня.

Ой ти, птичко жолтобоко,
Не клади гнїзда високо!
Клади на зеленой травцї
На молоденькой муравцї.
От, яструб над головою
Висит, хочет ухватить,
Вашою живет он кровю
От, от кохтї он острит!
Стоїт явор над водою,
Все киваєт головою.
Буйні вітри повівают,
Руки явору ламают.

---

[1]) про мене — покредитую.
[2]) заводить чужосторонну скотину.

А вербо́чки шумя́т ни́зко,
Волоку́т мене́ до сна́.
Тут тече́т пото́чок бли́зко;
Ви́дно во́ду аж до дна́.
На что-ж мені́ замишля́ти,
Что в селі́ роди́ла ма́ти?
Неха́й у тих ко́зок рве́т ся
Кто висо́ко в гору́ дме́т ся,
А я бу́ду собі ти́хо
Корота́ти ми́лий вік.
Так мине́т мене́ все ли́хо,
Щасли́в бу́ду чоловік.

3. Пісня про смерть.

Ой смерть моя́ дорога́я
Ти от Бо́га при́сланая!
Зажди́ мені́ час-годи́ну,
Закіль зберу всю роди́ну!
А смерть годи́ни не зажда́ла
Так я й роди́ни не зобра́ла.
Не при́брана, не гото́ва,
Іди́, душа́, хоть тако́ва!
Ой, я в пи́тки, а я в гу́льки,
А об сме́рти нема́ ду́мки.

---

11. З леґенди Пекельний Марко.

Основою віршованої поеми „Пекельний Марко“ єсть вандрівка Марка до пекла і переполох, який він там викликав, розгоняючи чортів і визволяючи з мук грішні душі. Марко являє ся в пеклї не наслідком одолїваючих єго мук, а з наказу св. апостола Петра, щоби побачити там всякі муки грішників і оповісти про се людям. Після побуту Марка на довго опустїло пекло, однак потім оно знов залюднило ся наслїдком гріхів запорожців. Поема має отже дидактичну цїль, щоби впливати на слухачів або читачів, для котрих була призначена, а була она зложена для запорожців і мабуть на самім Запорожу. Сей твір походить неперечно з кінця XVIII ст., а мовою і складом живо нагадує тогочасні різдвяні і пасхальні вірші.

[Після переказу був собі козак Марко, завзятий ледар, що не поважав ні батька, ні матери і нікому не давав спокою. Раз з'явив ся єму у сні св. Петро і приказав єму піти до пекла та виганяти звідтам чортів, визволити запорожців спід їх влади і відчинити у рай застави та їх там впускати, щоб Господа прославляли].

— Сказáвши се, сьвятúй Петрó десь дів ся,
А наш Маркó аж у пéклї опинúв ся.
Єгó-ж чортú як уздріли,
То мов гáлич кругóм обсїли.
Нїчого не питáють,
Тільки мов котú хвостáми виляють[1]).
Аж ось одúн біс нагодúв ся,
Та з крюком[2]) до Маркá схилúв ся,
Та хотїв вже єму́ вітáння вчинúти,
Щоб крюком в рéбра зачепúти.
Та тільки налáгодивсь се зробúти,
Як перестáв до рáзу жúти.
А Маркó узявши чортів крюк у рýки,
Став чортів оглядáти,
Чи не кúнеть ся хто в пять крюком зачіпáти.
А чортú так полякáлись,
Що аж на вúшче гілля повбирáлись
Та як котú замявкотáли,
І хвостáми ще більш замахáли.
— „Се у вас, кáже Маркó, такі звичáї,
Щоб козаків так зустрічáти,
Та за рéбра, мов собáк чіпляти?
Стрівайте-ж, я вас помуштрýю!“
Та сказáвши, почáв крюком махáти,
Та чортів з гілля, як грýші збивáти.
Чортú-ж до Маркá як не наближáлись
І як до йóго вже не присїкáлись,
Та не мáли сúли єгó зачепúти,
Абó чим вразúти,
Бо Маркá сьвятá сúла обороняла
І чортів геть відпихáла.
А Маркó знай однó — махáє
Та чортів з дерéв збивáє,

[1]) вимахують, [2]) гак.

Колй ось сам люцйпер нагодйв ся,
Та, глядючй, ще трохй не сказйв ся.
— „Се, кричйть, упять на той сьвіт ганяли,
Та з відьмами бенькетували?
Геть беріть мені вараз мітли,
Та вичищайте все відтіль“.
Одйн чортяка мітлу взявши,
Та до люцйпера пришкандибавши
Став так єму отповідати:
„Се була у нас, пане люцйперу, бійка,
Та така, що як і пекло стало,
То сего у нас ніколи не бувало!
Забрів до нас якийсь волоцюга,
Та вже нїхто як козарлюга,
А ми хотіли єму честь чинйти,
Та крючий за ребра зачепити.
Та він почав тоді крюком махати,
Та нас з дерев скидати,
Нівечити та клинцювати.
Багато наших, як бачите, побйто,
А деякі хоч і поховались
Та сраму[1]) на весь вік набрались“.
— „А де-ж се той козарлюга,
Розтриклятий волоцюга?“
— Кричйть люцйпер, розходйвшись.
— „Та ви бо, каже куций тйшче,
Та держіть голову понйжче!
А то він крюком раз як влучить,
То й макітру вам з шиї злущить!
Ось дивіть ся, пане, він за кущом прихилйв ся,
Та вже й на вас крюком намірив ся“.

[Зляканий люципер став просити Марка, щоб він не махав крюком і запросив єго до своєї хати та став єго розпитувати, що єго занесло в пекло. Марко відповів на те, що бажає пізнати, яку роботу тут треба робити, щоб повернувши на той сьвіт розказати людям і так чортів з землї виперти, щоб людий не губили і ними пекла не гатили. Люципер угощує відтак Марка, щоб єго приєднати. Як чорти розбенкетували ся, вишукав Марко козацке багло (яму), охолодив єго в огню, а тоді й коваки стали єму помагати: відкрутили послїдний заслін і затопили від разу всїх чортів].

[1]) сором.

Тодї я́нголи ста́ли налїта́ти
Та козаків з пе́кла визволя́ти,
Котрі спасе́ння у Го́спода зодба́ли
Тим, що покая́ніє вчиняли.
Сто лїт пе́кло пустова́ло,
І так було́-б і пропа́ло
Та козаки́ поча́ли грішити
Та Го́спода гнївити.
З то́го опять чорти́ напло́дились
Та пе́кло поча́ли робити,
Щоб де було́ коза́цким гріха́м жити.
А Марка́ й до́си не забува́ють,
Та знай одно́, що тільки ла́ють.

VII. З драматичних творів.

Учителї поетики в Київскій Академії складали під впливом західно-европейских взірців **шкільні драми**, задля поучаючої забави учеників і лїпшого затямленя біблїйних подій. Були се передовсїм духовні містериї[1]), присьвячені дням страстий і смерти І. Христа. Більш до вподоби рускій вдачі припадали різдвяні драми, позаяк при нагоді сеї веселої події міг проявитись вроджений українско-рускому народови гумор. Межи актами містерий вже з кінцем XVI ст. почали вставляти жартовливі сцени, звані задля того „інтермедиями“ та „інтерлюдиями“ (або в тодїшній книжній мові „междувброшенними забавными игралищами“), що вже рано стали рамкою для розвитку зовсїм народного і реального театру.

1. Інтермедиї Якова Ґаватовича.

З початком XVII ст. появила ся друком „Траґедия або образ смерти пресв. Йоана Хрестителя“ Якова Ґаватовича або Ґавата, що був бакаларем свобідних штук і фільософії та лат. канонїком у Львові. Сама траґедия була написана по польски і иньшим автором, а по другій і третій дії були вставлені інтермедиї, написані язиком близьким до нинїшньої рускої мови в Галичинї. Хоч тема сих інтермедий перенята, чужосторонна, однак обрібка її визначає ся живим оригінальним гумором і реалїстичним зображенем.

[1]) Грецке слово, значить **тайна**. Так називали сценїчні вистави, які витворили ся на основі богослуженя і обрядів латиньскої церкви.

З другої інтермедиї.

[Тут виступають три селяни: Максим, Грицько і Денис. Два перші продали воли на ярмарку" і раді, що не будуть відрабляти „шарварку" тими волами, збирають ся служити на финсї (на сплавах) і гнати плоти на ріцї. Їх доганяє Денис і просить ся до їх спілки. За якийсь час Денис просить їсти, бо забув купити хлїба. Але й у товаришів хлїба нема. Поступивши кілька кроків, почули мужики запах пирога, а поглядївши, найшли пиріг на траві. Денис замічає, що пиріг за малий для трех і радить покласти ся спати, а відтак присудити пиріг сему, що мати ме найкрасший сон. Всї кладуть ся і поки два сплять, Денис з'їдає пиріг і будить товаришів. Они оповідають свої сни:]

Максим. Гей, брат, я-м в нéбі бив. Гей, теж ся там хорóше мів,
Гей, гей, тож трýдно сказáти, що-м я могл огледáти!
Та тож нéбо, як золотúй зáмок, що такóй робóти
В сьвітї-м не видáл крáсної. Мýри міет золотиї
Та камéнями сажéні дорогими: суть зелéні
Суть білиї, червлéниї, суть блакитні та сьвітниї
Та і мост єсть там золóтий. Та я собі перед врóти
Стою, аж там викрикáють ангéли, ті же сьпівáють
Хорóше. Та сьвятúх мнóго стоїть вéльми; ось я тóго
В нéбі ся там насмотрúлем і Гóспода там вúдїлем
Бóга, як седúть за стóлом, а всї бють перед ним чолóм.
Та ся і всї так жегнáють[1]), як ми в цéркві, та сьпівáють.
Потім Бог Гóсподь носúти їсти казáл, та служúти.
Що живéє ся рýшило. От, брáтя тот ся ми снúло.
Денис. То юж цї все вúповідил?
Максим. Іще: бо-м там внет зеглúдїв,
Що потрáви принéсено, та й мене за стол всажéно.
Гей, бúло-ж, бúло-ж там мнóго їсти! Не пребáчу тóго.
Бúло мясо, поросята, бúли пéчені курчáта,
Бúло там і варéноє та бúло і смажéноє.
Все хорóше і з юшкою білою та і жóлтою.
І тїсто бúло варéне, смажéне та і печéне,
І пирогú там бúли та і бóрщика зварúли,
Та бúла і капýста і горóх, бúла кáша
Та бúла там і ботвúна[2]) і вшелякая зверúна.
От так ся в нéбі мілем, на бенкéтї, що там бúлем.

---

[1]) хрестять ся. [2]) козина.

Грицько. То я, бра́тоньку, в пеклї бив. Ой там же біду терпів.
Чарне́вци[1]) там по голові били мя, та по хребто́ви
Лїтевнове[2]), та там всього видїлем много.
Всї горе́ют аж по у́ши. Біда́-ж там і моє́й ду́ши
Била; та на вічнії віки, ка́жут, будеш терпіть му́ки.
То-то́ ся менї лише́ снило; бода́й ся тото́ не трапило.

[Дальше оповідає Денис про себе, що до него прийшов ангел, потягнув его за волосє і посадив на небі. Денис нібито просив Максима, побачивши его в небі, як він там гостив ся, щоб єму дещо дав з того, але Максим відповів: „Таж там маєш пиріг!“ Той ангел сказав: „Тут тебе́ не треба, раз побачив ти товариша а другий сидить в пеклї“ і поставив мене коло огню. А тут Грицько нібито кивнув і сказав до Дениса: „Ти вже мене не побачиш, возьми там той пиріг і з'їдж, бо я буду терпіти тут вічні муки“. Потім ангел нібито знов поставив Дениса на давне місце і він з'їв пиріг].

Максим. Либо́й?![3])
Денис. Ой так.
Максим. Ой Дени́су, іди́-ж ти собі к бісу.
Коли́ не бу́деть пиро́га, бу́деш пла́кати на Бо́га.
Денис. Вша́ко-ж ти ся наїв на не́бі.
Грицько. Як я, баламу́то, тебе́ почну́ па́лицею взбира́ти,
Не бу́деш ти жартува́ти.
Денис. Ось біда! з'їсти пиро́г каза́ли, та ся розгнївали.
Максим. Іди́-ж, іди́-ж, ску́де й прийшо́в,
Хоть бись і до біса пойшо́в.
Денис. Коли́-м пиро́г з'їв, не дба́ю, та юж з ва́ми жегна́ю.
(Утїкає, а они за ним).

---

2. З вертепної драми.

Побіч шкільних драм розвинула ся і стала на Руси вельми популярною вертепна драма. З вертепом ходили на Українї київскі бурсаки по селах, а й тепер ще ходять колядники і в вертепі зображають окрім поважних подій з історії Рідва Хр. також комічні сцени з народного житя.

Вертеп має вид дімка заввишки на $^3/_4$ метра а завширшки більш метра з двома відділами, горішним і долішним. За задною стінкою вертепа находить ся режісер драми і поводить куклами крізь щелини зроблені в помості театру і говорить за дієві особи

---

[1]) горішні дияволи, [2]) летучі біси, [3]) не вже-ж.

ріжними голосами. Дія починає ся в горішнім відділї, де находить ся св. Родина, а відбуває ся після біблійного оповідання і відкриває ся хоральною піснею. Відтак в горішнім відділї виступають пастухи, коли тимчасом хор ще сьпіває всякі канти, стають перед Пр. Дівою і випросивши дозвіл засьпівати, колядують:

Нова́ ра́да ста́ла,
Як на не́бі хма́ра,
Над верте́пом зьвізда́ я́сна
На увє́сь сьвіт осия́ла.
Де Христо́с роди́в ся.
З Діви воплоти́в ся,
Там чоловік перед Бо́гом
Пеленами пови́в ся.

Перед тим дитя́тком
Пастушки́ з ягня́тком
На коліна упада́ють
Христа́ Бо́га вихваля́ють.
Про́сим Тебе́, Ца́рю,
Небе́ський Шапа́рю,
Пошли́, Бо́же, мно́га літа
Се́му господа́рю.

Відбувають ся відтак в долїшнім відділї стріча з Іродом трех царів, що йдуть Христу поклонити ся, але опісля до него не вертають, дальше плач Рахилї по убійстві дитяти, поява смерти з косою у Ірода і чорта, котрий приказує їй убити его, а хор кінчить кант:

Не відав же він,
Що вже істреби́т ся
І ца́рство его́
Вконе́ц разори́т ся,
Заслу́га его́
Зна́тна всім і я́вна
За теж і пеке́льна
Бездна ізготованна.
О Іроде преокая́нний!

Друга часть вертепної вистави містить в собі сьвітскі і чисто народні сцени. Виступає іменно дїд і баба, потім солдат і красавиця, опісля гусарин і мадярка, танцюючи під звуки пісні; за тим слїдує комічна сцена між циганом, его сином а циганкою. Відтак являє ся пан з панею в польских костюмах і молодий хлоп, а на останку запорожець. Слїдує сцена з шинкаркою і жидом-арендарем і запорожцем та чортом і циганкою. Комічна сцена з мужиком Климом і жінкою, дяком і школярем Іванцем і появою нищого Савочки, що просить публику о добровільні дарунки, кінчить ся вертепна драма.

Устна словесність народна.

Україньско-руский нарід має здавна, ще навіть з часів дохристияньских свої словесні твори, як: пісні, думи, казки, переказн, повіря, приповідки, загадки і т. и. Се література справді „народна“, позаяк нарід витворив її сам, без пера і паперу, майже зовсїм незалежно від письменьства та осьвіти і переказуючи устами своїми від поколїня до поколїня, зберіг до наших часів. Тому сї твори називаємо „устною“ словесностю. Твори устної словесности мали багато авторів, справдїшних поетів, котрі й самі не знали, що слово їх буде таке живуще; позникали они без слїду а їх твори дожили аж до нашого віку, але в самій основі творцем устної словесности є — сам нарід. Устна словесність є плодом — одного сьвітогляду, одного духа, — духа народу. В нїй виступає его житє, виступає сам нарід з тисячилїтним своїм досьвідом. Переходячи переказом від поколїня до поколїня, мало котрий з тих давних творів словесних не попсував ся, а все-ж таки і ті останки устної словесности дають нам виразний образ руської старовини.

Наукові досліди найновійших часів на полї устної словесности народної виказали однакож, що так як устна словесність витворила ся в народї протягом цїлих віків, то можна в її основах добачити ріжні верстви, в яких она серед всяких впливів зложила ся в нинїшній формі. Так неперечно слїдно там верству давних арийских переказів, дальше переказів европейских, відтак верству загальнославяньску, а на останку — руску. В обсягу руської племінної окремішности бачимо наверствоване поганьских останків і християньских поглядів; єсть верства, що протягом часу повстала під впливом иньших народів, дорогою перенятих устних переказів або книжнолїтературних творів. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже многих творів україньско-руської устної словесности з подібними творами иньших народів, хочби зовсїм иньшого племінного походженя.

Споминн про народні пісні і ин. твори устної словесности находимо вже в давних памятниках і літописях книжної рускої літератури. Початковий літописець (Нестор) користував ся народними переказами; в Поученію кн. Володимира Мономаха є згадка про весільні пісні; у Волиньскій літописи про пісні, які сьпівано в честь князів Данила і Василька по побіді над Ятвягами. У польского ґеоґрафа Сарницкого (під р. 1506) стрічаємо згадку, що Русини в походах в честь славних войовників складали пісні, звані й тоді вже думами.

Однак з творів устної словесности аж до другої половини XVIII ст. ніхто не записав нічого, бо давні рускі письменники, майже самі духовні, уважали сї народні твори богопротивними „пѣснями бѣсовьскими", осуджували народні звичаї і пісні, та ще від XIV. аж по XVII. столітє рускі духовні виступають против т. зв. „двоєвірія", себ то змішаня поганьских вірований і християньскої науки, що зберегло ся і до наших часів та витиснуло зовсїм окремішне пятно на цїлім сьвітогляді українсько-руского народу. Так дивили ся старосьвітскі рускі письменники на твори устної словесности з релїґійного погляду. Але й пізнїйші письменники не прикладали до сих творів ніякої ваги і вважали їх малоцїнними або пустими. Так н. пр. Яким Єрлич в своїй лїтописи про війни Хмельницкого погордив народними думами, подавши тілько силябічні вірші, зложені київскими академістами.

Аж в другій половині XVIII. ст. починають учені і письменники звертати бачність на народні звичаї і на твори устної словесности. Посеред українськоі осьвіченої суспільности будило ся зацікавлене до своєї старовини і народности і природне чуте любови до рідного краю спонукувало до збираня історичних переказів і народної поезиї. Але хоч перші українські етноґрафи були самоуками і не уміли ще науково обходити ся з предметом, все-ж таки в суспільности будили ся почуваня і здогади про значінє народности, про потребу її вивчувати а висліди сего вивчуваня прикладати до житя. З поетичним настроєм, який в українській суспільности викликали твори устної словесности, зродила ся думка, розвивати лїтературу для свого народу на тій мові, якою зложені твори устної словесности, покористувати ся тою мовою для нових творів лїтературних, навіяних житєм і духом українсько-руского народу. Тим способом устна словесність народна стала підвалиною, на якій оперло ся українсько-руске письменьство найновійшої доби, — она єсть богатою живущою криницею, з котрої черпали

і довго черпати-муть письменники взірці для своїх літературних творів. По переказу знаємо, що Шевченко на вколішках читав народні думи і величав їх україньским Гомером. Сими словами засьвідчив він, що україньско-руска література оперла ся на народну так само, як і грецка поезия на Гомерові поеми, що она має підставу дуже широку і корінь саморідний.

Задля того твори устної словесности народної попереджають вибір з творів україньско-руської літератури XIX. ст.

I. Народні пісні і думи.

Найбогатший відділ устної словесности творять всякі пісні. Многі з них зложені імовірно ще в дохристияньских часах, иньші походять з пізнійших історичних часів. Що до характеру їх змісту можна пісні поділити на 1) обрядові, з мітичною основою, що вяжуть ся з порами року і припадаючими в них сьвятами, н. пр. коляди, щедрівки, веснянки, гаївки, купальні, 2) пісні, що відносять ся до подій і обставин родинних н. пр. приколискові, весільні, сирітскі, похоронні (голосіня) і т. и. 3) пісні, що вяжуть ся з всякими занятями н. пр. обжинкові, чумацкі, воялцкі і т. п. (себ то суспільні або громадяньскі), 4) пісні про історичні події — думи, 5) пісні релігійно-моральні.

1. Обрядові пісні. Бачність народу в часї поганьства звертала на себе передовсім переміна сьвітла і темноти, тепла і студени, весняного житя і зимового завмираня природи. В сій безнастанній переміні добачав нарід вічну боротьбу сьвітла, житя, добра з тьмою, мертвотою і злом, і протягом довгого часу набрав віри в побіду сьвітла над темнотою, добра́ над злом. На тій основі виробив ся у народу в поганьских часах дуалістичний сьвітогляд боротьби сьвітла з темнотою, дня з ночию, розбудженої до житя природи з смертоносною силою зими. Уява народів добачала сю боротьбу так в зміні дня і ночи, як і протягом річного обігу сонця. З обігом сонця вязали ся пори року, а з тими всї празники, котрих значіня треба глядіти в явищах сих пір року. В житю такого хліборобского народу, як україньско-руский, мали пори року велике значінє, а поодинокі рокові празники були мовби певними точками, що управильняли річну діяльність житя.

„Зворот сонця на зиму“ в хвилї, коли оно стануло на найвисшій точцї свого оживляючого впливу на землю, і повільне наближуванє его до зими, що заморожувала живу і цвитучу природу,

„зворот сонця на літо“ в хвилї, коли переломила ся сила зими, а природа з наближенем весни скинула зимові пута, і розцьвіт природи в цїлій красї і силї під впливом соняшного проміня — се тї головні дїї природної мітичної драми, які нарід щорічно виводив на видівню серед сьпівів, игр та хороводів.

Коли по найдовших ночах починає прибувати дня а „сонце звертало ся на літо“, сьпівано пісні для звеличаня сонця (Дажбога) звані колядами. А позаяк після заведеня христианьства на той час припадало сьвято Рідзва Хр., злучила ся коляда, сьвято рідзва сонця, з християньским сьвятом Рідзва Хр. Сьвято коляди було першим празником в честь сонця, а за ним слїдували иньші. Коли сонце доходило з весною до більшої сили, тодї сьпівали веснянки і гаївки в часї, коли нинї припадає Благовіщене, Великодня і Томина недїля (проводи). В часї, коли за поганьских часів сьпівано русальні пісні (в честь поганьского празника Русалок, схожого з римскими rosalia а грецкими русалія), нинї християньска церква поминає померших перед 7-ою недїлею по Великоднї, в суботу перед Зеленими сьвятами. В часї найбільшої сили сонця обходили погани лїтний празник Купала, що знов сходить ся з христ. сьвятом Івана Хрестителя і тодї сьпівали купальні пісні.

Се були тї головні обрядові пісні з мітичною основою, на які перегодом християньска церква витиснула своє пятно. В тих піснях і обрядах, які відбували ся підчас тих і иньших соняшних празників, зображувано зміну весни, лїта, осени і зими, пробудженє і розцьвіт природи, а відтак з ослабленем і зменшенем сьвітла і теплоти завмиранє ростинної сили природи, що видавала ся мовби похороненою підчас зими. З празником Коляди лучимо почесть для померших предків роду („дїд“), а в жертву приношено їм кутю, яку ще й нинї приносять на поминки за померших. До неї домішують мак, символ вічного сну, смерти. Однако в обрядових піснях можна найти не лише виключно мітично-релїґійну основу, не тільки останки давного величаня поганьских богів, але треба глядїти і давного величаня героїв і князів. Деякі коляди і щедрівки зберегли слїди удїльної доби дружинної і княжої і творять таким побитом перехід від мітичного епосу до історичного епосу дотатарскої доби. Сї пісні задержали ся найбільше в Галичинї, на Волинї і почасти на Полїсю, бо тут в Галицко-Волиньскій землї, після погрому Київского князівства Татарами, дальше розвивало ся те житє, яке виробило ся в XII. ст. в цїлій удїльній Руси.

2. Піснї родинні. В ніяких піснях не виявило ся стілька сердешности і чутливости, як в піснях, що відносять ся до обставин сем'ї (родини), а особливо в двох найважнїйших — хвилях людского житя — весїлю і похоронах. Піснї весїльні, як і взагалї всї піснї, яких основою є відносини мужчини до женьщини, а також похоронні піснї (звані також плачами або голосїнями) визначають ся не лише великим богатством культурно-історичного матеріялу, але й справдїшньою високою поезиєю і незвичайно трогаючою чутливостю. В піснях весїльних зберегли ся спомини з доісторичних часів і патриярхального устрою сем'ї. Більша часть весїльних образів символїчна і алеґорична, а то, що нинї є лише обрядом, було колись дїйсностю. Багато є в них останків поганьского вірованя, що опісля перемішали ся і влили ся в християньскими звичаями і поглядами.

Смерть кого-небудь в сем'ї і похорони становлять також тему численних пісень, званих плачами, в котрих проявляє ся не лише жаль і смуток по вмерлім, але там находимо також натяки про похоронні обряди і про те, як нарід уявляє собі житє по смерти. Сї плачі витворили ся на основі на пів мітичній, на пів християньскій, як велика частина народної поезиї. Природа бере участь в жалю по вмерлім, вмерлий порівнує ся з сонцем або місяцем, а смерть з заходом за горами і лїсами. Смерть являє ся чорним вороном або кощавою жінкою — она невмолима. Вмерлий, що пішов у „далеку, незнаєму доро́гу“ або „країну“, не пропав на віки, єго „дожидають в гостї“. Єго поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“, а також на „проводи“ або „русальний день“ (субота перед зелеными сьвятами). Для него заставляють їду і воду на могилї, або дожидають дома, лишаючи місце за столом і відчинене віконце, котрим влїтає єго душа. Деякі епізоди плачів прибирають характер епічних оповідань, і визначають ся гарними і поетичними порівнанями і поетичною окрасою.

3. Піснї суспільні або громадяньскі. В піснях сего відділу зображене положенє ріжнородних суспільних і громадяньских обставин і сюди належать: козацкі, гайдамацкі (і про опришків), вояцкі, бурлацкі, чумацкі та кріпацкі піснї. Всякій роботї в сїльскім побутї товаришують відповідні піснї (н. пр. обжинкові піснї). Окружаюча природа і внутрїшнїй народний побут, суспільний, громадяньский і родинний надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного житя, яких ми не най-

демо в сухих літописних оповіданях, відкривають ся нам лише в родинній або суспільній пісні.

4. Історичні пісні — думи. Найзамітнійшою появою україньско-руської народної поезиї є — думи. Історичні обставини XV—XVIII. ст. а іменно татарскі і турецкі набіги на Україну, початки козаччини, котрої осередком стала Подніпряньщина, козацко-польскі війни, боротьба за автономію України і її знищене Московщиною, достарчили богатого материялу для творів народної поезиї. Се була для україньско-руского народу нова героїчна доба (особливо XVI—XVII. ст.), що витворила новий рід народної поезиї, козацкий епос — думу.

Зміст козацкого епосу — се дійсна история, єго герої — дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, траґічна доля — ворушили уяву і чутє народу. Козацкий епос обіймає отже всї періоди історичного житя України-Руси від XV—XVIII. ст., оповідає про боротьбу з Татарами і Турками в степах і на Чорнім морі, про недолю невільників в ясирі, про козацко-польскі війни, а на останку і про новійші події, н. пр. зруйноване Січи і т. и. Хоч в козацких думах, особливо давнійших, стрічаємо мітичні мотиви, хоч они визначають ся поетичним кольоритом, все-ж таки в них нераз можна вказати певну історичну подію, що послужила їм основою, особу вибрану героєм, а на останку суспільні й побутові обставини. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного житя, без кавочного, фантастичного прибільшуваня, проста і реальна у всїх подробицях. Поетична картина думи обвіяна теплим чутєм лїричної пісні і виявляє часто замітну красу і задля того думи належать до найпринаднійших прояв усеї славяньскої поезиї. Живе чутє природи дає думі багато поетичних образів, котрі виразно обмежовують епічний предмет.

Коли-ж народне житє стало підупадати, упадала також і творчість козацкого епосу. Вісїмнайцяте столїтє зберегло ще черти україньскої старовини; Запороже ще доживало останні днї, а кобзарі-бандуристи зберегли в своїй памяти богаті засоби дум і переказів, які етноґрафи й учені спасли від неминучої загибели.

Коли-ж і хто складав історичні думи і пісні?

Кобзарскі думи се поетичні твори більш зложені, як пісні, а пісні служили кобзарям звичайно готовим материялом для композициї думи. Очивидно, що материял істнував раньше композициї і тому можна припускати, що творцї дум користували ся готовим материялом для своїх творів. Пісні, се твори навіяні хвилевими

вражінями житя, висьпівані на те, щоби виразити приплив або відплив особистих почувань в даній хвилї, коли тимчасом думи призначені були для широкого круга слухачів, що глядїли в них поважної відповіди на питаня родинного і суспільного житя.

Историчні думи складали кобзарі-бандуристи, що́ сьпівали, пригриваючи на многострунній бандурі, — а складали їх зараз після історичних подій, які давали настрій їх думкам. На се вказують не лише анальоґічні обставини иньших лїтератур, але й самі наші думи. Невольницкі думи, так звані плачі, складали невільники, що коротали свій вік по турецких каторгах. Сї думи заступали їм місце молитов, як се бачимо із закінченя думи про Марусю Богуславку. В однїй сучасній лїтописи читаємо, що молода Тимоша Хмельницкого (Домна Розанда) підчас розплїтаня коси веліла собі сьпівати козацкі думи. Також гетьман Богдан Хмельницкий мав зложити пісню про безталанну чайку, в котрій поетично визначена тодїшня безталанна доля України (деякі приписують сю пісню Мазепі), а в пісні про побут Палїя на Сибірі сьпіває ся:

„Ой де-ж то пан Палїй Семен тепера журить ся?“

Авторами історичних дум були неперечно самі дїєві люди, участники крівавих траґедий старовини, а на се вказують широкі описи битв, переправ і всїх воєнних подвигів, що вийшли з душі сильно зворушеної вражінем тих подій. Кобза́ або бандура була конечною приналежностю не лише лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалї знатних людий в козацкім товаристві. Згадана пісня про Палїя зображає козацкого проводиря, як він, сумуючи далеко від родини, себе розважає:

„Прийшов пан Палїй до дому да й сїв у наміті,
На бандурі виграває. Лихо жити в сьвіті!“

В старосьвітских міщаньских і козацких сьвітлицях можна було часто бачити картину, на якій зображений Запорожець, приграваючий на бандурі, а під сподом звичайно підписано:

„Струни мої золотії, заграйте мнї стиха,
А чей козак-нетяжище позабуде лиха!“

Сї слова нагадують тон пісні про Палїя і вказують на звичайну ролю бандури в житю козака. Бандура — се інструмент для вираву глибокого душевного зворушеня. Коли-ж чубатий Запорожець взивав золоті струни, щоби позабути лиха, то певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про істо-

ричні події, а не безоружні сліпці-старці. Сї певно, звідуючи козацкі табори для милостинї, та прислухуючи ся козацким пісням тілько повтаряли думи козаків-бандуристів та складали думи поучаючі і релїґійно-моральні, та висьпівували їх відтак на приспах під сільскими хатами або на прощі серед зібраного народу.

Занепала козаччина — занепала і дума. Посеред сільских пісень нарід висьпівував уже тілько гірку зневагу, якої дізнало потім козацтво (знесене гетьманьщини, зруйноване Січи і т. д.). Деякі козацкі пісні перероблено на чумацкі, далї вже пішли тілько бурлацкі та рекрутскі.

II. Народні казки, перекази і леґенди.

Найбогатша може галузь устної словесности і що до скількости і ріжнородности — се народні казки. В них відбили ся віроваря, звичаї, етичні погляди і весь сьвітогляд народу, подібно як і в иньших творах устної словесности.

Велика схожість казок у ріжних народів особливо індоевропейских є доказом, що їх основою є однакові вюбраженя, і всі казки є лише ріжнородними перемінами і обрібками мітичного, побутового або суспільного змісту. В многих случаях показують ся казки перенятими у иньших народів, а відтак лише приладженими до сьвітогляду руского народу. Така вандрівка казок, як і иньших поетичних творів, є звичайною появою у ріжних народів, при чім казка зміняла свою фізіономію, а нераз не обійшло ся при тім і без впливу книжних лїтературних творів. Переняті казки приладжувано до руских форм, складу і язика. Але замічаємо нераз певну схожість руских казок з казками народів вовсім неспорідненых і вельми далеко поселених на півночи або полудни иньших частий сьвіта. Се можна пояснити меньше або більше анальоґічною діяльностю і творчостю людского духа і спільностю психольоґічних уяв.

В розвитку народних казок можна замітити кілька ріжних ступнів. В найдавнійших казках бачимо мітичну (космічну) основу, що не є нічим иньшим як символізованем сил природи, зображенем боротьби сьвітлих і темних, добрих і злих сил. Сотворенє сьвіта, зміна пір року, поворот весни по зимі умертвляючій всю природу, зміна дня і ночи, уявляють ся як побіда або пораженє в боротьбі сьвітлих божищ з темними силами. Таким найдавнійшим поетичним зображенем природних мітів є неперечно клясичні казки про Перзе-

фону[1]) і про Поліфема.[2]) Мотиви про визволене гарної дівиці (царівни) молодим лицарем з неволї змия, про зачаровані або закаменїлі двори або царства нечистою силою — появляють ся також в найдавнїйших казках всїх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце. Уособленем сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, яку має визволити лицар з підмогою золотогривого (або білого) коня, золотого яблока, живущої і сцїлющої води і т. д. Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецкий перекав про золоте руно. Казочні лицарі мусять поборювати всякі перепони (себ-то неприязні сили природи), в руских казках: змий, вуж, морозенко (уособлене морозу), а передовсїм баба-яза (також відьма) (н. пр. казка про Івася і відьму) або злюща мачуха. Але не всї казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, позаяк міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнаня. Таких казок, що мають первістну, мітичну основу, є небагато, тай між тими чимало є перенятих, спільних иньшим племенам. У нас они так само схристиянїзовані, як і мітично-обрядові пісні, а улюбленим мотивом тих схристиянїзованих казок є: побіда добрих духів і чесних людий над дияволом і его слугами.

В дальшім ступні розвитку переходять казки до щоденьщини, бо руский нарід любить образи з надприродного сьвіта чоловічити (антропоморфізм). Відтак маємо казки з напів мітичною, напів етичною основою, (н. пр. про трех братів, двох розумних а третього дурного), а також чисто етичні

---

[1]) Також Прозерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз якось з своїми товаришками рвала цьвіти на леваді, пірвав її Гадес, бог підземного сьвіта, і упровадив з собою, де она стала его жінкою. Довго блукала Церера по землї, глядаючи своеї дочки; із досади зсилала непороду на землю, поки Зевс спонукав Гадеса звернути Церері пірвану доньку, але сей перед тим ще дав їй з'їсти зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Персефона дві третини року (в лїтї) у матери, на землї, а відтак ішла за потягом любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного сьвіта до свого мужа. Сей міт, з якого Шіллер взяв тему до баляди Klage der Ceres, зображає жите ростинне на землї, як оно оживає і завмирає.

[2]) Син Посейдона, одноокий велит, найславнїйший з циклопів. До его печери зайшов Одисей, причаливши на Сицилїю, з 12 товаришами, з котрих Поліфем з'їв 6. Була-б і тамтих постигла така сама доля, але Одисей упив Поліфема, висмалив ему око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, почіпавши ся попід животи великаньских овець, які Поліфем випускав з печери.

казки, в котрих людский розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сї казки мають одну тему: правда в землї не сгниває ся і в огнї не згорить; правда свого часу виявить ся; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цїлий цикль казок про правду і кривду, про правду і неправду, в яких виявляють ся етичні погляди народу, про бідність і богатство, про злидні і т. д. Сї останні походять звичайно з пізнїйшої доби, або перероблені з давнїйших під впливом християньского сьвітогляду і визначають ся дидактичним характером та доторкують ся питань етичного і суспільного житя. Сюди треба віднести казки про І. Христа, про Божу Матїр, і сьвятих, які народна фантазия виробила собі з біблїйних переказів і повила поезиєю семї та хати рускої. Найбільше може в українсько-руского народу казок посьміхових (гумористичних). Підіймає він на сьміх все, що повстало против єго волї і розуму. До посьміхових казок можна прилучити оповіданя про чортів, відьом та всяку нечисту силу, яку чоловік одолїває як розумнїйший від неї.

Зовсїм незалежний і окремий від етичних і суспільних казок відділ творять казки про зьвірят. Сї казки мають свій початок в тих давних часах, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом фантазиї, нарід любив придавати розумне житє всему окруженю, вкладаючи свою людску думку, чутє і мову не лише в зьвірята, але й в неодушевлені предмети. Старинність руских зьвіринних казок проявляє ся ще й в тім, що в них не находимо дидактичного і сатиричного елементу, який є витвором новійших казок. Мотивів для всїх казок взагалї нема багато, але їх складові части (елементи) зміняють ся, як картини в калєйдоскопі і тому маємо так велике число ріжнородних казок на одних і тих самих мотивах.

Переказ и похожі своїм характером також на казки і належать до переходячих повістий як і казки. Але в очах народу они не є такою вигадкою, як казки, і представляють ся билицею, а навіть вяжуть ся з історичними особами і подіями; тимто они вельми анальоґічні з билинами. Се материял переходовий поміж материялом народного знаня і народної памяти про історичні подїї і творами фантазиї.

Леґенди є оповіданя релїґійно-морального змісту, які вложили ся під впливом творів духовного письменьства або й апокрифічних оповідань. Они похожі на релїґійні казки, в яких з сьвященого переказу остало само імя особи або назва подїї, а все иньше є тво-

ром народної фантазиї. Дидактичний елемент є основною прикметою народних леґенд. Они дають нам образ релїґійно-моральних поглядів народу.

Вельми багато в устах народу находимо сатиричних і гумористичних розказів, жартів, фацецияй, анекдот, а хоч їх походжене часто чуже, межинародне, однак приладжені они до сьвітогляду і обставин україньско-руского народу.

III. Народні приповідки, примовки, загадки і заклинаня.

Приповідки (пословицї) — се короткі реченя, що висловлюють гадки і погляди та правила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченях, досьвідї та історичних подіях. В приповідках відбив ся незвичайно виразно характер народу, єго звичаї і повіря, погляд на Бога, людий і природу, одним словом весь сьвітогляд народу.

В історичнім розвитку приповідок треба відріжнити дві доби: давнїйшу і новійшу. В давнїйших приповідках, що зложили ся в дохристияньскій добі, відбив ся давний, мітичний сьвітогляд народу. Таких приповідок остало дуже мало, а иньші перемінили ся значно під впливом християньского сьвітогляду. В тих приповідках замітний також і книжний вплив, як і св. Письма і релїґійної науки.

Історичні подїї, що лишили слїди в житю народу, найшли відгомін також в приповідках. Найдавнїйші взірцї таких приповідок находимо в Несторовій лїтописи, де они названі „притчами", н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри і т. и. Історичні приповідки обіймають ріжні доби історії україньско-руского народу аж до найновійших часів (н. пр. не в пору гість гірше Татарина; погиб як Швед під Полтавою і т. д.).

Дуже богатий відділ приповідок, що дають погляд на ріжні обставини родинного і суспільного побуту народу. В побутових приповідках зберегли ся слїди ріжних ступнїв культури. Деякі приповідки зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в иньших відбив ся рільничий побут. Приповідки з родинного житя доповняють і поясняють поезию весїльних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в приповідках про правду і кривду, про богатство і бідність, мудрість і дурноту і т. и. Єсть багато приповідок, що мають свій корінь в народних звичаях,

иньші знов у казках і переказах і лише тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку або переказ. Тому то приповідка являє ся нераз як скорочена казка, а навпаки деякі казки і переказя є лише розширеними приповідками.

Форма приповідки є звязле реченє уложене до складу. Сей склад виражає ся так розкладом слів, як і ритмою та алїтерациєю, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в серединї біда!"

Загадки — се є одна з первісних форм поезиї у кождого народу. Се рід метонїмиї або метафори, в котрій незвісного шукаємо на основі закону подібности або ріжницї. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів як признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадати. В рускій народнїй словесности приписує ся загадуванє загадок Бабі-Язї (відьмі).

В розвитку загадок розріжняємо три ступнї: в деяких можемо ще нинї добачити мітичну основу, де сили і явища природи порівнані з бездушними предметами, сонце з веретеном, місяць з дїжою і т. д.; в иньших сили і явища природи порівнані із зьвірятами або ростинами (зооморфізм), н. пр. місяць з сивим жеребцем, ніч з чорною коровою, сонце з дубом-стародубом і т. д. На останку сили і явища природи являють ся вчоловічені як люди (антропоморфізм): сонце — красна дївиця, місяць — пастух, що ходить за зьвіздами — вівцями, дим — син, а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і приповідок складна; в них також находимо ритму і алїтерацию н. пр. ходив, ходив Ходоман, усїх дїтий годував, як упав, так пропав, нїхто єго не сховав.

Заклинаня мають свій початок чисто мітичний в поганьскім віруваню. Накликуванє сил природи (сонця, місяця, зьвізд, огню, вітру, грому, дощу і т. п.) вказує на первісне їх обожанє. Тепер стали сї заклинаня і примовки власностю віщунів, ворожбитів і знахорів, яким нарід приписує незвичайну надприродну силу і значінє. Такими заклинанями або примовками, замовлюванями або знахорскими молитвами думає нарід видобути ся з якоїсь недуги, нещастя, недолї або дізнати ся про будуччину. Християньство вплинуло і тут значно на зміну сих закликань і замовлень.

VIII. З устної словесности народної.

I. Мітичні й обрядові пісні.

Обрядовими називаємо пісні, які сьпівають при нагоді ріжних сьвят або родинних подій (н. пр. весілє). В них зберегли ся сліди мітичних вірувань наших предків і давних поганьских обрядів. До тих пісень належать: **коляди** і **щедрівки**, **веснянки** і **гагілки**, **купальні пісні** і **весільні**.

Старинні мітичні вірованя руского народу, яко приналежного до індоевропейского племени, мали індоевропейску основу і задля того є в них багато подібности до давних мітичних вірувань індоевропейских народів.

1. Коляди і щедрівки.

Першим поганьским правником в честь **Дажбога** або **сонця** а заразом початком поганьского року було зимове сьвято в часї **зимового звороту сонця** (solstitium) в місяцї груднї, коли по довгих ночах починає прибувати день, а по народному вислову **сонце звертає на літо**. Се сьвято припадало в ту пору, як опісля і Рїздво Христове, і тим поясняє ся змішанє поганьских пісень і вірувань з християньскими. Почавши з сьвятого вечера перед Рїздвом Хр. сьпіває руский нарід пісні звані **колядами**, а се **колядованє** триває аж до **водохреща** (Богоявленя 6 (19) січня). Коляди є величальні пісні в честь божества сьвітла і тепла. В колядах зберегли ся спомини про давні форми пастушого і патриярхально-хліборобского побуту. В декотрих, вже пізнїйших колядах мітична основа заткана вже зовсїм історичною тканею княжої доби. А також християньство надало мітичним божествам християньский кольорит, змінивши давних богів на Христа, св. Петра, св. Миколая і Пр. Богородицю.

Вечер перед новим роком (31 грудня) називають богатим або „щедрим“. Тодї то ходять колядники попід вікна „щедрувати“, себ то сьпівають пісні звані **щедрівками**. Щедрівки, як і коляди, мають ту саму ціль — „дім звеселити“ і подібну зовсїм основу.

В колядах і щедрівках находимо також багато апокрифічних мотивів, котрі перейшли в глубину народу, а поетичні і моральні елементи впливають етично на нарід.

1. Коляда про початок сьвіта.

Колú не буló з нащáда[1]) сьвіта,
Подýй же, подýй, Гóсподи,
Із сьвятúм дýхом по землú!
Тогдú не буló нéба, нї землї,
Ано лем[2]) буló сúнєє мóре,
А сéред мóря зелéний явір,
На явóройку три голýбоньки:
Три голýбоньки рáдоньку рáдять,
Рáдоньку рáдять, як сьвіт сновáти:
„Та спýстиме[3]) ся на дно до моря
Та дістáнеме дрібнóго піскý,
Дрібний пісóчок посїєме ми,
Та нам ся стáне чóрна землúця;
Та дістáнеме золотúй кáмінь,
Золотúй кáмінь посїєме ми,
Та нам ся стáне ясне нéбойко,
Ясне нéбойко, сьвітле сóнейко,
Сьвітле сóнейко, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірнúця,
Ясна зірнúця, дрібні звіздойки“.

---

2. Скарга сонця на людий.

Виíте, дївойки,
Бóжі вінойки,
З Бóжої крóвцї
На коругóвцї!
Ей скáржило ся сьвітле сóнейко,
Сьвітле сóнейко милому Бóгу:
„Не бýду, Бóже, рáно сходжáти,
Рáно сходжáти, сьвіт осьвічáти;
Бо злі ґаздóве понаставáли:
В неділю рáно дрóва рубáли,
А ми до личка тріски прискáли!“
— „Сьвітú, сóнейко, як єсь сьвітúло,
Бýду я знáти, як їх карáти
На тамтім сьвітї, на страшнім сýдї.

---

[1]) початок. [2]) лише, інó. [3]) замість спустимо; закінчене ме уживане в лемківскім говорі.

Вийте дївойки і т. д.
Ей скаржило ся сьвітле сонейко,
Сьвітле сонейко милому Богу:
„Не буду, Боже, рано сходжати,
Рано сходжати сьвіт осьвічати,
Бо злі ґаздинї понаставали:
В пятойку рано хусти[1]) зваряли,
А ми на лице волу[2]) виливали“.
— „Сьвіти, сонейко, як єсь сьвітило;
Буду я знати, як їх карати
На тамтім сьвітї, на страшнім судї.
Вийте, дївойки і т. д.
Ей скаржило ся сьвітле сонейко,
Сьвітле сонейко милому Богу:
„Не буду, Боже, рано сходжати,
Рано сходжати, сьвіт осьвічати;
Во злі дївойки понаставали:
В недїлю рано коси чесали,
А ми до личка волося метали“.
— „Сьвіти, сонейко, як єсь сьвітило:
Буду я знати, як їх карати,
На тамтім сьвітї, на страшнім судї[3]).

---

[1]) біле, [2]) вола = вода з попелом до праня біля.

[3]) В сїй колядї збереглася ся дуже давна релїґійно-мітична черта, що люди, виконуючи роботу в недїлю, в пятницю, кидають в лице сонця дрова, волу, волосе. Се кидане ріжних предметів в поганьскій старинности було звичайною формою приношеня жертви сонцю, (звичай сей зберіг ся і до нинї у монгольских шаманів; у славяньских народів і до нинї на весїлю виливане вина в гору, а на св. вечер кидане кутї до стелї). Се символїчний призив висшої ласки. Крім релїґійно-мітичної основи вплетено в коляду багато апокрифічних мотивів, н. пр. вите вінцїв з Божої крови на хоругви взяте з апокрифічних пісень про кров Спасителя, а церковна хоругов має важну ролю в подїях родинного руского житя, при весїлях, похоронах і т. д. Релїґійно-мітичний обряд злив ся тут з церковними і апокрифічними елементами.

Скарга сонця Богу на людий — се чисто апокрифічний мотив, котрий війшов і в письменьство (в письмах Івана Вишеньского) і в народну руску поезию з апокрифу „Хожденіе ап. Павла по мукам“, званого також „Откровеніе ап. Павла“ або „Вѣдѣніе ап. Павла“. В першій части сего твору сонце, місяць і зьвізди жалують ся Богови на злі вчинки чоловіка. В другій части ангел показує апост. Павлови душі праведних і грішних по смерти. В понизше поданій щедрівцї Господь відчиняє двері раю.

3. Коляда про облогу гóрода.

Ой слáвен, я́вен крáсний Н.[1])
А чим же ти прославúв ся?
Що із вéчера коня́ осідлáв,
А вже к сьвітові під Царів град став.
Ой як бє, тай бє на Царів гóрод,
Цар ся дивýє, хто то воює.
А міщáне хóдят, все рáду рáдят
Що тóму воя́ці за дáри дáти?...
Вúвели єму́ коня́ в наря́ді;
Він коня́ то взяв — не подзінькувáв,
Не подзінькувáв, шáпочки не зняв,
Шáпочки не зняв, не поклонúв ся,
Не поклонúв ся й не покорúв ся,
Ой як бє, так бє на Царів гóрод;
Цар ся дивýє, хто то воює,
А міщáни все рáду рáдят,
Що тóму воя́ці за дáри дáти?
Вúнесли-ж єму́ полу́мисок злáта;
Він зóлото узя́в — не подзінькувáв,
Не подзінькувáв, шáпочки не зняв,
Не поклонúв ся й не покорúв ся.
Ой як бє, так бє на Царів гóрод;
Цар ся дивýє, хто то воює,
А міщáни хóдят, все рáду рáдят,
Що тóму (паня́ті) за дáри дáти.
Вúвели-ж єму́ пáнну в корóні.
Він пáнну узя́в тай подзінькувáв,
Подзінькувáв і шáпочку зняв,
Шáпочку зняв, ще й поклонúв ся,
І поклонúв ся, і покорúв ся[2]).

---

[1]) Імя героя або мітичне або хоч і дійсне, то вставлене після розуміня колядника.

[2]) Тема сеї коляди — облога гóрода, закінчена заплатою богатого окупу обложенцям. Основа єї може бути мітична, однак она приняла на себе виразно вже ціху героічного віку і належить до найдавнійших останків руского епосу. Сей текст коляди нагадує дуже оповідане літописця про похід Сьвятослава Ігоревича на Греків і про посилку єму всяких дарів від грецкого цісаря.

4. Коляда в честь господаря і господинї.

У нáшого пáна хорóша пáнї,
Бог ємý дав слáвную женý в егó дóму!
По двóру хóдить, як місяць схóдить.
Садúла синкú в чотúри рядкú,
Садúла дóчки в три рядóчки.
Синóчки зрослú — у шкóлу пішлú,
А дóчки зрослú — у швачкú пішлú;
Синóчки ідýть — книжечкú несýть,
А дóнечки ідýть — хусточкú несýть:
Книжечкú на стіл, бáтеньку до ніг,
А дóнечки хусточкú на пілʼ[1]), мáтюнцї до ніг[2]).

---

5. Щедрівка.

Ой вірле, вірле
Сúвий сокóле!

Щедрий, сьвятúй
Вéчер Бóжий! (се повтаряе ся за кождим двовіршом).

Висóко сідúш
Далéко вúдиш;
Сідáй ти собі
На сúвім мóрі!
На сúвім мóрі
Корабéль на водї;
В тім корáблейку
Трóє ворóтци;
В пéрших ворóтейках
Місячок сьвітить;
В другúх ворóтейках
Сóненько схóдить;
В трéтих ворóтейках
Сам Гóсподь хóдить:
Сам Гóсподь хóдить
Ключі тримáє!
Ключі тримáє,
Рай відмикáє,
Рай відмикáє,
Дýші впускáє,
Єнó єднóї
Не допускáє,
Що вітцá, мáтер
Невáщо мáє,
Стáршого брáта
Позневажáла;
Стáршу сéстройку
Споличковáла;
Бувáй же здорóв,
Пан Васúлейку!
Не сам з собóю,
З всьов челядкою!
Щáстянька на двір
На худобóньку;
Здорóвля в той дім
На челядóйку,
Щéдрий, сьвятúй
Вéчер Бóжий!

---

[1]) на землю, на підлогу. [2]) Мітичний елемент в сїй колядї зовсїм уступив місця поетичним і етичним елементам і того роду коляди ділають на нарід в виховуючім напрямі.

2. Веснянки і гаївки.

Сьвято коляди було лише почином сьвяткованя давного поганьского року і першим сьвятом в честь сонця. За ним слідувал иньші. Особливо-ж самому наступленю весни товаришувало багат цікавих обрядів враз з відповідними піснями. Провідна гадка, щ була основою сих сьвяточних обрядів — смерть природи зимо а обновлене її або воскресене весною. Зима і весна усоблені ту в виді істот, що борють ся з собою, аж на останку перемага весна. З появою признаків весни починають „весну заклкати" Сї пісні, звані **веснянками**, сьпівають дівчата, а парубки лиш прислухують ся і вмішують ся хиба своїми жартами, на котрі дівчата відповідають знов веснянками.

Веснянки і весняні іграшки були культом з нагоди воскресеня бога-сонця, котрий в християньскі часи став іграшкою. В християньскій добі давний поганьский культ воскресеня бога-сонц злив ся з празником Христового воскресеня. (Пісні, сьпівані в час Великодня, називають **гагілками** або **гаївками**, котрих назв виводять від гаїв, де гаївки імовірно відбували ся). Тимто весняні іграшки справляє молодїж на цвинтарі коло церкви і починає на самий Великдень. В тих іграшках замітні є хороводи і їх кругові рухи яко символ сонїчного руху, а се вказує на те, що походжен тих іграшок відносить ся до сьвяткованя в честь сонця. Слова Дїд-Ладо, що служать присьпівом весняних пісень, є натяком на поганьскі божества, нинї вже незнані народови. Деякі веснянки мають натяк на історичні подїї.

---

1. Веснянка.

Благослови́, Бо́же,
Весну́ заклика́ти,
Зи́му провожа́ти;
Зи́мочка в возо́чку,
Лїтечко в човночку.[1]

2. Ой весна́ кра́сна, що нам ви́несла?
Ой ви́несла тепло́ і до́брое лїтечко.
Мали́м дїтям — ру́чечки би́ти,
А стари́м дїда́м — ра́ду ра́дити;
А стари́м баба́м — посидїнечко,
А чи господа́рям — по́ле ора́ти,

[1]) лїто припливає в човні, користуючись весняним розливом вод.

А молодиці господиням — кросенця ткати,
А молодців і дівонькам — тай погуляти.
Раду радити, пиво варити...
А к якому дню? к сьвятому великодню.

---

3. Купальні пісні.

Головним літним сьвятом було сьвято Купала, сьвятковане в вечер з 23 на 24 червня, що сходить ся з християньским сьвятом Івана Хрестителя. Обряди виконувані в се сьвято вказують на сьвятковане в честь сонїчного божества. Оно схоже з субітками. В сю ніч цвите після народного віруваня папороть, котрої цьвіт дає чудесну силу вгадувати, де є скриті скарби. Сама назва Купала (від кореня куп, білий, яркий, сьвітлий) вказує на сей мітичний цьвіт папороти. Сьвято се припадало на час найбільшої сили сонця, себ то лїтний зворот єго.

---

1. Купайло, купайло, де ти зимувало?
Калино, малино, ягодо червона!
Лїтувало в лїсї, зимувало в стрісї,
Як ми будем квітки рвати,
Будем тебе споминати.

В деяких місцях роблять куклу із соломи і палять її в Іванову ніч, або кидають в воду присьпівуючи:

2. Купала на Івана!
Купав ся Іван,
Та в воду упав,
Купала на Івана.

---

4. Весільні пісні.

У весільних піснях і обрядах збереглм ся сліди давних поганьских вірувань, як також погляди на уладжене родини і родинного биту в ту пору, коли ще не розвинули ся були потреби суспільного і державного ладу. Спомини про дійсність такого ладу в давній Руси находимо в лїтописи Нестора.

Пісні, що нагадують давні звичаї у Деревлян.

Ой не находь, Литва;
Будем тебе бити,
Будем бити, воювати,
Марусеньки не давати.

Так сьпівають перед від'їздом з дому родичів. Звичайно виступають при тім дві сторони: сторона молодого і молодої до бою, в котрім повинна перемогти перша. Коли-ж сторона молодого переможе і молодий засяде коло молодої, тоді сьпівають:

Суньтесь, Подоляне (сторона молодої)
Да з кута до запічка,
Нехай сяде Литва (молодий)
З своєю Литовкою,
З нашою Подолянкою.

На давний звичай купованя жінки вказує пісня:

Ой Татар, братчик Татар!
Продав сестру за таляр,
Русу косу за шістак,
Біле личко таки так.

При сім звичайно виплачує дружба гроші братови молодої, а коли він прийме, тоді сьпівають сю пісню.

II. Історичні пісні і думи.

З княжої доби дотатарскої не збереглися ся історичні пісні в устах українсько руского народу. Лише в деяких колядах і щедрівках (н. пр. про облогу города) або в деяких весняних іграх находимо натяки на історичні події тих часів. Щасливим випадком віднайдено з княжої доби „Слово о полку Ігоря", твір поезиї історичної (правда не чисто народний а напів-книжний). Опісля під впливом нових історичних подій (козаччини) витворив ся на Україні-Руси окремий епос в формі думи. Думами називають пісні вільного розміру, сьпівані під звуки кобзи або бандури.

Творцями дум були самі безпосередні сьвідки і участники подій, „старці" (постарівші вояки-козаки), споміж котрих з часом витворив ся окремий тип кобзарів та бандуристів. При складаню дум корпстувались творці як би готовим материялом — піснями, в котрих находимо лише короткі натяки на події або указки на ті або иньші пригоди і терпіня людий. В думах все

те виступає яко повна картина. Пригриваючи на кобзї або на бандурі[1]), надавав сьпівець тужливій мельодиї думи особливий вираз речитативними вставками і музикальною деклямациєю.

Предметом думи були не тілько історичні особи і лицарскі пригоди, але нераз події звичайного житя, в котрих лише відбили ся загальні черти побуту козацких часів Тому можна думи назвати історичною поезиєю козаччини в найширшім значіню слова: всї обставини житя, пережиті народом в сю добу, все горе, перерване деколи радощами, все то відбило ся в народних думах. Все то зображено на стілько близьким дійсности, що оно мимохіть викликує безпосередну участь чутя і у самих сьпівцїв і слухачів. Звідси походить сей лїризм дум, котрі задля того не мають епічного спокою, а часто переходять в драматичний тон.

Висьпівуючи про історичні події в найширшім значіню слова, кобзарі подавали в своїх думах глибокоморальні погляди (н. пр. про бурю на Чорному морі), а доторкуючись родинних обставин, голосили науку житя своєму народови (н. пр. дума про сестру і брата, про вдову і синів і т. и.).

---

1. Дума про Сестру і Брата.

Ой у недїлю ра́но поране́ньку,
Ой то ра́нніми зоря́ми,
То не си́ва зозу́лька закува́ла,
То не дрібна́ пта́шка щебета́ла,
Як сестра́ до бра́та на чужу́ чужи́ну
До́брим здоро́вем покланя́ла ся;
Ой квати́рочку одчиня́ла,
Слова́ми промовля́ла,
Сльоза́ми рида́ла:
„Бра́тіку мій рідний,
Як голубонько си́зий!
Прибу́дь ти до ме́не,
Одвідай ти мене́
На чужі́й чужи́нї,
При злі́й хуртови́нї,
При нещасли́вій годинї“.
„Се́стро, ка́же, ми́ла,
Роди́но серде́шна!
Не могу́ я до те́бе прибува́ти:
Я прожива́ю за те́мними лу́ґами,

---

[1]) Кобза, інструмент триструнний, була в давнину більше простонародним інструментом, як многострунна бандура, похожа на іщпаньску ґітару.

За широкими полями,
За бистрими ріками“.
„Братіку милий!
Як голубонько сизий!
Прибудь-же ти до мене.
Темнії луженьки ясненьким соколеньком перелети,
Широкії поля малим-невеличким перепелонькои перейди,
Бистрії річеньки й озера білим лебедоньком перепливи;
Сядь-пади у моїм дворі сивим голубоньком,
Головку склони,
Жалібненько загуди.
Нехай я буду вихожати,
Ой по голосу познавати,
Родиною сердешною називати,
І на хліб, на сіль закликати,
І на здорове тебе, брате, буду питати“.
„Сестро“, каже, „мила,
Родино сердешна!
Ой сподівайся мене тоді в гості,
Як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати,
Об Різдві калина в лузї процьвітати.
Пійди ти, сестро, до тихого Дунаю,
Возьми ти, сестро, піску у білу ручку,
Посій ти, сестро, на каміню:
Коли той буде пісок на білому камені зіхожати,
Синім цьвітом процьвітати,
Хрещатим барвінком біленький камінь устиляти,
Різними красними цьвітами украшати,
Тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати,
Твого життя при бідности доглядати“.
„Братіку“, каже, „милий,
Як голубонько сизий!
Не тепер я на ногах стала,
Од старих людий приповісти такої не чувала,
Щоб о Петрі бистрії — ріки-озера замерзали,
Щоб об Різдві калина в лузї процьвітала,
Щоб жовтий пісок на білому камені зіхожав,
Щоб синім цьвітом процьвітати,
Хрещатим барвінком біленький камінь устиляти,
Різними красними цьвітами украшати;

А лиш, бра́тіку, тебе́ до віку не сподіва́ти!
Як на пра́зник хвале́бен люди до це́ркви йдуть,
Як бжілки́ гуду́ть,
Чужі бра́тіки зіхожа́ють ся,
Брат із бра́том,
Сват із сва́том,
Кум із ку́мом,
Сестра́ з сестро́ю,
Одно́ з одни́м схожа́єть ся
І пра́зником хвале́бним поздоровля́єть ся;
А мене́ плече́ з плече́м, пола́ з поло́ю торка́є,
І в вічи не вида́є.
Ой як у на́шого отця́ та й ма́тки пили та їда́ли,
Тоді нас і ку́ми й побрати́ми добре зна́ли;
А як нас пришибла недо́бра годи́на,
Одцура́лась нас близька́я й дале́кая, вся назва́ная, серде́шная роди́на".
„Тя́жко", ка́же, „бра́тіку!...
Як пти́ці перна́тій в чи́стім полї без дре́ва ночува́ти,
Як тя́жко та ва́жко живі́й ри́бі без води́ прожива́ти,
Як тя́жко та ва́жко білий ка́мінь з сиро́ї землї проти се́бе ізвяти, —
Ой так тя́жко та ва́жко на чужій чужи́нї без кре́вної роди́ни помі́ра́ти".

---

2. Про Марусю Богуславку[1]).

I.

Що на Чо́рному мо́рі,
На ка́менї біле́нькому,
Там стоя́ла темни́ця камяна́я.
Що у тій-то темни́цї пробува́ло сімсот козаків,
Бідних нево́льників,
То вже три́дцять літ у нево́лї пробува́ють,
Бо́жого сьвіту, со́нця пра́ведного в вічі собі не вида́ють.

II.

То до їх дівка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
Приходжа́є,
Слова́ми промовля́є:

[1]) Богуслав м. в Київщинї.

„Гей козаки́,
Ви біднії нево́льники!
Угада́йте, що в на́шій землї христия́нській за день тепе́ра?“
Що тоді бідні нево́льники зачува́ли,
Дївку бра́нку.
Мару́сю, попівну Богусла́вку,
По річа́х познава́ли,
Слова́ми промовля́ли:
„Гей дївко бра́нко,
Мару́сю, попівно Богусла́вко!
Почім ми мо́жем зна́ти,
Що в на́шій землї христия́нській за день тепе́ра?
Що тридцять літ у нево́лї пробува́ем,
Бо́жого світу, со́нця пра́ведного у вічі собі не вида́ем.
То ми не мо́жемо зна́ти,
Що в на́шій землї христия́нській за день тепе́ра“.
Тодї дївка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
Те́е зачува́е,
До козаків слова́ми промовля́е:
„Ой козаки́,
Ви, біднії нево́льники!
Що сього́дня у на́шій землї христия́нській Велико́дная субо́та,
А за́втра сьвяти́й пра́зник, рокови́й день Вели́к-день“.

III.

То тодї ті козаки́ те́е зачува́ли,
Білим лице́м до сиро́ї землї припада́ли,
Дївку бра́нку,
Мару́сю, попівну Богусла́вку,
Кля́ли-проклина́ли:
„Та бода́й ти, дївко бра́нко,
Мару́сю, попівно Богусла́вко,
Ща́стя й до́лї собі не ма́ла,
Як ти нам сьвяти́й пра́зник, рокови́й день Вели́к-день сказа́ла!“

IV.

То тодї дївка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
Те́е зачува́ла,
Слова́ми промовля́ла:

„Ой козакú,
Ви, бíднії невóльники!
Та не лáйте мене́, не проклинáйте:
Бо як бу́де наш пан туре́цький до мечéти від'їжджáти,
То бу́де мині, дíвці брáнці,
Мару́сі, попíвні Богуслáвці,
На ру́ки ключí віддавáти:
То бу́ду я до темнúці приходжáти,
Темнúцю відмикáти,
Вас всіх, бíдних невóльників, на вóлю випускáти".

V.

То на сьвятúй прáзник, роковúй день Велúк-день,
Став пан туре́цький до мечéти від'їжджáти,
Став дíвці брáнці,
Мáрусі, попíвні Богуслáвці,
На ру́ки ключí віддавáти.
Тодí дíвка брáнка,
Мару́ся, попíвна Богуслáвка,
Дóбре дбáє —
До темнúці приходжáє,
Темнúцю відмикáє,
Всіх козакíв,
Бíдних невóльників,
На вóлю випускáє
І словáми промовля́є:
„Ой козакú,
Ви, бíднії невóльники!
Кажу́ я вам, дóбре дбáйте,
В городú христия́нські утікáйте;
Тíльки прошу́ я вас, однóго гóрода Богуслáва не минáйте,
Мойому бáтьку й мáтері знáти давáйте:
Та нехáй мій бáтько дóбре дбáє,
Грунтíв, велúких маéтків нехáй не збувáє,
Велúких скáрбів не збірáє,
Та нехáй мене́, дíвки брáнки,
Мару́сі, попíвни Богуслáвки,
З невóлі не викупáє;
Бо вже я поту́рчилась, побусурмéнилась!"

VI.

Ой, визволи, Боже, нас всїх, бідних невóльників,
З тяжкої невóлї,
З віри бусурмéнськоі,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край весéлий,
У мир хрещéний!
Вислухай, Боже, у просьбáх щирих,
У нещáсних молитвáх
Нас, бідних невóльників!

---

3. Про бурю на Чорному морі.

На Чóрному мóрі, на білому кáмені
Яснéнький сóкіл жалібно квилить-прокквиляє,
Смутно себé мáє, на Чóрнеє мóре спильнá поглядáє.
Що на Чóрному мóрю не дóбре ся починáє,
Що на нéбі усї звізди пошмарило,[1])
Половину місяця в хмáри вступило.
А із низу буйний вітер повівáє,
А по Чóрному мóрю супротивна хвиля вставáє,[2])
Судна козáцькі на три чáсті розбивáє.
Однý часть взяло — в зéмлю Агáрську[3]) занесло,
Дрýгу часть гірло Дунáйське[4]) пожерлó,
А трéтя, де ся мáє? — в Чóрному мóрю потопáє.
При тій чáсті був Грицкó Зборóвський,
Отамáн козáцький Запорóзський,
Той по сýдну похожáє, словáми промовляє:
„Хтось між нáми, панóве, великий гріх на сóбі мáє,
Щось дýже злáя хуртовина[5]) на нас налягáє.
Сповідáйтесь, панóве, милосéрдому Бóгу,
Чóрному мóрю, і менї отáману кошовóму;
В Чóрнеє мóре впадіте!
Війська козáцького не губіте!"
То козаки тéє зачувáли, усї замовчáли,
Бо в гріхáх себé не знавáли.

---

[1]) померкли, [2]) неприязна фаля, [3]) земля, де віра музулманьска — тут Мала Азия, [4]) устє Дунаю, [5]) буря.

Тільки обізвáв ся писар військóвий, козáк лестрóвий,[1])
Пирятинський Попóвич Олексій:[2])
„Добре ви, брáтця, вчиніте, мене самóго візьміте,
Мені чóрною китáйкою óчи завяжіте,
До шиї білий кáмінь причепіте,
Да й у Чóрнеє мóре зіпхніте!
Нехáй бýду один погибáти,
Козáцького війська не збавляти!“
То козаки тéє зачувáли, до Олексія Попóвича промовляли:
„Ти-ж сьвятéє письмó в рýки берéш, читáєш,
Нас прóстих людий на все дóбре наставляєш,
Як-же нáйбільше од нас на сóбі гріхів мáєш?
— „Хочá сьвятéє письмó я читáю,
Вас прóстих людий на все дóбре наставляю,
А я все сам не дóбре починáю.
Як я із гóрода, з Пирятина, панóве, виїзжáв,
Опрощéння з пан-отцéм і з пáні-мáткою не брав,
І на своґó стáршого брáта великий гнів покладáв,
І ближких сусідів хлїба й-сóлї безневинно збавляв,
Діти малії, вдóви старії стрéменям в грýди товкáв,
Безпéчне по ýлицям конéм гуляв,
Прóтив цéркви, дóму Бóжого, проїзжáв,
Шáпки з себé не знимáв, хрестá на себé не клав.
За те я, панóве, великий гріх мáю, тепéр погибáю!
Не єсть се, панóве, по Чóрному мóрю хвиля вставáє,
А єсть се — мене отцéвська і материнська молитва карáє!
Колиб менé сяя хуртовина злáя в мóрі не втопила,
Од смéрті молитва боронила:
То знав би я отця й мáтїр шановáти, поважáти,
То знав би я стáршого брáта за рідного отця почитáти,
І сестрý рідненьку за нéньку у сéбе мáти!“
То як став Попóвич Олексій гріхи свої сповідáти,
То стáла злáя хуртовина по Чóрному мóрю стихáти,
Сýдна козáцькі до гори як рукáми підіймáла,
До Тéнтрева острóва прибивáла.
То всї тогдї козаки дивом дивовáли,
Що по якóму Чóрному мóрю, по бистрої хвилї потопáли,
Анї одного козáка з-мéжи війська не втеряли! —

[1]) реєстровий, [2]) Пирятин м. в Полтавщинї.

Отже тогдї Олексій Попович із судна вихожає,
Бере сьвятеє письмо в руки, читає,
Усїх простих людий на все добре научає, до козаків промовляє;
От-тим би то, панове, треба людий поважати,
Пан-отця й панї-матку добре шановати;
Бо котрий чоловік теє уробляє,
По вік той щасте собі має,
Смертельний меч того минає:
Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
Од гріхів смертельних душу одкупляє,
На полї й на морі на поміч помагає!"

---

4. Пісня про руйноване Сїчи.

(1775).

Ой зза гори, зза Лимана
Вітер повіває,
Кругом Сїчі запорозькій
Москаль облягає.
Облягає Москаль Сїчі,
Лягерями стали,
Вони-ж свого ґенерала
Три днї ожидали.
Шатнули ся по курінях
Запасу шукати,
А московська вся старшина
Церкви оббірати.
Та беруть срібло, беруть злото,
Ще й воскові сьвічі;
Зостаєть ся пан кошовий
З писарями в Сїчі.
Ой устань, Харку, устань батьку,
Просять-же нас люди:
Як станемо на границї,
По прежньому буде.
Як вийдемо на границю
Та впросим царицю,
Щоб оддала степи вільні
По прежню границю.

„Та не на те-ж я, вражі сини,
Москаля вібрала,
Щоб степ добрий, край веселий
Назад завертала“.
Ой, устань Харку, устань батьку,
Що-ж ми наробили,
Що степ добрий, край веселий
Тай занапастили!
Та тече річка невеличка
Спід білої кручи, —
Заплакали Запоровці,
Від цариці йдучи;
Встає хмара вза Лимана,
А другая в поля,
Заплакала Україна,
Така її доля!

III. Побутові, господарскі й суспільні пісні.

Всї меньше або більше визначні появи народного побуту, всї пори року, всяка робота домашна і господарска осьпівані в народних піснях. Сюди зачисляємо козацкі, вояцкі, чумацкі і бурлацкі пісні, коломийки і шумки, обжинкові пісні і т. и.

---

1. Козацкі і вояцкі пісні.

1.

Ой кінь біжить, трава шумить;
Да вже-ж козак убит лежить,
На купині[1]) головою,
Прикрив ноги осокою,[2])
Жовте тіло рокитою,[3])
Білі руку хустиною,
Ясне личко китайкою...[4])
В головоньках ворон краче.
А в ніженьках коник плаче;[5])

---

[1]) купа землї, могилка. [2]) різійка (carex acuta). [3]) іва (salix caprea). [4]) був звичай вмерлому козакови накривати очи червоною китайкою — заслугою козацкою. [5]) в руских піснях кінь вірний товариш сумує з козаком.

Копитом землю вибиває,
Свого пана він питає:
— Ой пане-ж мій, пане,
— Пане капитане!
— Ой кому мене вручаєш,
— Кому коня покидаєш?
— Чи Турчину, чи Татарину?
„Тебе, коню, Турчин не пійме.
„А Татарин не всїдлає.
„Ой біжи, коню, темними лугами,
„Біжи, коню, битими шляхами;
„Та прибіжи, коню, до двору,
„Та вдар копитом в болону![1])
„А вийде до тебе ненька старенька,
„Козацькая матусенька;
„Вона буде тебе за поводи брати,
„Буде тобі сїна підкладати,
„Вівса буде тобі підсипати,
„Холодною водицею наповати
„І скрізь сльози про мене питати.
„Та не кажи, коню, що я убив ся,
„А скажи, коню, що я оженив ся,
„Та поняв собі паняночку,
„В чистім полї земляночку —
„Що куди вітер не віє,
„Нї сонечко не гріє..
„Без віконець і без дверець —
„Там спить козак-молодець...[2])

2.

Чорна ріля заорана
І кулями засїяна,
Білим тїлом зволочена,
І кровию сполочена.[3])
Лежить вояк на купинї,
Накрив очи китайкою,
Китайкою червоною.
Анї труни, áнї ями.
Анї вітця́, áнї мами,
А нікому задзвони́ти,
А нікому затужи́ти!
Дзвóнять кóнї копитáми,
А воякú острогáми.
Лети́ть вóрон з чужи́х стóрон,
На моги́лї усїдáє,
'Очи єму́ випивáє.

---

[1]) одна половина ворiт зроблених з брусів. [2]) смерть козака зображає ся в піснях часто весїлєм, а могила панянкою. [3]) Хлїборобский руский нарід брав образи до своїх пісень воєнцких з хлїборобского житя.

Хóдить мáти гукáючи,
Сúна свогó питáючи;
— Ой я твогó сúна знáю,
— Бо я в нéго пóяс мáю![1])
„Скажú менї, вóрон мúлий,
„Чи мій синóк єщé бíлий,
„Чи ще óченьки яснéнькі
„Та чи устá румянéнькі?..“
— Вже єгó устá синéнькі,
— Єгó лúчко вже чорнéньке,
— Я на лúчку присїдáю,
— Очи ємý випивáю!...

---

2. Чумацка пісня.

Ой ходив чумак
Сім рік[2]) по Дону.
Та не було пригодоньки
Ніколи йому.
Ой їхав чумак
З Криму до-дому,
Сталась йому пригодонька
За всю дорогу.
Сталась йому пригодонька
Не в день, а в ночи —
Занедужав чумаченько,
З Криму їдучи, —
Занедужав чумаченько,
З Криму їдучи, —
При широкій доріженьцї
Воли пасучи.
Ой пішов чумак
В Самар[3]) на базар,
Червоною китайкою[4])
Головку звязав.
Ой упав чумак,
Упав та й лежить, —
Ніхто його не спитає,
Що в його болить...
Ой болить в його
Серце й голова, —
Умирає чумаченько,
А роду не ма!
Прийшов до його
Отаман його,
Бере його за рученьку,
Жалує його...
„Отамане мій!
Жалуєш мене,
Скидай кожух з мене
Та укрий мене;
Бери мої воли, вози —
Поховай мене;
Бери моє срібло, злото —
Поминай[5]) мене!“
Ой скинув чумак
Свиту і кожух,
Припадає к сирій землї —
Теплий зводе[6]) дух..
Ой скинув чумак
Із себе й каптан:
„Воли мої половії,
Хто ваш буде пан?“
Та вдарили з разу
У великий дзвін:
Се-ж по тому чумакові,
Що ходив на Дін!

---

[1]) ворон, випиваючи очи, закрасив собі груль, мовби підперезаний був поясом. [2]) зам. років. [3]) Самара, м. над лївобічною притокою Днїпра. [4]) див. 4 прим. до попередної пісні. [5]) поминати — справляти поминки, поминальне богослужене. [6]) зам. зводить.

Та вдарили зразу
В дзвони у ві всї:
Се-ж по тому чумакові,
Що ходив по сіль?
Ой ішли воли
Та в вісьмерику:[1])
Задзвонили в усї дзвони
По тім чумаку!
Ревнули воли
У новім ярмі:
Поховали чумаченька
В чужій сторонї.
Ревнули воли,
Степом їдучи:
Поховали чумаченька
Із Криму йдучи.

---

3. Бурлацка пісня.

Нема в сьвіті гірш нікому,
Як бурлацї молодому.
„Де-ж ти, бурлак, забарив ся,
На вечерю припізнив ся?“
— Ой не був я на охотї,
Іно був я на роботї!
Йшов робити, заробляти,
Щоби дала вечеряти.
Гей, гей, щоби дала вечеряти!
„Не палила, не варила,
Тай нема що вечеряти. (2)
Гей, гей . . . .
Лягай, бурлак, і так спати“.
Ой ще бурлак не здрімав ся,
Вже й господар переспав ся.
Гей, гей . . . .
„Вставай, бурлак, годї спати,
Час з волами поманджати.
Гей, гей . . . .
Ой встав бурлак, не вмивав ся,
Глядів платка — не втирав ся,
Глядів чобіт — не взував ся,
Глядів свити — не вдягав ся,
За волами так пігнав ся.
За волами поспішає,
Трошки снігом потрясає,
Бурлак в полї примерзає,
Отця-мамку споминає.

---

[1]) вісім волів в запрягу.

4. Коломийки.

1.

Стоїть явір над водою, в воду похилив ся,
Чогось козак чорнобривий тяжко зажурив ся.
Як мені ся не хилити, вода корінь миє,
Як мені ся не журити, само серце мліє.

2.

Стоїть явір над водою, хитає собою,
Чи ти тужиш так за мною, як я за тобою.
Як ти тужиш так за мною, як я за тобою,
Ми тогди ся розійдемо, як риба з водою.

3.

Які тоті квітки красні, котрі заквітають,
Які тоті діти щасні, котрі матір мають;
Людскі діти як дітойки, а я сирітойка,
Людскі діти матір мають, моя у Богойка.

Гей умерла моя мати, бідойко-ж, бідойко,
Вже не скаже, не промовить: що чиниш, дівойко.
То як я си здогадаю матусеньку свою,
Мене такі жалї возьмуть, що я ледве стою.

Нема цьвітку на всім сьвітку, як на тій калинцї,
Ніхто не є такий милий, як мати дитинцї;
Айбо в нашій полонинцї житейко зрастає,
Айбо моя матунейка в Богойка витає.

---

5. Обжинкова пісня.

Вийди, вийди, господаре, против нас,
Несем тобі віньчика в Божий час. —
Ой не гордуй, наш паночку, не гордуй,
За віньчика червіньчика наготуй.
Не лякай ся, наш паночку, не лякай ся,
За віньчика червіньчика постарай ся.
Ой зацьвили в чистім полї ожинки,
Зробили своєму пану обжинки.
Застеляй, наш паночку, новий стіл,
Найде тобі женьчиків повен двір.

IV. Казки і леґенди.

а) Мітичні казки, в яких ділають сили природи.

1. Казка про Івася і відьму.

Був собі чоловік да жінка, да в їх син Івáсь. От Івáсь той: „Тáту, тáту, зробѝ менї чóвник; поїду я рѝби ловѝть да бýду годувáти вас“.

Він і зробѝв йому: От Івáсь поїде, рѝбки налóвить да й годýє бáтька з мáтїрю. А як прийде обідня годѝна, так мáти донесé йомý обідать да прийде до бéрега, да й клѝче йогó:

„Івáсь синóк,
Золотѝй човнóк,
А срібнеє весéлечко,
Пливѝ до менé,
Моє сéрдечко!“

Івáсь почýє: „Блѝжче, блѝжче, чóвнику, до бережкá! се моя мáтїнка!“

От припливé да й оддáсть рѝбку, а сам попоїсть да й поплиьé знов.

А відьма й позавѝдувала, що в тогó чоловіка да жінки такá дитѝна, да й давáй їм усяке лѝхо коїть. То оцé булó зáкрутки порóблятця в їх на нѝві, то двір переснуé щось нѝтками, то кінську гóлову, костяк на порóзї полóжить, то мукóю обсѝпле, або крóвю ріжóк хáти помáже. А вонѝ мóлятця Бóгу да поминáють мéртвих, так їм усé так і минáєтця. Дáлї: „Постóйте-ж!“ каже, да прийшлá до бéрега да й клѝче Івáся:

„Івáсь синóк,
Золотѝй човнóк,
А срібнеє весéлечко,
Пливѝ до менé,
Моє сéрдечко!“

Чýє Івáсь, що такѝй товстѝй гóлос: „Дáльше, чóвнику, дáльше од бережкá! се не моя мáтїнка!“

От відьма й пішлá до ковалѝ: „Ковáлю, ковáлю! іскýй минї такѝй тонéнький голосóк, як у Івáсевої мáтері“.

Він і сковáв. Вонá тодї прийшлá до бéрега:

„Івáсь синóк,
Золотѝй човнóк,

А срібнее весе́лечко,
Пливи́ до мене́,
Мое́ се́рдечко!“

Він і приплйв; а вона́ його́ вхопи́ла да в залїзний мішо́к да й понесла́ аж до себе́. Прийшла́ під две́ри: „Оле́нко, одчини́!“

Оле́нка одчини́ла. Вона́ взяла́, соро́чечку біле́ньку, штанцї на Іва́ся надїла, товка́чечку дала́ й орі́шків. Він бе́ товка́чечкою й їсть. Да й гово́рить змія́ поти́ху Оле́нцї: „Нажа́р“, ка́же, „печ, да в печ його́ всади́, да й зама́ж, да поприбира́й тут усе́ чисте́нько, а я пійду́ по госте́й“.

І пішла́. Оле́нка нажа́рила печ і лопа́ту нагото́вила.

„Сїда́й“, каже, „Іва́сику, на лопа́ту“.

Він і положи́в ніжку.

Вона́ гово́рить: „Не так“.

Він положи́в ру́чку.

„Не так!“ ка́же.

„А сядь-же“, ка́же, „сама́ да навчи́ мене́, як сїда́ть“.

Тілько що вона́ сїла, а Іва́сь за лопа́ту да в печ; так вона́ там і заскварча́ла. Він узя́в, заслони́в за́слонкою да й зама́зав еї в пе́чі. Поприбира́в у ха́тї, сам ви́йшов, ха́ту запе́р да й злїз на превисоче́нного я́вора.

Коли́ відьма і йде з гостьми́: „Оле́нко, одчини́!“

Ти́хо.

„Оле́нко, одчини́! Оце́, нема́е Оле́нки! пішла́, мабу́ть, на по́бридки“.

Взяла́, сама́ й одчинила. Го́стї посїда́ли за стіл. Вона́ ви́няла з пе́чи да й їдя́ть. Попоїли до́бре, повихо́дили на двір да й кача́ютця: „Покочу́ ся, повалю́ ся, Іва́севого мясця́ наївшись!“

А Іва́сь із я́вора: „Покотітця, повалїтця, Оле́нчиного мясця́ наївши ся!“

А вони́; „Де се?“ Диви́лись, диви́лись да й угле́дїли. Ки́нулись до я́вора да й почали́ гризти того́ я́вора. Так ні, — і зу́би полама́ли. От вони́ до коваля́: „Кова́лю, кова́лю! поку́й нам такі зу́би, щоб того́ я́вора підгри́зти!“

Він їм і покова́в. От вони́ пішли́ і дава́й гри́зти. Коли́ летя́ть гу́си. Іва́сь їх і про́сить:

„Гу́си, гу́си, лебедя́та!
Візьміть мене́ на крилята,

Понесіть мене́ до ба́тенька;
Буде́ там вам їсти й пити,
Всього́ до́брого да й не тро́хи“.

А гу́си й гово́рять: „Нехай тебе́ сере́дні візьмуть“. Ось летя́ть сере́дні. Він про́сить сере́дніх:

„Гу́си, гу́си, лебедя́та!
Візьміть мене́ на криля́та,
Понесіть мене́ до ба́тенька;
А в ба́тенька їсти й пити,
Всього́ до́брого да й не тро́хи“.

А гу́си гово́рять: „Нехай тебе́ саме́ поганійше за́днє візьме“.

От воно́ й лети́ть: зоста́ло ся серде́шне з за́ду. А відьми усе́ гризу́ть да гризу́ть. От, от, упаде́ за то́го. Іва́сь і про́сить його́:

„Гуся́, гуся́, лебедя́тко!
Візьми́ мене́ на крилятко,
Понеси́ мене́ до ба́тенька;
Буде́ нам там їсти й пити,
Всього́ до́брого да й не тро́хи“.

От воно́ й ухопи́ло його́ на кри́ла. Да втоми́лось серде́шне, то так ни́зько несе́! А відьми́ за ним, чи не схо́плять його́. Жену́тця, жену́тця, да такі́ не наздогна́ли. От воно́ принесло́ да й посади́ло Іва́ся на ко́мині, а само́ хо́дить по двору́, пасе́тця. А ма́ти повийма́ла саме́ пиріжкй з печи да й гово́рить: „Се тобі, чоловіче, пиріжо́к, а се мині“.

А Іва́сь із ко́мина: „А мині?“

Ма́ти ка́же: „Хто се там?“ Да знов: „Се тобі, діду, а се мині“.

А він знов: „А мині, ма́мо?“

Чоловік із жінкою повибіга́ли, ди́влятця і вгле́діли Іва́ся на ко́мині. Зняли́ його́ з ко́мина да в ха́ту і внесли́. Гуся́тко хо́дить по двору́, а ма́ти й поба́чила: „Он гуся́тко хо́дить! Пійду́ я, його́ візьму́ да заріжу“.

А Іва́сь ка́же! „Ні, ма́мо, не ріжте, а нагоду́йте його́. Коли́б не воно́, то яб у вас і не був“.

От вона́ нагодува́ла його́ й напоїла і під крильця́ наси́пала пшона́. Так воно́ й полетіло.

От вам ка́зочка і бу́бликів в'я́зочка.

---

2. Казка про вбиту сестру і калинову дудку.

Був собі дїд да ба́ба. У дїда дочка́ і в ба́би дочка́. От і пішли́ вони́ в гай по ягоди. Так дїдова збира́ да й збира́, да й назбира́ла по́вну миску; а ба́бина, що візьме́ я́гідку то і ззїсть. От і ка́же дїдова: „Ходїм, се́стро, до до́му, подїлимось“.

От іду́ть да йду́ть шляхо́м: а ба́бина гово́рить: „Ля́жмо, се́стро, одпочи́ньмо“.

Поляга́ли: дїдова, втоми́вшись, засну́ла, а ба́бина взяла́ ніж да й устроми́ла їй у се́рце, да ви́копала я́мку да й похова́ла еї. А сама́ пішла́ до до́му да й ка́же: „Дивітця, скілько я я́гід назбира́ла“.

А дїд і пита́: „Де-ж ти мою дочку́ дїла?“

„Іде́ зза́ду“.

Коли́-ж іду́ть чумаки́ да й ка́жуть: „Ста́ньмо, бра́тця, оттý́т одпочи́нем“.

Да й ста́ли. Гля́нуть — над шляхом моги́ла, а на моги́лї така́ га́рна кали́на ви́росла! Вони́ ви́різали з тії кали́ни сопілку, да й став оди́н чума́к ігра́ть; а сопілка гово́рить:

„Ой пома́лу-ма́лу, чума́ченьку, грай,
Да не врази́ мого́ се́рденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьвіту згуби́ла —
Ніж у се́рденько да й устроми́ла“.

А дру́гі ка́жуть; „Щось воно́, бра́тця, значи́ть, що калино́ва сопілка так промовля́е!“

От прийшли́ вони́ в село́ да й натра́пили як раз на того́ дїда: „Пусти́ нас, дїду, переночува́ть; ми тобі ска́жемо приго́ду“.

Він їх і пусти́в. Тільки вони́ увійшли́ у ха́ту, за́раз оди́н сїв на ла́ві, а дру́гий став біля його́ да й ка́же; „А ну, бра́те, ви́йми сопілку да зайгра́й!“ Той ви́няв. Сопілка й гово́рить:

„Ой пома́лу-ма́лу, чума́ченьку, грай,
Да не врази́ мого́ ти се́рденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьвіту згуби́ла —
Ніж у се́рденько да й устроми́ла“.

Тодї дїд ка́же: „Що вона́ за сопілка, що вона́ так га́рно гра́е, що аж менї пла́кать хо́четця! А ке, я зайгра́ю[1]).

[1]) ке — дай, мн. число ке-те — дайте.

Він йому́ й дав. А та сопілка говóрить:

„Ой помáлу-мáлу, мій тáточку, грай,
Да не врази́ могó ти сéрденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьвіту згуби́ла —
Ніж у сéрденько да й устроми́ла“.

А бáба си́дя на пéчі: „А ке лиш сюди, стари́й, і я зайгрáю“.

Він їй подáв; вонá стáла грать, — сопілка й говóрить:

„Ой помáлу-мáлу, матýсенько, грай,
Да не врази́ могó ти сéрденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьвіту згуби́ла —
Ніж у сéрденько да й устроми́ла“.

А бáбина дочкá сиділа на пéчі у самóму кутóчку. Іалякáлась, що дознáютця. А дід і кáже: „А подáй їй, щоб зайгрáла“.

От вонá взялá, аж сопілка й їй одкáзує:

„Ой помáлу-мáлу, душогýбко, грай,
Да не врази́ могó ти сéрденька в край.
Ти-ж мене́, сéстро, з сьвіту згуби́ла —
Ніж у сéрденько да й устроми́ла!

Тоді то вже всі дознáлись, що вонó є. По дідовій же дочці обід постáвили, а бáбину привязáли до кінського хвостá да й рознеслú по пóлю.

---

3. Казка про дівчину та лиху бабу.

У гаях стоя́ла хáтка. Там жив чоловік і жінка, да в їх не булó дітúй. От вони́ й пішли́ на богомілля проси́ть Бóга, щоб дав їм Бог дитя́. Так Бог і дáв їм дочкý. Отó вонá й росте́. А царéвич у той час приїхав на охóту, да й посилáє свогó пáрубка: „Прийди́, будь лáскав, у ту хáту попроси́ води́“.

Прийшóв той пáрубок води́ проси́ть, аж та дити́на плáче, а жéмчуг так і си́плетця з очи́й. Мáти забáвила; засьміє́тця, так уся́кі квітки́ цьвітýть. Той пáрубок ви́йшов да й кáже: „Оттáм, царéвичу, я бáчив дити́ну! як плáче — жéмчуг си́плетця, а як сьміє́тця — так уся́кі квітки́ цьвітýть“.

Той царéвич пішóв у хáту, да знарóшне й дрáжнить тýю дити́ну, щоб плáкала. Плáче, а жéмчуг так і си́плетця. Він

і прóсить мáтери, щоб забáвила. Як же засьміє́тця, так і бáчить царе́вич, що всякі квітки́ цьвіту́ть.

Отó та дівчина росте́, а царе́вич усе́ заїжджáє, як на охóту приїде. От вонá й ви́росла. Царе́вич і кáже, що оддáй за мене́, діду, дочку́". А вонá вже вишивáє рушники́ орлáми.

А цар кáже: „Де́-ж такú тобі, си́ну, да мужи́чку брать!"

Тоді царе́вич як узя́в той рушни́к, що вонá ви́шила, да повіз до бáтька, так цар аж рукáми сплесну́в. Чи нічого-ж? „Жени́сь", каже, „си́нку, жени́сь!"

От він і ожени́всь. Да везе́ до дóму, а з ним булá бáба, а в бáби дочкá. От, їдучи, царе́вич устáв щось-то там устре́лить, а бáба познимáла з єї все да й повиклюювала їй óчи, да й упхну́ла єї в я́му, а дочку́ в єї одéжу й прибрáла; так царе́вич і повіз замісць єї, не пізнáв.

А коло тії я́мки да не́хворощі[1]) багáто росло; так яки́йсь дід прийшóв не́хворощі рвать. Ди́витця — дівка сиди́ть у я́мці, і перед не́ю оттакá ку́па же́мчугу, що вонá си́дячи наплáкала; а очи́й немá.

„Візьми́", кáже, „мене́, діду́сю, і оце́ нами́стечко забери́".

От дід єї взяв і нами́стечко забрáв да й привів до дóму. У діда діти́й не булó, а бáба є. Вонá, та дівчина кáже: „Забери́, діду́сю, оце́ нами́стечко в торби́нку да понеси́ у гóрод продáй; да як зостріне тебе́ бáба якáсь, то ти їй не продавáй, а скажи́: „Оддáй те, що в тебе́ є".

От він поніс і стрів ту бáбу.

Бáба кáже: „Продáй нами́сто!"

„Купи́".

„А щó за йогó?"

„Дай те, що в тебе́ є".

Вонá йому й далá однó óко.

Тоді та дівка й почалá вишивáть із одни́м óком рушни́к.

Ізнóв дід поніс нами́сто.

Бáба знóв: „Продáй нами́сто, діду!"

„Купи́".

„Щó за йогó?"

„Дай те, що в тебе́ є".

Вонá й дру́ге óко оддалá.

Дівка тоді ще крáще почалá вишивáть.

[1]) Artemisia campestris.

Дід і каже: „От у царя́ обід“.

А дівка йому́: „Іди́, діду́сю, да візьми́ гле́чичок да й мині попро́сиш юшки“.

Да й почепи́ла свого́ шиття́ діду рушни́к на шию.

Як поба́чив царе́вич у діда на шиї рушни́к: „Відки ти, діду?“

„Я там, царе́вичу, з ху́тора; да в мене́ там і дівчина прожива́є, так дай, будь ласкав, і їй чого́-не́будь у сей гле́чичок“.

„А рушни́к, діду, де ти взяв?“

Да се я в я́мці дівку найшо́в, так оце́ вона́ й вишива́є“.

А царе́вич уже́ пізна́в по вишива́нню. Тоді сказа́в за́раз віз запрягти́; поїхав да й пізна́в її: „Се-ж вона́, се-ж вона́!“

А ту́ю ба́бину дочку́ ви́провадив свиний напова́ть.

Оце́-ж і вся. Живу́ть і хліб жую́ть, постоло́м добро́ во́зять.

---

4. Сотворене і благословене сьвіта (Богом і Сатанаїлом).

Ото як задумав Господь сотворити сьвіт, то й говорить до найстаршого ангела, Сатанаїла.

„А що, каже, Архангеле мій, ходім творити сьвіт!“

— То ходїмо, Боже, каже Сатанаїл“. Ото вони і пішли над море; а море таке темне, сказано, безодне! Ото Бог і каже до Сатанаїла.

„Бачиш, каже, оттую безодню?“

— „Бачу, Боже“.

„Іди-ж, каже, у тую безодню на саме дно та дістань мені жменю піску. Та гляди, каже, як будеш брати, то скажи про себе: беру тебе, земле, на імя Господне!“

— „Добре, Боже“.

І впірнув Сатанаїл у самую безодню, над самий пісок, тай зазлістно йому стало. „Ні, каже, Боже, приточу я і своє імя: нехай буде разом і твоє і моє!“ І бере він той пісок тай каже:

„Беру тебе, земле, на імя Господне і своє!“

Сказав — сказав. Прийшло ся виносити, а вода йому той пісок так і ізмиває, той так затискає жменю; — але де вже Бога ошукати! заким вигулькнув із моря, так того піску як не було: геть вода змила.

„Не хитри, Сатанаїле, каже Господь. Іди знову та не приточуй свого імя!“ Пішов знову Сатанаїл, але чорт чортом; знову примовляє: „Беру тебе, земле, на імя Господне і своє!“ і знову піску не стало.

Аж за третїм разом сказав уже Сатанаїл: „Беру тебе, земле, на імя Господне!“ І ото уже несе та й не стискає жменї, так і несе на долонї, щоб то вода змила, але дармо! як набрав повну руку, то так і виніс до Бога.

І узяв Господь той пісок, ходить по морі тай розсїває; а Сатанаїл давай облизувати руку; хоч трохи, думає, сховаю для себе, а потім, думає собі і землю збудую, а Господь розсїяв.

„А що, каже, Сатанаїле, нема більше піску?“

— „А нема“, Боже!

„То тра благословити!“ каже Господь, тай благословить землю на всї чотири части, і як поблагословив, так тая земля і почала рости.

Ото росте земля, а тая, що у ротї, і собі росте, далї так розросла ся, що й губу розперає. Бог і каже: „Плюй Сатанаїле!“ Той і зачав плювати та харкати; і де він плював, то там виростали гори, а де харкав, то там скали. От через що то у нас і земля не рівна! Воно ще кажуть, що ніби то ті скали та гори, Бог знає, докиб росли, а то Петро та Павло як закляли їх, то вони вже й не ростуть. А ото вже Господь і каже до Сатанаїла: „Тепер, каже, Сатанаїле, тількоб посьвятити землю: але нехай вона собі росте, а ми відпочиньмо!“

— „А добре, Боже,“ — каже Сатанаїл.

І лягли вони спочивати. Господь спить, а Сатанаїл і думає утопити Бога, щоби землю забрати. І ото підняв його тай біжить до моря. Спершу на полудень біжить тай біжить, а моря нема; вдарив ся на північ, і там не видати. Побивав ся на всї чотири части сьвіта, — нїгде нема моря, звісно земля уже так розросла ся, що в саме небо уперла краями, тай де вже там теє море! Бачить він, що нїчого не вдїє, несе Бога на те саме місце, тай сам коло його лягає.

Полежав трохи тай будить Бога.

„Вставай, каже, Боже, землю сьвятити!

А Бог йому й каже:

— „Не журись, Сатанаїле! земля моя сьвячена: осьвятив її сеї ночі на всї чотирі боки.

б) Казки побутові з на пів мітичною, на пів моральною основою.

1. Правда та Неправда.

Раз Правда зустрілась із Неправдою. „Здрастуй, сестрице!“ каже Правда Неправді. „Здорова була!“ одказує Неправда. „Нам по одній дорозі іти, дак ходім, коли хочеш, разом“. — „Дак і ходім же“. „Да он-що, сестрице, я тобі скажу: як будем разом іти, дак сперва твоє будем їсти, а тоді моє“. — „Да й добре же, сестрице“, каже Правда.

От ідуть вони, да й ідуть. У Правди і торба вже спорожнилась. Захотілось Правді їсти, да вже у її нема нічого. „Ну, сестрице, каже вона Неправді, моє поїли, — нум же тепер твоє їсти!“ — „Е, ні! вже сього не буде: я не люблю по правді робить, і ти дурна, що по правді робиш. Не дам хоч із голоду умри“. Гірко стало Правді, да треба терпіть. Терпіла вона, терпіла, да ніяк не втерпіла: попросила ізнов у Неправди їсти. „Коли ти хочеш, щоб я дала тобі їсти, дак дай, одно око виколю“. Заплакала Правда... Дала око виколоть. „Лучче, думає вона, дам око виколоть, ніж умерти із голоду“.

Пройшли вони скільки там время; Правді ізнов захотіло ся їсти. „Дай, сестро, їсти!“ просить вона у Неправди. „Дай, друге око виколю“. Дала Правда й друге око виколоть. Як виколола друге око, то й пішла собі Неправда од Правди. „Прощай, сестро, каже вона Правді: тепер мині не йти з тобою“.

Зосталась собі одна Правда, -- да тілько плаче гірко. Іде-іде, коли чує, — ліс шумить. „Що-ж тепер робить мині?“ думає вона, бідненька, сама собі. „Ізлізу на яке-небудь дерево, да переночую, щоб звірюка яка не напала на мене“.

От, ізлізла вона на одно дерево, да й сидить там. Коли ось чує — ідуть дівчата, паробки; співають.

Прийшли вони до того дерева, що сиділа Правда. А де, кажуть вони, будем гулять?“ — „А хоть і під оцім деревом“, одвічають. „Да на сьому дереві, кажуть, така роса, що як помазати сліпому очи, дак він дивиться стане“.

Почула Правда сії слова, да й дожидається уже ранку, попробовать роси. Дівчата-ж із хлопцями начали гулять. Гуляли вони, пили, їли усе добре, да й пішли собі назад, поки-

давши усе, що позоставалось і питиме і їдиме. Як тілько пішли вони, Правда ізлїзла зараз із дерева, да й стала їсти да пить, що позоставалось; а виголодалась уже була добре. Дождавшись ранку, помазала собі очи росою з того дерева, що сидїла, і стала бачить. Тодї вона помолилась Богу, да й пішла собі у дорогу. Під вечор прийшла вона ізнов у лїс. Так як і вчора, ізлїзла на дерево і чує ізнов, що йдуть да співають хлопцї із дївчатами. „А де будем гулять?“ гукають хлопцї, прийшовши до того місця, де була Правда. „А хоть і під оцїм деревом“, одвічають другі, указуючи те дерево, де сидїла Правда. „Да се іще дерево не просте, обізвавсь хтось. На йому роса така, що як би помазать якому слїпому очи, дак він би й сьвіт Божий побачив. От як би хто ізнайшовсь такий, щоб, набравши роси із сього дерева, пійшов у таке-то царство, — у тому царстві цар; а у царя дочка, да слїпа. Казав цар, що як би вилїчив хто дочку його, дак нїчогоб не пожалїв для того із свого добра“.

Правда се все чула „Минї дав так Бог, що я стала видющою“, думає вона сама собі. „поможу-ж я і тій царівнї, що слїпа“. — Паробки-ж із дївчатами гуляли, пили, їли, да й пішли назад, покидавши, що позоставалось. Правда ізнов, так як і вчора, ізлїзла із дерева, да й підкормилась трохи тим, щó позоставалось од хлопцїв да дївчат. Послї сього, опорожнивши одну пляшку, да назбиравши в її у-ранцї цїлющої роси, пійшла у тее царство, де була слїпа царівна.

Довго вона йшла у той гóрод, де жив сам цар із слїпою дочкою. Тут зараз донесли царю, що у його город прийшла така молодиця, що берецця вилїчити дочку його. Цар зараз велїв позвать її. Прийшла у хату до царя, коли дивицця — тут і Неправда.

„Се й ти тут, сестро?“ питає Правда у Неправди. „Еге! колиб ти знала, — я уже і сьвіт увесь пройшла“, одвічає Неправда. „А ти-ж чого тут?“ „Того, да того“, каже Правда, да й розказала, чого вона прийшла і що із нею було. Послї сього помазала вона цїлющою росою очи царівнї — і ся стала бачить усе так, як-би не була й слїпа.

Цар же бачить, що Правда і з Неправдою розказує так, як давняшня знакома, да й питає у її: „Де ти із нею бачилась, і що, і як, і коли?“ Правда і розказала царю все по правдї: як вони ішли у двох, як Неправда її очи повиколю-

вала, як вилїчилась; сказано: усе резказала, як було. Цар, як кінчила Правда розказувать, ізвелів узять Неправду, привязать її коню до хвоста, да й пустить його на волю, щоб розніс її. „Оттак і сказала Правда, пройшла вона сьвіт — назад не вернулась!“

---

2. Злидиї.

„Багатство — дочасне, а злиднї — довічні“, мовляють старі люди. Як де заведутця злиднї, то там не переводитця бідкане, аж поки злиднї сами не перейдуть, куди-інде, або той, де вони оселились, не виведе їх яким робом. Ось що про них слибизують:

У якомусь-то селї жив мужик, здаетця й роботящий, але всьому щось не лагода: бетця, як риба об лїд — ніяк не вилїзе із біди. От якось і став він міркувати: щоб воно за притичина, думае, що я неяк не розживусь. Не вже мене злиднї напали?

А хтось йому й одвітуе.

— І справдї напали, і скільки-б ти не пеклував ся, то не розживесся, поки ми будемо в тебе.

Мужик був не промах, розкинув про себе трохи мізком сюди та туди, та й пита́:

— Та хиба вас багато в мене розвелось?

— Багато, озвалось те-ж саме.

— А чом же вас не видно? знов запитав чоловік.

— То ми такі дрібненькі, що нас ніхто не узрить?

— Де-ж ви міститесь?

— Та ми можемо скрізь поміститись.

На той саме час мужик забажав нюхнути табаки і відкрив ріжок.

— А тут у ріжку поміститесь? питае.

— Помістимось, озвалось те.

І вже голос чутно було із ріжка: „Ось ми уже усі в ріжку!“ Мужик хутчіш замкнув ріжок закладкою, потяг мерщій у млин і поклав той ріжок під вал. Зразу сталось мужикові добре: що зробив, або про що загадуетця — усе йому удаетця. Появив ся у його достаток, а далї й багатство; зразу розжив ся мужик.

У тому-ж таки селї жив другий мужик, багатир на все село, та такий завидющий, що й Боже мій? Дуже йому було завидно і досадно, як хто другий розживе́тця! а найгірш він злобив ся, що недавний голяк наздогоня́ його у багатстві. Довго цей багатиня ламав голову, щоб угадати, від чого так розжив ся бідолаха, але нїчого не відгада́.

— От й підійшов до його штукою і вивідав від його самого, від чого він багатів. Вивідавши це, завидющий багатиня добрав ся до того пустого млина, де бідака заховав ріжок із злиднями, виняв його ізпід валу і випустив на волю. Він думав, бач, що вони вернутця до бідолахи.

Але злиднї побоялись вертатись до першого свого хозяїна, бо він би упять схитрував із ними, а пішли до цього завидющого, на нову осе́лю. З того часу йому зразу просто як ножем одрізано: усе пішло у ростич, і звелось його багатство. Стала скотина дохнути; покрадено коней; пропадають вівцї а далї й хлїб перестав родить, а на приостанку пожежа спалила йому усе дворище, і тік і клуню, і став таким бідолахою, як тот, у котрого були спершу.

Покаяв ся він тодї, — да не в пору: лихо не минулось! Одна була йому утїха тільки — розказувати людям, від чого з ним так скоїлось. Часто він казав людям:

— Кайтесь на менї й не мислїть нікому зла, а найгірш із заздрости.

---

3. Крепак і Чорт.

Колись, як ще були люди паньскі, і в одного пана служив чоловік, і того чоловіка пан дуже любив за те, що він був ісправний. Ото пан йому каже: „Дай менї дві жменї срібла, або вижени із того болота чортів, то я тебе на волю випущу“. Цей чоловік думає собі: — „Срібла трудно достати, а чортів можна вигнати“.

Потім пішов до коваля, щоб йому коваль ізробив дротяну нагайку. Коваль йому це і зробив. Він з цією нагайкою пішов до того озера. Прийшов сюди і начав тут із грязи ліпить стовпчики. Коли це — чорт виходить із озера, тай питає його: „Що це ти, чоловіче, робиш?“ Чоловік каже йому: „Оце думаю строїть на цїм озері монастир: ото, бач і стовпи положив“. „Не построїш ти тут сьвятинї, бо ми тебе і заду-

шим". І як сказав це, та зараз і побіг у озеро і похваливсь самому главному чорту; а цей, главний, посилає до того чоловіка високого чорта, тай каже йому: „Скажи так тому чоловікови, що думає на цім місці сьвятиню строїть; як що подужає тебе, то ми виступим із цього озера, а як що ти його подужаєш, то він довжен оступацьця од цього озера".

Чорт цей виходить із озера, тай каже йому: „Казав так наш начальник: „Хто кого поборе, той тому оце озеро одпустить". Цей чоловік каже: „Я знаю, що ти мене не подужаєш, а лучче поборись із моїм дідом і він такий уже старий, що увесь мохом обріс, він тут у лісї лежить". А там, коло того озера був близько ліс. От чорт і послухав; приходить у ліс, аж там під кущем лежить медвідь. Чоловік йому каже: „Оце той дід лежить, іди ти з ним боротись; як що його побореш, тодї і зо мною будеш бороцьця". Чорт приходить до його і торкає його лапою: „Чуєш, уставай, — будем бороцьця!" Той медвідь як хватицьця, як візьме його у лапи, та давай його кусать та мять, — на силу чорт вирвавсь. Прибігає у озеро та каже главному чортови: „Шкода! не можна його побити: коли я з його дідом боровсь, тай то не поборов, що його дід такий старий аж мохом обріс увесь, — а тож то як би з ним поборовсь, то він би мене живого не пустив!"

Ото цей посилає другого чорта, уже горбатого, до того чоловіка. Виходить цей горбатий, тай каже йому; „Ану, хто дужче свисне, то того буде озеро". Чоловік і пристав.

Чорт же як свиснув, то і листя на дереві поопадали; тодї чоловік каже: „Ану, я свисну, — тільки ти завяжи платком очи". Цей як свиснув його нагайкою по шиї, — так він і покотивсь у озеро, та тодї каже тому чортови: „Нїчого ми не зробимо з ним; бо я як свиснув, то йому нїчого не сталось, а як він свиснув, то чуть-чуть менї очи не повилазили".

Ото він посилає третього чорта, такого гладкого, як годований кабан, й дає йому свою патирицю таку, що може пуд пятнадцять, і сказав йому; „Нехай, хто вище викине". Виносить ту булаву до того чоловіка і каже йому: „Ото так казав наш начальник: хто вище підкине оцю булаву, то того буде озеро". Чорт же, той главний, як дав ту патирицю, то казав: „Гляди, щоб ти її нїгде не дів, бо тільки ти її де небудь дїнеш, то тодї ми усї пропащі". — Ото чорт як підкинув

її у гору ще із ранку, то аж у вечері упала до долу; а цей чоловік її тілько із одного боку і підниме, а щоб усю її піднять, то цього і не міг. Ото він узяв за один бік, тай дивицця не небо; а чорт його питає: „Чого ти дивисся у гору?“ Чоловік каже: — „Дожидаю поки хмарка набіжить, то хочу її закинуть, щоб ти ніколи її і не бачив“. Тоді чорт за ту патирицю, та в озеро і побіг; а потім каже чорту самому главному: „Та то хотів закинуть патирицю на небо, а я і не дав!“

Начальник їх посилає ізнов одного чорта до того чоловіка, щоб спитавсь його: чи не схоче він грошей багато взяти, аби тільки він їх не вигонив. Чорт приходить до його, тай каже йому: „Щоб тобі дать, тільки не вигонь нас із цього озера? бо це озеро наших іще прадідів“. Чоловік йому каже: „Я з тебе ба(га)то не хочу, тільки дай мені оцей бриль повен срібла (показує на свій бриль повстяний). Чорт йому каже: „Зараз тобі дати гроші?“ Він каже: — „Ні, принесеш мені у клуню“. Ото чорт і каже: „Ну-ну, добре, — принесу, тільки не безпокой нас!“

Цей чоловік прийшов до дому, викопав у клуні велику яму і зверха перепустив таку дірку, аби бриль помістивсь у яму, а потім прорізав дно у тім брилі тай поставив його на тій дірці. Коли це у ночі чорт несе йому мішок срібла. Приніс, висипав у той бриль, та дивицця, аж він порожний; потім він приніс три мішки срібла, та таки ще неповний бриль. А чорт і не оглядицця, що під тим брилем єсть яма, тай носить гроші, поки не наносив повний бриль. Тоді той чоловік забрав ті гроші і дав дві жмені панови срібла тай викупивсь од панщини.

---

4. Про мертвяка.

Жили собі чоловік та жінка, а в них була дочка Ганна, та хороша, — хороша була, сказано — як мак цьвіте! Полюбила вона одного парубка Василя. От той Василь їй і каже:

— Я пошлю до тебе старостів, чи підеш за мене?

Вона звеліла присилати. Подавала рушники. Коли через тиждень після сватання Василь умер, Ганна зажурилась, день і ніч плаче, похудала і на себе не схожа стала. Аж уже батько й мати пожурились, дивлячись на неї. Мати вговорює її:

— Чого тобі, каже, за ним плакати, в селі багато па-рубків — твій тобі буде!

Не слуха Ганна, та все плаче. Мати послала її на улицю.

— Піди, каже, дочко, на улицю, хоч трохи розважиш себе.

Не хоче вона. От раз у вечері і каже:

— Піду я, мамо, на улицю!

Мати так зраділа: „Ось таки, дума, чи-ж перестане журитись“.

— Іди, іди, каже, дочко.

Вона мерщій вбралась і пішла та не на улицю, а на кладовище. Прийшла до Василевої могили і почала плакати:

— Як би ти, каже, Василю, був тепер зо мною, яб нічого більш і не бажала...

Коли оглянеть ся, аж Василь стоїть біля неї. Вона — не те, щоб злякалась, а зраділа, — обнима його, цілує. А він і каже:

— Поїдемо, Марусю, до моєї хати!

— Поїдемо!

— А не будеш боятьця?

— Мені з тобою нічого не страшно.

Василь свиснув — і перед ним, як із води виріс кінь.

— Сідай же, Ганно, коли не боїсся.

Вона сіла на коня! Ідуть, а на дворі місяшно — хоч голки збирай. Се Василь і каже:

— Місяць сьвіте, мертвець їде, — чи боїсся ти?

— Ні не боюсь.

Він упять:

— Місяць сьвіте, мертвець їде, — чи боїсся ти?

— Оце вигадує, не боюсь.

Стали вже доїзжать до його могили, а він упять:

— Місяць сьвіте, мертвець їде — чи боїсся ти, Ганно, чи ні?

— Чого таки я боятимусь з тобою? Не боюсь.

Доїхали до могили. Василь спинив коня.

— Ну, каже, колиж ти не боїсся, так лізь у мою хату.

Вона вже тоді злякалась, роздивилась, де вона.

— Лізь-же ти попереду.

— А то я не знаю, куди?

— Ну гаразд — полізу й я попереду, а ти лізь за мною.

Лїзе в яму, а її держить за полу, щоб не втекла. Тільки що він опустивсь у яму, а Ганна свитку з себе, та на втіки.

Поки там він оглядів ся, що її нема, вона була вже далеко. Коли оглянеть ся, біжить за нею... Вона кинула йому юпку... Що оглянеть ся — він усе біжить, і от-от дожене. Вона кинула йому запаску і намисто, покидала і серги; то він усе вхопе та дума, що то Ганна. Поки там облáпа, а вона втікá, а вона втікá, а мертвяк усе гонитця. Добігла до села, дивитця — в крайній хаті горить сьвітло. Вона туди. В хаті нема нікогісінько, тілько покійник лежить; а той покійник та встає що — ночі... Тим — то нікого й не було в хаті. Вона мерщі вхопила півня, залїзла за печ аж у самий куток, та й сидить. Коли слуха під вікном гукає:

— Добри вечер?

А дяк, лежачи:

— Здоров.

А воно:

— Дячку, дячку! Подай минї дївчину за білую ручку!

— Ось-ось, зараз! озиваетця дяк.

Та й устає, підводитця... Коли це знову:

— Дячку, дячку! Подай минї дївчину за білую ручку.

— Аж ось, каже, злізу на печ.

І вже стоїть на полу і беретця за печ — хоче лїзти. Тілько що підняв ногу, а півень: „ку-ку-ріку!“ Дяк, як стояв біля печі, так і гримнув на піл, а Василь таки побіг і якось успів добігти до своєї могили. Вранцї поприходили дякові родичі; дивлятця, нема його на лаві, глянули — він на полу простяг ся. Зазирнули на печ, там сидить Ганна з півнем у руках.

— Чого ти, Ганна?

Вона розказала їм усе, що було.

Її зараз одвели до дому. Та не довго вона і жила, після того перелякалась дуже, занедужала й умерла.

---

5. Леґенда про померші душі.

Мóже не булó й на всьомý сьвíті крáщих — дітóк, як у нáшої пáнії. Булó в її дві дóчечки. Стáршеньку звáли Ганнýся, а мéншеньку Катрýся. І щó-ж то булú за дітки, колúб ви їх бáчили! Як дві зірочки Бóжі на нéбі. От же не дóвго

й повтїшалась ними бідна наша панї: забрав їх обох Господь милосердний; бо се вже звісна річ, що Господь краще собі бере, а плохше людям оставляє. І що-ж то поплакалась і побивалась за ними наша панї! Правдиво сказано, що як мати плаче, то мов річка ллєтця. Ото-ж раз привели до неї одну нашу таки бабу, етару, престаренезну, що недавно обмирала і на тім сьвітї була, і все бачила, що там дїетця з помершими душами, — чи не потїшить вона її якою звісткою. Привели, то Явдоха наша приступила таки до панії та й каже: „Добродїйко! ось прийшла стара Дубиниха, що обмирала й на тім сьвітї була, і все бачила, що там робитця з помершими душами. Спиталиб ви її, чи не потїшить вона вас якою звісткою.

То панї підвела трохи голову та й дивитця на ту Дубиниху... А Дубиниха стоїть перед нею стара, престаренезна, аж страшна: сказано — з того сьвіту повернена.

„Так ти на тім сьвітї була?“

„Була, моя добродїйко“.

„Що-ж ти там бачила?“

„Усе, бачила, добродїйко, що дїетця з помершими душами“.

„А бачила-ж ти там мою Ганнусю й Катрусю?“

„Бачила“, каже, „й Ганнусю й Катрусю“...

Панї-ж з ліжка скочила: „Що-ж вони там роблять?“

„Мати Божа панчішку плете, а вони перед нею золоті клубочки держать“.

Так таки й каже: „Мати“, каже, „Божа панчішку плете а вони перед нею золоті клубочки держать“.

Панї моя як почула се, то з радости й слова не вимовить; а далї як кинетця навколїшки перед образом... А в неї в опочивальнї образ стояв, великий та гарний: намальована Пречиста з дитиною: мов жива дивитця з мальовання. Як кинетця вона перед той образ, як сціпить руки, як заплаче! А ми всі стоячи й собі заплакали.

„Мати“, каже, „Божа, Царице небесна! ой, як же ти моє серце втішила, що ти моїх дїток, як сиріток, приголубила!

Та плаче-ж то гірко, та все дякує! А ми й собі стоя плачемо.

Далї ото вже вгамовалась, переплакала та й веселїйша трохи стала. Розпитує в тієї Дубинихи: „Бабусю“, каже,

„голу́бонько, скажи́-ж мині̑, що́ там іще́ ді̑етця з поме́ршими ду́шами?“

„Ой па́ні̑“, ка́же, зозу́ле моя́! чи мо́жна-ж те язико́м зговори́ти, що́ там на тім сьві́ті̑ ді̑етця? Хоча́б, здае́тця, не пив і не ї̑в, а все розка́зував, то й тодіо́ не переговори́в усьо́го... „Ото́“, ка́же, як прийшла́ вже мині̑ годи́на вмира́ти, то смерть і ста́ла з косо́ю в мене́ в нога́х. Як ста́ла, то но́ги так і похоло́ли“.

А ми стоїмо́, та слу́хаючи моро́з так і пішо́в у нас по́за спи́ною.

„Далі̑“, ка́же, і ру́ки, і все так і похоло́ло... Дивлю́сь, аж вона́ вже в мене́ в голова́х. Як замахне́ косо́ю — то душа́ тілько пу́рх! так як пта́шка ви́летї̑ла та й полетї̑ла, полетї̑ла по ха́ті̑, і сіла в кутку́ на о́бразї̑, під само́ю сте́лею. А гріхи́ ста́ли на поро́зї̑ та й не пуска́ють душі́ з ха́ти. „От я“, ка́же, „ба́чу, що нікуди ви́йти; дивлю́сь, аж вікно́ одчи́нене. Я — пурх у вікно́! і пішла́, пішла́ по́лем. Ле́гко та лю́бо мині̑ так, мов за́раз на сьвіт народи́лась. Дивлю́сь, аж не сама́ я йду́, а веде́ яки́йся дід, а куди́ він мене́ веде́, бою́сь спита́тись“.

„Ідемо́, колú-ж гризу́тця дві соба́ки над шля́хом, так гризу́тця, так гризу́тця! А дід і ка́же: „„Се не соба́ки, се два брати́, що погри́злись та й поби́лись, ідучи́ степо́м... То Бог і сказа́в: Коли́ вже й рі́дні брати́ бю́тця, то де-ж бу́де те добро́ між людьми́? Неха́й же, ка́же, ста́нуть вони́ соба́ками і гризу́тця, по́ки не бу́де ї̑хати Мартиримя́н““[1]). Так і ста́лось по Бо́жому. Ми вже й мину́ли ї̑х, а вони́ все вища́ть та гризу́тця.

„Ідемо́“, ка́же, „степо́м; коли́-ж я́ма така́ глибоче́нна, що й дна невидно. Дід ка́же: „„Лї̑зь!““ А я бою́сь. „„Лї̑зь!““ ка́же. Му́сила я полі̑зти. Гля́ну, аж се вже дру́гий сьвіт. Скрізь сидя́ть поме́ршії ду́ши, усе́ по статтям: молодії в молоді́й статті̑, а старії в старі́й, і хто як на сїм сьві́ті̑ заслужи́в, те й на тім сьві́ті̑ прийма́е. Хто старця́м ми́лостиню подава́в, то

[1]) Коли під сим іменем розуміти Мартина Римлянина, то може се Мартин з Олькуші, знаменитий професор краківскої академії, що вславив ся проєктом нового календара, названого опісля григоріяньским. З Кракова перейшла єго слава певно в Київ, а там ще й до Петра Могили бували такі, що славили унїю і навертали на неї̑ бісурманьство. Оно-ж то може й пронесло в неписьменному народї імя великого реформатора Візантийщини, Мартина Римлянина.

все те перéд їм і лежи́ть: чи шматóк хлїба, чи кільцé ковбáски, чи сáла кришéнник, то все так на столáх перéд ни́ми й лежи́ть: а хто не давáв, то так сиди́ть".

„Ідемó", кáже, „аж хóдять воли́ в такóму спашу́, що й рогів неви́дно з трави́, а самі худі, худі, як дóшка. А біля їх хóдять воли́ по самі́й землї — ні трави́нки під ногáми немá, да жир аж по землї телїпаєтця. От дїд і кáже: „„Оцé,"" кáже, що худії воли́, то то багáті люди, що жили́ самі в рóзкоші, а бідним не помагáли; а си́тії воли́, то то бідні люди, що од свóго рóта однимáли та старцям із послїднього давáли. От же вони́ тепéр і си́ті й напóєні, а тії по рóги в спашу́, та худі, як дóшка"". Так-то на сім сьвітї і багáтії й хорóшії, й щасли́вії — усї помру́ть, усé минéтця. Скáзано: Сей сьвіт — як мáків цьвіт, день цьвітé, а в ночі опадé!"

„Ідемó", кáже, аж між двомá дубáми гори́ть у пóломї чоловік і кричи́ть: „„Ой, прóбі! укри́йте менé, бо замéрзну! ой укри́йте менé, бо замéрзну!"" Дїд і кáже: „„Оцé"" кáже, „„той чоловік, що проси́в ся до йогó зімóю в хáту подорóжний, а на дворі булá метéлиця та хуртови́на, а він не пусти́в, тай той і змéрз під ти́ном. Оцé-ж тепéр він гори́ть у пóломї, а йому́ ще здаєтця, що хóлодно, і терпи́ть він таку́ му́ку, як той подорóжний терпів од морóзу"".

„Ідемó", кáже, „дáльше, коли́-ж лежи́ть чоловік кóло кривúцї; течé йому́ рівчáк чéрез рот, а він кричи́ть: „„Прóбі! дáйте напи́тьця! прóбі! дáйте напи́тьця!"" Дїд і кáже: „Сей", „не дав чоловікові в жнивá води́ напи́тьця!" Жав він на ни́ві, аж ідé стáрчик дорóгою, а жарá вели́ка, Спáсівська. „„Ой,"" кáже, „чоловíче дóбрий! дай, рáди Христá, води́ напи́тьця!" А він йому́; „Оцé-ж для тéбе ви́віз! Ви́ллю на ни́ву, а не дам такóму дармоїду, як ти!" То от, тепéр йому́ рівчáк чéрез гóрло біжи́ть, а він ще пить прóсить, до віку вічного бу́де йому́ так жáрко та тя́жко, як тому́ стáрцеві, щó йшов дорóгою".

„Ідемó", кáже, аж кипи́ть у смолї жінка, а перéд нéю цибу́лька лежи́ть. Дїд і кáже: „Се", кáже, „му́читця так мáти вáшого старóго ти́таря Они́сима, що булó все стáрців году́є та бідним помагáє, а ніколи жáдної душі не обіди́в і ні в однóму слóві не збрехáв. Булá вонá багáта та скнáра, що од нéї ніхтó й хлїба не бáчив. Отó раз полóла вонá цибу́лю, аж

іде поуз воре[1]) дід-старець. „Подари“, каже „пані-матко, ради Христа!“ Вона вирвала стрілку: „Прийми!“ каже, старче Божий“. Тілько-ж од неї й бачили. От, як умерла, то звісно — тут своя дорога, а там тебе поведуть. Взяли її небогу та й потягли в пекло. А Онисим і побачив з неба, що вона велику муку приймає, та й каже: „Боже мій милий, Спасе мій Христе! за всю мою щирість, за всю мою правду, зроби мині таку ласку: нехай і моя мати буде в раю зо мною“. А Христос і рече йому: „Ні“, каже, „Онисиме! вельми грішна твоя мати. Візьми хіба оту цибульку, що лежить перед нею, та коли витягнеш її з тієї безодни, то нехай і вона буде в раю з тобою“. Узяв він тую стрілочку та й подав матері. Схопилась вона за неї... от, от витягне, от, от витягне з пекла! бо що-то Божому сьвятому? Аж ні: як поначіплювались їй і в плахту, і в намітку грішнії душі, щоб і собі з того пекла вибратьця, то й не здержала тая цибулька: перервалась, а вона так і бовтнула в гарячу смолу!“

„Ідемо“, каже, „ще дальш, аж стоїть по пояс у жару, так як горщок на припічку, наш покійний Бабинець, що ще парубком був, то обмирав. Я й пізнала його. „За що се ти“, кажу, „Семене, таку муку приймаєш?“ — „Що-ж“, каже, „бабусю? як обмирав я парубком, то ходив усюди по другому сьвіту, усякі муки бачив, а далї зайшов до якогось діда. Сидить і все до купи лика звязує. Оце одріже од жмутка два шматочки, та звяже до-купи та й повісить на кілочку. „Дідусю!“ кажу, „що оце ви робите?“ — „Се“ каже, „я пари парую“. — „А моя-ж пара тут єсть?“ — „Єсть“, каже: „ось де“, те й звязав і повісив на кілочку. „Як же мині пізнати свою пару?“ — „А ось як: Як пійдеш ти на сьвятках на музики, то вона перша пійде в танець, бо вона охоча до музик: отож твоя й пара“. А я, грішний, і подумав: „Коли-ж буде хороша, то буду сватать, а як-же погана, то візьму каменя з собою та і вбю“. Узяв каменя і пійшов на музики. Коли-ж, скоро заграли музики, аж і вийшла, та така-ж нечумазна! Я як хряпну її каменем по голові, а сам навтікача! Та як пішов, то волочивсь років, може зо два, і вже де не сватавсь! ніхто не йде за мене. То я собі й думаю: „Пійду ще в инше село, та зачну

[1]) воре, ворине, завора, загорода з перетятих на половину ялиць.

свáтатьця з крáйньої, не минáючи жáдної; мóже чи не оддáсть хто". Ідý, аж стоїть сельцé. От я̆ в крáйню хáту. Дивлю́сь — дївчина гáрна, чи вже, мóже, так минї тогдї здалóсь. Став свáтать — оддали́. Отó-ж і став я жи́ть із нéю. Та раз у сьвя́то зібрáлись жінки́ до кýпи пообідавши, та й гýторять собі під хáтою у холодкý. А однá моєї жінки й питáє, а я й чýю: „„Чогó се"", кáже, „„в тебé шрам у голові?"" — „„Се я"", кáже, „„ще дївкою гуля́ла раз на сьвяткáх; а оди́н пáрубок здурів, чи що, — ухопи́в каменю́ку та менé по голові; то трóхи не вмéрла; та вже якóсь одхáяли"". А я слýхаю та й догадáвсь, що се та самá, що звязáв минї Бог у пáру!.. От за те-то я тепéр у жарý по пóяс стою́, що пішóв проти́в Бóжої вóлї"".

„Ідемó", кáже, „ще дальш, аж гайдáмака, таки́й стари́й та здоровéнний, гад рукáми з я́ми до я́ми нóсить, а чорти́ óстями йогó паганя́ють. Дїд і кáже: „„Сей"", кáже, „„багáцько натвори́в гріхів на тім сьвіті, покýту вели́ку ви́держав, — і покýта йогó не слобони́ла. Тя́жко вели́кі гріхи́ йогó; за те він і мýчитця гірш над усї грішнії дýші. Дóвго розбивáв він нарóд, різав старóго й малóго, дáлї одýмавсь та й пішóв сповідáтьця. Прийшóв до одногó попá: „„Ви́сповідай менé, панóче, та наки́нь якý покýту"". — „„Які-ж твої гріхи́?"" — „„Оттакі й такі: багáцько я дýш із сьвіта зогнáв, і отця́ і мáтїр убив"". — „„Е, на такі гріхи́ немá в менé покýти!"" Він узя́в та і вбив тогó попá. Іде до дрýгого: „„Ви́сповідай менé, паноче, та наки́нь покýту!"" — „„Які-ж твої гріхи́?"" — „„Оттакі й такі"". І той кáже: „Немá на їх покýти"". Він і тогó вбив. Дáлї бáчить, що ніхтó йогó не ви́сповідає, почýв, що єсть десь таки́й піп, що ще малéньким бáтько продáв йогó нечи́стому за те, що поміг у дорóзї ви́ратовати вóза з калю́жи; так він і в пéклї вже був, та якóсь ви́крутивсь звідти і зроби́всь попóм. „„Пійду-ж"", кáже, „„шукáть сьогó попá: сей ужé пéвне наки́не на менé покýту"". Ідé, аж той піп і їде йомý назýстріч. Питáєтця: „„Чи ти був у пéклї?"" — „„Був"". — „„А чи бáчив же ти там мій патрéт, мою́ дýшу?"" — „„Бáчив."" — „„Щó-ж вонá там рóбить?"" — „„Гад"", кáже, „„рукáми з я́ми до я́ми нóсить, а чорти́ óстьми її поганя́ють"". — „„Ну"", кáже, „„коли́ ти вже і з тогó сьвіту вернýвсь, то ти на менé наки́неш покýту"". — „„Е, тяжкії"", кáже, „„твої гріхи́!"" Та повів йогó на горý, на моги́лки́, та й кáже: „„Візьми́-ж"", кáже, „„ти оцю́ яблунéву пáлку; вонá минї ще

од мого́ ді́да доста́лась; та посади́ її оттут на могилка́х, та чи ба́чиш гень-ге́нь у по́лї криниця? Ходи́ ти ра́но й ве́чір до тіеї криниці, носи́ во́ду ро́том і полива́й сю па́лку. Коли́ вона́ при́йметця і виросте з неї я́блуня, і поспіють я́блука, і ти їх усї стру́сиш, тогдї спаду́ть з тебе́ і всї гріхи́ твої.““ Сказа́в та й поїхав собі. Отб-ж ро́ків, мо́же, че́рез трийцять, їде знов той піп че́рез той ліс, ми́мо тих могило́к, їде, та так йому́ звідкись запа́хли я́блука! гля́не, аж на могилка́х така́ хоро́ша та рясна́ я́блуня стоїть! а на я́блунї я́блучка все срі́бні, тілько двоє золоти́х а під я́блунею сиди́ть дід си́вий як молоко́. Поба́чив попа́, пізна́в, да тілько руко́ю на я́блуню ски́нув: вже й сло́ва не промо́вить. Тогдї піп: „„Еге́! та се-ж““, ка́же, „„той гайдама́ка, що я поку́ту наки́нув. „„Ну““, ка́же, „„труси́““. Струсну́в дід я́блуню, усї срі́бні я́блука обси́пались а двоє золоти́х ви́сить. Чого́ вже не роби́в він? як не зби-ва́в? ви́сять та й ви́сять! „„Оце́-ж““, ка́же, твої два гріхи́ ви́сять, що ти отця́ й ма́тїр уби́в!““ Та, набра́вши в ху́сточку я́блук, і поїхав собі. А гайдама́ка там і скона́в. І му́читця отту́т він гірше над усїх грішників, і ніко́ли не бу́де йому́ пільги. Усім бу́де коли́сь пільга, а йому́ не бу́де“.

„Ідемо́, ка́же, „дальш, аж лежи́ть че́рез прова́лле кла́дочка така́ хистка́, що вся так і колишетця. А прова́лле таке́ глибоче́нне, що й дна не ви́дно, — тілько щось гуде́, так як у ко́тлї кипи́ть. Як ступи́ла я на ту кла́дочку, як хитну́сь, то тро́хи, тро́хи не впа́ла. І впа́лаб таки́, коли́б дід не вхопи́в за рука́в. „„Е, нї!““, ка́же, „„ще тобі не пора́ туди́: ще ти ве́рнеш ся на то́й світ. Бага́то там людий погубля́ свої ду́ші то ла́йкою, то бі́йкою, то скна́ростю, то кра́жею, то душогу́бством безбо́жним. От же як ве́рнесся““, ка́же, „„то гледи́ минї розкажи́ лю́дям про всьо, що́ тут ба́чила; неха́й вони́ зна́ють, що́ то за му́ки пеке́льнії, неха́й памята́ють на пра́ведний суд Бо́жий; бо вже““, ка́же, „„му́ченик Іва́н в Ки́еві, в пече́рах по ши́ю в землї стоїть: а як увійде зовсім у зе́млю, тогдї ніко́ли бу́де ка́ятьця““.

І багато, бага́то розка́зувала про той сьвіт стара́ Дуби́ниха. Не мо́жна всього́ того́ жа́дним ро́зумом збагну́ти. А пані слу́-хає-слу́хає, дя знов: „Бабу́сю-голу́бонько! а діто́к же моїх я́к ти ба́чила?“ А вона́: „Да я-ж кажу́ тобі, моя́ добро́дійко, що ба́чила я їх високо, ви́соко в раю́ Бо́жому. Ма́ти Бо́жа пан-чішку плете́, а вони́ пере́д не́ю золоті клубо́чки держа́ть“.

в) Перекази про історичні особи і події.

1. Кирило Кожемяка.

Колись був у Києві якийсь князь, лицар, а був коло Києва змій і кожного году посилали єму дань: давали або молодого парубка, або дівчину. Ото прийшла черга вже й до дочки самого князя. Нічого робить, коли давали горожани, треба й йому давать...

Послав князь свою дочку в дань змієви. А дочка була така хороша, що й сказати не можна. То змій її й полюбив. От вона до його прилестилась тай питаєтця раз у його: „Чи єсть,“ каже, „на сьвіті такий чоловік, щоб тебе подужав?“

„Єсть“, каже, такий у Києві над Дніпром“. „Як затопить хату, то дим аж під небесами стелецця; а як вийде на Дніпро мочить кожи (бо він кожемяка), то не одну несе а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму тай учеплюсь за їх, чи витягне-то він їх? А йому й байдуже: „як поцупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. От-того чоловіка тілько мині й страшно“.

Княжна і взяла собі теє на думку, і думає: як би їй вісточку до дому подати і на волю до отця достатись? А при їй не було ні її душі, — тілько один голубок. Вона згодовала його за щасливої години, ще як у Києві була. Думала, думала а далї храп, і написала до пан-отця: „От-так і так“, каже, „у вас“, каже, „пан-отче, єсть у Києві чоловік, на ймення Кирило, на прізвище Кожемяка. Благайте ви його через старих людий, чи не захоче він із змієм побитьця, чи не визволить мене бідну з неволї! Благайте його, пан-отченьку, й словами, й подарунками, щоб не обідивсь він за яке незвичайне слово. Я за його і за вас буду до віку Богу молитьця.“

Написала так, привязала під крилцем голубові тай випустила в вікно. Голубок звив ся під небо тай прилетїв до дому на подвірє до князя. А дїти саме бігали по надвірю та й побачили голубка. „Татусю, татусю!“ кажуть, „чи бачиш — голубок од сестрицї прилетїв?“

Князь перше зрадів, а далї, подумав — подумав та й засумовав: „Се-ж уже проклятий Ірод згубив, видно, мою дитину!“

А далї приманив до себе голубка, глядь аж під крильцем карточка. Він за карточку. Читає, аж дочка пише: так

і так. Отó зáраз призвáв до себé всю старшúну: „Чи є такúй чоловік, що прозиваєтця Кирúлом Кожемя́кою?“

„Єсть, кня́зю. Живé над Дніпрóм“.

„Як же-ж до йогó приступúтись, щоб не обідúв ся та послýхав?“

Ото сяк-так порáдились та й послáли до йогó самúх старúх людúй. Прихóдять вонú до йогó хáти, одчинúли помáлу двéри, зо страхóм, тай злякáлись. Дúвлятця, аж сидúть сам Кожемя́ка дóлї, до їх спúною, і мне рукáми дванáдцять кож; тілько вúдно, як коливáє от такóю білою бородóю! От одúн з тих посланців — „кахú!“

Кожемя́ка жахнýв ся, а дванáдцять кож тілько тріс, тріс! Обернýвсь до їх, а вонú йомý в пóяс: „От-тáк і так: прислáв до тебé князь із прóзьбою...“

А він і не дúвитця, і не слýхає: розсéрдив ся, що чéрез їх та дванáдцять кож порвáв.

Вонú знов давáй йогó просúть, давáй йогó і благáть. Стáли на колїна... Шкóда! Просúли — просúли та й пішлú, понýривши гóлову.

Що тут робúтимеш? Сумýє князь, сумýє і вся старшúна. „Чи не послáть нам іщé молóдших?“ Послáли молóдших, нїчóго не вдіють і тії. Мовчúть та сопé, нáче не йомý й кáжуть. Так розобрáло йогó за тії кóжи.

Дáлї схаменýв ся князь і послáв до йогó малúх дітúй. Тії як прийшлú, як почáли просúть, як стáли на вкóлїшки та як заплáкали, той сам Кожемя́ка не вúтерпів, заплáкав тай кáже: „Ну, се-ж ужé для вас я зроблю́“.

Пішóв до кня́зя. „Давáйте-ж“, кáже, „минї дванáдцять бочóк смолú і дванáдцять віз конопéль“.

Обмотáвсь конóплями, обсмолúв ся смолóю дóбре, взяв булáву такý, що, мóже, в їй пудíв дéсять, та й пішóв до змíя.

А змій йомý й кáже: „А що Кирúло? прийшóв бúтьця, чи мирúтьця?“

„Де вже мирúтьця? бúтьця з тобóю, з íродом проклятим!“

От і почалú вонú бúтьця — аж земля́ гудé. Що розбіжúтця змій та вхóпить зубáми Кирúла, то так кусóк смолú й вúрве; що розбіжúтця та вхóпить, то так жмутóк конопéль і вúрве. А він йогó здоровéнною булáвою як улýпить, то так і вженé в зéмлю. А змій як огóнь горúть, — так йомý жáрко,

і поки збігає до Дніпра, щоб напитьця, та вскочить у воду, щоб прохолодитьця трохи, то Кожемяка вже й обмотавсь конопл*и*ми і смолою обсмоливсь. От-то вискакує з води проклятий ірод, і що розженетця против Кожемяки, то він його булавою тільки луп! що роженетця, то він знай його булавою луп, та луп, аж луна йде. Бились-бились, — аж куритьця, аж іскри скачуть. Розогрів Кирило змія ще лучче, як коваль леміш у горні: аж пирхає, аж захлипаєтьця проклятий, а під ним земля тілько стогне.

Атут у дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть як неживий, сціпивши руки: жде, що то буде! Коли-ж змiюка бубух! аж земля затряслась. Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками: „Слава тобі, Господи!"

От Кирило, вбивши змія, визволив князівну і оддав князю. Князь уже не знав як йому дяковати, чим його награждати. Та вже з того-то часу і почало зватьця те урочище, де він жив, Кожемяками. От-же Кирило зробив трохи й нерозумно; взяв його, спалив та й пустив по вітру попел; то з того попелу завелась вся тая погань-мошки, комарі, мухи. А як-би він узяв та закопав той попел у землю, то нічогоб його не було на сьвіті.

---

2. Леґенда про Золоті Ворота.

Як лихолітте було, то прийшов чужоземець, Татарин, і отó вже на Вишгород бе, а далї вже й під Київ підступає. А тут Михайлик лицар був, да як зійшов на башту, да пустив з лука стрілу, то стріла і впала у миску тому Татарину. Той скоро сів коло скамї (лави) обідати, тілько що поблагословивсь їсти, аж та стріла так і встромилась у печеню. „Е!, каже, се-ж тут є сильний лицар!... Подайте, каже, того Михайлика, то я одступлю". От Кияни — шушу-шушу, і радять ся: А що-ж — оддаймо!" А Михайлик каже: „Як оддасте ви мене, то в останнїй раз будете бачить Золотії Ворота". Да, сївши на коня, обернувсь до їх, тай промовив:

„Ой Кияни, Кияни, панове громада!
Погана ваша рада:
Як би ви Михайлика, не оддавали,
Поки сьвіт-сонця вороги-б Києва не достали!"

Та взяв на ра́тище воро́та, так як от сніп сьвято́го жи́та зьме́ш, тай поїхав у Царіґра́д че́рез тата́рське ві́йсько. А Татари його́ і не ба́чать. От як одкри́в воро́та, то чужозе́мці вали́лись у Ки́єв, тай пішли́ по́топтом. А ли́цар Миха́йлик до́сї живе́ в Царіґра́дї, пере́д ним стоїть стака́нчик води́, про́скурка лежи́ть; більш нічо́го не їсть. І Золотії Воро́та стоя́ть у Царіґра́дї. І бу́де, ка́жуть, коли́сь таке́, що Миха́йлик ве́рнеть ся в Ки́єв і поста́вить воро́та на своє́ місце. І, як йдучи хто ми́мо, ска́же: „О Золотії Воро́та! стоя́ть вам ізно́в там, де стоя́ли“, то зо́лото так і засяє. А як же не ска́же, або́ поду́має: „Нї вже не буть вам у Ки́єві!“ то зо́лото так і поме́рхне.

г) Останки зьвіринного епоса.

1. Людска мова у зьвірят.

Коли́сь було́ таке́ вре́мя, що усї зьвірі й пти́цї говори́ли чоловічим язико́м. Ключі од ви́рея були́ тогдї у воро́ни: да вона́ прогнївила якось Бо́га, дак тепе́р ключі од ви́рея вже в со́ї. Со́я лети́ть туди́ напере́д усїх птиць, одчи́нить ви́рей і верта́єтця наза́д.

---

2. Лисичка, котик і півник.

Був собі котик та півник, да спрягли ся жить. Поставили собі хатку на курячій ніжцї. Тепер півник сидить дома, а котик ходить за ковбасами на здобутки.

От лисичка прибіжить та до півника: „Півнику-братіку одчини!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велїв.“ — „Ну бо півнику-братіку, одчини!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велїв.“ — Таки випрохала: він взяв і одчинив. От вона вогню набрала й його украла. Так він, вже біжучи:

„Котику-братіку, несе мене лиска
По каменю-мосту
На своєму хвосту, —
Поратуй мене!“

Так той котик як почув, да догнав лисичку і півника одняв. Та приніс до дому півника, та попобив його добре, — дай сказав: „Не давай же вогню, бо битиму ще!“

Дак він (котик) пішов упять на здобитки за пшеницею — ото-ж півнику харч. — От лисичка знов прибігла: „Півнику-братіку, одчини!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велів.“ — Таки випрохала: він її пустив. Вона вогню набрала, його украла й побігла. Дак він вже:

„Котику-братіку, несе мене лиска
По каменю-мосту,
На своєму хвосту, —
Поратуй мене!“

Дак він його догнав і упять одняв, а лисичку попобив. Тепер же півнику — приказав: „Не давай вогню, бо вона тебе ззість!“

Вона прибігá знов. „Півнику-братіку, одчини!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велів“. — Просила — просила — ні! таки не впустив. От вона віконце одчинила, його украла і побігла. Дак він:

„Котику-братіку; несе мене лиска
По каменю-мосту,
На своєму хвосту, —
Поратуй мене!“

От котик як почув, як погнавсь... Гнавсь, гнавсь — не догнав. Прийшов до дому, тай плаче, що вже нема товариша.

От, зробив собі скрипочку й молоточок і писану кайстру. Прийшов до нори — як загрá:

„Ой тили-ли-чки,
Та було у лисички
Чотирі дочки,
Пятий синко,
Ще й Пилипко;
Вийди, лисе,
Подиви ся —
Чи хорошо граю?“

Дак лисиччина дочка й каже: „Мамо! Піду я подивлю ся: хто там так грає?“ От вона й пішла; — а він її — цок да в лобок, да в писану кайстру. — Дá впять грає:

„Ой тили-ли чки
Та було у лисички
Чотирі дочки,
Пятий синко,

Ще й Пилипкө;
Вийди, лисе,
Подиви ся —
Чи хорошо граю?"

Тепер і друга дочка пішла. Він і ту — цок, да в лобок, да в писану кайстру. - Дай знов грає... Потім всі перейшли.

От стара лисиця жде — жде — нема! От тоді й каже: „Пійду заганять, бо півник упрів і молошна каша упріла, пора обідати". Дак він і стару лисицю убив. Та тоді прийшов, борщ виняв, кашу поїв. От, тоді звів півника на тарілці, дай каже: „Півнику-братіку, стрепенись!" Дак він стрепенув ся. От того півника забрав і лисиці побрав. - Приносить туди до дому, де вони жили, та пообдирали кожухи, — дай живуть і хліб жують.

Їм сьміх та рядно́, а нам — сьміх та добро́!

---

3. Коза-Дереза.

Як був собі чоловік та жінка, та поїхав чоловік на ярмарок, тай купив козу. Привіз він до дому, тай послав він свого старшого сина пасти козу. От, став той хлопець гнать козу. Тільки що до воріт став догонять, а вже стоїть той дід на воротях із кийком, і питаєцця: „Кізочко моя мила, кізочко моя люба! чи ти пила, чи ти їла?" — „Ні дідусю: я й не пила, я й не їла: — тільки бігла через місточок, та вхватила кленовий листочок, тільки бігла через гребельку, та вхватила водички капельку, — тільки пила, тільки й їла!" — От він взяв того сина і убив, тай зарив під корито.

На другий день посилає другого сина — меньшого. І тільки став до воріт догонять той син — то дід став на воротях в червоних чоботях із кийком. От він і питаєцця: „Кізочко моя люба! чи ти пила, чи ти їла?" — „Ні, дідусю: я не пила, я й не їла: тільки бігла через місточок, та вхватила кленовий листочок, бігла через гребельку, та вхопила водички капельку, — тільки пила, тільки й їла!" — От він взяв і того сина вбив і зарив під корито.

На третій день посилає вже жінку. От вона погнала козу і в вечері стала догонять до двору, а дід уже стоїть на воротях в червоних чоботях із кийком, і питаєцця: „Кізочко моя

люба, кізочко моя мила! чи ти пила, чи ти їла?" — „Ні, дідусю: я не пила, я й не їла: — бігла через місточок, вхватила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водички капельку, — тільки пила, тільки й їла! — От той дід убив і бабу, тай зарив під корито.

На четвертий день погнав він уже козу, і тільки надігнав на дорогу, а сам на простець пішов, та взяв тай став на воротях у червоних чоботях, — тай питаєцця: „Кізочко моя люба, кізочко моя мила, чи ти пила, чи ти їла?" — „Ні дідусю, я не пила, я й не їла: — бігла через місточок, вхватила кленовий листочок, бігла через гребельку вхопила води капельку, тільки пила, тільки й їла!" — От, тоді він розсердив ся, пішов до коваля, висталив ніж і став її різать, а ніж переломив ся. Він пішов упять до коваля ніж насталювать. От коза знялась, тай убігла у лисиччину хату.

От лисичка примітила... А вона сидить на печі, тай каже:

„Я коза-дереза,
За три копи куплена,
Пів-бока луплена...
Тупу-тупу ногами,
Сколю тебе рогами,
Хвостиком замету,
Лапками затопчу!"

От лисичка злякалась, вибігла з хати, тай сіла під дубком. — От і дивицця: іде вовк. А вона і плаче і просить — каже: „Вовчику-братїку! вижени менї зьвіря неслиханого й невиданого". От, не вигнав тії кози — із злякавсь, тай вибіг із хати.

От упять пішла вона, та сіла під дубом — і плаче. Коли іде лев. От вона йому і каже: „Левику-братїку! вижени менї зьвіря неслиханого". От лев пішов у хату тай став питати: — „А хто тут у лисиччиній хатцї?"

„Я коза-дереза,
За три копи куплена,
Пів бока луплена...
Тупу-тупу ногами,
Сколю тебе рогами,
Хвостиком замету,
Лапками затопчу!"

От і лев злякав ся. — „Ні, каже, сестричко-лисичко, не вижену — боюсь!"

Лисичка упять пішла, сіла під дубом і плаче. Коли іде півень. Вона й каже: „Півнику-братіку! іди вижени мені зьвіря неслиханого й невиданого". — От, прийшов півень і каже:

„Кукуріку! Іду на ногах
В красних сапогах, —
Несу — несу косу,
Тобі голову знесу
По самі плечі...
Полізай-ка з печі!"

Коза впала на піл, тай убилась: а лисичка тоді з півником живуть та поживають і добро наживають.

д) Приповідки.

Широкий сьвіт. — У Бога сьвіта багацько. — Початок і не можна знати, відкіль узяв ся. — Усе тінь минуща: одна річ живуща — сьвіт з Богом. — Нема тої драбини, щоб до неба дістала. — Кілько сьвіта, тілько дива. — Хто в сьвіті не бував, той і дива не видав.

Велика Руська мати. — Нема свободи як на Україні. — Україні і відтіль горяче, і відсіль боляче. — Панувала і я колись на широкім сьвіті! — На Поділю хліб на кілю, а ковбасами хлів загороджений! — Камянець вінець; кругом вода, в середині біда. — Рогатин Богові побратим! — Львів не всякому здорів! — В Станіславі кождий на своїй страві! В Луцьку все неполюдську: навколо вода а в середині біда. — Про Київ не жахай ся, Волиня пригортай ся, а Покутя тримай ся. — В Хоролі всього до волї. — Ворскла річка не величка, береги ламає; хто в Полтаві не буває, той лиха не знає. — Не пив Полтавської води. — Дніпро батько. Січ мати, а великий Луг батько.

Без гетьмана військо гине. — Як череді без личмана, так козакам без гетьмана. — Аби-б була булава, то найдетця голова. — Пропали пани гетьмани, а кобила порох ззїла.

Козак не боїтця ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари. — Зроду-звіку козак не був і не буде катом. — Де козак, там і слава. — Степ та воля — козацька доля. — Козак

люба, кізочко моя мила! чи ти пила, чи ти їла?" — „Ні, дідусю: я не пила, я й не їла: — бігла через місточок, вхватила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водички капельку, — тільки пила, тільки й їла! — От той дід убив і бабу, тай зарив під корито.

На четвертий день погнав він уже козу, і тільки надігнав на дорогу, а сам на простець пішов, та взяв тай став на воротях у червоних чоботях, — тай питаєцця: „Кізочко моя люба, кізочко моя мила, чи ти пила, чи ти їла?" — „Ні дідусю, я не пила, я й не їла: — бігла через місточок, вхватила кленовий листочок, бігла через гребельку вхопила води капельку, тільки пила, тільки й їла!" — От, тоді він розсердив ся, пішов до коваля, висталив ніж і став її різать, а ніж переломив ся. Він пішов упять до коваля ніж насталювать. От коза знялась, тай убігла у лисиччину хату.

От лисичка примітила... А вона сидить на печі, тай каже:

„Я коза-дереза,
За три копи куплена,
Пів-бока луплена...
Тупу-тупу ногами,
Сколю тебе рогами,
Хвостиком замету,
Лапками затопчу!"

От лисичка злякалась, вибігла з хати, тай сіла під дубком. — От і дивицця: іде вовк. А вона і плаче і просить — каже: „Вовчику-братїку! вижени менї зьвіря неслиханого й невиданого". От, не вигнав тії кози — ізлякавсь, тай вибіг із хати.

От упять пішла вона, та сіла під дубом — і плаче. Коли іде лев. От вона йому і каже: „Левику-братїку! вижени менї зьвіря неслиханого". От лев пішов у хату тай став питати: — „А хто тут у лисиччиній хатцї?"

„Я коза-дереза,
За три копи куплена,
Пів бока луплена...
Тупу-тупу ногами,
Сколю тебе рогами,
Хвостиком замету,
Лапками затопчу!"

От і лев злякав ся. — „Ні, каже, сестричко-лисичко, не вижену — боюсь!“

Лисичка упять пішла, сіла під дубом і плаче. Коли іде півень. Вона й каже: „Півнику-братіку! іди вижени менї зьвіря неслиханого й невиданого“. — От, прийшов півень і каже:

„Кукуріку! Іду на ногах
В красних сапогах, —
Несу — несу косу,
Тобі голову знесу
По самі плечі...
Полїзай-ка з печі!“

Коза впала на піл, тай убилась: а лисичка тодї з півником живуть та поживають і добро наживають.

д) Приповідки.

Широкий сьвіт. — У Бога сьвіта багацько. — Початок і не можна знати, відкіль узяв ся. — Усе тїнь минуща: одна річ живуща — сьвіт з Богом. — Нема тої драбини, щоб до неба дістала. — Кілько сьвіта, тілько дива. — Хто в сьвітї не бував, той і дива не видав.

Велика Руська мати. — Нема свободи як на Українї. — Українї і відтіль горяче, і відсіль боляче. — Панувала і я колись на широкім сьвітї! — На Поділю хліб на кілю, а ковбасами хлїв загороджений! — Камянець вінець; кругом вода, в серединї біда. — Рогатин Богові побратим! — Львів не всякому здорів! — В Станїславі кождий на своїй страві! В Луцьку все неполюдську: навколо вода а в серединї біда. — Про Київ не жахай ся, Волиня пригортай ся, а Покутя тримай ся. — В Хоролї всього до волї. — Ворскла річка не величка, береги ламає; хто в Полтаві не буває, той лиха не знає. — Не пив Полтавської води. — Днїпро батько. Січ мати, а великий Луг батько.

Без гетьмана військо гине. — Як черелї без личмана, так козакам без гетьмана. — Аби-б була булава, то найдетця голова. — Пропали пани гетьмани, а кобила порох ззїла.

Козак не боїтця нї тучі, нї грому, нї хмари, нї чвари. — Зроду-звіку козак не був і не буде катом. — Де козак, там і слава. — Степ та воля — козацька доля. — Козак

з бідою, як риба з водою. — Козак з біди не заплаче. — Козак журби не має. — Де три чоловіка козаків, тоді два третього довжні судити. — Козак, як голуб: зняв ся, тай полинув. — Умер козак тай лежить, та й нікому затужить. — Слава не поляже, не поляже, а розкаже, що діялось в світї, чия правда, чия кривда і чиї ми дїти.

Силою не дають — силою однимають. — Де розум не дістає, там сила добуває. Чия воля, того й сила. — Сила без голови шалїє, а розум без сили млїє. — Поборов — тай випросив. — Кури на весілля не хочуть, та силою несуть. — Силованим конем не доробисся. — Проти сили і віл не потягне. — З богатим не суди ся, а з дужим не бори ся.

Сьвятий спокою, гаразд з тобою. — Добра житьба, коли сварки нема. — Лучше соломяна згода, як золота звада. — Згода дім будує, а незгода руйнує. — Коли тихо, не буде лихо. — Ладом усе можна.

Пригоди учать згóди. — Кожда пригода до мудрости дорога. — Нещастя нїколи само не приходить. — Колиб знаття, де упаду, тоб і соломки підослав. — Не дав Бог талану змалку, то й не буде до останку.

З щастя та з горя склала ся доля. — Єсть на сьвітї доля — та хто її знає? єсть на сьвітї воля — а хто її має? — Доля карає й вельможного й неможного. — Лихої долї не вгадаєш. — Своєї недолї й конем не об'їдеш. — Моя доля та рубає дрова. — Бідному Савцї нема долї, нї на печі, нї на лавцї: на печі печуть, на лавцї сїчуть.

Лучче птиції на сухій гільцї, чим в золотій клїтцї. — В клїтцї є пити, їсти, і хороше сїсти, та не має волї. — Коли та воля буде? чи вона втопилась, чи де подїлась? Може її вже нїколи не буде? „Е, нї вже як налупилось, той вилупитця, колись таки діждемо ся!“

Правда і в морі не утоне. Щирая правда всюди куток найде. — Хоч правду женуть люди, та правда завше буде. — Правда із дна моря випливає, а неправда потопає.

Не учи ся розуму до старости, але до смерти. — Не кай ся рано встати, а молодо учитись. — Як дуба не нахилиш, так великого сина на добре не навчиш. — Старі кажуть на глум, а молодим треба брати на ум. — Ученому сьвіт, а невченому тьма. — Наука не йде в ліс. — На те коня кують, щоб не спотикав ся. — За сю науку цїлуйте батька і матїр

в руку. — Добре все уміти, та не все робити. — Не штука наука, а штука розум. — Лучший розум природжений, як научений. — Через письменних западаєтця сьвіт. — Як би ви вчились так як треба, то й мудрість була би своя. — Не знав тай забув. — Учений недоучений гірше як простак.

Шануй батька та Бога — буде тобі всюди дорога. — Отець як Бог. — Діти батька не учать. — Отець по батьківськи побє, по батьківськи й помилує.

Мати-ж наша, мати, де тебе узяти? — Матїр не купити не заслужити. — Нема у сьвіті цьвіту цьвітїйшого над маківочки; нема-ж і роду рiднїйшого над матїночки. — Нема в сьвіті правди — тільки рідна мати. — Як мати рідненька, то й сорочка біленька. — У кого ненька, в тόго і головка гладенька. — Поти ягнятка скачуть, поки матїр бачуть. — Куля мине, а матерние слово не мине. — Батькова та матчина молитва із моря викидає, проклони в калюжі топлять.

Хто дітий не має, той горя не знає. — Добрі діти батькам вінець, а злі кінець. — Ледача тая дитина, котрої батько не вчив.

В своїй хатї — своя правда, і сила і воля. — На чиєму возї сидїть, того й волю волить. — Свій дім не ворог: коли прийдеш, то й прийме. — В гостях добре, а дома лучче. — Хоч у рідного тата — але не своя хата. — Де-де, а дома найлучче. — На своїм коню, як хочеш їдеш. — Хоч не красне, але власне. — Чи сіре, чи чорне, та все своє добре. — Мило минї, бо за мої гроші. — Аби своє, та не взяте. — На чужий коровай очий не поривай. — Чужим пότом не нагрієсся. — Чужим добром не забагатїєш. — Чужими руками жар загортати. — Чуже сьвяте, своє найпресьвятїйше.

Пришли, Боже, гостя — аби добрий. — Принеси, Боже, здалека родину, то ми і в будень зробимо неділю. — Доброму гостю і так раді. — Милий гість не часто буває. — Риба рибою живе, а люди людьми. — Гора з горою не зійдетця, а чоловік з чоловіком зійдетця. — Гість непрошений не дуже буває тучений. — Де не просять, там києм виносять. — Гостї першого дня — золото, другого — срібло, а третього — мідь, хоч до дому їдь. — Свойого в гостях не забувай, а чужого не займай. — Гостя подорожного прийми, бо так обнесе всюди, що і очий нігде показати. — Гість лави не засидить, ліжка не залежить. — Клади перед людий хліб на столї, будеш

в людий на чолї. — У гостинї остатний починай їсти, а первий переставай. — Гість хазяїнови не указчик. — Де все гостина, там голод не далекий.

е) Загадки.

Їде лїсом — не шелестить, їде водою — не плюскотить (місяць). — Шило-мотовило попід небесами ходило, із панами говорило, із князями розмовляло (блискавка). — Летить птиця без крил, без ніг; зварив кухар без огню, іззїла панї без рота (снїг). — Сивий віл випив води повен двір (мороз). — Дуб-дуб довговік, на йому 12 гіллїв, на кожнїй гіллї по 4 гнїздї, а у кожному гнїздї по 7 яєць і кожному імня є (рік). — Двічі родитця а раз помірає (птах). — Без обручів, без дна, повна бочка вина; щоб її поправити, на те майстра нема (яйце). — Штири тики, два патики, семе замахайло (рогата худобина — ноги, роги, хвіст). — Родив ся, не хрестив ся, а був христоносець (осел). — Летить — виє, сяде — риє (жук). — Летів птах на восьми ногах, сїв на могилї: „Боже мій милий! ти дав минї волю над царями й князями, та не дав волї, що в морі“ (комар). — Хто мене вбє, свою кров проллє (комар). — Стоїть при дорозї на однїй нозї, голова мала, а в нїй тьма (мак). — Без рук, без ніг, на дерево деретця (хміль). — Що без коріння росте? (камінь). — Що то за зьвір, що рано ходить на чотирох ногах, у день на двох, а в вечері на трох? (чоловік). — Що старше від розуму? (увага). — Без рук, без ніг, без тїла, без душі, — однак рву серце і рвати мушу (досада). — Що люблю, не куплю; чого не люблю не продам (молодість і старість). — Чорний собака весь дім стереже (замок). — Хто більш сорома терпить (поріг). — Що без очий плаче? (вікно). — Одно каже: „сьвітай Боже“, друге каже: „не дай Боже“, а третє каже: „мінї все одно, як в день, так і в ночі (постїль, двері, вікна). — Жию, не жию, а їм та пожираю, вся жисть моя у тім, а з голоду уміраю (огонь). — Без рук, без ніг, на гору лїзе (дим). Чорнеє маленьке нї в землї не гине, нї в водї не тоне (уголь). — Шатало ся, мотало ся, під припічком сховало ся (віник). — Де найбільше хрестів (в клубку). — Залїзний вовк, конопляний

хвіст (голка з ниткою). — Куций собака на воду гавкає (пряник). — Межи двома дубами, кламцає баба зубами (терлиця). — Мій брат комендант попід землю ходить, червінці находить (плуг). — Ходив, ходив ходоман, усїх дїтий годував; як упав, так пропав, нїхто його не сховав (горнець). — За лїсом за пралїсом бочка крові мокне, в найбіднїйшій хатї мусять її мати (квашені бураки). — В водї росте, в водї кохаєтця, а кинь у воду — злякаєтця (сіль). — Що без диму горить (горівка). — Стукотить, гримотить, як сто коний біжить: треба стати, погадати, що тим коням їсти дати (млин). — Брат брата січе, біла кров тече (жорна, каміння млиньске). — Без дишля, без дуги: куди захочем, туди пійдем я і ти (човен). — Їде віз без коліс а за ним дороги не знати (човен). — Така я велика, що й кінця не маю; лежу собі тихо, нікого не займаю; тільки добрі люди і день і ніч топчуть мої груди (дорога). — Біле поле, гусь на нім оре, чорне насіння, мудрий його сіє (письмо). — Зріжу головку, вийму серце, дам води пити — і буде говорити (перо). — Без душі без тїла, за сто миль залетїла (лист). — Мовчить, а сто дурнїв навчить (книжка). — Веселе дерево, весело сьпіває, кінь над бараном хвостом махає (скрипка). — Іде чоловік в лїс — дивитця в село; іде чоловік до села — дивитця в лїс (сокира). — Бери кричить, клади — квичить, лиши — мовчить (ланцюг). — Ріжуть мене ножакою і бють мене ломакою; за те мене оттак гублять, що мене всї люблять (хліб).

Третя (найновійша) доба україньско-руского письменьства

від виступу Котляревского 1798. р.

Слідом за знищеням останків самостійности України і окремого народного житя почала ся реакция проти нових порядків посеред самої україньскої суспільности а ріжнородні впливи витворюють на давнім культурно-історичнім ґрунті гетьманщини дивні прояви. „Благородні шляхтичі“ споміж україньского паньства, що з підмогою московского уряду забезпечило собі свої привілеї, починають любувати ся україньскою етноґрафією й історию, одушевляють ся славою колишньої гетьманщини і виступають оборонцями хоч провінцияльної автономії України. Як живо в тих кружках панів-вільнодумців гадали про недавну ще історичну минувшину, як не переставали мріти про автономію України, показує написана одним з таких панів-вільнодумців (Василем Полетикою)[1]) на початку XIX. століття „Исторія Руссовъ“ (приписувана до недавна ще Юрієви Кониському). Сей твір невеликої історичної вартости мав як памятник україньских історичних споминів, політичних ідеалів, бажань і мрій україньских патріотів, задля тенденцийного осьвічуваня подій з минувшини незвичайно великий вплив на розвиток т. зв. українофільства.

Спершу сей інтерес до своєї минувшини, до живого народного елементу був випливом привички до старини, до народної пісні. Коли-ж сим інтересом переняли ся осьвічені й учені люди і він перейшов у книжку, тодї народність переходить в стадию сентиментальної і романтичної школи, яка вже раньше витворила ся в західній Европі, а відтак оживила і на певних основах поставила

---

[1]) Син Григорія, депутата шляхти Лубеньского повіту, в Полтавщині, до комісиї покликаної Китериною II. для уложеня нових статутів задля управи Росиї. Він був противник кріпацтва і стояв в звязи з вільнодумним кружком Олександра I., що тодї носив ся з конституцийними плянами. „Исторія Руссовъ“ написана около 1825 р. мала великий вплив на лїтерат. творчість Мик. Гоголя, Шевченка і Костомарова.

змагання народовідання на Україні і тим пособляла розвиткови раїньского патріотизму.

Таким способом в хвилі, коли здавало ся, що україньский елемент не зможе удержати ся під властию могучої держави і привляючої его адміністрациї, не вспів зберегти своєї самостійности окремішности супроти московскої літератури і мови; коли здало ся, що вже вичерпують ся останні літературно-просьвітні запоби україньского елементу і єму не остає нічого більше, як остаточно злити ся з пануючою народностию і в ній затерти ся, проявило ся живе, оригінальне відроджене, що виразило ся в почипах україньскої етноґрафії і в пробах літератури на народній мові. дослідів на полї україньскої етноґрафії виринув окремішний елемент україньско-руского народу, его вдачі і побуту, розбудив україньскій суспільности національну сьвідомість і довів до витворення народної літератури.

Третя доба письменьства відріжняє ся від попередних а головні его прикмети ось які:

1. Народний напрям. Бездушне і зимне наслїдоване клясичних творів старинних Греків і Римлян, викликане в Европі гуманїзмом, не могло нікого загріти і зворушити до живого. Люди бажали щирого, справдешнього чутя, яке можна було найти хиба під сільскою стріхою, де люди жили в дусї природи, де зберегли ся скарби справдїшньої народної поезиї в піснях, переказах, повірях і т. и. В письменьстві проявив ся отже зворот до житя простолюдя, напрям до „природної поезиї", до простого народного змісту. Але сей напрям зродив спершу лише штучну поезию хуторну (пастирску). Небавом однак зрозуміли, що треба піти в нарід, докладно пізнати і відчути житє простолюдя, щоби вірно зобразити его сьвітогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Се зродило нову галузь науки — етноґрафію (народовідане) і нову добу поетичної творчости, добу письменьства в народнім дусї.

Перший почин в тім напрямі зроблено в Анґлії, де вже з початком XVIII. ст. появляють ся перші етноґрафічні збірники. В Німеччині пристають до сего руху спершу Швайцари (Бодмер і Брайтінґер), відтак Гердер, Яків Ґрім і ин.

Сей рух обняв небавом Славяньщину, де етноґрафічні видання і досліди на полї народовідання появляють ся майже рівночасно у ріжних славяньских племен. Наслїдком збирання народних творів

і вивчуваня народного побуту і народного житя проявили ся зма-ганя — передавати поезию в новій форні народним ладом, вво-дити в поезию риси народного побуту, наслідувати тон народних казок, брати народно-побутовий матерням для драматичних творів і т. и. Але народний елемент не відразу здобув собі повне право в письменьстві анї що до предмету, анї що до форми.

2. Романтизм. Рівнобіжно майже з етнографічною роботою ішла й поетична творчість письменників в народнім дусї (н. пр. Гердера Stimmen der Völker, Бродзїньского Wiesław, Міцкевича Ballady і Dziady і т. и.). Українсько-рускі письменники XIX. ст. були майже всі в більшій або меньшій мірі етнографами. Сей напрям літературної творчости названо романтизмом, позаяк навязував своїм духом до фантастичних народних епопей, пісень і перекаів романьских народів про незвичайних героїв. Боротьба за віру, любов і честь для женьщини, почутє чести і вірність були головною основою сеї поезиї романтичної, яку розвивали трубадури і „мінезенґери“ (в південній Франциї і в Німеччинї). Романтики, особливо німецкі, вводили до своїх творів фантастичні віруваня народні (порівн. також балади Шевченка і Міцкевича) або елементи власної вибуялої уяви, розгорячeного чувства і пересадну ідеалїзацию. Жерелом сеї манєри був середновічний і сучасний народний переказ.

Романтизм викликав повний переворот в літературних поглядах і підняв сильно значінє і вплив народного елементу. Що до зверхньої сторони, випер романтизм дуже скоро натягнені і тїсні псевдокласичні форми, розкрив широкий простір в письменьстві новим елементам і вводив нові легкі і свобідні форми. Що до змісту, надав романтизм зовсїм новий настрій і склад літературній творчости, розширив обсяг поезиї і вносив в ню народні гадки і почуваня. Романтизм промостив отже дорогу повному і живому виразови народної індивідуальности, давав їй вираз і лучив ся з народностю в літературі. Кожда оживаюча народність намагала ся витворити свою поезию, бажала добути свою індивідуальність з житя народу і устної его словесности.

Причини сего звороту і напряму.

Розвиток наук під конець XVIII. ст., а іменно прояви нової наукової критики, приспорали богатих наукових засобів, що значно вплинули на цілу ходу народовіданя, як і на напрям новочасних літератур. Сей розвиток викликала головн

німецка т. зв. „історична школа“. Розпочали ся досліди історичного житя народів (а не лише держав, володарів і военних подій), а на полї язикових наук положено основу до нової науки порівнуючих фільольоґічних і лінґвістичних дослідів, що виказали єдність походженя величезної семї індоевропейских народів. Порівнуючу методу приложено і в розслїджуваню славяньских язиків (Чех Дубровский), починають ся досліди славяньских старинностий, народовіданя і письменьства (Чех Шафарик). Положено тими дослідами певні підвалини до означеня відносин славяньских язиків (особливо московский учений Востоков розвідкою о церковно-славяньскім язицї, а Ол. Павловский видає першу граматику укр. рус. мови).

На чисто історичнім полї викликали подібний переворот критичні труди німецких істориків, а розвиток німецкої історіоґрафії мав вплив на успіхи історичної науки в Славяньщині, особливо на укр. руску історіоґрафію. Учені німецкі історики, переселені в Росию, кладуть підвалини до критичної історіоґрафії давної Руси (Шлецер видає критично Несторову лїтопись, Руску Правду і т. д.), починає ся збиранє і видаванє лїтописий та історичних памятників. В історії глядїли звязий з сучасностию а історичні досліди підготовили неперечно розбудженє національної сьвідомости.

Европейска історична і фільольоґічна наука викликала опісля на Україні цїлий ряд істориків і фільольоґів, що самостійною роботою приложили ту наукову методу до материялу українско-руської історії і народности.

Відродженє славяньских народностий, що проявило ся під конець XVIII. ст. з одного боку під впливом західно-европейских ідей свободи і народности, а з другого таких подій, як визволенє Сербії з турецкого ярма, змаганє до народної рівноправности Чехів з Німцями, Словаків і Хорватів з Мадярами і т. д., мало також великий вплив на розвиток самостійної лїтератури українско-рускої. Відродженє славяньских племен, розпочате археольоґічними і етноґрафічними дослідами, проявило ся спершу романтичним ідеалізмом і мало в своїх починах наукову і лїтературну цїху, опісля ж мало-помалу прибрало під впливом подій національно-політичний напрям. Західно-славяньскі племена, пригноблені ґерманізмом, глядїли для себе моральної підмоги в ідеї Славяньщини. Тим способом проявила ся ідея славяньскої взаїмности (славянофільство) задля обопільного опізнаня і боротьби о народну рівноправність. Так

зродила ся **ідея панславізму** у західних Славян (Словаків, Чехів).

Ідея славянофільства та панславізму приймала ріжні напрями, відповідно до того, хто її розповсюджував. Спершу виступила она неясно, аж пізнійше виступила в новій формі, і то зовсім иньшій в Москві, а иньшій на Україні.

Головна ідея московских славянофілів обмежала ся до панславяньских окликів і поезий, що захід Европи є гнилий, а лише Славяни, іменно-же Москалї є здоровим орґанізмом, випосаженим богатими материяльними засобами для успішного розвитку. Мрії про етичну велич народу-велитня висловив московский поет Пушкин, що „славяньскі ріки зіллють ся в московскім морі“. Однак при всій своїй фантастичности і нереальности причинило ся славянофільство в Росиї до розбудженя національної сьвідомости і звернуло бачність на **нарід** як основу національного житя. Тим способом славянофільство зійшло ся разом з новою історично-критичною наукою, що звернула ся до розслїдів народного житя, старовини і народної поезиї, хоч славянофіли попадали в грубі похибки в ідеалїстичнім пояснюваню старовини і народної поезиї.

В супротивности до сеї централїзацийної ідеї московских славянофілів розвинули україньскі учені, опираючись на історию північноруских народоправств (Новгорода і Пскова), т. зв. **федеративну теорию**, що вступала ся за права занедбаних і пригноблених мас народу і виявила ся у вольнодумних змаганях **київского Кирило-Методиївского братства** сорокових років.

Специяльні загально-европейскі моменти, що викликали ідею рівних прав чоловіка під впливом великої француской революциї з кінцем XVIII. ст., пособляли також літературній творчости в народнім дусї. З того часу проникає всюди суспільна мисль о народі і находить тим лекше вступ в руской суспільности, позаяк тут було поле відповіднійше як де инде (вічевий устрій в давній Руси, північно-руські народоправства в Новгороді і Пскові, козаччина і Запорожска Січ, недавне ще кріпацтво і т. и.). Та мисль пособляла витвореню і розповсюдженю **ідеї свободи і рівноправности** всїх верств україньско-руской суспільности.

Полїтичні моменти на останку, іменно під впливом Наполеоньских війн, підняли ідею народности, розбудили між европейскими народами **сьвідомість та ідею національну**. Змаганя Наполеона до підбою всеї Европи викликали велику реакцию в на-

ціональнім напрямі, що проявив ся в боротьбі за визволене після катастрофи коло Москви (1812 р.). Росия і Пруси а відтак Австрия подали собі руки, щоби знищити верховладу Франциї в Европі. Окликом в сій боротьбі було право народів на самостійне жите і сей оклик не тілько скріпив в згаданих державах сьвідомість національної індивідуальности, але та сьвідомість уділила ся також меньшим славяньским народам, що давнійше втратили політичну самостійність і завмерли, і виявила ся відродженем славяньских народностий.

Всї ті згадані ідеї і змаганя заходили на Україну або посередно через Польщу і Росию, або з ними знакомили ся безпосередно люди, що їздили здобувати собі осьвіту і науку в західній Европі. Тим способом будила ся і зростала національна сьвідомість на Українї, а як кожда з оживаючих народностий змагала до того, щоби витворити свою поезию, як найлїпший вираз індивідуальности, так і на Українї змагане до народности виявило ся **починком нової доби письменьства з виступом Івана Котляревского.**

Котляревский розпочав нову добу україньско-руского письменьства перелицьованою Енеідою. Живу народну мову найшов він уже в різдвяних і пасхальних віршах та інтермедиях, складаних в XVII. і XVIII. ст. а також черпав з самого жерела устної словесности. Він зірвав з книжним язиком уживаним давнійше в письменьстві, не пішов слїдом тих україньских учених, що на півночі витворили нову лїтературну мову з перевагою простонародного московского елементу, але впровадив у своїх писанях живу народну мову україньско-руску.

В перелицьованій Енеідї пішов Котляревский дорогою народної лїтературної традициї, перенявши готову гумористичну манеру віршів, в яких пародіовано біблїйні теми і особи (Христос і сьвяті являють ся в свитах, чоботях і т. д.), отже й він подібно змалював Олїмпійских богів і Троянців. Крім того користував ся він по троха пародіованою Енеідою сучасного російского поета Осипова. Котляревский держав ся лише фабули і канви оповіданя Верґілєвої Енеіди і на тій основі витворив зовсім ориґінальний сьвіт картин і обставин з україньского житя і надав усему своєрідний кольорит і народний характер. Народність Енеіди Котляревского підносить її понад уровень пародиї, Енеіда є самостійним лїтературним твором з артистичною лїтературною формою.

Головною прикметою Енеіди Котляревского є саморідний, Українцям вроджений гумор, що становить характеристичну окреміш-

ність укр.-руского письменьства і мав вельми благотворний оживляючий вплив, позаяк допоміг прибитим злиднями Українцям скоро розвинути нового духа. Котляревский вибрав для свого першого твору жартовливу форму, бо в тім часї ледви чи була би тодїшня суспільність прихильно приняла який иньший твір лїтературний. Однак в Енеїдї є також поважні місця, гуманні мисли і елеґійні згадки минувшини (про Січ, про Гетьманьщину), які доводили читачів до національної сьвідомости. Тим способом перелицьована Енеїда крім сьміхотворних прикмет має також глибший етичний і національний підклад.

Енеїда Котляревского містить в собі також чимало яскравих картин, списаних вельми реалїстично, а комічне зображенє українського побуту доведене иноді до карикатурности, названої в історії лїтератури котляревщиною, якою переняли ся деякі сучасні й пізнійші українські письменники. — Язик Енеїди чистий народний, живий і в високім ступні характеристичний і меткий, хоч иноді простакуватий і не зовсїм свобідний від московских примішок складнї і форм. В Енеїдї утворив Котляревский з високоартистичною обрібкою і з великим талантом в подробицях зовсїм народний самостійний твір більшого обєму (як всї попередні вірші й інтермедиї) і запевнив єму тривку вартість лїтературну.

Побіч гумористичного зображеня народного житя, підняв ся Котляревский під впливом европейского ідеалїстичного напряму і зобразив в драматичних творах „Наталка Полтавка“ і „Москаль Чарівник“ окрім народного гумору також ідеальну сторону народного побуту і виявив другу прикмету народного українського характеру — сентиментальність. Однак се не та хоробливa, неприродна сентиментальність, яку находимо в деяких тогочасних европейских творах або і в тогочасних творах московскої лїтератури, а сентиментальність з глибини народної душі, в характеру укр. руского народу. Сю злуку головних прикмет характеру укр.-руского народу — гумору з природною сентиментальностю — бачимо не лише у Котляревского, але й у многих пізнійших письменників.

В „Наталцї Полтавцї“ зобразив Котляревский вірно, хоч і не всесторонно рідну єму Полтавщину. Типи Полтавців виведені в нїй реально, а пісні сеї оперети зложені вдатно на народний лад. Так само і типи „Москаля Чарівника“ не видумані а взяті з українського дійсного житя.

Полтава — перше огнище духового укр.-руского житя.

Полтава, де уродив ся, жив і помер Котляревский стала таким обитом першим огнищем, з котрого почала будити ся національна сьвідомість укр.-руского народу. Не остала без впливу на літературну діяльність Котляревского ся обставина, що в Полтавщинї берегли ся тодї ще зовсїм живо народнї перекази і піддержували народну сьвідомість (там записано укр. думи), де зберіг ся в повній чистотї українский народний тип. Лїтературна діяльність Котляревского є епохальним зворотом в культурнім житю укр.-руского народу.

Харків — друге огнище духового укр.-руского житя.

З 1816-им роком починає ся живійший лїтературний рух, а головним єго огнищем стає Харків. Основанє університету в Харкові (1805) заходами українского патріота Василя Каразина пособляло не тілько висшій осьвітї українскої молодїжи, але й розбудженю народної сьвідомости. Заходом деяких професорів університету засновано там (вже 1816 р.) періодичне виданє „Украинскій Вѣстникъ", а за приводом професорів будить ся між університетскою молодїжю інтерес до місцевої історичної і народно-поетичної старовини, она познакомлює ся з західно европейскими лїтературами і печатає переклади з нїмецкого, француского і з славяньских язиків у Вістнику, що став головним огнищем тамошної української громади.

Петро Артемовский-Гулак був перший по Котляревскім визначний письменник, що виступив з поетичними творами в Українскім Вістнику. Спершу проявляє ся у него також гумористично-сатиричний напрям (остра сатира на самоволю українского паньства і важку долю кріпаків п. з. „Пан та собака" накликала на него чимало клопотів), але відтак звертає ся він до романтизму. Укр. Вістник, хоч опісля застановлений, дав почин до цїлої серії видань, присьвячених лїтературі, етноґрафії, статистицї й історії України.

Проявляє ся при тім змаганє до наукових дослїдів українскої мови й етноґрафії. Павловский і Цертелев вивели на видівню сї плоди народного характеру і творчости, що доси крили ся в части в глибинї народної душі, а вчасти не були належно оцїнені, хоч в них були цїнні скарби поезиї.

[1]) в Петербурзї 1818 р.

Павловский (з Слобідскої України) видав першу Граматику малороссійского нарѣчія[1]), в котрій вказав и деякі поетичні твори в народній мові з XVIII. ст. і звернув бачність на силу чувства, гумор, простоту і реалізм українскої поезиї. Він виказав, що укр.-руска мова пригідна не лише до поезиї і карикатурного зображеня народного побуту, але до чогось висшого, треба лише піднести просьвіту на Україні.

Кн. Цертелев, одушевлений любовю до укр.-рускої народности, виступає (сучасно з Павловским) з розвідкою „О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ" (а в рік опісля з першим збірником українских пісень) і в імя народности звертає бачність письменників на народну поезию і потребу розсліджуваня рідної природи, звичаїв, вдачі укр.-руского народу і єго мови. Він вказує також на потребу народности в рідним письменьстві, про що писали і в тодішній польскій літературі[2]). Таким способом любов до народности викликала перші проби українскої етноґрафії а зливаючись з романтичним рухом і черпаючи одушевленє в ідеї славяньского відродженя, довела до розвитку укр.-руского письменьства нової доби.

Максимович Михайло[3]) виступає вісім літ пізнійше після першої проби кн. Цертелева з більше означеним поглядом на істоту й історичне значінє народної поезиї і видає Українські народні пісні. Під впливом народно-романтичного напряму, який процьвітав на Україні особливо в 20-их і 30-их роках XIX. ст., висказував Максимович думки про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писаня в літературі до природи, до народности. Однак сі погляди єго про самостійний розвиток народу і про народність були доволі неясні і невиразні і зливали ся з розумінєм офіцияльної російскої народности. Він був ще тої думки, що українска мова може бути мовою поезиї, але не може бути анї мовою осьвіченої суспільности анї мовою науки. Все-ж таки в єго наукових розвідках, а іменно в критичних розвідках з історії й археольоґії України,

---

[1]) в Потербурзї 1818 р.

[2]) Бродзїньский, O poezyi romantycznej; Міцкевич, O klasyczności i romantyczności.

[3]) Максимович ур. коло Золотоноші в Полтавщинї (1804, ум. 1873 р.) був спершу професором ботаніки в університетї в Москві, а відтак професором московскої лїтератури в київскім університетї. Він переложив укр. мовою „Псалми Давидові", „Слово о полку Ігоря" і писав оригінальні поезиї укр. мовою.

особливо-ж Києва, в замітних дослідах з української етноґрафії і мови та в єго збірниках українських пісень були єго українські змагання головною і визначною прикметою.

Романтичний напрям в українськім письменьстві. Етноґрафічне й історичне вивчуванє укр. руского народу впровадило в українське письменьство романтичний напрям, що проявив ся у письменників харківскої громади. Навіть молодий Срезневский[1]) уроджений в північній Росиї, але вихований на Україні, змалку знакомий з Артемовским-Гулаком і Григорієм Квіткою-Основяненком та їх приятелями, одушевив ся українською народною поезиєю і став горячим Українцем. Він і товариші-ровесники Боровиковский[2]), Корсун[3]), Метлиньский, Костомарів і ин. зазнаємляють ся рано з польским язиком і письменьством, особливо з Бродзіньским та Міцкевичем і польскими поетами т. зв. української школи Б. Залєским, Ґощиньским, Мальчевским, а крім того з важнійшими трудами польских учених з обсягу польскої істориї і славяньскої старовини (Нарушевич, Чацкий, Мацєйовский, Войціцкий і ин.). Діла Караджича розбудили у Срезневского інтерес до південних Славян і він став горячим славянолюбцем, поки ще вспів об'їхати славяньскі землї. Він виступає як збирач і дослідник памятників народної словесности і української старовини та доказує самостійність і окремішність українсько-руского язика і признає єму літературну будуччину. Срезневский визначав ся, як і єго товариші, горячою любовю до української народности. Се була та романтична народність, яка починала ся історично-етноґрафічними дослідами. Однак етноґрафічне вивчуванє укр. руської народности довело перших українських письменників до горячого переконаня на певне право розвитку самостійної укр.-руської літератури, а Костомарів уже тоді[4]) висловив свій погляд про окремішність укр.-руської народности від московскої.

Початки українського славянофільства. Сі українські трудовники, що з любови до народности видали перші проби української етноґрафії, черпали живого духа також в ідеї славяньского відродженя. Харківска громада, зносила ся в добі відродженя західнославяньских народів з визначними ческими письменниками,

---

[1]) збирав укр. народні піснї і видрукував в „Українськім альманаху" а відтак видав „Запорожску Старину" в VI частях.

[2]) писав байки, баляди і думи, переложив Міцкевичевого Фариса.

[3]) писав поезиї і видав укр. альманах Снїп (1841).

[4]) в альманаху Молодик (1844).

а позаяк в Харкові жило багато Поляків, тож було можливим зближенє до польских кружків і польскої літератури. Молоді українскі письменники в Харкові стали вивучувати славяньскі мови й літературу і тим способом положено там початок українському славянофільству.

Подібні думки проявляють ся поміж польскими письменниками 20-их і 30-их років. Понуку до вивчуваня народної душі, народного характеру і устної поезиї народної дав Адам Чарноцкий (псевдонім єго Зорян Ходаковский 1784—1825 р) і положив тим основи до нового напряму польскої поезиї в творах Бродзїньского, Міцкевича і т. зв. українскої школи.

І в творах московских письменників проявляє ся ідея славянофільства під впливом романтичного народовіданя спершу яко національний науково-літературний напрям, поки опісля не дійшло до витвореня сторонництва з політичними змаганями благотворительних комітетів.

Григорій Квітка (**Основяненко**) був найвидатнійшим українским письменником харківскої громади. Літературну діяльність почав він вельми рано романами в московскій мові, однак запевнив собі визначне місце в письменьстві українскими повістями. В них проявляє ся подвійна характерна прикмета народного типу (як у Котляревского): сатирично-гумористична і чутливо-ідеалістична. Квітка став творцем реальної повісти з народного житя, найшов сам і форму і зміст для своїх творів, не слідуючи нікому і нікого не наслідуючи; він виводив лише живими красками і образовою, повною житя мовою се, що єго окружало, умів передавати і етноґрафічні черти народного побуту і щирі народні почуваня. Вірне зображенє українского житя а іменно українскої женьщини з великою поетичною правдою надає єго повістям великої ціни і задля того мали єго повісти незвичайний вплив на Україні. В листах до любезних земляків заговорив він до простолюдя про загальні але доторкуючі єго сучасні обставини такою щирою мовою, як ні оден з єго попередників і сучасників, і тим підготовив дорогу популярно-просьвітній літературі, якій не дали однак розвинути ся важкі цензурні обставини. Квітка відкрив своїми творами нову літературну дорогу, якою за ним пішли українскі письменники, заговорив до народу живою, щирою і простодушною мовою і тим розбудив єго народну сьвідомість.

Около Квітки-Основяненка, що й в суспільнім руху і громадскім житю заняв у Харкові поважне становище, скупляє ся українська молодїж, яка тодї вчила ся в харківскім університетї і цїла громада українських письменників.

Евґенїй Гребінка, голова українських байкарів, стояв також в звязи (хоч не безпосередній) з харківскою громадою. Познакомившись з Квіткою, видає він в альманасї „Ластівка" (Птбг. 1841) твори тогочасних укр. письменників. В Приказках послугував ся Гребінка також жартовливим тоном, одначе доторкнув ся в них вельми болючих сторін суспільного житя на Українї а перекладом поеми „Полтава" (найбільшого московского поета Пушкина) при всїх єго недостачах показав пригідність укр.-руской мови до поважних лїтературних творів. Альманахи, які стали появляти ся в Харкові, були певним доказом розбудженого лїтературного руху і справедливо замічав визначний сучасний критик московский Белїньский, що „Харків є неначе столицею України, отже й столицею українского письменьства, українскої прози, а особливо українскої поезиї". В тім часї лїтературного розвитку визначили ся поміж українскими письменниками особливо ще Осип Бодяньский (псевдонім Ісько Материнка)[1]) і Амврозій Метлиньский[2]) (псевдонім Могила). Они трудили ся па науковій ниві і научними дослїдами чимало причинили ся до дальшого прояснення лїтературного питаня і народної сьвідомости.

Бодяньский вельми заслужив ся видавництвом лїтописий і історичних та лїтературних памятників, необхідних для кождого історика, археольоґа, етноґрафа, фільольоґа, історика лїтератури україньско-рускої і взагалї славяньскої. В наукових і критичних розвідках вказував на богатство укр.-рускої народної поезиї і на спроможність, довести укр.-руске письменьство до високого зросту.

Метлиньский умів поміж університетскою молодїжю розбудити любов до письменьства і вивчуваня народного побуту а тим самим доводив її до народної сьвідомости. Любов до народности злила ся у него з романтичним ідеалїзмом, що надав опісля напрям лїтературним і етноґрафічним змаганям Метлиньского. Головним

---

[1]) ум. 1876 а. був професором слав. язиків в університетї в Москві, писав укр. вірші і „Наські українські казки" і видавав „Чтенія Моск. Общества Исторіи и Древностей".

[2]) ум. 1870 р. був професором московск. лїтератури в київскім а відтак в харківскім університетї.

єго трудом був збірник народних пісень, а народну словесність уважав він головним жерелом до збогаченя і розвитку літературної мови. До тих поглядів прилучили ся у Метлиньского всеславяньскі почуваня, що виявили ся перекладами з поезий ческих поетів Челяковского, Коляра, Короледворскої рукописи, з сербских і польских поетів.

Відносини україньскої літератури до народу і головні її ціхи.

Виучуванє народности а особливо народна поезия — були головними, живучими жерелом україньскої літературної творчости. Задля того україньска література визначала ся вже в перших починах оригінальним змістом, стилем і кольоритом. До сорокових років обмежувала ся укр. література лише зображенєм народного побуту в формі повістий, оповідань, драматичних творів або поезий в народнім тоні і не йшла дальше простого зображеня. Але чим більше розбуджувала ся народна сьвідомість, проявляло ся змаганє до висловлюваня висших ідей народною мовою; більшає інтерес до етноґрафічних студий, а також інтерес до історичних переказів народу, іменно-ж козаччини.

Два перші письменники — Котляревский і Артемовский, головні представителї гумористично-сатиричної ґрупи (котляревщина), до якої треба вчислити Гребінку і ин., підіймають на глум слабі сторони тодїшньої суспільности (пор. Красїцкий і сучасники в польскій літературі). Они беруть староклясичні мотиви (Верґіля, Горация і ин.), але черпають також з національного жерела. Їх твори визначують ся властивим укр.-рускому народови гумором, доведеним инколи до карикатурности, а при тім також чутливостию і сьвіжостю чисто народною (Наталка Полтавка — в польскій літературі Бродзіньского Wiesław).

Засновки чутливости, які виявили ся в Наталцї Полтавцї, розвивають в етноґрафічнім напрямі письменники романтично-етноґрафічної ґрупи, котрих головою був Квітка (Бодяньский, Макаровский автор поеми „Наталя", лірник Щоголїв і и.), і з любовю та чутєм живописують етноґрафічний побут та моральні житєві прикмети народу.

Романтики-археольоґи, що глядять натхненя в могилах, тих знаках предківскої слави і долї, в чарах, ворожбах і т. и. (як Метлиньский, Падура і ин.), промощують дорогу роман-

тичній ідеалізациї минувшини, романтичними Шевченковими поемами в початковій добі єго творчости.

Відродженє україньского письменьства вийшло з лївобічної України, з Полтавщини. З Полтавщини і Харківщини вийшли україньскі письменники згаданих трох ґруп, а головними осередками лїтературного і духового руху були Полтава і Харків.

Під впливом сих трох ґруп, як і з свого питомого ґрунту (проповіди Добриловского, Богогласник і т. и.) виростає перший галицко-руский поет Маркіян Шашкевич і товариші, а майже сучасно з Шашкевичем образує ся талант Шевченка і витворює ся на Україні Кирило-Методиївске братство.

Взаємини україньскої лїтератури до польскої і московскої.

В тодішній лїтературі находимо дещо наслїдуваного або перенятого з иньших лїтератур (особливо польскої і московскої), однак сї наслїдуваня не затирали народности, що була головною основою — все перетворювали ся відповідно до сьвітогляду укр.-руского народу. Було вправдї й чимало романтики н. пр. в ідеалїзациї козаччини, а жерелом тої ідеалїзациї була головно устна поезия або складані народним ладом думи, в котрих давну „Гетьманьщину“ виславлювано добою народноі волї. Однак і ся ідеалїстична романтика глядїла звязи з реальною історию і пізнїйші україньскі письменники помалу визволяють ся з сеї романтичної ідеалізациї.

На україньске письменьство мала також вплив польско-україньска романтична лїтература. Польско-україньскі поети (Залєский, Мальчевский, Грабовский, Ґощиньский і ин.) вкрили славою козацку бувальщину, а сей романтичний ентузиязм для козаччини мусїв вплинути і на укр.-руских поетів, особливо-ж відбив ся на творах Метлиньского. В тогочасній україньскій лїтературі слїдно також вплив Бродзіньского і Міцкевича, а останнїй був тому близький україньским поетам, позаяк черпав теми для своїх баляд і романсів з народних пісень і переказів (балядна форма в зображуваню сучасного народного побуту особливо у Метлиньского).

Неперечно й московска лїтература мала свій вплив на розвиток україньского письменьства вже в перших починах, особливо на вироблєнє більше або меньше штучних форм (вплив сей бачимо вже у Котляревского), одначе зміст, прикмети стилю

і основні напрями виробили ся в українскій літературі незалежно від московскої. Гумор, чутливість і реалізм характеризують україньску літературу як постійні її прикмети, а житева сила укр.-руского народу любов до народности і пробуджене національної сьвідомости були головними підоймами в розвитку літературної творчости українско-руского народу.

Київ — третим огнищем літературного і духового українського руху.

Національна ідея проявила ся в укр. письменьстві спершу лише інстинктово, аж в сорокових роках, коли в літературі виступили люди широких поглядів, тоді проявляє ся національна ідея з виразною сьвідомостю. Се осягнено головно змаганями україньскої трійці літературної: Костомарова, Шевченка й Куліша і заснованого в Києві 1846 р. Кирило-Методіївского братства.

В 1831. р. основано в Києві університет св. Володимира (після знесеня Виленьского університету і Кременецкого лїцея), що став осередком духового житя україньского, коли обняв катедру московскої літератури україньский учений Максимович, розбудив там науковий і літературний рух. В україньскій суспільности проявляли ся і кружляли гадки, викликувані споминами колишньої самостійности України, і розбуджували любов до україньскої старовини. До того прилучили ся всеславяньскі інтереси. В тім часї по всїй Европі творили ся тайні товариства (в Італії, Іспанії, Німеччинї й Росиї). Сей дух проявив ся і на Українї, дух сей обгорнув опісля і київску українську молодїж, що заснувала Кирило-Методіївске товариство.

Кирило-Методіївске товариство. Вже на два-три роки перед основанем товариства св. Кирила й Методія утворила в Києві патріотична україньска молодїж заходами Куліша невеличку громаду, що задумала видвигнути з занепаду укр. руску народність, а україньских кріпаків з духової і социяльної неволї. Задля того мали видавати книжки для самопізнаня і наклонити осьвічених укр. панів, щоби заводили школи на Українї. Головою сеї громади був Шевченко. Історня і відроджене Славян були понукою і жерелом укр. панславізму київских громадян. Ідеї поем Красїньского, наука Товіяньского і месиянїзм Міцкевича мусїли також зробити вплив

на київску громаду. В Києві проживали Поляки, що інтересували ся Славяньщиною і приязно відносили ся до провідників укр. руху (приязні відносини між Кулїшем а Грабовским) і так серед київскої громади витворила ся проґрама всеславяньского з'єдинаня, з котрою лучили змаганє до просьвіти на Україні і знесенє кріпацтва.

В 1845 переселив ся до Києва Костомарів з Харкова (занявши катедру історії в університетї), де вже раньше зародила ся ідея україньского панславізму. В Києві познакомив ся Костомарів з товаришами укр. громади Кулїшем, Шевченком, Василем Білозерским і ин. і оповідав їм про славяньске відродженє. В перший день Різдва 1846 р. перетворила ся київска укр. громада в **Товариство св. Кирила і Методія.** Члени товариства приняли в свою проґраму між иньшими: орґанізацию Славян в самостійні політичні ґрупи на федеративній основі; знесенє кріпацтва; релїґійна свобода і терпимість; славяньске богослуженє в церкві; повна свобода науки і друку; виклади славяньских язиків і лїтератур в наукових інститутах славяньских народів.

Задля того постановили дбати, щоби на Українї повстало як найбільше сільских шкіл, щоби було як найбільше письменних людий, а особливо щоби було письменне і тямуче жіноцтво.

Наслїдком доносу арештовано десять членів сего товариства між тими Костомарова, Кулїша і Шевченка і посаджено їх в кріпостях або розіслано на урядову службу в далекі ґубернії. Увязненє членів товариства спинило розвиток укр.-руского письменьства на цїлий десяток лїт а їх проґрама лишила ся теориєю. А все-ж таки в пізнїйших лїтературних і наукових працях давних товаришів і їх наслїдників проявляє ся відмінний від московского централїзму погляд на розвиток лїтератури і славяньскі відносини.

Становище Шевченка в лїтературі. Важка доля Кирило-Методіївского товариства перервала вправдї діяльність єго членів, однак они, а особливо Шевченко, Костомарів і Кулїш положили своїми трудами підвалини до ширшого розвитку укр.-руської лїтератури **на основі національної сьвідомости.** Коли перші україньскі письменники почали пародиями, в котрих лише з легка доторкували ся національних або суспільних обставин (як Котляревский, Артемовский), коли Квітка-Основяненко був лише повістярем-етноґрафом, незрівнаним в живописи сільского житя, то

Шевченко вперше порушив всї струни народного духа і вказав шлях до національного і просьвітного відродженя. Віщим духом збагнув він нашу бувальщину, прикрашувану тенденцийно чернечими й козацкими лїтописцями, в руїн і могил вислїдив духа історичного розвитку укр.-руского народу, розкрив перед сьвітом правдиву історию і тим дав товчок до нової історіоґрафії (починають її Костомарів і Кулїш), що критичними розслїдами щораз нових матерыялів історичних бажає прояснити вікову темряву нашого історичного житя. Вийшовши споміж закріпощеного народу, відчував Шевченко тяжку недолю, яка гнобила закріпощений нарід, став єго речником і вивів єго справу перед суд цивілїзованого сьвіта. Рідним словом оживив він завмерлу народність, вплинув на визволенє закріпощеного народу (хоч за житя сего не діждав ся) і спровадив укр.-руске письменьство на новий шлях сьвідомої національної працї. Єго заслуга не тілько в тім, що мілїони кріпаків визволили ся з неволї, але що они ожили новим житєм яко нарід, як українько-руска народність.

Се й підносить Шевченка до великого значіня сьвітових ґеніїв, що своїми творами мали вплив на розвиток і культуру людскої суспільности.

Почини народної лїтератури руської в Галичинї припадають майже о 40 лїт пізнїйше (1837 р.) як на Українї, але й тут як і там приготовляють нову добу ті самі причини.

Дбалість австрийских монархів про долю Русинів. Після першого подїлу Польщі припала Австриї більша частина колишньої Червоної Руси під назвою королївства Галичини і Володимириї. Руску суспільність творили тодї хлїбороби, підупале міщаньство і темне духовеньство сьвітске, позаяк не було відповідних інститутів для вихованя і осьвіти молодого клеру. Австрийскі монархи почали отже дбати про долю Русинів. Мария Тереса обмежує кріпацтво і дає захист селяньскому станови супроти самоволї паньства, звертає бачність на потребу висшої просьвіти руского духовеньства і засновує у Віднї при церкві св. Варвари духовну семинарию. Цїсар Йосиф II. зніс кріпацтво в тім самім роцї, коли Катерина II. завела се на Українї і звернув бачність на просьвітні потреби в Галичинї. Дїтям селян відкритий був вступ до всяких шкіл, а до урядової службе приймали відповідно приспосіблених людий з всяких верств суспільних.

У Львові заснував сей цісар духовну семинарию, уніве́рситет і на просьбу львівского епископа Біляньского заведено на університеті рускі виклади. Однак Русини не вміли сим відповідно покористувати ся, позаяк тодішні професори намагали ся учити мертвим язиком церковно-славяньским.

Неясне розумінє про руску мову і народність. Задля недостачі наукових дослідів славяньских мов не мали ані Русини, ані правительство ясного розуміня про руску народність і мову; церковщину уважали книжною рускою мовою а про народну руску мову думали деякі учені, що се повітовщина польского язика. Уніве́рситетскі виклади в церковнім язиці не могли оживити рускої літератури і витворити національної науки. Позаяк церковний язик не міг стати мовою щоденного житя, длятого в щоденнім житю, а навіть в проповідях уживало руске духовеньство польскої мови, а тодішні письменники писали польским, німецким, латиньским або церковнославяньским язиком. Церковщина вдержувала отже відродженє народного руского письменьства, а за весь час руских викладів на університеті не появила ся в Австриї ані одна руска книжка.

Почини руского шкільництва народного. Небавом знесено рускі виклади а відтак перенесено львівский університет до Кракова, поки знов цісар Франц I. не відновив єго у Львові.

Спершу не розбудив сей університет наукового руху і житя, але прихильні відносини Мариї Тереси і Йосифа II. до Русинів були понукою до розбудженя народної сьвідомости. Заходам митрополита Левицкого і крил. Ів. Могильницкого повело ся виєднати цісарске рішенє (1818 р.), щоби в народних школах рускі діти учили ся релігії рускою мовою, тай щоби наука для руских дітий відбувала ся по школах в рускій мові; де-ж молодіж мішаної народности, там наука відбувала ся по польски, але рускі діти учили ся рускої мови. Позаяк сего розпорядженя не виконувано докладно, засновувано заходом духовних властий парафіяльні школи, в котрих молодіж учила ся читати (на церковних книгах) і писати (кирилицею), бо із скорописю познакомив Русинів аж пізнійше Йосиф Левицкий в своїй граматиці (1834 р.).

Перше просьвітне руске товариство. Окрім митрополії і руских капітул у Львові та Перемишлі і Ставропигійского Інститута не мали тодішні Русини иньшого заступництва. За приводом сучасного руху у иньших Славян (заснованє Осолінеум у Львові, наукові товариства польскі і т. и.) заснував крил. Ів. Могильниц-

кий в Перемишлї (1816 р.) перше просьвітне товариство „для видаваня катехетичних і гомілетичних книжок для народа". Вправдї се товариство не проявило житя, однак вже сама гадка заснованя в часах абсолютних була важною подією.

Відгомін славяньского відродженя в Галичинї. Викликані романтичним напрямом в західно-европейских літературах національні змаганя і живий рух в перших двох десятках XIX. ст. поміж західними і полудневими Славянами, заходи Чарноцкого (Ходаковского) коло вивчуваня народного духа і словесности, поява збірників українських пісень Цертелева і Максимовича та перших літературних творів на Українї, що дійшли в Галичину, викликали і тут нове житє. Спершу обмежають ся сї перші літературні проби до обсягу народного шкільництва (букварі, катехізми, шкільні правила і т. и.), а принагідні і иньші поетичні твори Йосифа Левицкого і ин. і мовою і змістом були лише наслїдованєм бурсацких реторичних віршів XVII. і XVIII. ст.

Дослїди рускої історії і мови. Ів. Могильницкий, що укладав рускі шкільні книжки, почав перший розслїджувати руску мову, написав першу руску граматику (що остала в рукописи, але нею користував ся Йосиф Левицкий) і розправу про руску мову, в якій виразно стоїть за її самостійностю. Однак Денис Зубрицкий[1]) в своїй розвідцї про Ставропигійску церкву, як і дальшою своєю літературною діяльностю, виявляє відмінне національне становище, промавляє за уживанєм назви „российский" замість „руский" і підготовляє підвалини до обєдинительної ідеї. Неясне становище займає також Йосиф Левицкий. Він відріжняє вправдї у „Граматицї руского языка в Галиции" виразно руску мову від московскої (єму була відома Граматика Павловского і Енеїда Котляревского), але в роздїлї про віршоване наводить він як взірцї вимки з московских поетів, чим показав, що не зрозумів значіня народної літератури українско рускої.

Вплив романтизму на розбуджене національної сьвідомости. Руска трійця. „Судило ся нам послїдними бути". Серед невиразних поглядів учених грамотіїв на руску мову і її національне значінє звернула народна поезия (збірники Цертелева, Ма-

---

[1]) архівар міста Львова і Ставроп. Інститута писав O drukarniach rusko-słowiańskich, Kronika miasta Lwowa і иньші істор. монографії, а московскою мовою видав „Исторія древняго Галичско-русскаго княжества" 3 томи (1851—55).

ксимовича, Залеского Pieśni ludu galicyjskiego з замітним передним словом) бачність на жерело живучої води для відродженя руского народу. За приводом польскої молодіжи, що лучила ся в кружки для народної праці, зложила ся у Львові¹) „Руска трійця“ (Маркіян Шашкевич, Вагилевич і Яків Головацкий), як її опісля називали иньші товариші, а відтак ширша громада студентів головно заходом Шашкевича, що був душею сеї громади, щоби працювати над відродженем народної літератури і просьвітою народу. Ще як слухач фільософії (нинїшня 7 і 8 кл.) познакомив ся Шашкевич з сьвітлими людьми (Поляком славянофілом Василевским, Вацлавом Залеским і Чехом Кавбеком) і від них як і на основі студий в бібліотеці Осоліньских дізнав ся про відроджену Славяньщину. Тоді дістав у руки граматику Павловского, збірник Максимовича і Енеїду Котляревского і зразу відчув значінє народної літератури та зрозумів, що для всеї України-Руси треба одної письменної, але живої народної мови. Тим способом зразу найшов Шашкевич певну дорогу до розвитку руского письменства, від якої ученого Івана Могильницкого відтягало єго змаганє — ратувати повагу рускої мови зближенєм до церковщини а Йосифа Левицкого поетичні взірці московскої літератури.

Почини народної літератури. Вступивши до духовної семінариї²), став Шашкевич душею семинарскої молодіжи, що звернула ся до вивченя рідної мови, літератури й історії. Здобувши собі осьвіту власною пильностю і познакомившись з живою рускою мовою на основі устної словесности і з славяньскими літературами, одушевив він товаришів до народної праці. Спершу складають они рукописний збірник під впливом романтизму і народних пісень п. з. „Син Руси“ (1833), в котрім були й вірші Шашкевича. Небавом пустив він в сьвіт стишок „Голос Галичан“³), чистою і звучною народною мовою, що був справдїшньою „зірницею розсьвіту“ по довгій темряві на ниві рідного письменьства, „зробив цілковиту переміну на землї Галича і збудив Русь з глибокого сну“, як каже Мик. Устиянович. Се був наглядний доказ, яким має бути руске письменьство, коли має стати живим і народним.

Сего-ж року виголосив Шашкевич в семинарскім музею „слово до питомців“ в присутности настоятелів і гостий перший раз рускою

¹) 1832/3 р.

²) 1833/4 вже другий раз — перший раз 1829.

³) написаний в 66-ті уродини цїсаря Франца І. 12 лютого 1835.

мовою (доси виголошувано такі промови польскою або латиньскою мовою), а відтак із своїми товаришами виступив в львівских церквах з рускими проповідями. Між тодішньою молодіжю стало отже будити ся змагане, щоби серед рускої суспільности вводити рідну мову, просьвічувати руский нарід і задля того воскресити руске письменьство в Галичині. Але хоч Шашкевич вказав уже просту дорогу руский літературі, проявляють ся ще супротивні схолястичні змаганя. Йосиф Левицкий друкує переклади деяких баляд Шілєра і Ґетого, а Лисинецкий поетичний опис Дунайскої повени „Воззрѣніе страшилища". Максимович, оцінюючи сї твори, висловив, що їх мова анї укр.-руска, анї біло-руска, анї московска, але штучна мішанина церковно-руска і радив вчити ся мови з народних пісень.

Щоби оживити найширші верстви рускої суспільности, загадав Шашкевич видавати руску часопись, але не осягнувши дозволу, постановив видати альманах „Зоря". Однак і тут ценвурні перепони спинили діло і доперва заходом Головацкого повело ся сей альманах в дечім змінений видати п. з. „Русалка Днїстровая" в Будимі 1837 р.

Щоби видатнїйше зазначити самостійність рускої мови, впровадили видавці Русалки фонетичну правопись після взірця сербскої правописи Вука Караджича (славіст Копитар і Ґрім а також Срезневский признали Вукову правопись найлїпшою і взірцевою поміж славяньскими). Однак чиста народна мова і фонетична правопись стали причиною конфіскати зовсім невинної Русалки, яку забрала львівска цензура[1]) (лише 100 екз. дістало ся через Відень в Галичину). Повторили ся тут подібні події, як в сербскій літературі у XVIII. ст. Старші люди поміж тодішними Русинами були похожі на ту „словено-сербску школу", що писала мішаниною сербско-церковною і завзято напала на Вука, що впровадив до письменьства живу народну мову. В Галичині справа була ще труднїйша. Русини 30-их років не вміли народної мови і писали штучною мішаниною руского, церковного і польского язика. Задля того Йосиф Левицкий накинув ся завзято на „Русалку", що не держить ся єго граматики, похваляв конфіскату і назвав правопись „Русалки" „дикою" а її видавців іронічно „рускими естетиками".

---

[1]) Цензором був тодї Венедикт Левицкий, проф. теольоґії в львівскім унїверситетї, приятель Зубрицкого і прихильник єго поглядів.

Знайшло ся і серед руской суспільности чимало таких, що цурали ся сею „невидальщиною“ і докоряли Шашкевичеви.

Однак та дрібна частина накладу „Русалки“, що дійшла в Галичину, зробила тут рішучий перелом в поглядах про руске письменьство і его національну задачу та стала почином до позитивної роботи для народу. „Дністрова Русалка“ показала передовсім зрозумінє потреби одної письменної мови для всеї України-Руси і найшла відгомін у відозві Максимовича з нагоди виходу Русалки про оден укр.-руский язик „від карпатских гір до задоньских степів і берегів Кубаня“.

В творах „Русалки“ проявив ся не тілько вплив сучасного романтизму (розправа Вагилевича о піснях, Шашкевича казка „Олена“ і т. н.), але й сучасної українськоі і польскої літератури (Шашкевич перекладає опісля Ґощиньского Zamek kaniowski), Шашкевич вважає задачею літератури: ширити просьвіту в усіх верствах народу, розвивати на народній основі руске письменьство і розбуджувати народну сьвідомість поміж Русинами. Се була его проґрама позитивної праці для народу і задля її здійсненя починає він перекладати евангеліє народною мовою та укладає Читанку для дітий. Вправді не повело ся ему за короткий час свого житя перевести сю проґраму, однак велика его заслуга в тім, що він перший віщим духом ясно зрозумів ідею національної самостійности і індивідуальности Русинів, сам нею живо перепняв ся, натхнув своїх товаришів та вказав шлях, яким треба простувати до національного відродженя і культурного розвитку руского народу.

Крім Вагилевича й Головацкого визначив ся споміж Маркіянового кружка Микола Устиянович, опісля-ж Антін Могильницкий. Але передчасна смерть Шашкевича (1843 р.) була великим нещастем для успішного розвитку руского письменьства, бо руский дух між молодіжю остигає а літературна діяльність помалу слабне[1]).

Конституция розбуджує нове житє. Події 1848 р., а особливо надана цісарем Фердинандом I. конституция, знесенє панщини, проголошена рівноправність і повна свобода всіх народностий в Австриї, розбудили нове житє поміж Русинами. Заснована у Львові „Головна Руска Рада“[2]) мала дбати про національні потреби

[1]) Появляють ся ще у Відні Ількевича Галицкі приповідки і загадки, альманах „Вѣнокъ“ в 2-ох частях і дещо иньше.

[2]) 2 мая 1848 р.

і права Русинів (при заснованю віддано честь заслугам **М. Шакевича** а у відозві до Русинів признано укр. руский нарід самостійним поміж славяньскими). На петицию тогож товариства до цісаря Фердинанда наспіло рішене, що в народних школах по громадах чисто або переважно руских будуть учити в рускій мові; на львівскім університеті основано катедру рускої мови й літератури, а в гімназиях східної Галичини заведено науку рускої мови як обовязкового предмету для всіх учеників[1]). Відтак деякі з польскої шляхти руского роду при участи деяких Русинів склик али „Руский собор“[2]), щоби в згоді і єдности з польским народом дбати про розвиток рускої народности і руских шкіл, а майже сучасно зібрав ся в Празі Славяньский з'їзд (Головна Руска Рада вислала там своїх відпоручників), де Русини завязали з Поляками федерацию на основі рівноправности рускої мови з польскою в урядах і школах і рівноправности обох обрядів. Однак з'їзд задля політичних подій не закінчив нарад і не затвердив польскорускої угоди.

З'їзд руских учених. Гал. рус. Матиця. Народний Дім. Ставропигійский Інститут. За приводом М. Устияновича і заходом Івана Борисикевича зібрав ся у Львові „Собор руских учених і любителів народної просьвіти“ числом 99 Русинів та установив правопись і письмо для рускої мови, признаної самостійною і окремішною від польскої, московскої і церковнославяньскої. Головацкий пояснив науково се становище рускої мови в прочитаній на з'їзді Розправі о южноруским язиці. Се була перша ширша маніфестация галицких Русинів, що бажали на народній основі розвивати свою національність і літературу. Засновано у Львові також товариство для видаваня просьвітно-популярних і шкільних руских книжок „Галицко-руска Матиця“ (на взір ческої) і постановлено збудувати Народний Дім (18 жовтня 1851 р. положив цісар Франц Йосиф угольний камінь під будову), що мав бути огнищем руского житя, науки і просьвіти, містити музей, бібліотеку, бурсу

---

[1]) аж до 1857 р., а від того часу аж до 1868 р. була руска мова взглядно обовязковим предметом (кождий ученик мусів учити ся або рускої або польскої мови); в 1868-им р. став польский язик обовязковим предметом для всіх учеників польских гімназий в цілій Галичині.

[2]) Органом Собора був Руский Дневник, видаваний Ів. Вагилевичем, але по двомісячнім істнованю перестав виходити.

і займати ся науковими виданями. Доси бо середком духового житя був „Ставропигійский Інститут“, перетворений цїсарем Йосифом з старинного братства. Мав він однак більше релїґійні і гуманїтарні задачі, а притім мав ширити просьвіту між народом (друкарня, книгарня, бурса, музей). Вплив новаги членів сего інститута і їх книжних поглядів відбив ся і в тогочасній рускій лїтературі.

Прояви живійшого народного і лїтературного руху. Сї події розбудили більше духове й лїтературне житє в Галичинї. Починають виходити руські часописи[1]), хоч в них небагато появило ся самостійних цїннійших творів лїтературних. Появляють ся перші почини наукової обрібки руської мови й лїтератури Я. Головацкого (Граматика руского язика, Розправа о южнорускім язицї і Три вступні преподаваня о рускій словесности), котрий по смерти Маркіяна був душею тодїшнього лїтературного руху і як професор руської мови й лїтератури в університетї давав провід в лїтературній роботї. Виходять також книжки господарского змісту, руські учебники, принагідні вірші і т. и., однак не виступає нї оден видатнїйший талант, нї оден більшої міри письменник, що умів би так одушевити руску суспільність як Шашкевич. Окрім Львова, що був осередком духового й лїтературного житя Русинів, появляє ся дещо в Перемишлї (причинила ся до того заснована еп. Сьвіґурским друкарня).

Обединительний напрям в гал. рускім письменьстві. Денис Зубрицкий.

Під впливом реакції в часї абсолютного мінїстерства Баха завмирає національно-полїтичний рух між Русинами а в лїтературі виступає виразно „обединительний“ напрям, змагаючий до витвореня „общеруского“ лїтературного язика, до зближеня і асиміляциї руської письменної мови з московскою під впливом професора університету в Москві Поґодина, що навязав зносини з Зубрицким а відтак з Головацким, Вагилевичом і ин. Заходами Зубрицкого повстав цїлий кружок прихильників „обединительної ідеї“ (Погодиньска кольонія галицкоруска), для котрого руска народна мова була „чужим, областним нарічієм галицкої черни“.

---

[1]) У Львові „Зоря Галицка“ (лїтерат. полїт. тижневник), полїт. часопись Новини перетворена в лїтерат. часопись Пчола і урядова часопись „Галицко-рускій Вѣстникъ“ з лїтерат. додатком „Отечественный Сборникъ“.

Починають ся рішучі змагання, щоби завести московщину в лі-
тературі галицких Русинів. Зубрицкий видає московскою мов
„Историю Гал. Володимир. княжества“, накладом Гал. руской М
тиці виходить язиком зближеним до московщини „Историчес
Сборникъ“, в котрім виступає молодий ученик і прихильник Зу-
брицкого Антін Петрушевич з історичними і археольоґічним
розвідками. Появляють ся і иньші видання московщиною[1]), а наві
„Зоря Галицка“[2]) дістає ся в руки Поґодиньскої кольонії. Одна
сї письменники т. зв. „староруської школи не бачили ні у себе дом
справдїшнього жерела московскої лїтератури анї не брали ся д
живої сторони сего письменьства, яка проявляла ся самим стилем
реалїзмом і новими ідеалами у таких письменників як Пушкин
і Микола Гоголь, они не розуміли анї змісту анї характеру мо-
сковского письменьства.

Обєдинительний напрям мав некористний вплив на розвиток
руского письменьства в Галичинї. Письменники Маркіянового
кружка Головацкий і Устиянович затихають на якийсь час а від-
так намагають ся писати мовою зближеною до московщини, а Ва-
гилевич пише лише по польски.

Реакция против обєдинительного напряму.
Однак зерно кинене Маркіяном не пропало марно. Серед руской
суспільности починає будити ся придушена обєдинителями народн
сьвідомість. Микола Савчиньский стає на чолї редакциї „Зо
Гал.“ з заявою, що она „скине шати і пута чужі і прибере с
як повинна, по руски“, а головними помічниками являють с
Плятон Костецкий і два молоді поети Ксенофонт Климко-
вич і Евгений Згарский, що ще в 1851 р. заснували між ст
нислaвівскою молодїжю „руский Гелїкон“ і постановили працюва
для лїтератури на народній основі. Се були почини нового лїте-
ратурного житя, що овіяне животворним духом відродженої з кі
цем 50-их років лїтератури на Українї, поплило знов широко
струєю і забезпечило дальший розвиток письменьства в Галичи
на народних основах.

---

[1]) Лада часопись для жіноцтва, Семейная Библіотека, Ру
ская Антологія (вибір з моск. поетів) і т. и.

[2]) редакцию обняв 1853 р. Богдан Дїдицкий, найдїяльнїйший п
сьменник школи Зубрицкого, опісля редактор „Слова“. Писав поеми „Кон
щій, Буйтуръ Всеволодъ, історичні, фільольоґічні і ин. розвідки невелик
стійности.

Нова діяльність україньских письменників 60-их років. Петербург осередком духового і літературного руху. Важка доля Кирило-Методіївского товариства спинила на ціле десятиліте розвиток письменьства на Україні. Однак по смерти царя Миколи (1855 р.) і вступленю на престіл Олександра II. повіяло свобіднійшим духом. Почали ся внутрішні реформи в абсолютнім царстві, підготовляло ся знесене кріпацтва, одно з головних змагань Кирило-Методіївского товариства, прийшла амнестия для україньских письменників. Костомарів, Куліш а пізнійше і Шевченко вертають з вигнаня і поселяють ся в Петербурзї. Вже з 1856 р. починає ся нова діяльність укр. письменників, живійша і ширша як вперед, а головним її осередком стає Петербург.

Поворот Шевченка з 10-літної неволї і его нові твори, написані в остатних роках засланя, натхнули укр. громаду в Петербурзї новим духом. Костомарів видає історичні моноґрафії, Куліш „Записки о Южной Руси", „Чорну Раду", Проповіди Гречулевича, Оповіданя М. Вовчка і закладає там власну друкарню. Діяльність Петербурскої україньскої громади оживила давні осередки укр. житя: Харків, Полтаву і Київ, де виступають молоді або відзивають ся давнійші письменники. Головним орґаном україньского письменьства стала „Основа", науково-літературний місячник, заложений 1861 р. в Петербурзї Василем Біловерским (шурином Куліша). Окрім Костомарова, Куліша і (в початку лише) Шевченка, Максимовича, Ол. Навроцкого, Марка Вовчка і Біловерского зібрала ся коло Основи ціла громада нових укр. письменників, як: Глїбів, Стороженко, Кулїшева (псевд. Ганна Барвінок), Руданьский, Конниський, Мордовець і ин. Протягом дволїтного істнованя подала Основа окрім поетичних творів, оповідань, повістий, споминів, україньскою а в части московскою мовою багато статий історичних, етноґрафічних, економічних і ин. Наукові статї появляли ся в московскій мові, хоч деякі історичні і лїтературно-критичні друковано по україньски. Рух лїтературний не обмежав ся тепер до самої белєтристики, як давнійше, але розвинув ся на ширших основах а крім того навязано лїтературні і суспільні взаємини з австрийскими Русинами.

Вправдї перша проба народної самосьвідомости, зроблена Кирило-Методіївским товариством, була перервана, але она доторкнула ся вельми важних питань: відносин України до Славянщини, самостійности кождого славяньского народу, народної просьвіти і свободи видавання всяких лїтературних творів. Надія знесеня крі-

Починають ся рішучі змагання, щоби завести московщину в літературі галицких Русинів. Зубрицкий видає московскою мовою „Историю Гал. Володимир. княжества“, накладом Гал. рускої Матиці виходить язиком зближеним до московщини „Историческій Сборникъ“, в котрім виступає молодий ученик і прихильник Зубрицкого Антін Петрушевич з історичними і археольоґічними розвідками. Появляють ся і иньші видання московщиною[1]), а навіть „Зоря Галицка“[2]) дістає ся в руки Поґодиньскої кольонії. Однак сї письменники т. зв. „староруської школи не бачили ні у себе дома справдішнього жерела московскої літератури анї не брали ся до живої сторони сего письменьства, яка проявляла ся самим стилем, реалізмом і новими ідеалами у таких письменників як Пушкин і Микола Гоголь, они не розуміли анї змісту анї характеру московского письменьства.

Обєдинительний напрям мав некористний вплив на розвиток руского письменьства в Галичинї. Письменники Маркіянового кружка Головацкий і Устиянович затихають на якийсь час а відтак намагають ся писати мовою зближеною до московщини, а Вагилевич пише лише по польски.

Реакция против обєдинительного напряму. Однак зерно кинене Маркіяном не пропало марно. Серед рускої суспільности починає будити ся придушена обєдинителями народна сьвідоміеть. Микола Савчиньский стає на чолї редакції „Зорі Гал.“ з заявою, що она „скине шати і пута чужі і прибере ся, як повинна, по руски“, а головними помічниками являють ся Плятон Костецкий і два молоді поети Ксенофонт Климкович і Евгеній Згарский, що ще в 1851 р. заснували між станиславівскою молодїжю „руский Ґелікон“ і постановили працювати для літератури на народній основі. Се були почини нового літературного житя, що овіяне животворним духом відродженої в кінцем 50-их років літератури на Україні, поплило знов широкою струєю і забезпечило дальший розвиток письменьства в Галичинї на народних основах.

---

[1]) Лада часопись для жіноцтва, Семейная Библіотека, Руская Антологія (вибір з моск. поетів) і т. и.

[2]) редакцию обняв 1853 р. Богдан Дїдицкий, найдїяльнїйший письменник школи Зубрицкого, опісля редактор „Слова“. Писав поеми „Конюшій“, Буйтуръ Всеволодъ, історичні, фільольоґічні і ин. розвідки невеликої стійности.

Нова діяльність україньских письменників 60-их років. Петербург осередком духового і літературного руху. Важка доля Кирило-Методіївского товариства спинила на ціле десятиліте розвиток письменьства на Україні. Однак по смерти царя Миколи (1855 р.) і вступленю на престіл Олександра II. повіяло свобіднійшим духом. Почали ся внутрішні реформи в абсолютнім царстві, підготовляло ся знесене кріпацтва, одно з головних змагань Кирило-Методіївского товариства, прийшла амнестия для україньских письменників. Костомарів, Куліш а пізнійше і Шевченко вертають з вигнаня і поселяють ся в Петербурзї. Вже з 1856 р. починає ся нова діяльність укр. письменників, живійша і ширша як вперед, а головним її осередком стає Петербург.

Поворот Шевченка з 10-лїтної неволї і єго нові твори, написані в остатних роках засланя, натхнули укр. громаду в Петербурзї новим духом. Костомарів видає історичні монографії, Куліш „Записки о Южной Руси", „Чорну Раду", Проповіди Гречулевича, Оповіданя М. Вовчка і закладає там власну друкарню. Діяльність Петербурскої україньскої громади оживила давні осередки укр. житя: Харків, Полтаву і Київ, де виступають молоді або відзивають ся давнійші письменники. Головним орґаном україньского письменьства стала „Основа", науково-лїтературний місячник, заложений 1861 р. в Петербурзї Василем Білозерским (шурином Куліша). Окрім Костомарова, Куліша і (з початку лише) Шевченка, Максимовича, Ол. Навроцкого, Марка Вовчка і Білозерского зібрала ся коло Основи ціла громада нових укр. письменників, як: Глібів, Стороженко, Кулішева (псевд. Ганна Барвінок), Руданьский, Кониський, Мордовець і ин. Протягом дволїтного істнованя подала Основа окрім поетичних творів, оповідань, повістий, споминів, україньскою а в части московскою мовою багато статий історичних, етноґрафічних, економічних і ин. Наукові статї появляли ся в московскій мові, хоч деякі історичні і лїтературно-критичні друковано по україньски. Рух лїтературний не обмежав ся тепер до самої белєтристики, як давнійше, але розвинув ся на ширших основах а крім того навязано лїтературні і суспільні взаємини з австрийскими Русинами.

Вправдї перша проба народної самосьвідомости, зроблена Кирило-Методіївским товариством, була перервана, але она доторкнула ся вельми важних питань: відносин України до Славянщини, самостійности кождого славяньского народу, народної просьвіти і свободи видаваня всяких лїтературних творів. Надія знесеня крі-

пацтва спонукувала думати про народну просьвіту і культурне двигнене укр.-руского народу. Та гадка раз кинена зродила ся нове змагане до природної прояви національної сьвідомости поміж осьвіченими Українцями, так зване украïнофільство. Се змагане найшло вираз в „Основі" і в тім руху, що коло неї робудив ся, а велика її заслуга не лише в тім, що викликала нові таланти і стала промощувати дорогу рускій мові і в науковім письменьстві, але й в тім, що заговорила про потребу українсько-рускої мови в школі, науці, церковній проповіди, в суді і законі.

Куліш почав оповідати історию України не лише популярним ладом (Хмельнищина, Вигівщина) але й науковим („Історія України"), видав історичну повість „Чорна Рада", оцінював критично становище Квітки, Шевченка і ин. і тим показав пригідність укр.-рускої мови і до наукових писань. Такі знавці славяньскої фільольоґії, як Востоков і Срезневский похвалили зроблений тоді Морачевским український переклад Нового Завіта і признали, що укр.-руска мова знаменито видержує сего рода пробу і усуває всякі сумніви про спроможність — виразити взнеслі почуваня серця, чого певним доказом могли стати видані та в значній части ним самим написані „Проповіди Гречулевича". Однак тодішня українська суспільність за мало була підготовлена, щоби зрозуміти потребу, зробити укр.-руску мову літературною, пригідною для всїх галузий науки. Навіть самі керманичі кружка українских письменників, скуплених коло „Основи", не зовсїм ясно зрозуміли свою задачу. Костомарів добачав в сім змаганю богато штучного. Він признавав вправдї потребу такого змаганя для австрийских Русинів і культурного їх двигненя, але на Україні призначував укр.-рускій мові лише місце в популярній літературі. Єму здавало ся, що як нема в Росиї суспільности розмовляючої українскою мовою (а тоді московщина справдї була виперла укр. мову спосеред українскої інтеліґенциї, як в Галичинї польска мова до 1848 р.), коли укр. суспільність привикла вже до московскої мови яко урядової, широко розповсюдженої і в приватнім і публичнім житю, то треба би за недостатком слів і зворотів в обсягу науки витворити хиба штучний язик і вводити єго навмисне.

Такі не зовсїм виразні і ясні погляди оправдували обставину, що тодїшні змаганя Українців названо украïнофільством, позаяк справдї не було се ще зовсїм сьвідоме украïньство. Проти таких хибних поглядів ставала певним доказом з одного боку істория національного відродженя иньших племен славяньских,

перед усіх Чехів, а з другого — бозпосередній приклад письменної діяльности і літературні успіхи в виробленю рідної мови хочби лише самого Куліша.

Змагане до всенародної просьвіти. Недільні українські школи.

При всій хиткости і неясности поглядів, робота тодішних укр. письменників о стільки поступила вперед, що всї они признавали пригідність укр.-руской мови для розповсюдженя всенародної просьвіти. Таким способом побіч вображаючо-етноґрафічного напряму (пізнане укр.-руского народу і вображене народного житя в літературних творах) проявив ся і просьвітний напрям (популярна література). Сей останній напрям, викликаний надіями на знесене кріпацтва, піддержували заходи коло заснованя народних шкіл на Україні.

Поле елементарної науки на Україні лежало облогом. Коли ще в половині XVIII ст. було чимало шкіл (на лївобережній Україні 886), но наконечнім знесеню автономії і зруйнованю Січи народна просьвіта рік за роком так падала, що в початком 30-их років XIX ст. не було по селах на Україні ніяких шкіл. Аж пізнійше міністерство домен стало заводити народні школи, але лише для козаків і скарбових (казьонних) селян, а кріпаки коротали в темноті своє житє аж до знесеня кріпацтва (19. лютого 1861 р.). Церковне начальство стало також заводити школи духовно-приходскі при церквах, де діти вчили ся головно церковної грамоти; однак сї школи істнували більше на папері, та й там де они дійсно були, ведено науку лихо і то московскою мовою.

Надії на знесене кріпацтва спонукали щирих приятелів селяньства, подумати про заснованє народних шкіл. На правобічній Україні стала польска шляхта при костелах заводити народні школи для католицкої молодїжи, а науки уділяли там звичайно польскі сьвященики з польских книжок. Се було понукою і для україньскої молодїжи, подбати про такі україньскі школи. Спершу студенти київского університету кинули ся „іти в народ“, засновувати недільні школи[1]) і нести просьвіту, а сих горячих патріотів-прихильників просьвіти прозвано „хлопоманами“. До сего кружка „хлопоманів“ пристало чимало Поляків споміж шляхти правобережної України, що змагали до зближеня з укр.-руским народом; між хлопоманами визначили ся особливо Володимир Анто-

[1]) в недільних школах відбувала ся наука від 11 до 3-ої години.

панства спонукувала думати про народну просьвіту і культурне двигнене укр.-руского народу. Та гадка раз кинена зродила се нове змаганє до природної прояви національної сьвідомости поміж осьвіченими Українцями, так зване украінофільство. Се змаганє найшло вираз в „Основі" і в тім руху, що коло неї робудив ся, а велика її заслуга не лише в тім, що викликала нові таланти і стала промощувати дорогу рускій мові і в науковім письменьстві, але й в тім, що заговорила про потребу українско-руской мови в школї, науцї, церковній проповіди, в судї і законї.

Куліш почав оповідати історию України не лише популярним ладом (Хмельнищина, Вигівщина) але й науковим („Історня України"), видав історичну повість „Чорна Рада", оцінював критично становище Квітки, Шевченка і ин. і тим показав пригідність укр.-руской мови і до наукових писань. Такі знавцї славяньскої фільольоґії, як Востоков і Срезневский похвалили зроблений тодї Морачевским україньский переклад Нового Завіта і признали, що укр.-руска мова знаменито видержує сего рода пробу і усуває всякі сумніви про спроможність — виразити внеслі почуваня серця, чого певним доказом могли стати видані та в значній части ним самим написані „Проповіди Гречулевича". Однак тодїшня україньска суспільність за мало була підготовлена, щоби зрозуміти потребу, зробити укр.-руску мову лїтературною, пригідною для всїх галузий науки. Навіть самі керманичі кружка україньских письменників, скуплених коло „Основи", не зовсїм ясно зрозуміли свою задачу. Костомарів добачав в сїм змаганю багато штучного. Він признавав вправдї потребу такого змаганя для австрийских Русинів і культурного їх двигненя, але на Українї призначував укр.-рускій мові лише місце в популярній лїтературі. Єму здавало ся, що як нема в Росиї суспільности розмовляючої україньскою мовою (а тодї московщина справдї була виперла укр. мову споcеред україньскої інтеліґенциї, як в Галичинї польска мова до 1848 р.), коли укр. суспільність привикла вже до московскої мови яко урядової, широко розповсюдженої і в приватнім і публичнім житю, то треба би за недостатком слів і зворотів в обсягу науки витворити хиба штучний язик і вводити єго навмисне.

Такі не зовсїм виразні і ясні погляди оправдували обставину, що тодїшні змаганя Українців названо украінофільством, поваяк справдї не було се ще зовсїм сьвідоме украіньство. Проти таких хибних поглядів ставала певним доказом з одного боку історня національного відродженя иньших племен славяньских,

перед усім Чехів, а з другого — безпосередній приклад письменної діяльности і літературні успіхи в виробленю рідної мови хочби лише самого Куліша.

Змагане до всенародної просьвіти. Недільні українські школи.

При всій хиткости і неясности поглядів, робота тодішних укр. письменників о стільки поступила вперед, що всї они признавали пригідність укр.-руської мови для розповсюдженя всенародної просьвіти. Таким способом побіч зображаючо-етноґрафічного напряму (пізнане укр.-руского народу і зображене народного житя в літературних творах) проявив ся і просьвітний напрям (популярна література). Сей останній напрям, викликаний надіями на знесене кріпацтва, піддержували заходи коло заснованя народних шкіл на Україні.

Поле елементарної науки на Україні лежало облогом. Коли ще в половині XVIII ст. було чимало шкіл (на лївобережній Україні 886), по наконечнім знесеню автономії і зруйнованю Січи народна просьвіта рік за роком так падала, що в початком 30-их років XIX ст. не було по селах на Україні ніяких шкіл. Аж пізнійше міністерство домен стало заводити народні школи, але лише для козаків і скарбових (казьонних) селян, а кріпаки коротали в темноті своє житє аж до знесеня кріпацтва (19. лютого 1861 р.). Церковне начальство стало також заводити школи духовно-приходскі при церквах, де дїти вчили ся головно церковної грамоти; однак сї школи істнували більше на папері, та й там де они дійсно були, ведено науку лихо і то московскою мовою.

Надії на знесене кріпацтва спонукали щирих приятелів селяньства, подумати про засновуване народних шкіл. На правобічній Україні стала польска шляхта при костелах заводити народні школи для католицкої молодїжи, а науки уділяли там звичайно польскі сьвященики з польских книжок. Се було понукою і для україньскої молодїжи, подбати про такі україньскі школи. Спершу студенти київского університету кинули ся „іти в народ“, засновувати недільні школи[1]) і нести просьвіту, а сих горячих патріотів-прихильників просьвіти прозвано „хлопоманами“. До сего кружка „хлопоманів“ пристало чимало Поляків споміж шляхти правобережної України, що змагали до зближеня з укр.-руским народом; між хлопоманами визначили ся особливо Володимир Анто-

[1]) в недільних школах відбувала ся наука від 11 до 3-ої години.

нович (опісля проф. київского університету) і Тадій Рильский, економіст, обидва участники літературної роботи в „Основі“. Небавом появили ся українські недільні а також і щоденні школи в Киеві, Полтаві і иньших містах, але й по селах. Не тілько студенти університету, але й старші люди і женьщини стали в тих школахподавати науку. Задля недостачі українських шкільних книжок давали читати українські книжочки, звані „метеликами“, (вибір з творів Шевченка, М. Вовчка і. т. и.), а московскі учебники пояснювано українскою мовою. Показала ся потреба українських шкільних книжок. Куліш видав Граматку, Шевчено Букварь, а заходом Костомарова починають збирати фонд на видаванє укр. шкільних книжок і для елементарної просьвіти. Українські письменники почали видавати елементарні книжочки, що розходили ся між народом тисячами екземплярів.

Спершу і міністерство просьвіти і московскі учені відносили ся прихильно до сих змагань Українців, в Киеві засновано учительску семинарию для підтотовленя учителів для українських шкіл, а московскі і українські педагоги виказували потребу послугувати ся в народних школах українською мовою побіч московскої, однак небавом все змінило ся.

Неприхильний зворот. Заборона українських шкіл і книжок. Упадок „Основи“. Вже від 1862 р. зазначив ся в Росиї виразно зворот неприхильний дальшому розвиткови українського руху. Недільні школи в Київщині закрито а відтак (1863 р.) заборонено видавати українські шкільні і популярні книжки.

Московскі часописи, що спершу прихильно відносили ся до українського руху, хоч се робили більше для ослабленя впливу польского елементу на Україні, почали в т. зв. українофільстві добачати „польску інтриґу“, навіть „нігілізм“ і „сепаратизм“, себто замір відорваня України від Росиї а укр.-руску мову називали „передражнюванєм“ народної мови, попсованою польщиною. Духовні власти київскі виступили також против народної просьвіти в укр. мові, добачивши в тім вільнодумство, і домагали ся передачі народних шкіл в руки духовеньства. Ценаура дістала порученє, не пропускати українських рукописий призначених для шкільної науки і народної просьвіти, а тим способом не побачили сьвіта заходом Костомарова підготовлені шкільні і просьвітні книжки, ані переклад Нового Завіта Морачевского, похвалений Академією Наук, а „сьвя-

тійший синод“ заборонив видавати укр. книжки релігійного змісту і говорити церковні проповіди по українськи.

Так з 1863-им роком замовкла на Україні рідна мова в народних школах і перестала виходити „Основа“, головне огнище, що оживляло літературно-просьвітний рух. До упадку „Основи“ окрім ворогованя цензури причинили ся ще й иньші, внутрішні причини. „Основа“ при великім значіню мала й деякі недостачі: весь духовий і літературний рух основував ся більше на неяснїй любови до рідного краю і народу (українофільство), як на означеній мисли про особисту й суспільну свободу і свободу наукових дослїдів. Зображаючо-етноґрафічний напрям в укр. письменьстві вичерпував ся, а народне житє з того погляду зображуване подавало доволї мало засобів. Поезия буйних вітрів, степових могил, козаків, чумаків і т. и. мало вже будила інтересу, коли всї думали про поступ, просьвіту, свободу й народний добробит. Задля того й українська інтеліґенция слабо пособляла „Основу“, що не могла удержати ся. Упадок „Основи“ спричинив застій в письменьстві а протягом цїлого пятилїтя не вийшла нї одна поважна книжка українскою мовою.

Оживлене духового розвитку і письменьства в Галичині.

Надана в Австриї конституция[1]) розбудила і Русинів в Галичині до нового духового житя, хоч Русини спершу не уміли відповідно покористувати ся тими свободами для свого національного і культурного розвитку. Не всї зрозуміли се, що конституция дає їм спроможність розвивати руске житє і письменьство на народних основах яко народу руского і що розвиток Русинів тілько на тих основах може улекшити осягнене тих прав, того становища, які мають иньші австрийскі народи. Змагане Д. Зубрицкого і прихильників т. зв. „обединительної“ ідеї до витвореня „общеруского літературного язика“ викликало замішане в поглядах на основи рускої народности, мови й літератури, недовірчивість до власних сил, відвертало від позитивної працї і приучувало руску суспільність спускати ся на готову московску літературу, якої она анї не знала анї не старала ся основно пізнати. Тим способом частина рускої суспільности відстала від руского народу а до московского не пристала, витворивши в письменьстві язикову мішанину, на що

[1]) 25 цьвітня 1848 р.

змарновано багато сил і часу а заразом спинювано природний розвиток письменьства на народній основі.

На чолї лїтературного руху в Галичинї стає Богдан Дідицкий і громадить около 50 письменників давних і нових (в альбумі „Зоря Галицкая" і заснованій ним часописи „Слово", та видаванім спільно з Головацким лїтературнім збірнику „Галичанинъ"). Появляють ся й окремо доволї численні поетичні твори, видавані заходом Дідицкого, однак окрім поезий Миколи Устияновича і Юрія Федьковича (1862 р.) не зобразили сї письменники справдїшнього житя руского народу, не доторкнули ся живих питань рускої суспільности а до того були списані язиковою мішаниною і длятого не могли загріти молодих руских сердець і розбудити в широких верствах народної сьвідомости.

Коли-ж в руки рускої молодїжи дістали ся українські виданя (Кобзар Шевченка (1860), Оповіданя М. Вовчка, Записки й Чорна Рада Кулїша, Основа і т. и.), тодї она, побачивши там справдїшне народне житє, цїнні лїтературні твори як і взірцї популярного письменьства, задумала повести руске письменьство в Галичинї тою дорогою, як на Українї. „Основа" з іменами знатних письменників мусїла викликати в Галичинї незвичайне враженє. Слава Шевченка проникла в Галичину, а его память стала молодїж сьвяткувати як народне сьвято. Мусїли на себе звернути бачність Галичан і твори україньских письменників, що визначили ся більш сьвідомими почуванями до народу, безперечною лїтературною стійностю, виробленою формою і чистою народною мовою, чого не могло проявити галицкоруске письменьство. Навіть Дідицкий і Головацкий, що змагали в своїх виданях в дусї ідеї Зубрицкого до „ублагороднюваня простонародного язика", не могли оперти ся оживляючій струї україньского лїтературного руху і подавали в „Слові" і в „Галичанинї" твори україньских письменників, навіть т. зв. „кулїшівкою" (фонетичною правописю Кулїша), історичні розвідки Костомарова (н. пр. Дві рускі народности), спроваджували і розповсюджували україньскі виданя.

Лїтературна діяльність Русинів-народовців.

З початком 1862 р. заснувала громада рускої молодїжи у Львові „Вечерницѣ", лїтературний тижневник, що став небавом огнищем лїтературного й духового житя галицких Русинів з виразним народним напрямом. Окрім редактора Федора Заревича (що поміщував там свої повісти й оповіданя, писані не без таланту але прихватком і без глибших студий) і поета Володимира

Шашкевча (Маркіянового сина), пристали до сего кружка, прозваного „вечерничниками“, Кс. Климкович, Евгеній Згарский і ин. та буковиньский поет Федькович. Крім того появляли ся у „Вечерницях“ передруки в „Основи“ або й нові твори Куліша і лише в рукописий відомі твори Шевченка. Після упадку „Вечерниць“[1]) (задля неточности і недостачі материяльних засобів), засновує Климкович літературно-політичний місячник „Мета“, видаваний з публіцистичним талантом і виразною сьвідомостю народною, а побіч того „Руську Читальню“ (де поміщував переклади белетристичних творів укр. письменників, або й польских). За „Метою“[2]) появила ся літературно-наукова часопись „Нива“[3]), а за нею „Русалка“[4]).

В усіх тих виданях брав живу участь Куліш і деякі иньші укр. письменники; в них проявляло ся виразне змаганє молодих галицко-руских письменників — писати, як нарід говорить, працювати для просьвіти, осьвідомленя і двигненя народу і тому звали ся они „народовцями“, а позаяк удержували літературні і духові взаємини з Україною і тамошними письменниками, прозвано їх також „українофілами“.

Ідеї Русинів-народовців пособляв заснований при товаристві „Руска Бесіда“ заходами сов. Лаврівского „Руский народний театр“ (1864), що по цілім краю виставляв твори майже виключно укр. письменників: Котляревского, Квітки, Шевченка, Стороженка і ин. (задля недостачі драмат. творів гал. руских) або твори з европейских літератур приладжені для рускої сцени. Театр будив тим способом в ширших верствах рускої суспільности народну сьвідомість.

До змагань молодих письменників (званих „вечерничниками“ і „метниками“), оживлених бистрою струєю сучасного літературного руху на Україні, пристав захожий з України Павлин Сьвєнціцкий, родом Поляк (що належав до київских „хлопоманів“) і поміщував під псевдонімом Павло Свій поезиї, повісти, драми (оригінальні і переклади) в руских часописях а в польских переклади з Шевченка, Вовчка і Федьковича. До сеї спільної роботи стають також старші люди: історики Василь Ільницкий та Ізидор

[1]) „Вечерниці“ перестали виходити з початком 1863 р.

[2]) „Мета“ виходила від 1863—65.

[3]) під редакциєю Костя Горбаля лише оден рік 1865.

[4]) під ред. В. Шашкевича не цілий рік 1866.

Шараневич, з давнїйших письменників відзиває ся у вида[нях] народовців Микола Устиянович а на Буковинї появляють [ся] нові таланти (побіч Федьковича) поет Ізидор Воробкевич (Д[а]нило Млака).

Успіхи народовців спонукали і старших галицких письме[н]ників більше дбати про нарід. Появляють ся популярні часопи[си] і книжочки писані доволї чистою народною мовою[1], або й пер[е]друки (як в Народних Читанках Северина Шеховича, да[вн]ього помічника Зубрицкого) українських повістий, „бо они, як в[ін] каже, розкривають нам житє народа малоруского на Українї, скл[ад] річи в їх повістях чисто народний, що нам може стану[ти] в образець“.

Однак старші галицкі письменники старали ся писати народ[ною] мовою лише для простого народу, а для осьвіченої верстви суспільности намагали ся витворити „общеруский лїтературний язик“ і зближити наше письменьство до московского. Се було приводом до суперечок з молодими письменниками, що в своїх виданях придержували ся чистонародної мови а до того вернули в правописи до засади поставленої М. Шашкевичем та за прикладом укр. письменників приняли т. зв. „кулїшівку“, щоби і з того боку обезпечити окремішність і самостійність рускої мови. Почала ся завзята суперечка по часописях, як звичайно говорено, „за букви і правопись“, але в дїйсности розходило ся тут о засаду, о самостійний розвиток рускої мови й лїтератури на народних основах.

Сї два напрями проявили ся виразно на загальних зборах Гал.-рускої Матицї, скликаних по 14-лїтнім застою (1864 і 1865). Народовцї під проводом Степана Качали домагали ся у виданях Матицї заведеня народної мови і фонетичної правописи, коли тимчасом Головацкий недвозначно висловив потребу зближеня до московскої мови і лїтератури, так само як і в своїх унїверситетских викладах послугував ся язиковою мішаниною і тим знеохотив руску молодїж, що перестала вчащати на єго лекциї.

З того часу почала „Гал.-рус. Матиця“ (що за сїм лїт не видала нї одної книжечки), видавати чвертьрічник „Науковый Сборникъ“ (перемінений опісля на „Литературный Сборникъ“) при головнїй участи Головацкого, Дїдицкого, Петрушевича, М. Устия-

---

[1]) Дїдицкий видає Листи до Громад, популярний додаток до „Слова“, Попель часопись Недїля, Іван Наумович дрібні книжочки популярні, Сев. Шехович — Письмо до Громад і Народні Читанки.

овича, Гушалевича і ин. мовою зближеною до московщини як давнійші її видану „Историческій Сборникъ“. В поглядах старших галицких письменників, що керували виданями „Гал.-рус. Матиці“, „Слова“, рочника Ставропигійского Інститута п. з. „Временникъ“ і т. и., відбувала ся нагнядна і бистра переміна в напрямі назначенім Д. Зубрицким, а по нещасливім для Австриї бою під Садовою „Слово“ помістило „Поглядъ на будучность“, в якім висловлено рішучо єдність Русинів з Москалями, що опісля Наумович проголосив і в раді державній у Відни. Окрім згаданих видань служив сему „обединительному“ напрямови тижденник „Боянъ“[1]), проголошуючи такий науково невірний погляд, що московский язик є нічо иньше як „письменний галицко-руский, що витворив ся з подільского, галицко-наддністряньского і угро-карпатского“.

Се „обединительне“ змагане тих видань проявило ся якраз тоді, коли славний письменник Турґенев переложив моск. мовою оповіданя Вовчка, а Ґербель, Полоньский і ин. перекладали Шевченкові твори і тим показали, в яку помилку попали „передові люди“ споміж старших галицких письменників що до становища і задач руської мови і літератури. Питане про україньско-руску мову й літературу рішило ся однак силою неперечних фактів: все, що галицкі письменники писали т. зв. „общерускии языкои“, не виявило анї житя, анї цінного змісту; они анї не навчили ся московскої мови, анї не познакомили ся з творами знаменитих моск. письменників, їх новими ідеями і змаганями. Навпаки кождий видатнійший талант звертав ся до народної мови і народного житя.

Обединительна маніфестация в „Слові“ з 1866 р. спонукала Русинів-народовців заснувати свій орґан „Правда“, а позаяк в Росиї були тоді вельми трудні цензурні відносини, стала „Правда“ осередком літературного житя не лише австрийских Русинів, але й україньских. З україньских письменників крім Івана Левицкого (Нечуя), Ол. Кониського, Михайла Старицкого і ин., брав вельми живу участь в „Правдї“ Куліш, поміщуючи там поезиї, повісти, історичні, педаґоґічні і критичні розвідки та переклади з св. Письма. Університетска молодїж кинула ся з жаром до літературної працї, а побіч давнійших робітників на письменній ниві

---

[1]) крім того у Відни видавана „Золотая Грамота“ і „Славянская Зоря“.

з часів Вечерниць і Мети[1]) станули університетскі студенти до спільної праці.

Др. Омелян Огоновский, занявши катедру історії рускої літератури в львівскім університеті по Головацкім[2]), звернув бачність на потребу пильних студий рідної мови у самого жерела[3]). Єго виклади новочасної літератури[4]) вказали молодіжи дорогу до праці для культурного розвитку руского народу і внесли поміж неї нове житє, нового духа. До того літературні взаємини і особисті зносини поміж галицкими і українськими письменниками витворили тіснійшу звязь духову поміж австрийскими Русинами а Україною, що не могло остати без обопільного користного впливу. Все те причинило ся, що народовці пильною працею і горячим почуванем для потреб руского народу при всіх недостачах матеріяльних засобів витворили в Галичині літературу з виразним національним напрямом, а протягом 14-літного видаваня „Правди" помічаємо значний поступ в порівнаню з добою „Вечерниць" і що до змісту поетичних творів, і що до виробленої форми, і що до чистоти і краси мови та що до порушуваних наукових питань.

Народне відродженє Буковиньских Русинів. Федькович і Воробкевич.

З давних часів[5]) відірвана від руского племени Буковина, пробудила ся найпізнійше з усїх руских земель до нового духового житя. Як частина молдавского господарства була Буковина під турецкою зверхностю в страшній духовій темряві і нуждї. Не було там шкіл, лише по монастирях учили черцї церковної гра-

---

[1]) Льонтіна Лукашевича, Н. Вахнянина, Данила Танячкевича, Ом. Партицкого і ин. Евгеній Желехівский, опісля автор руско-нїм. словаря, Волод. Навроцкий, що писав економічні, етноґрафічні і ин. розвідки, Олександер Огоновский, опісля проф. правничого видїлу, автор правничих розвідок, Осип, Олександер і Володимир Барвіньский (перший автор істор. драми „Полуботок", переклав сербскі думи), Іван Верхратский (писав природничі, язикові і критичні розвідки, поезиї і т. и.).

[2]) Для зазначеня „обединительного" напряму галиц. Русинів виїхав Головацкий на етноґрафічну виставу в Москві (1867), а відтак спенсіонований переселив ся до Росиї, де мав до смерти (1888) посаду предсїдателя Комісиї для видаваня істор. актів у Вильнї.

[3]) Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache.

[4]) Исторыя рускої літератури в VI томах (недокінчена).

[5]) Буковина враз з Молдавією належала до XII ст. до Галицкого князївства, в половині XIII ст. попала під татарску власть, а в половині XIV ст. забрали сей край Волохи.

ioти, отже й буковиньске духовеньство було мало осьвічене. Та й юярскі діти вміли ледви читати і писати. За темнотою, що залягла весь край, ішов і духовий упадок людности.

З прилученем Буковини до Австриї (1775 р.) блиснув проінь надії на красшу будуччину. Цісар Йосиф II. зніс підданьство, казав закладати народні школи, однак сї школи мали ширити науку німецкої мови, а при тім не занедбувати волоскої. Про Русинів на Буковині правительство мабуть і не знало, вважаючи їх після релігійного исповіданя Волохами. По прилученю Буковини до Галичини (1786) перейшли народні школи під догляд львівскої латиньскої консисториї, і в тім згляді Буковина аж до відлученя (1848) ділила у великій части свою долю з Галичиною. Окрім нїмецкої мови вчили там ще й польскої, але про науку рускої мови нїхто не думав.

Аж державний закон шкільний з 25. мая 1868 р., котрим управу народних шкіл передано державним властям, довів до вихованя в новочаснїй школї молодого поколїня, сьвідомого користи з науки і підвалин для всенародної просьвіти, отвираючи популярній лїтературі приступ в ширші верстви народні.

Цісар Йосиф II. положив також перші підвалини до осьвіти буковиньского духовеньства заснованєм духовної школи, перетвореної опісля в богословский інститут, що остояв ся аж до заснованя унїверситету в Чернівцях (1875). Однак там не могла виховати ся сьвідома руска інтелїґенция (учено там латиньскою і нїмецкою, а відтак і волоскою мовою). Длятого Буковина не проявила більше як 60 лїт від злуки з Австриєю народного рускего твору, хоч вже з початком XIX ст. пробудила ся народна сьвідомість між австрийскими Славянами, а в сусїдній і з Буковиною адмінїстративно злученій Галичинї вже в 30-их роках положено підвалини до розвитку народної рускої лїтератури. Вправдї під конець 40-их років появляють ся і на Буковинї рускі віршованя, однак і змістом, і мовою, і складом були они чужі рускому народови і не могли розбудити народної сьвідомости анї житя в рускій суспільности.

Промінь, що розбудив нове житє і сьвідомість між Русинами буковиньскими, вийшов не з тамошних наукових інституций, а спосеред самого народу: на лїтературній ниві виступив **Федькович**, що не перейшов правильної шкільної осьвіти, але вийшовши з народу, промовив зразу рідною своїм землякам мовою. Поетичнї его твори і повісти, до яких черпав теми або з рідних

споминнів або в найблизшого окруженя, виявили неперечний талан і реально зображали пережиту поетом в горю і бідности сирітску та жовнярску долю і народний побут Гуцулів. Не широкий виднокруг розкривав ся на народне житє в творах Федьковича, однак в усіх бачимо не видумане а дійсне житє; відчуваємо, що поет все написане передумав і переболів за себе і за близьку єму людий своїм чутливим серцем. Велика заслуга Федьковича в тім, що він перший на Буковинї сьвідомо переняв ся ідеєю — писати про маси народу єго рідною мовою, черпати поетичні мотиви з народного житя і се додало крил єго талантови.

Ізидор Воробкевич (псевдонім Данило Млака), другий буковиньский поет, виступив майже сучасно (бо в 1863 р.), а хоч перейшов семинарске виховане (де всего учено по волоски), звернув ся зразу до народної мови, яку вивчив з народних пісень та казок. Тимто і вспів він у ліричних та епічних творах зобразити вдачу буковиньско-руского народу і єго побут, а в історичних думах осьпівати видатнїйші події нашої минувшини, хоч не довів до такої сили слова і виробленої форми, як Федькович.

Григорій Воробкевич третїй буковиньский поет (молодший брат Ізидора, що виступив під псевдонїмом Наум Шрам, 1868 р.) заповідав гарні надії, однак за рано зійшов з сего сьвіта (1884), полишивши незначну літературну спадщину.

Перші твори Федьковича і Данила Млаки носять на собі сліди впливу народної пісні. Опісля відбив ся на них вплив могучого Шевченкового ґенія, а особливо підляг єму Федькович, так що єго пізнїйші твори були у великій части пересьпівами Шевченкових, але в повістях, яких перед ним не видала ні Галичина ні Буковина, остав оригінальним і самостійним творцем.

Буковиньска народна нива була одначе так занедбана, що там мало хто знав про Федьковича і Млаку навіть тоді, коли їх літературні заслуги були добре відомі і в Галичинї і на Україні. Минуло повних 25 літ від їх виступленя, поки Буковина зуміла їх належно оцінити.

Вплив галицкого й буковиньского відродженя на Україну.

Духове житє, розбуджене в Галичинї галицкими письменниками, особливо-ж Федьковичем, проявило ся не лише в суспільних відносинах в Галичинї і Буковинї, але найшло живий відгомін в нових літературних змаганях на Українї. Живійший духовий рух

:а Україні проявив ся перед усіи літературною взаїмностю[1]) і гро-
:адною участию укр. письменників в заснованій рускою молодїжю
· Львові часописи „Правда“.

Київ став знов головним осередком наукових і літературних
магань та духового житя, особливо коли там (1873) відкрито
огозадний віддїл ґеоґрафічного товариства під
іроводом українського вельможі Галагана. Наукову роботу
вели там, як і в археоґрафічній комісиї українські учені і письмен-
ники (між ними кількох професорів київского університету), зби-
раючи матерялы до історії й етноґрафії укр.-руского народу.
Гакож галицкі Русини-народовцї достарчували київскому віддїлови
чимало етноґрафічного матеріялу з Галичини і Буковини. Добутком
сеї роботи були два томи „Записокъ (1874—75), в яких поміщено
також етноґрафічні і економічні розвідки Русова, Лисенка,
Драгоманова, Михальчука, Волкова і ин. Сучасно по-
являють ся також окремі етноґрафічні збірники.

Сей живий інтерес для українського народовідання проявив ся
ще видатнійше на III-тім археольоґічнім з'їздї в Києві (1874 р.),
де не тілько укр. учені виступили з цінними рефератами з обсягу
етноґрафії, історії, археольоґії і штуки України, але й московскі
учені в своїх рефератах звернули ся до українських питань
і предметів.

Робота на ниві українського народовідання розбудила на
Україні новий літературний рух. Появляють ся не лише нові ви-
даня давнійших письменників, але й нові твори молодих письмен-
ників українських, що раньше вже виступили в Правдї, як
Івана Левицкого (Нечуя) і Старицкого. Коли Старицкий
заходив ся найбільше коло перекладів з иньших літератур[2]), побіч
своїх оригінальних (инколи грішить доволї штучними висловами),
то Левицкий-Нечуй окрім популярних писань з історії України
розвинув богату творчість повістярску й наукову. В повістях жи-
вописує він не тілько ідилїчні картини народного побуту, але
й суспільні обставини народу, відносини осьвічених і полуосьвіче-
них верств суспільности, племінні відносини до Поляків і Моска-

[1]) Добутком сеї літературної взаїмности було збірне видане Повістий Федьковича з розвідкою Драгоманова Про галицко-руске письменьство.

[2]) він видав Сербскі думи й піснї, Шекспірового Гамлета, Казки Андерсена, переклади деяких творів Міцкевича й Сирокомлї і т. и.

лів, чого доси не тикали укр. повістярі, хоч головний інтерес скупляє ся в его повістях все коло житя простолюдя. Тим способом став **Левицкий творцем україньского роману.** Популярними книжечками з історії України намагав ся він розбудити національну сьвідомість в ширших верствах народу, а науковими розвідками про сьогочасне прямоване в укр.-рускій літературі поставив ясно і рішучо справу розвитку окремішного і самостійного письменства на народних основах і тим рішучо відпер неясні і хибні погляди деяких укр. письменників, що признавали лише можливість популярної укр. літератури „для домашнього обіходу".

Сї прояви на полї укр. народовідання й письменьства та інтерес для культурного розвитку галицких Русинів, викликали нові напасти московских часописий на т. зв. **україньский сепаратизм**, а наслідком тих напастий закрито київский відділ ґеоґр. товариства (1876), а відтак появив ся (18/30 мая 1876) указ з забороною україньскої літератури. Виданя в укр.-рускій мові заборонено з заграниці впускати в Росию без дозволу головної цензури; заборонено друк ориґінальних і перекладених укр. рускою мовою творів (окрім істор. документів); заборонено сценічні вистави і відчити в укр.-рускій мові і сьпіви україньских пісень. Сей маєвий указ прибив майже всяку роботу і духове житє на Україні. Протест піднесений проти того Драгомановом на літературнім конґресі в Парижі (1878) і домаганя чернигівского та иньших земств о заведене україньскої мови в школах мали не великий успіх. Земства не діждали ся ніякої відповіди, а україньскій літературі дано таку пільгу, що дозволено друкувати словарі, народні пісні, казки і деякі белетристичні твори официяльною московскою правописю (замість Кулїшевої) і призволено на україньскі театральні вистави (але лише поруч з московскими) і сьпіви. Хоч цензура від часу до часу випускає деякі навіть цїннїйші твори, маєвого указу не знесено а доповнено ще деякими тайними розпорядками, що налягають важкими путами укр. думку, укр. слово і духове житє.

Україньско-руске слово не має там приступу навіть до церкви (в проповіди і молитві) **і до народної школи** а не то в уряді і прилюднім житю. Навіть на археольоґічнім з'їздї в Києві (1899) не дозволено читати наукових рефератів в укр. мові. Зате найшло собі україньско-руске слово спокійне пристановище і поле до свобідного розвитку і розросту в конституцийній Австриї.

Руска мова в школах. Руска мова має в Галичинї і Буковинї не тілько свободу в публичнім житю і в церкві та в автономічних репрезентациях (в радах громадских, в соймі, а в Галичинї і в радах повітових), але має доступ до судів і державних урядів, а крім того осягнула основу до повного розвитку від початкової народної школи аж до університету.

Систематичну орґанізацию народних шкіл почала Рада шк. кр. з виданем державного закона шкільного (25. мая 1868). В східній Галичинї відбуває ся ся наука в переважній части сільских шкіл в рускій мові, а в тих сільских і міских школах, де викладовою є мова польска або німецка, є руска мова предметом обовязкової науки.

Мужескі семинариї учительскі в східній Галичинї[1]) мають утраквістичний устрій[2]). Наука рускої мови й літератури є обовязковим предметом для всїх кандидатів. Утраквістичний устрій надано в части також женьским семинариям у Львові і Перемишлї, а в семинариях в західній Галичинї заведено надобовязкову науку рускої мови. При мужеских семинариях східної Галичини і при женьскій у Львові є 4-клясові взірцеві школи рускі побіч польских.

Рускі ґімназиї основано у Львові, Перемишлї, Коломиї і Тернополї (тут ще неповна) а в иньших ґімназиях і реальних школах в Галичинї є польска мова викладова (в двох німецка) а руска предметом взглядно обовязкової науки[3]). Заведене рускої мови як викладової в народних школах, семинариях і ґімназиях причинило ся чимало до розвитку рускої наукової і шкільної літератури. Нинї є вже поважне число руских шкільних книжок, зладжених відповідно вимогам новійшої педаґоґіки і дидактики. Заведене фонетичної правописи, на основах поданих М. Шашкевичем, є немалої ваги (її заведено і в урядах). Сеї правописи, що розвинула ся історично на народній основі і є найвідповіднїйшою одежею рускої мови, уживають всї українські письменники і мало що не всї галицкі і буковиньскі.

---

[1]) в Тернополї, Станиславові, Львові, Сокали, Самборі і Заліщиках.

[2]) аритметику, ґеометрию, історию природну і науку господарства подають рускою, а педаґоґію, історию, ґеографію і фізику польскою мовою. Кандидати мають в обидвох язиках краєвих набути вправи висловлювати ся поправно.

[3]) В Чернівцях при німецкій ґімназиї заведено (1896) нивші кляси рівнорядні, в котрих двох предметів учать по руски, иньших по німецки.

З волї наймилостивійшого цїсаря Франц Йосифа І. найшла руска мова також доступ і до унїверситету. Окрім катедри рускої мови й лїтератури, заснованої давнїйше у Львові, повстала тут друга така катедра з особливим увглядненем церковно-славяньского язика і письменьства, а також в унїверситетах в Чернївцях і в Кракові відкрито катедри рускої мови й лїтератури. Сї катедри чимало підмагають розвиток руского письменьства й науки та вкріпленє національної сьвідомости в рускій суспільности. Великою підмогою в переведеню сеї задачі є заснована (з 1895 р.) руска катедра всесьвітної істориї з особливим оглядом на історию України-Руси в львівскім унїверситетї.

Крім того на правничім видїлї викладають рускою мовою карне і цивільне право, а на богословскім катехитику і пастирске богословє.

Рускі товариства і інститути. Ширшою основою і міцною підоймою задля розбудженя народної сьвідомости і духового житя, успішного розвитку рускої мови й лїтератури та розповсюдженя всенародної просьвіти є неперечно рускі народні товариства та інститути. Коли давні інститути як Ставропигійский, Народний Дім і Галицко-руска Матиця не справдили надїй на них покладаних і не станули виразно на основі народної самостійности й окремішности, подбали Русини-народовцї про заснованє окремих просьвітних і наукових товариств та інститутів з народно-руским напрямом. „Просьвіта“ (заснована 1868) приняла на себе задачу просьвіти народу і економічного подвигненя селяньства і міщаньства[1]). Осередком лїтературного і наукового руху всеї України-Руси є Наукове товариство ім. Шевченка (засн. 1873, перемінене в наукове на взір академиї наук 1893), а Руске товариство педаґоґічне (засн. 1881) з інститутом св. Миколая для учеників і окремим інститутом для дївчат приняло на себе справу публичного і домашного вихованя на основі материньої мови рускої. Успішні змаганя народних руских товариств признав також сойм кр., признаючи щорічні підмоги з краєвих фондів.

На Буковинї осередком лїтературного руху і духового житя стала Руска Бесїда і Народний Дім в Чернївцях.

---

[1]) Насупротив „Просьвіти“ заснував Наумович „Общество им. М. Качковского“ з „обединительними“ змаганями, котрого виданя писані язиковою мішаниною.

Загальний огляд письменьства XIX. століття.

Головні прикмети і напрями. В попередних добах письменьство розвивало ся в зрущенім церковнославяньскім язиці, що в деяких старших памятниках (як Руска Правда, Слово о полку Ігоря) був майже чистим, живим староруским язиком. Письменники новочасної доби (Котляревский на Україні, Маркиян Шашкевич в Галичині, Федькович на Буковині) звернули ся до властивого жерела живої народної мови, до творів устної словесности народної.

Жива народна мова є отже першою і найголовнійшою прикметою новочасної доби укр.-руської літератури.

Жива народна мова і устна словесність звернули від разу бачність письменників на нарід, розбудили в них почуте обовязку, дбати про сей понеханий і забутий нарід, довели їх до зрозуміня єго національної самовіжі і окремішности. Спершу була та самовіжа доволї неясна і невиразна, проясняє ся з заснованем харківского і київского університету, а доволї виразно проявляє ся в змаганях Кирило-Методіївского товариства, іменно в Шевченкових творах.

В галицко-рускім письменьстві проявляє ся виразно національна сьвідомість з Марк. Шашкевичем, хоч протинародні змаганя її затемнюють, але після 60-их років взаємини між Україною, Галичиною і Буковиною доводять загал рускої суспільности до ясної і виразної самовіжі.

Національна сьвідомість і народність є другою прикметою укр.-руского письменьства XIX. ст.

Укр.-руске письменьство не задержало ся на становищі людової словесности, а з самого почину глядїло ширшої основи в европейскій цивілїзациї. Укр.-руске письменьство черпало повною жменею з европейских лїтератур, беручи звідтам форми а иноді і зміст. (Енеіда Котляревского, твори Артемовского, вплив Вальтер-Шкота на Кулїша, Міцкевича на Шевченка, нїмец. лїтератури на Федьковича і т. д.). Се не відбирало вартости і самостійности укр.-рускому письменьству, позаяк народний дух умів на всїх тих елементах витиснути своє пятно і злияти їх з народними елементами.

Звязь з европейскою лїтературою, не збавляючи цїхи оригінальности, є третьою прикметою укр.-руского письменьства XIX. ст.

Твори укр.-руских письменників XIX. ст. визначають ся двома питомими укр.-рускому народови прикметами (які лише рідко бачимо

в творах попередних діб), що творять его вроджену вдачу а іменно гумор і чутливість (сентиментальність без хоробливого настрою). Бачимо се не лише у давнійших письменників (Котляревский, Артемовский, Квітка, Гребінка), але й у пізнійших (Стороженко, Глїбів, Левицкий-Нечуй, Руданьский, Воробкевич і и.).

Гумор сполучений з природною чутливостю є четвертою прикметою нової доби укр.-руского письменьства.

В новочасній добі письменьства проявляють ся ріжні напрями:

1. Романтизм відбив ся в укр.-рускім письменьстві з західно-европейским впливом. Богатим жерелом сеї ідеалїстичної романтики була устна словесність народна. Не бачимо тут однакож цїлої романтичної школи, як в західно-европейских лїтературах, лише більше випадкові твори, як виїмки з загального напряму, що повстали на основі свого народного романтизму (Квітчин „Мертвецкий Великдень", Шевченкова „Тополя", „Причинна" і „Утоплена", Кулїшева „Орися", Вовчкові „Чари" і т. и.). Оперши ся на устній словесности, звернули ся укр.-рускі письменники новочасної доби не лише до живої мови, але й до живого народного побуту і задля того в їх творах, хоч з ідеалїстичною основою, проявляє ся нахил до реалїстичного напряму, що виринув сам по собі природною стежкою, а не був вислїдом теоретичного погляду і дослїджуваня та впливу сучасних лїтератур (навіть в Енеїдї багато реалїзму, Артемовского „Пан та собака", Квітчині повісти, Гребінчині приказки, Шевченкові і Вовчкові твори і т. д.).

Романтичний напрям з нахилом до реалїзму проявляє ся в першій половині XIX. ст. новочасного письменьства.

2. Реалїзм. По 1861 р. (з визволенем кріпаків в Росиї, а наданем конституциї в Австриї) зближають ся письменники ще більше до простолюдя і звертають ся до практичних житєвих питань, до просьвіти селян, до вірного зображуваня народного побуту в поезиї, повісти і драмі.

По шістьдесятих роках проявляє ся виразно реалїстичний напрям в укр.-рускім письменьстві.

3. Націоналїзм і демократизм. Любов рідного краю і народу пронизує мало що не всї твори новочасного письменьства, патріотична струна звенить під впливом полїтичних подій і злиднів протягом цїлого столїтя. А позаяк нарід втратив вершки суспільних верств, тим то письменники головну бачність звертають

жите і побут люду. Задля того новочасне письменьство є на-
нальне і демократичне.

4. Радикалізм проявляє ся в останних десятках літ під
яком критицизму, нераз одностороннного і скрайного, починаючи
учу боротьбу проти оптимістичного ентузиязму національного
нів-народовців. Вказуючи слабі сторони й недостачі народного
успільного житя, письменники сего напряму радо зображають
чорними красками під впливом західно-европейского песимізму
скептицизму, занедбуючи нераз чистоту і поправність літератур-
мови, як і зверхньої, на їх погляд маловажної форми.

Михайло Драгоманів був головним представителем
о напряму. Історичними, етноґрафічними, критичними й публіци-
ічними розвідками, наці̇хованими великою ученостю (в укр.-ру-
іх і заграничних виданях) причинив ся він чимало до розвитку
р.-руської науки і літератури і до поясненя укр.-руської справи
широкому сьвіті. Заохота молодіжи до научної, критичної і по-
уповоі праці видала деякі гарні овочі. Однак скрайний нераз
односторонний критицизм, без відповідного научного підготовленя
лодіжи доводив часто до неґативних вислідків, поступовість
межувала ся иноді до високопарних загальників, а песимізм
скептицизм доводив часто до зневіри і народної байдужности.
айвиднійшим представителем утвореного (1890) заходами Драго-
нова укр.-руского радикального сторонництва є
р. Іван Франко, що виявив велику плодовитість і ріжнород-
сть на полі літератури й науки. Суспільне оповіданє є головним
лем его літературної творчости. З справдішним талантом і вельми
ально живописує він долю непросьвітних селян і робітників,
ральне пригнобленє і бідованє низших верств суспільности, однак
оді сї твори навіяні зневірою і безвиглядностю красшої долї
ю закрашені новочасним натуралїзмом. В поетичних творах побіч
равдішних жемчугів находимо нераз прояви такої простоти, що
авляє їх літературної вартости. Побіч реалїстичного напряму
оявляє ся иноді в его творах романтизм, сентименталїзм та ідеа-
лїзм (н. пр. ідеальний сьвітогляд про громадский устрій в „Бер-
тї“).

Радикальний напрям, що виступає з сімдесятих
оків в письменьстві, позбуваючись помалу пересади й односто-
нности, при глибшім помічуваню народного побуту оживляє су-
сний рух лїтературний.

Головні форми і зміст новочасного п сьменьства.

Починаючи з Котляревского і Шашкевича, укр.-рускі письм ники змагають до вироблення самостійної літератури, але звер ють передовсім увагу на потреби осьвіченої верстви суспільнос При тім мають на бачности також просьвітні потреби низших вер (Квітки Листи до любезних земляків, Коротка св. істория, Шаш вича Читанка і т. и.). Однак погляди на задачі питомої самостій літератури були не зовсім ясні і виразні і рішене сеї справи бу полишене діячам 60-их років.

До 60-их років форма і зміст новочасного укр руского письменьства обмежає ся майже виключ до красної літератури і визначає ся певною одн сторонностю.

Письменники зображають майже лише прояви сільского жи з етноґрафічного боку, стрічаємо деякі твори історичного зміс (Переяславска ніч Костомарова, Гайдамаки Шевченка, Чорна Ра Куліша), переклади дрібних творів з иньших літератур, проби по пулярних писань, а лише в Галичині почини наукових розвідок. Н Україні до 60-их років ніхто не пробує по українськи написа якоїнебудь наукової розвідки.

Почавши з 60-их років обсяг і зміст красно літератури ширшає, в формі проявляє ся ріжноро ність, виробляє ся наукова література в укр.-ру мові.

Головну увагу звертають вправді письменники і по 60-и роках на сільский люд; але починають зображувати також инь верстви суспільности, черпають теми і з житя иньших народност зображують типи народовців і їх кружка[1]), що виступають я розповсюдники національних і демократичних ідей і готовлять с до народного „діла". Они не знижували себе до народу, а стара ся его підняти до свого становища в просьвітних, правних і ек номічних услівях, а на свою національну основу старали ся пере садити придбаня европейскої культури. Бували однак і неприрод прояви спочуваня народови між укр.-рус. народовцями-демократами[2]

[1]) Степан в повісти „Скошений цьвіт", Радюк в „Хмарах", Комаш в пов. „Над Чорним морем", Кравченко в пов. „Сонячний промінь".

[2]) В драмі Старицкого „Не судилось" сватає унів. студент сільску ді вчину; Гайденко, студент медицини, в пов. „На розпутї" веде зимою нау в сільскій школї, а лїтом молотить, ходить за плугом і т. д.

На полї поезиї по 60-их роках не появив ся нї оден поет ї міри як Шевченко і Федькович. Твори пізнїйших поетів се реважно пересьпіви й наслїдованя а навіть Федькович в пізнїйих творах не міг оперти ся могутньому впливови Шевченкової узи. З найновійших замітні талантом лише Володимир Самійенко (Сивенький), Франко, Грінченко (Чайченко), Леся країнка (Косачева) гарною викінченою формою поетичною.

В оповіданю й повісти Кониський, Левицкий-Неуй, Федькович, Мирний, Чайченко, Франко розширили поле укр.-руської белетристики і витворили суспільний оман, хоч їх талант особливо гарно і живо виявляв ся в дрібих оповіданях або картинах з житя. В найновійших часах визнаили ся талантом на тім полї з Українцїв Коцюбиньский Школиченко (псевдонім), з галицких Осип Маковей, Богдан Лепкий, Андрій Чайковский і ин. та буковиньска пиьменниця Ольга Кобиляньска.

На полї драми розбудив живійший рух руский театр у Львові, к і драматичні дружини Кропивницкого і Старицкого на Українї, однак мало викликали замітнїйших талантів. Спершу драматична творчість оставала під впливом етнографічно-зображаючого напряму, аж найновійші письменники переходять до реалїстичної драми, хоч сей реалїзм переходить иноді межі природности й артизму. (Замітнїйші твори Тобилевича (Карпенко-Карий), Мирного, Григориевича (Гр. Цеглиньского), Франка і и.).

Переклади з европейских лїтератур доповняють недостачі саморідного письменьства особливо по 60-их роках. Кулїшеві переклади Шекспірових творів і св. Письма, Нїщиньского Гомерової Одисеї і Софоклевої Антиґони, Руданьского Гомерової Ілїяди, Франка Софоклевого Єдипа царя і Фавста Ґетого, Грінченка Шиллерового Теля і Мариї Стуарт, Старицкого і Нетяги (Ос. Барвіньского) Сербских Дум, Щурата переклад Роляндa і ин. виявили значний поступ в розвитку укр.-рус. мови і її спосібність до найвисшого зросту.

Наукове письменьство. Популярно-просьвітні видання пособляли дальшому розвиткови укр.-рус. мови, але ширше поле розкрило ся з видаванем книжок для народних і недїльних шкіл на Українї (в 60-их роках) і для народних шкіл і ґімназий в Галичинї й на Буковинї. Наукове письменьство в дїйснім розумінню слова почало ся розвивати в укр.-рус. мові аж з 60-их років, а обмежає ся поки що до історіоґрафиї, етноґрафиї,

історииї літератури і язиковнавства; в иньших галу[з]
бачимо або недостачі або лише дрібні почини.

Історіоґрафія почала ся під впливом німецкої науки, пере[-]садженої в Росию з заснованем академії наук в Петербурзї (Шл[ь]цер видає Нестора і т. д.). Значний вплив на укр.-рус. суспіл[ь]ність (навіть в Галичині на М. Шашкевича) мала Исторія М[а]лороссії Бантиш-Каменьского, хоч займала ся майже ви[-]ключно зверхньою політичною історию, а мало дотикала самог[о] народу.

Исторія Руссовъ або Малой Россіи, приписуван[а] хибно архиеп. Юрієви Кониському, а написана імовірно Васил[е]м Полетикою, одним з україньских козацко-шляхотских вольно[-]думців, противників кріпацтва, мала ще більший вплив на укр. суспільність і літературу (особливо на Шевченка). Появила ся в першій четвертині XIX ст., наповнена фантастичними видумками, перенята укр. патріотизмом, розійшла ся в рукописях широко по Україні. Під її впливом написав Маркевич „Исторію Малороссіи", подаючи подекуди просто її перерібку. Михайло Максимович окрім історії літератури й язиковнавства вдає ся в історию України і критично приспособлює підвалини до укр.-рус. історії, а Бодяньский видає багато цінних жерел до історії України.

З галицких істориків Денис Зубрицкий пише під впливом московских істориків і московскою мовою „Историю Галицко-Володимирского княжества", крім того дещо польскою (Kronika miasta Lwowa і и.) і німецкою мовою, Др. Ізидор Шараневич на основі пильно і сумлінно вичерпаних жерел, але без артистичної обрібки й проглядности Історию галицко-волод. княжества язиковою мішаниною, і багато історичних розвідок рускою, польскою і німецкою мовою. При тім заслужив ся також на полї руской археольоґії. Тою дорогою пішов Антін Петрушевич в розвідках з історії гал.-волод. княжества, писаних книжним язиком, хоч єго розвідки часто прибирають прикмети полемічних брошур і переповнені нераз виписами й примітками, що мало вяжуть ся з предметом.

З галицких новійших праць історичних годить ся згадати Дра Юл. Целевича Скит Манявский, розвідки завчасно помершого Корнила Заклиньского особливо з часів козаччини, Дра Пелеша Geschichte der Union der ruth. Kirche і Анатоля Левицкого моноґрафії з середньої доби історії (писані по польски або по німецки).

До поясненя історії України-Руси причиняють ся чимало, історичні жерела видавані Петербурскою і Київскою археоґрафічною комісиєю, як і видавані у Львові Akta grodzkie i ziemskie.

З українських новійших істориків найзамітнійші Костомарів, Антонович і Куліш, хоч два попередні все писали московскою (дещо з того переложено укр.-рускою мовою), а останній лише дещо укр.-рускою мовою. Всї они займали ся головно новійшими часами, мало доторкуючись давної доби, а крім того багато зробили для видаваня історичних жерел. Розвідки Костомарова дають приступне оповіданє про історичні події й особи, написане живо і з великим артизмом. Є він одинокий історик-артист в укр.-рускій історіоґрафії. Але слїдячи за течією подій, не заглубляв ся він у розбір причин їх, рідко намагав ся схарактеризувати загальний їх напрям, тимто розвідки єго виходять часом поверховні.

Антонович вибрав головним предметом своїх розвідок польско-українські відносини особливо що до громадского устрою. Они написані незвичайно стисненим, простим складом і мають більше наукове значінє, як праці Костомарова, хоч не мають тої популярности. Крім сего заслужив ся Антонович як первородний археольоґ.

Куліш присьвятив обємисті праці історії України в добі козаччини і відносинам її до Польщі й Московщини, але в них односторонно зображає боротьбу козаччини з Польщею і Московщиною як боротьбу дикої орди з культурою, хоч деякі єго поміченя справедливі й важні над громадским давним житєм укр.-руского народу отверезили історіоґрафію з сентиментального романтизму.

В Києві витворив Антонович цїлу історичну школу, а заступники сеї школи обробили систематично історию поодиноких руских земель. З сеї школи вийшов також теперішнїй професор львівского університету Михайло Грушевский (автор історії Київскої землї), що почав тепер видавати укр.-рускою мовою систематично і критично написану Историю України-Руси (доси три обємисті томи). Крім того згромадив в исторично-фільософічній секциї і в археоґрафічній комісиї Наукового Товариства ім. Шевченка кружок молодих істориків, що подрібно обробляють поодинокі партиї нашої бувальщини і помагають єму у видаваню Жерел до історії України-Руси.

З польских істориків Казимір Стадницкий і Прохаска прояснили своїми предметовими працями середню добу, Олександер Яблоновский, Кубаля часи козацкі, а Шайноха з великим артизмом написав деякі монографії з нашої бувальщини. Росийскі історики зробили багато для княжої доби як і для видання історичних жерел.

Новійша історіографія покинула давну вихідну точку державну, себто погляд на укр.-руску історию як на историю держави і звертає переважно увагу на історию народу, его баганя, боротьбу і на обставини, в яких він живе. Зверхня політична історня займає другорядне значіне, а на перший плян виступає внутрішня історня громадского устрою, просьвіти, економічного побуту і т. и. До значного розвитку причинили ся історичні товариства наукові (в Києві Літописця Нестора і ин., у Львові Наук. товариство ім. Шевченка) видавництва і часописи (Київска Старина, Записки і иньші видання Наук. товариства ім. Шевченка). Towarzystwo historyczne у Львові присьвячує в Kwartalnik-у historyczn-ім свою увагу також рускій історії.

Етноґрафія. По перших пробах Цертелева, Ходаковского, Максимовича, Куліша, Костомарова, що положили перші підвалини до народовіданя на Україні (Шашкевич, Вагилевич а особливо Головацкий 4-томовим збірником пісень в Галичині), почав київский відділ ґеоґрафічного товариства з підмогою Русова, Лисенка, Драгоманова, Волкова і ин. систематичну наукову роботу етноґрафічну (Записки тогож відділу, Історичні пісні з поясненями Антоновича і Драгоманова і ин.). Замітні також праці Потебні о укр. піснях. Рівнобіжно з тими змаганями київского відділу довершено заходами українських учених і письменників монументальної праці етноґрафічної виданьем 7 обемистих томів п. з. Труди етноґрафічно-статистичної експедиції, під доглядом Костомарова, яку довершив Павло Чубиньский по Україні (поміщені там народні повіря, казки, пісні, загадки, присліва, статистика, розвідки про сільский побут і мову та племена, що заселюють Україну). Дальшу роботу на полі укр. руского народовіданя веде тепер етноґрафічна комісия в Науковім товаристві ім. Шевченка, що доси видала 9 томів Етноґрафічного Збірника.

Годить ся згадати також труди польских етноґрафів на тім полі н. пр. Pokucie Кольберґа, праці і матеріяли Коперніцкого і ин. у виданях Краківскої Академії наук. З московских учених

служив ся особливо Пипін ділом Исторія русской етно-
афії (в 4-х томах).

Україньско-руска література дожидає ще критич-
ого історика. Поки що цінні розвідки подали Максимович, Косто-
рів, Куліш, Кониський, Драгоманів, Житецкий, Дашкевич і ин.
з Галичан Я. Головацкий, Др. Коцовский, Др. Франко, Др. Ко-
сса, Др. Студиньский і Др. Стоцкий, а розпочата Дром Ом. Ого-
овским Історія рускої літератури визначає ся богатим
сумлінно зібраним історично-літературним материялом, до якого
усить звернути ся кождий історик укр.-рускої літератури. З мо-
ковских учених Пипін і Петров поважними працями причинили
я до поясненя історії укр.-рус. літератури.

Язикознавство виказує значне число робітників, що
воїми працями науково розслідили укр.-руску мову і виказали її
кремішність і самостійність серед иньших славяньских. Максимо-
ич, Потебня, Житецкий, Михальчук, Науменко на Україні, Я. Го-
овацкий, Ом. Огоновский, Верхратский в Галичині, Стоцкий на
Буковині дали цінні розвідки, материяли і граматики.

Словарне богатство укр.-рускої мови мимо цінних починів
на тім полі дожидає ще повного виданя і наукової обрібки.

Красомовна проза виробляє ся в принагідних промовах
н. пр. промови Волод. Барвіньского в Шевченкові роковини, за-
ітні ясною сьвідомостю національною як і добірною мовою, про-
овіди Данила Танячкевича іменно політичні, в яких з хри-
тияньского становища вказує на народні обовязки як і гріхи проти
рідному краєви і народови; деякі навіяні містицизмом).

З обсягу иньших наук (природничо-математичних,
правничих, лікарских і т. и.) почало Наук. товариство ім. Шев-
ченка видавати розвідки в збірниках секций а виданя сї стають
певним доказом, що укр.-руска мова і на тих полях виповнює по-
малу дотеперішні прогалини й недостачі і стає поруч иньших сла-
вяньских.

1. Іван Котляревский

родив ся 1769. р. в Полтаві, де єго отець був судовиком при ма гістраті. Учив ся спершу у дяка, опісля в духовній полтавскі семинарії (гімназії тоді ще там не було). Ще на семинарскі лавці складав він вірші і задля того товариші прозвали єго ри мачем. Скінчивши духовну семинарию, був домашним учителе у деяких поміщиків. На селї мав Котляревский нагоду пригляну тись недолі крепаків та вивчувати народну мову і звичаї на ве черницях, досьвітках і иньших народних сходинах. Пізнійше всту пив в судову, опісля-ж у військову службу. Однак военні поход підорвали єго здоровле і він пішов в пенсию.

В Полтаві віддано єму догляд над домом, де виховували ся убогі дворяньскі діти. Хоч ся посада була сама по собі маловажна одначе Котляревский був вдоволений своєю долею, придбавши собі тихе пристановище в ріднім краю. В часї служби не покидав Котляревский своїх літературних праць.

В товариствах був Котляревский бажаним гостем, веселя ціле товариство забавними і дотепними оповіданями і приказкам і визначав ся справдішним гумором українським. Умер в Полтаві 1838. р.

Писаня. Літературну діяльність почав Котляревский Вергілієвою Енеідою. Після перекazу взяв ся він ще в духовній семинарії „перелицьовувати“ Енеіду, а бувши у військовій службі, зладив перші три части, що вийшли друком без відомости автора в Петербурзї 1798. р. (Перше повне виданє Енеіди перелицьованої в 6 частях появило ся в Харкові 1842. р.).

Заходом ґенерал-ґубернатора кн. Лобанова-Ростовского заведено в Полтаві аматорский театр, а Котляревский виступав часто на сцені і був директором сего театру. В р. 1819. виставив Котляревский в перший раз свою оперету „Наталка-Полтавка“, написану для домашного театру тодішнього военного ґубернатора Репніна, у котрого він бував частим гостем. Опісля появила ся на полтавскій сцені шутлива оперета в 1 дії „Москаль-Чарівник“. Між печатаними творами Котляревского находить ся ще „Ода до кн. Куракина“.

Літературне становище. Котляревский є творцем нової доби — народної в літературі українско-рускій. Він перший промовив справдішньою народною мовою а твори єго стали вельми популярними: їх читали не тілько осьвічені люди, але і грамотні селяни. Значінє Котляревского яко українского письменника основує ся на двох творах, именно Енеїдї і опереті „Наталка-Полтавка“.

Енеіда Котляревского — се комічний епос або травестия, в котрій автор задержує лише загальну основу Верґілієвого ориґіналу, а клясичну старовину перелицьовує відповідно до сучасних звичаїв і обстави. Автор зобразив в перелицьованій Енеіді, як каже Др. Огоновский, в шутливій формі суспільно-національний побут України після зруйнованя Запорожскої Січи. В І. і ІІ. части звеселяв українське паньство шутливими пригодами троянських бурлаків, що були вірним зображенєм потомків колишнього козацтва. В ІІІ. части, описуючи пекло, висказав автор не одно гірке слово правди людям з висших верств суспільности. В IV. части находимо згадки про славну бувальщину з часів гетьманьщини, а в V. і VI. остру сатиру, звернену більше до зноровленого паньства, як до люду. В формі травестиї міг отже Котляревский висказати ті кривди, які терпіли українські крепаки.

Комічне зображенє українского побуту переходить в Енеідї иноді в карикатурність, однак в більшій части Енеіда переведена в дусї народного гумору а до того проявляє ся горяча любов до народу і правди. При всім тім умів Котляревский надати всему народний кольорит, так що Енеіда показує ся в подробицях зовсім народною і має значінє самостійного твору.

В опереті Наталка-Полтавка зобразив Котляревский Полтавців без лишньої ідеалізациї; типи введені в ній зовсім реальні, а особливо в Наталці проявляє ся чиста душа української дівчини з таким теплим чутєм, що мусить тронути читача і очевидця. До того риси народних звичаїв схоплені дуже вірно, а хоч слідно там нахил до сентиментальности, то се сентиментальність народна українско-руска, яка проявляє ся і в українско-рускій народній поезиї. В дійсности є се реалїзм, що вірно передає основні черти народного характеру. Ціла оперета проникнута правдою людского житя, так що з'єднала собі симпатию не тілько українско-руского народу, але й в Московщинї.

Не меньше проявляє ся народний елемент і в комічній оперетці Москаль-Чарівник, а навіть в панеґіричній Одї до кн. Куракина находимо деякі здорові гадки і любов правди.

Характеристика. Літературна заслуга Котляревского в тім, що, черпаючи з живої дійсности і з безпосередньої стрічи з народом і єго житєм, висказав з великим талантом в блискучій формі богатство народної мови і народного гумору, який скриває ся в души українско-руского народу, та видвигнув всіми забуте і понехане житє українского простолюдя.

I.

ВЕРҐІЛЇЄВА ЕНЕЇДА

на українську мову перелицьована.

Часть перва.

(Частина).

Еней був парубок моторний
I хлопець — хоть куди козак!
На лихо[1]) здав ся він проворний,
Завзятїйший од всїх бурлак.
Но Греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він взявши торбу, тягу дав;[2])
Забравши деяких Троянців,
Осмалених, як гиря,[3]) лянців,[4])
Пятами з Трої накивав.

Він, швидко поробивши човни,
На синє море поспускав,
Троянців насадивши повні,
I куди очи почухрав.
Но зла Юнона, Крона дочка,
Розкудкудакалась як квочка —
Енея не любила страх;
Давно уже вона хотїла,
Його щоб душка полетїла
У пекло, щоб і дух не пах.

Еней болячка був Юнонї;
Як жорна серце їй давив,
Бо був тугїйший од супонї,[5])
Нї в чім Юнони не просив;
А гірш за те їй не злюбив ся,
Що, бачиш, в Трої народив ся
I мамою Венеру звав;
I що його покійний дядько
Парис, Приамово дитятко,
Путивочку[6]) Венері дав.

Побачила Юнона з неба,
Що вже Еней на поромах,[7])
А те шепнула Геба.
Юнону взяв великий жах.
Впрягла в ґринджолята[8]) павичку,
К Еолу мчалась як оса.

„Здоров, Еоле, пане свату!
Ой як ся маєш, як живеш?“
Сказала, як ввійшла у хату
Юнона: „Чи гостей ти ждеш?“
Поставила тарілку з хлїбом
Перед старим Еолем дїдом,
А сама сїла на ослїн.
Будь ласкав, сватоньку старику!
Ізбий Енея з пантелику,[9])
Тепер пливе на морі він.
Ти знаєш, він який драпіга,[10])
Паливода[11]) і горлоріз;[12])
По сьвіту як іще побіга,
Чиїхсь багацько виляє слїв.
Пошли ти в море хуртовину,
Щоб всю Енейскую дружину
Пустив на дно із ним к чортам“.

„Гай-гай! Ой дай же єго кату!“
Еол насупившись сказав:
„Я все-б зробив...
Та вітри всї порозпускав:
Борей недуж лежить з похмілля,
А Нот поїхав на весїлля,
Зефір же, давний негодяй,
У городї десь загуляв ся,
А Евр у винники[13]) напяв ся;
Як хочеш, так і помишляй!

„Та вже для тебе обіщаюсь,
Енеєві я ляпас дам;[14])
Я хутко, миттю[15]) постараюсь
Загнать в багно єго к чортам.

Прощáй же, швйдко убірáй ся.
Обіцянки-ж не вабувáй ся."

Еóл, остáвшись на госпóдї,
Зібрáв всїх вітрів до дворá,
Велїв погáній буть погóдї....
Як рав на мóрі і горá!
Все мóре зáрав спувирйло,[16])
Водóю мов в ключі вабйло,[17])
Енéй тут крйкнув, як на пуп,[18])
Заплáкав ся і варидáв ся,
Пошáрпав ся, увéсь подрáв ся.
На тїмї начесáв аж струп.

Проклятí вітри роздулй ся,
А мóре в лйха аж ревé;
Слїзмй Троянцї облилй ся,
Енéя аж нудьгá берé.
Всї човникй їх розчухрáло,
Багáцько війска тут пропáло;
Тогдї набрáлись всї сто-лих!
Енéй кричйть: „Що я Нептýну
Півкóпи грóшей[19]) в рýку всýну,
Абй на мóрі штурм утйх".

Нептýн дочýвсь в склянйх будйнках,
Що прóбі[20]) закричáв Енéй;
І мйттю осїдлáвши рáка,
Схватйвсь на йóго мов бурлáка,
І вйрнув в мóря, як карáсь.
Загомонїв на вітрів грївно:
„Чогó ви гудетé так рївно?[21])
До мóря, внáете, вам зась!"

Оттýт-то вітри схаменýлись,
І далй дрáла до норй;
Нептýн же зáрав вяв мітéлку
І вймів мóре як сьвітéлку,[22])
То сóнце глянуло на сьвіт.
Енéй тогдї як народйв ся,

Разів із-пять перехрестив ся;
Звелі́в гото́вити обід.
Поклáли шальовки́[23]) сосно́ві,
Круго́м настáвили мисо́к;
І стрáву вся́кую, без мо́ви,
В голо́дний пхáли все куто́к.

Вене́ря, як на все швидкáя,
Прово́рна, враг ї́ї не взяв,
Побáчила, що так лякáє
Ео́л синкá, що аж захляв;
Уми́ла ся, причепури́лась
І як в неді́лю нарядилась,
Хоть би до ду́дки на тане́ць!
Взялá очіпок ґрезето́вий[24])
І ку́нтуш в у́сами[25]) люстро́вий,[26])
Пішлá к Зеве́су на ралéць.[27])

Зеве́с тогдї лигáв вишнівку,
Маковникáми заїдáв;
Він се́му ви́пивши восьму́ху,
Послі́дки з квáрти виливáв.
Прийшлá Вене́ря іскриви́вшись,
Заслиниввшись і завіскри́вшись,
І стáла хлипать перед ним:
„Чим пред тобо́ю, ми́лий тáту,
Син заслужи́в таку́ мій плáту?
І он мов в свинки грáють[28]) їм.

Юпітер, все допи́вши з ку́бка,
Погля́див свій руко́ю чуб:
„Ох, до́нько, ти моя́ голу́бко!
Я впрáвдї тве́рдий так, як дуб.
Ене́й збуду́є си́льне цáрство,
І заведе́ там своє́ пáньство;
Не мáлий буде він пано́к.

„Заї́де до Дідо́ни в го́стї,
І бу́де там бенькетовáть;
Іди-ж, небо́го, не жури́ ся.
Попонеді́лкуй, помолú ся,

Все буде так, як я сказав."
Венеря низько поклонилась,
І з панотцем своїм простилась,
А він її поцілював.
Еней прочумав ся, проспав ся,
Своїх товаришів зібрав,
Зо всім зібрав ся і уклав ся,
І скілько видно почухрав.
Плив, плив, плив він, що аж обридло,
І море так йому огидло,
Що бісом на його дививсь.
„Колиб, каже, умер я в Трої,
То вже-б не пив сеї гіркої,
І марне так не волочивсь".

Потім до берега приставши,
З Троянством вбогим всім своїм,
На землю з човнів повстававши,
Спитавсь, чи є що їсти їм?
І зараз чогось попоїли,
Щоб на дорозї не зомліли;
Пішли, куди хто запопав.
Еней по берегу попхав ся,
І сам не знав куди слоняв ся,[29])
Аж — гульк! у город причвалав.

В тім городї жила Дідона,
А город звав ся Картаґен.

II.

НАТАЛКА ПОЛТАВКА.

Українська оперета в двох діях.

ДІЄВІ ЛИЦЯ:

Наталка, українська дівчина,
Горпина Терпілиха, її мати.
Петро, любовник Наталки.
Микола, дальший кревняк Терпілихи.
Тетерваковский, возний,[30]) жених Наталки.
Макогоненко, сельский виборний.[31])

ДІЯ ПЕРША.

Зміст. Наталка полюбила Петра, що змалку був годованцем старого Терпила і з нею зростав у свого добродія. Понадіявшись на своє богатство, став Терпило знакомитись не з рівнею, бенкетувати і марнувати майно, прогнав Петра з свого дому, а опісля вмер в бідности і лишив жінку і дочку без кусника хліба. Розум і краса Наталки принаджує всяких женихів і Терпілиха рада-б віддати Наталку, щоб полекшала їх тяжка доля. Однак Наталка тужить за Петром, що пішов в сьвіт за очи, та не хоче і чути про сватане. З'являє ся новий богатий жених, возний Тетерваковский, і просить Макогоненка, сельского виборного, чоловіка вертливого, щоби був посередником (Ява I., II., III.).

ЯВА IV.

Хата Терпілихи. Мати пряде, а донька шиє.

Терпілиха. Ти ізнóв чогóсь сумýєш, Наталко! ізнóв щось тобі на дýмку спáло?

Наталка. Мині з дýмки не йде нáше безталáння.

Т. Щож робúти? Три рóки ужé, як ми по убóжеству своéму продалú двóрик свій на Мазурівці, покúнули Полтáву і перейшли сюдú жити; покíйний твій бáтько довів нас до сьóго.

Н. І, мáмо! так йомý на рóду написано, щоб жúти багáтим до стáрости, а вмéрти бíдним; він не виновáт.

Т. Лýчче-б булá я вмéрла, – не терпіла-б такóї бідú, а більше через твою непокірность.

Н. (*покидаючи роботу*). Чéрез мою непокірность ви бідý терпитé, мáмо?

Т. А ́як-же? Скілько хорóших людúй свáталось за тéбе, розýмних, зажúточних і чéсних, а ти всім одказáла, — скажú, в яку надію?

Н. В надію на Бóга. Лýчче посідію дівкою, як пíду зáміж за такúх женихів, які за мéне свáтались. Ужé нічого сказáти, хорóші люди!

Т. А чомý й ні? Дяк Тахтаýлївский чом не чоловік? Він письмéнний, розýмний і не без копійки. А волосний пúсар і підканцелярúст Скоробрéшенко, чомý не люди? Когó-ж ти дýмаєш діждáтись — мóже, пáна якóго, абó ґубéрского паничá? Лýчче-б всьóго, як-бú вúйшла за дяка, мáла-б вічний хліб: булá-б пéрше дячúхою, а пóслї і попадéю.[32])

Н. Хоч-бúй і протопóпшею, то Бог з ним. Нехáй вонú бýдуть розýмні, багáті і письменнíйші од нáшого вóзного; та-колú

се́рце моє́ не лежи́ть до їх, і коли́ вони́ мині осору́жні...." Та і всі письме́нні, неха́й вони́ собі тя́млятця!

Т. Зна́ю, чом тобі всї не любя́зні. Петро́ навя́з тобі в зу́би. Дурни́ця все те, що́ ти ду́маєш: чоти́ри го́ди уже́ об нім ні слу́ху нема́ ні послуша́ння.

Н. Так що-ж? Адже́-ж і він об нас нічо́го не чу́є, та ми живемо́; то й він жив, і та́к-же памяту́є об нас, та боїтця верну́тись.

Т. Ти не забу́ла, як покійний твій ба́тько напо́слїдок не злюби́в Петра́, і умира́ючи, не дав свого́ благослове́ння на твоє з ним заму́жество; так і мо́го ніко́ли не бу́де.

Н. *підходить до матери, бере її за руку і сьпіває:*

Ой, ма́ти! ма́ти! се́рце не зважа́є:
Кого́ раз полю́бить, з тим і помира́є.
Лу́чче уме́рти, як з неми́лим жи́ти,
Со́хнуть з печа́ли, що-де́нь сльо́зи ли́ти.
Бідность і бога́тство єсть то Бо́жа во́ля;
З ми́лим їх ділйти — щасли́вая до́ля.
Ой, хиба́-ж я, ма́ти, не твоя́ дити́на?
Коли́ моя́ му́ка тобі бу́де ми́ла....
І до мо́го го́ря ти жа́лю не ма́єш —

О ма́мо, ма́мо! Не погуби́ дочки́ своє́ї (*плаче*).

Т. (*з чуттєм*). Ната́лко, схамени́сь! Ти у ме́не одна́; ти кров моя́: чи захо́чу-ж я тебе́ погуби́ти? Убо́жество моє́ і ста́рість си́лують мене́ шви́дче за́між тебе́ одда́ти.... Не плач! я тобі не во́рог. Пра́вда, Петро́ до́брий па́робок, та де-ж він? Неха́й же при́йде, ве́рнетця до нас. Він не ле́жень, трудя́щий; з ним обідні́ти до злиднів не мо́жно.... але́ що́-ж! Хто віда́є, мо́же де запропасти́в ся, а мо́же і одружи́в ся де, мо́же і забу́в тебе́!

Н. Петро́ не таки́й: се́рце моє́ за його руча́єтця, і воно́ мині віщу́є, що він до нас ве́рнетця.... Як-би́ він знав, що ми тепе́р такі бідні, — о, з кінця́ сьвіта прилетну́в би до нас на по́міч!

Т. Не ду́же довіря́й своє́му се́рцю: сей віщу́н ча́сто обма́нює. Придиви́ ся, як тепе́р ро́битця в сьвіті, та й о Петрі так ду́май.... А лу́чче, як-би́ ти була́ мині покірна, і мене́ послу́хала (*сьпіває*).

Чи я тобі, дóчко, добрá не желáю,
Колú когó зятем собі вибірáю?
  Ой, дóчко, дóчко! щó-ж мині начáти,
  Де-ж любязнóго зятя достáти?

Петрó десь блукáє; мóже, оженúв ся, —
Мóже, за тобóю не дóвго журúв ся.
  Ой дóчко....

По стáрости моїй живу́ чéрез сúлу,
Не дождáвшись Петрá, піду́ і в могúлу.
  Ой дóчко....

Тебé-ж без приюту, молоду́ дитúну,
На когó остáвлю бідну сиротúну.
  Ой, дóчко, дóчко! щó-ж мині начáти?
  Де-ж любязнóго зятя достáти?

Ти на те ведéш, щоб я не діждáла бáчити тебé зáмужем, щоб черéз твоé упрямство не дожилá я віку: бідность, сльóзи і перебóри твої полóжать менé в домовúну (*плаче*).

Н. Не плáчте, мáмо! Я покоряюсь вáшій вóлї і для вас за пéрвого женихá, вам угóдного, піду́ зáміж; перенесу́ своé гóре, забу́ду Петрá, і не бу́ду нікóли плáкати.

Т. Натáлко, дóчко моя! Ти все для мéне на сьвітї! Прошу́ тебé: вúкинь Петрá з головú, і ти бу́деш щаслúвою.... Алé хтось мелькну́в мúмо вікнá.... Чи не йде хто до нас?... (*відходить*).

ЯВА V.

Н. (*одна*). Тру́дно, мáмо, вúкинути Петрá із головú, а ще труднїйше із сéрця. Та що робúть!... Далá слóво за пéрвого вúйти зáміж: для покóю мáтери трéба все перенестú.... Скріплю́ сéрце своé, перестáну журúтись, осушу́ сльóзи свої — і бу́ду весéла. Женихú, якúм я одказáла, в дру́гий раз не привяжутця; більше, здяєтця, немá на примітї.... А там — ох!... Сéрце моé чогóсь щемúть.... (*примітивши, що хтось приближаєтця до дверий, сідає до роботи*).

ЯВА VI.

Входить виборний, а за ним Терпілиха.

Виборний. Помагáй-бі, Натáлко! Як ся мáєш, як поживáєш?

Н. От, живемо́ і ма́ємо ся, як горо́х при доро́зї: хто н схо́че, той не вскубне́.

Т. На нас бідних і безпомо́щних, як на те похи́ле де́рево і ко́зи ска́чуть.

В. Хто-ж тобі винова́т, стара́? Як-би́ оддала́ дочку́ за́між то і ма́ла-б, хто вас обороня́в би.

Т. Я сього́ тілько й хо́чу, так що-ж....

В. А що́ таке́є? Мо́же, женихів нема́, або́ що? А мо́же, Ната́лка?...

Т. То́ бо то і го́ре. Скілько нї траплялось — і хоро́ші людцї — так: „Не хо́чу, та й не хо́чу!“

В. Ди́вно минї та чу́дно, що Ната́лка так гово́рить: я нї-ко́ли-б од її ро́зуму сього́ не ждав.

Н. Та́к-то вам зда́єтця! а нїхто́ не віда', хто як обіда'.

Т. Отта́к всьо вона́ — пригово́рками та одгово́рками і виверта́єтця; а до то́го, як іще́ прида́сть о́хання та сліз, то я й ру́ки опущу́.

В. Час би, Ната́лко, взя́тись за ро́зум; ти уже́ дївка, не дитя́. Кого́ж ти дожида́єсся? Чи не із го́рода ти таку́ при́мху принесла́ з собо́ю? О, там панночки́ ду́же собо́ю чва́нятця і вереду́ють жениха́ми: а од тако́го перебо́ру доси́дятця до то́го, що опісля́ і на їх нїхто не гля́не.

Н. Не рівня́йте мене́, па́не ви́борний, з городя́нками: я не вереду́ю, і не перебіра́ю жениха́ми. Ви зна́єте, хто за мене́ сва́тав ся. Чи уже́-ж ви хо́чете спхну́ти мене́ з мо́сту та в во́ду?

В. Пра́вда, за́між ви́йти — не дощову́ годи́ну переси́дїти; але́ минї зда́єтця, як би́ чоловік наде́жний тра́пив ся, то-б не тре́ба нї для се́бе, нї для ма́тери йому́ одка́зовати: ви лю́ди неба́гатї.

Т. Неба́гатї! Та така́ бідность, таке́ убо́жество, що я не зна́ю, як да́льше і на сьвітї жи́ти!

Н. Ма́мо! Бог нас не оста́вить: єсть і біднїйші од нас, а живу́ть же....

Т. Запе́вне, що живу́ть; але́ яка́ жизнь їх!

Н. Хто живе́ че́сно і году́єтця труда́ми своїми, тому́ і кусо́к черство́го хлїба смачнїйший од мякої бу́лки, непра́вдою нажи́тої.

Т. Говори́, говори́! а на ста́рості гірко терпіти ну́жду і во всьому́ недоста́ток.... (*до виборного*) Хоч і не годи́тця своєї

ючки вихваляти, та скажу вам, що вона добра у мене дитина; вона обіцяла, для мого покою, за первого жениха, аби-б доброго, вийти заміж.

В. Об розуму і доброму серцю Наталки нічого говорити — її матері приміром ставлять її своїм дочкам; тілько — нігде правди діти — без приданого, хоч будь вона мудрійша од царя Соломона, а краща од прекрасного Йосифа, то може умерти сідою панною.

Т. Наталко! чуєш, що говорять? Жалій послї на себе, не на другого кого.

Н. (*вздихає*). Я й так терплю горе.

В. Та можно вашому горю і пособити (*хитре*). У мене єсть на приміті чоловяга і поважний, і богатий і Наталку дуже собі уподобав.

Н. (*в сторону*). От і біда минї!

Т. Жартуєте, пане виборний.

В. Без жартів, знаю гарного жениха для Наталки; а коли правду сказати, то я прийшов за його поговорити з вами, панї Герпіліхо.

Н. (*нетерпіливо*). А хто такий той жених?

В. Наш возний, Тетерваковский. Ви його знаєте?... Чим же не чоловік?

Т. Я так привикла к своєму беталанню, що боюсь й вірити, щоб була сему правда.

В. З якого-ж побиту минї вас обманювати? Возний Наталку полюбив, і хоче з нею женитись; що-ж тут за диво? Ну, скажіть же хутенько, як ви думаєте?

Т. Я душею рада такому зятеві.

В. А ти, Наталко?

Н. Бога бійтесь, пане виборний! Минї страшно і подумати, щоб такий пан письменний, розумний і поважний хотів зо мною женитись.... Скажіте минї перше, для чого люди женятця?

В. Для чого?

Н. Минї здаєтця, для того, щоб завести хозяйство і семейство, жити любязно і дружно, бути вірними до смерти, і помагати одно другому; а пан, котрий женитця з простою дівкою, чи буде їй щирим другом до смерти? Йому в голові і буде все роїтись, що він її виручив із бідности, вивів в люди, і що вона йому не рівня. Буде на неї дивитись з презирством

і обходи́тись неповáгою, — і у пáна такá жінка бýде гірш наймички.... бýде крепáчкою.

Т. Оттáк вонá всякий раз і занесé, та й справляй ся з нéю. Колй на те пішлó, то я скажý: якбй не годóванець наш Петрó, то й Натáлка булá-б як шовкóва.

В. Петрó? Де-ж він? А скілько рóків, як він пропадá?...

Т. Ужé років трóхи не з чотирі.

В. І Натáлка так обезглýзділа, що лю́бить запропасти́вшого ся Петрá! І Натáлка, кáжеш ти, дóбра дити́на, коли́ бáчить рідну свою́ мáтїр при стáрости, в убóжестві, вся́кий час з заплáканими очи́ма, і тут вмирáючи од голóдної смéрти, не зжáлитця над мáтїрю? А рáди когó? Рáди пройди́сьвіта, лáнця, що мóже де в острóзї сиди́ть, мóже вмéр абó в москалї завербовáв ся.

Терпіилиха і Наталка плачуть.

В. Ей, Натáлко! не дрочи́ ся!

Т. Та пожалї́й рідной
Мені́ старóй бідной.
Схамени́ ся!

Н. Не плач, мáмо, не жури́ ся!

В. Забýдь Петрá лáнця,
Пройдóху, погáнця:
Покори́ ся!

Т. Будь же, дóчко, мнї послýшна!

Н. Тобі покоря́юсь,
На все соглашáюсь
Прямодýшно.

В., *а за ним* **Т.** *і* **Н.**:

Де згóда в семéйстві, де мир і тишинá,
Щасли́ві там лю́ди, блажéнна сторонá:
Їх Бог благословля́єть,
Добрó їм посилáєть,
І з ни́ми вік живéть.

Т. Дóчко моя́! голýбко моя́! пригорни́сь до мóго сéрця! Покірность твоя́ жи́зни і здорóвя минї придáсть. За твою́ повáгу і любóв до мéне Бог тебé не остáвить, моє́ дитя́тко!

Н. Мáмо, мáмо! все для тéбе стéрплю, все для тéбе зроблю, колú минї Бог помóже осýшити твої сльóзи, то я найщаслизїйша бýду на сьвíтї; тíлько....

В. А все такú „тíлько!“ Ужé кудú не кинь, то клин.... Вúкинь лиш дур з головú; удáр лúхом об зéмлю, — мовчú га диш!

Т. Так, дóчко моя́! Колú тобí що і неверзéтця на ум, то подýмай, для кóго і для чóго вихóдиш за вóзного зáміж.

Н. Так, я сказáла ужé, що все для тéбе зроблю, тíлько щоб не спішúли з весíллям.

В. А нá що-ж і одклáдовати в довгий я́щик;[34]) аджé ми не сýддї.

Т. Та трéба-ж такú прибрáтця к весíллю: хоч рушникú і єсть готóві, так іщé дéчого трéба.

В. Абú рушникú булú; а за прибóри на весíлля не турбýйтесь: вóзний на свій кошт такé бундя́чне весíлля уджигнé,[11]) що ну! — Послýхайте-ж, люди: сьогóдня зрóбимо сватáння, і ви подавáйте рушникú; а там ужé умóвите ся собí з пáном женихóм і за весíлля. Прощáйте! — Глядú-ж Натáлко, як старостú прúйдуть! памятýй, щó ти обіщáла мáтері, Прощáйте, прощáйте!

Т. Прощáйте, пáне вúборний! Спасéть вас Бог за вáшу прúязнь (*Відходить разом з виборним*).

ЯВА VII.

Н. (*одна*). Не минýла менé лихá годúна! Вóзний гірше репяхá причепúв ся. А здаєтця, що Макогóненько до всеї бідú привíдця.... Бóже милосéрдний! що зо мнóю бýде? Стрáшно і подýмати, як з немúлим ввесь вік жúти, як нéлюба мúловати, як осорýжного любúти! Кудú минї дївáтись? Де пóмочи шукáти? Когó просúти?.,. Гóре минї!... Дóбрі люди, поможíть менї, пожалїйте менé!... А я од всьóго сéрця жалїю об дївкáх, які в такій бідї, як я тепéр... (*Становитця на вколїшки і піднимає руки в гору*). Бóже! колú ужé вóля твоя́ єсть, щоб я булá за вóзним, то вúжени любóв до Петрá із мóго сéрця, і навернú дýшу мою до вóзного! Без сьóго чýда я пропадý на віки... (*встає і сьпіває*).

Чогó-ж водá коломýтна? Чи не фúля збúла?
Чогó-ж і я смутнá тепéр? чи не мáти бúла?

Мене́-ж ма́ти та не би́ла, самі́ сльо́зи ллю́тця:
Од ми́лого людий нема́, од нелю́ба шлю́тця.
Прийди́, мили́й, подиви́ ся — яку́ терплю́ му́ку!
Та хоч в се́рцї, та од те́бе беру́ть мою́ ру́ку.
Спіши́, ми́лий! Спаси́ мене́ од лю́той напа́сти!
За нелю́бим колй бу́ду, то му́шу пропа́сти.

ДЇЯ ДРУГА.

Зміст. Саме тоді, коли подали рушники, з'являє ся Петро. Від бурлака Миколи, свояка Терпілихи, дізнав ся Петро, що Наталка засватана за возного. В сїй розпуцї рад би ще раз побачити Наталку. Микола, котрий відчуває горе Петра, викликує Наталку з хати, а вона побачивши Петра, не хоче й чути про возного. (Ява I.—X.).

ЯВА XI.

Виходить возний, виборний і Терпілиха.

Виборний. Що ви тут так до́вго роздоба́рюєте?

Возний. О чім ви — те́є-то як його́ — бе́сїдуєте?

Т. (*побачивши Петра*). Ой минї ли́хо!

Н. Чого́ ви ляка́єтесь, ма́мо? Се Петро́.

Т. Се Петро́!... Сьвят, сьвят, сьвят!... Відкіля́ він взяв ся! Се мара́....

Петро. Нї, се не мара́, а се я, Петро́, і тїлом і душе́ю.

Воз. Що се за Петро́?

Виб. Се, ма́буть, той, що я вам говори́в. Ната́льчин любе́зний, пройди́сьвіт, ла́нець.

Воз. Так ти, ва́шець, Петро́? Чи не мо́жна-б — те́є-то як його́ — убіра́тись своє́ю доро́гою? бо ти, ка́жетця — ба́читця — здає́тця — між на́ми ли́шнїй.

Н. Чого́-ж се він ли́шнїй?

Т. І відо́мо — ли́шнїй, колй не в час прийшо́в ха́ту холоди́ти.

П. Я вам нї в чім не поміша́ю. Кінча́йте з Бо́гом те, що зача́ли́.

Н. Не так-то ле́гко мо́жна скінчи́ть те, що вони́ почали́.

Воз. А по како́й би то тако́й резо́нной причи́нї?

Н. А по такій причи́нї: колй Петро́ мій верну́вся, то я не ва́ша, добро́дїю.

Воз. Однáко-ж, вáшеці прóше, ви рушникú подавáли, сиріч — тéв-то як йогó — ти одружúла ся зо мнóю.

Н. Далéко іщé до тóго, щоб я з вáми одружúла ся! Рушникú нічóго не знáчать.

Воз. Не прогнівай ся, старá! Дочкá твоя́ — тéв-то як йогó — нарушáєть узакóнений поря́док. А понéже рушникú і шовкóва хýстка суть доказáтельства добровóльного і непринýжденного єя́ согла́сія — бить моéю сожителницею, то в таковóм припáдці стáнете пред суд, заплáтите пеню́, і посидите на вежі.

Виб. О, так! о, так! Зáраз до волоснóго правлéнія, та і в колóду.

Т. Бáтечки мої, змилосердітесь! Я не одступлю́ од свогó слóва... Що хóчете, робіть з Петрóм, а Натáлку, про мéне, звяжіть і до вінця́ ведіть.

Н. Не докáжуть вонú сьогó. Петрó нічóго не виновáт, а я самá не хóчу за пáна вóзного: до сьóго сúлою ніхтó менé не принýдить.... І колú на те йде, так знáйте, що я вічно одрікáю ся од Петрá, і за вóзним нікóли не бýду.

Микола. Щó-то тепéр скáжуть?

Виб. От вам і Полтáвка! Люблю́ за обúчай!

Т. Вúслухайте менé, мої рідні! Дочкá моя́ до сьóго чáсу не булá такóю упря́мою і сьмілою; а як прийшóв (*показує на Петра*) сей пройдúсьвіт, то і Натáлка збожевóліла і зробилась такóю, як бáчите. Колú ви йогó не вúпроводите відсіля́, то я не ручáюсь, щоб вонá і менé послýхала.

Воз. і **Виб.** (*разом*). Вон, розбишáко, із нáшого селá зáраз! і щоб і дух твій не пах! А колú вóлею не підеш, то тудá запротóримо, де кóзам рóги прáвлять.

П. Утихомúртесь на час, і слýхайте менé.... Що ми з Натáлкою любúли ся, про те і Бóгу і лю́дям ізвісно; а щоб я Натáлку одговóрював ітú зáміж за пáна вóзного, научáв дочкý не слýхати мáтери, і поселя́в несоглáсіє в семї, — нехáй менé Бог накáже! Натáлко, покорú ся своїй дóлї: послýхай мáтери, полюбú пáна вóзного, і забýдь менé на віки! (*Відвертаєтця і утирає сльози*).

Всїх порушає горесть Петра, навіть возного.

Т. (*тихо*). Дóбрий Петрó! сéрце моé протúв вóлї за йогó вступáєтця.

Наталка плаче. Возний задумуєтця.

Виб. Що нї говори, а минї жаль його.

М. На чім-то все се окошитця?[35])

Воз. (*до Петра*). Ти, вашець, тее-то як його — куди тепер помандруєш?

П. Я ішов в Полтаву; а тепер піду так, щоб нїколи сюда не вертатись.... Іщє пару слів скажу Наталцї.... Наталко! я для тебе оставив Полтаву, і для тебе в дальнїх сторонах трудив ся чотирі годи: ми з тобою виросли і згодовали ся вкупі у твоєї матери: нїхто не воспретить минї почитати тебе своєю сестрою. Що я нажив — все твоє: на, возьми (*виймає зза пазухи гроші з гаманцем*). Щоб пан возний нїколи не попрекнув тебе, що взяв бідну, і на тебе іздержав ся.[36]) Прощай! шануй матїр нашу, люби свого суженого, а за мене одправ панахиду...

Н. Петре! нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитись: воно (*показує на серце*) тут! Не треба минї гроший твоїх. Вони минї не поможуть, — та бідою нашою не потїшатця вороги наші.... І моєї жизни кінець не далеко (*Хилитця Петрові на плечі*).

Т. (*підходить і обіймає Петра*). Петре!

Н. Мамо! кого ми теряємо!

М. (*до виборного*). А тобі, як він здаєтця.

Виб. Такого чоловіка, як Петро, я з роду не бачив.

Воз. (*виходить на перед*). Розмишлял я предовольно, і нашел, що великодушний поступок всякії страстї в нас пересиливаєть. Я — возний, і признаюсь, що од рожденія моєго розположен к добрим ділам; но за недосужностию по должности і за другими клопотами, досєлї нї одного не зділав. Поступок Петра толико усердний і без примісу ухищренія, подвигаєть мене на нижеслїдующеє... (*До Терпілихи*) Ветха — деньми! благословите ли благоє діло?

Т. Воля ваша, добродію! Що нї зробите, все буде хороше: ви у нас пан письменний.

Воз. Добрий Петре і бойкая[37]) Наталко! Приступіте до мене! (*бере їх за руки, підводить до матери і говорить*:) Благослови дітий своїх щастям і здоровєм. Я одказуюсь од Наталки і уступаю Петру по вічноє і потомственноє владїниє з тим, щоб зробив її благополучною. (*До всїх*). Поелику же

я — вóзний, то, по привілéґії, статýтом минї нáданной, заповідáю всім: де два бю́тця — трéтїй не мішáйсь! і твéрдо памятовáть, що насúльно мúлим не бýдеш.

П. і **Н.** *обіймають матїр.* Мáти нáша рідная, благослови́ нас.

Т. Бог з'єдиня́єть вас чýдом, нехáй вас і благословúть своéю бла́гостию....

М. Оттакові-то нáші Полтáвцї! Колú дїло піде, щоб добрó зробúти, то одúн перéд дрýгим хапáютця.

Виб. Натáлка — по всьóму Полтáвка, Петрó Полтáвець; та й вóзний, здаéтця, не з другóї ґубéрнїї.

П. Натáлко! тепéр ми нікóли не розлýчимось. Бог нам поміг перенестú бідú і напáсти. Він помóже нам вірною любóвию і поря́дочною жизнию бýти примíром для дрýгих і заслужúти прізвище дóбрих Полтáвцїв. Засьпівáй же, колú не забýла, свою́ пісню, щó я найбільше люблю́.

Н. Колú когó лю́биш, тогó нїчóго не забýдеш. (*Цїлує Петра і сьпіває:*)

О, я дївчúна Полтáвка,
А зовýть менé Натáлка,
Дївка прóста, некрасúва,
З дóбрим сéрцем, неспесúва.[38])

Коло мéне хлóпцї вю́тця,
І за мéне чáсом бю́тця;
А я люблю́ Петрá дýже, —
До другúх минї байдýже.

Мої пóдруги пустýють,
І зо вся́кими жартýють;
А я без Петрá скучáю,
І весéлости не знáю.

Я з Петрóм моїм щаслúва,
І весéла, і жартлúва:
Я Петрá люблю́ душéю,
Він одúн владїє éю.

———

2. Григорій Квітка (Основяненко)

родив ся 1778. р. в селї Основі, недалеко Харкова, і від назви сего села Григорій Квітка приняв опісля псевдонім „Основяненко“. Предки Григорія займали видне становище поміж старшиною в полках слобідскої України. Батько Квітки мав талант оповідати цікаві приказки, а мати визначала ся чималою на той час осьвітою. Так Квітка унаслїдував по батькови хист до оповіданя, а по матери — першу осьвіту. Григорій Квітка був змалку хирний і осліп від золотухи. Провидїв доперва на пятому роцї, поїхавши з матїрю на богомілє в сусідний Озеряньский монастир. З того часу малий хлопчина возгорів ся ревностю до Божого дому і в дванацятому роцї просив вітця і матїр, щоби благословили єго на монастирске житє. До того мабуть найбільше заохочував Григорія рідний єго дядько, Палядій Квітка, ігумен Куряжского монастиря, куди богомільний хлопчина почасту їздив. Одначе родителї вдержували єго до якогось часу від сеї думки.

Квітка учив ся дома спершу у ченця з монастиря, а відтак в монастирскій школї. По тодїшньому звичаю вписали родителї 15-лїтного Квітку до війска, однак він проживав дома. В батьківскім домі пізнав Квітка українського фільософа Сковороду і, наслухавшись від сего оповідань заправлених містицизмом, переняв ся поважним настроєм і моралїзуючим ладом оповіданя, що відтак проявив ся в Квітчиних повістях.

В 23-ім роцї житя вступив Квітка в Куряжский монастир, недалеко Харкова, послушником і прожив там майже чотири роки. Гарне і живописне положенє сего монастиря чимало вплинуло на поетичну вдачу Квітки, а побут в монастирі, далеко від сьвітового гомону і забав, відбив ся опісля в єго релїґійно-моральних повістях.

Вийшовши з монастиря, став Квітка навикати до житя сьвітского, і згодом проявив ся в нім сердешний українский гумор побіч прикмет глибокої релїґійности, і сю двійну прикмету бачимо в єго повістях і драматичних творах. Він устроював домашні аматорскі вистави, виступав сам в комічних ролях, був навіть директором постійного театру в Харкові і при сїй нагоді познакомив ся з славним опісля драматичним артистом, Щепкином. Небавом покинув Квітка театр і пильно займав ся заснованим тодї в Харкові інститутом для осьвіти дворяньских дївчат, став редактором (заснованого в 1816 р.) журнала „Україньский Вістник“ і маршалком Харківского дворяньства. Квітка познакомив ся там з наставницею згаданого інститута дівочого, Анною Вульф, заїзжою з Петербурга і одружив ся з нею. Добачивши у свого чоловіка талант лїтературний, спонукала она єго писати повісти, піддавала єму до них теми, читала й поправляла, бажаючи надати ім прикмети ідеалїзму. За таку щирість присьвятив їй Квітка свої найкрасші повісти — „Маруся“ й „Сердешна Оксана“.

Коли літературна слава Квітки стала голосною не тілько на Україні, але й в цілій Росиї, горнулись коло него тодішні письменники україньскі: Артемовский-Гулак, Метлиньский, Ол. Чужбіньский і вся молодіж, що опісля видавала україньскі альманахи. Під старість познакомив ся Квітка з молодим ще тоді україньским письменником Е. Гребінкою. З Шевченком Квітка листував ся. Під конець житя проживав Квітка на своїм хуторі в Основі, лише в справах службових виїздив до Харкова (в остатних літах мав він там уряд предсїдателя палати карного суду і був надворним совітником).Проживаючи то в місті, то на селї, мав Квітка нагоду пізнати побут ріжних верств суспільности, що опісля зобразив у своїх творах. Квітка вмер 1843. р. в Харкові.

Писаня. Квітка став писати сперšу московскою мовою повісти і драматичні твори. З україньскими творами виступив він в 1833. р., напечатавши сатиричну повістку „Салдатський патрет“, а відтак в двох частях україньскі повісти (всїх повістий україньскою мовою написав він 17). Між ними найбільш визначують ся: Маруся, Козир Дївка, Щира Любов і Сердешна Оксана.

Окрім того написав Квітка україньскою мовою драму Щира Любов і комічну оперету Сватанє на Гончарівцї, та Листи до любезних земляків (популярні поученя для селян, дотикаючи тогочасних обставин люду. Се одиноке щире слово україньского письменника тих часів до свого люду).

Характеристика. Григорій Квітка здобув собі своїми повістями визначне становище в історнї україньско-руской літератури. Іменно являє ся Квітка всюди вірним живописцем народного житя і ледво хто перевершив єго яко повістяра-етноґрафа. Одначе Квітка не осьвітив в своїх творах всесторонно побуту сільского, позаяк добирав собі найбільш ідилїчні сцени з патриярхального житя хлїборобів, а не зобразив бідованя люду, споводованого крепацтвом, та не розкрив усего, що таїло ся в глибині народної душі; зате осьвітив ярким сьвітлом прекрасну душу селянина і глибину єго чутя. Побіч природної сентиментальности, витвореної з глибини характеру україньского народу, визначують ся Квітчині повісти й реальною правдою, а особливо вірним зображенєм україньскої женщини. Ся природна сентиментальність в творчости Квітки рівноважить ся з другою великою прикметою єго таланту — гумором. В тім сполученю являє ся Квітка представителем україньского народного характеру: він містить в собі глибоко чутливе серце з добродушним гумором.

Становище в лїтературі. (Див. П. Кулїш: Григорій Квітка і єго повісти).

I.

МАРУСЯ.

Частина I.

Ча́сто мині́ прихо́дить на ду́мку, чого́-б то чоловікові так ду́же пристраща́тись[39]) на сьо́му сьвіті до чого́-небудь, — не то, щоб до якої ве́щи,[40]) ато́ хоть би́й й до наймилійших людий: жінки, діточо́к, щи́рих приятелів і и́нших. Пе́рше всього поду́маймо: чи ми-ж на сьо́му сьвіті ві́чнії? І що́ є в нас хоть скоти́нка, хоть хлібе́ць на току́, худібонька (майно́) в скри́нці, так сьо́му так усе́ без по́рчи й бу́ти?.. Ні, нема́ тут нічо́го ві́чнього! Та й ми самі́ що́? Сього́дні жив, за́втра що Бог дасть! Адже-ж, живучи́ проміж людий, тілько й чу́єш: там дзво́нять по душі, там голо́сять по покійнику, там ста́влять старця́м обід.... Що в Бо́га день, тобі говорять: ось той неду́ж, той уміра́є, а той уме́р.... Та й не зглянесся, і не счу́єсся, як і оста́вся сам собі на сьвіті; хоть із людьми́, і проміж людий, та ба! усе́ тобі, або́ не такі приятелі, яки́х похова́в, або́ й зовсім чужі; та воно́ тобі все рівно, що блука́єш у дріму́чому лісі! Ось стань про приятелів згадувать, то вся твоя́ пісня на оди́н лад: от з тим ми хло́пцями були́ — і вже він уме́р, а з тим до шко́ли вку́пі ходи́ли — і той уме́р; з тим паробко́вали — і той уме́р; і сей і той, і той і сей — усі повміра́ли. Коли́-ж се так є, то й па́мятуй собі до́бре, що не забу́дуть і тебе́ на сьому́ сьвіті; візьму́ть і не бу́дуть пита́лись, чи хо́чеш до ґу́рту, чи ще-б мо́же погуля́в?

А по́слі такої ду́мки, чого́-ж би нам, не ві́чним, та пристраща́тись де вре́менного? Чому́-б так не роби́ть? Наградив тебе́ Бог щаєтєм, що ба́тько і ма́ти твої живу́ть при тобі і дя́кують до́брим сло́вом, що ти їх при ста́рості й коха́єш і поважа́єш, або́ жінкою, до те́бе до́брою, щи́рою, хазяйкою невсипу́щою, або́ діточка́ми, покірними та слухня́ними, — хвали́ за се Бо́га і ляга́ючи і встаючи́, а їх шану́й і коха́й, і для них не жа́луй не тілько ніякого труда́, худо́би, та коли́ ну́жда звели́ть, ду́шу свою́ за них положи́, розпина́йся, умри́ за них; та все таки́ па́мятуй, що й воні́ на сьому́ сьвіті такі-ж го́сті, як ти і всякий чоловік, чи пан, чи цар, чи архиєре́й, чи салда́т, чи личма́н.[41]) Коли́ Оте́ць на́ш милосе́рдний кого́ з вас покли́че, провожа́й з жа́лем, та без укору і нарека́ння; перехрести́сь,

а й скажи, як що-дня у „Отченаші“ читаєш: „Господи, буди воля твоя з нами грішними!“ і не вдавайсь у тугу, щоб вона тобі віку не вкоротила; бо гріх смертельний поклика́ть на себе не тілько смерть, і саму болїсть, хоть би яку-небудь; бо, не поберігши тіла, загубиш і душу на віки вічниї! Більш усього памятуй, що ти ховаєш сьогоднї, а тебе заховають завтра, а всї будемо в купі у Господа милосердного, на вічній радості, коли того заслужимо, і вже там не буде нїякої розлуки. Чоловік на землї не на те, щоб усе тілько в щастї жити і нїякої туги і печали не дізнати, а на те, щоб сьвяте добро возлюбити і через його в царство небесне увійти. Тим-то яка-б тобі біда не склалась, посумуй, поплач, да не вдавайсь у велику тугу, а обернись душею до Бога, молись Єму і говори: „Господи! навчи мене, грішного, як творити волю Твою сьвятую!“ — то й побачиш, що перебудеш усяке горе, а душа твоя стане через те ближча Бога.

Так робив Наум Дрот. От його-то постигла лиха година! Щож він? не впав душею, хвалив Бога і з тим прожив вік, що не вдав ся в тугу. От як се було:

Наум Дрот був паробок на все село, де жив: батькові й матері слухняний, старшим себе покірний, між товариством друзяка, нї пів слова нїколи не збрехав, не вупивавсь і пяниць не терпів, з ледачими не водивсь; а до церкви, так хоть би й маленький празник, тілько задзвонять у дзвін — він уже й там; сьвічечку обмінить,[42]) старцям грошенят роздасть і приймется за діло. Коли прочуе яку бідність, наділить по своїй силї і совіт добрий дасть. За його правду, не оставив же його й Бог милосердний: щоб нї задумав, усе йому Господь і посилав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою, слухняною; і що було Наум не забажає, що нї задумає, Настя (так її звали), ночи не поспить, усюди стараетця, бетця,[43]) достає і все зробить.

Поважав же й він її, скілько зміг любив її, як свою душу. Не було між ними не тілько бійки, та й нїякої лайки. Що день хвалили Бога за Його милості.

У одному тілько була в них журба: не давав їм Бог дїточок. Так щож? Настя як здумає про се, то зараз у сльози, а Наум перехреститця, прочитає Отче наш, то йому й стане на серцї веселїйш, і пійшов за своїм дїлом, чи в поле, чи на тік, чи в загороду, або до батраків,[44]) бо був собі заможнень-

кий: було й воликів пар з пять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину одбувати, і в дорогу ходити: була-ж і нивка, одна й друга, ще предківська, а третю він сам уже купив: так було йому чим орудувати.

Оттим-то Настя, дивлячись на худобу та й журилась: „Що кому-то воно“, каже, „послї нас достанетця? Не буде нї слави, нї памяти. Хто нас поховає, хто нас помяне?“ Розтратять, що ми зібрали, і нам спасибі не скажуть. А Наум її було й каже: „Чоловікові треба трудитись до самої смерти. Дасть Бог дїточок — дїтям останетця, а не дасть — Єго воля сьвятая! Він знає, для чого що робитця. Нїщо не наше: усе Боже. Достанетця наше добро доброму — він за нас і на часточку подасть,[45]) і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслїдовати[46]) не добрий — йому гріх буде, а нас усе таки Бог милосердний помяне, коли ми те заслужимо. Не журись, Насте, об худобі: вона наша, а не ми її. Стережись, щоб вона тобі не перепинила дороги до царства небесного. Сатана знає, чим підштрикнути! Молись Богу, читай: **избави насъ отъ лукавого** — то все гаразд буде“.

Аж ось, за отцевські і материнські молитви, дав їм Бог і дочечку. Та й раді-ж були обоє, і Наум і Настя! таки з рук її не спускали. Коли-ж було куди дитина побіжить, чи до сусїд, чи на улицю, то вже котрий-небудь, або батько, або мати так слїдком за нею й ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала і **Отче нашъ** і **Богородицю** і **Святый Боже** і половину **Вѣрую**. А тілько було зачує дзвін, то вже нї зайграєтця, нї засидитця дома, і каже: „Мамо! піду до церкви: бач, дзвонять! грішка не йти! Тату, дай шажок[47]) на сьвічку, а другий старцю Божому подати“. І в церкві вже нї запустує і нї до кого не заговорить, та все молитця, та поклони бє.

От і виросла їм на втїху. Та щож то за дївка була! Висока, прямесенька як стрілочка, чорнявенька, очицї як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку, личеньком червона як панська рожа, що в саду цьвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цьвіточки розцьвітають, і між ними зубоньки, неначе жорнівки,[48]) як одна на ниточцї нанизані.[49]) Коли було заговорить, то все так звичайно, розумно, так, неначе сопілочка зайграє стиха, що тілько-б її й слухав, і як усьміхнетця та очицями поведе, а сама зачервонїєтця, так от

неначе шовкóвою хýсточкою обітрé смáжні устá. Кóси у нéї як смолá чóрниї, та дóвгі — дóвгі, аж за колїно; у прáзник, або хоть і в недїленьку, так гáрно їх повбірáє, дрібýшка за дрібýшку,[50]) та все самá собі заплїтáє, та як покладé їх на гóлову, повéрх скиндячóк[51]) вінкóм, заквітчáє квіткáми, кінцї у лéнти аж геть порозпускáє, усї грýди так і обнизані дóбрим намистом з червінцями, так що разків[52]) двáдцять бýде, колй й не більш, а на шиї.... та й шия-ж білéсенька, білéсенька, от як-би з крéйди чепурнéнько вйстругана, повéрх такої-то шиї, на чóрній бáрхатцї[53]) ширóкій, так що пáльцїв, мабýть у два, золотйй éднус,[54]) і у кóльцї[55]) звéрху камінéць червонéнький, — так, так і ссяє! Та як вйрядитця у баєву, червóну юпку, сорóчка на нїй білéнька, тонéнька; самá прялa і пишнії рукавй самá вишивáла червóними ниткáми. Плáхта на їй картáцька,[56]) черчáта,[57]) ще материнська придáна; тепéр ужé таких не рóблять. І яких то цьвітів там не булó? бáтечку мій та й гóдї! Запáска шовкóва, морéва; каламайкóвий[58]) пóяс, та як підперéжетця, так, так рукóю й обхватив би, — ще-ж то й не дýже стягнетця. Хýсточка у пóяса мерéжована, і з вйшитими орлáми, і лáхівка[59]) спід плáхти тож вимережована і з китичкáми, панчішки сйнї, сукóнні і червóні черевйчки.

Оттакá як вийде, так що й твоя пáнночка! Ідé як пáвочка, не дýже по всїм усюдам розглядáє, а тілько дивитця під нóги. Колй з стáршим себé зострілáсь, зáраз низéнько поклонилась, та й кáже: „Здрáстуйте, дядюшка!“ абó: „Здорóві, тїтýсю!“ І такй хоть бй то малá дитина булá, то вже не пройдé прóсто: усякому поклóнитця і ласкáво заговóрить. О, там ужé на все селó булá і хорóша і розýмна, і багáта, звичáйна, та ще-ж до тóго тиха і смирна, і всякому покірна!

На ýлицю й не кажй, щоб колй з подрýгами пійшлá. Булó мáти стáне їй казáти: „Пійшлá-б ти, дóню, на ýлицю; бач, тепéр веснá! вонá раз краснá. Поігрáла-б з подрýженьками в хрéщика,[60]) пісеньок би посьпівáла“. Так де-ж! „Лýчче я“, кáже, „зáмість тóго упóравшись, та ляжу спáти і затé рáнше встáну, замінюю твою стáрість, обідати наварю й бáтькові в пóле понесý. А на ýлицю не пійдý!“ А про вечорницї так і не споминáй: Булó й дрýгих дївчáт одвóдить та аж плáче, та прóсить! „Бýдьте ласкáві, сестричкн, голýбочки, не ходїте на тéє прокляте збóрище! Та там немá нїякогісїнького добрá; там усé зле, лихéє! Аджé-ж і пан-отéць не велить і кáже, що

гріх смертéльний туди ходити. Та дивіте ся-ж і на мéне: от дóма більш усїх вас напряду, ніж ви ходячи".

Оттáк булó говóрить — говóрить, то гляди — однá перестáне ходити, дáлї дрýга, трéтя, а далї й зовсім мóда перестáне, щоб ходити. То й дякують дóбрі люди, а найбільш мáтері.

Тілько булó нáша Марýся у ряди-годи збéретця до подрýженьки на весілля у дружечки. Та й то не бýде вонá у суббóту бігати з ними по ýлицї та гóрло драти, як усї рóблять; а прийде вже в неділеньку, посидить, пообідає, а як виведуть молодих на двір танцювáти, вонá тут чи побулá, чи не побулá — мерщій до дóму; розібрáлась, роздяглáсь, давáй печ топити і вечерять наставляти; і вже мáти за нéю булó нікóли не поспішитця.

(Парубок з міста, Василь, полюбив Марусю, побачивши її на весїлю у подруги).

Частина II.

Тілько що зірочки засияли у Бóга милосéрдного на небесáх, тілько що розсьвітились, та й то не зовсїм ясно, а неначе скрізь серпáнок;[61]) соловéйко стих, вітерéць заснýв і гілочки по садкáх дрімáючи, лéдве-лéдве колишутця, тілько й чýти, що через грéблю, на лотокáх водиця цідитця і мов хто нищечком кáзку кáже, що так і дрімáєтця, атó всюди тихéсенько.... Аж ось не дóвго. Зірочка покотилась, дáлї дрýга.... трéтя — і поховáлись у синьому нéбі, мов у мóре кáнули;[62]) а прощáючись із землéю, трóшки сплакнýли.... от від їх слізóньок пáла росá на зéмлю, кáнула її крáпелька, зашелестїла у áері — і прокинув ся вітерéць, та й поколихáв тихéнько гілочки по садкáх, та по лїскáх. От і попрокидáлись птичі самóчки, лýпнули очицями, зацмóкали нóсиками... тут зáраз їх сáмчики попробýркувались і з рáдощів, що настáє знов Бóжий день, засьпівáли своїх пісеньóк, та рáно й вéчір хвалять Гóспода небéсного, Отця милосéрдного, як чоловікові, так усякому зьвірю, птиції, та й самій манюсенькій комáшечцї, що й óком не вздриш. А нехто вже висьпівував, як соловійко! — защебетáв, залящáв, зачиркав, засвистáв, затрещáв.... то стихне, то з рáдощів і гукнé на ввесь садóк,... то зажмýритця, защебéче, затерчить, що аж ненáче охрипне, та знов ще дýжче ляснé. Задрибóче, що аж

ух йому запіраєтця.... та все-ж то так гарно, так гарно, що і розказати не можна, а души весело!

От на березах і листя зашупотіли проміж себе, що й вонй по ласці Божій, будуть красоватись на ясному сонечку. Схаменулась травонька, як скропила її небесная рісочка; піднялись стебелинки, розпукались цьвіточки і, пороззївлявши ріточки свої, надихали на всю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про все і, тільки здихнувши, подумаєш: „Боже милосердний! Отець наш небесний! І се все, що тільки є на землї, у водї, під небесами, се все Ти тільки по єдиному милосердію Своєму для чоловіка сотворив єси? А він, сеє мизерноє создання, ся билина, сей пил і порошина, чи він же Тобі благодарить?... і як?... О Боже праведний: Будь і всегда милостив нам грішним!“ Більш сього не вміємо що й сказать!

От і рідесенький туманець пав на річеньку. Далї й хмарочки стали розходитись, порідчали і стали звертатись купками, мов клубочки; розступатись, щоб дати дорогу для якогось пишного, важного гостя, ніби царя якого, діющого добро всьому миру, — і покотились геть — геть за крутії гори, щоб тільки відтіля дивитись, на те, що тут буде! І ось і зачервоніло на тій дорозї, де йому треба йти, і розіслалось мов сукно, як кармазин, красше; далї, неначе срібні цьвіткй по йому хто посипав; а тут і ввесь путь став мов золотим піском по червоному полю посипаний. Зазолотились і верхівя дерева по лїсах... і ось золотий по них пісок сиплетця по дереву нижче, усе нижче, нижче.... Усе стихло.... чогось жде!... Стало винирять іззá землї.... що? І сьвіт, і огонь, і краса, і вже і на крайок його не можна зирнути оком, — що-ж буде, як усе явитця миру? І золоті проміні від його обсипали всю землю і самй небеса стали ніби ще краще. Усе мовчить, жадає, щоб швидче явилась у повнотї краса миру!... Іде.... викотилось зовсім.... озирнуло землю і неначе повелївало: „Хвалїте Господа, що создав і мене, і вас; і кожний день посилає мене давать усьому миру сьвіт, і всякому диханію жизнь.

(Раз якось ходила Маруся з подругою Оленою до міста і в дорозї здибала Василя. Коли всї троє вертали з міста, нагадала собі Олена, що забула зайти до шевця по чоботи. Вернула отже до міста, а тимчасом Василь з Марусею посїдали на горбочку, дожидаючи Олени. Тодї Василь і Маруся висловили перед собою взаїмну любов. Раз якось Наум Дрот, вертаючи од вітрака,

зломив вісь і неміг дати ради, щоб дотягнути до дому. Надіймо на те Василь, поміг старому, провів до двора, а Наум запросив єго у хату. З того часу був Василь частим гостем у Наума).

Частина III.

От дождáлись і Петрá, розговілись.[63])

На сáмого полý-Петрá,[64]) так ужé перед вéчером убігла Нáстя в хáту, аж задúхалась, та й кричúть: „Наýме, Наýме либóнь старостú ідуть“.

„До кóго?“

„Та до нас, до нас! от ужé в дворі. Сідáй швúдче на лáву; а ти, Марýсю, біжú хýтко в кімнáту та вбірáй ся“.

Марýся, скóро почýла про старостів, то що булó в рукáх усé попускáла, і не стя́митця, що й робúти, тільки дúвитця на мáтір, а очúці як жар, так і горя́ть; а самá булá румя́на а то почервоніла як калúна. От мáти мерщій пхнýла її в кімнáту і стáла її вбірáти в новý плáхту і все, що трéба по дівчáчи. Затúм ось стýкнуло під дверúма пáлицею трéйчи.

Наýм хýтко достáв новý свúту, новúй пóяс, одягáєтця підперізуєтця, а сам трýситця, ненáче з переля́ку, і кáже собі нúщечком: „Гóсподи милосéрдний! дай моїй дóчечці дóброго чоловіка! не за мої гріхú, а за її дóбрість пошлú їй щáстє“.

От ужé стýкнули і в дрýге теж трéйчи пáлицею. Наýм одя́гшись зовсім, ізмів із скáтерті, що на столї, і посýнувши хліб, що завсегдá лежúть на столї, в покýтю (а за тим Нáстя засьвітúла сьвічечку перед богáми),[65]) сів на лáвку кінéць столá і дожидáєтця. Аж ось стýкнули під дверúми і в трéйте теж трéйчи.

Тогдї Наýм перехрестúвсь і кáже до них: „Колú дóбрі люди та з дóбрим слóвом, то прóсимо до госпóди. Нáсте: ідú-ж сідáй і ти“.

„От Нáстя, за тим, упóравши Марýсю, вúйшла і, перехрестúвшись трéйчи, сіла коло Наýма. За Наýмовим слóвом ввійшлú в хáту двóє старостів, люди хорóші, міщáни у сúніх жупанáх, аглицькоі каламáйки поясáми попідперізувані, з паличкáми, і в стáршого стáрости хліб сьвятúй у рукáх. За нúми ввійшóв Васúль... крий Мáти Бóжа! ні живúй, ні мертвúй; білий, як стінá. Ввійшóвши в хáту, старостú помолúлись Бóгу сьвятóму і поклонúлись хазя́їну і хазя́йці.

Зáраз Наýм (хоть і знав їх дýже дóбре, а тілько для забну) питáє: „Щó ви за люди і відкілý, і чогó вас Бог риніє?“

Стáрший стáроста і кáже: „Пéрше всьóго дозвóльте вам оклонйтись і дóбрим слóвом прислужйтись. Не позгнущáйтесь ислухать нас, і колй бýде тéє, то ми онéє; колй-ж нáше лóво бýде не в лáд, то ми пійдéмо назáд. А що ми люди чéиії і без худóї наýки, то вам хліб сьвятйй у рýки“.

Наýм, узявши хліб, поцілувáв і, положйвши на стіл край вóго хліба, кáже: „Хліб, сьвятйй приймáємо, а вас послухáмо. Сідáйте, люди дóбрі! до чóго ще дійдетця, а ви своїх ніг е турбýйте, мóже й так здáлека йшли. А з якóго цáрства якóго госудáрства?“

Стáрший стáроста й кáже: „Ми люди німéцькі, а йдемó землї турéцької. Ми собі ловці, удáлії молодцї. Раз дóма, нáшій землї, вйпала порóша.[66]) Я й кажý товáришу: „Чогó нам дивйтись на такý шквйрю?[67]), ходім шукáть усякого ьвірю — і пійшлй. Їздили, слідйли, і нічóго не получйли. Назýстріч нам якраз їде на воронóму кóню отсéй князь. (А Васйль устáв, та й клáняєтця; бо се про йóго говорйли). От пóслї зустрéчі, він і говóрить нам такії рéчі: „Ей ви, ловцї, дóбрі молодцї! услужіте минї слýжбу, покажіте дрýжбу. Ось якраз попáлась минї ласйця, абó кунйця, а трохá чи не крáсна дівйця. Їсти-пити не бажáю, достáти її бажáю. Поможіте, піймáйте; чогó душá захóче, усьогó від мéне бажáйте. Дéсять городів вам дам і скйрду хлїба. От ловцям-молодцям тогó й трéба. Пійшлй ми по слідáм, по всім городáм. Перш слід пійшóв у Німéччину а дáлї в Турéччину; хóдимо, шукáємо, а її не піймáємо. Усї цáрства-госудáрства пройщлй, а її не знайшлй. От і кáжемо князю: „Не тілько зьвірá в пóлї, що кунйця: пошукáємо деинде, знайдетця й крáсная „дівйця“. Так наш князь затявсь, при своїй дýмцї зостáвсь. „Скілько“, кáже, „по сьвіту ні гулýв, у якйх цáрствах-госудáрствах ні бувáв, а такóї кунйцї, нíби крáсної дівйцї не видáв“. От ми все по слідý йшлй, та і в селó — як зовéтця, не знáємо — прийшлй. Тут ізнóв пáла порóша. Ми лóвцї-молодцї давáй слідйть; сьогóднї рáно встáли і зáраз на слід напáли. Пійшóв наш зьвір, та до вас у двір, і з дворá до хáти; тепéр бажáємо йогó піймáти. Пéвно вже нáша кунйця — у вас у хáтї крáсна дівйця. Нáшому слóву кінéць, а ви зрóбіте нáшому

ділу вінéць. Віддáйте нáшому князю куницю, вáшу крáсну дівицю. Чи віддастé, чи нехáй підростé?"

Пóки стáроста се закóнне слóво казáв, Марýся у кімнáті все поклóни била, щоб бáтько оддáв її за Василя; а він, сидючи на лáвці, скрізь двéрі дивитця на нéї та тож, то здихне, то з нéю переглянетця. Як-же все стáроста розказáв і прийшлóсь бáтькові одвітне слóво казáти, вонá так і припáла до дверий і слýхає.

От Наýм усé, насýпившись, слýхав; помовчáв а дáлї й кáже: „Не вмію я до прикладу у сьóму дїлї сказáти. Спасибі вам за вáшу прáцю. Ідетé ви з далéкої дорóги, то мóже-б випили по чáрці?[68])

Марýся як се почýла, та в гóлос: Нáстя аж об поли рукáми вдарила та й крикнула: „Ох минї лихо! А чомý-ж се так?" А Васúль так об зéмлю й кинув ся, та аж приліз навкóлїшках до Наýмових ніг, та цїлýє їх, та гірко плáче і прóсить: „Бýдьте минї бáтеньком рідненьким! не гнущáйтесь[69]) бідним сиротóю! Зá що в мéне дýшу віднимáєте! Не можý без вáшої Марýсї жити!... Бýду вам за батракá вічно служити; бýду всяку вáшу вóлю сповняти.... Що хóчте, те й робіть зо мнóю! дáйте сиротї ще на сьвітї пожити!"

Тут і Марýся, забýвши, що їй гóже і що нї, вибігла тож собі і впáла до ніг отцéвських і прóсить, і плáче, то кинетця до мáтері і рýки їх цїлýє, і приговóрює: Тáточку, голýбчику, сокóлику, лебéдику! Мáтїнко моя рідне́сенька! ýтїнко[70]) моя, перепілочко, голýбочко! не погубляйте свогó дитяти; дáйте минї біднéнькій іщé на сьвітї пожити! не розлучáйте менé з моїм Васúлечком! Не держіть менé як дочкý, нехáй я бýду вам замість наймички: усяку робóту, що скáжете, бýду робити, і не óхну. Не давáйте минї ніякої худóбоньки: бýду самá на сéбе заробляти, бýду вас доглядáти і шановáти, аж пóки жива. Хоть один годóчок дáйте минї з Васúлечком прожити".

Оттáк і Марýся і Вáсиль одéн перед однúм усé просили своїх старих, та так жáлібно, що старостú обидва повставáли і знай полáми сльóзи втирáють. Дáлї стáрший стáроста не витерпів і кáже: „Ох, панóве сватóве! не слїд минї, бýвши у сьомý вáжному чину, лишнє слóво говорити. Моє дїло такé, сказáв, що закóн велить, та й жди одвіту; що почýєш, з тим і назáд іди. Скáзано дать нам по чáрцї, так ужé тут нїчого

доброго ждати. Тілько, бачивши їх сльози і убивство, якось моторочно й нам не сказати чого-небудь. А що бак Олексієвичу? нігде дітись: благослови діток: нехай Маруся нас повяже“.

Наум тілько покрутнув головою, обтер слізку рукавом, та й знов понурив голову і мовчить.

Староста каже: „Може се стара мати все вередує?“

„О, батечки мої!“ зараз каже стара Настя, „чи я-ж би не хотіла щастя своїй дитині? Та де-ж нам луччого од Василя шукати? Він дитина розумна, покірна; усяк би нам позавидовав. Так хиба-ж я не жона свойму мужу, щоб не мала його слухати? У нас іде по-Божому та по старосьвітськи: він мині закон, а не я йому. А чому він не віддає, я не знаю; він Василя завсегда любив. Кажи бо, Науме, що се ти робиш?“

Тут знов приступили і діти плачучи, і стара Настя голосячи, і старости кланяючись, та знай просять Наума.

Мовчав він, мовчав, тілько знай сльози ковтає,[71]) далї встав, здихнув жалібно, перехрестивсь перед Господом милосердним та й каже: „Одна в мене на сьвіті радість, моя Марусенька; що Божий день, молюсь, щоб вона була щаслива: так якже, молившись об одному, буду сам робити друге; молившись об її щастї, сам буду її топити? Прощайте, панове сватове! Коли хочете, то справдї випийте по чарці, коли-ж нї, то не здивуйте; дайте й мині впокій, бо... ох, не хотїлось було сього казати, та ви мене розжалобили!... бо мині дуже жалко, що мушу втеряти Василя, та нігде дітись. Прощайте, люди добрі! ідїть собі, не здивуйте“.

Тут ізнов усї приступили до його, що коли, кажуть, любиш Василя, так чом не оддаєш за його Марусї? Маруся-ж так і повисла йому на шию і обмиває його слізонькями а Василь тож припав навколїшки та гірко плаче, та знай просить.

„Еге, чому не віддаю! сказав Наум здихнувши; „бо жаль своєї дитини. Не той час; при такому великому дїлї, як сватанне, не можна всього говорити. Прийди, Василю, завтра, та сам, без людий; от тут я тобі все розкажу. Більш нічого й говорити: прощайте; от вам ваш і хлїб сьвятий“.

Чи хотїли, чи не хотїли старости́, узя́вши хлїб наза́д, пійшли́ з ха́ти з Василе́м, або́ так сказа́ти, що повели́ його́, бо він сам не зду́жав і йти.

(Після відходу старостів і Василя розказує Маруся батькови і матері, як пізнала Василя. Другого дня оповів Наум Василеви, що не може віддати за него Марусї, поки не дасть за себе до війска наємщика. Василь вибирає ся в сьвіт на заробітки, щоби за свої гроші поставити наємщика На самі проводи розпрощав ся Василь з Марусею і з старими. Маруся проманчила в журбою до Спасівки. Після Спаса, збираючи у лїсї губи, простудила ся наслїдком зливи і холодного вітру. Хоч родителї щиро еї ратували, не помогло нїчого. Маруся умерла).

Частина IV.

Став Нау́м над не́ю, помоли́всь, зложи́в ру́ки на хрест, та й став приговбрювати: „До́ненько моя́ ми́лая! Мару́сенько моя́ незабу́тная! Що-ж ти не глянеш каре́нькими своїми оченя́тами на свого́ ба́тенька рідного! Що-ж не ки́нессся, ру́ченьками обня́ти його́?... Що не прогово́риш до його́ нї сло́вечка?... Ти-ж мене́ так завсегда́ зострїча́ла.... а тепе́р.... закри́ла свої о́ченьки, по́ки у́зриш Го́спода на стра́шному су́дї; зложи́ла ру́ченьки, по́ки з сїм хресто́м, що тепе́р держи́ш, ви́йдеш із домови́ни на зу́стріч Йому́!... скріпи́ла уста́, по́ки з а́нгелами не ста́неш хвали́ти Його́! На кого́-ж ти нас поки́нула?... Узяла́ на́ші ра́доші з собо́ю; хто нас бу́де весели́ти тако́ю до́брістю, як ти?... Хто нас, сиріт, на ста́рості бу́де жа́ловати!... Хто нас, як били́ночок у по́лї, бу́де догляда́ти?... Хто зопи́нить на́ші горю́чії сльо́зи? Хто обітре́ нам сма́жнії уста́?... Хто у бо́лїсті промо́чить нам запе́кший язи́к?... Не повесели́ла ти нас, живучи́ з своїм Василе́м! Не пора́довала нас своїм весі́ллечком!... Зате́ подру́женьки убра́ли твою́ ру́сую ко́су, як до вінця́: скіндя́чечки поло́жені.... квіточка́ми заквї́ччані.... і з пра́вого бо́ку тож квітка; неха́й лю́ди ба́чать, що ти була́ дївою на землї, дївою йдеш і на то́й сьвіт".

Яки́й зібра́всь наро́д — а вже таки́ повнїсінька була́ ха́та і в вікно́ бага́то диви́ло ся — так усї на взрид[72]) і пла́чуть!... Та й як мо́жно було́ уте́рпіти, ди́влячись на чоловіка, що зовсїм у ста́рості, си́вого як лунь,[73]) немощно́го — стоїть над своє́ю дити́ною, що одни́м одна́ й була́ йому́ на сьвітї, і ту пережи́в, на самім цьвіту хова́є, а сам остає́тця на сьвітї із

:áрістю, з недугами, з гóрем, одéн собі з старóю до якóго ‍асу! Якá вже їх жизнь бýде?... Та що й казáти! Та ще-ж кá й дитúна! Колú-б ужé якá-небýдь, так собі, так би і сюдú тудú; а тож дівка, не тó що на все селó, та вряд чи де й лизько такá булá: богобоязлúва, богомільна, до всякого діла евсипýща, слухняна, покірна, звичáйна, тúха, розýмна, і що же хорóша, та вже нічого й говорúти! І щó-то: хто й знав , хто й не знав, то всяк любúв і поважáв, і як почýли, що онá вмéрла, то всі-ж то й старі, й молоді, та й малá дитúна, сі за нéю жалковáли і збігáли ся дивúтись на нéї і по нїй курúтись.

Об старій Нáсті ужé нічого й говорúти: не здýжала не б що порядку давáти, та й з місця не вставáла; усé сиділа ілá покійниці, і вже не плáкала, бо й сльоз не стáло, а тілько яжко здихáла і ні пів слóва не здýжала голóсячи приговóювати.

Послýхавши Псалтиря, що дяк усé читав, Наýм сїв біля своєї старóї та й кáже; „Що, старá! Упрáвились ми з тобóю? Збірáлись весілле грáти, аж ось пóхорони! Ох-ох-ох! Хвалú, Насте, Бóга!“

„Се нам за гріхú нáші, Наýме, Бог наказáніє послáв!“ сказáла йомý Нáстя.

„За гріхú! сказáв подýмавши Наýм. Чи є такá кáра, щоб нéю удовлúти за нáші гріхú?... Що день, що час, ми тяжко согрішáєм перед Гóсподом нáшим; так чогó-ж ми достóйні?... Як би Отéць наш небéсний робúв з нáми не по молосéрдію, а по прáвді Своїй сьвятій, так ми-б і давнó недостóйні і на сьвіт дивúтись. Міри немá Єгó дóбрості!“

„На що-ж він узяв у нас однý нáшу рáдість? Що ми тепéр бýдемо?“

„Нá що взяв? кáже Наýм „Щоб дитúна дóбрая, за дóбрість і Ємý мúлая, пожúвши в сьомý злóму сьвітї та бáчачи других, не пійшлá у слїд за тимú, що не по Єгó вóлї рóблять, щоб не стáла й вонá такá, котóрих Він не лю́бить. А за лихé і злéє дитя Бог карáє отця і мáтїр, так би ми булú-б і за нéї у одвітї; а тепéр, колú дитя нáше булó дóбре, то через нéї і нам що-нéбудь Бог з гріхів простúть“.

„На кóго-ж ми тепер остаємóсь? і хто нас у стáрості та в нéмощах догляне?“ питáла ще такú Нáстя.

„І я те-ж ду́мав з пе́ршого ча́су“, ка́же Нау́м, „а да́лі, по моїй моли́тві, Бог таки́й мині ро́зум дав: не було́ в нас дити́ни, самі по собі жили́, бу́дем і без не́ї. Ти ска́жеш: тогді були́ молоді та здоро́ві, а тепе́р старі, не зду́жаємо роби́ти на се́бе? — На́сте, На́сте! І в молодії літа́, не самі по собі ми і жи́ли, і роби́ли, і пропита́ли ся. Бог нам помага́в; Він же нам і тепе́р не дасть пропа́сти. Проживемо́ ще, поте́рпимо ще за гріхи́ на́ші на сім сьвіті, по Єго́ во́ленції при́йде і на́ша годи́на. Ти мині закри́єш о́чі, а тебе́.... тогді кру́глу сироту́, у біді, ще й лу́чче не поки́не Той, що й мале́ньку кома́шечку догляда́є, та й збере́ нас до ку́пи, і на́ша Мару́ся нас там зостріне. Коли́ж не́будь при́йде сей час; не сто літ бу́демо тут бідствовати.... та хоть би й сто літ, хоть би й більш, і хоть би ще гіршу біду́ нам Бог посла́в — коли́ є ще яка́ гірша сії́ — так чи мо́же-ж то ізрівня́тись против то́го, що нам бу́де у Господа милосе́рдного, і де тепе́р на́ша Мару́ся? Го́ді-ж, го́ді, не пла́ч та дава́й поря́док. Живи́й живе́ гада́є, так і ми; тре́ба все пола́годити, як звича́йно і як тілько мо́жемо що зроби́ти і за ду́шу, і за сла́ву на́шої Мару́сї“.

Ста́ло на́д ве́чір. Під комо́рою знако́мий Нау́мові маля́р малю́є труну́ — та що за сла́вна була́! Дубо́ві до́шки, та товсті, та сухі як залізо, та й зро́блена чи́сто, як столя́рна; бо й те́слї, що її роби́ли, жалку́ючи об Мару́сї і лю́блячи Нау́ма, од щи́рого се́рця і роби́ли. А як ще маля́р ви́чернив її, та на кри́ші змальова́в хрест сьвяти́й, та круго́м написа́в слова́ усякими кра́сками, у голова́х намальова́в а́нгела Бо́жого, а в но́гах списа́в патре́т із сме́рти, з кістка́ми, та так жи́во, що як настоя́ща смерть, — так така́ домови́на, що хоть би і вся́кому до́брому чолові́кові, таку́ Бог привів! У ха́ті і в кімна́ті жінки по́рались, то дїжу́ наставля́ли, то муку́ сі́яли, то ло́кшину [73]) криши́ли, то пти́цю па́трали; а наро́д то ко́ло ме́ртвої, то ко́ло відчи́неного вікна́, що над не́ю, диви́ли ся; а обо́є старі із журби́ так уже́ стяглі́ ся, що аж злягли́.... як ра́зом — крик! Хтось ду́же застогна́в, аж закрича́в.... наро́д за вікно́м, тож кри́кнув: „Васи́ль, Васи́ль!“ і розступи́вся. Нау́м, почу́вши се́є, ско́чив — зирк у вікно́... лежи́ть бідний Васи́ль ко́ло вікна́ мов ме́ртвий зовсім!...

Са́ме тогді, як дзвони́ли по Мару́синій душі, їхав ми́мо це́ркви серде́га Васи́ль і поспіша́в я́ко мо́га до хазя́їна з ра́достю, бо все́ зроби́в як тілько лу́чче мо́жна було́, і віз йому́

великі бариші. Як іде, і чує, що дзвонять; здригнув дуже, неначе йому хто снігу за спину насипав, і на душу така журба пала, що й сам не знає, що він таке став. Перехрестивсь і сказав: „Дай Боже царство небесне, вічний покой померпюму!" а сам по конях погнав, щоб швидче одчот оддать хазяїну, та й до Марусі, і щоб уже з нею не розлучатись, аж до весілля.

Так от яке весілле знайшов Василь! А як побачив свою Марусю, замість щоб на посаді сидіть, лежить на лаві під церковним сукном: хоть і убрана і заквіччана, та не до вінця з ним, а в яму від його йти! Як се побачив, закричав жалібно, застогнав, поблїд як смерть, та тут же і впав, мов неживий!...

На силу та на перевелику силу, його відволодали.[74]) Вже й водою обливали і трусили.... аж ось зирнув, повів кругом очима та й сказав тихесенько: „Марусю.... де моя Маруся?"

„І вже, сину, Маруся ні твоя, ні наша, Божа!" став йому Наум казати: „Покинула нас!" Василь сидить як окамянілий і не бачить, і не чує нічого. От Наум подумав, бачить, що треба його розжалобити, щоб тілько він заплакав, то йому і легше буде; от і став до його говорити... Та вже-ж як то жалібно говорив, що й подумати так не можна, як-то він йому усе розказовав: як його Маруся любила, як за ним убивалась, як занедужала, і вміраючи що йому наказовала.... Василь, сее слухавши, як заплаче.... заридає — як кинетця до неї.... припав, цїловав їй руки.... і не вимовить нічого, тілько: „Марусю.... моя Марусенько!" То покине її, плаче та вбиваєтця, та знов до неї... А народ такий увесь, та що-то, і малі діти так і голосять, дивлячись на його і на старих, що обплакують і його, неначе мертвого.

Оттак було усе до вечора, народ помаленьку розійшовсь; і вже в ночі, Наум, знемігшись зовсїм, трошки задрімав. Прокинувсь, дивитця, що Василь і не думає одійти од умершої; стоїть коло неї на вколїшках, та знай руки їй цїлує та щось і приговорює з гіркими сльозами. От Наум йому й каже: „Василю: зберись із силою. Бачиш і я, уже мині більш її жалко, та й я такий трохи задрімав, щоб хоть трохи голові легше було".

„Вам її більш жаль?“ каже Василь „та як се можна й подумати? Я її любив у сто раз більш ніж ви!“

„Вже сього не можна розібрати: ти кажеш, що ти більш, а я знаю, що я їй отець, стар чоловік, і вже в мене дочки не буде: а ти собі. як захочеш, дівку й завтра знайдеш“.

„Тату, тату! жалібно сказав Василь, „і вам не гріх так говорити.... і у яку пору і у якому місті?“ Далї подививсь на його з грозою і з підлобя, та й став, неначе не в своєму умі, сам собі розговорювати: „Їх правда.... скоро посватаюсь.... та й оженюсь... зійдетесь на весілле.... та не зовіть пан-отця.... а може.... а. може.... Дарма....“

Слухавши такії его речи, Наум дуже злякавсь, бо думав, чи нема в його помислу, щоб — нехай Бог боронить — самому собі смерть заподіять, став його розважати і розказовати, який се смертельний гріх, щоб против Божої волї смерти шукати, і що такая душа непрощена од Бога у віки вічнії; далї став його навчати, щоб моливсь Богу і щоб положивсь на милость Єго....І багато де-чого йому доброго говорив, бо був дуже розумний, хоть і письма не вчив ся, а у бесїдї, частїсінько і пан-отець не знав що против його говорити, а дяк, так і не схвачував ся за ним.

Василь на всї його речи, стояв мовчки, часом усьміхнетця, то насупитця, то заборможе: „Молитьця? — молітесь ви!“ А сам, видно, своє думав. Наум же, говоривши йому довго, подумав: „Що йому тепер толковати? Він і себе не тямить. Нехай на слободї приймусь за його і розтолкую йому, щоб часом його душа не пропала“.

Як обвиднїло трохи на дворі, зараз зібрали ся нужні люди в двір до Наума; розложили середу двора огонь; жінки стали поратись: поприставляли казанки та горшки, і варють борщі, локшину, квасок, печене кришать шматками, а там кутю у миски покладають, та ситою розводять, ложки перемивають, миски лагодять, дошки кладуть — і все готують як треба, щоб і людям пообідати, і старців Божих нагодовати.

Став день. Задзвонили у старший дзвін повагом, звичайно як на збір. Господи! як повалить народ — так видимо-невидимо! Що свої селяни, а то і з города понаходило і понаїзджало; та були таки й пани, щоб подивитись, як-що по старовинї, що вже тепер виводитця з моди, будуть дівку ховати.

Як передзвонили на збір, ось і несуть од церкви сьвятий хрест і корогви, за ними мари: а там ідуть аж три сьвященики і четвертий дякон та все в чорних ризах; а дяків так десятків зо два. А за народом так на силу протовпились до хати.

Наум, бачивши, що вже все готове, став одбірати людий кого дружком,[75]) кого у піддружки, кого у старости; жінок у свашки,[76]) і все по двоє; дівчинку взяв у сьвітилки,[77]) парубків аж дванадцять у бояри,[78]) а молодого не треба було вибірати, бо Василь, її посватаний жених, був тут.

От як одібрав усіх, та й став їм клянятись і просити: „Люди добрі, сусіди любезнії, панове старики, жіночки-паньматки, і ви парубоцтво чесне, і ти дівча молоденьке! не зогнущайтесь послухати мене старого, батька нещастного! (а сам так і ридає). Не привів мене Бог — воля Єго сьвята! — заміж дочки оддати, із вами, приятелями, хліба-соли розділити і повеселитись, а сподобив мене грішного, оддати Єму одну-однісіньку, чисту і непорочну, як голуба білого. Збіраюсь тепер поховати її дівованнечко, як закон велить і як її слава заслужила. Потрудітесь пійти за нею у почоті, проведіте її дівовання на вічную жизнь, не в нову хату, і не до милого мужа, а в сиру землю і у темну домовину! Потіште своїм послухняньством і мене старого, батька скорбящого, що свою утробу....“ Та хотів поклонитись, та аж упав до землї, і гірко-гірко заплакав, а ввесь народ за ним.

Далї, уставши, і віддохнувши, каже: „А де стара мати? Нехай роздає подарки сватам та поїзд знаряжає“. От покликали Настю, а замість її поставили другу жінку, щоб голосила над покійною та приговорювала, до якого часу треба.

Не сама вийшла Настя, а вивели її до почоту,[79]) бо вже зовсїм нездужала. За нею винесли хлопцї скриню з подарками і одчинили. От Настя зараз поклйкала до себе дївчат та й каже: „Не порадовалась моя душа, щоб побачити, як моя мила Марусенька, по уловьцї ходячи, та збірала-б вас у дружечки на радість свою, а привів мене Господь самій, у старості, гіркими слїзоньками обливаючись, просити, що-б ви провели її дівованнечко до темної ями. Не довелось минї чути ваших весїльних пісеньок до моєї Марусї, а замість того, побачу ваші слїзоньки, що зо мною проливати-мете, як засьпівають їй вічную память. Не погнївайтесь, що замість весїльних медяничків, або коровайних шишечок, дає вам мати не-

щáсная, гіркáя, дає воскóві сьвічечкú. Засьвітіте їх, проведіть мою Марýсеньку і відайте: як горять сьвічечкú, так горить моє сéрденько од журбú велúкої, ховáючи однúм-однý дóчечку, утїху мою.... а самá остаюсь при стáрості, як билúночка в пóлї, і слїзонькáми умивáючись". Тут їм і роздавáла грúвенні[80]) сьвічечкú і все з зелéного вóску.

Дáлї достáла то й рушнúк, широкий і дóвгий, та що-то вже гáрно вúшитий був! і що мав ся підіслáтись при вінцї під нóги молодúм, та й повязáла на хрест сьвятúй, велúкий, що попéреду нóсять.

А там поперевязовала дружкá і піддрýжого раз рушникáми дóвгими-дóвгими, з плечá аж до долївки, та все повишúвовані зáполоччю орлáми та квіточкáми; а дáлї й по дрýгому нáвхрест білого полотнá дóвгі, так що аршúн по чотúрі і все пообшúвані зáснівками.[81]) Такими-ж рушникáми поперевязовали і свашóк та ще їм і по квітцї приколóли до очíпків. Стáрост теж поперевязовали по одномý рушникý; по одномý, та хорóшому. Сьвітúлочцї зробúли меч,[82]) як такú вóдитця на весїллї: навязáли ласкáвців,[83]) чорнобрúвців,[84]) васúльків[85]) і позолóченої шумúхою[86]) калúни і сьвічечку ярого вóску засьвітúли; і меч обвязáли, і сьвітúлочку перевязáли рушникáми тож гáрними і все вишúваними.... Боярам понашивáли на шапкú шовкóві квіткú і прáві рýки поперевязовали платкáми, усé бумáжними,[87]) крáсними як одéн, і такúми, що по три кóпи[88]) жóден[89]). Ту хýстку, тож бумáжну, що мáло ся молодúм рýки під вінцéм звязáти, ту подалú на срібний хрест, що сьвящéник у рукáх несé; а такú окрóме кóжному сьвящéникові і дякону на сьвічечку подалú платкú бумáжні, сúнї, і усякому дякý далú по хýсточцї. Килим велúкий та хорóший положúли на крúшу у трýнї, а коц вáжний, з розвóдами,[90]) і по серéдинї велúкий орéл, так той послáли на мáри під трунý: і щоб усé те пійшлó на цéрков Бóжу за дýшу помéршої.

Дáлї Нáстя стáла роздавáти із скрúнї усé добрó, яке булó; що дївóче, чи плáхточку, чи запáсочку, чи сорóчечку, чи хýсточку, чи щонéбудь, роздавáла убóгим дївчáтам та сúротам, що нї бáтька, нї мáтері і що їм нїгде взяти; а жінóче, то серпáнки, то очіпочки білéнькі, то платкú на гóлову, що булó налáгожено її дóнечцї, такúм же жіночкáм та удóвам, усé вбóгим. Так що, яка-то велúка скрúня булá повнїсїнька, а тут тобі хоть би щó остáлось, усé пороздавáла і скрúню оддáла

на цéркву Бóжу; і подушки́, і ря́дна, усé позбува́ла за ца́рство небéсне Мару́сї і за ду́шу свою́ і Нау́мову: а да́лї й ка́же, перехрести́вшись: „Сла́ва тобі Гóсподи, що булó що розда́ти за ду́шу моє́ї ми́лої Мару́сеньки і обдїли́ти дóбрих людий. На що минї тéє прида́не її, колú я і її рішилась!...“ А, перепла́кавши, й ка́же: „Де-ж наш ще молодий?“

От йогó і привели́ до нéї. Обняла́ вона́ йогó міцно, цїлу́є, пла́че і приговóрює: „Зятечку мій ми́лий!... си́ночку мій коха́ний!... як пóрох у óці, так ти минї зоста́в ся! Отже твоя́ ху́сточка сва́таная! Мару́ся без тéбе усé її біля́ сéрця носи́ла, а, вміра́ючи, заповіда́ла, причепи́ти її тобі, як бу́дуть її хова́ти... Не забува́й моє́ї Мару́сї і як вона́ тебé вірно до смéрти люби́ла!... Не забува́й на́шої з ба́тьком ста́рости!... Не поки́нь нас.... приглянь нас у нéмощах!... Нікóму-ж нам бу́де й очий закри́ти і помяну́ти нас!...“

Васи́ль, блїдний-блїдний, як та́я настоя́ща смерть, волóссє йому́ розкудóвчене, óчи мов у мéртвого; ди́влятця і не ба́чать нїчóго, ру́ки нена́че су́дороги[91]) покóрчили, а сам як лист тру́ситця; і не счу́в ся, як ту́ю ху́стку йому́ почепи́ли за пóяс, наси́лу промови́в до На́стї: „Ма́тїнко рідне́нька!...“ Та більш нїчóго не зміг і сказа́ти. От, причепи́вши ху́стку, На́стя перехрести́ла йогó та й ка́же: „Бог тебé, мій си́ночку, сирітонько, удовéць без вінця́, благослови́ть, і Ма́тїр Єгó Бóжа на все дóбреє, тілько не покида́й нас!...“ Сказа́вши сéє, пійшла́ голоси́ти над дочкóю.

От, як зовсїм упра́вились, сьвящéники почали́ пра́вити, що трéба, покропи́ли домови́ну сьвятóю водóю, боя́ри положи́ли Мару́сю у труну́, а дружечки́ попра́вили на її коси та цьвітóчки і на гóлову положи́ли ще вінóчок (бо ще не була́ вінчана), що самі звяза́ли, то з жóвтих гвóздиків, та з ромéну,[92]) та з уся́ких квіточóк.

Сердéшний Нау́м, лéдве нóги переставля́є, а ще таки́ хотїв закóн іспóвнити, підійшóв до труни́, перехрести́в Мару́сю і ка́же: „Поздоровля́ю тебé, Мару́сенько, на новосїллї.... Бог посла́в тобі сей дім і почива́й у йому́, неха́й нї одéн злий чоловік не повору́шить твоїх кісточóк нї рука́ми, нї язикóм; щоб так ти́хо, як тепéр лежи́ш, пролéжала до страшнóго су́ду і з ра́достю уста́ла з сїм сьвяти́м хрестóм“.

Післ́я сьóго боя́ри й понесли́ з ха́ти труну́, а Нау́м таки́ ще у слїд, хоть гірко пла́че, а ще таки́ посилкова́в ся ска-

зáти; „Прощáй, Марýсю, з могó дóму! недóвго ти в мéне гостьовáла, та з тобóю завсегдá рáдість булá... Ти не вéрнесся во віки, і я рáдости не мáти-му тож во віки!“

От і понеслú: поперéд усьóго хрест сьвятий з корогвáми, дáлі крúша з мар сукнóм мéртвим покрúта,[23]) неслú чотúрі хлóпчики як áнголи. За тим крúша з труни кúлимом вкрúта, а несýть її чотúри боярини; за нúми сьвящéники з сьвічкáми і дякон з кадилом, а там дякú, — та так прехóроше та жáлібно сьпівáють, що хоть не хóчеш, так заплáчеш. От тут пійшлú дружечкú по пáрці, усі у свúтах і тілько самі чóрні лéнти, поклáдені на головáх, без усякого нарáду і у кóжної в рукáх зелéна сьвічечка палáє. За дружечкáми йшлá самá собі сьвітилочка з мечéм; за нéю свашкú, дáлї дружкó і піддрýжий, а за нúми вже неслú трунý на мáрах боярн; а Васúль, як молодий, ішóв з прáвого бóку; на превелúку сúлу йде і ненáче й не він: нї до чóго йомý діла немá, що йомý скáжуть, те й рóбить, й тудú йде і очúй не зведé з своєї Марýсї.... А вонá, моя сердéшна, лежить, моя голýбочка, тим серпáнком, що мáв ся їй на весіллї покривáти, покрúта вся, тілько вид не закрúтий, і здаєтця, що вонá, лéжучи, звúсока усюди поглядáє, та ще, як вонá хороше вмірáла, то так і усьмішечка у нéї на видý остáлась, і вонá нібн усьміхáєтця і потїшáєтця, що її так хóроше ховáють.

Васúль би то, мóже-б і не зійшóв би з місця, бо в йогó й пáмяти не булó, так йогó велú два старостú у рушникáх під рýки.

За домовúною йшли, абó велú сусїди й приятелї Наýма і Нáстю, що так і розливáютця, як тáя річка. А дзвóни — так Гóсподи! не перестають і все дзвóнять. А нарóду, нарóду! і за домовúною, і побіля домовúни, і по ýлицї спéреду, і по ворóтах і по тинáх.... щó-то сказáть не мóжна, скілько їх там булó.

Пóки донеслú до цéркви, то аж дванáдцять разів становúлись читáти Євáнгеліє і всякий раз підстилáли бумáжний платóк. Якúй сьвящéник прочитáє, томý і платóк.

Одслужúвши в цéркві слýжбу Бóжу і пóхорони, як слідує, понеслú тим же чúном і на клáдвище. Як стáли опускáти трунý у яму, то од Нáстї подалú двáдцять аршúнів нерозрізаних рушникíв та на них і впустúли домовúну.... І щó-то! Увéсь нарóд так і голóсить! а Наýм кúнувсь на вколїшки, піднáв рýки до горú та й мóлитця: „Гóсподи прáведний!

юєю волею осиротів я, старець немощний! Тіло моєї дочки віддаю матері нашій, землї; а душу прийми у царство ює.... і не остав мене грішного!“ Далї став читати Отче наш, к поки зовсїм опустили труну і сьвященики молитвою запечали яму. Тут Наум устав, узяв землї у жменю.... трусится сершний, та плаче-плаче! Кинув землю і каже: „Дай нам, эсподи, у одному царстві бути з нею!... Прощай Марусю, останнїй раз! Нехай над тобою земля пером!“ Тож і Настя ак зробила. Як же прийшлось Василеві кидати, схопив землї жменю, як заридає.... затруситця, пальцї йому звело і руки е може розправити, щоб сипнути землю у яму. Трясся, тряс-я, — так і впав нечувственний....

Тут увесь народ, кожний, хоть по жмінцї, кидали землю яму, щоб бути з нею у одному царстві, а далї бояри засиали лопатами і зовсїм докінчали і верх вивели, і у головах оставили хрест високий, та товстий і зеленою краскою обмаьований!...

От і вся Марусї память!...

(Після похорону пропав Василь, і як за ним глядїли і розитували, не найшли єго. Аж на третім роцї дізнали ся, що він Киево-печерскому монастирі. Зібрав ся раз Наум з Настею на рощу до Києва, та вже не застали в живих Василя, що звав ся же о. Венедикт. Гас він там від смерти Марусї, а відтак і сам омер).

II.

ПЕРЕКОТИПОЛЕ.[94])

(В однім селї жили два мужики: Денис Лискотун і Трохим, син бідної вдови Венгерихи. Денис був гарний парубок, проворний, і всї говорили: „Ось росте наш голова!“ Трохим же тяжко білував з жінкою і дїтьми. Мати нераз вказувала єму на Дениса, що заробляв багато гроша і приносив всякого добра до дому, не знаючи, що Денис злодїйским способом богатїв. Раз якось коло Пречистої вибрав ся Трохим в ґуберньский город і став на час ярмарку на службу у якогось купця. На диво стрів ся тут з Денисом, що удавав бідного, щоби взяти більшу плату у купця. Денис змовив ся з циганами, щоби обікрасти купця, та се не вдало ся, бо Трохим запримітив, що Денис не позамикав замків, хоч удавав, що замикав. Трохим остеріг купця і злодіїв зловили в ночи разом з Денисом і заперли в арештї. Як скінчив ся ярмарок, купець нагоро-

див щедро Трохима. Поспішав він донів, щоби бідній сем̈ї принести заробіток, аж ось здоганяє єго Денис, що якось викрутив ся з тюрми).

Так ішли ніч; ранком скілько пройшли, тут сонечко ще не ду́же піднялось, а вже стало дуже пекти, то вони звернули в лісок, тай полягали спочивати. Як піднялось сонечко, що-то вже жарило! Нї вітер не дихне і нїщо не колишетця, так-то що ледве дихати можна. Наші хлопцї хоть і заснули були, так не можна нїяк і влежати! Як припече сонце, так місця не знайдуть. На взліссї[35]) сонце є, жарить; так вони зайдуть у гущину, так там ще й гірш; нї відкіль прохолоди нїякої, тілько що зверху палить і малесенький вітрець не проходить. Знайшли воду, не відіпютця; тяжко вже їм і дихати! Викопають кожен собі ямку; приляже туди, то трохи йому й легше, можна холодом трошки дихнути. Зогріютця й тут, переходять на друге місце, та так знемоглись, що не здужають і поворухнутись. Цїлїсїнький день нї хмариночки-ж то!

Аж ось уже к вечеру, жара затихла трохи, товариші наші піднялись, здихнули свобіднїйш, поїли чого було, і пійшли.

„Як не полїнуємо ся“, каже Трохим, „то сьвітом і дома будемо. Від сього ліску до нашого села тілько двадцять верстов“.

„І велія милость, що будемо“, сказав Денис, „тілько не відступай: ти все пристаєш. Поспішай.“

От як ідуть, і верстов сїм учистили з полудня, — стали показоватись мов стїна чорна; далї од неї стали оддїлятись, мов клубки, густії хмари з золотими, од сонця, кругами. Клубовютця, до купи збіраютця, і стїна все вищенько підбираєтця. Сонечко за тучу сховалось зарання, і птиця стала збіратись і чогось жде на себе. Самчики ззивають самочок і як можна спішать, у кого є діточки, так до них; а котрі собі гулящі, так полетїли ховатись. Де-далї, де-далї, усе стихає, нї травка не колишетця, усе чогось жде великого, страшного! Далї стало й гуготїти, далеко-далеко, мов клекоче море, або гуде великий вітер здалеку, або сила велика людий наїзджає, що ще здалеку земля під кіньми стугонить. Блискавка одна тілько й показуєтця, а сонечко зовсім зайшло: хмари спустились, та і не видко нїчого.

„А що будемо робити?“ став казати Денис, „як ми підемо? Скоро зовсїм буде темно. Страшно без дороги йти“.

„Аж он маячить лісок!“ сказав Трохим: „поспішаймо уди“.

„Де лісок? Я ні його, і нічого не бачу“.

„Он як блисне блискавка, так від дороги на праву руку. Ходім мерщій; усе темнійше становитця“.

Вони поспішають. Піднялась і стіна. Стало зовсім темно. Поки не блисне, то нічогосінько й не бачать перед собою. Стіна густа, чорна страшна надвинула і простяглась од сходу до заходу сонця, і із усіх міст блискавка знай блискає. Грім гуде з переливом, мов де по горам громадне каміння качають і иньше, мов упаде, стукне, та й замовкне.... а тут луна і загрехотить по всьому небу, по всім куткам сієї великої хмари. Замовкне-ж грім, так чути щось гуде і клекоче, бурчить страшнійше самого грому.... А блискавка безперестанно! І як блисне, так послі неї гірш нічого не видно. „А де ти, Трохиме?“ казав, дрижачи, Денис. „Візьми мене за руку та веди: я швидко впаду. Ніг не підволочу!“

„Держись за мене!“ каже Трохим. „Тут уже не далечко. Он, від блискавки видно“.

„Та я бо сієї блискавки боюсь. Ох, коли-б швидче до лісу!... Бач, яка страсть іде! Ось і дощик.... Ой швидче поспішай!“

Зовсім повис єму на руки Денис; і Трохим сам утомивсь, і його волоче; через велнку силу дотащив його під густе дерево, положив, і сам звалив ся....

Тут же і вся туча надвинула якраз на той ліс і всюди небо покрила як саме чорне сукно; хоть скілько хоч дивись, — нічого перед собою не побачив ніяк! Заревла престрашенна бýря, шумить під небесами, носитця по полю, опіраєтця в ліс, преть його, мов з місця хоче його спихнути і зомяти зовсім. Гіляки тріщать, ломлютця, падають.... тут щось страшно загуло, аж сьвітить на ввесь ліс, грім покрило.... і разом геп!... упало аж земля задріжала! А тут грім як загремотить, і знов щось упало, затріщало!... То буря пораєтця, вікові дуби валяє мов пруттє! Якже хлине дощ і вже не йде а ллє. По лісу шумить, з гори біжить річками, клекоче.... і од неї, од бурі, що бушує, і од грому, що так і розриваєтця над головами, шум такий і грохот, що страшно й згадати!... А тут блискавка червоним огнем очи засліпляє.... Іменно преставленіє сьвіту.[26]) Денис ні влежить, ні всидить, і не постоїть на одному

місці. Ходить, перебігає спід одного дерева під друге, руки ломить, сам себе не тямить! „Трохиме, Трохиме! ти спиш, не боїсся нічого!“ так голосно зо страху сказав він.

„Ні, я не сплю, та й не боюсь нічого“.

„Грім убє“.

„Воля Божа! Я се знаю, та хоть і лежу, та молюсь Богу“.

„Хиба-ж він і помилує, як йому молитись?... Ух! як затріщало у лїсї знов!“

„Помилує, тілько покай ся!...“

„Як покаятись такому грішнику? Як мене Бог може простити?“

„А що-ж? Кай ся від щирого серця, твої гріхи не які великі? ти так грішен, як і всяк чоло.... Господи! що се?“ Тут вони впали обидва на вколїшки!...

Огнева стріла прорізала все небо і, як оком моргнути, вдарила в се саме дерево, під котрим попереду стояв Денис і отсе прийшов до Трохима. Дерево превисоченне було, — його так до половини у мілку щепу розбило і всї гілля стерло і змяло, так що й слїду їх не осталось.

На силу підняв ся Денис; а се од них, де вони стояли, теж під деревом, було не більш як сяженів з десяток.

Очуня̂вши трохи, Денис ухопив Трохима за руки і став прохати: „Ходім, ходім відсїля! тут нас Бог побє!“

„Куди-ж ми заховаємось?“ каже йому Трохим: „бач, яке лихо по всьому лїсу? Отто грім запалив дерево: бач горить! Адже й далеко від нас; та й по всьому лїсу така халепа!“

„Ой страшно, страшно! А то хто сидить та дивитця на мене?„

„Бог з тобою! нема нікого! Молись лучче Богу!“

„Мене й Бог не помилує! Ти думаєш — я такий?... Ох, лице запалило!“

„Помилує, молись, кажу, та кай ся!“

„Де вже минї покаятись? Я той, що вас обкрадав. Не було другого злодія в селї.... се моє дїло! Мене підводили другі.... Я обкрадав вас усїх.... передавав Циганам, Москалям.... брав гроші та багатїв.... лавки обікрав.... вивертїв ся! Хотїв і тебе так, як оттого, що сидить і дивитця грізно на мене.“ Так сказав, не тямлячи нічого, Денис, і бючи себе в груди кулаччєм.

Тут разом як осяє їх блискавка, як хрясне грім, мов небо на них упало!... обидва впали нечуственно. Трохим, підплививши водою од дощу, трошки очуствовав ся, бачить — Денис бігає коло його, руки ламає, блїдий як смерть і не тямлючи сам себе, кричить: „Я не тілько злодій, а й душегубець! зарізав нищого.... мав гроший у його знайти.... одежу свою закровавив.... а він онде сварится.... Господи! і Ти мене не помилуєш?“

І став бігати, як не по своєму умі. Споміг ся трошки Трохим, піднявсь на ноги, став його розговорювати, щоб прийшов у чувство.

„Ні, кричить Денис, мині Бог смерть дасть.... мене грім убє.... Я злодій!... я прикидав ся добрим, на других пеню зводив, тебе мав зарізати, щоб ти про лавку в селї не розказав.... тепер кажи! Ось-ось мене Бог убє; розкажи всім, який я“.

„Та Бог з тобою, Денисе, що се ти думаєш? повір не мині, Богу сьвятому, що як я побожив ся, так і не збрешу; буду держатись присяги, і тебе не попрекну нї в чім“.

Тут же Трохим його розважає, а тут грім так і рокотить, а блискавка аж за очи палить! Як стукне, як грякне, як лясне, як затрещать дуби, як запалає де верх дерева якого, як шарахнуть гілля, — тут Денис і стане внї ума, і знов своє розказує, що він душогубець, злодій, прикидавсь добрим і все таке. Далї представляєтця йому старець, що сваритця на його, і він почне розказувати, як убив його і все каже Трохимові: „Усїм, усїм се розкажи: нехай бережутця мене“.

Гремів, торохтїв грім, далї став стихати, бо туча вже перейшла. Затих і дощик; тілько блискавка не давала нічого розглядїти; далї й та все потрошку усе тихше, усе меньше, далї вже блискає тілько далеко. Роздивив ся Трохим, аж уже стало на сьвіт займатись. „Ходїм,“ каже, „Денисе! вже ми недалеко від свого села. Ходїм швидче!“

„Братику, Трохиме!“ каже Денис, не сходячи з місця, „боюсь ворухнутись! Усе мині чуєтця грім, усе мині бачитця той анахтемськнй старець!... Трохиме, голубчику, не розказуй нікому нічого!“

І знов Трохимові треба божитись; сяк-так розговорив його, пійшли.

Що досьвітком, що вже й сонечко зійшло, ідуть і все поспішають. Денис через усю дорогу хоть би пару з уст пустив, усе задумавшись іде, — далї як крикне: „А лучче мене грім убив!“

„Бог зна, що ти споминаєш!“ сказав Трохим і глянув на Дениса, та аж злякав ся: очи як жар горять і сам розлютований мов зьвір який. А все розговорює його: „Будь веселенький, каже, вже тілько пять верстов зосталось; се вже наше поле“.

„Тілько пять верстов.... Тілько не видно, як з ким небудь пострічаєм ся і мене видаси! Пропадай же ти оден!“ Та з тим словом так і повалив Трохима, і насїв його.

„Бог знає.... що ти.... Денисе, робиш!“ сказав стогнучи Трохим під Денисом; далї став проситись: „Пусти мене, братіку, голубчику, соколику! Ей — велике слово, — нікому нічого не скажу! Возьми собі мої всї гроші, що тут зо мною, тілько не губи душі своєї і моєї! Не сироти моїх діточок, не вбивай за живота жінки. На кого моя старенька матїнка зостанетця? Братіком, батьком рідним буду тебе цїлий вік звати!... Не дай минї без покаяния вмерти! Дай же минї хоть часиночку Богу помолитись!...“

„Помолиш ся й на тім сьвітї!“ лютуючи як зьвір, казав Денис, одною рукою держучи руки Трохимови і колїном його надавивши, а другою рукою достаючи ізза халяви ніж свій; так як нї поспішає, не справитця однією рукою. А Трохим знай проситця; здихнув і каже: „Господи милостивий!... Не несе Бог нікого, щоб хто свидїтелем був моєї безвинної смерти!“

Тут і підкотилось перекотиполе[97]) од вітру і до самого його. Він глянув жалібно, та й каже: „Нехай се перекотиполе буде свидїтелем, що ти мене безвинно погубляєш!“

„Нехай свидїтельствує, скілько хоче! Знав же, на кого й послатись!“ казав, регочучись, Денис і, знімаючи зубами піхву з ножа, з того ножа, яким усю дорогу краяв Трохимів хлїб і пропитовав ся.

„Господи милостивий! прийми мою душу!... Жіночко.... діточки.... тату....“

Денис змахнув рукою.,.. хотів щось, регочучись, сказати.... к ангел Божий, щоб не дать йому у сей час насьміватись, инув йому у рот братовою кровю, і, принявши душу безнного праведника, поніс її прямо на небеса.

Прибігли двое пастухів од череди і обʼявили голові, що такому і такому місцї лежить зарізаний чоловік; а хто? они з ляку і не роздивились. Голова зараз самих надежних юдий послав, щоб коло того зарізаного караулили і щоб ні ьмі до його не підходили, і нікого не допускали, а стане хто авязоватнсь, або що такее робити, або казати, то його, як одозрительного, взять і до волости привести. Тут же напиали до земського суда рапорт об такому случаї, що „скоростижно вмерший, зарізаний чоловік, по імени і прозванію еізвіетний, лежить благополучно на тім самім місцї, де його мерть постигла.“

Деякі з хазяйства пійшли з сел на заробітки і ще не юверталиcь до дому, та жінки їх і нічого, і нужди нема. Трохимова-ж жінка й мати.... що-то почувши об сім, у оден голос крикнули: „Ох лишенько! се-ж Трохим, певно Трохим!“ заздалегідь стали голосити. Серце звістку подало!

Що то вже вони просили голову, щоб дозволив пійти оглядіти, і коли він, так хорошенько його обмити і вбрати, а коли можна, і до дому привести. Звісно, жіноче діло: вони не знають порядку. Голова — і недай Боже нікому і підступити, запретив, поки суд не виїде і не розвяже йому рук!

Аж ось, на другий день явив ся в село й Денис. Та що то одягний! Іще лучче усе собі посправляв, у чім попереду ходив. Веселий, говорливий, жартуе з усіма, кого пострічае. Бачить, що люди зіходять ся все до волости, і він туди. Єму й розказують, що знайшли зарізаного; а він зараз і не стерпів і питаетця: „Що-ж його жінка та мати кажуть?“

„Чиї?“ — дивуючи ся, питае його голова.

„Адже ви.... чи хто бак**) казав?... що, кажуть, то Трохим?“

„Ще незвістио і ніхто з нас об тім і не думав на те, що і казати. Чи мало їх повиходило з села на заробітки? може, ще й не наш“.

„Хто ні есть, нехай собі лежить, поки зведемо,“ сказав, сьміючись, Денис. „А хто зарізав, свидітелї скажуть.“ Деякі

молодці тут були, та аж зареготались і кажуть: „О, щоб те з Денисом! Вже хоть що, а латку й приставить. Де-ж так в чистому полї свидїтелї. Вже коли порав ся, так сам сам...."

Аж ось дзвоник. Сам справник прибіг і крикнув: „Гд мертвое тело?"

„На місцї, ваше благородіе!" одвіт дав голова.

„Писар! одбери понятих[29]) честних людий, возьми з ни присягу і веди до тїла: я сейчас буду. Голова! іди зо мной."

Увівши голову в хату, защепнувсь і став його розпито вати, чи нема на кого якого сомнїнія, хто що казав пр сьому дїлї.

Голова, як мав Дениса за чесного, то й не сказав, як ві був приговоривсь, і не забризькав його. І так осталось.

Під'їхав і лікар; заприсягли і понятії. Справник побачи між ними Дениса і каже: „Зачим же в понятії, та такої молодого парня поставили? Тут надобно добросовістних стариків."

„Се, ваше благородіе," казав голова, „хоть і молод чоловік, а в нас із стариків нема такого розумного, понятливого і як то все умно розбере."

Се-ж голова казав справникові тихенько, сам усе поглядаючи на Дениса, а той і бачить. Як же справник, почувши се од голови, сказав голосно, і собі дивлячись на Дениса: „Хорошо, подавай його сюда!" то, сее почувши, Денис дуже поблїд, а справник і примітив, і буцїм і нїчого.

Зібрались усї до місця, де лежало тїло; справник велїв понятим свидїтельствовати, чи нема боевих знаків?..

„Та нема!" гукнув Денис, здалеку стоячи: „Де вони будуть? Тут разом різонуто ножем, та й амінь."

Справник замітив і се, і мовчить.

Оглядаючи, знайшли, що поли у свитї на кінцях повирізовані, і як коло того знайшли гривенничок, та і догадались, що в свитї були гроші, та винято. Як же роззули чоботи і онучи, то і знайшли зашитих аж пять золотих. Тут Денис зовсім забув ся, та аж крикнув: „Бач, і не признав ся!" Та сказавши се, схаменув ся, зирнув, аж справник на його пильно дивитця, — так він і не знав, куди йому очи дїти: заморгав, поблїд, та швидче між народ.... Справник ще мовчав.

Як ось настигли жінка й мати Трохимові; за ними учепив ся й хлопчик його по шостому году. Ще й не дійшли гаразд, а вже жінка і пізнала, і крикнула: „Трохиме, Трохиме, мій Трохимочку!...“ і припала до його з матїрю, а хлопчик, звісно дитина, плаче, та кругом його облазить та дивитця.

Справник був повелїв одвести їх, щоб не мішали дїло робити, а далї й сказав: „Пускай они його оплачуть. Кров не вода. Ми своє дїло успіємо справити.“ І став коло їх з лїкарем, а Денис, як то привик хвастати, що все поперед усїх і усе-б то до панів рівнятись, так і тепер став коло справника.

І як же то дуже голосили і жалїбно приговорювали над Трохимом! Мати каже: „На кого ти мене, мій синочку, лебедику, покинув, пійшовши на заробітки? Хто мене, стару, немощну догляне? Лучче-б минї смерть заподїяно!“ і все таке. А жінка приговорювала: „Промов, мій Трохимочку, хоть одно словечко! Дай минї порадоньку: як минї, без тебе, з дїтками бути? Промов слово, скажи, хто розлучник наш? Покажи, чи не було якого свидїтеля, як тебе замучували, як ти душу Господу віддав?“

„А се, мамо, що?“ крикнуло хлопя, граючись із чимсь, що виняло з батькової руки.

Справник, почувши се, сказав Денису, що край його, надувшись та на бакир шапку маючи, стояв: „Посмотри, што там такоє, і покажи сюда.“

Денис пійшов, виняв, подививсь, здрігнув увесь, зімяв у руцї і кинув геть. Сам же то поблїд, як стїна!

„Зачим ти бросив?“[100]) крикнув на його справник. „Што там такоє? Покажи сюда!“

„Та се нїчого, ваше благородіє! се так.... бурян,“ каже Денис, а самого мов лихорадка трусить.

„Какой бурян? покажи сюда!“

„Бурян, так, трава. Мабуть, як покійник умірав, так за траву вхопив ся, так вона в його в руцї й зосталась.“

„Та какая-ж то трава? покажи сюда.“ Так допитував ся справник, бачачи, що Денис нї з того, нї з сього, усе більш мішаєтця.

„Та так пе.... пере.... коти... поле....“ ледве промовив Денис.

Тут хлопя ухватило перекотиполе, що як на те прикотилось туди їх багацько, та й показує Денисови і каже в дуру:

„Ось, дядьку, ще таке, їх багато коло тата, вони мабуть бачили все....“ „Брешеш!“ крикнув Денис, одіпхнувши хлопця од себе, і вже не тямлячи, що й казати! Так-то вже в його Бог і розум одняв і язик попутав...

„Полно!“[101]) крикнув справник. „Говори тепер усю правду! Ти знав, що на мертвому побоїв нема, ти жалковав, що він не признав ся об золотих, тепер боїсся перекотиполя! Говори, чого ти боїсся його? Розказуй, как дело було?!“

Денис і сюди і туди, і відбріхуватись би то, так справник на всякому слові так його й піймає, і тілько що покаже йому перекотиполе, то Денис так і затруситця і помертвіє. А далї — нігде дітись — і всьому повинив ся;[102]) за віщо, і через віщо, і як він зарізав Трохима: як той, сердешний, здав ся на перекотиполе; як, утїкаючи відтіля, щоб обмити кров, усюди по полю чіплялось йому за ноги перекотиполе. І як би не воно тепер, та хлопя з ним у вічи прилїзло, то може-б ще і одбрехавсь.

„Так вот какой он бездільник!“ сказав справник, а далї напав на голову, і каже: „Как ти сьмів, голова, назначити у понятії такого ледащого?“

„Що-ж, ваше благородіє!“ приступив голова, а за ним і всї понятії, усе старики, сиві та чесні, „він у нас чесна душа — нікому нїчого. Коли-б усї такі були, то-б і добре було!“

„Не було-ж у вас, у селї, якої шкоди, і на кого думаєте?“ спитав справник.

„Що-ж?“ казали люди: „хоть часом і була шкода, так се не він. Як обиськовали, так він було де сам воровські вещи знаходив.“

„Говори, признай ся, твоє діло?“ крикнув справник на Дениса.

Той як затрусив ся, і повинив ся у сьому, що як почав з курий красти, та бачачи, що грошики перепадають, так він і дальш; як зазнав ся з Москалями, природженими злодіями; як, і де з ними і кого обікрав, — усе розказав; далї як і старця немошного зарізав, і як на других пеню зводив.

Люди, слухаючи його, так і вжахнулись, та аж об поли руками вдарили і кажуть: „Хто-ж на його надіяв ся, що воно таке ледащо? Ми думали, що од його розумнїйшого, моторнїйшого, і чеснїйшого і в селї нема, а воно ось яке виявилось! Самий первий злодїй, мошенник і душегубець!“

„Хоть люде, не знаючи, і думають про кого, що він добрий, а коли бездільничає і кінцї ховає, то Бог його хоть не скоро, а завсегда виявить", сказав справник і велів Дениса препроводить у город.

Достало ся-ж Денисові Лискотуну, за всї його діла! котузї по заслузї. Полискотав його катюга добре і спроважено до товариства, туди, де козам роги правлять.

Так-то суд Божий не потерпів неправди, і хоть кінцї були заховані, так Бог об'явив; і через яку покидьку? — через буряи, через перекотиполе.

3. Маркіян Шашкевич

родив ся 1811 р. в селї Підлисю, золочівского повіту. Отець его Семен був сьвящеником в Княжу. Бувши ще ґімназиястом в Бережанах, писав Маркіян вірші по польски, а також принагідні вірші родителям на іменини, на новий рік і т. и., в яких виявляла ся ніжна любов до родини.

Скінчивши ґімназию, вступив до духовної семинариї у Львові, звідки его прогнали за незначну провину (що вийшов за орудкою до міста з товаришем і загаїв ся там довше, як єму позволено). Отець відказав єму всякої підмоги, а журба о прожиток підорвала і так слабосиле его здоровлє і викликала опісля в ніжній души Маркіяна сей сумовитий, розпучливий настрій, який пробиває ся в его думках. Однак в боротьбі з недолею ставав він невгїйший, постійнійший, розвивав духові свої сили і так достиг пізнїйшої слави.

Маркіян забажав основної осьвіти і небавом познакомив ся добре з латиньскою і німецкою лїтературою, яких в школї лише прихапцем учив ся, і вивчив основно польску лїтературу. Біблїотеки унїверситетска і Оссолиньских достарчали чимало поживи для его духа. З творів і дїл славяньских поетів і учених розкрив ся єму широкий сьвіт — Славяньщина з поважною, величною стариною і відмолоднїлими, відживаючими парістками. З молодечим жаром слїдив він Славяньщину і заєдно розширяв свої відомости. Проживаючи поза мурами семинариї, познакомив ся з дідичем села Княжого Тадеєм Василевским, що доставляв єму польских і сербских книжок, з Вацлавом Залеским (Wacław z Oleska) і з ческим ученим Кавбеком, що давав Маркіянови чеські книжки і оповідав єму про відродженє чеського народу.

Дізнавшись, як Чехи і Серби двигнули ся з тяжкого занепаду до нового національного житя, глядів він своєї народної, банував за своєю рідною лїтературою. Як пісочно снувала ся

перед его умом нова, питома, своя народна література, але не був відваги самому без проводу пустити ся в незнакому дорогу. Пригодою попала єму в руки граматика україньскої мови Павловского, збірник пісень Максимовича і Енеіда Котляревского. Побачивши живий приклад, переконав ся про можливість народної рускої літератури, загадав утворити чисто народну руску літературу і сій гадці остав ся вірний до смерти.

Живо взяв ся Маркіян до діла, зачав вивчувати рідну мову на основі народної устної словесности, рідну історию, а маючи за собою такі докази і уміючи до серця промовити, ширив свою ідею між товаришами і найшов прихильників і однодумців. З Яковом Головацким і Вагилевичем утворив Маркіян (1832 р.) кружок, прозваний иньшими студентами насьмішливо „рускою трійцею", до якої опісля приступили иньші товариші і вписували ся в окремий альбом „Руска Зоря" прибраними славяньскими іменами (Шашкевич — Руслан, Головацкий — Ярослав, Вагилевич — Далибор і т. д.) та обовязували ся словом чести весь вік трудити ся в користь відродженя руского народу. Душею сего кружка був Маркіян.

Смерть батька перервала Маркіянову працю, бо треба було стати підпорою овдовілої матери і безпомічних сиріт. По скінченю фільософії (нинішньої 7 і 8 кл.) приняла духовна старшина Маркіяна знов до семинарії (1833 р.). Тут вступив він в тіснійшу звязь з кружком молодих товаришів, був провідником їх патріотичних змагань, а хоч западав на здоровлю, то тим більше трудив ся і кріпив ся его молодий дух. В день уродин цісаря Франца I. 1835 р. видав Маркіян оду „Голос Галичан". Се був перший поетичний твір в Галичині, написаний народною рускою мовою. Тоді пізнали галицкі Русини, що руска мова, замість якої доси вживали латиньскої, німецкої або польскої, може стати літературною мовою. Щоби руску мову завести в літературі і в публичнім житю, виголосив Маркіян тогож року в семинарскім музею перед духовною старшиною і гістьми першу руску промову, а в осени з двома товаришами виголосив руску проповідь в львівских церквах, де доси проповідувано по польски.

Щоб та ідея обгорнула широкі верстви суспільности, думав Маркіян видавати часопись, але не діставши дозволу, бажав видати з товаришами альманах „Зоря". Але цензор Венедикт Левицкий не позволив друкувати сего альманаха, позаяк був писаний народною мовою і фонетичною правописю. З деякими пропусками і новими додатками появив ся сей альманах п. з. „Русалка Днїстровая" в Будимі на Угорщині 1837. р. Але ледво 100 примірників дійшло на Відень в Галичину, бо решту забрала львівска цензура. Се була перша книжка, написана в Галичині народною мовою. Чимало докорів, насьмішок, і вороговання мусів зносити за неї Маркіян, але не упав на дусї і не зважаючи на слабосилє здоровля робив, що здужав. Скінчивши семинарию, став сьвящеником, але на лихих приходах (останній в Новосілках лїских, ка-

менецкого пов.) терпів великий недостаток, а грудна недуга підривала его здоровлє. Ревно працював для своїх парафіян, що полюбили его за гарні духовні науки, голошені народною мовою.

З великим жаром читав він українські твори Котляревского, Артемовского, Квітки, Гребінки, Метлиньского, перші писаня Куліша і Шевченка і тому то Україна мала такий чародійний вплив на его твори. Він бажав, щоб і Галичина поступала в розвитку рідного письменьства рівним кроком з Україною. Але тимчасом недуга більшала і він закінчив бідолашне житє 1843. р. В признанє заслуг найліпшого сина матери Руси, що збудив її до нового народного житя, перевезено заходом руско-народних товариств тлінні его останки в 1893. році до Львова на личаківске кладовище.

Писаня. Першим плодом літературної діяльности Маркіяна була „Русалка Днїстровая", видана в Будимі 1837. р., що розбудила галицких Русинів до нового житя і з'єднала ему безсмертну славу. Головні твори Маркіяна — се поезиї, іменно думки, повні глибокого чутя. Пливуть они спід самого серця гладкою, звучною, чисто рускою мовою; рідко в них свобідна безжурна гадка, найчастійше глибока, сердечна туга, жаль та скарга на недолю, аж серце розриває, -- словом, справдїшнє пятно народної рускої поезиї.

Шашкевич розпочав писати більшу епічну поему п. з. Перекинчик бісурманьский, якої богатирем мав бути ґр. Вацлав Ржевуский (Ревуха), що приняв був в Арабії мусулманьство, а переселивши ся на Поділє, жив в приязни з поетом Падурою, намагав ся викликати повстанє проти Росиї і в р. 1831. пропав в бою без сліду. Однак Маркіян лишив тілько частину п. з. Бандурист, в якій зобразив народного українского сьпівця-бандуриста. Переложив також з ческої мови Королєдворску рукопись з Судом Любушиним (частини були друковані), деякі сербскі піснї, Слово о полку Ігоревім (рукопись запропастила ся) і частину поеми Ґощиньского Zamek kaniowski.

Гарною, цьвітистою прозою написав казку Олена, а в Псальмах Руслановнх виявив величні гадки, глибоку віру і основне знанє народної мови. Головацкий подав про сї псальми ось яку цінну і справедливу замітку: „Кажеш, приятелю, що простим язиком нашим можна лише о домашних, щоденних річах бесідувати, що руский народний язик зовсім неспосібний до виразу висших понятій. От тобі показав живим приміром Шашкевич, як можна взнести ся високо, як можна своєю мовою без чужої примішки і найвисші понятя о Бозї гладко висказати, — та ще як сильно, як мудро, як рішучо, основно. Не язик народний винен, але ти сам, бо (вдар ся в груди) не знаєш его, не вмієш по руски. Шашкевич не рік, не два розбирав народну бесїду; — тепер видиш, як ему гнеть ся всюди під лад. Не лїнуй ся, працюй, то й тобі лекше піде; але знай, що без працї само до берега твого не приплине."

перед его умом нова, питома, своя народна література, але не був відваги самому без проводу пустити ся в незнакому дорогу. Пригодою попала єму в руки граматика україньскої мови Павловского, збірник пісень Максимовича і Енеіда Котляревского. Побачивши живий приклад, переконав ся про можливість народної рускої літератури, загадав утворити чисто народну руску літературу і сїй гадці остав ся вірний до смерти.

Живо взяв ся Маркіян до діла, зачав вивчувати рідну мову на основі народної устної словесности, рідну історию, а маючи за собою такі докази і уміючи до серця промовити, ширив свою ідею між товаришами і найшов прихильників і однодумців. З Яковом Головацким і Вагилевичем утворив Маркіян (1832 р.) кружок, прозваний иньшими студентами насьмішливо „рускою трійцею“, до якої опісля приступили иньші товариші і вписували ся в окремий альбом „Руска Зоря“ прибраними славяньскими іменами (Шашкевич — Руслан, Головацкий — Ярослав, Вагилевич — Далибор і т. д.) та обовязували ся словом чести весь вік трудити ся в користь відродженя руского народу. Душею сего кружка був Маркіян.

Смерть батька перервала Маркіянову працю, бо треба було стати підпорою овдовілої матери і безпомічних сиріт. По скінченю фільософії (нинїшньої 7 і 8 кл.) приняла духовна старшина Маркіяна знов до семинариї (1833 р.). Тут вступив він в тїснїйшу звязь з кружком молодих товаришів, був провідником їх патріотичних змагань, а хоч западав на здоровлю, то тим більше трудив ся і кріпив ся его молодий дух. В день уродин цїсаря Франца І. 1835 р. видав Маркіян оду „Голос Галичан“. Се був перший поетичний твір в Галичині, написаний народною рускою мовою. Тоді пізнали галицкі Русини, що руска мова, замість якої доси вживали латиньскої, німецкої або польскої, може стати літературною мовою. Щоби руску мову завести в літературі і в публичнім житю, виголосив Маркіян тогож року в семинарскім музею перед духовною старшиною і гістьми першу руску промову, а в осени з двома товаришами виголосив руску проповідь в львівских церквах, де доси проповідувано по польски.

Щоб та ідея обгорнула широкі верстви суспільности, думав Маркіян видавати часопись, але не діставши дозволу, бажав видати з товаришами альманах „Зоря“. Але цензор Венедикт Левицкий не позволив друкувати сего альманаха, позаяк був писаний народною мовою і фонетичною правописию. З деякими пропусками і новими додатками появив ся сей альманах п. з. „Русалка Днїстровая“ в Будимі на Угорщинї 1837. р. Але ледво 100 примірників дійшло на Відень в Галичину, бо решту забрала львівска цензура. Се була перша книжка, написана в Галичині народною мовою. Чимало докорів, насьмішок, і ворогованя мусів зносити за неї Маркіян, але не упав на дусї і не зважаючи на слабосильне здоровля робив, що здужав. Скінчивший семинарию, став сьвящеником, але на лихих приходах (останній в Новосілках лїских, ка-

менецкого пов.) терпів великий недостаток, а грудна недуга підривала его здоровлє. Ревно працював для своїх парафіян, що полюбили его за гарні духовні науки, голошені народною мовою.

З великим жаром читав він українські твори Котляревского, Артемовского, Квітки, Гребінки, Метлиньского, перші писаня Куліша і Шевченка і тому то Україна мала такий чародійний вплив на его твори. Він бажав, щоб і Галичина поступала в розвитку рідного письменьства рівним кроком з Україною. Але тимчасом недуга більшала і він закінчив бідолашне житє 1843. р. В признанє заслуг найліпшого сина матери Руси, що збудив її до нового народного житя, перевезено заходом руско-народних товариств тліінні его останки в 1893. роцї до Львова на личаківске кладовище.

Писаня. Першим плодом літературної діяльности Маркіяна була „Русалка Днїстровая", видана в Будимі 1837. р., що розбудила галицких Русинів до нового житя і з'єднала єму безсмертну славу. Головні твори Маркіяна — се поезиї, іменно думки, повні глибокого чутя. Пливуть они спід самого серця гладкою, звучною, чисто рускою мовою; рідко в них свобідна безжурна гадка, найчастійше глибока, сердечна туга, жаль та скарга на недолю, аж серце розриває, -- словом, справдїшне пятно народної рускої поезиї.

Шашкевич розпочав писати більшу епічну поему п. з. Перекинчик бісурманьский, якої богатирем мав бути ґр. Вацлав Ржевуский (Ревуха), що приняв був в Арабії музулманьство, а переселивши ся на Поділє, жив в приязни з поетом Падурою, намагав ся викликати повстанє проти Росиї і в р. 1831. пропав в бою без слїду. Однак Маркіян лишив тілько частину п. з. Бандурист, в якій зобразив народного українського сьпівця-бандуриста. Переложив також з ческої мови Короледворску рукопись в Судом Любушиним (частини були друковані), деякі сербскі піснї, Слово о полку Ігоревім (рукопись запропастила ся) і частину поеми Ґощиньского Zamek kaniowski.

Гарною, цьвітистою прозою написав казку Олена, а в Псальмах Руслановых виявив величні гадки, глибоку віру і основне знанє народної мови. Головацкий подав про сї псальми ось яку цінну і справедливу замітку: „Кажеш, приятелю, що простим язиком нашим можна лише о домашних, щоденних річах бесїдувати, що руский народний язик зовсїм неспосібний до виразу висших понятій. От тобі показав живим приміром Шашкевич, як можна взнести ся високо, як можна своєю мовою без чужої примішки і найвисші понятя о Бозї гладко висказати, — та ще як сильно, як мудро, як рішучо, основно. Не язик народний винен, але ти сам, бо (вдар ся в груди) не знаєш его, не вмієш по руски. Шашкевич не рік, не два розбирав народну бесїду; — тепер видиш, як єму гнеть ся всюди під лад. Не лїнуй ся, працюй, то й тобі лекше піде; але знай, що без працї само до берега твого не приплине."

В сім релїгійнійнім настрою душі переложив Маркіян деякі частини евангелія св. Матея і ціле евангеліє св. Йоана рускою мовою і списував деякі проповіди для своїх парафіян, що визначають ся чистою мовою, популярним складом і сердешною простотою християньскої науки.

Маркіян займав ся також істориєю України-Руси і після Бантиш-Каменьского написав коротку розвідку „О Запорожцьох і їх Сїчи“, та збирав матеріяли до Історії навернення Славян до христ. віри. Се недокінчене діло запропастило ся. Для народних шкіл написав Читанку, що вийшла двома виданями. Вважаючи, що фонетична правопись иноже найкрасше передати звуки рускої мови і її окремішности, зробив Маркіян почин до того в „Русалцї Днїстровій“, але з другого боку вказав в розвідцї Azbuka i abecadło, виданій по польски, і в рецензії книжки Ос. Ловиньского „Ruskoje wesile“ в „Русалцї Днїстровій“ непригідність латиньскої азбуки для рускої мови.

Становище в літературі. Маркіян Шашкевич за короткий час свого житя трудив ся невсипучо в ріжних напрямах на літературнім поли, а хоч не багато полишив творів, став творцем нової доби літературної в Галичинї. Він переломив поміж рускою суспільностю мертвоту і вказав, що лише народною мовою можна довести руский нарід до просьвіти і самовіжі. Коротке житє не дало єму спромоги, скріпити сей народний напрям і забезпечити перед шкідними впливами, однак кинене ним зерно не пропало марно, а видає щорав красші плоди.

I.

ПОБРАТИМОВИ,

посилаючи єму пісні українські.

ДУМА.

От так, Николаю, Вкраїньскі вірлята
І веселять душу й серце загрівають;
От так, Николаю, рускі соколята
То в голос, то з-тиха матери сьпівають:
Аж мило слухати, як то серце бєть ся,
Коли з України руская пісенька
Так мило-солодко вколо серця вєть ся,
Як коло милого дївка русявенька.
Так 'го обнимає, так до себе тисне,
Пригортає і любує,
І голубить і цїлує,
І плеще і тїшить,
І медочком дишить —

Що трохи не скажеш: пусти мене, пісне!
Аж тут і небавком буйний вітер повине,
Гостинець вже иньший, от вже думку несе.
Несе й каже: — сю ніч степами гуляв я;
Нагулявшись до волї, по могилах лягав я,
Буцїм то спочити — а то підслухати,
Як то стара бувальщина буде розмовляти:
Про давні літа,
Про давні часи,
Як слава гула
Сьвітом в округи;
Про руских батьків,
Боярів, князїв,
Про гетьманів, козаків.
І стане повідати зразу так мило,
З-тиха й величаво, мов над морем цвила
Цьвіт-доля любенько — потім голоснїйше
Застогне, заплаче, щораз то сумнїйше,
Сумнїйше, страшнїйше гукне, засковиче,
Спід могил, казав бись, старих людий кличе:
Щоби поспитати
Про спис, про шаблюку;
Щоби розвідати
Про орду канюку:[103])
Як руским тїлом згодувала ся;
Як руског крівлев наповала ся;
Як руска шаблюка все її витала,
Як кривим зубом серце добувала:
В пущі вигідненько на нічлїг стелила,
В воду — під могилу спати кладовила. —

І знов згомонить ти нишком, мило-немно,[104])
Як в сумерк вечерний, півсонно, півтемно;
І луну розпустить ген-ген долинами,
І гомоном шибне ген-ген дубровами;
Нї то комусь-то, десь там повідає:
Як то колись-то красою засяє;
Як при Чорнім морі
Себе заквічає;
В степах на просторі,

Весело заграє;
Як в водах — Дніпрі
Змиєсь, прибере ся,
Легенькими крильцем
На Дністр занесе ся:
В тихенькім Дністрі
Собі пригляне ся;
Крилоньками сплесне,
Стрясе, злопотить,
Під небо, до сонця
Ген-ген полетить;
Під небом, край сонця
Сонїчком повисне:
І буде лїтати,
І буде сьпівати,
І о рускій славі
Скрізь сьвіту казати!

II.

НЕЩАСНИЙ.

Кому Бог в груди дав серце мягеньке,
І дав вродитись в добрую годину,
Щастє, як лїтом сонїчко тепленьке,
В житю 'му всяку огріває днину;
І сьвіт 'му милий і солодка нічка,
Мисли веселї і серденько грає,
Як у доброві тихенька кирничка,
Днина за днинов так єму спливає.
Лиш хто в посестру взяв тяжку недолю,
Що давить серце, як відьма кощава,
Хто вражій нуждї попав ся в неволю,
Кому з журбами і сон і забава:
Тому нїт місця анї супокою,
Нудить ся сьвітом і нудить собою,
Туга до серця як гадь ся вселила,
З'їдає мисли як змия вірочки,
Груди всушила, здоровлє знорила,
Хлїб 'му не милий, не терпить сорочки.
Ще-ж то хто може із серця сплакати,
Чи у куточку, чи за углом хати,

Чи у грудь брата або в жменю друга,
Хоть на часочок сплине з серця туга:
Лиш коли слези в грудех скаменїли
І в тяжку скалу над серцем ся збили,
Разів із десять що день рад бись вмерти —
Годї! а годї!... потїхи, нї смерти! —

III.

ВЕСНІВКА.

Цьвітка дрібная
Молила неньку,
Весну раненьку:
— „Нене рідная!
Вволи ми волю,
Дай менї долю,
Щоб я зацвила,
Весь луг скрасила;
Щоби я була,
Як сонце ясна,
Як зоря красна,
Щоби-м згорнула
Весь сьвіт до себе!“ —

— „Доню голубко,
Жаль менї тебе,
Гарная любко.
Бо вихор свисне,
Мороз потисне,
Буря загуде;
Краса змарнїє;
Личко счорнїє;
Головоньку склониш,
Листоньки зрониш,
Жаль серцю буде“.

IV.

ЛИХА ДОЛЯ.

Ох! ти доле, лиха доле,
Гадино їдлива!

Переїлась моє щасте —
Гіренька годино!
Запустила-сь в мою душу
Журбу і розпуку;
Учинила-сь мому серцю
З гараздом розлуку.
Ой, місяцю, місяченьку,
Тихенько думаєш;
Моєй тяжкой недоленьки
Ти певно не знаєш!
Ой не знаєш, ой не знаєш
І не будеш знати:
Як то тяжко сиротонці
В сьвіті загибати!
Сам не знаєш, ні сестричка
Зьвіздонька не скаже:
Як то гірко, сли недоля
Милий сьвіт завяже!
Тобі хиба тілько смутку,
Що хмара насуне;
А радощів з зірочками
З межи вас не труне;
А мені ось на сім сьвіті
Своє серце їсти:
Бо з недолев бороти ся,
Як під воду плисти.
Десь за морем, за горами
Мій гаразд здрімав ся;[105])
Десь в безвістий, темних лісів
Мій смуток пригнав ся.
Ой пригнав ся тай вороном[106])
Надо мнов літає;
Бє ми серце тяжким крилом,
Радість розбиває.
Вчора вечір чорна хмара
Мені говорила:[107])
— „Чудуєш ся, побратиме,
Де ся доля діла?
Твоя доля, то я була —
Я тя не минаю:

Вкривалам тя чорнов мраков
І тепер вкриваю.
І над гробом твоїм мраки
Ще мої повіснуть!“ —

V.

БАНДУРИСТ.

(Уривок із піснотвора „Перекиньчик Бісурманський“).

1.

Бувало весною, як ліс розвів ся,
І чистими птичок гукне голосами,
Диброва, як дівка, в цьвітє прибере ся,
Пчілка зазвонить лугами, полями,
Стадами весело заграє долина,
А в річці рибонька-аж носить водою;
З пісеньков із поля вертає дівчина,
Плугатор за плугом з довгою думою; —
Бувало весною, мов голуб сивенький,
Із оком ясненьким, як око сьвятого,
Під полов бандурка, в устах пісень много,
Що року приходить Соловій старенький,
А всї 'го за батька рідненького мали;
Старі і діти, молодці й дівчата,
Як батька з дороги всї єго витали,
У селї 'му кожда своя була хата. —
Бо й годен був того. — Бувало з'явив ся
Мов сонце на небі — засьпіва', заграє,
То всякий веселий, о журбі й не снить ся;
Бо-ж то нема пісні, як сей засьпіває!...
Заведе довгими думки голосами,
Спід могил, казав бись, холодочком віє,
З-тиха поговорить з батьками-князями;
Старі молоднїють — бо й сам молоднїє.
Або-ж і дівчата; коли засьпіває,
Тьохкають серденька, бо він відгадає,
Що із миленьким говорять дівчата;
Дївча спаленіє, спустить оченята,
Зиркне по миленькім, очами питає;
Де він придивив ся?... як він добре знає?!...

За тое всякому припав до серденька,
Як до голубонька голубка сивенька;
За тое 'го всюда звали соловієм.
Пісні-ж бо то, пісні! ми таких не вміем'!...

2.

Як гомін по лісі, звістка несе-сь мила:
— Іде соловій наш! нові несе пісні,
Пісні нечувані і думки незвісні! —
Радість у серденьку всякому зацвила.
І вийшли на зустріч і ждали на мості;
Підходить: склонили-сь, згомоніли: „Гості!..."
До села приводять — всякого витае,
О щастю, здоровлю, родині питае.

* *
*

Чого-ж то у лузі головку склонила,
Відай тучу чуе березочка біла?
Чого-ж то півець наш, чого він сумуе?...
Видко з тяжкою журбою несе ся,
Бо око стемніло, тяжко серце бе ся,
А на личку смуток — чи нещасте чуе?...
Йде селом, бувало, весело і сьміло,
З хаткою, з деревцем кождим розмовляе,
Вдарить в бандуру, в дрібненька заграе
Козачка чи шумку — аж згадати мило!...
А нині, як не той — сивий волос клонить
На грудь пісословну — журить ся, сумуе,
Мовчки поступае, пісеньку не звонить,
З дітьми ся не бавить — чи лихо віщуе?!...
Чи жаль тисне серце за другом миленьким,
Може за сестрою, за братом рідненьким?...
Чи може ідучи з далекой дороги,
Ходом утомив ся і примучив ноги?..,
Не змучив він ноги, ходом не втомив ся;
Вчуете, пташечки, чого зажурив ся.

3.

Присів на царинці, молодь обступила,
Як цьвіточку пчоли — а старшина сіла.

I виняв бандурку і обтер полою,
І став ї строїти і повів рукою
По струнах з легонька.... струни згаморили....
Півець розуміє, бо з ним говорили;
Вже літ сорок кілька їх бесїду знає.
І вдарив сильнїйше і скорше тручає,
І стали греміти та Бескидским громом,
І стали шуміти та степовим шумом —
То знов закипіли, як води старого
Отця Словутицї[108]) — бо о нїм думає
Півець і мислею честь єму сьпіває —
То знов злебедїли, як би галич много,
Стадами злетївши, чисте поле вкрили —
То знов з легонька з-тиха гомонили,
Мов згадка літ давних, минувшої долї.
Що раз то тихше і тихше бринїли.
З думкою півця розплились по полї,
А на конець зглухли — зовсїм занїміли!...

VI.

Псалми Русланові.

Хто з Богом, Бог з ним, — мовлять люди наші і добре мовлять; бо хто, яко Бог? — Бо цурати ся тобов будуть люди і стануть тя судити сусїди, і брат твій скаже: нїт менї брата, і отець твій скаже: не мав-єм сина, а матїр твоя назве тя гадиною, син твій двигне руку на тебе, а свояки твої виречуть ся тебе і вержуть на тя соромом, неславляти тя стануть далеко і широко, бо не вгодив єсь їх лихій волї.... Але ти не журись, не вдавай ся в розпуку, бо хто яко Бог? — Той, що звелїв нїчому зробити сьвіти, величноє сонце і місяць і тьми зьвізд, що велїв темнотї перекинути ся в сьвітло, з котрого долонї сверкнули огнї і вдарили води, котрого невидиме око видить гадки душ наших, котрий спряг собою безначаток і безконець, котрого серце всему сьвіту серце, а воля — гаразд всїх віків і всїх сторін щастє, той з тобою — Бог з тобою!

VI.

З перекладу євангелія св. Матея.

Глава V.

А взрівши народи, вийшов на гору; а коли сів, приступили до него ученики єго, і отворив уста свої, научав їх і мовив: „Блаженії убогії духом, бо тих єсть царство небесноє. Блаженії плачущії, бо тії потішать ся. Блаженії смирнії (тихомирнії), бо тії посядуть землю. Блаженії голоднії (жаднії) правди, бо тії наситять ся. Блаженії милостивії, бо тії помилувані будуть. Блаженії чистії серцем, бо тії Бога узрять. Блаженії миротворцї, бо тії синами Божими назвуть ся. Блаженії вигнані задля правди, бо їх єсть царство небесноє. Блажені, коли з вас стануть гнущати ся і виганяти і все злоє (всї злії слова) на вас говорити, неправду рекўщи, задля мене. Радуйте ся і веселїть ся, бо заплата ваша велика на небесах; бо так вигнали і пророки, що були перед вами. Ви-сьте сілию землї; коли сіль збуяє (несолоною вчинить ся), чим осолить (направить), на ніщо більше не здасть ся, лиш щоб була висипана і од людий подоптана. — Ви-сьте сьвітло мира; не може город укрити ся, стоя верх гори, анї запалена сьвіч під спід не ставить ся, але на сьвічнику, сьвітить всім, що в хижинї. Так най ся сьвітить сьвітло ваше перед людьми, щоб виділи вашії добрі діла і прославляли отця вашого, що на небесах. Не думайте, щоб я прийшов ломити (вивертати, розмітати) закон і пророки: но сповнити. По правдї повідаю вам! нім мине ся небо і земля, не мине ся одна йота, нї одна черта не мине ся із закона, аж вся будуть. Бо хто би зломив оден із тих приказів малих і так людий навчить, меньший назве ся в царстві небеснім; а котрий доконає і (других) научить, сей великий назве ся в царстві небеснім. — Повідаю бо вам, єсли збувати у нас не буде правди (справедливости) над книжників і фарисеїв, не війдете до царства небесного. Чули-сьте, як ся до старих мовило: не убий; бо хто убєть, тот виноват буде перед судом. А я вам повідаю, що кождий гніваючий ся за даремне на брата своєго, винен єсть суду: бо хто скаже братови своєму „рака“ [109]), тот винен перед соньмою; а хто скаже „неуме“, годен огня пекельного. Бо коли принесеш твої дари на олтар і тут нагадаєш собі, що брат твій має що на тебе,

зістав дар твій перед олтаром, іди перше, помири ся з братом твоїм, а тогда, прийшовши, принеси дар твій. Годи ся із соперником твоїм скоро (хутко), док-єсь з ним в дорозї, щоб тя соперник не передав судареви, а судар не віддав слузї і в вязницю не всажен будеш (і в вязницю не був-єсь всажен). По правдї повідаю тобі, не вийдеш відтам, доки не віддаси послїдний гріш. — Єсли око твоє правоє наводить тя на гріх, вийми 'го і меч від себе: лучше-б тобі втратити оден із стáвів своїх, ніж щоб мало бути все тїло твоє мечено в огненноє пекло. А єсли правая твоя рука веде тя на злоє, відсїч ю і меч від себе: лучше-ж бо тобі втратити оден із ставів твоїх, ніж всьому тїлу падати в пекло.

VIII.

Проповідь слова Божого в день преподобного отця нашого Онуфрія.

Прїидѣте къ мнѣ вси трꙋждающіися и обремененніи и азъ покою вы. Мат. зач. мг.

Нинїшноє Євангеліє, праворірнії християни, солоденькую нам подає потїху; іно огляньте ся добре в словах Іс. Христа: **прїидѣте вси трꙋждающіи ся и обремененніи и Азъ оупокою вы.** Бо хто-ж би із вас нинї сказав, що не належить до труждающих ся і обремененних, хто нинї без труда, без смутку, без журби! і коли-б не святії слова Іс. Хр.: **Азъ оупокою вы** т. є. Я вам подам спочинок, ой як тяжко, як гірко на сїм сьвітї було би мирянам! Кождий смуток був би без потїхи, кожда слеза без солодкої надії, а радощі сего сьвіта, хотя би і найбільші, не були би правдивими радощами, бо нинї радуєш ся і веселиш ся, а за годинку, за часочок, надходить тяжкая недоля, як чорна хмара, як лютий ворог забирає твої радощі і остаєш ся з тяжкими журбами, а коли-б не надія в Бозї, без потїхи; длятого, християнине, колись нещасен в журбі і нуждї, удавай ся до Бога (I.), а Бог тя потїшить, а Бог ти подасть по трудах твоїх небесний спочинок (II.).

Гляньте лише, люденькове, на сьвятих Божих, на мучеників, на монахів, на пустинників: котрий з них був на сїм сьвітї цїло щасливий і без трудів? Сьвятий пророк Самуіл, сьвятий пророк Ілия, Єлисей, Ісая, Даниіл, і всї сьвятії пророки старого

завіта, т. є. заким Іс. Хр. для спасеня нашого зіступив з небес на землю, проживали на сім сьвіті в нужді і в недостатках, без богатства, без пристановиска, а однакож їх устами Бог предвічний промовляв до грішного народа, а однакож не єдин не нарікав на нужду свою, на недолю свою, бо Бог в души їх вляв їм тихомирність, а на тамтім сьвіті подав їм спочинок небесний. Згадайте, християни, на Лазаря сьвятого, о котрім повідає Євангеліє сьвятоє, що запав в тяжкую недугу, обложен був струпами, не мав, де голови приклонити, не мав кусня хлїба голод заморити і жив іно окрушинами, що спадали зо збиточних столів богача, грішного брата своєго; а хто-ж єго потїшив — Бог! умістив єго в небесах, подав 'му райскії радощі; а брат єго, що єму жалував кришинку хлїба, молить єго, щоб єму спустив каплю студеної води, прихолодити згорілий язик свій від мук пекельних, що їх терпів за гріхи свої і за твердість своєго серця. — Приведіть собі на тямку праведного Йова: був то чоловік богобоязливий, але був засобний і добре єму ся вело, несчисленного мав майна стадами овець; але-ж бачте, допустив Бог на него недолю, забрав 'му єго стада і весь добуток, взяв 'му приятелів і діти, і спустив на него самого хоробу; але-ж сьвятий сей муж не плакав, не нарікав, але як пристоїть на побожного, тїшив ся і мовляв: Бог дав, Бог взяв! Нагородив 'му Бог єго терпеливість і побожність, вернув 'му всї єго утрати і спустив на него благословеньство своє, як росу з неба серед жаркого лїта. Повнії суть книги сьвятії прикладів потїхи для нещасного і бездольного; всї сьвятії мученики що терпіли і смерть приймили за віру Христовую — хто їх кріпив і силу подавав в недолї і в муках? милость к Богови і надія в Бозї, і коли бим всїх сьвятих мучеників хотів з дрібна вичисляти, не скінчив бим, не мовлю, нинї, але і за цїлий рік, а я собі заложив коротенько до вас промовити, що коли Бог не поможе, нїхто не поможе, коли Бог не потїшить, нїхто не потїшить. Думав би може хто з вас, миленькії, що маєтки і гроші заступлять від недолї і потїшать в нещастю; мовив я зараз з початку, що годинка-часочок видре тобі маєтки, розвіє твої гроші як полову, а коли не спустиш ся на волю Божую, коли серця твого не гріє милость Божая, і ніг твоїх не кріпить надія в Бозї, усихати-меш в недолї і в нещастю, як билинка серед пісків без роси на сонцї; а коли бись в достатках і в гараздї, і, як то сегосьвітні повідають, в добрім проживав бись вік і не зубожів

по сім боції гроба, питаю ся, чи брат Лазаря праведного, богач твердосердний, не дав би був всї свої богатства за єдну каплю студеної роси, щоб прохолодив запеклий свій язик. Може думаєш, що поміч і потїху найдеш в родинї і в приятелях; но подумай, чи-ж то все родина з тобою, чи-ж родина не єсть так в руках всемогущого Бога, як і твоє житя, як і твоя доля, чи-ж завсїда родину теє болить, що тобі догаруе? а коли ся надївати-меш на приятелів, а тогди підпираєш будинок твій стовпом лободовим; бо приятель твій доси коло тебе допче і наскакує, доки чує гріш у тебе за пазухою, доки видить волики на твоїй оборі, і як того не стане, розбігнуть ся і щезнуть, як пустий вітер в полю. Може ся надієш на твою силу; видів я раз сильного дуба і подумав-єм собі, що сьвіт перестоїть, але небавком видів-єм, що лежав на землї горі корінєм; — так то і сильним буває. — Всьо, на що на сім сьвітї надієш ся, єсть, як мудрець Божий повідає, марниця над марницями. На кого-ж ся надївати буду? На Бога ся надїй, на Бога! Бог моя сила, Бог моя кріпость, Бог моя надія, повідає півець Божий, Давид сьвятий. Бог твоя потїха, Бог твій пристановок, Бог твої радощі. Бог, всемогущий вседержитель сего сьвіта, силен і тебе тлїнного хробака підвести, Бог милосердний, коли для тебе зступив з небес і умер на хрестї, умилосердить ся над тобою в твоїй нуждї і трудах, в тяготї і журбах, і подасть тобі спочинок; а спочинок, що Бог для трудящих і обремененних подає, єсть над всї солодощі сего сьвіта солоденький. Бо повідаю вам, вірте серцю моєму: солодкий єсть спочинок в жнива, коли сонце догріває, в тїни при студеній водї, але солодший спочинок у Бога; солодко стареньким родичам тїшити ся своїми дїточками, коли здорові, щасливі, але солодший спочинок у Бога. А я вас в імя Господне забезпечаю, що коли жити-мете по волї Божій, по приказах Божих, коли жити мете так, як церков сьвятая приказує, як Євангеліє сьвятоє научає, і як духовнії напоминають, не минете ся зо спочинком Божим.

Будьте богобоязливії, побожнії, моліть ся щирим серцем до Бога, будьте милосердними для убогих, як Отець небесний над вами милосердить ся, шануйте старших, стережіть чуже як своє, будьте за прикладом Ісуса Христа покірними і смирненькими, а Євангеліє сьвятоє нинїшноє забезпечає вас, що знайдете покій душам вашим — Амінь.

4. Тарас Шевченко

родив ся 25. лютого (ст. ст.) 1814. р. в Моринцях (звенигородського повіту), в Київщині. Батько Тараса (Григорій) і мати були кріпаками Енґельгарда і се крепацтво спадало й на Тараса. В півтора року переніс ся батько Тараса з Моринець до Кирилівки і тому всї дитячі спомини Тараса вяжуть ся з сею місцевостю. Природа і її прояви звертали на себе бачність молодого хлопчини і напували его фантазию, а бистрий і поетичний его ум спонукував его побачити в дійсности образи витворені в уяві (его вандрівка до желїзних стовпів, що після его уяви підпирали небо). Надійшли хвилї, що затроїли его дитячу волю і рано знївечили его щастє. На девятому роцї віддав его батько в школу дякоучителя Губского, що часто над ним знущав ся. На десятому роцї умерла ему мати, а батько маючи господарство і шестеро дрібних дітий, мусїв вдруге оженити ся і дїтям мачуху дати. З того часу щезли з Шевченкової хати хвилї згоди і домашнього щастя. Мачуха не любила найбільше Тараса за его пустовливу вдачу. В два роки по смерти матери умер батько, а, умираючи, згадав і про Тараса. „Синови Тарасови з моеї спадчини нічого не треба, сказав батько віщим духом, він буде не аби-якою людиною; з него буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для него моя спадчина або нічого не буде значити, або нічого не поможе".

Одинайцятилїтний Тарас став круглим сиротою. Від весни до пізної осени пас череду, а зимою ходив до школи і був „помихачем" пяницї-дяка Богорского, що часто над ним знущав ся. Коли лайка та бійка дяка надоїла Тарасови, утікав він „в сьвіт за очи", і скривав ся звичайно в садї селянина Желеха. Там виглядів він собі сховок в корчах калини і скривав ся цїлими днями перед дяком і мачухою. Серед чудової природи розбудила ся в нїм охота до рисованя, бо сидячи в бурянї рисував собі коний, москалїв і т. и. Наостанку утїк від Богорского і тим скінчила ся шкільна наука.

Тепер ходив він по селах та глядів тямучого учителя малярства, до чого змалку мав велику охоту. Одначе й тут попадав на таких людий як Богорский, аж на останку припав до вподоби Дмитренкови, управителеви дібр молодого Енґельгарда і став комнатним козачком. В подорожах з Енґельгардом до Вильна, Варшави, Києва, Петербурга збирав собі Тарас нишком-тишком рисунки, щоб було опісля дома з чого перерисовувати. Замітивши у Тараса велику охоту до малярства, віддав его Енґельгард в науку до комнатного маляря в Варшаві. А сей, побачивши у него незвичайні здібности, висловив Енґельгардови свою думку про Тараса. З поради того маляря віддав Енґельгард Тараса до знатного на той час варшавского портретиста Лямпі, до котрого він доходив на науку трохи не цїлий рік. Там мабуть познакомив ся з вольнодумною Полькою-Варшавянкою і та перша любов ублагороднила его душу і вивисшила его у власних очах. „Я вперше тодї прийшов на думку", оповідав він опісля своему приятелеви, малярови Сошен-

кови, „чому і нам нещасним кріпакам не бути такими людьми, як і иньші вільні кляси?“ Він вивчив ся по польски, читав твори Міцкевича, Богдана Залєского і естетику Лібельта. Бідному сироті розкрив ся новий сьвіт. Але єго гірка минувшина, кріпацтво, а з другого боку вільна воля иньших кляс — все те доводило Тараса до розпуки. Однак Тарас не загинув.

З Енґельгардом переїхав Тарас в Петербург і тут учив ся малярства у Ширяєва, відрисовував ясними весняними ночами статуї в царскім літнім саді і познакомив ся з земляком малярем Сошенком. Сей познакомив Тараса з укр. письменником Евг. Гребінкою. Гребінка щиро заняв ся долею Тараса, давав єму читати твори укр. письменників, подавав єму деякі відомости і представив єго секретареви академії штук Українцеви Григоровичу і знаменитому малярeви Карлу Брюлову. З Гребінкою бував Тарас у придворного маляра Венециянова, а сей познакомив Тараса з славним московским поетом Василем Жуковским, що був учителем царевича (опісля царя Олександра II.). Знакомство з такими людьми значно вплинуло на розвиток Тараса. Розмови, яких прислухував ся, книжки, які діставав від Гребінки, бистро двигнули вперед осьвіту Тараса. Не набравшись змалку елементарної осьвіти, яка-б єму улекшила трудну дорогу до поважної науки, поет-самоук присвоював собі з трудом наукові відомости без ладу і системи, але одолівав сї трудности силою свого таланту і феноменальною памятю. Він належить до тих незвичайних людий, яких англійский письменник д'Ізраелї назвав пізно вихованими ґеніями (sero sapientes). Тарас зачудував Сошенка поступом в науках. Бажаючи пізнати напрям єго таланту, задав Жуковский Тарасови тему: описати житє художника (артиста). Певно, що Тарас вдоволив знатного романтика, коли він з того часу став пильно заходити ся коло визволу Тараса з кріпацтва. Брюлов вималював портрет Жуковского, а ціною льотерії з сего образа (10.000 руб.) викуплено Шевченка з кріпацтва 22. цьвітня 1838. р. В память сеї події присьвятив Шевченко своїм добродіям знамениті поеми: Жуковскому — „Катерину“, Григоровичеви — „Гайдамаки“.

З того дня почав Шевченко ходити до академії штук і став скоро одним з найліпших учеників-товаришів Брюлова. Тут познакомив ся з Нїмцем Штернберґом і став з ним читати романи Вальтер-Скота (в моск. перекладї), а у Поляка Демского дістав твори Лелевеля і Міцкевича. З поради Брюлова читав біблію, історию, а в перекладах Гомера, Ґетого, Шілера, Шекспіра, твори польских і московских письменників і слухав університетских викладів. В тім часї меньше займав ся малярством, а став писати вірші (почав ще в літнім саді царскім, рисуючи там статуї). В 1840. появив ся в Петербурзї „Кобзарь“, а в тім містив ся: Засьпів, Перебендя, Катерина, Тополя, Думка (На що менї чорні брови), До Основяненка, Іван Підкова і Тарасова ніч, а в 1841. р. видав „Гайдамаки“. Хоч московскі критики глумили ся з Шевченкових творів, однак на Україні зразу стала голосною єго слава. Знакомство

з Кухаренком, яке тоді зробив, зацікавило єго для долї кавказких гірняків, а знакомство з Бодяньским розкрило єму історичну минувшину України і широкий словяньский сьвіт.

Скінчивши академію штук (1844) і осягнувши золоту медаль та титул „свобідного художника“, поїхав Шевченко на Україну а а відтак дістав в Києві при археоґрафічній комісиї місце „рисовника“. З порученя комісиї їздив по Українї, рисував види памятних історичних місць і будівель, розкопував могили, та підготовлював рисунки до альбома „Живописна Україна“. Тут познакомив ся з громадою патріотичної молодїжи українськоі, в якій вели ся широкі розмови про Словяньщину, а те, про що громадяни науковим способом розправляли, виповідав Шевченко в поетичних творах (До мертвих і живих, Шафарикови і т. и.). З переселенєм Костомарова у Київ заснувало ся (1846. на Різдво) тайне „Товариство св. Кирила й Методія“, а Шевченко підносив духа своїх приятелїв віщими творами.

Небавом опісля дістав Шевченко заходом кн. Репніної місце професора живописи в київскім університетї, думав вже про укр. живописну академію, коли лиха доля всему перебила. Коли вертав з весїля Кулїшевого, щоби поїхати за границю з Кулїшами для дальшого артистичного образованя (Кулїшева жертвувала на ту цїль своє віно 3000 руб.), арештовано єго в Києві, як і девять иньших Українцїв, членів Товариства. Шевченка осаджено на три місяцї в Петропавловскій кріпости під Петербургом, а відтак присуджено „за складанє революцийних і в найвисшому ступні сьмілива віршів, як людину з міцним здоровлем, вирядити салдатом“ в Оренбурґ над Уралом, а звідтам в Орску кріпость і заборонено писати й малювати а опісля й листувати ся з приятелями. Опісля начальство мимо строгої заборони давало деяку пільгу поетови, що міг собі тайком писати. Єму полекшало, коли став їздити і рисувати з капітаном Бутаковим, що мав розслїдити і описати околицї Аральского озера. Бутаков представив труди скінченої експедициї і альбом з рисунками Шевченка, бажаючи єму виєднати аванс. Однак за те дістав ще нагану, що позволив рисувати Шевченкови, а Шевченка переведено в Уральск і заборонено писати і рисувати, а звідтам в Новопетровск на східнім березї Каспія. В тій безнадїйности доведений до розпуки, шукав поет розради в євангелїю. Але старшина, пізнавши єго опісля близше, поводилась з ним по людски і він знов почав тайком писати і малювати.

По смерти царя Миколая I. (1855) почали приятелї Тарасові заходити ся около визволеня поета і серед всїляких перепон з підмогою кн. Репніної і ґр. Настасї Толстої довели до амнестиї. Лїтом 1857. р. виїхав Шевченко з Новопетровска, а дізнавши ще чимало перепон, опинив ся на останку в Петербурзї. З дозволу ґр. Толстоя, віцепрезидента академиї штук, поселив ся поет в самій-же академиї, де займав ся рисованєм і ґравірованєм олїйних образів, малював небагато, зате чимало рисунків крейдкою і сепією, а особливо високо цїнять єго „офорти“. Збірку Шевченкових офортів

идав его приятель Василь Тарновский (27 картин). Дух поета ідживив по тяжкій неволї і він став також писати, між иньшими поему „Неофіти“, та задумав видавати книжечки для осьвіти люду, але вспів видати лише „Букварь южноруский“.

Відвідавши по повороті з неволї Україну і свою сеию, забажав поет поселити ся над Дніпром, де сам вибрав собі живописне місце між Каневом а Пекарами, і одружитись на Українї та викупити свою сїмю з кріпацтва. Однак лише викупно семї вспів перевести, а таиті справи проволїкались. Тяжкі незгодини зломали кремезну постать Шевченка. Осеню 1860. став нездужати а 26. лютого 1861. р. закінчив житє. Відповідно бажаню, висказаному в „Заповітї“, перевезли земляки его тїло на Україну і похоронили коло Канева на горі Чернечій (нинї Тарасовій), над Дніпром, там де бажав поставити собі хату і, працюючи, для народу, доживати свого віку.

Писаня. Нї оден з великих поетів словяньских не полишив по собі так мало писань, але й так богатих змістом, як Шевченко. В двох невеликих томах „Кобзаря“ висловив він найкрасші ідеї братерства братнього, рівности, любови і волї, а сьпівав живою мовою україньско-рускою, зачіпаючи з глибока серце кождого чоловіка. Тому справедливо оцїнив значінє поезиї Шевченка Павлин Сьвенціцкий, висказавши, що „Шевченка розумів і з ним чуе весь україньско-руский нарід“. Вийшовши споміж самого народу, він чув і висьпівував его долю і тому був він поетом справдї народним. „Поезия Шевченка, як каже Костомарів, — се поезия цїлого народу, однак не тілько та, яку він висьпівав у своїх піснях: се поезия, яку нарід дійсно засьпівав устами свого вибраного, свого справдї передового чоловіка“.

В артизмі Шевченко уступае місця таким поетам, як Міцкевич і Пушкин, позаяк не мав такої осьвіти як они, хоч і ся недостача доповнювала ся значно силою его творчого ґенія; однак животворностю ідей, шляхотними і всеобіймаючими почуванями, природностю і простотою — Шевченко їх перевисшає. Тому то твори Шевченкові не тілько діждались вельми численних видань, але й чимало перекладів на всї словяньскі і деякі західно-европейскі мови. Він не тілько україньско-руский поет народний, але поет усеї людскої суспільности, пригнобленої нещасними обставинами суспільного житя.

В першій добі поетичної творчости проявляе ся в творах Шевченкових романтичний напрям під впливом з одного боку Жуковского, з другого Міцкевича. Спомини з его житя і житя его семиї, картини з україньского житя родинного — се зміст перших его творів. Шевченкові твори сеї доби мають закраску сентиментальну — они е вірними образом думок і почувань україньско-руского народу і випливом тих мотивів, які находимо і в народній поезиї україньско-рускій.

Романтичний напрям проявляе ся іменно в балядах першої доби, основаних на переказах народних (як Причинна, Тополя), хоч і в пізнїйшій добі (ок. 1857 р.) Шевченко повертав до того

з Кухаренком, яке тоді зробив, зацікавило его для долї кавказских гірняків, а знакомство з Бодяньским розкрило єму історичну минувшину України і широкий словяньский сьвіт.

Скінчивши академію штук (1844) і осягнувши золоту медаль та титул „свобідного художника", поїхав Шевченко на Україну а а відтак дістав в Києві при археографічній комісиї місце „рисовника". З порученя комісиї їздив по Україні, рисував види памятних історичних місць і будівель, розкопував могили, та підготовлював рисунки до альбома „Живописна Україна". Тут познакомив ся з громадою патріотичної молодїжи українськоі, в якій вели ся широкі розмови про Словяньщину, а те, про що громадяни науковим способом розправляли, виповідав Шевченко в поетичних творах (До мертвих і живих, Шафарикови і т. и.). З переселенем Костомарова у Київ заснувало ся (1846. на Різдво) тайне „Товариство св. Кирила й Методія", а Шевченко підносив духа своїх приятелїв віщими творами.

Небавом опісля дістав Шевченко заходом кн. Репніної місце професора живописи в київскім університетї, думав вже про укр. живописну академію, коли лиха доля всему перебила. Коли вертав з весіля Кулїшевого, щоби поїхати за границю з Кулїшами для дальшого артистичного образованя (Кулїшева жертвувала на ту цїль своє віно 3000 руб.), арештовано его в Києві, як і девять иньших Українців, членів Товариства. Шевченка осаджено на три місяцї в Петропавловскій кріпости під Петербургом, а відтак присуджено „за складанє революцийних і в найвисшому ступнї сьміливих віршів, як людину з міцним здоровлем, вирядити салдатом" в Оренбурґ над Уралом, а звідтам в Орску кріпость і заборонено писати й малювати а опісля й листувати ся з приятелями. Опісля начальство мимо строгої заборони давало деяку пільгу поетови, що міг собі тайком писати. Єму полекшало, коли став їздити і рисувати з капітаном Бутаковим, що мав розслідити і описати околицї Аральского озера. Бутаков представив труди скінченої експедициї і альбом з рисунками Шевченка, бажаючи єму виєднати аванс. Однак за те дістав ще нагану, що позволив рисувати Шевченкови, а Шевченка переведено в Уральск і заборонено писати і рисувати, а звідтам в Новопетровск на східнім березї Каспія. В тій безнадійности доведений до розпуки, шукав поет розради в євангелію. Але старшина, пізнавши его опісля близше, поводилась з ним по людски і він знов почав тайком писати і малювати.

По смерти царя Миколая І. (1855) почали приятелї Тарасові заходити ся около визволеня поета і серед всіляких перепон з підмогою кн. Репніної і ґр. Настасї Толстої довели до амнестиї. Лїтом 1857. р. виїхав Шевченко з Новопетровска, а дізнавши ще чимало перепон, опинив ся на останку в Петербурзї. З дозволу ґр. Толстоя, віцепрезидента академиї штук, поселив ся поет в самій-же академиї, де займав ся рисованем і ґравірованем олїйних образів, малював небагато, зате чимало рисунків крейдкою і сепією, а особливо високо цінять его „офорти". Збірку Шевченкових офортів

видав его приятель Василь Тарновский (27 картин). Дух поета віджив по тяжкій неволї і він став також писати, між иньшими поему „Неофіти“, та задумав видавати книжечки для осьвіти люду, але вспів видати лише „Буквар южнорускиӣ“.

Відвідавши по повороті з неволї Україну і свою семю, забажав поет поселити ся над Днїпром, де сам вибрав собі живописне місце між Каневом а Пекарами, і одружитись на Українї та викупити свою сїмю з кріпацтва. Однак лише викупно семї вспів перевести, а такті справи проволікались. Тяжкі незгодини зломали кремезну постать Шевченка. Осеню 1860. став нездужати а 26. лютого 1861. р. закінчив житє. Відповідно бажаню, висказаному в „Заповітї“, перевезли земляки его тіло на Україну і похоронили коло Канева на горі Чернечій (нинї Тарасовій), над Днїпром, там де бажав поставити собі хату і, працюючи, для народу, доживати свого віку.

Писаня. Нї оден з великих поетів словяньских не полишив по собі так мало писань, але й так богатих змістом, як Шевченко. В двох невеликих томах „Кобзаря“ висловив він найкрасші ідеї братерства братнього, рівности, любови і волї, а сьпівав живою мовою українсько-рускою, зачіпаючи з глибока серце кождого чоловіка. Тому справедливо оцїнив значінє поезиї Шевченка Павлин Сьвенціцкий, висказавши, що „Шевченка розуміє і з ним чує весь українсько-руский нарід“. Вийшовши споміж самого народу, він чув і висьпівував его долю і тому був він поетом справдї народним. „Поезия Шевченка, як каже Костомарів, — се поезия цїлого народу, однак не тілько та, яку він висьпівав у своїх піснях: се поезия, яку нарід дійсно засьпівав устами свого вибраного, свого справдї передового чоловіка“.

В артизмі Шевченко уступає місця таким поетам, як Міцкевич і Пушкин, позаяк не мав такої осьвіти як они, хоч і ся недостача доповнювала ся значно силою его творчого ґенія; однак животворностю ідей, шляхотними і всеобіймаючими почуванями, природностю і простотою — Шевченко їх перевисшає. Тому то твори Шевченкові не тілько діждались вельми численних видань, але й чимало перекладів на всї словяньскі і деякі західно-европейскі мови. Він не тілько українсько-руский поет народний, але поет усеї людскої суспільности, пригнобленої нещасними обставинами суспільного житя.

В першій добі поетичної творчости проявляє ся в творах Шевченкових романтичний напрям під впливом з одного боку Жуковского, з другого Міцкевича. Спомини з его житя і житя его семиї, картини з українського житя родинного — се зміст перших его творів. Шевченкові твори сеї доби мають закраску сентиментальну — они є вірним образом думок і почувань українсько-руского народу і випливом тих мотивів, які находимо і в народній поезиї українсько-рускій.

Романтичний напрям проявляє ся іменно в баладах першої доби, основаних на переказах народних (як Причинна, Тополя), хоч і в пізнїйшій добі (ок. 1857 р.) Шевченко повертав до того

напряму. А вже-ж і в першій добі намагає ся поет в деяких романтичних творах погодити сей напрям літературний з реальним. Почуване людского горя і бідованя звернуло бачність поета і на суспільні причини того горя, які він добачав в суспільних привілеях а іменно в крепацтві.

Сї почуваня натхнули поета написати два гарні епічні твори Катерина і Наймичка. В „Катерині“ зображає Шевченко, в картині повній артизму, нещасну долю сільскої дівчини, обманеної і знеславленої самоволею пана-москаля. Однак поет висказав сею поемою не тільки гірку правду суспільного житя, але заразом мов би алеґорично вказав на долю України, занапащену Московщиною. Мов би рідною сестрою „Катерини“ є поема „Наймичка“, до котрої поет взяв тему з народних пісень. Не находимо в ній таких високопоетичних картин і рефлексий, такої мельодийної і ядренної мови, як в „Катерині“, однак „Наймичка“ перевисшає „Катерину“ справді біблійною простотою в оповіданю і глибокохристияньскою основою. Наймичка-мати стає спосібною до найбільшої саможертви героінею, котра з любови материньскої весь вік карає ся в чужій хаті для добра свого дитяти, виявляючи аж при смерти, що єсть єго матерю.

Відгомін романтичного напряму відбив ся також в перших історичних поемах Шевченкових, в котрих ковацчина виступає ідеалом національних змагань поета, що бажав „рівної правди“ для всїх. До сего козацкого періоду історії України-Руси відносять ся з більших творів Шевченкових: Гамалїя, Тарасова ніч, Іван Підкова, Чернець, Невольник, Гайдамаки і деякі дрібнїйші. Позаяк у поета не було багато історичного материялу (єму доводило ся користувати ся апокрифічною „Істориєю Руссов“, приписуваною Ґеорґію Кониському), істориєю Бантиш-Каменьского, Маркевича, та деякими фраґментами неповних літописий (н. пр. Рубана), навіть історичними романами (н. пр. „Чорна Рада“), тому й постерегаємо в творах Шевченка чимало помилок. Однак поет-артист вгадував вірно характер деяких епох історичних, виведених ним у великих артистичних картинах. Іменно дуже добре зрозумів і вмалював він дух Запорожа [н. пр. „Іван Підкова“ (опис походу на Царгород), „Гамалїя“, „Невольник“, „Чернець“]. Так само часи „руїни“ зобразив Шевченко в думі про здачу Дорошенка (Заступила чорна хмара) так живо, що до такого наглядного зображеня можна дійти хиба, прочитавши основну моноґрафію Костомарова про ту добу історичну.

В перших творах історичних була поезия Шевченкова тугою, плачем і апотеозою козаччини. Народні перекази і пісні навіяли Шевченкови сю авреолю, якою він окружив козаків як борців за волю України. Іменно в двох стихотворах: До Основяненька і Тарасова ніч*) висказує поет тугу по втратї давної геть-

*) Тут описує побіду козацкого гетьмана Тараса Трясила в бою Переяславскім (1628 р.) над гетьманом коронним Конецьпольским над рікою Альтою.

маньщини. Відгомін романтичного прикрашуваня старини пробиває ся і в найбільшій поемі історичній **Гайдамаки**. Основою сеї поеми послужили кріваві події коліївщини (1768. р.), про які поет ще малим хлопцем наслухав ся пародних переказів і оповідань свого діда. Поет зображає проводирів коліївщини героями, що „встали за сьвятую правду й волю і розкували закований у кайдани народ темний“, виводить страшні сценя різні й руїни, повні драматизму, котрі лагодять ідилічними епізодами (**Титар**) або елеґійними рефлексиями і так зводить контрасти сьвітла і тіни в гармонійну цілість та підносить тим літературну стійність поеми. Однак малюючи се „лихо, гірше пекла“, поет не спочуває жорстоким вибухам мести, бачить в тих страшних подіях велику історичну похибку і жалкує, „що того-ж батька діти не вміли, не хотіли жити та брата́ть ся“. Поет заохочує до братолюбія і додає в передмові до „Гайдамак“ отсї слова: „Слава Богу, що минуло! а надто як згадаєш, що ми одної матери діти, що всї ми Славяне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаютця знову з своїми ворогами, — нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозміжованою останетця на віки од моря і до моря славяньская земля!“

Окрім народних переказів про коліївщину, відомих Шевченкови, поет неперечно зачерпнув гадку зображеня „Гайдамак“, деякі подробиці і загальний вивід з творів польскої літератури, що обробляли сю тему або доторкували ся сих подій і були відомі нашому поетови. Позаяк поет не читав, як сам визнає, критичних моноґрафій про добу коліївщини, то й нічого дивного, що й в сій поемі попадають ся деякі помилки.

Познакомившись опісля близше з історнєю України, Шевченко розчарував ся „гетьманьщиною“, в котрій спершу добачав свій ідеал, і дораджував своїм землякам основнійше вивчувати історию України, з котрої могли впевнитись, що причиною політичних незгодин була та „козацка старшина“, що за особистими вигодами забула про інтереси народу. Війшовши в громаду київскої патріотичної молодіжи, а відтак в Кирило-Методіївске братство, став Шевченко речником політичної свободи і ставить в своїх поемах супроти аристократичних принципів козацкої старшини ідею знесеня крепацтва і політичної волї для всїх Славян. **Національно-політичний напрям** проявляє ся в деяких тогочасних поемах Шевченкових з закраскою **славянофільства**, що було відгомоном всеславяньских ідей харківского кружка україньских письменників, а відтак Кирило-Методіївского братства. Були се прояви **панславізму**, зовсім непохожого на сей, що тодї починав ся в московскім кружку — панславізму основаного не на пануваню одного племени над другим, а на рівноправности і внутрішній свободї. Одушевлений відродженем національним ческого народу, щоб „усї Славяни стали добрими братами і синами сонця правди“ (**присьвята О. Шафарикови**), став поет писати поему **Іван Гус**, в котрій виступає в обороні гуситизму і голосить ідеї супе-

речні з доґмами католицкої церкви; одначе з тої поеми зберегли ся лише дві частини, в котрих поет не вспів задержати епічного супокою і тому они не мають більшої літературної стійности. Зате в „Дружнім посланію і живим і мертвим“ висловив Шевченко здорові гадки про національне і просьвітне відроджене своїх земляків, свобідні від усякої нетерпимости національної і тому можна сей твір вважати неначе національно-політичним каноном Українців. „Очистив він історию від усякої омани правдивим і високим духом народним“, як каже Куліш, і вказав в сім дидактичнім творі шлях, яким треба простувати до національного і просьвітного відродженя України-Руси. Він взиває всіх, панів і хліборобів, осьвічених і темних, щоб обняли ся разом і дбали про спільний добробит і справдїшню просьвіту; щоби пани й осьвічені не вдоволяли ся вольнодумними фразами, але щоб і на ділї помагали народови.

Коли-ж Шевченко позбув ся ентузиязму для колишньої гетьманьщини і переняв ся гуманними ідеями Кирило-Методиївского братства, серце его ворушилось проти насильного панованя одного народу над другим, проти царизму, що „взяв волю України“. В сій добі написав отже поет дві політичні поеми Сон (неперечно під впливом Міцкевичевих „Petersburg“, „Ustęp“, „Improwizacya“, 2-ої части „Dziady“ і „Przegląd wojska“) і Кавказ, в котрих рівко виступає з великим оскарженем темного царства за минувші й теперішні кривди України. В сих поемах глянув поет глибоко в рани суспільного побуту і тому мабуть не міг задержати потрібного епічного супокою, задля чого поемі „Сон“, написаній з становища більше національно-українського, недостає суцільности і орґанїчної звязи. Зате поему „Кавказ“, оперту на загально людскій основі, можна вважати найкращим висловом щирого людского чутя поета.

Антаґонізм до царизму проявляє ся у Шевченка і в останніх лїтах его житя, іменно в деяких думках, в котрих висказує нахил до революцийних гадок, і в поемі, а радше політичній алеґорії Неофіти. В сій поемі (написаній 1857. р.), зобразив поет, як українский нарід пропадає в тяжкій неволї, подібно як колись і римскі імператори мучили неофітів в перших віках християньства.

В третій добі (1847—57) находимо в дрібних гарних картинах найкрасші перли Шевченкової поезиї, в котрих він зобразив тяжку долю крепаків і виявив найвисші ідеї — любови своєї ріднї, темних, незрячих братів свого народу, а через те і любови людскости. При національних змаганях не забув поет і загально-людских інтересів. Тою аналїзою пронв суспільного побуту на Україні, переведеною в неволї, витворив собі поет реальний сьвітогляд, закрашений иноколи націоналїзмом, однак не дійшов до ясних і конкретних поглядів социяльних. Любов до поволеного мужика спонукує поета до енерґічного протесту проти крепацтва, проти всякого насильства і знущаня над слабшими, а картини людского горя і недолї доводять поета до розпуки; ему здає ся, що „нїчого нема сьвятого на землї, що й самого Бога вже люди прокляли“ і в тій розпуцї взиває поет: „Молїтесь Богови сьвятому,

молітесь правді на землї, а більше на землї нікому не поклоніте ся". В тяжкій розпуці здає ся поетови в далекій неволї, що „нема навіть кругом тебе великого Бога"; одначе влагодивши свій жаль, втихомиривши своє зворушене серце, каже: „і хочетця сповідати, серце розповити; Боже милий, як хочетця жити і любити Твою правду і весь сьвіт обняти!"

Шевченко повстає не лише проти царизму і всякої неволї державної, чи громадскої, але й проти всякої нетолеранциї релїґійної. Він був чоловіком релїґійним і побожним, а біблїя, з котрою ніколи не розставав ся, полишила незатерті слїди на єго творах. Але при всім тім в поетичних творах третьої і четвертої доби (1857—61) попадають ся инколи безбожні слова і картини, в напрямі скрайно реалїстичнім. Однак сї противо-християньскі й безбожні слова виходять лише викликами досади горячого чоловіка, сьмілими замахами поета, подібними до тих, які проявляють ся і в деяких біблїйних творах (н. пр. в Йові і ин.). Найдальше від євангелія відступає поет в поемі Марія. Не перестав він там вправдї бути християнином і не порвав зовсім з доґмами церкви, називаючи „Марію" — „пренепорочною, сьвятою" і згадуючи „про живого істинного Бога", але обертаючись останними часами в Петербурзї серед людий з раціоналїстичними поглядами, зложив свою поему під впливом тих раціоналїстичних думок і своїх демократичних змагань.

Шевченко черпав також теми до своїх творів з біблїї старого завіта, а іменно до псалмів, котрі є переспівом „псалмів Давидових", однак прикрашені власними думками поета про волю, суд Божий царям і судям.

Шевченко написав в другій добі своєї творчости драму в 3-х діях Назар Стодоля. Нема вправдї в нїй справдїшньої драматичної завязки, а розвязка виходить зовсім несподівано, однак характери деяких осіб дієвих, іменно Назара і єго товариша Гната, зобразив поет справдї артистичною рукою, і стріча Назара з Галею в 3-ій дїї зображена з великим талантом драматичним. Недостачі сего твору можна виправдати тим, що поет не мав опісля нагоди належно викінчити сего твору, написаного протягом 16 днів.

Шевченко писав також дещо московскою мовою (Записки в неволї, Повісти і т. ин.). В московских творах не блиснув вже талант поета таким ясним сяєвом, як в україньских, а все-ж мають іменно повісти велику стійність лїтературну — і суть важним жерелом до біоґрафії поета і до поясненя деяких єго україньских творів.

Становище в лїтературі. Шевченко зробив своїми нечисленними творами рішучий перелом; він вніс живі ідеї в україньско-руску лїтературу і опер її на несхитних підвалинах, тому має він перворядне значінє в історії — не лише лїтератури, але усеї маси народу. Яка не була-б дальша доля україньско-руского народу, істория все зверне ся до Шевченка, коли заговорить про минувшину україньско-руского народу. „Як же коли-небудь, каже Костомарів, нащадки україньско-руского народу, довго терпівшого, пониженого,

будуть користувати ся повною людскою свободою і плодами людскої цивілїзациї, тоді згадувати муть долю прожиту їх предками, а при тім з великим поважанем згадувати муть Шевченка, сьпівця недолї їх предків, що добивав ся для них свободи родинної, суспільної, душевної, і разом з ними страдав душею і тїлом, думкою і дїлом".

I.

ЗАСЬПІВ.

Ду́ми мої, ду́ми мої,
Ли́хо мині з ва́ми!
На що ста́ли на папе́рі
Су́мними ряда́ми?
Чом вас вітер не розвіяв
В степу́, як пили́ну?
Чом вас ли́хо не приспа́ло,
Як свою́ дити́ну?
Бо вас ли́хо на сьвіт на сьміх породи́ло,
Полива́ли сльо́зи... чом не затопи́ли.
Не ви́несли в мо́ре, не розми́ли в по́лї?
Не пита́ли-б люди, що в ме́не боли́ть,
Не пита́ли-б, за що проклина́ю до́лю,
Чого́ нужу́ сьвітом?... „Нїчого роби́ть",
Не сказа́ли-б на сьміх..

Квіти мої, діти:
На що-ж вас коха́в я, на що догляда́в?
Чи запла́че се́рце одно́ на всім сьвіті,
Як я з ва́ми пла́кав?... Мо́же і вгада́в...
Мо́же, на́йдетця дїво́че
Се́рце, ка́рі о́чи,
Що запла́чуть на сї ду́ми —
Я більше не хочу.
Одну́ сльозу́ з очи́й ка́рих —
І пан над пана́ми!
Ду́ми мої, думи мої,
Ли́хо мині з ва́ми!

За ка́рії оченя́та,
За чо́рнії бро́ви
Се́рце рва́ло ся, сьмія́лось,

Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи, та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Сьпівать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збірать на пораду...
Нехай душі козацькії
В Украйні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори —
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... а тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає
І про неї добрим людям
Кобзарі сьпівають.
Все сьпівають, як діялось,
Сліпі небораки,
Бо дотепні... А я... а я
Тілько вмію плакать,
Тілько сльози за Украйну...
А слова — не має...
А за лихо... — Та цур єму!
Хто його не знає!...
А надто, той, що дивитця

На людий душою —
Пекло йому на сім сьвіті
А на тім...
Журбою
Не накличу собі долї,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні
Я їх заховаю.
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сьміетця...
Нехай думка, як той ворон,
Лїтае, та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачуть,
То й не засьміютця...
Не втирайте-ж мої сльози,
Нехай собі ллютця,
Чуже поле поливають
Що-дня і що ночі,
Поки попи не засиплють
Чужим піском очі...
Оттаке-то... а що робить!
Журба не поможе.
Хто-ж сироті завидує —
Карай того, Боже!
Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,
Де-ж мині вас діти?
В Україну ідїть, діти,
В нашу Україну,
Попід тинню,[110]) сиротами,
А я — тут загину.
Там найдете щире серце
І слово ласкаве,
Там найдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

II.

ДУМКИ.

1.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Ламá дуба, котить полем
Перекоти-поле...
Так і доля: того ламá,
Того нагинає, —
Мене котить — і де спинить
І самá не знає!...
У якому краї мене заховають,
Де я прихилю ся — на віки засну?...
Коли немá долї, немá талану,
То нїкого кинуть... нїхто не згадає —
Не скаже хоть на сьміх: нехай спочиває, —
Тільки його й долї, що рано заснув...

2.

Менї однаково, чи буду
Я жить в Українї, чи нї —
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снїгу на чужинї, —
Однаковісїнько менї!
В неволї виріс між чужими
І неоплаканий своїми,
В неволї плачучи умру,
І все з собою заберу; —
Малого слїду не покину
На обезчещенїй землї:
І не помяне батько з сином,
Не скаже синові: „Молись
Моли ся, сину: за Вкраїну
Єго замучили колись!...“
Менї однаково, чи буде

Той син молити ся, чи ні;
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять —
Ох, не однаково мені!

1847. р.

3.

Доля.

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі [111]) стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу, хлопця, одвела
До пяного дяка в науку:
„Учи ся, серденько! колись
З нас будуть люди", ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчив ся. А ти збрехала;
Які з нас люди?... Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою...

Петербург, 185

III.

ТОПОЛЯ.

(П. С. Петровській.)

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
На що зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке синіє.
Чумак іде, подивитця,
Та й голову схилить;

Чабáн в ранці з сопілкою
Сяде на могилї,
Подивитця — серце ниє:
Кругóм нї билини!
Однá, однá, як сиротá
На чужинї, гине!

Хто-ж виховав тонкý, гнучкý
В степý погибáти?
Пострівайте, все розкажý;
Слýхайте-ж, дївчáта.
Полюбила чорнобрива
Козакá дївчина,
Полюбила — не спинила,
Пішóв, та й загинув;
Як би знáла, що покине, —
Булá-б не любила:
Як би знáла, що загине, —
Булá-б не пустила;
Як би знáла, не ходила-б
Пізно за водóю,
Не стояла-б до пíвнóчи
З милим під вербóю;
Як би знáла!...
І то лихо —
Попéреду знáти,
Щó нам в сьвітї зострінетця,
Не знáйте, дївчáта!
Не питáйте свою дóлю...
Самó сéрце знáє,
Когó любить... Нехáй вяне,
Поки закопáють!
Бо не дóвго чорнобривї,
Кáрі оченята,
Біле личко червонїє
Не дóвго, дївчáта!
До пóлудня, та й завяне,
Брóви полиняють...[112])
Кохáйте ся-ж, любіте ся,
Як сéрденько знáє.

Защебе́че соловейко
В лу́зі на кали́ні, —
Засьпіва́є коза́ченько,
Хо́дя по доли́ні.
Висьпівує, по́ки ви́йде
Чорнобри́ва з ха́ти;
А він її запита́є:
„Чи не би́ла ма́ти?"
Ста́нуть собі, обійму́тця, —
Сьпіва́ солове́йко;
Послу́хають, розійду́тця,
Обо́є раде́нькі.
Ніхто́ того́ не поба́чить,
Ніхто́ не спита́є:
„Де ти була́, що роби́ла?"
Сама́ собі зна́є.
Люби́ла ся, коха́ла ся,
А се́рденько мліло:
Воно́ чу́ло недо́леньку,
А сказа́ть не вміло.
Не сказа́ло — оста́ла ся,
День і ніч ворку́є;
Як голу́бка без го́луба,
А ніхто́ не чу́є.

Не щебе́че солове́йко
В лу́зї над водо́ю,
Не сьпіва́є чорнобри́ва,
Сто́я під вербо́ю;
Не сьпіва́є — як сирота́,
Білим сьві́том ну́дить.
Без ми́лого ба́тько, ма́ти —
Як чужі́ї люди;
Без ми́лого со́нце сьвітить -
Як во́рог сьміє́тця;
Без ми́лого скрізь моги́ла...
А се́рденько бє́тця!
Мину́в і рік, мину́в дру́гий -
Козака́ нема́є;
Со́хне вона́, як квіточка,

Ніхто́ не питає:
„Чого́ вя́неш, моя́ до́ню?“
Ма́ти не спита́ла,
За старо́го, бога́того
Ни́щечком една́ла.
„Іди́, до́ню“, ка́же ма́ти:
„Не вік дівова́ти.
Він ба́гатий, одино́кий —
Бу́деш панова́ти.“
— „Не хо́чу я панова́ти,
Не піду́ я, ма́мо!
Рушника́ми, що придба́ла,
Спусти́ мене́ в я́му.
Неха́й попи́ засьпіва́ють,
А дру́жки popла́чуть:
Ле́гше мині́ в тру́ні лежа́ть,
Як його́ поба́чить.“

Не слу́хала стара́ ма́ти,
Роби́ла, що зна́ла;
Все ба́чила чорнобри́ва,
Со́хла і мовча́ла.
Пішла́ в-ночі до воро́жки,
Щоб поворожи́ти:
Чи до́вго їй на сім сьвіті
Без ми́лого жи́ти?
„Бабу́сенько, голу́бонько,
Се́рце моє́, не́нько!
Скажи́ мині щи́ру пра́вду,
Де́ ми́лий серде́нько?
Чи жив, вдоро́в, чи він лю́бить,
Чи забу́в — поки́нув?
Скажи́-ж мині, де мій ми́лий?
Край сьвіта поли́ну!
Бабу́сенько, голу́бонько,
Скажи́, коли́ зна́еш!
Бо видає́ мене́ ма́ти
За старо́го за́між.
Люби́ть його́, моя́ си́за,
Се́рце не навчи́ти.

Пішла́-б же я утопи́лась —
Жаль ду́шу згуби́ти.
Коли́ не жив чорнобри́вий,
Зроби́, моя́ пта́шко,
Щоб до до́му не верну́лась...
Тя́жко мині́, тя́жко!
Там стари́й жде з староста́ми...
Скажи́-ж мою́ до́лю."
— „До́бре, до́ню, спочи́нь тро́шки...
Чини́-ж мою́ во́лю,
Сама́ коли́сь дівова́ла,
Те́е ли́хо зна́ю;
Мину́ло ся — навчи́ла ся;
Лю́дем помага́ю.
Твою́ до́лю, моя́ до́ню,
Поза́торік зна́ла,
Поза́торік і зі́ллячка
Для то́го придба́ла."

Пішла́ стара́, мов калама́р
Доста́ла з полиці.
„Ось на тобі сього́ ди́ва!
Піди́ до крини́ці.
По́ки півні не сьпіва́ли,
Уми́й ся водо́ю,
Ви́пий тро́шки сього́ зі́ля —
Все ли́хо заго́їть.
Ви́пеш — біжи́, я́ко мо́га;
Що́-б там ні кричало,
Не огля́нь ся, по́ки ста́неш
Аж там, де проща́лась.
Одпочи́неш; а як ста́не
Місяць серед не́ба,
Ви́пий ще раз; не приїде —
В-трете ви́пить тре́ба.
За пе́рший раз, як за той рік,
Бу́деш ти тако́ю;
А за дру́гий — серед сте́пу
Ту́пне кінь ного́ю.
Коли́ живи́й кова́ченько,

То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрести ся,
Бо все піде в воду,
Тепер же йди, подиви ся
На торішню вроду.“

Взяла зілле, поклонилась:
„Спасибі, бабусю!“
Вийшла з хати: „Чи йти, чи ні?
Ні, вже не верну ся!“
Пішла, вмилась, напила ся,
Мов не своя стала,
В-друге, в-трете, та, мов сонна,
В степу засьпівала:
„Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все в гору, та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подиви ся
За синеє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сьміютця люди:
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто-ж її головоньку
Буде доглядати?

Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, Боже!
Подиви ся, тополенько,
Як нема, — заплачеш
До схід сонця ранїсїнько,
Щоб нїхто не бачив.
Рости-ж, серце тополенько,
Все вгору, та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!“
Таку пісню чорнобрива
В степу засьпівала.
Зїлле дива наробило —
Тополею стала.
Не вернула ся до дому,
Не діждала пари,
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

IV.

НАЙМИЧКА.

I.

Був собі дїд та баба.
З давнього давна у гаї над ставом,
У-двох, собі на хуторі жили,
Як дїточок двоє, —
Усюди обоє.
Ще з-малечку у-двох ягнята пасли,
А потім побрали ся,
Худоби діждали ся, —
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели

I пáсіку чималу, —
Всьогó надбáли.
Та діточóк у їх Біг-ма,
А смерть з косóю за плечима.

Хтó-ж їх стáрість привітáє,
За дитину стáне?
Хто заплáче, поховáє?
Хто дýшу спомяне?
Хто поживé добрó чéстно,
В дóбрую годину,
І згадáє дякуючи,
Як своя́ дитина?...
Тя́жко дітий годувáти
У безвéрхій хáті,
А ще гірше стáріти ся
У білих палáтах, —
Стáріти ся, умірáти,
Добрó покидáти
Чужим людям, чужим дітям
На сьміх, на розтрáту!

II.

І дід, і баба у неділю
На приспі в двох собі сиділи
Гарнéнько, в білих сорочкáх;
Сияло сóнце в небесáх,
А ні хмариночки, та тихо,
Та любо, як у рáї.
Сховáло ся у сéрці лихо,
Як зьвір у тéмнім гáї.
В такім рáї, чогó-б, бáчця,
Старим сумовáти?
Чи то дáвнє якé лихо
Прокинулось в хáті?
Чи вчорáшнє, задáвлене
Знов заворушилось,
Чи ще тілько заклюнулось —
І рай запалило?
Не знáю, що і після чóго

Старі сумують. Може, вже
Отсе збіраютця до Бога,
Та хто в далекую дорогу
Їм добре коний запряже?

„А хто нас, Насте, похова́є,
Як помремо?“
— „Сама не знаю!
Я все отсе міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра сього?...“
— „Стривай лишень!
Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!
Побіжім лиш!... Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!“
І разом схопились
Та до воріт... Прибігають —
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —
Тай не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!...
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благає:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсінькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тілько пхика.
„А що, Насте?
Я й казав! От, бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!

Бери́-ж лишéнь та сповивáй...
Ач якé, нівро́ку!
Неси́-ж в хáту, а я вéрхи
Ки́нусь за кумáми
В городи́ще“.
Чýдно якóсь
Дієтця між нáми!
Оди́н си́на проклинáє,
З хáти виганя́є,
Дрýгий сьвічечку, сердéшний,
По́том заробля́є
Та ридáючи станóвить
Перед образáми —
Немá дітий!... Чýдно якóсь
Дієтця між нáми.

III.

Аж три пáри на рáдощах
Кумів назбірáли,
Та в вéчері й охрести́ли
І Мáрком назвáли.
Рости́ Мáрко. Старі мої
Не знáють, де діти,
Де посади́ть, де положи́ть
І щó з ним роби́ти.
Минáє рік. Росте́ Мáрко —
І дійна корóва
У рóскоші купáєтця.
Аж ось чорнобрóва
Та молодá, білоли́ця
Прийшлá молоди́ця
На той хýтір благодáтний
У найми проси́тця.
„А щó-ж? кáже, „возьмім Нáсте.“
— „Возьмімо, Трохи́ме,
Бо ми старі, нездýжаєм,
Та таки́ й дити́на.
Хочá вонó вже й підрослó,
Та все-ж таки́ трéба
Коло йогó піклувáтись“.[113])

— „Та воно́ то тре́ба.
Бо й я свою́ вже ча́сточку,
Прожив, сла́ва Бо́гу, —
Підтоптав ся. Так що-ж тепе́р,
Що́, візьмеш небо́го?
За рік, чи як?“
— „А що́ дасте́“.
— „Е, ні! тре́ба зна́ти,
Тре́ба, до́чко, лїчи́ть пла́ту,
Заро́блену пла́ту,
Бо ска́зано: хто не лїчить,
То той і не ма́є.
Так отта́к хиба́, небо́го?
Нї ти нас не зна́єш,
Нї ми тебе́. А поживе́ш,
Роздивисся в ха́тї.
Та й ми тебе́ поба́чимо, -
Оттодї й за пла́ту.
Чи так, до́чко?“
— „До́бре, дя́дьку“.
— „Про́симо-ж у ха́ту“.

Поєднались. Молоди́ця
Ра́да та весе́ла,
Нїби з па́ном повінча́лась,
Закупи́ла се́ла.
І у ха́тї, і на дво́рі,
І коло скоти́ни,
У-ве́чері і в-до́сьвіта;
А коло дити́ни,
Так і па́да,[114]) нїби мати;
В бу́день і в недїлю
Голо́воньку йому́ зми́є,
Й соро́чечку бі́лу
Що-де́нь Бо́жий надїва́є.
Гра́єтця, сьпіва́є,
Ро́бить во́зики, а в сьвя́то,
То й з рук не спуска́є.
Диву́ютця старі мої
Та мо́лятця Бо́гу.

А наймичка невсипуща
Що-вечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує, —
Сама не звість і не допе,
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колисці
Часом серед ночи
Прокинетця, ворохнетця, —
То вона вже скочить
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише:
Вона чує в тії хати
Як дитина дише.
В-ранці Марко до наймички,
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі
Росте, виростає.

IV.

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали [115])
Трохима діда. Прогуло
Прокляте лихо, та й заснуло.
На хутір знову благодать
Зза гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже́ Ма́рко чумаку́е
І в осени́ не ночу́е
Ні під ха́тою, ні в ха́ті...
„Кого́-не́будь тре́ба сва́тать.
„Кого́-ж би тут?“ стари́й ду́ма
І про́сить пора́ди
У на́ймички. А на́ймичка
До царівни-б ра́да
Слать старості́: „Тре́ба Ма́рка
Само́го спита́ти“.
— „До́бре, до́чко, спита́емо.
Та й бу́демо сва́тать“.

Розпита́ли, пора́дились,
Та й за староста́ми
Пішо́в Ма́рко. Верну́ли ся
Лю́ди з рушника́ми,
З сьвяти́м хлі́бом обмі́неним.
Па́нну у жупа́ні,
Таку́ кра́лю ви́сватали,
Що хоч за гетьма́на,
То не со́ром. Оттаке́-то
Ди́во запопа́ли!

„Спаси́бі вам!“ стари́й ка́же.
„Тепе́р, щоб ви зна́ли,
Тре́ба кра́ю доводи́ти.
Коли́ й де вінча́ти,
Та й весі́лле. Та ще ось що:
Хто в нас бу́де ма́ти?
Не дожила́ моя́ На́стя!...“
Та й зали́всь сльоза́ми.
А на́ймичка, у поро́гу,
Вхо́пилась рука́ми
За одвірок, та й зомлі́ла.
Ти́хо ста́ло в ха́ті;
Тілько на́ймичка шепта́ла:
„Ма́ти... ма́ти... ма́ти!“

V.

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює
Та двір вимітає;
Та прохожих, проїжжачих [116])
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить;
Знай бігає, а самого
Лєдве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня,
В хаті і на дворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання; печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де-ж наймичка?
На прощу у Києв
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матїр.
„Нї, Марку, нїяко
Менї матїрю сидїти;
То богатї люди,
А я наймичка... ще й з тебе
Сьміяти ся будуть,
Нехай Бог вам помагає!
Пійду помолю ся
Усїм сьвятим у Києві,
Та й знову верну ся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудити мусь...“
Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернуло ся весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною [117])
Столи й лави миють,
А наймичка шкандибає:
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Наняла ся носить воду,
Бо гроший не стало
На акафист у Варвари.
Носила — носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Сьвяту шапочку в пещерах
У Йвана сьвятого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім сьвятим поклонившись,
До-дому верталась.

Вернула ся. Катерина
І Марко востріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Наповали й годували,
Про Київ питали
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.
„За що вони мене люблять?
За що поважають?
О Боже мій милосердний!
Може вони знають...
Може вони догадались...
Ні, не догадались;
Вони добрі..."
І наймичка
Тяжко заридала.

VI.

Тричи крига замерзала,
Тричи розтавала,
Тричи наймичку у Київ
Катря провожала,
Так як матїр; і в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила Бога,
Щоб швиденько вертала ся,
Бо без неї в хатї
Якось сумно, нїби мати
Покинула хату.
Пісдя Пречистої в недїлю,
Та після Першої, Трохим
Старий сидїв в сорочцї білій,
В брилї, на присші. Перед їм
З собакою унучок грав ся,
А внучка в юпку одяглась
У Катрину і нїби йшла
До дїда в гостї. Засьміявсь
Старий і внучку привітав
Неначе справдї молодицю.
„А де-ж ти дїла паляницю?
Чи, може, в лїсї хто одняв?
Чи, по-просту — забула взяти?...
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!"
Аж зирк, — і наймичка ввійшла
На двір. Побіг старий стрічати
З онуками свою Ганну.
„А Марко в дорозї?"
Ганна дїда питала ся.
— „В дорозї ще й досї".
— „А я ледве додибала
До вашої хати.
Не хотїлось на чужинї
Однiй умирати!
Коли-б Марка діждати ся...

Так щось тяжко стало!“
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Ориночці,[118]) і червоний
З фольги образочок,[119])
А Карпові соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Сьвятої Варвари
Катерині, а дідові
Із воску сьвятого
Три сьвічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла; не купила,
Бо гроший не стало,
А заробить не здужала.
„А ось ще осталось
Пів-бубличка!“
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII.

Ввійшла в хату. Катерина
Її ноги умила
Й полудновать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.
„Катерино!
Коли в нас неділя?“
— „Після завтра?“
— „Треба буде
Акафист найняти
Миколаєві сьвятому
Й на часточку дати;
Бо щось Марко забарив ся...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрань Боже!“
Й покапали сльози

З старúх очúй замучених.
Лéдве-лéдве встáла
Із-за столá.
„Катерúно!
Не та вжé я стáла —
Зледáщіла, не здужаю
І на нóги встáти.
Тяжко, Кáтре, умирáти
В чужíй тéплій хáті!“

Занедужала небóга.
Ужé й причащáли,
Й маслосьвятіє служúли,
Ні, не помагáло.
Старúй Трохим по надвірю,
Мов убúтий, хóдить.
Катерúна з болящої
І очúй не звóдить;
Катерúна коло неї
І днює й ночує.
А тим чáсом сичі в ночі
Не дóбре віщують
На комóрі. Болящая
Щó-день, що-годúна,
Лéдве чути, питáєтця:
„Дóню, Катерúно!
Чи ще Мáрко не приїхав?
Ох, як би я знáла,
Що діжду ся, що побáчу,
То ще-б підождáла“.

VIII.

Ідé Мáрко з чумакáми,
Ідучи сьпівáє,
Не поспішá до господи —
Волú попасáє.
Везé Мáрко Катерúні
Сукнá дорогóго,
А бáтькові шитий пóяс
Шóвку червонóго,

А наймичці на очіпок
Парчі волотоі[120])
І червону добру хустку
З білою габою,[121])
А діточкам черевички,
Фіґ та винограду,
А всім вкупі червоного
Вина в Царіграду
Відер в трое у барилі
І кавяру з Дону;
Всього везе, та не знае,
Що діетця дома!

Іде Марко не журитця.
Прийшов — слава Богу!
І ворота одчиняе,
І молитця Богу.
„Чи чуеш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! біжи швидче!
Швидче веди в хату!...“
Слава тобі, Христе Боже!
На-силу діждала!“
І *Отче наш* тихо-тихо
Мов крізь сон читала.

Старий воли випрягае,
Занози ховае
Мережані,[122]) а Катруся
Марка оглядае.
„А де-ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?“
— „Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягае
Воли батько; вона тебе
Марку, дожидае.“
Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...

Аж злякав ся. Ганна шепче:
„Слава... слава Богу!
Ходи сюди, не лякай ся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Де-що розказати.“

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилив ся
До наймички у голови.
„Марку! подиви ся,
Подиви ся ти на мене;
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка, —
Я...“
Та й занїміла.
Марко плакав, дивував ся.
Знов очи одкрила,
Пильно-пильно подивилась,
Сльози покотились.
„Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хатї...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати!“
Та й замовкла...
Зомлїв Марко,
Й земля задріжала.
Прокинув ся... до матері, —
А мати вже спала!

V.

КАВКАЗ.

За горами гори хмарами повиті,
Засїяні горем, кровию политі.
З-поконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день Божий довбе ребра,
Серце розбиває; —
Розбиває, та не випє

Живучої крови:
Воно знову оживає,
І сьміє́тця знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поле;
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе слави Бога —
Великого Бога.

Не нам на прю з Тобою стати,
Не нам діла твої судить:
Нам тілько плакать, плакать, плакать,
І хліб насущний замісить,
Кріваними потом і сльозами.
Кати знущаютця над нами,
А правда наша — пяна спить!
Коли-ж вона прокинетця,
Коли-ж одпочити
Даси, Боже, утомленим,
І нам даси жити?
Ми віруєм твоїй силї,
І слову живому:
Встане правда, встане воля,
І Тобі Одному
Поклонятця всї язики
Во віки і віки. —
А поки-що течуть ріки —
Крівавії ріки!...

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровию политі!
Оттам то Милостиві Ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю,
Та й цькуємо... Лягло кістьми
Людий муштрованих чимало...
А сліз, а крові?... Напоїть
Усїх деспотів сьвіта-б стало,

З дітьми і внуками втопить
В сльозах удових... А дівочих
Пролитих нишком серед ночи,
А матерніх гарячих сліз,
А батьківських, старих, кривавих —
Не ріки — море розлилось —
Огненнее море! —
Слава, слава
Хортам і гоньчим і псарям,
Слава! -

І вам слава, синї гори
Кригою окуті;
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті!
Боріте ся — поборете!
Вам Бог помагає;
За вас сила, за вас воля
І правда сьвятая!

„Чурек і сакля [123]) все твоє:
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не візьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах. —
У нас — на те письменні ми —
Читаєм Божії глаголи, —
І од глибокої тюрми,
І до високого престола
Усї ми в золотї і голї.
„До нас в науку... ми навчим
По чому хлїб і сіль по чім?
Ми християни; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас. —
Нам тілько сакля в очи коле,
Чого вона стоїть у вас
Не нами дана? Чом ми вам
Чурек же ваш та так не кинем
Як тій собацї? Чом ви нам
Платить за сонце не повинні?
Та й тілько-ж то! Ми не погани, —
Ми настоящі християни;

Ми налили сьті. — А за те,
Як би ви з нами подружились,
Богато-б, дечому навчились.
У нас же й сьвіта як на те:
Одна Сібір неісходима!
А тюрми? а люду? — що й лічить!
Од Молдаванина до Фінна,
На всіх язиках все мовчить:
Бо благоденствує!...
У нас — чого то ми не вміем?
І зорі лічим; гречку сієм,
Француза лаєм: продаєм
Або у карти програєм
Людий... не Неґрів, а таких,
Таки хрещених, но простих.
Ми не Гішпани; — крий нас Боже! —
Щоб крадене перекупать
Як ті жиди; ми по закону.“ —

По закону Апостола
Ви любите брата,
Суєслови лицеміри,
Господом прокляті?
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу,
Та й лупите по закону
Дочці на кожушок,
Унучениці на придане,
Жінці на патинки,
Собі-ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка.
За кого-ж ти розпинав ся,
Христе, сине Божий?
За нас добрих? чи за слово
Істини? Чи може,
Щоб ми з тебе насьміялись?
Воно-ж так і сталось!
Храми, каплиці й ікони
І ставники, і мірри дим,
І перед образом Твоїм

Неутомлéнаїї поклóни
За крáжу, за війну́, за кров...
Щоб брáтню кров пролúти, прóсять,
А потім в дар Тобі приносять
З пожáру вкрáдений покрóв...

Просьвітúлись, та ще хóчем
Дру́гих просьвітúти:
Сóнце прáвди показáти
Сліпúм, бáчиш, дітям.
Все покáжем, тілько дáйте
Себé в ру́ки взяти,
Як і тюрми́ мурувáти,
Кайдани́ ковáти,
Як їх носúть, і як плéсти
Кну́ти узловáті.
Всéму навчúм, тілько дáйте
Ті остáнні, бо взялú вже
І пóле і мóре!

І тебé загнáли, мій дру́же едúний,
Мій Якове любий! 124) Не за Україну,
А за її кáта довелóсь пролúть,
Кров дóбру, не чóрну: довелóсь запúть
З московської чáші москóвську отру́ту...
О дру́же мій дóбрий, дру́же не забу́тий!
Живóю душóю в Украйні витáй;
Літáй з козáками понад берегáми,
Розрúті могúли в степу́ назирáй,
Заплáч з козакáми дрібнúми сльозáми;
І мене́ з невóлї в степу́ виглядáй!

А пóки-що мої ду́ми
Моé люте гóре,
Сіятиму; нехáй росту́ть
Та з вітром говóрять...
Вітер тúхий з України
Понесé з росóю
Тії ду́ми аж до тéбе;

Брáтньою сльозóю
Ти їх, друже, привітáєш.
Тúхо прочитáєш,
І могúли, степú, гóри,
І менé згадáєш. —

Вюнище, Полт. губ. 14. Студня 1845.

VI.

ЧЕРНЕЦЬ.

(П. А. Кулїшу.)

У Кúєві, на Подóлї,
Булó колúсь, і нїкóли
Не вéрнетця, що дїялось,
Не вéрнетця, сподїване...
Не вéрнетця... А я, брáте,
Такú бýду сподївáтись,
Такú бýду виглядáти,
Сéрцю жалю́ завдавáти.

У Кúєві, на Подóлї,
Братéрськая нáша вóля,
Без хóлопа і без пáна,
Самá собі у жупáнї,
Розвернýла ся весéла,
Оксамíтом шляхú стéле,
І єдвáбом застиляє,
І нїкому не звертáє.

У Кúєві, на Подóлї,
Козакú гуля́ють:
Як ту вóду, відрóм-цéбром
Винó розливáють;
Льохú, шинкú з шинкаркáми,
З вúнами, медáми
Закупúли запорóвцї
Та й тнуть корякáми!
А музúка ревé, грáє,
Людúй звеселяє,
А із Брáтства те бурсáцтво [125])
Мóвчки виглядáє;

Нема́ бра́тскій школї во́лї,
А то-б догоди́ла!...
Кого́-ж то там з музиками
Люди обступи́ли?
В червóних шта́нах оксамі́тних
Матнéю [126]) ýлицю метé —
Ідé коза́к... Ох, лї́та, лї́та!
Що ви твóрите? На то те-ж
Стари́й уда́рив в закаблýки [127])
Аж вста́ла кýрява! Отта́к!
Та ще й присьпівує коза́к:
„По дорóзї рак, рак,
Неха́й бýде так, так!
Як би такі́ молоди́цї
Посїяти мак, мак!
Дам ли́ха закаблýкам,
Закаблýкам ли́ха дам,
Доста́нетця й переда́м!
А вже-ж тії закаблýки
Набрали́ ся ли́ха-мýки...
Дам ли́ха закаблýкам,
Дам ли́ха закабла́м,
Доста́нетця й переда́м!“
Аж до Межи́горського Спа́са [128])
Протанцюва́в сивий,
А за ним і товари́ство
І ввесь сьвяти́й Київ.
Датанцюва́в аж до бра́ми,
Кри́кнув: „Пýгу, пýгу!...
Привіта́йте, сьвяті ченцї
Това́риша з Лýгу!“
Сьвята́ бра́ма одчинилась —
Козака́ впусти́ли
І знов бра́ма зачини́лась,
На вік зачини́лась
Козакóві.
Хтó-ж цей си́вий
Попроща́в ся з сьвітом?
Семéн Палі́й запорóжець [129])
Ли́хом недоби́тий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить:
В довгій рясї по келиї
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород [130])
На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись;
Іде чернець Девонковую [131])
У яр воду пити,
Та згадує, як-то тяжко
Було в сьвітї жити;
Іде чернець у келию
Між стїни німії,
Та згадує літа свої —
Літа молодії;
Бере письмо сьвяте в руки,
Голосно читає,
А думкою старий чернець
Далеко літає...

І тихнуть Божії слова...
І в келиї, неначе в Сїчі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі...
Музики... танцї... і Бердичів...[132])
Кайдани брязкають... Москва...[133])
Бори, снїги і... Єнисей [134])
І покотились із очий
На рясу сльози.
„Бий поклони
І плоть старечу усмиряй,
Сьвяте писаніє читай!
Читай, читай, та слухай звона,—
А серцеві не потуряй:
Воно тебе в Сібір водило,
Воно тебе ввесь вік дурило,
Присни-ж його, і занехай
Свою Борзну і Хвастовщину:

Загине все, ти сам загинеш,
І не згадають — щоб ти знав..."

І старець тяжко заридав,
Читать писаніє покинув,
Ходив по келиї, ходив,
А потім сів і зажурив ся:
„Для чого-ж я на сьвіт родив ся,
Свою Україну любив?"

До утрені завив в дзвіниці
Великий дзвін; чернець мій встав,
Надів клобук, взяв патерицю,[135])
Перехристив ся, чотки взяв...[136])
І за Україну молитись
Палій чернець пошкандибав.

Орська кріпость, 1848

VII.

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ.

I.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде;
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчаєтця; і стане він
Як на добрім полї
Над водою посажене
Древо зеленіє,
Плодом вкрите: так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає;
Як той попіл, над землею,
Вітер розмахає.

І не встануть з праведними
Злії з домовини.
Ділá дóбрих обновлятця,
Ділá злих загинуть.

CXXXII.

Чи є що краще, лучче в сьвіті,
Як у-купі жити,
З братом дóбрим добрó певне
Познáть, не ділити?
Яко миро доброво́нне
З голови́ честнóї
На бóроду Ааро́ню
Спадáє росо́ю,
І на шитії омéти,
Ри́зи дорогíї —
Або рóси Єрмóнськії
На сьвятíї гóри
Висóкії Сіóнськії
Спадáють і твóрять
Добрó тварям земнорóдним
І землї, і людям:
Оттáк братів благих своїх
Госпóдь не забуде:
Воцаритця в дóму тихих,
В сімї тій великій,
І пошлé їм дóбру дóлю
Од віка до віка.

---

5. Пантелеймон Кулїш

родив ся 1819 р. в місточку Воронїжі, в Чернигівщинї, з старої козацкої родини. Виховував ся він під впливом матери, що знала безліч народних дум, пісень і приказок, а се мало великий вплив на его чутливу вдачу і поклало основу до его пізнїйшої дїяльности, головно на полї народовіданя.

Спершу наука йшла тупо Кулїшеви, позаяк не розумів московскої мови. Коли-ж почав її добре розуміти, став першим ученииком. Вже в ґімназиї читав Кулїш поезиї Жуковского і Пушкина, Артемовского-Гулака, повісти Квітки і Гоголя, твори Шекспіра, Шілера і Ґетого, а відтак дістав збірник українських народних дум

і пісень Максимовича, який вивчив на память. Головно сей збірник навів его на думку писати українскою мовою і лишив важний слід на его пізнійшій літературній діяльности. Скінчивши з перепонами (головно задля недостачі потрібних засобів) ґімназияльні науки, вступив Куліш на уніерситет в Киеві, спершу на словесний а відтак правничий виділ і тут познакомив ся з професором Михайлом Максимовичем. Сей розбирав і порядкував з Кулішем народні українскі пісні, підносив в гору его духа своєю наукою і звернув его бачність на романи Вальтер-Скотта. Знакомство з Максимовичем відбило ся опісля дуже значно в літературній діяльности Куліша.

Бідуючи тяжко, не докінчив Куліш уніерситетских курсів, однак умів власними невсипучими трудами доповнити недостачі своєї осьвіти і став учителювати по ґімназиях, між иньшими і в Киеві. Тоді то Куліш об'їхав і обійшов Київщину і при сій нагоді познакомив ся з народними кобзарями і зібрав вельми цінні материяли етноґрафічні до видання книжки „Записки о Южной Руси“. Тоді-ж познакомив ся Куліш з польским письменником Михайлом Ґрабовским, що жив в Олександрівці, в Чернигівщині, а через него з етноґрафом і славним бібліоманом Константином Сьвідзіньским. Они достарчали Кулішеви польских материялів до історії України і всяких потрібних ему книжок, помагали ему вивчувати українську старину, а Ґрабовский піднимав в гору духа молодого письменника. Особисте знакомство з тими Поляками приводило его часто до розсуджування польско-руского питаня у відносинах до укр. народу і лишило великий слід в народній і літературній діяльности Куліша.

Бувши ще в київскім уніерситеті, познакомив ся Куліш з студентом того ж Василем Білозерским, а опісля з Шевченком і Костомаровом і взагалі з київским кружком Українців. В невеличкій громаді, зведеній до купи Кулішем, йшла розмова про Україну і з того часу почали сі молоді Українці дбати про долю рідного краю. Зародилась думка, видавати книжки потрібні для самопізнаня народу, з підмогою деяких осьвічених українських панів заводити народні школи і тим положити основу народній осьвіті на Україні. Молода українська громада поклала собі крім того задачу проповідувати серед осьвічених укр панів визволене народу з кріпацтва.

Тимчасом ректор петербурского уніерситету Плетнев, що правив там також шкільним округом, візвав Куліша в Петербург і дав ему місце учителя ґімназиї і лектора московскої мови в уніерситеті для чужовемців. Куліш взяв ся більше до науки, читав Гомера, Дантого і Шекспіра, вивчував історию українскої народної поезиї і ту звернув на себе загальну увагу своєю науковою працею й осьвітою. Академія наук постановила, за порадою Плетнева, вислати Куліша за границю на наукові студиї, щоб міг опісля заняти опорожнену тоді катедру славяньских літератур в петербурскім уніерситеті. Куліш поїхав на Україну, там одружив ся з сестрою В. Білозерского (Ганна Барвінок, авторка оповідань) і разом з ним та молодою подругою бажав поїхати в Прагу. Они задумали

також взяти із собою Шевченка за границю яко артиста, щоб ширше розвинув там свій талант. Шевченко мав вистарати собі академічний пашпорт, а грішми прирекли самі єго обмислити. Коли однак Куліші з Білозерскими прибули в Варшаву, увязнено їх.

Приводом до сего послужили єго зносини з київским товариством св. Кирила й Методія (див. Огляд III. доба), а предметом слідства була між иньшими також „Повѣсть объ украинскомъ народѣ" надрукована в однім журналї для дітий. В сїй повістцї Кулїш з'ідеалізував козаччину і висказав, що українскому народови годї жити в кріпацтві, бо він з сего туманів. Винуватили Кулїша, мовби він пняв ся до гетьманованя на Українї і був душею Кирило-Методіївского товариства. Та хоч слідство не виказало ніякого бунтівництва чи „заговора", заслано Кулїша спершу на два місяцї в Петропавловску кріпость в Петербурзї, а відтак в Тулу. Проживаючи там з своєю подругою, вчив ся Кулїш европейских язиків, і опанував їх шість для читаня чужоземних книжок, писав історичні романи московскою мовою, а Бодяньский достарчав єму книжок з своєї бібліотеки і видань українских лїтописий. З нагоди переїзду царя зладив Кулїш альбум: описав Тульску старовину і ілюстрував свій опис археольоґічними й иньшими акварелями. (Він брав ся живо і до мальованя). Цар Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а дізнавшись, що се Кулїш, дозволив єму по півтретярічнім засланю вернутись у столицю (1850 р.).

В Петербурзї почав Кулїш собі хлїб заробляти працею по журналах, перекладав, робив компіляциї з книжок німецких, анґлїйских, французских і польских, друкуючи безіменно або під криптонімами (бо заказано було єму писати). Небавом дістав Кулїш дозвіл лїтературно працювати і з того часу починає ся живійша єго лїтературна діяльність. Він писав українскою і московскою мовою, а в українских творах завів фонетичну правопись, що війшла і в иньші українські а відтак і в галицкі виданя під назвою „кулїшівки". Щоби з більшим успіхом трудити ся над розвитком укр. письменьства і народною осьвітою, переселяє ся Кулїш знов до Петербурга і закладає там власну печатню. В переїздї через Москву війшов Кулїш в тіснїйші зносини з провідниками славянофільского руху (Аксаковими) і се відбило ся опісля в поглядах Кулїша на відносини України до Московщини. Коли-ж В. Білозерскому позволено (1861) в Петербурзї видавати лїтературно-науковий місячник „Основа", став Кулїш одним з головних помічників сего виданя і надрукував там чимало поетичних творів, листів, оповідань, розвідок історичних, етнографічних і полємічних українскою і московскою мовою.

Після упадку „Основи" заняв Кулїш урядове становище в Варшаві (1866). В тім часї перехоплено у Варшаві листи Галичан до Кулїша і спогляну̀то на них грізними очима. З них російский уряд дізнав ся, що Кулїш симпатизує Русинам, котрі силкують ся проявити в лїтературі правдиве житє народне зависть мер-

твої схолястики в церковній або зносковщеній мові. Про те вимагав уряд від Куліша, щоб він печатно кинув погорду на сї змагання галицких Русинів до витвореня окремішної самостійної літератури україньско-руской і щоб зрік ся всего того, що перше виявляв у своїх писанях. Коли-ж сего не зробить, то погрожувано єму, що втратить свою вигідну посаду. Замість такого печатного ренеґатства Куліш протестував у „Петербургскихъ Вѣдомостяхъ", однак не міг вже остати на сїй посадї. Виїхав отже до Праги, звідтам до Відня і тодї друкував чимало своїх писань в львівскій „Правдї", а також забрав ся до перекладу св. Письма.

Вернувши на Україну, взяв ся Куліш до історичних студий понехавши на короткий час україньске письменьство. Опісля переїхав Куліш знов у Відень і підготовив з Дром І. Пулюєм видане „Сьвяте Письмо нового Завіту". Відтак задумував оснувати у Львові полїтичну часопись, а бажаючи висловити свої погляди про відносини між Русинами й Поляками, видав (1882 у Львові) брошуру „Крашанка Русинам і Полякам на великдень", в котрій виявив подібні погляди на історию України, як у виданій ним „Исторіи возсоединенія". Русини в Галичинї і на Українї повитали сю брошуру острою критикою, а польска суспільність холодно віднеслась до неї.

Після того вернув Куліш на Україну, в Чернигівщину на хутір „Ганнина пустинь", коло Борзни та не перестав працювати пером. Там і умер він 1895 р.

Писаня. Ледво котрий письменник україньско-руский виявив таку творчість і лїтературну ріжнородність і володів так по майстерски народною мовою, як Куліш. Він не тільки писав поезиї (лїричні, епічні й драматичні, пересьпіви й переклади), повісти, студиї історичні, етноґрафічні, лїтературні, але трудив ся й на полї педаґоґічнім і своєю енерґічною працею став в шісдесятих роках провідником в лїтературних змаганях україньских письменників.

З великим талантом вспів Куліш на основі шестої піснї Гомерової Одиссеї розвинути народний переказ про Переяславского князя перед татарским лихолїтєм і зобразити чудову ідилїчну картину патриярхального побуту п. з. „Орися". Се найгарнїйша, справдїшня перла поміж дрібними повістями Кулїшевими.

В історичних повістях являє ся Куліш вірним потомком козаків-кармазинників і лише в повісти „Потомки україньских гайдамак" заявляє щиру прихильність до простолюдя.

Найбільшу лїтературну стійність має „Чорна Рада", котру автор назвав „хронїкою" з другої половини XVII в. Автор зобразив в сїм історичнім романї часи, коли Україна була розірвана на двоє, на правобережну з гетьманом Тетерою і лївобережну з гетьманом Сомком і змаганя Васюти (Василя Золотаренка) та Іванця або Мартинця (Івана Мартиновича Бруховецкого) до захопленя гетьманьскої булави в свої руки, а рівнобіжно і змаганя до злуки цїлої України під булавою Сомка.

В „Чорній Раді“ вивів автор і політичні пристрасти і боротьбу самолюбних спонукань і родинний побут і могучість та слабість духового житя народу. Головною хибою сего роману є недостача перспективи в уґрупованю дієвих осіб і недостача головного богатиря, коло котрого дієві особи громадили-б ся, а в оповіданю цілім нема орґанічної цілости. Тому й автор назвав „Чорну Раду“ не історичним романом а „хронікою“, хоч з того погляду она не в усім відповідає історичній правді. А все-ж що до артистичности і вірности картин, се оден з найліпших творів в тім роді, в україньско-рускій літературі.

Взагалі історичні повісти Куліша визначують ся вірним і артистичним зображенем України XVII і XVIII вв. і виразним зазначенем шкідних наслідків московского вмішуваня в житє України. В картинах з суспільного побуту, проявляє ся ідеалізация характерів, а головною прикметою его повістий есть романтичний напрям.

Повісти Кулішеві, як і иньші его твори, визначають ся гарною і вельми старанно виробленою мовою: взагалі видно у него змаганє, підняти ровень україньскої мови і зробити її доступною для предметів і розумінь, що сягають висше побуту селянина. Чимало повістий написав він по московски, але деякі переложено укр. мовою.

Окрім повістий писав Куліш також ліричні поезиї, історичні думи і поеми на народний лад, та драматичні твори. Хоч они плавні, ядренисті і звучні, хоч в них проявила ся велика сила слова, одначе що до сили натхненя далеко уступають Шевченковим, а твори поетичні останних часів навіяні крім того часто суб'єктивними рефлексиями, песимізмом і містицизмом. („Досьвітки“, „Дзвін“ і т. и.). Значно слабші драматичні твори Кулішеві.

Чимало збогатив Куліш україньско-руску мову й літературу гарними перекладами Псалтиря, книги Йова, а також деяких Шекспірових драм, Шіллерового Вільгельма Телля і ин., в котрих доволі вірно передає мисли первотвору, коли тимчасом Міцкевичевим балядам, переложеним на україньску мову, силкував ся надати свій рідний сьвітогляд і прикмети україньских творів.

На полі етноґрафії України замітні его „Записки о Южной Руси“ (2 томи), в котрих Куліш окрім народних дум, казок, леґенд, переказів і оповідань, подав вельми цінні замітки про народних кобзарів і розправи язикові й історичні. При всій ціні „Записок“ научна критика найшла в них і недостатки, іменно недостачу порівнуючих дослідів і дилетантский погляд на етноґрафію.

Куліш пустив в сьвіт більшу і меньшу „Граматку“ (буквар, з короткою аритметикою, сьвященою історнєю, наукою віри християньскої і поглядом на долю рідного краю). Однак київскі власти адмiністрацийні за впливом деяких панів правобічної України заборонили вживати граматку по школах. Крім того писав Куліш дрібні уривки про вихованє і ширші статі літературно-критичні про Климентія, Котляревского, Артемовского, Квітку, Гоголя й Шевченка.

Одначе в тих критичних статях єго суд був часто пристрасний (именно в розвідцї про Котляревского і Мик. Гоголя).

Кулїш трудив ся також дуже пильно на історичнім полї і написав руском і московском мовою чимало замітних розвідок, моноґрафій і обемистих діл. Передовсїм видав книжечку „Хмельнищина“ (Птб. 1861), в котрій популярно оповідає руском мовою історию України-Руси від найдавнїйших часів аж до гетьманованя Виговского, а відтак (тогож року) „Вигівщина“, в котрій доводить оповіданє аж до гетьманованя Бруховецкого, але на тім і перервав.

Рівночасно задумав Кулїш написати „Історию України“ від найдавнїших часів по жерелам історичним. Однак сего пляну не виконав автор, надрукувавши лише першу главу (Основа, Птб. 1861). Так само не докінчив він розпочатої (в Метї 1863 і 1864) розвідки історичної „Руїна“, подавши лише короткий погляд на княжий і литовский період рускої історії, почім переходить до часів козаччини і кольонїзациї України. Ширше розвів автор сю розвідку основану на жерелах в моноґрафії „Первий період козацтва од його початку аж до ворогування з Ляхами“ (4 глави, Правда, 1868).

Добутком дальших студий історичних жерел, именно-же польских, на котрі Кулїш спершу не звертав такої бачности, була на широкі розміри заложена, московском мовою написана „Исторія Возсоединенія Руси“, видана опісля в новім обробленю п. з. „Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи (1340—1654) Москва 1890 (3 томи).

Перші свої працї популярні написав Кулїш під впливом козацкого романтизму, який проявляє ся і в єго історичних поемах та повістях і в перших розвідках історичних, опертих на жерелах. Однак вже в передньому слові до „Історії України“ висказує він погляд на нашу минувшину, який опісля розвів широко в просторих студиях, написаних московском мовою. „Звикли в нас, пише там Кулїш, на историю України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне лїтописанє обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки буйним цьвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. — Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати“.

В „Исторіи Возсоединенія Руси“ і в дїлї „Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи“ старав ся Кулїш критично пояснити історию козаччини як і відносини України до Польщі і Московщини. Однак недостає єму супокою і міри, а розлад почувань проявляє ся і в образах з ширшим виднокругом, що могли би бути цїнною окрасою сих творів історичних автора.

Сей недостаток спокою і міри, поетичні і публїцистичні пориви, які Кулїш вносив у свої научні твори, (а особливо виданя більше публїцистичного характеру, як „Крашанка“), викликали осуд начеб Кулїш голосив ідеї прямо противні давнїйшим своїм поглядам і основам.

Однак осуд сей не зовсїм справедливий. Критичні студиї нашої минувшини витверезили Кулїша з давнїйшого козакофільского ро-

мантизму, а хоч горяча любов до рідного краю і рідного слова була все спонуканєм его літературної діяльности, хоч зберіг він і давнїйше своє народовство і колишнї погляди на задачі україньско-рускої літератури, — мусів він не в однім поставити нашу минувшину в иньшім сьвітлї і понехати деякі давнїйші свої погляди. А хоч его історичні працї не свобідні від полїтичної закраски і закраченя, дають они чимало цїнних указок до критичного проясненя минувшини України Руси.

I.

ЗАСЬПІВ.

У-дóсьвіта встав я... тéмно ще на дворі;
Дé-не-де по хáтах ясне́ сьвітло ся́є,
Ся́є ясне́ сьвітло, як на нéбі зорі...
Диву́юсь, радію, у сéрця питáю:
„Скажи́, віще серце, чи скóро сьвіт бу́де?"

— „Ой скóро сьвіт бу́де,
Прокинутця люди,
У всяке вікóнце
Засияє сóнце..."

Ой ударю-ж з-рáзу
У стру́ни живії:
Прокиньтесь, вставáйте,
Старії й малії!

Віщувáннями нóвими
Сéрце моє бéтця
Через край із сéрця
Рідне слóво ллéтця...

II.

РУСАЛКА.

Міцкевичева Баляда.

Ой що́ ж то за хлóпець,
Хорóший, вродливий?
Що́ то́ за дівчина крій його?
Хóдять над водóю
Тихóю ступóю, —
Сьвітить молодик срібнорóгий.

Году́є дівчина
Хлóпця ягідкáми,
Що в гáю зелéнім набрáла,
А він її голóвку
Квітчáє квіткáми...
Пéвне-ж то кохáная пáра!

Скóро день погáсне,
Зійде місяць ясний —
Вже вонй виходять із гаю:
Хлóпець той — мислйвий,
Стрілéць уродлйвий;
Хто такá дівчйна — не знáю.

Звідкілй приходить —
Не питáй дарéмне;
Як вонá зникáє — Бог знáє.
Мов зорй засьвітить
Попід гáєм тéмним,
Мов йскра в темнóті згасáє

„Скажй мені прáвду,
Сéрденько дівчйно,
(Нá що ти з умá мене зводиш)
Дé твоя хатйна?
Хто твоя родйна?
З якóго селá сюдй хóдиш?“

„Колй ти безрідня,
Сéрденько дівчйно, —
Ходім до моєї госпóди;
Жйти-мем з тобóю,
Як рйба з водóю;
Всї мáти-меш в мéне вигóди.“

„Що в мéне достáток
І худóби стáток;
Що в мене і вівцї й бжолята;
Що в мéне сьвітлйця —
Царéві годйтця;
Моя мáти твоя бýде мáти.“

— „Ой козáче-тýмо,[137])
Гóрда-пишна дýмо!
Не йме тобі моє сéрце віри.
Мáти говорйла,
Що в вас такá віря,
Як на сйнім мóрі піна.

Мáти говорйла,
Що в вас стільки лáски,
Як на тйхім стáві ряски;
Соловéм сьпіваєш,
А сéрцем буяєш, —
На иньшую мене проміняєш.“

— „Сéрденько дівчйно!“
Отже на колїнах,
Клянýсь тобі місяцем, зорями,
Присягáю нéбом,
Землéю і пéклом,
Що не бýде йньшої між нáми!“

— „Ой місяцю князю!“
Озвáлась дівчйна,
„Я тебé за сьвідка призивáю.
Як слóво зламáє,
Нехáй покарáє
Йогó твоя сйла сьвятáя!“

Скóро зговорйла —
Мов вйросли крйла,
Голýбкою поміж віття лине.
Назáд обернýлась,
Лукáво всьміхнýлась, —
Мов та йскра, у тéмряві гйне.

Шкодá здоганяти,
Шукáти, гукáти!
Пішлá лунá по гáєві сýмно.
Ніхтó не озвáв ся,
Анї засьміяв ся.
Зостáвсь козáк сам собі дýмно.

Дýмає-гадáє,
До дóму вертáє,
Сумýючи понад сóнною водóю.
Тйхо, тйхо в лїсї,
Хибá тільки трісне
Сухá вітка в йогó під ногóю.

По сонній водиці
Проміння блищитця:
Срібнорогий в воду заэирає.
Аж ось іэза гаю
Вітрець подихає, —
Ясна филя по озеру грає.

Чи то-ж забіліла
На озері піна,
Чи то дивне проявилось диво:
Що посеред піни,
Мовби на картині,
З'явило ся дівча уродливе?

Молоденька, гожа,
Як повная рожа,
Покроплена ранньою росою.
То сьпівом озветця,
То сьміхом заллєтця,
Бере очи, вабить серденько красою.

„Козаче мисливий,
Хлопче уродливий!"
Озвалась із срібної піни:
„Чого в-ночі блудиш
І серденьком вудиш
По зрадливій, лукавій дівчині?

„Годі сумувати,
Важенько здихати!
Ходи, серце, до мене гуляти.
Будем танцювати,
Як рибонька грати,
Як ластівка по воді черкати.

З води виринає —
Як срібло сияє...
Мутить йому душу красота дівоча.
А вона сьмієтця,
Як рибонька вєтця,
Як голубка до його буркоче.

Ой манить словами
Й чорними бровами,
Веселкою по воді кружляє.
То знов поринає,
Лебідкою грає,
В срібні бризьки воду розбиває.

Забилось серденько:
Підбіг він близенько.
Хоче скочить в воду і не хоче.
А срібная филя
Ноги йому змила...
Двюркотить, і піднима, й лоскоче.

Вабить його, тягне;
Серце в грудях тане,
Мов його до лона мила пригортає.
І жоэбу сьвятую,
І тоску німую —
Усе, про все козак забуває.

Ринетця у воду;
Пишную уроду
Оком, серцем і душею обіймає.
Пливе, допливає,
Руки простягає,
І до серця любо дівча пригортає.

Ой гляне-спогляне
На личко румяне —
Що за диво, що за нове чудо!
Се-ж його кохана,
Забутая пара!
Зникла разом з очий йому луда.

„А ти-ж присягав ся
І місяцем кляв ся!
Буде-ж тобі кара по заслузї:
Поки місяць сьвітить,
Будеш ти ходити
Над водою у великій тузї."

Скóро зговори́ла —
Зашуміла фі́ля...
Під водóю обóє сховáлись.
Де вони́ гулял́и,
Любо розмовлял́и,
Ні жáдного слі́ду не востáлось.

Тільки, як день згáсне,
Зі́йде місяць я́сний
І загля́не в таєми́чі вóди, —
Із óзера ри́не
Вродли́ва дівчи́на,
Зу́стріч — хлóпець хорóшої врóди.

Вонá над водóю
Сяє красóю,
А він ту́жить у тéмному гáю.
Хлóпець той — мисли́вий,
Стрілéць уродли́вий:
Хто такá дівчи́на — не знáю.

III.

З пересьпіву Псалтиря.

ПСАЛЬМА VI.

Гóсподи, да не я́ростію Твоє́ю обличи́ши мене́.

Не лякáй мене́, мій Бóже,
Яростю Твоє́ю
Не карáй гнівом страшéнним
Нéмочи моє́ї.

Підкріпи́ мене́, поми́луй:
Ни́ють мої кóсти,
І душá моя́ зомліла
Від лю́дскої злóсти.

Рáди ми́лости Твоє́ї
Рятуй мóю ду́шу,
Оберни́ ся, зглянь ся, Бóже,
Бо вмирáти му́шу;

*

Відступі́те геть від мéне,
Беззакóнні лю́ди,
Глас плачу́ могó угóден
Перед Бóгом бу́де.

І не бу́де Тобі слáви
В підзéмній краї́ні:
Хто імя́ Твоє́ восхвáлить
В німій домовині?

Утоми́вся я від стогнáння,
Що нóчи ридáю,
Моє́ лóже одинóке
Слізми́ обливáю.

Від плачу́ та сумовáння
Очи потемніли;
Стари́й став я: літá мої
Ворогí заїли.

*

Він моли́тву мою́ прийме,
З мéне гріх обми́є,
А запéклих моїх стрáхом
І стидóм окри́є.

ПСАЛЬМА CXXV.

Надѣ́ющіися на Го́спода,
ѧ́ко гора́ Сіо́нъ.

Хто в Го́сподї кладе́ надїю,
Во вік упа́дку не дізна́є,
Не захита́єть ся во віки
Як той Сіо́н, гора́ сьвята́я.

Круго́м Єрусалима го́ри,
Госпо́дь круго́м свого́ наро́ду;
Не дасть невірним перева́ги,
Відве́рне від благи́х приго́ду.

І не простя́гнуть пра́ві се́рцем
Руки́ своє́ї на оби́ду.
Дари́й нам, Бо́же, мир безпе́чний
І погубля́й творя́щих кри́вду.

IV.

З хронїки 1663 року „ЧОРНА РАДА“.

Зміст.

Доїзжаючи Біїгородским шляхом до Києва, заїхав Шрам з своїм сином Петром в Хмарище, хутір веселого Череваня. Тут сподобав собі Петро Шрамєнко Лесю, дочку Череваня, тай Лесї припав до вподоби молодий козак. На запитане старого Шрама Черевань згодив ся віддати Лесю за Петра, однак сему Череваниха неприхильна, задумавши одружити доню з гетьманом Сомком. Тому й заявляє, що рада-б дїло повести по християньски і перше поїхати на прощу.

Другого дня гостї вибрались до Києва. Звернувшись до печер, стрітили Сомка, котрий всїх гостий забрав до себе на хутір, недалеко монастирской огради. За обідом висказав Сомко свою думку, іти походом на Тетеру, щоб вигнати єго з України, а відтак держатись за руки з Москвою. Виявилось при тім, що Сомко давно вже просив Череваниху о руку її донї а тепер просить родительского благословеня. Шрам дізнавшись про сей уклад Сомка з Череванихою, відступає від заміру, одружити Петра з Лесею. Небавом з'являють ся курінний отаман запорожский Кирило Тур з товаришем Богданом Чорногором, що ще в Києві на Подолї стрітили були

[П]ереваниху і звернули бачне око на Лесю, і стають гістьми у гетьмана. Кирило Тур викрадає Лесю, але Петро здоганяє „отмичарів“ починає бій з Туром. Половавши шаблюки, вхопили за кинджали вдарили оден одного в груди так сильно, що обидва повалились [д]о землї. Раненого Тура забрали Запорожції, а Петра завезли [в] Хмарище, де він одужав під доглядом Лесї.

Тимчасом ладили, щоб відбути гетьманьске весїлє в Переяславі, а відтак наклонити всю старшину до походу на Тетеру [і] з'єдинити Україну під рукою одного гетьмана Сомка. Незабаром [п]рийшли вісти, що три лївобережні полки і Запорожції наклонились [с]лухати Іванця (Бруховецкого) як гетьмана та що й Васюта (Золотаренко) іде в Батурин на раду, щоб собі здобути гетьманство. [К]оло Ніжина мала відбути ся чорна рада, де мали судити Кирила [Т]ура за те, що пірвав з собою Лесю. Батько Пугач забрав Тура [з] дому матери, куди єго раненого були привезли Запорожції.

ГЛАВА ДВАНАДЦЯТА.

Урóчище „Романóвського Кут“ і малá дитúна показáла-б у тій окóлиції, а найбільш тепéр, як усяке говорúло про Йвáна Мартúновича (а він стоя́в кóшем у Романóвського Кутї). Зробúла той кут якáсь річка самотéка, пáвши у річку Остéр,[138]) у лу́зї. Рослú там над водóю старі дубú з берéзами; вонú й місто скрашáли, і холодóк Запорóзьким брáтчикам давáли.

Іщé оддалекú зачу́в Петрó глухúй гáлас, мов на я́рмарку. Підійшóв блúжче, аж спрáвдї тут ненáче я́рмарок. Назбірáлось лю́ду нечисле́нна сúла, і все то булá сїльска чéрнь, мужикú, що позіхóдились грабувáти Нїжень,[139]) як приобіщáв їм Бруховéцький. Обідрані кругóм, у чóрних сорочкáх: мáбуть, самі бурлáки да гольтяпáки, що, не мáючи жáдного притýлку, служúли тілько по броварях, по вúнницях да ще по лáзнях грубникáми. У йньшого сокúра за пóясом, у тогó косá на плечі, а дру́гий притяг із коля́кою. Аж су́мно стáло Петрóві, як розобрáв, щó то вонó єсть отся́ ку́па голóтн.

Поміж людьмú ся́м-там стоя́ть бочкú з пивáми, ширітваси[140]) з медáми да з горілкою, возú з мукóю, салá, пшонá і всякі припáси. Усé то настáчили, усéрдствуючи Івáну Мартúновичу, Нїженські міщáни, за те, що, кáже, не знáти-мете під моéю булавóю жáдного козакá, абó козáцького старшинú над собóю пáном: усї бу́демо рівні. (Дóбре він порівня́в Украї́ну!)

Ніхтó нї в кóго не питáвсь тут, щó їсти абó пúти: уся́кому булá своя́ вóля — робú, що хоч, як у сéбе в госпóдї.

Повикóпували в землї здоровéннії пéчи, запалúли огнї. Тут у вúнницькій кáдцї мiсять тїсто трóє рáзом ногáми, а там печўть цїлого волá, а там у здоровéнних казанáх вáрять на таганáх [141]) да на катрягах [142]) кáшу. Дим, нáче хмáра, хóдить понад головáми. Иньші тiлько те й рóблять, що пóрають ся колó бочóк да пóтчують [143]) усякого, хто стоїть або йдé мимо, а йньші вже лежáть повивертáвшись, як у хóлод мўхи. Безўмна якáсь рáдiсть у всякого в очáх і в рiчáх. Усюди знай викрúкують: „Івáн Мартúнович, бáтько наш любúй!“ Знїме в-гóру в однiй руцї чáрку чи кiвш,[144]) а в другiй шáпку з голови, да й репетўє, що Йван Мартúнович і день і нiч побивáєть ся за людським щáстем.

А тут кобзарi швéндяють помiж людьмú, ігрáють на кóбзах, на бандўрах да сьпiвáють усяких пiсéнь. Пробiрáючись промiж кўпами, надивúвсь Петрó усячини. Отсé тут бўде юрбá, що знай танцюють та сьмiють ся. Побрáвшись у бóки вибивáють пiд бандўру гопакá весéлiї злиднї; а колó їх, повитягувавши шиї, стоять кругóм да дивлять ся, чудўючись, нáче на вертéп, абó що. А там стоять, збúвшись у кўпу понўрi гóлови. Потўпивши óчи, похилúвшись на киї абó на косовúща, старi гольтяпáки слўхають кобзаря! Иньші пiдпúвши вже дóбре. прегiрко плáкали, слўхаючи пiсню.

Минáючи і тих, що скáчуть, і тих, що плáчуть, Петрó протовплявсь усé дальш, чи не взрить червóних жупáнiв Запорóзьких. Що глúбше в кўт, то все був люд одягнiйший; булú тут ужé й мiщáни в личакáх і в синїх каптáнах, булó й городовé козáцтво в блакúтних да в зелéних жупáнах; а кармáзиннi шаровáри, абó жупáн Запорóзький хоть-бú одúн. Дойшóв вiн і до самóго кóша, до вiщóвого рáднього мiста.

Тут скрiзь булó вúрiвняно і посúпано пiскóм гáрно. Не вúдно булó нї димнúх печúй, нї бочóк, нї возiв з припáсами; тiлько козáцькi намéти кругóм стояли. І сюдú і тудú, і вздовж і впóперек знай швéндяють люди. Гóмiн такúй, як у тих бджiл у ўльнї. Тепéр тiлько постерiг Петрó, що Запорóзцї тут не одрiзнялись одéжею од прóстої сiрóми. Знáти їх булó хибá по дóвгому оселéдцю спiд шáпки да по шаблях і пистóлях: шáблї й пистóлї булú в дéяких дорогiї.

Зупинúвсь і розглядáє дóбрих молодцiв, чи не взрить Кирúла Тўра. Аж дúвить ся — ідé з бóку чоловiк, серéднього рóсту й вiку, а за їм і по бóках йогó цiлá юрбá усякого

юду — і Запорозці, і городове козацтво і міщани, і прості iужики-гречкосії. „Іван Мартинович! Іван Мартинович!“ знай :руг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав iридивлятись, що там за Бруховецький. Щож? він думав, що ;ей пройдисьвіт ізробивсь тепер таким паном, що й черéз губу іе плюне, думав, що ввесь у золоті да в блаватасї; аж де :обі! Хиба по шаблї можна-б догадать ся, що воно щось не ipосте: шабля аж горіла од золота, да й та на йому була мов iужка. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманьска. Гак наче собі чоловічок простенький, тихенький. Ніхто, дивляiись на його, не подумав би, що в сій голові вертить ся щоiебудь, опріч думки про смачний шматок хлїба да затишну хату. А як придивиш ся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здаєть ся, сів із ним да погуторив де що про добре да мирне. Тілько очи булй якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди, і здаєть ся, так усе й чигають із-підтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив на бік так, наче каже: „Я нї од кого нічого не бажаю, тілько мене не чіпайте.“ А як у його чого поспитають ся а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і на бік одступить, що ти-б сказав — він усякому дає дорогу; а сам знїтить ся [145]) так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Оттакий-то був той Бруховецький, що наварив нам гіркої на довгі роки!

„Дїтки мої!“ каже тоненьким, нищим голоском, „чим же менї прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь як кремях!“

„Батько ти наш, Іване Мартиновичу!“ озвались Запорозці, „аби твоє здоровє, а ми між добрими людьми не загинемо.“

„Ій-Богу, правда!“ крикне, покриваючи всїх, один міщанин. (Хто-ж той міщанин? Київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усїх городів на чорну раду). „Ій-Богу,“ каже, правду добрі молодцї говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоровє, а ми тебе і хлїбом і одежею обмислимо, — і тебе і твоє товариство, не попускай тілько нас нікому у-в обиду!“

„Ох, Боже мій милосердний!“ каже, здихнувши Бруховецький, „на що-ж і живе наш брат Запорожець на сьвітї, колй не на те, щоб стояти за Християн, як за рідних братів

своїх? Чи нам зoлото, чи нам срібло, чи нам панські будинки трéба? Не про тé ми, брáтцї, гадáємо. Абú дóбрим людям булó дóбре жити на Вкраїнї, а ми проживемó і в злúднях, проживемó і в землянцї, на одномý хлїбі та водї." Скáзано: „Хлїб та водá — то козáцька їдá."

„Ій-Бóгу, так вонó й є!" кричáть міщáни і мужикú. „Запорóжець рáди нас усяку нýжду в Сїчі приймáє, білої сорóчки з-рóду не бáчить: як же нам не любúти, брáтцї, дóбрих молодцїв? як нам не волúти Івáна Мартúновича собі гетьмáном?"

А Бруховéцький кáже: „Дїтки мої! Госпóдь з вáми і з вáшим гетьмáнством! У нас у Сїчі, чи гетьмáн, чи отáман, чи так собі чоловік — усé рівний товáриш, усé Християнська душá. То тільки вáша городовá старшинá завелá так, що колú не пан, то й не чоловік. Не про гетьмáнство наш брат Запорóжець дýмає: дýмає він про тé, як би та як допомогтú вам у вáшій тяжкій дóлї! Сéрце моє болúть, дивлячúсь на вáше убóзство. За бáтька Хмельнúцького теклú по Вкраїнї медóвії річкú, люд убірáвсь пúшно та крáсно, як мак у горóдї; а тепéр достáлись ви такúм старшинáм та гетьмáнам, що скóро й шкіру з вас іздерýть. Над вáми, мої дїтки, воістину справдúлись сьвятії словесá: „Хибá не багáтії вас утискáють? Хибá не вонú тягнуть вас на судú? Хибá не вонú зневажáють вáше дóбре імя, узивáючи вас хáмами та рабáми неключúмими?" [146])

„Ій-Бóгу, так! ій-Бóгу, так!" репетýє кругóм сірóма, „проклятії кармáзини швидко вúдеруть у нас дýшу з тїла, не тó що! Колúб не ти, бáтьку гетьмáне, заступúвсь за нас при лихій годúнї, дак хто-б нас і пожáлував!"

А Бруховéцький знов до Запорóзцїв: „Ви знáєте, моє товарúство мúле, мої рíднії брáтчики, у яких свúтах, із якúми достáтками прийшóв я до вас у Сїч. І дé-ж те все подївáлось? Чи я пропúв, чи прогайнувáв? Нї, не пропúв я, не прогайнувáв, не промантáчив, не процúндрив без путтá: усé спустúв з рук, абú-б тільки як-нéбудь прикрúти вáші злúднї. Не мáло пішлó могó добрá і по Гетьмáнщинї. Як та бíдна кýрка-клопотýха, що знáйде зéрнятко, да й тé оддáсть своїм курчáткам, так і я усé до остáтнього жупáна пороздавáв своїм дїткам. А тепéр от і сам обголíв так, що — доведéть ся незабáром ходúти так як лапкó. [147]) Щó-ж? похóдимо й без чобíт, абú моїм дїткам було дóбре."

„Бáтько ти наш рідний!“ кричáть кругóм лéдві не скрізь сльóзи, „дак лýчче-ж ми збýдем усé до остáтнього рямя,[148]) та спрáвимо тобі такі сапянці, що і в царя немáє крáщих!“

„Госпóдь з вáми, мої дітки, Госпóдь з вáми!“ кáже, здвигáючи плечима і одступáючи на бік, нищий Іванéць. „Ви, мóже, дýмаете, що я, так як вáші нашийники, стáну дрáти з вас шкýру, аби-б тільки в мéне на ногáх рипали сапянці? Не доведи менé до сьогó, Гóсподи! Везли колись за мнóю в Січ жупáни й сапянці возáми, везли зóлото і сріблó мішкáми, а я все збув із рук, аби моїм діткам булó дóбре!“

„От гетьмáн! от бáтько! от коли ми дождáлись од Гóспода лáски!“ гукáють кругóм Іванця міщáни, козаки і мужики.

А він, мов би нічóго й не чýє — ідé собі смирнéнько, згóрбившись.

Юрбá провалила тим чáсом мимо Петрá. Хоть-би й рад він був послýхати, на які ще хитрощі піднимáти меть ся ся нища душá, так за нарóдом нічóго булó не видно і не чутнó.

Тілько тепéр порахувáв Петрó, чогó стóїть Бруховéцький; тепéр тілько постеріг, якý яму копáє він городовій старшині! Окаяний пройдисьвіт так усіх омáмив, так по душі були тéмному людові тії лукáвії ухвáтки, тії тихі, солóдкі рéчи, те нібито убóжество. Аж дивно стáло мойомý козакóві, щó-то чоловік змóже, як захóче! Химéрний той Іванéць морóчив гóлови людськії мов не своéю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він поміж миром, сіючи свої чáри.

Загадáвсь Петрó, зажуривсь про лихý Українську дóлю; забýв чогó й прийшóв сюди, у Романóвського Кýт. Як ось удáрили в бýбни, а скрізь по віщóвому місці почáли гукáти окличники: У рáду! в рáду! в рáду! Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бýбни. Боржій за всіх поспішáли в рáду брáтчики.

„Чогó се бють у віщóві бýбни?“ питáє один брáтчик другóго, пробирáючись проміж людом.

„Хибá не знáєш?“ одвітýє той. „Судити муть Кирила Тýра!“

Схаменýвсь тогді Петрó і пійшóв боржій за двомá Запорóзцями, не одрізняючись од їх до самóго сýднього місця. Пощастило йомý так дóбре стáти, що чéрез козацькі гóлови усé булó видно. Посерéд сýднього кóлеса стоял Кирило Тýр, потý-

пивши бчі, а кругом його усе братчики. Миряни й собі перлись наперед, щоб подивитись на Запорозький суд, да не таківські булй Низовці, щоб пропустили до суднього колеса, кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три чи що, уперлись у землю ногами, і вже як ні товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не з'узили вони ні на пядь порожнього посередині місця. Хто бажав що побачити, або почути, то хиба через голови побачив; а багато людий, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У первому ряду видно було Петрови Бруховецького з гетьманською булавою. Над ім військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву військовий писар, з каламарем за поясом, з пером за ухом і папером у руках; а далї по боках довгоусії діди Січовії. Сї вже хоть за старостю жадного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із їх і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано як батьків. Пятеро їх стояло, як пятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкії од думок голови. Курінне отаманнє і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усї були без шапок: сказано — в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на всї чотирі сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманови, да дідам, да отаманам по поклону, і почав говорити голосно й поважно:

Пане гетьмане і ви, батьки, і ви, панове отаманнє, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні Християни! на чім держить ся Україна, як не на Запорожжі? а на чім держить ся Запорожжє, як не на давнїх, предковічних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицарство. Почалось воно ще за оних славних предків наших Варягів, що морем і полем слави у всього сьвіту добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тії золотої слави — ні козак Байда, що висів у Царіградї на залїзному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь пятьдесять-чотирі годи в Турецькій каторзї, — покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами!... "

Да взяв Кирила Тура за плечі, да й повернув на всї боки. „Дивись,“ каже, „вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була иньшим наука!“

„Щож сей паскудник учинив?“ став ізнов глаголати батько Пугач до громади. „Учинив він таке, що тільки тьфу! не хочеть ся й вимовити. Поганий наробив сорома товариству на всї роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманне, і ви, братчики! подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам сього сорома збутись? яку-б кару ледачому пакостникови здекретувати?“

Нїхто не виривавсь із словом; усї ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть: „Говори, батьку гетьмане, твоє слово — закон.“

Бруховецький скорчивсь у три погибелї да й каже: „Батьки мої рідні! що-ж я здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всї стародавні звичаї і порядки, — судіть, як сами знаєте, а моє діло махнути булавою, дай нехай по тому буде. Не дармо-ж я вас вивів із Запорожжя на Вкраїну: порядкуйте по стародавньому, як сами знаєте; судіте і карайте, кого сами знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усї ми перед вашими сивими чупринами діти і дурнї.“

„Ну, коли так,“ кажуть діди, „то чого-ж довго міркувати? До стовпа та киями.“

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Радї кінець.

Горопаху Кирила Тура звязали верьовками да й повели до стовпа, що стояв недалеко. Привязали бідаху так, щоб можна було повертатись на всї боки, ще й праву руку оставили на волї, щоб можна було бідоласї достати ківш да випити меду, або горілки; бо так водилось у тих химерних Низовців, що коло стовпа тут же й горілка стояти ме у діжечцї, і калачів решето — раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасї кінчати жизнь, а в друге для того, щоб охотнїйш козаки брались за киї. Тут бо й київ лежав оберемок. Отсе-ж усякий братчик, ідучи мимо, зупинить ся коло стовпа, випе коряк меду, чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз виноватого по спинї, да й пійшов своєю дорогою. „А вже в їх таке було проклятє заведеніє“,

розка́зують було́ старосвітські люди, „що як сім раз одва́жить киякою, то хліба більш не їсти меш“. Рідко, рідко, трапля́лось, що жа́ден бра́тчик до ківша́ не доторка́всь, а прохо́див мимо, мов і не ба́чить нічо́го. То було́ простоїть бідний тімаха[149]) своє́ вре́мя, одвяжуть, да й пра́в. Тілько, щоб заслужи́ти таку́ ла́ску в товари́ства, тре́ба було́ козако́ви незна́ть яки́м бу́ти ри́царем. Пра́вда, й Кири́ло Ту́р був у Січі не послїдущий, був коза́к-душа́, а не бра́тчик, да й вина́-ж його́ була́ ду́же тяжка́. Тим-то йньший бра́тчик, хоть і жа́лував ду́же козака́, да щоб не розплоди́вся такий гріх між молодика́ми, ішо́в і брався за кий. Хиба́ вже, зглянувши на Кири́ла Ту́ра, перемага́в своє́ жорсто́ке Запоро́зьке се́рце. Зна́єте, чи раз же то довбдилось у-ку́пі яку́ приго́ду на ди́ких поля́х терпіти, або́ оди́н одного́ з біди́ визволя́ти? так згада́вши старовину́, бра́тчик і ру́ку опуска́в, і, мов не він, од стовпа́ одхо́див.

Ще́-ж до то́го беріг Кири́ла Ту́ра од лихо́ї ха́лепи й побрати́м його́, Богда́н Чорного́р. Сей, хо́дячи круг стовпа́ одного́ зупи́нить покірним проха́нням, другому попрікне́ про яку́-не́будь Кири́лови послу́гу, а на и́ньшого бла́зня, то й посва́рить ся; то такий, зна́ючи Чорного́рське завзяття, і одійде, мов кіт од са́ла, хочь-би і ра́д горілки покоштува́ти. Блага́ючи и́ньшого ота́мана, аж слїзми́ облива́всь вірний Ту́рів побрати́м; а в Січі вели́кого сто́яло таке щи́ре побрати́мство.

Як ось іде́ про́сто до стовпа́ ба́тько Пу́гач. Сього́ похму́рного дїдуга́на не посьмів Богда́н Черного́р нічи́м попрікну́ти; а де вже на його́ свари́тись? хоть же-б його́ й бажа́в блага́ти, то й язик не воро́чаєть ся. Так як молодий цу́цик хова́єть ся під воро́та, поба́чивши старо́го сусїдського бровка́, так бідний Чорного́рець оступи́вся геть, даючи доро́гу жорсто́кому дїдови. А той прийшо́в до стовпа́, ви́пив коря́к горілки, іще́ й похвали́в, що до́бра горілка, закуси́в калаче́м, узя́в у ру́ки кий. „Поверни́сь“, ка́же.

Серде́га поверну́вся, а він йому́ так одва́жив кие́м по пле́чах, що аж кістки́ захрумтїли. Одна́к Кири́ло Тур показа́в себе́ до́брим Запоро́зцем: і не змо́рщивсь, і не застогна́в.

„Зна́й, леда́що, як шанува́ти коза́цьку сла́ву!“ сказа́в ба́тько Пу́гач, положи́в кий да й пійшо́в собі геть.

Дивлячи́сь оддалеки́ на Запоро́зький прочуха́н, Петро́ поміркува́в, що не бага́то Кири́ло Тур ви́держить таки́х гости́нцїв.

Жаль йому стало нетяги; підійшов до його, чи не дасть якого завіту сестрі да матері.

А Богдан Чорногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку да й каже: „Море![150]) Я не понущу усякому захожому знущатись із мого побро![151]) доволї й своїх братчиків."

„Багацько-ж, мабуть, і в тебе в голові мозку!" каже Кирило Тур. „Пусти його; се добра людина: у багно тебе не втопче, як завязнеш, а хиба з багна витягне. Здоров був братіку! Бач, як гарно в нас трактують гостий? Се вже не гарячі млинчики, пане брате! Випємо-ж по коряку меду, щоб не так було гірко."

„Пий, брате, сам, а я не буду", каже Петро, „щоб іще ваші діди не звелїли оддячити тобі києм."

„Ну, бувайте-ж здорові, братцї!" каже Кирило Тур; „випю я й сам".

„Що сказати матері да сестрі?" поспитав Петро.

Згадавши про матїр та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далї й каже з піснї:

Ой котрий, козаченьки, буде з вас у містї,
Поклонїтця старій ненцї, нещасній невістї:
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон краче!

„Се таки й станесь ся з тобою, превражий сину!" каже підходючи один Січовий дїд; а за ним іде ще троє. „Не вповай," каже, „на те, що молоді тебе обходять; ми й сами тебе вкладемо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки."

Да й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав, да, взявшись за кий, і каже: „Як вам здаєть ся, батьки? Я думаю, дати йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!"

„Ні, брате," каже другий дїд, „ніхто з нас не зазнає, щоб коли-небудь бито виноватого по голові. Голова — образ і подобіє Боже: гріх підіймати на неї кия. Голова нїчим невинна: і з с е р ц я і с х о д я т ь п о м и щ л е н і я з л а я, у б і й с т в а, п р е л ю б о д і я н і я, л ю б о д і я н і я, т а т ь б и, а голова, брате, нїчим невинна."

„Дак що-ж, брате", каже третїй дїд, „коли того проклятого серця дубиною не достанеш? а по плечах не добити нам

сього́ вола́ й обу́хом. А шкода́ пуска́ти на сьвіт тако́го гріхово́да: і так уже́ не знать на́ що переві́дить ся сла́вне Запорі́жже.“

„Послу́хайте, батькй моє̂ї ра́ди“, ка́же четве́ртий дід. „Колй Кирйло Тур вйдержить сей прочуха́н, то неха́й живе́: такйй козарлю́га на що-не́будь зда́сть ся.“

„Зда́сть ся?“ ка́же, ідучй мймо, ба́тько Пу́гач. „На яко́го біса зда́сть ся такйй гріхово́дник Християнству? Бййте його́, вра́зького сйна! Шкода́, що минї нельзя́ більш бра́тись за кий, а то я молотйв би його́, по́ки-б уве́сь це́бер горілки вйпив. Бййте, батькй, превра́жого сйна!

Тогдї дідй випива́ли, одйн за однйм, по коряку́ горілки, бра́ли киї і дава́ли Кирйлу Ту́рови по пле́чах. Сйли в старйх рука́х було́ в їх іще́ дово́лї, що аж пле́чи хрумтіли. Иньшйй давно́-б уже́ звалйвсь із ніг, а Кирйло Тур вйдержав усї чотйрі киї, не покривйвшись; іще́, як одійшлй дідй, і шуткува́в із своїм го́стем.

„До́бре“, ка́же, „па́рять у нас у Січовíй ла́знї, нічого сказа́ти! Після́ тако́ї припа́рки не заболя́ть уже́ нї пле́чі, нї поясни́ця.“

„Що́ сказа́ти твоїй панї-ма́тцї?“ пита́еть ся ще раз Петро́.

„А що́-ж їй сказа́ти?“ одвіту́е Кирйло Ту́р. „Скажй, що пропа́в коза́к, от і все. А прикме́ту над моїм ска́рбом зна́е побратйм. Одну́ часть одда́сть він старій не́ньцї та сестрі; дру́гу одвезе́ у Кйів на Бра́тство: неха́й же там мо́лять ся й за мою́ ду́шу; а тре́йтю одвезе́ у Чо́рну Го́ру: неха́й до́брі юна́ки ку́плять собі оловя́ного бо́бу та чо́рного пшона́, щоб було́ чим помяну́ти на лица́рських гре́цях Ту́рову ду́шу.“

„Кріпйсь, по́бро“, ка́же Богда́н Чорного́р, „більш ніхто́ не зниме́ на те́бе рукй. От незаба́ром уда́рять у казанй до обі́ду; тогдї одпу́стять тебе́, да й бу́деш во́льний коза́к.“

Му́сив Петро́ підожда́ти до обід, чи не потішить ма́тери да сестрй Кирйлової до́брою звісткою. Хо́дючи по віщо́вому місту, постеріг він, що не одйн тілько Чорного́рець обороня́в Кирйла Ту́ра: бага́то бра́тчиків, зустріва́ючись із другйми, бра́лись за ша́блю, мов вимовля́ли: „Ось тілько поква́п ся на горілку, то вйцїжу я її з те́бе ху́тко!“ Як-же́ вда́рили в казанй до обіду, тогдї цїла ку́па Запоро́зцїв кйнулась до Кирйла Ту́ра; одвяза́ли од стовпа́, обнима́ли і поздоровля́ли по ба́нї.

„Ну́, геть від ме́не!“ каже Кири́ло Тур. „Колиб самі постояли в стовпа́, то одпа́ла б охо́та обнима́тись.“

„А що!“ ка́же, підхо́дючи, ба́тько Пу́гач, „смачні киї кошовії? Мо́же, тепе́р пле́чі боля́ть так, як то у того́ чо́рта, що вози́в ченця́ в Єрусали́м? На, приложи́ оце́ ли́стє, так за́втра мов руко́ю зниме́. Би́то й нас де за що за́молоду, так зна́ємо ми ліки од сього́ ли́ха.“

Роздяглй бра́тчики Кири́ла Ту́ра, а в Петра́ аж моро́з пійшо́в поза шку́рою, як поба́чив він білу його́ соро́чку, що сестра́-жалібни́ця ши́ла й мере́жила, усю в крові; іще́ й поприкипа́ла до ран. Кири́ло Тур аж зу́би сціпив, щоб не стогна́ти, як почали́ оддира́ти її од тіла. Ба́тько Пу́гач сам приложи́в йому́ до спи́ни широ́ке яке́сь ли́стє, помаза́вши чимсь липки́м.

Тогді бра́тчики з весе́лим гу́ком підняли́ діжки́ з ме́дом та з горілкою, узяли́ сту́жку [152]) з калача́ми да й повели́ Кири́ла Ту́ра до обіду.

Обідали до́брі молодці на траві, під дуба́ми, уся́кий курінь особе, із своїм курінним ота́маном. Діди́ обідали в гетьма́нському курені; тілько ба́тько Пу́гач прийшо́в на трапе́зу до Кири́ла Ту́ра, і то вже була́ вели́ка честь усьому́ курінє́ви. Кири́ло Тур уступи́в йому́ своє́ отама́нське місце, а сам сів коло́ його. Два кобзарі, си́дючи навпро́ти їх, ігра́ли уся́ких рица́рських пісе́нь — і про степи́, і про Чо́рне мо́ре, і про нево́лю і ка́торгу Туре́цьку, і про здо́бич да сла́ву коза́цьку; усе́ пова́жним сло́вом пере́д товари́ством викла́дували, щоб коза́цька душа́ і за трапе́зою росла́ у-го́ру.

Поблагослови́всь отб ба́тько Пу́гач до трапе́зи; усі взяли́сь за сьвяти́й хліб, уся́к ви́няв з кише́ні ло́жку, (бо Січовико́ви без ло́жки, що без лю́льки, ходи́ть не годи́лось); як ось Кири́ло Тур, озирну́вшись круго́м, і ка́же: „Ех, бра́тчики! мині па́мороки забито киями, а в вас, ма́буть, із-ро́ду в голові кло́ччє. Коли́-ж се в сьвіті ви́дано, щоб ви́проводити го́стя з ко́ша на тще-се́рце?“

„Па́не ота́мане!“ ка́жуть, „борони́ нас, Бо́же, од тако́ї скна́рости! Про яко́го се ти го́стя глаго́леш?“

Коли́-ж тут са́ме і йде́ Богда́н Чорного́рець із Петро́м.

„Ось мій гість!“ ка́же Кири́ло Тур. „Се, коли́ хо́чете зна́ти, син Паволо́цького попа́, той са́мий, що, як сту́кнувсь ізо́ мно́ю за Ки́євом, то аж по́ле всьміхну́лось.“

Ра́ді булй усї бра́тчики, поба́чивши Шра́мового си́на. Давно вже вони́ чува́ли про його́ рица́рство! Иньші, уста́вши, обійма́ли його́ як бра́та, дру́гії потїсня́лись, щоб було́ йому́ мі́сце.

На обід у Запоро́зців ма́ло подава́ли мяси́ва, а все тілько ри́бу. До́брі моло́дцї, як ченцї, мя́са не люби́ли. Посу́да була́ вся деревяна́, і чарки́ й корякй — усе́ з де́рева. Трапезу́ючи, до́бре тягну́ли бра́тчики горі́льу, ме́д, пи́во, одна́к ніхто́ не впи́вся, так-то вже повтя́гувались.

Більш од усїх пив на сей раз Кири́ло Тур: хотї́в, ма́буть, бідаха завдати собі хме́лю, щоб не так болі́ли пле́чі, да й хміль не подолі́в його́. Зроби́вся тілько ду́же весе́лий, і як уста́ли зза обід, да як почали́ бра́тчики танцюва́ти під банду́ру, він і собі пі́йшо́в навпри́сядки; кача́вся ко́лесом і виробля́в такі викрута́си, що ніхто́-б і не поду́мав, що сього козака́ би́то неда́вно кия́ми. Запоро́зцї не навтїша́лись із такої терпили́вости.

Петро́ мій послї обід хотї́в іти́ до-до́му, так Кири́ло Тур приде́ржав його́ да й ка́же: „Постривай, бра́те, і я поїду. Пі́сля́ такої ба́нї не до́вго покріпи́сся. Пере́д товари́ством со́ром кво́литись, а до́ма заля́жу до за́втрого.“

От, погаявшись іще́ тро́хи, звелї́в Кири́ло Тур осїдла́ти двоє ко́ний да й поїхав з ко́ша, шепну́вши щось побрати́мови.

Приїжджа́ють до ха́ти, а назу́стріч їм вибіга́ють ма́ти і сестра́ Кири́лова. Як же то зраділи серде́чнії, то й розказа́ти не мо́жна! Одна́ бере́ за поводи́ коня́, дру́га тя́гне Запоро́зця з сїдла́, а він тілько всьміха́еть ся.

„Ба́чте?“ ка́же, „я вам каза́в, що нїчого журитись! Та вже, ма́буть, вас так Бог созда́в, щоб усе́ ки́снути.“

Хо́чуть його́ обня́ти, а він рука́ми їх одпиха́е: „Нї вже,“ ка́же, „сього́ не бу́де. І та́к бра́тчики трохи́ не прогна́ли з ку-ріня.“

Зміст.

Тепер Бруховецкий задумав позбутись Сомка і хотїв спонукати низовця Сердюка, щоб его убив; однак сей не згодив ся на таке погане дїло. Перехитривши Бруховецкого, Кирило Тур дїстав ся до вязницї, щоб визволити звідтам Сомка. Однак Сомко не хотїв своєї волї купувати чужою смертию.

Опїсля Тетера, облягаючи Паволоч, спіймав Шрама і казав ему відрубати голову. Того-ж року казав Бруховецкий в Борзнї відрубати голову Сомкови і Васютї.

Петро Шраменко, опинившись у Хмарищі, довідав ся, що Кирило Тур вирвав хитрощами сеию Череванів з рук Ґвинтовки, котрий сватав Лесю за ледачого Вуяхевича. Тур завіз Череванів у Хмарище а відтак з побратимом Богданом виправив ся в Чорногору. Петро, побувши з пів року в Череванів, одружив ся з Лесею.

V.

Григорій Квітка і его повісти.

Єсть під самим Харковом село Основа.

Давно вже владіють ним панове Квітки. У сьому-то селї родивсь і наш Григорій Федорович Квітка, і по сьому-то селу прибрав собі надане імя *Основяненко*. Прадїд і дїд його полковникували в Слободських полках і обороняли од Татар свою сторону, котора тогдї розлягалась іще малолюдньою пустинею. Бо Слободська Украіна почала заселятись тілько за Хмельницького, як прийшлось круто козакам і посполитим од військових буч і заверух на старій Украінї. Виходили тогдї корогвами і купами військові люди і простії селяни із старої, Польської Украіни на нову Украіну, Московську, на тії „украінниї“ землї Московського царства, що недавно названі Харківською ґуберніею. Рід нашого Квітки, бувши значним і вельможним родом, займав собі на просторі що-найлюбійші займанщини, і Григорій Федорович родивсь у домі панському, багатому. От же у тії часи, десятків сім чи вісім рік назад, панство кругом Харкова жило собі просто, по старосьвітски, по-козачи, і наш писатель змалку чув у отецькій господї і всюди по околиці щиру Украінську мову, примазану тілько в случаях церемонії де-якими Московськими словами. Звичаї-ж у панів були, в щоденній жизни іх, ті-ж самі, що й у посполитих: і родини і хрестини, і весілля і похорони одбувались так само в панському домі як і в простацькому, хиба з більшою пихою й достатком. Се вже в недавні часи почали Слобожанські пани од поспільства зовсім одрізнятись і заводити усе в своіх домах по-иноземному; в недавні часи почали вони чужоземними мовами пишнитись, а свою рідну мужичою взивати. Тим-то й знав Квітка всї звичаї народнього биту так добре, як нї одному пану з новомодного дому знати не можна,

тим він писáв такóю щúрою нарóдньою мóвою, нáче й не чу з-рóду йньшої мóви; тим він і по-Москóвськи писáв нескладно що то був ему́ язик нерідний, а в Москóвських шкóлах Квітку не у́чено.

Ще не булó тогдї в Хáркові унїверситета, і духóвний колеґіум Хáрківський брав гóру над усімá шкóлами по Слободській Украïнї. З колеґіума вихóдили всї лю́ди, котóрі булú верховóдами Украïнського пáнського товарúства; колеґіум давáв тон домáшнїм повáжним розмóвам, нахиля́ючи рóзум до Письмá Сьвятóго і до нау́ки сьвятúх отéць Цéркви. Нúжчі шкóли для дворя́н булú при монастиря́х, на лад семінáрий а для поспільства чи й небагáтих панків — при церквáх; і вся прему́дрость тогочáсної пéрвоï нау́ки вертїлась на читáннї книг церкóвних, на сьпівáннї церкóвному да на писáннї кручковáтими лїтерами. Тїлько почáток аритмéтики да дéщо з істóриï царів і королїв перепадáло од настáвників у́ченикам у нúжчих шкóлах. Латúнь же і всяка йньша прему́дрость процьвітáла в колеґіумі, до котóрого більш учащáли попóвичі, ніж паничі. Бо не багáто трéба булó тогдї нау́ки пáнському сúнови, щоб дóбре господарювáти, щоб повáжно носúти військóву шáблю і не мóвчки сидїти в компáнïї, як зáйде розмóва про почáток сьвíту, про потóп, про царя́ Кúра, чи Алексáндра Македóнського і йньші такíï рéчи, котóрими тогдї бáвилось пáнське стáрше товарúство за дóвгими обідами, вечéрями і під гуля́щий час, як молóдші абó танцю́ють перед ним, абó гасáють на кóнях і веселя́ть ся молодéцькими úграми. Тúм-то рóзумний сьвящéник абó чернéць, був найлюбíйшим гóстем у старосвітських Слободськúх панів; тим вонú булú прихúльні до церкóвноï слу́жби; тим і вся жúзнь їх, од колúски до домовúни, водúлась ду́хом правослáвноï Цéркви. Мóжна сказáти, що в закóнї Госпóдньому булá вóля їх і поучáлись вонú закóну Бóжому день і нощ. Нехáй же не поду́мае хто, що се булó якéсь сьвятé товарúство, без гріхів і неправд мирськúх: і гріхú, і неправди творúлись у ті чáса такóж як і тепéр, тільки що лю́ди шукáли собі нау́ки, пóмочи й попрáви найбільш у Письмі Сьвятóму, найбільш у церкóвному глагóлї, не вдаючúсь у йньші нау́ки. Чи дóбре вонó булó, чи ні, і як повелóсь пóслї Слободськóму товарúству, про те нехáй скáже хто йньший; ми-ж хúлимо річ ік тому́, що й Квітка Григóрій учúвсь читáти й писáти, і запéвне й нау́ки віри Хри-

тиянськоі, дóма, у ченця з монастиря, а пóслі вчивсь дáльшої науки у монастирській школі.

З-мáлку був він собі хирнéнький, золотушний і зовсім ув осліп од золотухи.[153]) Сьвіт йому одкрився на шéстому годї, як повезлá вгó мáти молитись Бóгу в Озерянський монастир. Прозрівши в дому Бóжому, малéнький хлóпчик возгорівсь рéвностю до Бóжого дóму, і на дванáдцятому гóдї почáв благáти отця й мáтїр, щоб благословили йогó на чернéчу монастирську жизнь. Удéржували йогó до якóгось часу отéць мáти, не доймáючи віри молодóму сéрцю, і ріс наш Квітка дóма з стáршим брáтом і тромá сéстрами, хóдячи чáсто до церкóв Бóжих і їздячи молитись Бóгу у близький монастир, де пробувáв у чéнцях йогó рідний дядько. Той-то, мáбуть, найбільш заохóчував óтрока до іночества.

Отéць і мáти, проклáдуючи синови дорóгу до старшиновáння між панáми в новóму зрóстї, зачисляли йогó, через багáтих рóдичів то в лейб-ґвáрдию, то в герóльдию, то в польові полки; на сімнáдцятому гóдї мав він ужé капітáнський чин, не бáчивши в вічи нїякої слýжби. Так тогдї вислýжувалось і насідáло старшинувáти над убóгими служакáми всяке багáте паненя, бо найбільшее прáво давáв тогдї чоловікови рід йогó, а не рóзум і дотéпность. Так нїкчéмно числивсь то там, то сям і Квітка, проживáючи дóма, абó виїжджáючи, замість слýжби, до старшóго на бéнкет, чи на поклóн. Як зникло козáцтво з своїми вибoрами на Вкраїнї, пани поробились домонтарями і бенкетарями, платили чинш канцеляриям, посилáли гостинцї начáльникам, купувáли собі чини зáмолоду, починáючи од пелюшóк, а робóтою, шáблею і рóзумом дохóдили вишчої чéсти хибá убóжші між ними, котóрим по домáм нїчим булó гарáзд орýдувати.

Отже, вбачáючи нїкчéмность, лéдарство і сувтý такóго биту пáнського, надýмавсь наш Квітка покинути мир і йти в чéнцї, бо хирне йогó здорóвв не дозволяло йомý служити вóїном, чи гражданином, несучи всю тяготý слýжби, а мóже таки й не звик у трудáх жизнь провожáти і, як там кáжуть, по бýрному житéйському мóрю кораблéм своїм кермувáти, а більш йомý булó пóнутру на одномý місцї смирно сидїти, молитвáми дýшу поживляючи, читáнням побóжиих книжóк бáвитись да сїльскими погулянками і келéйними бесéдами без тревóги своє врéмя коротáти. Двáдцять-два гóди булó йомý, як

пішо́в він у монасти́р Куря́жинський (вісім верст од Ха́рко
і надів черне́чу по́слушницьку оде́жу. Не тре́ба-ж того́ мо
сти́рського його́ побу́тку уважа́ти за яке́сь суро́ве іночест
Більш для то́го прожива́в Квітка в монастире́ви, щоб бли
знахо́дитись коло до́му Бо́жого і більше свою́ ду́шу молитва
і піснoсло́вієм сьвяще́нним насища́ти, не чу́ючи мирсько́го
мону, сьміхотво́рства, і не ба́чачи зблизька ско́ків, викру
і вся́ких мирськи́х забаво́к, до кото́рих молода́ душа́ його́,
згірш, як і в и́ньших людий, ква́пилась. А про те верта́вся
по́часту до оте́цького до́му і прожива́в з отце́м-ма́тїрю і з ста
шим уже́ жона́тим, бра́том, як миря́нин у черне́чому жупа
ко́ви, по́ки душа́ його́ почина́ла знов непщева́ти [154]) о гріх
своїх, знов одверта́лась од ми́ру і жада́ла непреста́нних мол
то́в, непреста́нного піснoсло́вія церко́вного, сама́ не зна́ю
чим заспоко́їти свою́ недовідо́му для ро́зуму трево́гу. А бу
та трево́га не що и́ньше, як пори́в поети́чного ду́ху, ви́литис
у кра́сних річа́х, у висо́ких розмо́вах з чоловічим се́рце
у хвале́бних пісня́х Созда́телеви вся́кої красоти́, кото́ру о
вбача́є, се́рце чу́є і ро́зум позна́є. Тїсно було́ на́шому юно
в монастире́ви і не до вподо́би серед мирсько́го товари́ств
Ході́в-нуди́в він сюди́ й туди́, мая́вся по сьвіту чужостра́нні
го́стем, кото́рого ніхто́ не зна́є і кото́рому ні до ко́го з щиро
з одкри́тою до дна душе́ю оберну́тись; прожива́в до́ма, ве
та́вся у монасти́р, а по́слї знов його́ тягло́ до рі́дної стріх
до старо́го отця́-ма́тери, до людий, кото́рих полюби́в з-ма́лечк
Були́, ка́жуть, і и́ньші пози́ви, кото́рі не дава́ли молодо́му че
це́ви сьмілости на-віки клобуко́м го́лову накри́ти. Примуша́
він себе́ и́ноді до найва́жших послуша́ній черне́чих, не вва
жа́ючи на своє́ пло́хе здоро́вє, силкува́вся перемогти́ свою́ жив
нату́ру, занедба́ти мир з його́ утї́хами і до келе́йного житт
себе́ впра́вити; а се́рце ще голоснії́ш обзива́лось, ще гірше пі
чо́рною ря́сою бунтува́лось, і таки́ перемогло́ його́ прихи́ль
ность до іночества, на́дану йому́ з-ма́лку побо́жною ма́тїрк
і наста́вниками-ченця́ми. Пробу́вши чоти́ри го́ди по́слушнико
не постри́гсь у че́нцї Квітка і верну́всь жи́ти в Осно́ву.

Осно́ва лежи́ть під сами́м Ха́рковом. Старший брат Квіт
чин люби́в води́ти хліб-сіль з вели́кими пана́ми і сам жив па
ном на всю гу́бу. Черне́ць наш при́вик пома́лу до мирсько́
товари́ства і його́ заба́в, ого́втавсь між сьвітови́ми людьм
і незаба́ром став найлюбі́йшим чоловіком у компа́нїї. Що ви-

тав він у побóжних книжкáх, щó змáлку возлюбила йогó шá, те остáлось при йомý до кінця дней (розумію охóту до змóви про Божéственні рéчи, про Християнські ділá; рóзумію лйтвенность у цéркві й на самóті, котóрою він живив і обвляв свою дýшу); а до тóго полюбив він книги історичні, льно принявсь за великих поéтів і возревнувáв Християнкою ревнóстю до діл громáдських. Де щó на добрó людям чинáлось, туди він устрявáв зáраз і не жáлував ні прáці, кóшту. Тогді сáме завóдив ся університéт у Харкові; тогді чинáли Хáрківці дбáти про городський теáтр; тогді стáли ркувáти про учйлище для дворянських дóчок — інстнтýт. сюди приложив своґó трудá наш Квітка. При університéті чáв видавáтись журнáл „Украинскій Вѣстникъ"; Квітка наечáтав дéщо в журнáлі із своїх пéрвих почйнків літератýрих, а пóслі був йогó й редáктором, укýпі з йньшими трудоюбцями. Інститýт для дворянських дóчок був йогó мисль йогó діло; він положив на се учйлище мáло не ввесь свій остáток; а теáтр він підняв із нікчéмности, стáвши в 1812 чи 813 гóді йогó дирéктором. Як розумів, по своéму вікови, так чинив добрó наш Квітка. Тепéр ужé ні один висóкий талáнт е стáне завóдити інститýта, бо задýмались розýмні люди над итáнням, що булó-б лýчче для товариства: чи щó-б нáші сéстри і тітки рослй диким бурянóм по Вкраїні, чи — понаýчувались у пансіóнах і інститýтах носйти дорогý одéжу, знай переміняючи її по мóді, трáтити на инозéмне домовóдство инозéмну гостинность велйкі грóші і розмовляти язйком, котóрий одрізняє їх від усіх *невоспитаних* і від селян, як чужоземок. Іщé й тепéр *жéстоко слóво сіé*, і не багáто людий змóжуть йогó слýхати: щó-ж дорікáти Квітці *рéвностю не по рáзуму?...* Не булó в Харкові ніякóго дóброго діла, або котóре він уважáв за дóбре, щоб не встрявáв туди й він радіючи добрý всéю душéю, а найбільш — як вйбрали йогó дворяни Хáрківського уїзду своїм предводителем. Жив він найбільш у гóроді; кýпцем горнýлось до йогó найкрáще Хáрківске товариство, і хоть не висóких наýк учив ся змáлку Квітка, а про те, начитáвшись книг і наслýхавшись розýмних людий, не зневажáв себé ні речáми, ні писáнням, яко нéук. Головáтий вийшов із йогó чоловік, а до тóго щйрий душéю і сéрцем, до всякого благóго діла похіпливий. Тим і сьвятá йогó пáмять, яко

гражданина, поміж Харківцями, і не буде вона забвенна, поки Харків стояти ме.

Підходили вже сорокові літа йому, а пробував він собі молодиком. Отже там указав йому Бог і пару, де він найбільш потребив праці і кошту. Впала йому в око інститутська наставниця, Анна Григорієвна Вульф, заїжджа з столиці; одружив ся він з нею і до концю днів своїх дякував Богу за добре подружже. Дітий у їх не було, а про те жили собі в двох тихо да любо: одно одному як раз припали до вподоби. Квітка наш не звикши жити в роскоші, одрікшись од неї змалку, оддав братови села й землї, собі виговорив невеликі гроші про нужду да будиночок на Основі, поблизу пишнього братнього будинка. Там він прожив з десяток, чи більше останніх своїх літ до 1843 року, виїжджаючи в город тілько на службу; бо не покидав служби Квітка до смерти; служив він то предводителем дворянства, то совістним суддею,[155]) то предсідателем уголовної палати,[156]) трудячись на добро товариству, скілько було його снаги і кебети.

Сим способом, не знаходячи иньшого, задовольняв Квітка свою душевную тревогу чи той неугамований порив виливатись у красних річах, у високих розмовах з чоловічим серцем, у хвалебних піснях Создателеви всякої красоти, котру око вбачає, серце чує і розум познає. От же й тут йому було так тісно, як у монастиреви, і не до вподоби припадало йому суєтне, пащиковате, хибке товариство городське. Душа жадала иньшого поприща, иньшого способу проявити себе мирови, а як знайти те поприще, як обрісти той способ, не знала. Не так поведено нашого Квітку з-малку, не такі круг його обертались люди, щоб його великий природний дар поетичний процьвів у свою пору і приходив од року в рік із сили в силу. Не знав він сам, які в його крила, не роспускав їх на всю ширину, не сьмів піднятись висче свого щоденнього діла. Бо тілько лірічний дар прориваєть ся у поета самостайно піснею, і не треба лірічному поетови великої словесної науки, щоб явити мирови всю красоту душі своєї. Вирветь ся в його з серця вопль — і в тому воплї ввесь чоловік обявить ся. Квітка родив ся єпіком; довго мусив він, сам того не відавши, совершенствувати свою мисль, поки вона здужала вийти в словесному образї яснóю всякому, всякому розумною. Пройшли молоді літа в тій таємничій науці, повернуло к старости — і оттогді вже тілько

алáсь йому́ та повнотá слóва, без котóроï éпік остаéть ся едорікою, силку́ючись создáти свою́ епопéю. Тим-то всї лїрики бявляють ся з-мóлоду, а всї éпіки даю́ть себé знáти на повоóтї к стáрости — хто рáнше, хто пізнїйше. Так булó з Гоіéром, так булó з Дáнтом,[157]) Сервáнтесом,[158]) Мільтóном[159]) Вáльтером Скóттом. Хоть і не мáє загального, неодмінного акóну для словéсного дáру, а все-ж дух чоловíчий му́сить доóдити свогó совершéнства своїми вóзрастами, і остáннє соверпéнство словéсного дáру кінчáєть ся éпосом, починáючись лїикою. Рáно вінчáєть ся слáвою прирóдний лїрик і не скóро ї дослу́гуєть ся éпік.

Отó-ж і Квітка мáло не скоротáв віку, пóки почу́вся на воїх влáсних си́лах і дав дóбру ознáку свогó вели́кого дáру. Найбільш йому́ те шкóдило, що, зрісши на Вкраïнському слóві, обертáвсь він серед товари́ства иноязи́чного. Товари́ство не знáло йогó, і сам він не знав, до чóго йогó пóслано в мир. Тим, устрявáючи до громáдських справ, почáв він іщé з 1816 рóку писáти для Хáрківського журнáла роспрáви про інститу́т, зáписки, пи́сьма, комéдиï на теáтр, і всяку всячину; а встря́вши до столи́чних журналів, з нарáди приятелїв, — писáв ромáнси на лад журнáльних; і як усé те роби́лось для самóго пáнства, то й стáлось міну́тною зáбавкою пáнській громáдї. Більш не знáли пани́, чогó од Квітки домагáтись; взялú вони́ з йогó, щó хотїли; догоди́в він усякому їх прохáнню і всякій рáдї. Заплати́в Квітка вели́ку і тяжку́ дань своéму вікови, і нехáй був би в йогó мéньший дар, — потону́в би він і зник зовсїм між совремéнниками, не знáло-б йогó потóмство і не вважáло-б за вели́кого писáтеля. Бо хто-ж тепéр стáне читáти йогó недорік „Халя́вских“, „Стóлбикових“ і всякі и́ньші оповідáння иноязи́чною мóвою? Не йогó булá мóва, — не далá-ж вонá йому́ й сéрцем до сéрця промовля́ти. Бо до чужóго не заговóриш так, як до рідного, і чужи́м язи́ком не дося́гнеш до чужóго сéрця. Тáйна вели́ка в сьому́ моéму слóві, і розу́мна ся тáйна найбільш вели́ким поéтам нарóднїм. Пóти вони́ живу́ть недоріками серед ми́ру, пóки не впаду́ть на своï влáснї стру́ни, і ти́ми-то вже стру́нами рідні сéрця потрясáють, і тїі-то вже стру́ни дзвóнять дóвго із рóду в рід і содержáть неземнóю своéю силою цїлость нáциï, хоть би й по всьому́ сьвіту роспорóшеноï. Нехáй би мéньший був дар у Квітки, — удовольни́вcь би він иноязи́чними своïми писáниями і більш нїчого не

возжадáв би. Атó нї: він чув, що в тих писáннях крáсний Бóжий мир і чоловіча жизнь серед крáсного мíру Бóжого не оддались так правдиво, як вонó єсть у нас перед очима. Він почувáвсь на сúлах, що здолáє дойтú щúрої прáвди в мальовáннї, і домігсь сам од сéбе, чогó ніхтó не знав од йогó домагáтись. Тогó мáло: як захóдила річ про рідну мóву, всяке йому доказувало, що вона згідна на однó сьміхотвóрство і не здолáє-б то ніхтó повáжну пóвість рідною мóвою оповідáти. Хто-б же подумав, що сї пустослóвні рéчи прорвуть на ріднїй землї велúке жерелó водú живóї?... Квітка загорівсь сьвятóю думою — сказáти сьвятé слóво про сьвяті думи, котóрі не з книжóк воспитáлись. Взяв він найнúжшу матéрию до оповідáння зо всїх, які булú в йогó пред очúма: покúнув дворян, покúнув судú, інститути, монастирі, взяв неписьмéнного, тéмного найпрóстшого собі хліборóба, і оповідáв йогó-ж мóвою, щó в йогó в господáрстві, в сїльскій оклицї і в хáтї між жінóцтвом дієть ся. Всяке слóво і дїло він ізобразúв так, як вонó íменно єсть і як инáкше й бути йому немóжна. І вúйшов у йогó крáсний Бóжий мир іщé нáче крáщий, ніж у нас перед очúма. Се так, як подúвисся в тúху вóду і вбáчиш там нéбо й зéмлю, і здáєть ся тобі, що нéбо й землú у якусь нóву лїпоту в тому вóдному сьвíтї облеклú ся. Так і в оповідáннї Квітки крáсний Бóжий мир іщé нáче крáщий здáєть ся, ніж він єсть у нас перед очúма. І вúйшли в йогó люди живі-живісїнькі, і щó в їх у душі дїялось, що в сéрцї в їх ворушúлось, усé те нам, як на долóнї в йогó покáзано. Роскáзує він про Марусю і її Василя, про старóго отця й мáтїр, а тобі здáєть ся, нíби се він твоє сéрце положúв у сéбе перед очúма і вичúтує по йому все, щó ти з сáмого мáлку чув сам у собі і як кипíв ти в молодóму вíкови, і як тугувáв на стáрости. Все те сьвіжим, повáжним, щúрим слóвом, як пісню, він вúсьпівав. І прочитáвши пóвість про Марусю, чуєш душéю, нáче якáсь музúка пройшлá тобі через душу і настрóїла її на вúшчий, на якúйсь небéсний лад, — що зняв ся-б од землї і полúнув би голубúними крúлами одпочúти од земнúх мук там, де тíї чúсті душі, помучившись між нáми, од своїх мук одпочивáють! От колú знайшóв він, сам тóго не чáявши, úньше собі пóприще, úньший спóсоб проявúти себе мúрови!

Написáв Квітка свою пóвість „Марусю“ — і хто нї прочитáв її, всяке плáкало. Чогó-ж плáкати, читáючи Марусю?“

Кибá її дóля дýже нещаслúва? Ні — тут не печáль обгортáє дýшу, — не з сеї криниці течýть у читáтеля сльóзи. Душá тут обновляєть ся, вбачáючи пúшну красý дівóчу і чúсте дівóче сéрце. Се не Марýся в нас перед очúма: се нáша юность, се тії дні сьвяті, приснопáмятні, як і в нас булó крáсно, чúсто і сьвято в сéрці. От щó нас тут чарýє; от щó підіймáє вгóру нáшу дýшу! Побáчили ми себé в тій дівчúні пúшній красóю і непорóчній сéрцем, мов глянули в вóду на своню молодý врóду, — і як же то нам жúти на сьвіті схотілось! Крáсен Бóжий мир, а ще крáща душá чоловíча, і тягне вонá нас до сéбе непобідúмою сúлою. Велúкі скáрби своєї блáгости розсúпав Бог у своєму крáсному мúрови, а ще більшими скáрбами збогатúв чоловічу дýшу. І не тогó нам хóчеть ся жúти, щоб тілько на Бóжий мир дивúтись: більше нам хóчеть ся душéю в чужі дýші вхóдити і благодáтні скáрби на скáрби міняти. Обійшлá нас чáрами Квітчина Марýся; з нéю ми почалú жúти тим ідеáльним щáстем чúстого сéрця, котóрого ніхтó з нас не дознáв самúм ділóм. Зневíрившись томý щáстю в своїй дóлі, тут ми далú йомý знов віру; заслýхавшись могýщих, владúчних річúй поéта, зайшлú ми в йогó рай, не постерігши, якóю стéжкою, якúми дверúма, — і здалóсь нам, що спрáвді рай на землї бувáє. Зацьвілó в нáшій души весняними квітами, і любо нам і весéло здалóсь на сьвíті од чаровнúчої омáни поéта. Тут то він починáє обривáти в нас перед очúма квітку за квіткою, — і ось, незабáром уже сýмна пустúня розлягáєть ся на всї стóрони кругóм нáшого сéрця; і як недáвно давáли ми віру земнóму щáстю, так тепéр не доймáємо віри нїякому блажéнству на землї. Стрáшно станóвить ся нам серед мúру, душá нáша, як сполóхнутий гóлуб, зривáєть ся з землї і возлїтáє в ті таємнúчі стóрони, про котóрі чýємо тілько, що немá там нї печáли, нї воздихáння, а їх ніхтó з нас не довідавсь. Сим óбразом нáшої души сумнóї, сполóханої і летящої кудúсь далéко, за край сьвіта, стоять перед нáми в пóвісти Квітки, мáти й бáтько Марýсині. Тут перед нáми нéміч і сúла души людськóї, тут її упáдок і торжествó; тут гóре єстествá земнóго піднялóсь до поéзиї — і вже мáти не тýжить по дочці, а, мов поéт, воспівáє пúшну її красý, чúсту її дýшу, висóку її дóлю небéсную; ужé бáтько не вбивáєть ся перед домовúною, а, мов якúй прорóк, мов не своєю сúлою, прорицáє людям Бóжі замогúльні тáйни. Отсé-то все вкýпі, оповідане повáжно і вповні,

без усякої хиби, оповідане з тим порядком, котрий в епосі займає місце стихотворної міри, — от що тут возводить душу до найвисчої висшиний духовної, до поетичного сьвятого восторгу; душа жадає обізватись на ті поетичні речи такими-ж самими речами — і знаходить, замість їх, тілько сльози. Так создав Квітка свою повість поему „Марусю". Вложив він сюди ввесь дар свій промовляти серцем до серця. Тут розумний вбачає всю його віру і всю історию його власного серця. Се найщирша исповідь, яку тілько здолає писатель принести перед миром. Тут увесь Квітка, який він був на-самоті з самим собою, і праву говорили ті, що казали, наплакавшись над „Марусею": „На його надгробкови написати-б тілько: Автор „Марусі".

VI.

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЕ.

І.

Рік 1847. становить епоху в жизні України, прозваної Малоросиєю. Сим нещасливим роком розпочинаєть ся період гонення нашого рідного слова в нашім ріднім краї. Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи, українська пісня і неписана словесність народу Українського натхнули молоді уми в Києві спасенною думкою — видвигнути свою нацию з темряви, котра не давала духовним силам її піднятись із занепаду, а тим самим нівечила і її добробут.

Серед сієї благодатної молодіжи з'явив ся Шевченко, з голосним плачем своїм по нещасливій долї земляцькій, і засьпівав перед небожатами;

„Сьвіте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплїндровано,
За що, мамо, гинеш?"...

Сьпів сей був для неї во істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правдї, що серце ожило, що очи загорілись, що над чолом у чоловіка засьвітив ся поломяний язик, то се було тодї в Києві.

Тре́ба се зна́ти, що ки́ївська моло́діж, про котру́ мо́ва, ула́ гли́боко просьві́чена сьвяти́м письмо́м; що се була́ моло́-їж висо́кої чистоти́ духо́вної, і що апо́стольство любо́ви до ли́жнього дохо́дило в ні́й до ентузия́зму. Вдохновля́ючись чу-еса́ми христия́нської про́повіди серед спі́дленого Ри́мського а́рства, вона́ заві́т Учи́теля благо́го: возлюби́ бли́жнього твого́, к сам себе́ лю́биш, виповня́ла перш усього́, як і подоба́є, на их, хто ма́є найпе́рше пра́во зва́тись на́шими бли́жні́ми. Се ули́ до́брі ді́ти своїх отців і матїро́к, до́брі брати́ своїх браті́в а се́стер, до́брі, щи́рі дру́зї своїх дру́гів, незлоби́ві терпели́вцї орогі́в своїх і ве́льми прихи́льні приятелї те́много наро́ду. Іо́сячи в се́рцї рай любо́ви і благоволе́ння, га́ряче жада́ли они́ розля́ти сї боже́ственні да́ри всю́ди, де ступне́м ступа́ли з речи́ми оберта́ли ся.

Із сього́ благослове́нного на ві́ки по́вабу ви́никла їх ду́мка — пропові́дати сере́д просьві́щених пані́в украї́нських визво-ле́нне наро́ду з крепа́цтва доро́гою про́сьвіти, ра́зом і христи-я́нської і науко́вої. Яко царі́ в своїх до́брах, украї́нські пани́ ма́ли тоді во́лю і си́лу мужика́ ні́вечити; то ще бі́льше ма́ли во́лї і си́ли шука́ти сере́д мужикі́в люди́й доте́пних, зда́тних, зді́бних, і таки́х люди́й піді́йма́ти нау́кою до мора́льної і соци-а́льної рі́вности з собо́ю, а ма́су, по́ки що́, зоставля́ти на попе-че́нне ви́двигненим таки́м ро́бом із нево́лї чоловіколю́бцям і на ро́бо́ту бу́дущині.

Отсе́-ж, перш усього́ хотіли благочести́ві юноші ки́ївські натхну́ти ду́хом своє́ї любо́ви і благоволе́ння лу́ччих люди́й у па́нських се́мях, злу́чених з ни́ми висо́кими інтере́сами нау́ки і пое́зиї, а вку́пі з сими́ людьми́ осия́ти нови́м сьвітом і тих, що спра́вдї сиділи „во тмѣ и сѣни сме́ртнѣй“.

Вели́ке се було́ передвзятте́, а проте́ грома́да, сполу́чена таки́м за́думом, була́ не бі́льша жме́нї щи́рих душ, що не схо-тіли розі́йтись рі́зно від того́, хто не мав де глави́ підклони́ти: бо „куди́, мовля́ли, ми пі́йдемо? глаго́ли живота́ ві́чного и́маши.“ Учи́телем ки́ївської ку́пки послі́дува́телів пропові́дника глаго́лів живота́ ві́чного був сам він. Усї бо вони́ були́ рі́вні між собо́ю, і тї́лько той бува́в між ни́ми пе́рвим, хто бува́в усїм їм слуго́ю.

Тї́лько на Шевче́нка взи́рало незвя́зане нічи́м, опрі́ч дру́жби, бра́ттє, як на яки́йся небе́сний сьвіти́льник, і се був по́гляд пра́ведний. Озира́ючись наза́д, мо́жемо сказа́ти без ко-щу́нства про його́ вели́кого, хоть і прига́шеного де́чим, ду́ха:

„Онъ бѣ свѣтильникъ горя́ и свѣтя́“. Шевче́нко з'явив ся по серед нас, яко види́ме оправда́ннє на́шого натхне́ння зви (Не ина́ко ми про се́бе, ба і в христия́нськім смире́нні своїм думали. Скажу́ більш: колиб ми так не ду́мали, то й не зня́лись би вгору до вели́кого за́думу відвигнути рідну на́цию з духо́вного зане́паду, а українського крепака́ з нево́лї духо́вної і социяльної).

II.

На поча́тку ро́ку 1847, гостюва́в я на Вкраї́ні, пере́їздом за грани́цю, і тре́ба знов тут сказа́ти, що не було́, мо́же, тоді й на всій Україні тако́го щасли́вого чоловіка, як я.

Бу́вши таки́м щасли́вим, я заста́в і своїх лю́бих Киян також ве́льми щасли́вими, а найщасли́вшим був між ни́ми Шевче́нко. Він бо тогді і сам у собі чув, і всї, як одно́ се́рце, чу́ли, що подає́, яко поє́т, наді́ї вели́кі. Тоді вже його́ му́за запротестува́ла з усїєю ене́ргією своє́ю проти́в ле́дарства си́льних ми́ра сего́, і се була́ причи́на, що нові його́ тво́ри були мині зо́всім незна́ні, вони́ здали́сь мов би яки́мся одкриттєм з не́ба.

Ми зна́ли, що в Англії не пра́во і не декре́т, а культу́ра знищила крепа́цтво, і допевня́лись перш усього, щоб українські пани́ вкуси́ли од боже́ственної ча́ші знання́ так благоговійно, як се робили ми, та щоб і вони́, вкуси́вши так са́мо виділи, яко благ Госпо́дь, та й сповни́лись його́ бла́гостю до крепака́ по на́шому. Віруючи в сло́во величайшого із освободителїв: „ищите пре́жде ца́рствія Бо́жія и пра́вды его́, а сія́ вся́ приложа́тся ва́мъ“, ми не сумни́лись, що, за сим пе́рвим і найважнїйшим фактом свобо́ди української, постануть уже́ иньші факти, аж до оста́ннїх своїх на́слїдків, які тільки возмо́жні для України.

Та не в тому́ була́ сама́ си́ла, щоб відвигнути із зане́паду рідну на́цию, а в тому́, щоб намно́жилось тяму́щих і великоду́шних людий на Вкраї́ні. Так ду́мало бра́ттє моє́ в Києві. Так ду́мав я, да́леко від них, у „пи́шному і бі́дному го́роді“ Пу́шкина.

Хто се все тонки́м чуттє́м обійме́ і се́рцем зрозумів, той зрозумів й те, як я зрадів, почу́вши на Вкраї́ні висо́кі но́ти націона́льної ко́бзи. Молоді́ на́ші мрії, здава́лось мені́, знайшли своє́ оправда́ннє; ца́рство ви́щого ро́зуму, ца́рство спасе́нних

думів мов би вже наступало. Справді наші молоді мрії знайшли в Шевченкови благословенне оправдання, знайшли заруку своєї будущини.

Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, ідучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк. Київська інтеліґенция, лучче сказати плодюща її частина, обгортала українського барда глибоким почитаннем. Для мене-ж сяево духа його було чимся надприродним...

III.

Під сей незабутний час, поставила мене доля близько коло однієї землячки. Се була людина хуторна, мало сьвідома в сьвіті і його широкій добрій і злющій жизни, мало учена, мало тямуща в рідному слові (бо московщина вкупі з француззщиною прибивали його к землї), і велико розумна, — велико здібна до зрозуміння такого, що буває втаєне од премудрих і розумних, — велико чуйна до краси і сили рідного, прибитого вже к самій землї слова. Я став читати їй на память (бо всї ми знали їх як „Отче нашъ") Шевченкові плачі та пророкування. Нове творчество поета осьвітило і осіяло її душу так, мов небесне обітуваннє чогось грядучого в перевазї сьвіту над темрявою, правди над олжею, любови над ненавистю.

Не забуду до віку тих сліз, якими вона плакала, слухаючи сї поетичні плачі, сї побідительні пророкування. Сповнило ся тут зрушаюче нас бажаннє незнаного ще кобзаря у прелюдиї до його дум:

„Одну сльозу з очий карих —
І пан над панами..."

Се не були ті сльози, про котрі давний якийся кобзар промовив:

„Жіночі сльози дурні — як вода тече."

Се були сльози воскресення в нову, вічню народню жизнь. Глибоко почула Українка великі скорботи поета, великі його задуми, і зараз почала міркувати, як би спокутувати гріх щербатої Тарасової долї. Ентузиястка рідного слова носила в німій души своїй чоловічню ідею сього великого слова. Недовго думавши, вона тут же предложила до послуги кобзареви-перебендї, усю свою худобу, увесь свій скарб.

Була́ вона́ са́ме тогді невістою чи „молодо́ю княги́нею" і предложи́ла тому́, хто оце́ пи́ше, оберну́ти все її віно на те, щоб Шевче́нко прожи́в за грани́цею три го́ди; а віном її були́ жемчуги́, кора́лї, намиста́, сережки́ і персні, що перехо́вувались у роду́ ще, мо́же з ча́сів Вели́кої Руїни по́льскої, да три ти́сячі рублїв гото́вими грошима́. Пра́вда, що „молоди́й князь" був собі на всю гу́бу пан, і байдуже́ було́ йому́ про те віно. Зостава́лось тілько нахили́ти поє́та до прийо́му тако́го прино́су. У сьому́ дражли́вому дїлї спусти́лись на ме́не.

Са́ме того́ часу́ де́які панувиті земляки́ вистарали у мінїстра для Шевче́нка місце профе́сора живо́писи при всеучи́лищі Св. Владимера. Лю́бо прийняв Шевче́нко віта́ннє моє́ з тако́ю переміною його́ коза́цького по́буту. Нїчо́го так не хотїлось тїма́сї, як зачепи́тись на життє́ в Ки́єві, і вже мечта́в про яку́сь живопи́сну акаде́мію на Вкраїнї, про яке́сь ца́рство пля́стики української. Бо він тогдї більше дбав про пля́стику, нїж про саму́ поє́зию. Ще й сам не знав, куди́ і як дале́ко сягне́ його́ єреміє́вське пророкува́ннє. Більше зна́ли се або́ чу́ли душе́ю ми, нїж вели́кий кобза́р наш. Веселючи́сь уку́пі з ним ясни́ми перспекти́вами українського ду́ху, поча́в я жалкува́ти, що він у Ки́єві, я́ко арти́ст, бу́де самітнико́м, і що самітность не дасть йому́ розви́нути худо́жницького смаку́ свого́ до по́вної по́внї.

„Не по чім і бє, як не по́ голові"! відказа́в Тара́с, насу́пившись, і міцно сту́кнув по якійся товсте́лезній книзї своїм кулако́м, ду́жим, як у ґлядіятора.

Тогдї я сказа́в йому́ про́сто, що коли́б він здобу́в собі худо́жницький па́шпорт за грани́цю, то гро́ші бу́дуть видава́тись йому́ ви́давцем, як із царсько́го ска́рбу, три го́ди, а скарбівни́чим бу́ду сам я, неха́й тілько дасть сло́во не допи́туватись, звідкіля́ сї гро́ші взяли́ ся. Почу́вши се, Шевче́нко зрадїв як дити́на, простоду́шно і поети́чно. Лю́бо менї було́, що се його́ й не здивува́ло. За́раз поча́в міркува́ти, як роздобу́ти худо́жницький па́шпорт. Ве́льми щасли́вий і восто́рженний, яки́м ще не бува́в ніко́ли, ви́їхав Тара́с із Ки́єва в Чернигівщину, щоб позбира́ти доку́пи свої, як він звав, шпарґа́ли. Бо, туля́ючись по Вкраїнї, поки́нув не в одному́ па́нськім дому́ свої руко́писи.

Чи так менї здава́лось у моє́му вла́сному ся́єві ща́стя, чи й спра́вдї так ре́чи стоя́ли, на́ші пани́ — беручи́ їх зага-

лом — булú тогдї якóсь більше схóжі на людúй, ніж опісля́, як розпочалáсь українська мартирольóґія. Поéтови жилóсь між нимú незгірш, дармá що вонú рідко подéкуди розуміли, щó вонó такé за проя́ва! Отсé-ж, кочýючи тепéр, ужé зимóю, від куреня́ до куреня́ і від будúнка до будúнка, Шевчéнко опинúвсь на весíллї в тіві самóї Українки, що пожéртвувала своé вінo на кохáннє дýха йогó між духáми вóльними, незапечáтаними семá печáтьми, як ми на Вкраїнї. Скоротáли-ж тогдї ми з Тарáсом не одúн весéлий день і вéчір на лю́бих розмóвах і сьпівах.

IV.

Приїхавши на початкý рóку 1847-го в Кúїв, дочýвсь я глýхо, що моé о Христї брáттє зорґанізувáлось у якéсь товáриство Кирúла та Метóдія, скомпонувáло собі статýт і нáвіть мáє свою́ цéху — з лúтого залїза перснї, на котрúх сяють лїтери К. М. Одúн з сих послїдувателїв чи поклóнників сьвятúх братíв славя́нських лáгодивсь їхати в Славя́нщину, щоб у чéській Прáзї і по дрýгих центрáх славя́нського народовідання повиýчувати славя́нські мóви, а вернýвшись шукáти собі прóтовпу до катéдри в котрóму з українських всеучúлищ. Недáвно перед тим умéр академік славúст Прейс, а про Срезнéвського, що йогó заступúв опісля́, ще не булó мóви. Акадéмія Наýк послáла менé допóвнити моé славяновідання, з тим щоб вернýвшись бýти менї заразóм і ад'юнктом Академії і профéсором Університéту. Змóвились ми з сим брáтчиком їхати за границю вкýпі. От я й приступúв до ньóго з корóткими гужáми [160]) чи сьому-ж бо такú прáвда?

Бéспечно засьмія́вшись, відказáв менї брáтчик: що се булá в них, на якúйся час, хлопя́ча зáбавка, та вонú, схаменýвшись, той статýт давнó спалúли, а перснї позакидáли в вóду. Булá-ж се в них заготóвлена про мéне і про Шевчéнка óдповідь, на случáй, колúб ми довíдались, як нéбудь про їх політúчнє товарúство. Обóх нас не прúйнято в тáйнє політичнє товáриство задля тóго, що ми й самí по собі працювáти мемо для славя́нської і вкраїнської свобóди, а тим чáсом, на случáй ігéмонського гонéння, до нас нїхтó не причéпить ся. Се булá ведмéжа пóслуга. Дрýжнє благорóдство погубúло обóх нас.

Втішáючись велúкими своїми пóдвигами в бýдущинї, не вважáли Кия́ни на малí рéчи, і розмовля́ли про свої таємничі

задуми так голосно, що за дверима все було чути. Якийся Петров, підслухавши щось дивне, знайшов собі дорогу до товариства; почав серед нього глаголати ще голоснійше про волю України, про московську тісноту і таке иньше. Українські політики зараз прийняли його між свої члени, а він, мавши в руках деякі ознаки тайного політичного товариства, подав їх пану Юзефовичови Михайлови, що правив тогдї за попечителя київського учебного округа. Як у сьому дїлї справляв ся пан Юзефович, нехай про се роскаже хто иньший. Сам я нічого не бачив, і казав би тілько казане; дознавши-ж з раннього молоду великого добродійства від сього чоловіка, вельми був би рад, колиб воно було все так, як сам пан Юзефович менї про свою позицию у сїй справі разів зо два оповідував.

Виїхали ми з добрим, і справдї вельми добрим, братчиком благополучно з Київа в Варшаву, та й почали там довбатись у старосьвіцькій польщизнї, за підпомогою і порадою благородного труженика науки, Вацлава Александра Мацейовского. Пишемо ми собі та виписуємо з книжок усяку всячину удвох на одному столї, піджидаючи звістки од Шевченка, і не в догад менї, що в шуплядку того стола заложено страшенну міну. Сією міною був статут товариства сьвятих братів Кирила та Методія, що братчик мій, з якимись великодушними мріями, пер у Славянщину, не натякнувши менї про се ні півсловечком.

Між иньшими людьми в Варшаві спізнались ми з сенатором Стороженком, що був тогдї правою рукою покорителя Варшави, князя Варшавського ґрафа Паскевича Еріванського. Сей земляк великого полководця і сатрапа піддобрювавсь йому тим жартовливим українським балаканнєм, котре ще й за російських цариць не одного нашого земляка „виводило в люди“. Був бо Паскевич також наш патріот, що до анекдотів, борщу, вареників і иньших українських ласощів. Раз йому й каже первий його міністр, докладуючи до підпису всякі папери: „Сьвітлїйший князю! от ви кохаєтесь у тутешнїх наших земляках, що вони гаразд про нашу Україну балакають; а я вам покажу не такого земляка, - щирої козацької породи, земляка чистокровного, що від нього так і несе низовим вітром, Січю Матїрю і Великим Лугом Батьком“. — „Чи справдї“? питає сатрап, підписуючи комусь там волю або каторгу, жизнь або смерть. — „Не шуткую, ваша сьвітлость. Сей вам роз-

жe і розмáже не то про запорóзькі звичáї, та й про всї порóзькі дýмки“. — „Рад, рад йогó послýхати; привезй, áтець, йогó до мéне“.

Сáме під сю лю́бу розмóву двох патріóтів українських, дають сатрáпови пакéт із столйцї. Розпечáтав, позирнýв засьміяв ся: „Хорошъ, братецъ, землякъ-то твой! вели-ка о арестовать по высочайшему повелѣнію“.

Так скінчйлись нáші варшáвські стýдиї...

VII.

Регіна Жовківска охоронителька пограничча.

(Переклад.)

В чотири години їзди від славного міста Львова на північ оложене село Винники. В 1556. р. дістали ся Винники даром записом вітцеви Станислава Жовківского, також Станиславу, рускому воєводї. Видно, не спроміг удержати ся прежній володар у Винниках, положених на татарскім шляху, званім Чорним шляхом і був рад, що найшов відважнїйшого сильнїйшого оборонця краю. Отець Жовківского жив у сусідному селї Туринцї, що своїм іменем викликує в нашій памяти характерний рис місцевости: оно говорить про сї давні часи, коли тури не були ще казочною окрасою рускої народної поезиї. По смерти вітця Станислав Жовківский заложив у Винниках замок, названий Жовква, по имени тої Жовкви в рускій Холмщинї, що була гнїздом роду Жовківских. З основанєм замку і село Винники переіменовано в місточко Жовкву. Для примани кольоністів володар лишив мешканцям нового місточка самоуправу у видї маґдебурского права, яке пани давали своїм підданим зовсім в сїй формі і на тих основах, як і королї — своїм.

Не для слави, а для захисту краю від щораз більших нападів татарских задумав Жовківский збудувати свій замок. Жовква була заложена в 1595. роцї, перед походом обидвох коронних гетьманів, великого і польного, у Волощину — сего походу, котрого добутком було осаджене на господарстві Єремії Могили, дядька нашого знаменитого Петра Могили. Заложений Жовківским замок був, по своїй ідеї, повторенєм твер-

дині і ґорода Замостя, заложених трохи раньше его начальником, другом і свояком, Яном Замойским. Він був призначений бути захистом польскої сили на пограничу проти напору зверхних ворогів, а рівночасно — сторожевим пунктом і арсеналом для здержуваня елементів, що безперестанно грозили королївству з середини. Разом з тим — що також було вельми важне — замок Жовква повинен був служити адміністрацийним осередком кількох десятків дібр, приналежних домови Жовківских в Червоній Руси і на Україні. Без власних засобів коронний гетьман був би нічим в Речи Посполитій. Річ Посполита часто вправляла своїх фельдмаршалів, як і воєвничих королів у великі клопоти пусткою свого скарбу, неладом своєї адміністрациї, несвоєчасним виповненем своїх обіцянок і в таких пригодах власні засоби, готівка, або і особистий кредит коронного гетьмана видобували з клопоту всю польску суспільність. Таким способом заложене замку було з кождого погляду горожаньским подвигом Станислава Жовківского. Але в сім подвизї не він грав головну ролю. Він заложив замок, дав загальний плян роботи і виправив ся з своїм ополченем на підмогу Яну Замойскому. Подруга его, Реґіна, сестра другої жінки великого коронного гетьмана і канцлера королївства, взяла на себе виконане всїх без виїмки робіт і, як побачимо, добре справилась.

Донька давної моравскої родини Гербуртів, Реґіна, внесла в римску церкву той же дорогоцінний дар жіночих чеснот, як чоловік її вніс в Палядіюм польскої національної слави. Слова царя Соломона: „розумна жінка уладжує дім свій“ були вповні єму матронами, подібними Реґіні Гербуртівні. З достоїньством сильного характеру она двигала домашній тягар, який звичайно дає ся для двох. „Тобі ліпше, як менї, відомі наші домашні справи (писав їй чоловік в духовнім завіщаню): я свої думки затопив в справах Речи Посполитої, забувши про свої власні.“ І дїйсно Реґіна правила всїма его добрами самостійно. Она була і адміністратором і скарбником і навіть судиею, як в близшій так і в дальшій Жовківщині. Що до него самого, то его заняла зовсїм одна думка. На оборону краю глядів він як на своє призначенє і коли не ставало в скарбі гроший, продавав бувало родові добра, щоби покрити военні розходи. Сина виховав він специяльно для боротьби з азийскими хижаками, а молодшу дочку віддав за Станислава Конецьпольского, доба-

аючи в нім і підготовляючи будучого оборонця границь, ко-
онного гетьмана. Жінка мала у него не тільки ролю господ-
ині дому, адміністратора дібр, але й военного інтенданта.
Она, після его інструкциї, будувала замок; она для кождого
походу готовила ему засоби; она скликувала рідних і прия-
телів з їх боевими дружинами на підмогу свому палядинови;
она навіть таким людям, як Тома Замойский, давала при
нагоді нотациї, що знаменували висшість еї духових концепций
над простими розуміннями еї віку про домашне житє, — в роді
того, що „з кришталевою посудою треба їздити обережно,
а з женщинами обходити ся тихо, задля обопільних радощів
і благословеня Божого“.

Така то орударка стояла на чолї управи всіми добрами
приналежними домови Жовківских, як дідичним так і помі-
стним правом. На нинїшнїй погляд десятки займищ або осель,
що притикали до осередка їх адміністрациї — Жовкви, ви-
дають ся жадібним здобутком польского плуга, відміряним
паньскою шаблею і занесеним в соймову конституцию захо-
дами приятелїв. Так оно й бувало, та не завсїгди. При вході
в Татарщину, або що все одно, в дикі поля, що починали ся
за лініею потягненою від Кременчука скрізь уманьску пустиню
до Каменця Подільского, заняти займище з сторони таких лю-
дий, як Жовківский, було державною заслугою. Се значило —
користувати ся королївским наданем, а посеред повного без-
людя, на татарскому шляху, уладити передню сторожу, що
посувала ся все вперед і вперед кольонїзациї. Всї паньскі до-
бра на татарскім пограничу, або, як тоді мовило ся, в україн-
них обшарах, мали спершу значіне сьмілих редут або перед-
них сторожий. Основати в дикій пустинї оселю значило тоді —
вложити капітал в підприемство резиковне, хоч в будуччинї
і приманливе; а правити пограничними добрами значило тодї
— годити інтереси ріжнородних людий часто не згідні. Осад-
чий, хтоб він не був, чи сам дідич або его „намістник“, мав
перед усім трудну задачу — захищати свое займище від ор-
динців; тому треба було ему найти економічну звязь між та-
кими социяльними елементами, як туземний ратай і виходець-
купчик, знавець господарства більше уладженого, — між такими
як доброволець-козак, що служив панови подібно Наливайкови,
і так званий слуга-шляхтич, що бачив европейскі війска, що
умів вести війну більше цивілізованим ладом. Панї Регіна ро-

зуміла, видно, штуку кольонїзациї, коли з свого господарства вміла видобувати стілько достатків, що подавала чоловікови свому засоби, для виходу в поле табором, а на будову замку зібрала доволї рук і материялу.

Мудро вела Реґіна Жовківска справу кольонїзациї після інструкций свого глибоко поважаного чоловіка, котрий рідко мав спроможність проводити час инакше, як в полї — і стрійно йшло під її верховним впливом пограничне житє, опираючись на добрих обичаях, війскових чеснотах і щирих замірах володаря. Житє се визначало ся мужною простотою, мало характер сїльского вдоволеня; розкіш входила в се житє під лїпшою своєю формою, під формою богатства природи: богатих добутків меду і воску, безлїчи стад і табунів, урожаю піль, що инколи дивували навіть своїх сїячів. Однак полупахарске, полукочовниче, полувоєнне житє, при своїм скромнім характері, не було без блеску і величи. Старша дочка Жовківских, прославлювана задля своєї краси в польскій суспільности, була замужна за богатим дїдичем Яном Даниловичем, потомком галицкого князя Данила, опісля руским воєводою; молодша — за Станиславом Конецьпольским, опісля великим гетьманом коронним, вельми знатним кольонїзатором україньских пустинь і славним воєвником, а сестра Реґіни Жовківской — за коронним канцлером і гетьманом Замойским. Крім того, дім Жовківских був здавна споріднений по женьскій лїнії і в тісній приязни з Яковом Собеским, вітцем пізнїйшого короля Яна Собеского, що резидував недалеко Золочева. Духовним завіщанєм Яна Замойского, Жовківский був назначений опікуном єго малолїтного сина Томи разом з краківским воєводою Миколаєм Зебжидовским і люблиньским воєводою Марком Собеским, вітцем Якова Собеского. Так поважні, як мовилось, особи, разом з Вишневецкими, Збаразкими, Сїнявскими, Остророгами, Яблоновскими і иньшими представителями червоноруских паньских домів, з'їзджали ся в новім замку, то з нагоди пограничної війни, то з нагоди родинних сьвятковань у високоповажаного подружа. Замок Жовква видáв у своїх стінах і таких гостий, як отець і дядько нашого Петра Могили, князї-господарі подвійної Волощини, і таких як московський цар Василь Шуйский з братом Дмитром, котрих в полонї називали заєдно московскими царями і котрих Жовківский, після клушиньской

юбіди, угощував humanissime в своїм таборі і в своїм замку ротягом цілих місяців.

У воріт нового замку Жовкви появив ся Михайло Хмельницкий. Він обявив себе банітом, а сего одного було доволї, щоби двері милого пограничного дому, не виключаючи і канцлерского, відчинили ся перед ним гостинно.

Реґіна приняла бурлаку до ґвардиї домашньої, без якої не міг обійти ся ні оден польский дім, навіть і в близьких до осередка Польщі місцевостях, — приняла его до так званих паньских слуг, які так часто грали ролю гайдамаків і показували дорогу в паньскі волости не тільки козацкій, але і татарскій ордї.

Михайло Хмельницкий припав до вподоби Реґінї своїми господарскими, а її чоловікови — своїми военними способностями. Коли відбуло ся вінчане старшої дочки коронного гетьмана з богатим дїдичем Даниловичем, він належав до сеї дружини, з якою молода подруга перейшла в дім свого чоловіка. При дворі свого нового патрона, в замку Олеську, Михайло Хмельницкий грав видну ролю, тим більше, що був він чоловіком, як мовило ся, письменним, умів вести економічні справи висшим ладом. Небавом надано ему ще більше почестне значінє. Вся Корсунщина і Чигиринщина на Україні належали до дібр коронного крайчого Даниловича, що носив титул корсуньского старости. Се значило, що він був в сих пустинних добрах віцекоролем і в інтересах Речи-Поспочитої міг орудувати так самостійно як і в своїх дїдичних. Чигиринщина відділена від Корсунщини звенигородскими землями, творила відділну територию в межах давних міщаньских і нових старостиньских займищ, котрі документально були означувані лише з нагоди претенсиї иньшого властителя земского. Документальне свое займище посеред займищ, означених силою обставин, Данилович поручив правити економічно Михайлови Хмельницкому, під назвою свого писаря або адміністратора старостиньских доходів. Се було важне і нікчемне становище, відповідно чоловікови, який се займав. Хмельницкий умів надати ему відповідну вагу. Разом з тим він подумав і про власне потомство, за приводом висших кляс суспільности.

Не обмежаючи ся домом в самім Чигринї, Михайло Хмельницкий, з призволом свого патрона, завів власне господарство на лївім березї річки Тясьмина, в лїсистім урочищі

Суботові, в осьми верствах від Чигирина. Становище було небезпечне. Ще недавно за Тясьмином кочували Татари; тепер они держали ся лівого берега Дніпра, але могли наїхати тясьминьску оселю кождого часу в день і в ночи. Одержаний від пана старости, після переказу, с л о в н и й призвіл занятй займище, значив би опісля дуже багато; але скоро після солоницкого бою він мав значіне обопільної ласкавости. Татари набрали тоді відваги задля немочи козаків, і погранична шляхта приневолена була зміцнити свою кольонізацийну діяльність. На місце побитих під Лубнями бунтівників, підбурюваних запорожцями, стали пани зміцняти погранична козацтво своїми вазалями, і господарска підприємчивість таких людий, як Михайло Хмельницкий, сходила ся з їх метою.

---

6. Мария з Вилиньских Марковичева

(Марко Вовчок)

родом Московка, провела молоді літа в Орлі сиротою. Тут одружив ся з нею (1847 р.) студент київского університету Опанас Маркович, котрого сюди заслано за участь в Кирило-Методіївскім товаристві. Маркович визначав ся широкою літературною осьвітою і був великим знавцем україньского народного побуту і живого народного слова, а єго подруга визначала ся непеоречним талантом, на котрого розвиток Маркович мав незвичайний вплив. Від Опанаса навчила ся Мария україньскої мови і пізнала суспільний побут україньского простолюдя, та стала писати „Народні оповіданя". Оповіданя сі, як каже Куліш, писали вдвох Мария й Опанас і тому в істориї літератури мусимо уважати їх обидвоє одним письменником.

Виїхавши опісля в Петербург, стала Марковичева окрасою і осередком тамошної україньскої громади, що любувала ся єї творами. В тім часї познакомив ся з нею і Шевченко, вернувши з неволї до столиці і сердешно повитав та високо цінив єї талант в присьвяченім їй вірші. Слава Марковичевої стала звісною в цілій Росвї, позаяк знаменитий письменник Турґенєв переложив народні оповіданя Вовчкові московскою мовою.

Відтак виїхала Марковичева за границю, а Опанас вернув ся на Україну і глядав собі службн урядової, щоб роздобути і собі прожиток і помагати своїй подрузї. Умер в Чернигові в великій нужді 1867 р. З смертю Марковича вмерла для україньско-руської літератури і Марковичева, переставши писати свої оповіданя мовою, котру полюбила була і вивчила задля свого мужа. Опісля писала московскою мовою романи і всякі статї в московских жур-

лах і часописях, та не здобула собі ними такого імени в московім письменстві, як своїми україньскими оповіданями. Навіть і украьскі оповіданя, які писала Марковичева виїхавши за границю, неють вже тої літературної стійности, якою визначають ся еї перші ори. Авторка не студиювала вже житя України і вичерпалась всім, та і в московских писанях війшла до перекладів з чужоених мов.

Писаня. Марковичева надіслала Кулїшеви деякі оповіданя, які н видав в р. 1858. п. з. „Народні оповіданя Марка Вовчка" Петербурзї. В 1862 р. появив ся II. том, а відтак III. т. 1865. повіданя Вовчкові принято симпатично в цїлій Росиї і они стали эльми популярними, позаяк доторкували ся побуту крепаків саме одї, коли се питанє було там на черзї. І справдї короткі, повні, ртизму оповіданя Вовчкові живо описують в етноґрафічною вірностю сумний тогочасний побут росийских муринів. В тім була елика заслуга авторки, що так горячо заступала ся за долю креаків. Тим то оповіданя Вовчкові переложено не тілько московскою ювою, але деякі також польскою, ческою, сербскою і німецкою.

Більша часть оповідань Вовчкових відносить ся до побуту крепаків, а деякі подають етноґрафічний материял зачерпнений народних уст в більше або меньше артистичною обрібкою. В оповіданях побутових живописує авторка з одного боку гірку долю крепаків, з другого — примхи і погані привички висшої верстви суспільности. В типах героїв і героїнь з крепацкої верстви виводить авторка сьвітлї черти людскости, не вважаючи инколи на поневільний їх упадок, коли тимчасом образ Божий і подобіє в еї типах з висшої верстви суспільности замрачені поганими, а навіть зьвірячими наклонностями. Таким способом виступають супротив себе в творах Вовчкових два типи, позитивний і неґативний. Коли-ж сфера неґативних типів була близше знакома авторцї, то й виходять они більше плястичні, а типи позитивні, усвоєні авторкою лише помічуванєм і вивучуванєм і основані на малім числї фактів, доповнюють ся у неї гуманною тенденциєю і теплом власного почуваня, надаючи оповіданю сентиментально-елеґійний тон. При тім у Вовчка мало самостійної творчости.

Літературне становище. Оповіданя Вовчкові се картини зняті з натури; Сестра, Ковачка, Одарка, Горпина, Данило Гурч і т. ин. се наче портрети зняті з людий, що жили або і доси живуть на сьвітї. Більш самостійною являє ся авторка в оповіданю „Інститутка", хоч і тут ще не вспіла она пробити дорогу народному ґенію, як се вчинив у своїх творах Шевченко. Твори Вовчкові визначують ся реальною правдою і артистичною красою форми і мови, якою не перевисшив еї анї оден сучасний письменник, а хоч обставини суспільні наслїдком знесеня кріпацтва в Росиї опісля змінили ся, мають твори Вовчкові і тепер високу стійність лїтературну.

I.

ДВА СИНИ.

I.

Чоловік умéр, двóє дітóк минї покúнув, два синú. Трéб минї заробляти, трéба своїх дітóк годувáти. Не спрáвлюсь самá Тé продалá, тé продалá — усé попрóдала. Вáжко нам убóгим своé добрó збувáти, що вонó в нас крóвю обкипіло!

Збулá... клопочý ся, бідкаю ся з нóчи до нóчи. Нікол гарáзд і діточкáми втішáтись...

А дітки ростýть, ужé й вють ся коло мéне, і щебéчуть, мої соловéйки.

II.

Андрійко був у мéне повновúдий, яснóкий, кучерявий; весéлий був хлóпчик, жвáвий. Булó зá день дóбре минї впечéть ся своéю пустóтою, а ще лýчче розвáжить. І посварюсь, і поцілýю егó. Він був стáршенький.

А що вже Васúлько, — тúхий, сумúрний: і в хáтї не чуть, і на двóрі невúдно. Був якúйсь задýмшливий змáлку. Чи те, що він у такý тяжкý годúну народúв ся, хутéнько після могó чоловіка, чи такý вдáчу емý Бог дав.

Андрійко селó оббіжúть, — вéрнеть ся червóний, сьміючи ся, пустýючи; а сей, гледú, під хáтою де-нéбудь сидіти ме: землéю пересипáеть ся, абó зілля вся́кі вишýкуе; роскóпуе щось — хробачкá вúгребе, або метéлика влóвить, — дúвить ся, думáе... Гукнé Андрій, він увéсь іздригнéть ся. А колú, то булó ля́же в садкý, та цілісінький день і пролéжить нерухóмо, мов прислухáеть ся до чóго.

„Щó се задýмав ся, сúну?“ спитáю.

„Якúй сей сьвіт велúкий, нéне!“

Ще хлопя́м був, прúземком, а всї вже зілля знав: і як звéть ся, і дé й колú процьвітáе, і якúм цьвітом: і колú пташки у вірей одлітáють, і колú прилітáють з вірею — усé він тéе знав.

„Се емý так Бог дав!“ булó минї кáжуть люди.

„Нехáйте егó, — се емý так Бог дáв!“

III.

Отó булó тúми вечорáми дóвгими осїнними, як вже стóмить менé робóта, заберý обойкó до сéбе на колїна, та почнý на дóбрий рóзум навчáти — як вмію, так і навчáю... Роскáзую їм і про те, і про дрýге, — толкýю ся з нúми. От же, мій Андрійко хýтко і заскучáє; так він і вáрить ся ;[161]) очи собі тре, і позїхáє, і зітхá.

„Пустїть вже, мáмо!" прóсить ся. А скóро пустúла, чогó не загадáє! і гомонúть, і пустýє, пóки і сон змóже. А Васúлько бýде хоч цїлїсечку ніч тýю дóвгу ізо мнóю сидїти, менé слýхаючи, та мині в вічи пильнéсенько дúвлячись.

Поснемó. В-ночі прокúнессь, — не спить Васúлько мій.

„Сúну! чомý не спиш?"

„Так... не хóчу!... Чогó, мáмо, ніч тéмна — невúдна?"

„Так Бог дав, дитúно, що тéмно у-ночї... Спи!" кáжу емý, „спи!"

Він і змóвкне... Тільки дóвго ще неспокійно ворóчаєть ся.

Булó, як місяць в вікóнечко засьвітить, Васúлько дúвить ся, очúй не звóдячи. А я від людúй чýла, що недóбре, як на сóнних дїтúй місяць сúпле промінням, — то й укривáю булó їх і накáзую Василькóві: Не дивúсь, Васúлечку, на місяць — не годúть ся! Він і зітхнé... То вже в ряди-годú упадé такá нічка, щоб він спочúв тúхим дýхом, — абó зовсїм немá емý сну, абóж, сни неспокійні снять ся.

Андрійко не такúй. Ужé зорá занялáсь, вже й сóнечко зійшлó, а він міцним сном висипáєть ся, роскúдав ся — розгорів ся... Як егó з-вéчора трудно упóрхати, так і піднáти у-рáнцї. А прокúнув ся він, мій пустýнчик, — і гýком егó в хатї, аж сóхи движáть! Ну, бігать, гомонїть, гайнувáти, аж усé піде жýжмом! А самó такé рáде, весéле, мúле!...

Да то вже, хоч жáлко, не жáлко, а трéба впинúти: і пострахáєш булó, і покрúкнеш на его...

Васúлько мéншенький, а навчáє стáршого брáта. Андрійко скóрший був, палкúй, як úскра: то булó трúчи нá день і більш посвáрить ся з дїтьми на ýлицї, а то і побéть ся за якý пустóту.

„Андрійко!" кáже тодї Васúль, „а щó ти невесéлий?"

„Бивсь, óт що!"

I.

ДВА СИНИ.

I.

Чоловік умéр, двóе дітóк мині покúнув, два синú. Трéб мині заробля́ти, трéба своїх дітóк годувáти. Не спрáвлюсь сам Тé продалá, тé продалá — усé попрóдала. Вáжко нам убóги своé добрó збувáти, що вонó в нас крóвю обкипіло!

Збулá... клопочý ся, бідкаю ся з нóчи до нóчи. Нікол гарáзд і діточкáми втішáтись...

А дітки ростýть, ужé й вють ся коло мéне, і щебéчуть мої соловéйки.

II.

Андрійко був у мéне повновúдий, яснобкий, кучеря́вий весéлий був хлóпчик, жвáвий. Булó зá день дóбре мині впе чéть ся своéю пустóтою, а ще лýчче розвáжить. І посварюсь і поцілýю егó. Він був стáршенький.

А що вже Васúлько, — тúхий, сумúрний: і в хáті не чуть, і на двóрі невúдно. Був якúйсь задýмшливий змáлку. Чи те, що він у такý тяжкý годúну народúв ся, хутéнько після могó чоловіка, чи такý вдáчу ему́ Бог дав.

Андрійко селó оббіжúть, — вéрнеть ся червóний, сьміючи ся, пустýючи; а сей, гледú, під хáтою де-нéбудь сидіти ме землéю пересипáеть ся, абó зілля́ всякі вишýкуе; роскóпує щось — хробачкá вúгребе, або метéлика влóвить, — дúвить ся думáе... Гукнé Андрій, він увéсь іздригнéть ся. А колú, то бу ля́же в садкý, та цілісінький день і пролéжить нерухóмо, мо прислухáеть ся до чóго.

„Щó се задýмав ся, сúну?" спитáю.

„Якúй сей сьвіт велúкий, нéне!"

Ще хлопя́м був, прúземком, а всї вже зілля́ знав: і я звéть ся, і дé й колú процьвітáе, і якúм цьвітом: і колú пташ у вірей одлітáють, і колú прилітáють з вірею — усé ві тée знав.

„Се ему́ так Бог дав!" булó мині кáжуть лю́ди.

„Нехáйте егó, — се ему́ так Бог дáв!"

III.

Отó булó тúми вечорáми дóвгими осїнними, як вже стóмить менé робóта, заберý обойкó до сéбе на колїна, та почнý на дóбрий рóзум навчáти — як вмію, так і навчáю... Роскáзую їм і про те, і про дрýге, — толкýю ся з нúми. От же, мій Андрійко хýтко і заскучáє; так він і вáрить ся; [161]) очи собі тре, і позїхáє, і зітхá.

„Пустїть вже, мáмо!" прóсить ся. А скóро пустúла, чогó не загадáє! і гомонúть, і пустýє, пóки і сон змóже. А Васúлько бýде хоч цїлїсечку ніч тýю дóвгу ізо мнóю сидїти, менé слýхаючи, та минї в вічи пильнéсенько дúвлячись.

Поснемó. В-ночі прокúнеся, — не спить Васúлько мій.

„Сúну! чомý не спиш?"

„Так... не хóчу!... Чогó, мáмо, ніч тéмна — невúдна?"

„Так Бог дав, дитúно, що тéмно у-ночі... Спи!" кáжу емý, „спи!"

Він і змóвкне... Тільки дóвго ще неспокійно ворóчаеть ся.

Булó, як місяць в вікóнечко засьвітить, Васúлько дúвить ся, очúй не звóдячи. А я від людúй чýла, що недóбре, як на сóнних дїтúй місяць сúпле промінням, — то й укривáю булó їх і накáзую Василькóві: Не дивись, Васúлечку, на місяць — не годúть ся! Він і зітхнé... То вже в ряди-годú упадé такá нічка, щоб він спочúв тúхим дýхом, — абó зовсїм немá емý сну, абóж, сни неспокїйні снять ся.

Андрійко не такúй. Ужé зорú занялáсь, вже й сóнечко зійшлó, а він міцним сном висипáєть ся, роскúдав ся — розгорів ся... Як егó з-вéчора трýдно упóрхати, так і піднáти у-рáнції. А прокúнув ся він, мій пустýнчик, — і гýком егó в хáтї, аж сóхи движáть! Ну, бігать, гомонїть, гайнувáти, аж усé піде жýжмом! А самó такé рáде, весéле, мúле!...

Да то вже, хоч жáлко, не жáлко, а трéба впинúти: і пострахáєш булó, і покрúкнеш на его...

Васúлько мéншенький, а навчáє стáршого брáта. Андрійко скóрший був, палкúй, як úскра: то булó трúчи нá день і більш посвáрить ся з дїтьми на ýлиції, а то і побéть ся за якý пустóту.

„Андрійко!" кáже тодї Васúль, „а щó ти невесéлий?"

„Бивсь, óт що!"

„Ото-то й бачиш, Андрійку, що за твою пустоту тобі і не минулось; а як би не заводивсь, то й не смуткував би тепер, і не стидно-б було, що тебе попобито!“

А Андрійко ему своє:

„І так сидіти нудно!“

Та знов югне з хати,[162]) — і слід загув!...

Тихий був Василько, розсудливий. Хто его й на розум добрий наставляв, Господь его знае! Чи піде було, чи не піде до товариша, вже й повернувсь, вже й дома: не засидить ся, не заграеть ся ні де. Так і зріс на самоті, сам із собою.

Не говіркий був, не сьмішливий. У кого вже він вдав ся такий! Андрійко, то всіх дівчат у селї знае. Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке! Сей же, як до чого став, — і очий не зведе, і думки ні на-що не зверне — уся душа его в роботї.

IV.

Діти мої, діти мої!

Пройшла в нас чутка — рекрутчина сього року буде. Як я почула, наче мене холодом обняло. Поглянула на своїх парубків: що-то за хороші, за молоді, Боже мій добрий!

Одного ранку — бодай такого ніхто не оглядав: — сказано минї, що на черзї Андрійко у некрути...

— — — —

Збіраю останне, споряжаю его... Якові то свою дитину на лихо, на біду виряжати! Хто того не знае, нехайже мене спитае!... А він, то на моїх очах вже привяв... Де той погляд молодецький, де той усьміх веселий!

Чи минї-ж те оповідати, що не одна я ненька стара хлопцеві серденько слїзьми вялила? Плакали і молоді очи за ним, за его гарною вродою! Любо він пісні висьпівуе було ясними зорями. Голос его по усему селу розлягаеть ся. От же й висьпівав собі дївчину любу та гарну. Лїтньої пори, тихими та теплими ночами, лежу було довго без сну, — думаю та горюю, і чую було розмову їх тиху та любу... Сподївалась я невісточки, як ластівочки, собі на втїху... Пішла моя сподїванка слїдом за рекрутами!...

V.

Ка́зано в се́реду взяти́ новобра́нців по обі́дї. Сижу́ я та ожида́ю тії годи́ни, — коли́ вбіга́в мій Васи́лько задиханий, ідий, а за ним два чоловіки в ха́ту.

„Панї-ма́тко! спорядіть обо́х; пан звелїв і Василя́ бра́ти.“

Я віри не йму їм.

„Не бу́де сього́!“ таки́ на їх кажу́. „Аже́-ж пан сам людина Бо́жа!“

„Нї, ма́мо“, промо́вить Васи́ль, „так воно́ дїсне єсть, як они́ тобі сказа́ли!...“

І всї мене́ вмовля́ють, а в ме́не се́рце на́че заме́рло: чу́ю, що гово́рять, і ба́чу їх, а до се́рця нї що́ минї не доходить...

— — — — —

VI.

Виїзджа́ли три тро́йки. Усе́ новобра́нцї. За ни́ми рід іде́, проважа́в. Сїла й я між своїми сина́ми, їду. Шлях мигти́ть; гаї та поля́ на о́чи набіга́ють...

І так минї ста́ло ся, на́че я дити́на мала́: не розумію нїчо́го, не зна́ю, не памята́ю. Тілько, як гля́ну на дїти́й, то стра́шно ста́не.

Приїхали до прие́му, повели́ їх, а ми стоїмо́, ждемо́. Мене́ мов сон хи́лить, та бу́дять мене́ — хто плаче́м, хто рида́нням. Пе́рших ви́вели моїх... Го́сподн, Бо́же мій! Тиж у нас вели́кий, тиж ми́лостивий! Лу́ччеб я у зе́млю похова́ла їх обо́х!...

VII.

Привели́ мене́ у те́мну яку́сь хати́ну — землянка, чи льох, чи що́ воно́ таке́, не скажу́! Яки́йсь моска́ль сиди́ть: голова́ч, розко́шланий, під щоти́ною уве́сь, як їжа́к. Се бу́де їх ста́рший, дя́дько...

Кла́няюсь, прошу́: „Не оста́вте ла́скою ва́шою, добро́дїю, і моїх синів!“

Даю вму́, що́ змогла́сь, грошеня́т; а то́ полотна́ і на дїто́к де́-що...

„Не жури́сь, стару́шка!“ прохрипів: „тро́шка ваші синки́ поскуча́ють — без то́го не мо́жна в сьвітї, а там злю́бить ся; молодцї бу́дуть, от як і я, примі́ром ка́жучи!“

Поглянула я тоді спільна на его: червоний, обдутий якийсь він, очи в его якось померхли... Боже-ж мій! А мої сини, мої голуби сизі! Що у їх душа, тепереньки сьвята, і погляд ясний, і любі обличча квіткою процьвітають!

— — — — —

VIII.

Попрощали ся. Провели мене діти за місто... От іще й — досі, як виберееть ся літом день гарячий, душний, то й згадаю собі те прощання наше: от, ідемо містом... позачинювані будинки, запиняні вікна скрізь; за містом соснина темна, далека заступила шлях пісковатий; суне перед очима по піску рипливий віз, на небі сонце пекуче...

— — — — —

IX.

Зосталась я сама — самісінька, недугуючи. Ні сну мині ні одпочинку. Роблю через силу, нічого не знаю, не чую.

Минає рік, і другий, і пятий...

Обняла мене мов хмара чорна; тілько й сьвітять ся мині як дві зіроньки темної ночи: то дітоньки мої!

По Різдві, сижу я одного вечора, так вже у пізні лягови, пряду... На дворі завирюха, аж у вікна бе, і сьвітло мигтить...

Коли — стук-стук! Одчиняю — Василь!

„Василечку, синочку мій! а Андрійко де?..."

„Нема вже, мамо, Андрія! Ліг Андрій, мамо, та й не встане вже!..."

А я наче знала, я его що-дня в Бога, що-ночи оплакувала!... А жити-б такому, та жити! На виріст, і на силу, й на личко у батька удавсь: от-же за батьком і на той сьвіт погнав ся!...

— — — — —

„Зостаріли ви, ненько!... Як вам тут жило ся? нужди приняли?..."

„А так мині жило ся; устаю — плачу, і лягаю — плачу, так мині жило ся!"

„Я, мамо, до вас умирати прийшов!..."

Придивлюсь до его, — лишенько моє!... Воно й молоде, а вже надломлене!

„Синочку мій! бодай би я не діждала твого слова почути!“

Отже то щира правда була, що він сказав.

Тане й тане мій Василько, як сьвічка. Полежав, похиріїв — та й на весні переставив ся.

Де єму й жити було! Воно й росло так, аби слава, а ті виправки та походи силу его усю вибрали...

„Не на те народивсь, моя мати, щоб мині людий на війні тратити!“ було каже. „Не для таких як я війна, і воєвник з мене не жвавий!“ —

Як вже в тяжкому недузї лежав, то все було дума то дума собі.

„О Боже, Боже!“ заговорить „який у тебе сьвіт красний! А я й не нажився у сьвітї, а я й не навчив ся, я й не знаю нічого!...“

І в останню годину промовив:

„Не жив я, мамо, на сьвітї! тілько збірав ся жити!...“

Молоде, то як косою скосило... А я зостала ся!...

X.

Тілько й мині потїхи, що колй приснять ся мої дїтки. Та все снять ся вони маленькими, а парубками нїколи не приснять ся.

І як живії вони стоять перед душею моєю: Андрійко веселий, кучерявий, ніби по хатї бігає, та гомонить, а в хатї ясно — ясно! Василько над квітками та зїллями сидить, задумав ся...

Прокинусь, — пусто! робота дожидає; треба жити, треба дїло робити, треба терпіти гоpенько..

Живу... Дивлюсь, як хата валить ся; чую, що й сама я цілом припадаю, — якось туманію, наче жива у землю вхожу.

II.

КОЗАЧКА.

I.

Жив у нас в селї козáк Хмáра; багатúр був! Що булó в егó пóля, худóби, що всякого добрá! Не дав ему̀ Госпóдь дїточóк кýпочка, уродúлась дївчинка однá — одним, як сóнечко в нéбі. Вúпестили її, вúкохали хорóшу й чепурну̀, і на рóзум дóбрий навчúли. Ужé шіснáдцятий годóк минáе Олéсї, вже й сватú почалú в хáту навертáтись. Старі дякують за лáску, частýють, а дочкú не змовляють: „Ще нехáй погуляе, то бýде чим дївовáння згадáти. Ще не час молодéньку на господáрстві клопотáти: нехáй погуляе дївчиною."

А щó вже женихів бýло. Бóже мій мúлий! Де вонá прúйде, то як рій гудé! Та й дївчúнаж булá! Велúчна, хорóша, до всякого привітнá й ласкáва, заговóрить, і засьміéть ся, і пожартýе; а де вже помітила щó незвичáйне, то так гляне, нáче холóдною водóю зілле, і одійде собі геть.

Жилá в бáтька-мáтері, не знáючи гóря, анї лúха. Скáзано, як молодé, то й гáдок не мáе; тілько й дýмки, як би погулять вéсело. Да вже як там хóроше й роскішно не жилó ся, трéба булó й їй своró лúха одбýти. Занедýжала пéрше мáти: такú вже старéнька булá, похúріла та й переставúлась. За нéнькою помéр бáтько з нудьгú та з жалю за вірним подрýжям, що з нéю молодúй вік ізвікувáв.

Остáлась Олéся сиротóю. Плáкала — плáкала, та трéба булó привикáти. Дóбрі лю́ди її не забувáли: то старá тїтка прúйде, розвáжить, то дївчáта прибіжáть, нащебéчуть; а колú, то й за собóю вúтягнуть. Дождáли осенú. Сватú й не переводять ся в Олéсиній хáтї: одні за двéрі, дрýгі на пóріг. А вонá все дякуе та одмовляе то тим, то сім.

„Чому̀ не йдеш зáміж Олéсю?" питáе старá тїтка. Женúхів у тéбе, хвалúти Бóга, як цьвіту в горóдї; хоч грéблю гатú. Чогóб то тобі гордувáти? Паробкú-ж у нас, як орлята: жвáві, молоді. І старéче сéрце рáдїе, поглядáючи на їх, а щоб-то молодé дївоче німіло й до жáдного не хибнýло, я вже й не знáю, якúй се тепéреньки сьвіт настáв!"

„Тїтко сéрдечко! нехáй я ще погуляю!"

„Порá, порá моя́ дити́но! Послу́хай старе́чої суво́ри. Самій тобі весе́ленько, а в-двох із лю́бим чоловіком іще́ веселїше бу́де. А що хазяйствечком бу́деш клопота́тись, того́ не бій ся: робитимеш не для кого́, як для се́бе; лю́бо бу́де й поклопота́тись. Ти, дя́кувати Господе́ви, не крепа́чка; твоя́ пра́ця не заги́не ду́рно“.

„Не крепа́чка! Нїби-то вже, як крепа́чка, то й сьвіт зав'я́заний! Живу́ть же лю́ди!“

„Живу́ть, Оле́сю, та таке́ їх і життя́!“

„Як пани́ до́брі, то й людя́м до́бре“.

„Та що з то́го, що пани́ до́брі? Які ще паненя́тка бу́дуть! Та й до́брим тре́ба годи́ти, і в до́брих загорю́єш для се́бе хи́ба три сту́пнї землї на домови́ну, а в лихи́х... то неха́й Го́сподь не дово́дить і чу́ти!... Го́дї й зга́дувати таке́!...

Послу́хай ся, Оле́сю, та й на весі́ллї погуля́єм! А що вже минї втїшно та ми́ло бу́де, як пощасти́ть тебе́ Го́сподь сем́єю, що коло́ те́бе дї́точки́, як бджілочки коло по́вного цьвіту загуду́ть!“

„Я ще погуля́ю дївчи́ною, тї́точко!“ та й го́дї.

II.

Аж ось шле свати́ Іва́н Золотаре́нко. Оле́ся пошанува́ла лю́бих го́стий і рушники́ подава́ла.

А сей Іва́н Золотаре́нко та був крепа́к. Такий то ви́ходив ся хоро́ший, мото́рний і не пізна́ти єго́, що́ в гірко́му крепа́цтві зріс.

Догада́лись тогдї всї, кого́ Оле́ся дожида́ла, та так і забурча́ло по селу́, мов у джерелї: „Як то мо́жна! та де се ви́дано! то хто таке́ чув, щоб вільна коза́чка за крепака́ віддава́лась!

Почу́ла стара́ тї́тка та вда́рилась в по́ли рука́ми: „Бода́й же я бу́ла не дожда́ла таке́ чу́ти! Дити́но моя́, Оле́сю! схамени́сь! Та як бй жив був твій ба́тько, або́ ма́ти, кра́щеб вони́ тебе́ в глибо́кій крини́цї затопи́ли! Та їх і кісточки́ струсну́ть ся в землї з вели́кого жа́ху та жа́лю! Що́ се ти заду́мала? Та се то́бі якісь ча́ри да́вано!“

Та́к-то вже вмовля́є стара́ Оле́сю, і про́сить, і пла́че.

„Нї вже, тї́точко моя́ лю́ба,“ гово́рить Оле́ся, „нїчо́го не помо́жеть ся: бу́ду за Йва́ном!“

Старá до Петрá Шостозýба. Немá, поїхав у ярмарок. „Лйхо!“ А той Петрó Шостозýб та був первий чоловік у громáдї, — вже старéзний такйй, Бóже! як молокó, білий.

До Андрія Гóнти — немá. До Михаіла Дїдича — немá: усї в ярмарку.

„Ой лихá моя година та нещаслйва! кйнусь хоть до Опанáса Бóбрика!“

Сей дóма був. Лежйть у садкý під грýшею, люльку пйхкає. Побáчивши Олéсину тїтку: „Здорóві,“ кáже, „булй і Бóгу мйлі! Чи не на погорйджу біжитé? [163])

„Нехáй вам Бóг помагáє, пáне Опанáсе! прийшлá до вас за рáдою. Порáдьте мéне: несподїване лйхо спобігло! Зберіть рáду!“

„Отсé! щóб то для жінóк рáду скликáти! Вжеб то й громáда булá, як синйця, без глýзду! Зберіть ся самі, та якá всїх перекричйть, тїї й прáвда будé.“

„Ой пáне Опанáсе! се не жінóчі прйчхи: великé нещáстя нам стáлось!“

Та й оповістйла ємý все чйсто. На щó вже весéлий, нежурблйвий, та й він заклопотáв ся тією подїєю.

„Егé!“ кáже, „щó-то дурнé дївчá, скáзано вже! Колй й вимагá якóго лйха, то не дрýгому комý, тільно собі влáсне.“

„Ходіть, пáне Опанáсе; мóже вонá вас послýхає. А не послýхає, то звелимó послýхати! Ось і шáпка, рушáймо!“

Йдýть, а на всїх ýлицях люди так і снують, аж не потóвплять ся, і все до Олéсиної хáти, — і старі, й молоді, і малі нáвіть собі біжáть. Всї вмовляють та прóсять: „Не йди за крепакá, не йди! Як такóго хóду, то лýчче з мóсту та в вóду!“

А паробкй оступйли хáту: „Не дамó дївчйни,“ гукáють „не дамó“! „Нехáй вільна козáчка не закріпощáєть ся, людям на сьміх, а своєму селý на сóром!“

Та щó не вмовляли Олéсї, нїчóго не помоглóсь. Тільно гірш дївчйну засмутйли. Слухáючи їх щйрої й розсýдливої рáди, хоть і одмовляла їм, що не вповáє анї на худóбу, бо мáє й самá, анї на вільність: „Що“ кáже, „по тóму, що бýде вільний, колй не будé любий?“ а про-тé сльóзи так з очий рйнуть.

„Тебé, дївчйно, як я бáчу, і за рік не переговóриш, а за два не переслýхаєш,“ кáже Опанáс Бóбрик. „Скáзано: жінóць-

й розум на що добре здатний? от любий, та й годї! А що маю слова дурно тратить? Бувайтеж здорові, та не спитавши оду, не суньтесь у воду, бо втопитесь!“

Се зговоривши, потяг старий до своєї господи, під грушу.

Далї й люди почали росходитись. Осталась в Олесиний ітї тілько стара тїтка плачуща.

III.

Вже й ніч землю обіймає, зійшов місяць і вдарив ясним оомінням по білих хатах. Олеся, смутна й неспокійна, одняє віконце, дивить ся: паробки обсїли кружалом її хату; ньші гомонять, а декотрі понурі сидять і голів не зводять. одивилась Олеся, подумала, зачинила віконце, і вийшла, тїтка за нею.

Стала Олеся на високому порозї, та словами промовляє о козаків: „Панове молодцї,“ каже, „з-малечку зазнаю, що и були у всякому дїлї звичайні і обачні, не сподївалась я від ас, козаків, таку собі наругу мати! Що ви мене, як вороги, тережете, в неславу сироту вводите! Колиб із рівним змагались, а то з безпомошним дївчам!... Не заживете собі на сему лави, панове!“

„Не сподївались і ми, Олександро,“ озвавсь, виступаючи, грядний, високий паробок, „не сподївались, щоб старого Хмари ючка та з крепаком поняла ся!“

„Коли наші паробки тобі не до-любові,“ почав другий козак, гарний, як искра: „миб тобі знайшли сами; усю Вкраїну виїзднли, та знайшлиб!“

„Шкода шукати, коли минї Бог уже послав такого, що й до — спбдоби й до — пари. Яка минї доля судилась, така й буде, не жалкуватиму нї на кого. Хоч рік стерегти мете мене, а на другий віддам ся таки не за кого иньшого, як за Ивана Золотаренка. Розходьтесь, панове козаченьки, прошу я вас просьбою, не засмутїть гірше мене молодої! Послухайте моєї тїтки, її старечої та розсудливої вмови!“

„Розходьтесь, соколи мої ясні!“ промовляє стара, плачучи: „вже нашому лиху нїчого, мабуть, не вдїєш! Попуст Божий, дїти!“

Паробки погомонїли-погомонїли, тай розійшлись.

А Золотаренкові старости собі розгнївались: „Сего не чутно й з-роду в добрих людий,“ кажуть: „подавали рушники,

змóвились, — чи годи́ть ся-ж розрáювати? козаки́, а звичáю
знáєте! Ми хоть і крепаки́, та за сéбе усту́пимось!"

„Хто-ж і порáдить сироту́," одкáзують старі козáчки, „
не ми? Себ нам од Бóга гріх був вели́кий, кóлиб її не ві
мовля́ли од сегó ли́ха. Не послу́хала — Гóсподь із нéю! Бу
гірко кáятись нерозу́мна дівчина, тогдї згадáє нас!"

IV.

У рáнцї йде Олéся дружóк збірáти; куди́ вступить, усю
одмовля́ють, іньші аж плáчуть. Котóрих дівчáт то мáтері й н
пусти́ли в дру́жки, котóрі й сáмі не пійшли́ а які і йдуть, т
все зітхáючи та жалу́ючи Олéсї: „Не весéлий дівич-вéчор[16
у нáшої молодóї!

От і повінчáлись; хóдять по селу́ та на весíлля запро́
шують. А тут проти їх сáме ідуть люди, — з я́рмарку вер
тáють ся. І Петрó Шостозу́б, і Андрій Гóнта, і Михáйло Діди
і ще скілько людий. Петрó з сивою паровицею[165]) рушáє попе́
реду. Се був дід ду́же стари́й, білий, і про-те буйний, високий
і прямий, як явор; óчи ему́ блиску́чі, як зóрі; йдé собі покво́
лом[166]) та й питáє стрічного чоловіка: „А щó се за весілля
в нас скоїлось?"

„А се," кáже той, „покійного Хмáри дочкá звінчáлась з
Івáном Золотарéнком."

„Із Золотарéнком? та який же то Золотарéнко?"

„Крепáк, пáне Пéтре, от, Сухомлїйского пáна піддáнний."

Засмути́в ся стари́й Шостозу́б, ду́же засмути́в ся, і не
сказáв нічóго, а дру́гі так і покри́кнули з жалю́ та з досáди.

Тут молодії порівня́лись; трéба булó вже пéрше всьогó
привітáти їх, як Бог велїв. Вони поклонилась, на весíлля
прóсять.

Петрó підня́в висóку шáпку. „Бóже вам помагáй!" речé.
„Нехай Гóсподь щасти́ть дóлею, щáстям і здорóвям!"

Молоді дя́кують. „Прóсимо-ж, добрóдію шанóвний, на
весíлля!"

„Нї, молодá княги́не, не піду́ до тéбе на весíлля: не
подобá — річ мині, старóму, по весілля́х гуля́ти. Дя́кую за
лáску!"

А Гóнта Андрій, чоловік добря́чий, ти́хий був, і кáже
молодóму: „Ой Івáне, Івáне Золотарéнку! що ти зробив, мій
дру́же! Хибá в тéбе рóзум дівóчий, що вповáв на тепéрешні

часи, а що навпослї буде, не подумав еси, та й запропастив і дївчину, і усе її плїмя — нащадок![167]) Тим то кажуть, сирота: вільно і втопитись."

Та й похитав сивою головою.

„А чому-ж на весїллї не погуляти!" озвав ся Опанас Бобрик, узявшись у боки. „Жаль, та не вернеть ся! Хоч погуляймо!

„Стара необачна голово!" каже Петро, „схаменись! тиб приступив гуляти й там, де добрі люди сумують і плачуть вельми!"

„Та що-ж, пане брате! Плачеш — плачеш, та й чхнеш!"

„Не звичайно жартувати, пане Опанасе," гукнули всї разом, „коли таке! Ти свою сиву голову пошануй, коли не шануєш козацтва!"

„А нуте лиш, годї вам! От справдї розгрімались, як на дурного! Не йти, то й не йти, і не піду; а дочка козача, требаб і танців козачих; та з вами не зговориш — шкода!"

Молоді стоять і очий не зведуть.

„Нехай же Господь дає долю і талан. Щоб були здорові, як вода, а багаті, як земля! і вік вам довгий, і розум добрий, красні молодята!"

Поклонились старі, та й рушили собі до домівок; а молоді своєю дорогою пішли.

Засмутились голубята. Ізглянулись між собою: він поблїд на лицї, в неї очицї отяжали слїзьми, — і пригорнулись одно до одного.

„Кохання моє!" озвав ся він стиха, „така в мене думка, що я тобі сьвіт завязав!"

„Милий мій, моє подружя дороге!" одповідає Олеся, „що нам Бог дасть, те й буде! аби в парі з тобою вік ізвікувати!"

V.

Другого дня пішли панам поклонитись. Не почула Олеся нї привіту, нї совіту, анї любого та веселого погляду не побачила. Пани такі якісь сердиті; а горді — аж надимають ся. „Будь покірна", наважують, „та до роботи паньскої щира!" І чудно, і сумно було Олеєї таке слухати! А далї й страшно стало. Се справдешня невільниця вона буде!... І марно її літа

молодії перейдуть! марно пишная краса зовяне в щоденній тяжкій роботі — у неволі!...

Ідуть до господи улицею, — як же глухо та смутно по селу, Боже милий! Спомянула Олеся: було вона в своєму селі йде: той привітає, другий за здоровя спитає, де-котрий пожартує, иньший стане та свій смуток—жаль повістить. Було тільки сонця краєчок засьвітить, уже й бряк, і дзвяк по селу, рух, стук, — живий люд! А тут, хто і стрінеть ся — понурий, неговіркий, печаловитий.

Свекруха рада Олесї, як рідній дитині, не знає, де її посадити, як пожалувати; та все не розвеселить вона Олесиного серденька. Була стара вже, до того-ж змучена тяжкою працею та недостатками; то й веселої мови од неї не почула молода невістка. То роскаже яку пригоду людску, то на своє безщастя плачеть ся, тільки й добрить, що ніби вже в сему тїшному,[163]) красному сьвітові нема, нї добра, нї краси, анї правди.

Колиб хоть з чоловіком словечко перемовити, так нема і годинки вільної! то те він робить, то те, то йде, то їде, як гість до дому навертає.

Та що далї, то все гірше. Почав пан хату відмагати; десь прикупив семю людий — то треба було хати. „Ти", каже Золотаренкові, іди в двір; у тебе невелика семя, а схочеш, то й сам собі збудуєш; ти багату взяв." Перетягли їх у двір, а тут Бог дав дитинку, хлопчик народив ся. Пригорнула Олеся синятко до серця, облили її дрібнії сльози. „Сину мій! дитя моє кохане! погуляв би ти в сьвіті, полюбував красу і пишність сьвітову, дознав би втіхи й роскоши сьогосьвітньої, та гірка твоя неволя буде! Ще в сповиточку загрімають тебе, змалечку застукають, — не розівесся, дорогий мій квіте, ізовянеш у зеленочку!"

VI.

Живе Олеся рік і другий, і третій і четвертий. Благословив Господь діточками: три сини, як три соколи. А що попомучилась вона, що сліз повиливала над ними, Мати Божа! сказано, у дитини заболить пучка, а в матері серце. Іде на панщину, мусить їх кидати, а дітки, одно не говорить, друге не ходить, а третє не вміє сидіти — дрібненькі! доглядіти нікому, бо стару свекруху того-ж таки року, як Олеся віддалась, поховали. Пересумує день у роботї, у-вечері біжить —

щó там мої діточки, як? А сéрце мре... непéвна вонá, чи дітóк застáне живúх і здорóвих. Хибá такé не бувáло, що в одної жінки рáзом два сині втопилось, грáючись коло стáву на бéрезї?

Підрослú дїти, збулáсь сегó клóпоту, так дрýге лúхо приспіло: то пан Сéменка, то паничі Йвáся шпірýють[169]) — не догодúв, не вклонúв ся. Що дня Бóжого діточки її, як бýбон збúті. А хоч колú й минé день без кáрности, все неспокійно, все сéрце смутúть ся, все гóря та лúха сподїваєть ся.

Тільно — що дїти літ стáли доходúти, що вже мáтері і втїха, і поміч, позабирáли їх до покóїв. З тогó чáсу не булó весéлої хвилúни анї спокійного спáння Олéсї: і в — день і в — ночі перед очúма чорнявї хлопченя́та, потóмлені, поблїдлі, привúджують ся: самі в покóю сидя́ть мóвчки, без гýку, без гóмону, без зáбавок, тихéнько; абú поворýшились, абú словéчко між собóю зговорúли, зáраз пáнї й грімнýть: „Що там за гомін! Ось я навчý тúхо сидїти! Сполохнýть ся як голубя́точка, та й стихнýть.

Що-дня́ Божого умивáєть ся Олéся дрібнúми сльозáми:
„Дїточки мої! квіти мої! повяли ви в зеленóчку!“

Якé булó добрó, продалú, а грóші роскотúлись. Чи мáло-ж на такý семю трéба? а пáнї не даé нічóго, та ще й гнїваєть ся.

„Ти?“ кáже, повúнна своé мáти: ти багáтого бáтька, є всегó довóлї! Колú тобі жáлко дїтúй, то зодягáй самá, а в мéне й без вас багáто росхóду“.

Чоловік з нудьгú зовсїм занепáв здорóвям, ступів я́кось, нїчóго єму не стрáшно, не бóязко, не бóлесно стáло; а пéрво з велúкого жáлю так булó й обмірáє. Не одúн раз Олéся благáє єгó булó слїзьмú зглянутись на дїтóк, не губúти їх, як він у велúкому гóрі, не памятáючи себé, стрімголóв булó кúдаєть ся з хáти, блїдúй, óчи блищáть, такúй, що й подивúтись на єго стрáшно, — та любими словáми, лáскою і вгамýє єго, що булó обіймé її й дїтóк, до сéбе пригóрне, та й розіллєть ся слїзьми.

VII.

Якóсь горювáли вкýпі, колú з — ненáзнимка[170]) лúхо нарúнулось, та що найтя́жчеє; став пан у дорóгу лáдитись, аж за Москвý, і Йвáна Золотарéнка з собóю брав.

І не прохáлись, бо такйй невірний був, немилосéрдний, що дýрно й гóлову буль клонйти.

„Діти мої!“ прощáєть ся Івáн, „прощáйте, соколй мої ясні! Шанýйте мáтір, любіть ся із собóю, нікóго не кривдіть... прощáйте, діточкй мої лю́бії! Жінко моя́ кохáна! не поминáй лихом мене́ безщáсного, що втопйв тебе́ в безóдню, та й покидáю. Відоллють ся мині твої слéзи!“

Олéся і не плáче, стоїть біла, як хýстка, не зведé очий з Івáна, не випускáє егó із своїх рук. А тут пан кричить: „Хýтко, хýтко!“ Пригорнýв Івáн до сéрця Олéсю в — остáннє, та й побіг. Тогді Олéся мов до пáмяти прийшлá, схопйлась — вже немá, далéко; тілько пил слідом клубóчеть ся, а коло неї діти плáчуть. „Діти мої!“ скрйкнула, „діти мої“, „тепéр немá в вас жадного застýпника, немá помáгача, самй — самісінькі зостáли ся у сьвіті.“

І спрáвді; булó хоть гля́не в лю́бі óчи, щйре слóво почýє, пригóрнеть ся до єго, посумýють у кýпі, все булó лéгше, як мáла кóло сéбе прихйльну душý, вірне сéрце; а то зостáлась як та билйна в пóлі! В селі хоть і не без дóбрих людий, то кóжний із своєю нáпастию змагáєть ся, свою бідý оплáкує. Хибá старá тітка прибіжйть. Вже старá такá, змóрщена, як сухé я́блучко; а все тýпає та гомонйть, — то хибá вонá приплéтеть ся та поплáче з Олéсею, поблагословйть її діточóк.

Так то проживáє Олéся, працю́ючи без спочйнку, без відгáлю[171]); так і рік цілий мйнув, як одна годйна. Все в робóті. Пáні такá, що й віддйха не дасть: роби тай роби! Де вони на робóті, то й вонá тудй вййде, і стóличок за нéю вйнесуть; сяде та все кáртами роскидáє: се вже в неї пéрша булá зáбавка; сидйть, тілько очйма обвóдить та вигýкує: „Робіть діло! робіть! не лінýйте ся!“

Якóсь — то вйрвалась Олéся, пішлá до тітки одвідати старý в недýзі; а тогó дня був у селі я́рмакок. Бáчила Олéся своїх подружóк: якіж то молодйці стáли! так то убрáні гáрно, а пишня́ть ся, як пóвні рóжі, а чоловіки кóло їх і діточкй: котóре кóником грáєть ся, котóре оріщками пересипáє, а більшенькі новйми чобітьми рйпають і весéло кóжному в óчи поглядáють. Олéся стоїть у старій свитйні, стоїть самá — однá... розлýчено її з чоловіком, діточкй її стомйли ніжечки, заклопотáли голівоньку, гóдячи пáньскому плімю як лихій болячці. Немá в їх ні забавóк ані йграшок дитя́чих, немá й одéжі

о сьвятий празник; і мати вернеть ся — нічого не принесе, об їх звеселити, щоб утішити своїх діток! Такі-то думки яли Олесю: а до неї то Ганна зійде, то Мотря, то Євдоха, е знакомі, ще дівчатами гуляли; і говорять до неї привітно, про діток розпитують, тая бубличка їм дає, друга маківничка. Спасибі, спасибі!" вимовляє Олеся, обливаючись слїзьми. „Як мене не забули, то нехай вас Бог не забуде!"

VIII

Минув і другий рік — од чоловіка нема вісток, як у воду ав. Сумувала Олеся, сумувала, та надумала до панї йти, їй частенько листи шлють.

Ввійшла до покою; панї сидить і гадає на картах, не мітила і приходу. Глянула Олеся коло себе, се той самий кій з дзигарами, де вона була молодою, убрана, увінчана, - сама, як квіточка сьвіжа, а теперички?... Боже мій милий! и сеж вона? Стоїть якась пристаркувата, замучена молодиця, ечаловита, боязка... Усе пригадало ся Олесї: „Пропав мій вік олоденький!"

Кланяеть ся: „Панї милостива, будьте ласкаві, скажіть инї, що мій чоловік на чужинї, як проживає?"

„Боже мій", скрикнула панї, „збавила минї усе гадання! одай ти добра не діждала! Чого в вічи лїзеш? Чого тобі реба?"

„Маєте од пана листи... що там мій чоловік, Іван?"

„Яка розумна! Хиба 'тсе панові нічого більш і писати, к про твого чоловіка? га? що він та як він! Служить — а й годї!"

Коли так неділь у дві, або в три, прийшов лист од Івана. Чи живі, чи здорові", пише, „діти мої любі і ти, жінко коана? А я, то все хворію; вжеб і помер, та зміцняє мене адія вас побачити і свою рідну Вкраїну. Як то ви живете — роживаєте? Шануйте матїр, кохані сини мої, любіте ся щиро! ехай Господь вас усїх благословить! Нічого минї вам гостинця послати: хоть я й хожу у срібних ґудзиках, а про-те ічого не маю. „Кому не було добра із-малку, не буде й до останку!"

„Таке й тобі щастя, як минї, Іване мій!" каже Олеся лачучи. „Колиб я була письменна, яб до тебе безконечником листи писала, що дня посилала, а теперички комусь треба

поклонитись та прохати. Чи напишеж так сумно й щиро, я моє серденько чує?"

Пішла до дяка просити. „Добре", каже дяк, „я напишу, а що мині за те буде?"

Глянула вона на его: червоний такий, пикатий, веселий, мабуть, гуляти любить і горілку вживає: нема надії, що поцінно взяв.

„А що ви, добродію, схочете?" питає.

„А що я хочу? Даси два золотих і кварту горілки?"

„Добродію, будьте ласкаві..."

„То йди до иньших, а нас не руш!"

„Пишіть, пишіть, а уже Господь із Вами! Він нашого листу дожидає..."

Почала казати, а дяк пише. Більш вона сліз вилила, як словами промовила, та так — то вже сумує бідна, що дяк тільки головою трясе а далї й каже: „Чуєте молодице! Дасьте мині тільки дві двадцятки і кварту горілки?"

„Ой добродію! та будьтеж ласкаві, треба ще писати... іще не все я проказала".

„Я напишу, напишу... годі... а ти не принось двох двадцяток, не треба!"

„Як же, добродію? Щож ви візьмете?"

„Нічого!" крикнув дяк ніби з досади, та зараз стих і каже: „Скінчу, та ходім випємо по чарці з горя та з лиха."

„Дякую за вашу ласку, добродію, я пити не хочу. Нехай Мати Божа дає Вам і талан гарний і здоровя! Спасибі вам".

„Та давай уже, молодице, я твій лист по почтї пущу. Де тобі справлятись!"

„А що треба за се дати?"

„Нічого. Люди знакомі, то й так візьмуть".

IX.

Послав дяк до Івана лист, та невідомо, чи бідолаха его бачив, бо хутко прийшла звістка од пана, що Іван умер. Та ще писав, щоб слали до его старшого панича і якого там хлопця услугувати. А меньшого панича звелів на столицю виправляти.

Почав ся клопіт у дворі, збірають паничів у дорогу. Стали й слуг їм вибірати. Якраз напали на Золотаренчеиків.

казали Олександру покликати. Тільки тогдї й згадали про неї, а то нїхто й не спомянув, яку їй Господь велику тугу послав.

Прийшла вона; панї й каже: „Зряжай синів у дорогу, з паничами поїдуть". А вона стоїть, дивить ся панїї в вічи, наче не розуміє; тілько зблїдла, як крейда. Панї розсердилась: „Що ти, глуха", кричить, „чи німа?"

Упала, нещаслива, не зможе й словечка вимовити, тілько руки здіймає ридаючи.

Як розлютує ся панї, як накинеть ся на неї. „Та я тобі й те, і те, зроблю!" Так то вже напустилась, неначе вона яку велику шкоду вчинила — свою рідну дитину пожалувала, що вже сам Господь звелів своїх дїток жалувати, а її зганили й обідили і з покоїв вигнали! Що чуло її серце змучене, нїхто того не знав, нїхто й не спитав.

Треба синів на чужину зряжати. Чи вернуть ся вони стару ненько поховати, чи може, як їх батенько, самі там поляжуть, що й головки нїхто не оплаче! А може зледащіють її діточки, її соколи ясні, що тепер виряжає хороших, добрих і щирих, а доведеть ся, може, таких побачити, що бодай не діждати нікому! Хто їх порадить? Хто на розум добрий навчить? А тут ще недостатки та нужда гіркая, що нї з чим і вирядити: нї сорочечки, нї одежинки годящої. Що було, останнє яке добро, продала — дїток надїлила, і на смерть собі нїчого не зоставила.

В-останнє спочили сини, а вона пильнує, а вона пильнує цілу ніч над ними, тихо та гірко плачучи. Останню нічку ночують! Скільки-то часу мине, поки вона знов побачить любих хлопят, та чи ще коли побачить!

От уже й сонечко сходить... дзвякнув дзвонок.. Веде Олександра дїток, обливаючись сльозами, та все тілько благословляє їх та хрестить...

Паничики!" промовила до паничів, кланяючись у землю, „будьте милостиві до моїх хлопців!"

А паничі й одвернулись.

„Мати Божа!" крикнула Олександра, ридаючи, „я тобі своїх дїток вручаю!... Сини мої, сини мої!..." та й звалилась, як трава на гостру косу.

X.

Коли кому вік нещасливий, то й довгий, кажуть; так і Олександрі: погорювала ще скілько літ сама з малим Тим-

ко́м. Про ста́рших синів і чу́тки нема́; мо́же й що́ пишуть паничі, так па́ві не ка́же.

Па́ні тим часо́м село́ продала́, та поїхала у місто жити. За не́ю й Олекса́ндра му́сїла їхати, і там ще скілько людий. Як би хто знав, або схотїв її напоу́мить, то вона́ вдово́ю була́б ізно́в на во́лї, не кре́пачка; та що тепе́р вже по тій волї!

Олекса́ндра так занепа́ла здоро́вєм, що й роби́ти нездужає, а па́ні так уже́ гнїваєть ся: „Ду́рно“, ка́же, „хлїб мій їси́!“ А далї так уже́ розлютува́лась: „Іди́ собі“, ка́же, „куди хоч. Коли́ ти роби́ти нездужаєш, то й їсти не проси́. Іди́ собі з двора́ і хло́пця бери́!“

Ви́йшла Олекса́ндра з подвіря і Тимка́ за собо́ю ви́вела.

Пішла́ найма́ти ся; та щось із ти́ждень попід ти́ном ночува́ла, по́ки собі місце знайшла́ в яко́гось коваля́. А сей кова́ль такий лихий, та сварли́вий, Го́споди милосе́рдний!

Колй́б хто поба́чив, несе́ було́ на — го́ру відра з водо́ю стара́, убо́га жінка, а за не́ю чорня́вий, ошарпаний хло́пчик ска́че, — чи пізна́в би хто Олекса́ндру, бога́ту коза́чку, пишну дївчину?

Не послужи́ла й місяця — занеду́жала: жене́ кова́ль з ха́ти.

Ви́вели з подвіря, тай ки́нули під ти́ном без по́мочи, саму́ із мали́м Тимко́м. Пла́че біднесе́нький хло́пчик, пла́че!

„Бо́же-ж мій ми́лий! Ой Семе́ночку, Семе́ночку, дити́но моя́ до́бра і щи́ра! Ба́тько тобі нака́зував... Си́нку-ж мій нещасли́вий! спомяни́ свою́ не́ньку стару́!...“

А Тимко́, не розуміючи, обійма́ її, та все вмавляє: „Не журіть ся, ма́мо, не пла́чте, Семе́нко ве́рнеть ся. І Семе́нко і Йвась, обо́є приїдуть.“ Та вмовля́ючи не́ньку, і засну́в коло неї.

XI.

Благослови́ло ся на сьвіт, проки́нувсь Тимко́, та й пішо́в проси́ти... Ди́вить ся Олекса́ндра, як її дити́на рученя́та простягає до людий; як хто копієчку дасть, хто бу́блика, и́нший чорня́ву голо́вку погла́дить, а и́нший одіпхне́ — все ба́чить Олекса́ндра...

Коли́ ось підійшо́в яки́йсь муж до не́ї, та й питає, чого́ тут лежи́ть, чия́ вона́. Роспита́в ся про все. „Ходім,“ ка́же, „до ме́не, по́ки оду́жаєш,“ і прові́в її до своє́ї госпо́ди з Тимко́м.

Він жив собі з ненькою в купі; удовець був і дитиночку мав маленьку, дочку. Вони міські були, міщани, і заможні, — всего було до-схочу. А що вже добрячі, то нічого й казати! За тиждень Тимко налив ся, як червоне яблучко, так і качаєть ся по дворі. Олександра, то не натішить ся, — одужала, одмолоділа.

„Наймись у нас дитини доглядати," кажуть їй, а вона й душею радіє. Нанялась. Живе в їх тихо й спокійно...

Вже й скринку купила, пошила калиточку, та все складає туди гроші. „Се моїм діточкам буде!" думає.

Прийде хазяїн з торгу, то було й кличе: „А йди лишень небого! ось тобі новенький карбованець, поміняймось на старого."

Біжить Олександра, міняєть ся; дякує єму, Боже, як! та радіє, як та мала дитина. Полюбує новенькими грошима, що так аж сяють і ховає знов діточкам.

XII.

Знов забрала пані в двір Олександру. Тимка узяла до покоїв; а до матері було й не пустить; хиба нишком прибіжить на годинку.

Вже тяжко нездужала бідна Олександра; лежала сама, і води нікому подати; лежала й смерти дожидала. Не було нікого коло неї, тілько старий недужний ключар сидів у хаті.

„Братику мій ласкавий!" промовила Олеся, „покличте Тимка, нехай я поблагословлю свою дитину: уже мині Господь смерть посилає..."

„Нема вашого Тимка, сестро: я бачив, поїхав."

„Нехайже єго Мати Божа поблагословить!" зговорила плачучи. „Дитя моє кохане!... Діти мої, діти! Є вас як цьвіту, по усьому сьвіту, тільки вас коло матері нема погомлені віка звести! Викохала я вас лихим людям на поталу... Деж ви, мої голубятка! мої соколи ясні!"

Якось старий ключар зміг ся, та людий закликав. Увійшли люди в хату. Вона глянула: „Підведіть мене, добрі люди!"

Підвели її, зняла вона з себе калиточку з шиї, та й дала їм: „Се моїм діткам... шість карбованців... оддайте... Хто має Божу душу, навчайте мого Тимка на все добре... Не обіжайте бідного сироту... (а слізьми так і зрошаєть ся), будьте до єго

милостиві! Смерть мене́ постигає саму́... Ви́кохала собі трох синів малих, як трох го́лубів си́вих... та нема́ й одного́ ко́ло ме́не... Сини́ мої!... Діти мої!...“

Та́ як жила́ пла́чучи, так і вме́рла пла́чучи.

А пані така́, що й поховати до́бре не хотіла, не то́ помяну́ти. Двірські люди самі́ й похова́ли і помяну́ли нещасли́ву. —

7. Осип Юрій Гординьский-Федькович

ур. 1834 р. на Буковині в Сторонці-Путилові (вижницкого повіту) в осередку буковиньскої Гуцульщини, де єго батько провадив немале господарство. Серед заможного колись, гордовитого, лицарского і незалежного народу виховав ся і прожив молоді літа Федькович і се мало великий вплив на характер єго поетичної творчости. Чималий вплив на єго вельми чутливе серце мала найстарша сестра Марійка. Визначала ся она глибокою душею і ніжним чутєм і навчила єго тих незлічених пісень та казок, що опісля ставали нераз у пригоді поетови.

Початкову науку побирав Федькович спершу в Путилові а відтак в Чернівцях, вертаючи на сьвята і вакациї домів, де мав нагоду приглянутись житю Гуцулів, а в єго родині бережено також простонародні звичаї. Мати дбала про осьвіту дітий, напоминаючи їх часто: „Діти, вчіть ся!“

Заверуха, яка счинила ся з виступленєм Гуцула Лукіяна Кобилиці в обороні гуцульских свобід проти буковиньских бояр, доторкнула ся вижницкого повіту зимою 1848|9 року і мабуть наслідком того рідня поета розвіялась по сьвіті. Наш поет пішов до Черновець, а звідтам до Молдавії. Тут познакомив ся він з німецким малярем (Роткель), котрий зазнаємив нашого поета з німецкою та ішпаньскою мовою і поезиєю і старав ся розвинути сьвітогляд талановитого молодця. Під впливом сего артиста почав Федькович писати поезиї німецкою мовою. Зносини сї перервали ся, коли Федьковича взяли до війска. Поставлений офіцером відбув Федькович военний похід до Італії (1859 р.), де написав першу думку рускою мовою п. з. „Нічліг“.

Вернувши з Італії до Черновець, пізнав ся Федькович з німецким поетом Найбавером, професором тамошної ґімназиї. Се був чоловік вельми осьвічений, що вмів пізнати і оцінити справдішний талант. Тому то завязала ся скоро щира приязнь між Найбавером а Федьковичем. Федькович читав єму свої німецкі поезиї написані в Молдавії, а Найбавер заявив єму, що „в лірицї може рівнати ся з кождим німецким поетом“, та помістив деякі єго поезиї в часописи „Bukowina“, котру тоді видавав.

В тім часї пізнав ся він з молодими Русинами К. Горбалем, Антоном Кобиляньским і Льонгином Лукашевичем. Они навчили єго рускої скорописи і заохотили писати рускою мовою та познакомили з творами українських письменників (Шевченка, Квітки і ин.). Надруковані в брошурі виданій (1861) Кобиляньским поезиї Федьковича зробили від разу незвичайне вражіне. Та небавом мусїв розлучити ся Федькович з своїми молодими приятелями, позаяк єго полк перенесено до Семигороду; а все-ж таки остав він в щирій дружбі і живій переписцї именно з Горбалем. На чужинї пробудила ся єго творча сила, а в єго душі зароїли ся пісні і думи назнаменовані справдїшним поетичним вітхненем. Твори написані там вийшли п. з. Поезиї Й. Федьковича Ч. І. 1862, видані Богд. Дідицким. Видане се, попереджене щироприхильним словом видавця, рознесло широко імя молодого поета і зробило єго вельми популярним. Навіть знаменитий московський повістяр Ів. Турґенев, пізнавши принагідно твори Федьковича, одушевляв ся ними. Молодим поетом живо заінтересувала ся молода руска громада, що горнула ся у Львові коло часописи „Вечерницї". З громадян особливо Горбаль і Танячкевич часто переписували ся з Федьковичем і посилали єму твори Шевченка, Кулїша, Вовчка і ин. Ґенїй Шевченка зробив на Федьковича незвичайне вражіне і вже тодї почав проявляти ся в поезиях Федьковича легкий відгомін Шевченкової музи, що опісля почав приглушувати творчу оригінальність Федьковича. Саме тодї звернули львівскі громадяни талант Федьковича на нове для него поле — повість, і появила ся перша повість „Люба-згуба", за котрою слїдували иньші (видані окремо 1876 р. Драгомановим в Києві — разом 11, з переднім словом про галицко-руске письменство).

Небавом затужив поет за рідним краєм і рад був вирвати ся з Семигороду та визволити ся з війска, щоб міг трудити ся серед рускої громади, коли з початком 1863 р. захопила єго тяжка недуга. По перебутій недузї визволила єго власть з військової служби і надїлила пенсиєю. Федькович вернув до рідного місця, де ще застав стареньку матір в бідности і недузї, та недовго з нею тїшив ся, бо небавом єї поховав. Опісля зайнав ся господарством, удїляв приватних лекций у деяких урядників тамошного суду (володїв він добре нїмецкою мовою, знав також і француску), а мав незвичайний дар других научати.

Відтак Федькович бере участь в житю публичнім. Ставши окружним шкільним інспектором, дбав він пильно про рускі школи, а при тім не кидав і лїтературної працї. Опісля на запросини львівских товариств „Просьвіта" і „Руска Бесїда" приїхав до Львова. (1872 р.). Обидва товариства запоручили єму винагороду річних 500 р., коли достарчати ме на 24 аркуші друку матеріялів до видань популярно просьвітних і перекладів драматичних творів для руского театру. Однак свобідна і поетична душа Федьковича не могла навикнути до деяких формальних вимог та не радо піддавалась авторитетови столичних критиків. По 14 місяцях вернув

Федькович на Буковину, де чув ся щасливим. Тепер став він читати твори німецкого фільософа Шопенгавера, котрий яко песиміст любував ся в містичнім сьвітогляді і се неперечно вплинуло чимало і на нашого поета, що перейняв ся его песимізмом і містицизмом. В тогочасних творах Федьковича, іменно же в траґедії Довбуш (в новій перерібці надрукованій в „Руській Хаті“ 1877) проявляє ся сей містичний сьвітогляд.

З сего песимістичного і містичного настрою визволив ся Федькович, коли кружок черновецких Русинів-народовців заснував часопись „Буковина“ і запросив Федьковича до редакциї (з початком 1885 р.). Двайцять пятьлітний ювілей літературної праці Федьковича, який вельми сьвітло обходили Русини в Чернівцях (6 липня 1886 р.), оживив наново нашого поета, котрий тоді втрете переробив „Довбуша“, написав траґедию „Хмельницкий“ і мельодраму „Керманич“, а при тім писав популярні статї до „Біблїотеки для молодежи“ видаваної черновецкою „Рускою Бесїдою“. Серед пильної працї лїтературної постигла его в Чернївцях несподївана смерть (11 н. ст. сїчня 1888 р.).

Писаня. Першу руску думку (Нїчліг) зложив Федькович в таборі военнім під Касано (в Італії), однак справдїшня его лїтературна дїяльність починає ся з р. 1861, коли в брошурі Кобилянського помістив 16 поезий. З того часу стали появляти ся Федьковичеві твори в ріжних періодичних виданях руских і альманахах або й окремо. Федькович перекладав або пересьпівував також дещо з Ґетого, Гайного, Шіллєра і Уляндa і писав поезиї нїмецкою мовою, про котрі критика висловила ся вельми похвально. (Am Tscheremusch Gedichte eines Uzulen, 1882 і ин.). Причинив ся також до збогаченя популярної і педаґоґічної лїтератури у виданях товариства „Просьвіта“ і в черновецкій „Біблїотецї для молодїжи“).

Хоч Федькович писав також епічні і драматичні твори, повісти і оповіданя, однак головне его поле — лїрика. Туга за рідними краями, споминки про матїр і сестри, важка доля і тяжкі нераз злидні жовнярского житя вирвали з его серця перші звуки чарівної піснї. Жовнярске житє дало основу найкрасшим его поезиям і деяким повістям, котрі також повні глибокого лїризму, проникнені живими чутєм, пронизані глибокими лїричними рефлєксиями. Твори сї мусїли до живого тронути кожде серце, позаяк все, написане поет сам „передумав і переболїв усїм своїм серцем за себе і за близьких єму людий“. Єго переважно лїрична вдача не дала єму скупити свої сили до якогось більшого твору широкого змісту, в котрім обняв би своїм горячим чутєм терпіня всего народу, як се вчинив Шевченко. Федькович звичайно не виходив у своїх творах поза тїсний овид жовнярского житя, поза межі своєї невеликої хоч роскішної і поетичної гуцульскої країни, а коли і сягав поза ті межі, затрачував оригінальність, або похибляв проти поетичної правди. Так н. пр. суспільно-національне змаганє України вийшло у него дуже мляве (Україна) а становища Шевченкового зразу не зрозумів

він приналежно (на скін Т. Шевченка), его сьвітогляд обмежав ся спершу лише Дністром і Прутом.

Як у своїх думках-сьпіванках Федькович головно висьпівав гірку жовнярску долю, так в повістях розкрив нам серце Ґуцула якби на долоні, що з него можемо вчитати чутя, якими оно бє ся, пристрасти, які ним ворушать — він змалював нам Гуцулів, якими они є в ріжних пригодах і хвилях житя. Гуцул з своєю вдачею мовби гірска річка, що журчить по ріняках чистенька і прозора аж до дна. Але горе, коли зашумить і зареве каламутною водою і виступить з берегів. Тоді і скелї та велити-ялиці не в силї оперти ся розгуканим филям. Так і серце Гуцула, щире та чисте, але коли пристрасти зворушать в нїм кров, тодї нема для него стриму, в однїй хвилї блисне кріс, кров потече струями. Споміж усїх чувств головну ролю в повістях Федьковича грає любов, від котрої мякне серце Гуцула як віск від огню, але й запалює ся і вибухає крівавою пімстою, розриваючою всї перепони, як порох від вкиненої до него искри.

Вправдї туга за славною бувальщиною гуцульщини спонукувала поета до ідеалїзациї і не дала єму оглянути житє з усїх боків і тому бачимо в его повістях по більшій части Гуцулів в сьвяточній одежі, а за мало там виступає буденне житє; а все-ж таки зображене оно так сьвіжо і живо і з такою правдою і ориґінальностю, як перед тим не зумів сего вчинити нї оден галицкий нї буковиньско-руский письменник. Він малює нам події з житя сьмілими, головними лише але мистецкими рисами в блискучій і артистично викінченій формі і подає нам зовсїм самостійні, повні житя і вірности картини з побуту гуцульского або жовнярского.

В перших починах творчости поетичної давали Федьковичеви форму а нераз і готову тему ті незлїчені сьпіванки і перекази народні, яких змалку навчив ся він від своєї сестри Марійки. А все-ж він проявив в сих перших творах великий самостійний талант. Коли-ж опісля пізнав українські твори лїтературні, іменно Шевченка, не стямив ся Федькович, як піднав зовсїм під вплив Шевченкової музи і став его або й також свої давнїйші твори пересьпівувати. Се наслїдоване Шевченка проявляє ся вже в деяких творах Федьковичевих, поміщуваних в „Метї“ (1864) а особливо в поезиях виданих в Коломиї (три випуски 1867—68). Під конець житя визволив ся вправдї Федькович почасти спід сего впливу, однак не взніс ся вже до давнїйшої сили самостійної творчости.

На полї драматичної творчости Федькович не проявив великих успіхів. Він задумав вправдї здвигнути собі справдїшній памятник лїтературної слави зображенєм Довбуща як лицаря ідеї свободи на Буковинї і крім дрібнїйших творів основаних на переказах про него написав „дивоглядію“ перероблену опісля на траґедию. Однак хоч деякі діяльоґи визначають ся великою поетичною силою, твір виходить сумішкою мітольоґії, містицизму і фантастичних подій, що в розвитку цїлої акциї не можна видобути ся з хаотичної пітьми.

Літературне становище. Федькович єсть неперечно перворядним талантом в україньско-рускій літературі, а вагу єго творів оцінили також і иньші народи (багато дечого переложено з Федьковича польскою, московскою, ческою, сербскою і німецкою мовою). Перша і головна заслуга Федьковича в тім, що він знов проностив ту дорогу народній мові (з деякими прикметами гуцульского нарічія) в рускім письменстві, що після смерти Маркіяна Шашкевича заросла була терном та бурянами. Єго пісні, думки і повісти виявили нам живою мовою все, що єго серце чуло і тому єго твори, що вийшли з глибини серця, трафили до серця. Федькович не тілько буковиньский поет, а поет усеї України-Руси, єго твори стали добром і здоровим корнем усего руского народу, а з виступленем Федьковича і Галичина і Буковина відродили ся до нового духового житя.

I.

НІЧЛІГ.

(Під Касано.)

Зьвізди по небеснім граді,
І по одній і в громаді,
Як то любо засияли,
Де жовняри спочивали.

Но як зблїднуть тихі зорі,
Сьвітле сонце зійде д горі,
Хто тогди нам бідним скаже,
Де котрий з нас нинї ляже?

Де хто ляже, Божа воля, —
Є де спати, много поля,
Є де голов приклонити,
А зірницї ймуть сьвітити.

II.

ДЕЗЕРТИР.

Ой сїв же він при столику,
При сьвітлї думав,
Писанечко дрібнесеньке,
А він 'го читав.

Писанєчко дрібнесенькe,
Листочок як сніг,
Склонив же він головоньку
К столови на ріг.

„Ой неневчка старенькая
Ми пише в одно,
Що там зима тяженькая
А їй студено;

Нема, нема єї кому
Врубати дрівець,
Бо їй синок, оден в дому
Цїсарский стрілець.“

І схопив ся як поломінь,
Полетїв як птах;
А вітер з ним не йде в догін,
Бо годї 'му так;

Бо він летить до матоньки
Старої домів,
Дрівець єї врубатоньки,
Щоб хатку нагрів.

III.

Зїлє.

Ой ворон коник, та вороненький,
Та молод улан, молоденький,
Та повалив ся до сїделця,
А кров заграла право з серця,
По улану молодому,
На конику вороному.

Шпурнув палаш, шпурнув піку,
На шовкові трави;
Тілько долї, тілько віку,
Тілько твоєй слави!

Ой сьвітить шабля, сьвітить дуже,
А коло шаблї піка тужить,

А молод улан подивив ся,
Тай на мураву повалив ся,
Покотив ся тай конає,
До камратів промовляє:
Моя зброя онде сьвітить,
Вам ю, братя, даю,
Лиш добийте, доколїте,
Най ся не караю.
А як я братя вже застину,
То загребіть мя під калину,
Тай затужіть, коли би воля,
Одну ми пісню із Подоля,
Другу думку з Чорногори,
Щоби чути аж за море,
Трету прошу засьпівати
При зеленім гаю,
Щоби вчули всї дівчата
На ковацькім краю.
А як дівчата будуть чути,
То накопають мяти, рути,
Але барвінку много, много,
Бо то для мене молодого,
Тай насїють доокола
Коло улана-сокола,
Щоби цвили, процвитали,
Як в зимі, так в лїтї,
Щоби пташки щебетали,
В бервінковім цьвітї.

IV.

КОРОЛЬ ГУЦУЛ.[172])

Що ти кажеш? — що король наш
В Бога зорі завертає? —
А король наш, кріль наш Гуцул,
Зорі пасти й не гадає! —
А в Сокільскім[173]) ти дрімає,
А дрімá вже років много!
Знаєш, брате мій, завіщо?
Я ти скажу, задля чого!

Десь давно, давно стояла
На Сокільскому сьвятиня,
Лади Дажбога сьвятиня,
Вся у рожах та в кидрині,
Вся з кришталю дорогого
З майнуру та злата кута,
Та в порфіри та у парчі
Мов княгиня одягнута.

А в сьвятині, в середині
У просторій златій сали
Два божки, два майнурові
На посáдищах стояли.
Перший білий як той лебідь
В синьозолотому морі,
Другий чорний, як той ворон,
Як той чорний в Чорногорі..

В сю сьвятиню преприкрасну —
Тут сходили ся що літа
В празник Купала сьвятого
Гуцули з усего сьвіта, —
Кріль же Гуцул перший з ними,
Перший він на всі Гуцýли...
У рицарстві-богатирстві
Пари в сьвіті 'му не було!

Всі жертвенники палають
Пресьвятому Білобогу!...
І дванайцять білих коконь [174])
Вводя' леґіні в чертоги.[175])
Кождий кононь у порфірах
Та у золоті сияе...
Лик [176]) довкола Білобога
Їх у піснях обвожає...

І дванайцять чорних коконь
Вводить другий лик в сьвятиню...
Все в чорні в них, все чорнó в них,
І зубела і стримéні...

Так обводить лик їх чорний
Доокола Чорнобога...
Той сьпіває — сей ся дивить
Наче воріг, наче з рога!

І як стали раз по сений
Так божків в'ни об'їзджати —
Аж нараз, — о хтоб се здумав!
Хтоб не вжах ся, милі братя!
Оживають вам богове
Та до долу... та до зброї...
Й сам кріль Гуцул вам не видів
З роду бучі ще такої!

Так лиш грім у чорній хмарі
Бєть ся, вєть ся блискавицев...
Сидить Гуцул, видить нарід:
Іскра сипле, меч казить ся...
Аж тут горе, тричи горе! —
Білобог став увявати!...
А здуфалий кріль той Гуцул
Нуж ся з него наругати:

— Що ти, славний Білобоже?
Ти вступаєш сему чорі? [177])
Ха! ха! ха!... Тож подиви ся
Як то Гуцул шаблев оре!...
І що оком ти кліпнути —
Чорнобог вже д' землм вєть ся!...
Видиш, славний Білобоже?
Так то в нас ув Уців [178]) бєть ся!...

— І справді, Гуцуле! — не згірше
Топірцем се ти махаєш! —
Та одну лиш правду в сьвіті
Ти, небоже, ще не знаєш:
Що, де бог ся з богом боре —
Не мішатись чоловіку!
А ся правда була правдов
З поконсьвіта, в поконвіку!...

Задля тогож у гору сю,
В середину, будь заклятий!
І Сокільский ме гора ся
Від сегодня сь в сьвіті звати...
Бо аж доти меш в ній спати
Ти по моїй божій волї, —
Аж на Купала одного
Пущу свої я соко́ли —

Пущу сімсот семикрати
З свої сьвітлої палати,
І аж доки сю гору в'ни
Семикрат муть облїтати —
Провали ся в ню, королю,
І з садами і з сьвятинев!
І з усев ватагов твоєв,
Що сьміялась з мене нинї!...

Бог промовив і ся стала
Та жасная божа воля,
Кріль з сьвятинев і з ватагов
Провалив ся аж до долу!...
Як і коконь, так і всадник
Всї зелїзним сном дрімають —
Та на Купала сьвятого
Тих соколів дожидають!...

А на Купала, що сім рік
Він на хвиль сім з сну ся будить,
А протягшись сюди-туди —
Він гука́ на свої люди, —
А гука, що зодригаєсь
І сьвятиня і палата:
— Нуте, Уци! — годї спати! —
Час мабуть би вже вставати!

Ти же скорше, чуро-спюху,
Подиви ся по надвіри,
Чи соколів не зіслав ще —
Що так гарно бєсь на міру! — [179]

А як ні, то — як си схоче —
А ми мемо, хлопці, спати —
Та до бою — та до рати[180])
З чортом сили добирати!...

Й знов на сім рік усипає,
І рицарство, і отроки...
Доки, крілю, спати будеш? —
І дрімати — доки? — доки?...
— Не жури ся ти, наш роде! —
Коли встану, то вже встану!
І поборю, о, поборю
Тяжку долю та погану!...

V.

ПРАЗНИК У ТАКОВІ.[181])

У сербскім краю вже давно не чути
Ані Боянів, ні шездари[182]) нути,
Як то бувало, доки Бісурмани
Принесли Сербам диби та кайдани;
А ясна фана з краю десь пропала,
Казав би сь, брате, що під землю впала,
Або зо славов у могилу сіла, —
Ні слиху, брате, де она ся діла.

У давнім місті, у Такові таки,
Де три Бояни давну славу піли,
Бояни, пісни, нути занїміли,
Лиш Яначари ходять як собаки,
Тай все на збитки Сербів ся питають:
Чи ті Сербяни, славні раз, не знають,
Де-сь Марко[183]) ясен, Кара Дьордій[184]) діли?
А Серби тихо, гейби занїміли.
І нич не чути. —

Як то нич не чути? —
В які-ж то дивні, жалостливі нути
Узяли звони на звінници грати,
Би-сь думав, брате, що то рідня мати
Над сином своїм умерлим голосить,

І сиву голов бє о домовину,
І зломить руки, тай до Бога зносить,
Нарешті вітхне, гину, йойкне, гину,
І на могилу сьвіжу повалить ся,
І вже не плаче, вже не печалить ся.

І чо-ж ті звони нині так заводять?
Не знаю, братя, того вам сказати,
Але там Серби пара в парі ходять,
Чи би не можна їх ся запитати? —
Бігме не сьмію, — як же вни прибрані
У красні шати, у чимбори [185]) брані,
При боцї шабля у Дамашку бита,
На грудех сьвітять срібні пістолєта,
А в око бистре годї аж глянути,
Так квапять чвалом, де всї звони грають.—
„Скажіть, панове, що то має бути?“ —
— „В нас празник нинї“, так оповідають
І чвалом далї.

А у монастири
Воскових сьвітич сім сот засияло,
Черцї, черницї молять ся з псалтири,
І кожде серце ревне заплакало,
Бо вже неволї стерпіти не може.
Допоможи їм, Спасе Христе Боже,
Тай Ти Пречиста! —

Перед образами,
Що сріблом, злотом, каменем убрані,
Старий владика миє ся сльозами,
І чи-ж не має? — Серби заплакані, —
То Серби, братя, Серби, его дїти,
А батька має серце не боліти
По сиротятах?! — Вже го не видати,
Вклонив ся Спасу тай Пречистій Мати,
І зник у вівтар. Нарід го чекає,
Чи він не вийде лову посьвятити;
За тиждень прецї паска наступає,
А Серби люблять давний звичай чтити. —
Нарешті вийшов.

Що ся людем стало?
Чи блискавиця в Божім дому блисла,
Чи відки може кров турецка брисла,
Що кожде око гранев[186]) запалало?
А сім сот сьвітич перед образами
Сьвітили разом в сербскими сльозами.
І тихо було, бо то сербска фана,
Хто може знати, де, коли ще ткана,
На райских дверех міру засьвітила
І срібну свою скатерть розповила
Як орлі крила, — а Сербяни плачуть,
Як ті, що неньку умерлу вобачуть,
А звони — звони на звінници ричуть,
Гей люті змиї, що ся в купу кличуть,
Аби зухвалцу на камуз[187]) розпасти,
Котрий ся важив писклята украсти, —
Так звони ричуть. А у Божім дворі
Садить ся ладан туманами д горі,
Сьвященні піють: Христе, Боже сьвяте,
Безсмертний, кріпкий, змилуй ся над нами!
А Серби кажуть: нині мем вмирати,
Або розібєм Турка кайданами,
Най хто веде нас!!

Як-же тихо стало? —
Чи в сербскім краю рицарів так мало,
Що никт не важить голову піднести,
Би братій Сербів на різник повести
І сербску фану на шелом двигнути,
А ні то в нею враз у гріб втонути
На віки вічні?

О не думай, брате,
Що в сербскім мірі може де хто буде,
Котрий не рад би сім раз умирати,
Лиш най хто скаже, хто ті ревні люди,
Де кождий рицар, кождий в левом рідний,
На бойовиско днесь повести гідний, —
Ніхто не скаже? —

Обренович[188]) красний
Ступив наперед, клонить на всї чести

І каже: Братя, най я буду щасний
До бою з Турком нині вас повести
І по славяньски празник посьвятити,
Бо в вечер мусим кровйов ся упити
При грі шездари, при бояньскій хвалї,
А нї, то будем разом спочивали
На днї могили, а верх нас мурава —
Уся кровава.

„Милош, твоя слава, —
Провадь нас з Богом враз на веселиско!“
Так мір гукає.

Він ся клонить низько, —
Чи людем може? — нї, перед Сьвятками,
Відтак владицї, прощі в него просить,
А він хрестить го мощими руками,
Сльовов веселов главу сина росить,
Тай дав му фану.

Сонце нїм потало,
То в бісурманьских кровях ся купало,
А славні Серби при бояньскій чели,[189])
При грі шездари празник закінчили.

VI.

ПОРУКА.

Ф. Шіллера.

Дамон до лихого царя був вліз
З остреним пробоєм зо стали;
На тім 'го сіпаки спіймали.
„На що ти ховаєш при собі ніж?“
Питає похмурно цар Діоніз.
„Тебе ним, опирю, пробити!“
„На хрест ми 'го зараз прибити!“

„Не буду,“ рік Дамон, „о душу просив,
Я, царю, готовий не — жити;
А хочеш ми ласку вчинити,
Лиши мя на три днї, щоби я жив,
І свою сестру ще подружив;

Я лишу ти брата в поруку, —
Не верну, то дай 'го на муку."

На сеє Діонїз ся усьміхнув,
Тай каже до него потому:
„Іди си на три днї до дому;
Но знай! як речинець лише минув,
То брата ти кажу розпяти, —
Ти будеш потому тривати."

Приходить до друга: „Так цар судив,
Щоби я за свою провину
Лукаву — розпятий загинув;
Но він ми позволив, три днї бим жив.
І свою сестричку ще подружив;
Лиши ся за мене в поруку,
Аж доки не верну на муку."

А брат єго щиро поцюлював,
Тай дав ся в темницю потому;
Товариш вернув ся до дому.
А заки ще третїй був день настав,
Він свою сестричку уже і звінчав,
Потому чим борше вертає,
Бо нинї речинець минає.

Іде він, аж люнув страшенний сплав,
Ріка нїби море шумїє,
А повінь все гірше бутнїє;
Приходить на місце, де міст стояв.
А навал і вязи і міст урвав,
Бись думав, що ріжуть ся громи,
Так страшне склепіне ся ломить.

Він ходить без себе над бистрий стїк,
Він кличе, він просить, гукає,
Нїхтож бо на сеє не дбає;
А хтож би ся важив в такиський клїк [190])
Човном ся пускати на другий бік? —
Нїхто ще тонути не хоче,
А повінь ще гірше клекоче.

Він видить, ратунку ні звідки ніт.
Заплакав по нуждї по своїй:
„Ой Боже мій, стримай погої! [191])
Бо сонце в полудне вже стоїть,
А скоро вно зайде на другий сьвіт,
А я ще в містї не буду,
То свого ся брата позбуду.“

За дармо, бо повінь ся все змогав,
Все гірше змогають ся води,
Година з годинов уходить;
Тут годї чекати, і як стояв,
Так скочив на дунай, та далї в плав,
Добувши остатної сили,
Аж Богу ся жалко зробило.

Преплив він щастлив зрадливий погій,
І дякує милому Богу,
І далї чим борше в дорогу;
Аж тутки спід лїса опришків рій,
Застали дорогу: „Куда йдеш, стій!“ —
І звили ему вже над главов
Важкою желїзнов булавов.

„Що хочете, вражий, злодійский тлук?“
Нїчо як житє я лиш маю,
І то я цареви ховаю!“
І вирвав одному булаву з рук;
„Для моєго брата невинних мук!“
Як свисне, три збуї упали,
А другі де-котрі втїкали.

Ту сонце впікає як острий лук,
Як лїтом звичайно ся дїє,
Він бідний від спеки аж млїє:
„Ох Боже, ти спас мя з злодійских рук,
Не дав ми тонути в дунайский гук.
Як осьде мня сила покине,
То любий товариш загине.“

На право ся тягне широкий мур,
А в мурі щось, чути, шепоче,
Вандрівник звертає там очи,
Аж тутки в закалї [192]) гей срібний шнур,
Збігають ся норм в студений чур; [193])
Він радостний зараз напив ся,
Тай ноги кроваві обмив ся.

Вже сонце небавом кінчає путь,
І синє, глибокее море
Дрімаючи тоне поволи,
Аж тутки два люди гостинцем йдуть,
Він хоче чим борше їх поминуть,
Аж чує, як люди си кажуть:
„Тепер 'го на муки десь вяжуть."

Зачув то, тай далї за вітром в слїд,
А сонце західне так мило
На Сиракус місто сьвітило;
Дамона зливає кровавий піт,
Аж тутки приходить дорогов стріть
Слуга єго вірний, тай каже:
„Верни ся, верни ся, мій княже!"

„Верни ся, товариш уже пропав,
Тобі би на себе гадати,
Єго вже узяли кувати;
Година в годину тебе чекав,
Як ти му, ідучи, речинець дав, —
І кілько ся з него накпили,
З надії 'го предці не збили."

„Не міг я вернути, як я хотів,
А мусить жите він страдати,
Не хочу і я вже тривати,
Аби ся Діонїз і того довів,
Що брат побратима ніколи не звів; —
Най він і мене з ним вгладить,
А знає, що дружба не зрадить."

Вже сонце заходить, на брамі став,
А хрест уже в землю забитий,
А нарід докола набитий,
Шнур брата 'му д горі уже здоймав;
Він борше скрізь люди ся перетяв:
„Мене, гей катове, на муку,
За мене він ставив поруку.“

А в народї диво і пострах скрізь,
Они си до серця припали,
То з радости плачуть, то з жали;
Ніхто там не міг покинути слїз,
А хтось і цареви ті вісти доніс.
Здрігнуло ся серце в нім враже,
До себе привести їх каже.

Дивив він на братий так довгий час,
Тай так до них каже по хвилї:
„В грудех 'сте ми серце вбернули,
А вірність не є то порожний глас;
О тілько лиш, братя, благаю вас,
Нехай я від нинїшной днини
Належу до вашой дружини.“

VII.

ТРИ ЯК РІДНІ БРАТИ.

I.

Менї ще й двадцять рік ледви було, як уже кучерики мої золоті облетїли! Навіть і попрощатись не пускали, але велїли від разу йти до компанії. З тяжков бідов відпрохав ся на три дни до дому.

А дома сум та плач. Мати розболїлась, ридаючи (батька давно вже не було на сьвітї), сестри неначе з ума зійшли, таке заводя. Лиш брат мій Онуфрій сидить собі кінець стола, неначе то не мене відобрали. Білий — білий та сухонький! — лиш очи сьвітя.

„Братику,“ кажу, „а вам мене не жалко?“ Він мені на се нічо не відповів, тільки дві сльози великі покотились по красному та зовялому тому личку. Заплакав і я собі, попрощав ся та й пішов.

II.

Служу рік, служу другий, ні смутний, ні веселий. Нічо мене не займає, нічо не тішить; тручаю свої дні як вильми. Тільки того й розжитку, коли стану було на стійці, та собі тихесенько поплачу, або Богу помолю ся. Тогдї мені неначе та недура[194]) розсунеть ся; і зіроньки неначе засяють иначе, і місяць усьміхнеть ся і соловейко прощебече. А я собі стану· зіпру ся на ясную свою збрую, та слухаю або дивлю ся.

А у касарни, — от як у касарни: гомін, зойк. Дехто лає, дехто бе, декого знов другі бють. А я собі — от як то я, все мовчу, та своє діло роблю. Пан капраль Косович не раз бувало й кажуть; „Се — кажуть — чоловік камяний, — я би так не зумів жити на сьвіті!“

„А щож,“ кажу, „пан капраль: ми не можемо бути всї однакі.“ Тай знов мовчу.

Одного вечора сидимо ми собі в касарни. Дехто ще пораеть ся коло руштунків, дехто вже покутав ся, та люльку собі курить, з камратом розмовля дещо, а я стою собі у вікнї та думаю. Аж тут прибігає капраль зо дня. „А не ма ту — каже — Шовканюка Йвана?“

Мене наче би серпом чирк. „Я озде,“ кажу.

„Завтра до рапорту; тобі лист прийшов.“

А камратя так зараз і вжарили: „Еге, кажуть, з грішми! Шовканюк завтра платить!“ — Добре вам жартувати, думаю я собі, та не так-то старій бідній вдові діти годувати, та ще й до того балї обходити. А мій брат, знаєте, вже три роки як з постелї не встає; сохне та кровйов ув одно дише.

III.

Другої днини, рано, зібрав ся чисто, прихожу до рапорту. Рапорт великий, капітан звелів прийти усім Словакам, що сорок осьмого року на Угорщинї були половили. Було їх у нашій компанїї більш як двадцять мужа.

— А що, — як крикне на мене капітан, — ти будеш на урльоп проситись?

Приходить капітан і до Словаків: „А що, каже: прийшло, аби вас пустити до дому.“

Вони так зраділи, Господи!

— Шкода менї вас, — жалує капітан, — ви хлопцї годні. А може має хто з вас охоту остатись рік з оден в компанії? вам добре буде.

Нї чичирк.

— А ви, капраль Бая: не маєте охоти, ще з рік послужити? У мої компанії добре!

Цїлий рапорт як раз усьміхнувсь. Наш капітан та про добре говорить!

Але Бая немного думав. „Пустїть, каже пан капітан, Шовканюка на урльоп, то вам ще рік служити му. Оттак!“

Капітан не йме віри; то на мене дивить ся, то на капраля. — А се, каже, як?

— Оттак, як кажу: пустїть Шовканюка на урльоп, то вам цїлий ще рік служити му. Пустїть — пустїть, пане капітан: в нього брат помер, в нього стара слаба мати.

— Про мене, — каже капітан, подумавши хвильку. — Шовканюк іде на урльоп.

IV.

Другої днини дали менї урльопас, дали кабат дранковий, та мантлинку стару — стару та дераву, тай пустили. А я такий уже рад! „А де, кажу, мій пан любий та золотий! де пан капраль Бая?“

— Та нема, кажуть, пішов у місто.

— Ох менї лишенько! а я щоб з ним і не попрощав ся? Я ждати му, доки вони не вернуть з міста.

— Та не дожидай ти богацько, каже дехто з цуґу, а то фельфебер як тебе захопить, то мати меш ся!

— Коли так, то хиба йти, — думаю я собі, а мойому пану капральови най Бог дає, що сам розуміє. Оттак думав я, тай пішов.

А за містом — я й нї в той бік, а пан капраль Бая як раз проти мене. Я так зрадів! Пан капраль! кажу, а я думав, що я з вами вже не побачусь. Чого ви так борзо пішли?

— Та я умисне — кажуть вони — бо я мав ще з тобою говорити дещо.

— А багацько тобі миль до дому? кажи правду.

— Сорок миль, та ще й кілька, — кажу я.

Вони на те нічо, лиш дивють ся на мантлиночку туе стару, тай кивають головою. А то студінь така, Господи! сказано перед Різдвом.

— Ходи, кажуть, випємо вина! Випили ми вина. Господи, що добре: я 'го доси і не пив. Оттакого, думаю я собі, коби то братикови тому хорому винести! (бо в мене все на гадці, що я братика свого ще застану). Ну нічого, гадаю я собі: коби то вчинити ся на Віжници, ні їсти, ні пити му цілу дорогу, а вина мушу свому братчикови винести.

„Час менї до касарні,“ стали нарешті пан капраль казати, виймають пять левів баночку,[195]) тай дають менї.

А се на що? кажу я.

— На дорогу, здасть ся, коби їх більше мав, то я би тобі і більше дав, а так не маю, бери, що є.

— Та я, кажу, зафасував два леви срібні; менї доста буде.

Вони аж розсердились.

— Коли я тобі даю, то бери, кажуть. Коли вже не те, то хоть кожушок собі купиш. Тепер студено.

Не хотів я їх більш гнівати, узяв. За два леви, думаю я собі, купю нени добру хустку, тепленьку, за два шовкову хустку братови до шиї, а по левови кождій сестрі по рянтухови тонкому та широкому.

Попращались: подякував свому пану капральови, як умів, тай пішов. А тут не студінь, ні! аж око вяне.

VII.

Ще і тиждень не минув, а я вже на Віжници. А се саме сьвятий вечір; по хатах сьвітло видко, чути, як добрі люди радують ся, сидя при вечери, а я собі йду з ціпком в руках, та думаю: що то тепер у мене дома діеть ся. Братика мого мабуть уже і не має на сьвіті!... А що ненечка, а що сестри? Але побачу, думаю я собі! домів нема вже більше як чотири милї маленькі, на опівніч стану, або і борше. Посмотрив на торбинку, чи є всї дари та гостинцї, що у Бистрици, йдучи, накупив?

— Є всї!

Йду далї, навіть і в вікна не дивлю ся, так іду. А тут так мене і тисне щось коло серця, неначе пе що мене за

серце, і дрімлеть ся мені, неначе я пяний, або що, а я нині і кришечки хліба в устах не мав, не то що. Та не те, щоб не було: були в мене в торбинці і два калачі пшеничні плетені, і фляшка вина доброго, і риби визнини штука. Та не буду їсти, думаю, домів принесу. А тут мені так і позїваєсь! сяду, думаю собі, припочину мінуточку, а відтак скоріш і піду, як відотхну. Сів собі на якімсь там приулку, в очех замрило, за серце ймило. Се я змерз, думаю собі; хотів встати — не здужав, повеливсь у сніг. Ратуй, сьвятий Николаю, в тяжких бідах, теплий наш заступниче, ратуй!...

VIII.

Прокидаюсь — а я вже не в снігу, а в гарній, теплій постели. Надомною стоїть оден жандар, красний, молоденький. Бачили ви того ангела, що в Черновцех у сьвятій Параскові на лівих дверех намальований? — Такий і се жандар був, благий та ясний. Стоїть надо мною, та дивить ся мені в вічи.

Я так і стрепенув ся. „Ось мені лишенько, кажу, а я де отсе?"

„У мене," каже жандар, „як у рідного свого брата, або ще ліпше. Не вставай, серце, ти дуже хворий."

Я зараз нагадав собі і Онуфрія, і Баю, і урльоп. „А се, кажу, як я тут зайшов?"

„Бодай і не згадувати, каже жандар; учора, з вечері йдучи, найшов я тебе під одним будинком, без души."

„Боже милий, Боже!"

„Так тобі треба," обізвав ся другий жандар пузатий, що по хатї собі ходив та люльку курив, „не пий, лайдако!" А я тої днини і води в устах не мав, не то що. Такі то люди.

Молоденькому жандарови тілько сльози в очех закрутились. Покивав головою, тай сїв собі коло мене на постели. Пикатий вийшов з хати.

— Пане, кажу, а мундур мій варе є? [186])

— Є, каже, не жури ся: і мундур є, і торбинка, і урльопас.

— В урльопасї, кажу, був лист.

— Є і лист, каже, я находив.

— Коби я знав, кажу, де мій мундур, я би збирав ся.

Доста не веселий був жандар, а ще засьміяв ся. „Коби, каже, за три дні, то би добре."

Я аж не зумів ся. „Що ви отсе, кажете, пане? Ви не знаєте, як у мене дома!“

— Я все, каже, знаю. Але доктор велів тебе не пускати.

— А де-ж той, кажу, доктор?

— Він зараз повинен надійти, я вже післав по нього.

Прийшов і доктор. А що, каже, як тобі?

— Добре, кажу. Пустіть до дому.

— Ще тобі не можна, каже доктор, ти ще дуже слабий. Я так став і благати? Пане, кажу, пустіть мене! В мене дома от як, та от як. Мені вже не далеко.

Жандар чварснув щось до нього по-німецки.

— Про мене, каже доктор нарешті; завтра можеш йти а сегодня лежи мені ще в ліжку, та пий отсї ліки, що я ти приніс. А тіло мастн собі отцев мастев.

Я так і зрадів! „О дякувать же вам, пан дохтор!“

— Не мені дякуй, каже дохтор, а отсему панови, бо як би не він, а ти би вже не жив на сьвіті.

IX.

Лежу я в ліжку та думаю, коло мене сидить жандар та люльку курить.

— Чого, каже, так задумав ся, серце?

— Чиж нема чого? кажу.

— Не жури ся, брате, Бог батько. Лихо мине, гаразд буде.

— Хто би збаг, кажу, що з моїм братом стало ся; коби 'го ще хоть живого застати.

— Аби ти та я здоров, каже жандар.

Мене неначе ножем уток. Або ви знаєте? кажу.

— Твого брата учора тиждень ховали. — Тай сплакав.

— Або ви, кажу, мого брата знали?

— Я, каже, не мав вірнїщого товариша на цїлі сї вашї Буковинї.

— А ви-ж відкіля?

— Я? О я здалеку, друже, я аж з тої великої Німеччини. Не будеш знати.

— А так — як же-ж ви пізнали ся з Онуфрієм?

— Я не раз, каже, у вас на кватирі стояв; от і пізнали ся. Як то було таку щиру, та любу душу не полюбити! Царство єму небесне.

— А сестри мої, не знаєте, чи прийшла хоть одна додому? Бо брат писав, що обі в наймах.

— В наймах, каже жандар, а сам так і почервонів!

Чудно менї, та дивно менї.

X.

Другої днини уже менї лїпше. Богу дякувати: зібрав ся тай хочу йти.

— Жди, каже жандар, по тебе зараз віз приїде. За годиночку був і віз; сїв я тай поїхав.

А домів як прийшов, то мало з ума не зійшов, так то я застав. В хатї студїнь; неня лежить на печи ледви жива, Василько пригорнув ся до неї, та просить хлїбця дріжучи: а я на двері.

— Добрий день вам, ненько, що дієте.

— Чи то ти там, синку? Дай же Боже тобі здоровя, що прийшов, а то я вже не гадала з тобою ся видїти. Гину, синку, з студени та з голоду.

Я скинув борше дранкову мою плащину, тай укрив неню, а сам ухопив сокиру, що стояла за лавов, та в лїс! За малу годинку були і дрова в хатї, і вогонь гарний у печі. Для рідної неньки борзо дрівця рубають ся!...

— О простибіг же тобі, синку! кажуть неня, скоро почули вогонь у печи. Ходи сюди, душко, най тебе переблагословлю!

Поблагословили.

— А коли, кажу, Онуфрія прятали?

— Передучера тиждень минув, кажуть неня.

— А що казав, як умирав?

— Нїчо не казав, синку мій, лиш ув одно тебе сподївав ся — дожидав. Нема, каже, Іванчика, нема братика мого рідного, нема!... а менї все причуваєсь, що він іде; він не далеко мене, він прийде.

Та як зітхнув тогди, синку мій, так і Богу душечку дав. Не діждав братика свого рідного побачити, що то так дуже щире дожидав!...

Десь коло опівночи позбігались і сестри з села. А що, кажу, сестрички: ви, бачу, вашу неню не гарно дозираєте, нї що казати! Як би не я був нагодив ся, то зо студени гибли, і сами і дитина.

— А що-ж, бадічку, одрікають ся сестри плачучи, кол у таких людий служимо, що і до церкви не пускають, не т що. Отже тепер викрали ся.

— А також не будуть вам нічо казати?

— Та нехай уже кажуть; а нас кортіло з вами побачитись, бадічку. Не гнівайтесь!...

Мені жаль аж серце розриває, але нічо не кажу, мовчу; виймив дари, тай роздав. Лиш та хусточка шовкова, що братикови свому купив, лишилась!...

XI.

Другої днини пішов я до жида.

Давай, кажу, на роботу.

— Коли хоч, а ти бери на сяжні, каже жид.

— Нічо, кажу, озьму і на сяжні.

Взяв три кірці хліба, взяв соли, взяв гроший, роблю, так роблю, аж піт крівавий з мене йде! а мені здавалось, що се не робота, а играшка; для рідної неньки не має тяжкої роботи...

Роблю я оден тиждень в неї, роблю другий, аж тут прибігає дитина плачучи.

— Бадічку, каже, ідіть до хати, бо неня дуже слабі.

Покинув роботу, біжу. Прибігаю домів, аж неня вже без душі. І сьвічки нікому було в руки дати. Оттаке то з бідною!... „А чому-ж ти мені, синку, давно не дав знати?“ лаю я на хлопця.

— Я хотів, бадічку, коли-ж бо неня ув одно мене не пускали — повістує хлопець плачучи. Ви, ненечко, слабі, я піду за бадічком у ліс?“ „Не йди, синку, кажуть неня, а то ще тебе собаки де нападуть та перепудя. Не йди, синку, я не слабенька.“

XII.

Поховав я свою неньку, а сам обліг. Лежу, так лежу, що ледви й тямлюсь.

Аж тут уходить війт з десятником.

— А ти, каже, набрав у жида на сяжні, чом не робиш?

— Коби я годен, я би робив, а так сами видите, що не годен.

То дай заліг, каже війт, або підпиши ся на ґрунт.

— Довг, кажу, не пропаде, а я на ґрунт не підписую я, бо до того є сироти, не лиш я. Коли подужаю, я довг відроблю, ще й камату [197]) єму заплачу.

Війт насварив на мене, тай пішов, але жид не ждав: тиждень, чи як, прийшов мене фантувати. А я ще лежу. Записали і ґрунт і хату в заліг, — я сижу на постели, та плакав. Так ревне плачу, що аж серце з мене вискакує. Аж тут убігає Нестерюк Яків; убіг та й зупинив ся коло дверий.

— Добрий вечер, брате!

— Добре здоровя. Прошу: сідай!

— Най увесь гаразд у тебе сідає. А тебе забрали?

— Забрали, кажу.

— Шкода, що і шкіру з тебе не здерли, упік[198]) Яків.

— Від тебе, брате Нестерюку, кажу я, мені і таке слово миле. Ми в оден раз товаришували.

— В оден раз! повторив Нестерюк гірко. А тепер?

— Тепер я у печалї, у великій печалї. Не годить ся менї вірного товариша займати.

— Ти дурень! (не против вас говорячи, четцї мої любі)! ти дурень! ще раз повторив Яків, а сам пішов, і „бувай здоров не сказав."

А другої днини приносить жид письмо:

— На тобі, пак, каже; Яків Нестерюк вже мене закутав [199]) за тебе.

— Як то закутав? питаю.

— Оттак закутав, що твою роботу перейняв на себе. Він пак сьогодня вже за тебе латри в лїсї рубає.

XIII.

Яків Нестерюк був з нашого села, парубок годний та щирий, такий уже щирий, що і не казати. Доки мене остригли, то ми собі товаришували, а відтак уже і не бачились більше, бо він далеко від нас сидїв, аж на другім кутї. Тілько неня покойні менї уповідали, що він, заки я був у війску, остав ся від вітця і від матери, та тепер сам собі господарює, тільки з сестрою (бо їх лиш таки двійко було.) Мене не раз кортїло до нього піти, відвідати, та все не сьмів, така то вже, бачите, натура. Як би був сам до мене не прийшов, то хто знає, коли би ми були і побачились.

Другої днини, чи що, прибігає до мене вечером.

— А що дієш, брате?

— А що бим кажу, діяв? лежу!

— А знаєш ти, чого я отсе прийшов до тебе?

— Чути му.

— Я хочу йти до тебе сидіти, або ти йди до мене!

— Як отсе? питаю я.

— Оттак! каже Яків. Ти хворий, хто знає, коли ви... жаєш, а тобі треба кого в хату, не то, щоб обходив господа... ство, а те, щоби тебе розважав. От Бог дає далї і весну ... дворі: треба заклади, орати, сіяти.

— А твоєж господарство?

— За моє не журись; я і свого догляну, і тут буду. Т... і завтра кочую ся [200]) хиба до тебе?

Я хотів щось казати, але він не дав, тай пішов свищу... у двері.

XIV.

Іде дощ, доки іде, а відтак і сонечко загріє. Оттак і ... мене. Яків переніс ся до мене, довг мій відроблений, сестр... повислужувались та повертали домів, а я сам став помал... дужати. Яків у мене як рідний брат, і мене розважає, і весн... робить, і сьпіває, як той соловій у гаю. Менї весело. Аж ту... прибігає гайдук з беципрку.

— Іди, каже, пан староста тебе потребує!

Прихожу до старости.

— А що там, каже, небоже: подужав?

— Подужав трохи, кажу.

— А дома як?

— От як, кажу, сироти вічні, без вітця і без матер... Як мене, не дай Боже, покличуть, пропало все і ґрунт і го... сподарство!

— А як ти слабував, хто тебе кутав?

— Яків Нестерюк, кажу.

— Годний хлопець! каже староста. А знаєш, чого я тебе кликав?

— Пан сьвітлий скажуть!

— Прийшов тобі абшит.

— Менї абшит? кажу я, а тут з радіщ аж не стямив ся. Як то може бути, пане?

— Я писав за тебе до міністериї, бо мені жандар Тайвер е уповів.

— Котрий то жандар? питаю я.

— А той, що тебе на снігу замерзлого найшов. Я все аю.

— Пане мій годний! кажу я, тай упав старості в ноги. ане мій добрий! Дай, Христе Боже, аби ви ніколи на лихе ісце не ступили!

— Годї вже, годї, каже староста. А тепер іди собі домів, ени ся, та ставай на господаря. Вже доста бурлакувати, час аз і людьми стати!

XV.

— А що там? питаєть ся Яків дома. Я показую єму бшит, тай уповідаю, що мені староста казав. Яків посумнів.

— Нестерюку, кажу, брате! А ти не рад, що я вже на олї?

— Рад, каже, тай не дуже!

— А то чому, соколе?

— Нічо, каже, все добре.

— Ні, ні, кажу я, ти мене так не збудеш; уповідай, що аке?

— Оттаке, коли хоч знати: нам се годї бути вже в купі.

— А чиму?

— Бо тиму: ти ожениш ся.

— Ну, та оженю ся; та відтак?

Яків став свистати.

— А що би з того було, кажу я, як би ти мене послухав?

— Буду слухати, каже.

— Дай свою сестру за мене?

— Ой?

— Тай Бігме!

— А я що буду робити самий дома?

— Зо мною жити, коли ласка твоя. А ні, і ти женись, та станемо оба ґаздами.

— Гм! каже Яків.

— Так, брате!

— Коли так, то хиба й я женю ся?

— А ну жени ся, братику, без жарту!

Другої днини, чи що, прибігав до мене вечером.

— А що дієш, брате?

— А що бим кажу, діяв? лежу!

— А знаєш ти, чого я отсе прийшов до тебе?

— Чути му.

— Я хочу йти до тебе сидіти, або ти йди до мене!

— Як отсе? питаю я.

— Оттак! каже Яків. Ти хворий, хто знає, коли видужаєш, а тобі треба кого в хату, не то, щоб обходив господарство, а те, щоби тебе розважав. От Бог дає далї і весну на дворі: треба заклади, орати, сіяти.

— А твоєж господарство?

— За моє не журись; я і свого догляну, і тут буду. Так і завтра кочую ся[200]) хиба до тебе?

Я хотів щось казати, але він не дав, тай пішов свищучи у двері.

XIV.

Іде дощ, доки іде, а відтак і сонечко загріє. Оттак і на мене. Яків переніс ся до мене, довг мій відроблений, сестри повислужувались та повертали домів, а я сам став помалу дужати. Яків у мене як рідний брат, і мене розважає, і весну робить, і сьпіває, як той соловій у гаю. Менї весело. Аж тут прибігає гайдук з бецирку.

— Іди, каже, пан староста тебе потребує!

Прихожу до старости.

— А що там, каже, небоже: подужав?

— Подужав трохи, кажу.

— А дома як?

— От як, кажу, сироти вічні, без вітця і без матери. Як мене, не дай Боже, покличуть, пропало все і ґрунт і господарство!

— А як ти слабував, хто тебе кутав?

— Яків Нестерюк, кажу.

— Годний хлопець! каже староста. А знаєш, чого я тебе кликав?

— Пан сьвітлий скажуть!

— Прийшов тобі абшит.

— Менї абшит? кажу я, а тут з радіщ аж не стямив ся. Як то може бути, пане?

— Я писав за тебе до міністериї, бо мені жандар Тайвер усе уповів.

— Котрий то жандар? питаю я.

— А той, що тебе на снігу замерзлого найшов. Я все знаю.

— Пане мій годний! кажу я, тай упав старості в ноги. Пане мій добрий! Дай, Христе Боже, аби ви ніколи на лихе місце не ступили!

— Годї вже, годї, каже староста. А тепер іди собі домів, жени ся, та ставай на господаря. Вже доста бурлакувати, час раз і людьми стати!

XV.

— А що там? питаєть ся Яків дома. Я показую єму абшит, тай уповідаю, що менї староста казав. Яків посумнїв.

— Нестерюку, кажу, брате! А ти не рад, що я вже на волї?

— Рад, каже, тай не дуже!

— А то чому, соколе?

— Нїчо, каже, все добре.

— Нї, нї, кажу я, ти мене так не збудеш; уповідай, що таке?

— Оттаке, коли хоч знати: нам се годї бути вже в купі.

— А чиму?

— Бо тиму: ти ожениш ся.

— Ну, та оженю ся; та відтак?

Яків став свистати.

— А що би з того було, кажу я, як би ти мене послухав?

— Буду слухати, каже.

— Дай свою сестру за мене?

— Ой?

— Тай Бігме!

— А я що буду робити самий дома?

— Зо мною жити, коли ласка твоя. А нї, і ти женись, та станемо оба ґаздами.

— Гм! каже Яків.

— Так, брате!

— Коли так, то хиба й я женю ся?

— А ну жени ся, братику, без жарту!

— А даси за мене свою сестру?

— Моя сестра сирота, а ще до того й бідна. А ти багач

— Даєш чи не даєш за мене свою сестру? каже Яків тай став весільної свистати.

— Хоть обі, любчику! кажу я, яж...

— А гов! крикнув нам хтось за плечми, (а ми отсе в саду розмовляли, уже в вечер). Не роздавай усі, бо й мені треба лишити, хоть одну!

Ми обіздрілись, а мій жандарик молоденький стоїть за плечима, але лиш у мундурі, без зброї, тай паличка в руках.

— А се ви, кажу, пане мій золотий, ангеле мій добрий, щосьте мене два рази від смерти відкупили? Пане мій дорогий!...

— Та бо гов тобі вже з тільким паньканем! каже жандар. Я вже й не пан, я такий мужик, як би й ви.

— Отсе би то? кажемо.

— Учора дістав абшит. Але нехай вам крайним словом скажу. Я дома не маю ні вітця, ні матери, ні родини такої, аби мені до душі. От задумав собі оттут між вами оселитись. Маю пару гроший, куплю собі ґрунт гарний, покладу хату, справлю худобу, тай буду собі жити, коли Бог поможе, я бо знаю ґосподарства.

Я так зрадів, Господи.

— А виж би, кажу!

— Та бо гов уже з тим тільким виканням! грімнув жандар — не кажіть мені „ви", але таки по парубоцьки „ти".

— То най же бути й „ти". А тиж би, кажу, між нами, простими Руснаками хотів жити?

Я, каже Тайвер, той руский край та ті рускі люди так полюбив, що і не сказати. У вас, каже, так якось сердечне, звичайно, красно; а у нас, на тій нашій Німеччині, холодно, якось нудно!

— Та бо тобі треба женити ся, каже Яків до жандаря. Без жінки не йде господарство в лад.

— А ти-ж як гадав? каже жандар; женити ся відки голова! Що вже моя Оленочка та чарівочка діє! серце моє!

— Яка Оленочка? питаю ся.

— Або твоя сестра? каже Тайвер.

— Як се?

— Оттак се! ми двоє любимо ся, тай годі!

XVI.

Перед Зеленими сьвятками лагодим ся ми всї три до весїлля. Тонїй, жандар отсе, має вже і ґрунт свій і хату, і худоби чимало, а що вже не убрав ся гарно! По нашому перебрав ся. Нагавицї на ньому чирчикові, як той жар, сардак чорний, бланений,[201] сорочка рантухова, черес у пять пряжок, кресак у золотї та в павах, а келеф хороцївский,[202] такий уже, що такий! А сам хлопець — хлопець!... Сердешна Олена, що гляне на него; так і зовяне. А по руски не рубає, нї!... зроду нїхто би не казав, що се Нїмець; Руснак тай Руснак!

У тиждень перед весїллем, у недїлю, (вже і заповіди вийшли і пиво вже взяли) сидимо ми собі усї три, та радимось дещо, а я журю ся.

— А ти що журиш ся? питає Тонїй.

— От журю ся. Ви вже маєте кождий свою дружбу, а я ще не маю. Тай не знаю, кого би то собі взяти?

— Або Андрія Сірмона? каже Яків. Аж тут Марія (Якова молода), без духу в хату.

— Бадічку, каже, за вами якийсь вояк питає?

— Де? кажу.

— Та он за ворітьми!

— Чимуж не йде в хату?

— Не хоче; каже, аби ви д'ньому вийшли.

— А який він?

— Русявий, високий! очи як ті фіялки синї, а як говорить, то ув одно моргає.

Я не побіг, а полетїв з хати.

— Бая, кажу, пане мій годний, соколе мій ясний, чи се ви?!...

— Ба се таки я сам. Наш реґемент стоїть тепер у Чернівцех. Я чув, що ти жениш ся (бо я за тебе ув одно перевідував), от і випросив ся на 14 день на урльоп, щоб то в тебе погуляти вже, та погуляти! Чи добре я отсе зробив?

— Ой, кажу, пане мій срібний, пане мій дорогий, орле мій сизий!... а сам так єго обіймив, трохи не задушу.

— Та гов вже бо, гов, каже Тонїй, сьміючись. Лїпше просїм отсього пана, аби тобі пішов у дружби.

— У підскоки! каже Бая.

XVII.

Тепер ми вже давно жонаті. Тоній держить мою сестр Олену, Яків Марію, а я знов Яковову Катерину. Такий-то в тривок між нами любий та милий! І ґрунта маємо, і худоб і пасіку, ще і ставок хочемо собі викопати. А з Тонієм т з Яковом живемо собі, як ті рідні брати, сказано: „Три я рідні брати“. Скоро неділя, або празник, а ми вже в купі сидимо, радимось, балакаємо, а як нас охота збере, то і за сьпіваємо собі гарно, а ніхто вже так, як моя Катруся, сер денько; як засьпіває, то неначе в клиневий листочок запі а Тоній за нею на скрипку. Славно грає. А часом то згадаємо собі свої давні літа, як то ми бідували у сьвіті, не знаючи долї. Тодї хіба посумуємо хвильку, але лиш хвильку, відтак знов зрадїємо, звеселимось, тай порозходим ся тихонько, гарно, звичайно сказано: щасливі. Лиш братик мій Онуфрашко, сизий мій, не обізветь ся між нами, не подивить ся очима тими тихими та любими, не промовить речами своїми добірними та розумними: як спить, так спить собі на цвинтарі поуз батечка свого та неньки. А менї все здаєть ся, що він не вмер, що він мусить відкіля надійти. Та мабіть не прийде вже, серце моє!!

---

8. Олександер Кониський

ур. 1836 р. в хуторі Переходівцї, в Чернигівщинї з стародавного роду, що з початком XVII. ст. з Галичини зайшов на Україну. Скінчивши науки, вступив до судової службы в Полтаві. По знесеню крепацтва покинув Кониський судову службу і став адвокатувати. Окрім того працював він в недїльних школах полтавских і почав ладити книжки для елементарної науки в українській мові. Задля того запідозріно его в шireню української пропаґанди, арештовано (в січнї 1863 р.) і вивезено до Вологди, а звідтам заслано его ще дальше в Тотьму. Живучи на засланю, бідував тяжко і трохи не осліп. Задля слабого здоровля Кониський дістав дозвіл від царя, виїхати за границю лїчити ся (1865 р. Саме тодї він одружив ся).

Ідучи за границю через Петербург, познакомив ся там Кониський особисто з Костомаровом, з котрим вже перед тим переписував ся. В розмові про Галичину висловив Костомарів погляд, що Русини повинні понехати язикову мішанину „Слова“, а витворити у себе лїтературу на народнїй мові, взявши за основу і мову і лїтературу, яка вже є на Українї. В переїздї через Львів познакомив

Кониський з виднійшими Русинами, відтак подав ся в Німеччину. Звідтам з поради лікарскої вернув на Україну, однак его ревезено в Катеринослав і аж в р. 1872 вернено ему волю. того часу поселив ся в Киеві. Тут взяв ся жваво до громадскої літературної роботи і до самої смерти не кидав пера. Він нераз роживав довший час в Галичині і Буковині, щоби тут пізнати ай і нарід руский. Умер 1900 р.

Писаня. Ще бувши учеником, став Кониський писати поезиї, коли в Петербурзї стала виходити „Основа", підмагав Кониський э тілько се видане своїми поетичними і прозовими творами, але ікож посилав ріжні писаня до Глїбового Черниговского истка і до галицких та буковиньских часописий і альманахів, ідписуючись звичайно псевдонїмами (Сирота, Перебендя, Верниоля і ин.).

В перших ліричних поезиях Кониського проявляе ся великий плив Шевченкового ґенія. Опісля бачимо у Кониського більше самостійности, а хоч его поетичних творів не можна поставити поруч перворядних поетів, всеж визначають ся они ядренною новою силою слова, та глубоким і патріотичним чутем. Гарні его переспіви біблійні н. пр. „Проповідь на горі".

Властивим полем літературної діяльности Кониського есть повість і на тім полї виявив він таку богату творчість, як мало котрий з руских письменників. Він написав більше як пятьдесять повістий, оповідань і картин з житя і доторкнув ся в сих творах всїх важнійших питань національного і суспільного житя так простолюдя як осьвічених верств суспільности на Україні. Кониський наслїдував спершу манеру оповідань Вовчкових, списуючи неначе фотоґрафії з житя, однак опісля проявив самостійну творчість. В тих картинах з житя зачіпае Кониський питаня про відроджене і економічний побут народу, котрого поправу можна осягнути лише працею і просьвітою, та понеханием забобонів, піяньства і лєдарства. Він вступае ся за права темного народу і дорікае всім, що лише намагають ся визискувати его темноту і непорадність. До найкрасших між тими картинами належить „Наймичка", в котрій зобразив невідрадне економічне положене бідних робучих людий. Попри реалістичний напрям в вображеню дійсности проявляе ся в деяких картинах Кониського сентиментальна закраска. Кониський написав чимало оповідань з житя осьвіченої верстви суспільности, в котрих доторкнув ся не тілько питань суспільних, але й національних. Він підносить національну хоругву насупротив космополітизму і материялїзму і умів погодити національну ідею з щирою працею для добробиту народного. Найбільшу силу творчу проявив Кониський в картинах з житя суспільного, а гарна мова, прикрашена народними прислівями, додае їм ще більшої стійкости.

Окрім поезий і повістий писав Кониський чимало статий історично-літературних, критичних, історичних, економічних і ин. З поміж тих іменно замітна критично оброблена житепись Шевченкова

більших розмірів. Він писав також багато московскою мовою про українські справи і перекладав чимало з московского.

Літературне становище. Мало котрий письменник українсько-руский виявив таку богату і різнородну творчість, мало котрий взніс ся до такого ясного розуміня задачі і напряму українсько-руского письменства, та причинив ся таким вкладом до вироблення літературної мови і витревав непохитно на своїм становищі при всіх супротивностях. Тому Кониський належить до найвидатнійших письменників, а заслуги єго пошанували земляки двічи сьвітлими обходами ювілейними (у Львові і в Києві), а народно-руські товариства львівскі іменували єго своїм почесним членом.

I.

МОЄ БАЖАНЄ.

Не обскура́нт я, що не плачу
За тим, чого нема,
Що вже минуло і мина́..
Я України долю бачу
Не в бунчуках, не в була́ві,
Не у гетьманській голові;
Не в скарбах схованих у скрині,
Не в Запорожскій Україні,
Не в тім, щоб вибившись на волю
Із Польщею знов воювать
Та кров славяньску проливать,
І засівать трупами поле.
Я даром сліз не проливаю...
Славян усіх в одній сем'ї
Побачить хочеть ся мені...
Ось, бачите, — я чого бажаю.

II.

ДУМКА.

У киреях, у брилях,
З люльками, з саквами
Ішли наші на Ладогу
Битими шляхами.
Везли они за собою
Не з Січи гармати,
Не рушниці й гаківниці,
За́ступи, лопати...
Ішли вони не бити ся,
Не Шведів смирити

не волї боронити
.... рови копати!
Їдучи вони сіромахи,
Не пісні сьпівали,
А хустками з мережками
Слезоньки втирали...
Ішли полки козацькії
Смутними рядами,
Наче батька-отамана
В могилу сховали.
Попереду Полуботок,
А за ним Сулима...
Заридала за синами
Вдова-Україна...
Не вернулись єї дїти
З Ладоги до дому,
Де копали, там пропали...
Така вже їх доля!...
І за що таку поругу
Вони потерпіли?
Хиба за те, що правдою
Щирою служили?!
Хиба за те, що трупами
Полтавщину вслали,
Як від Шведів відбити ся
Москві помагали?!
Хиба за те, що із волї
Віддались в неволю,
І на віки погубили
Козацькую долю?!

III.

ПРОПОВІДЬ НА ГОРІ.

(Матея гл. V.).

Висока скеля. Біля неї
Народу тиск. Із Іудеї,
З Єрусалима, з Галилеї
Прийшли старії і малі
Послухать нового Равві.

Ген на шпилї стоїть Мессія.
Він наче вічная краса:
Вродливий, гарний син Марії,
Привітен наче небеса;
По білому як сніг хитонї
Розкішні кучері висять,
Проміном правди і любови
Пророчі очи аж горять,
А на чолї єго високім
Печать великого ума,
Неначе сяєвом широким
Лягла там Істина сама.

Скрізь на горі у ніг Мессії
Лунає гомін навкруги —
На морі так лунають хвилї
Бючись в крутії береги;
Днїпро старий оттак шумує,
Через пороги пливучи,
Реве і стогне він, хвилює,
У море сльози несучи.
Лунає гомін: „Воля-доля
„Колись сьвітила як зоря,
„Тепер у нас ярмо неволї
„Й жорстокість Ірода царя.“

У гору руку звів Мессія,
Дав знак, що хоче говорить;
Замовкло все, мов онїміло,
Дух притаїло і мовчить.
Всї ждуть: от-от спасенне слово
Промовить до людий Равви́,
Сподїване, бажа́нне, но́ве,
Те слово правди і любви.
І Він отверз уста сьвятії,
І з них, немов з ключа вода,
Лила ся сріблом і бренїла
Наука істинно сьвята:

„Блажен, хто гордощів не має,
„В кого дух пихи не сидить,
„Хто в скринях золота не дбає,
„Хто на громаду звик робить,
„Хто брата темного навчає,
„У хату вбогу вносить сьвіт,
„А сам як духом нищ буває, —
„Тому на небі царство в вік!

„Блажен, хто щирими слезами
„Чужу оплакує біду,
„Втїшає брата в днї печали,
„Розважить тугу з ним, нудьгу.
„Блажен! До него в днї турботи,

„В часи, коли душа болить,
„В годину суму, сліз, скорботи
„Із неба радість загостить.

„Блажен, хто серцем незлобивий,
„Хто приязно живе з людьми
„Блаженні кроткі, не сварливі,
„Ті будуть дідичі землї.

„Блажен, хто Істини сьвятої
„Жадає, а́лче, мов їди,
„Мов подорожний в лїтню спеку
„Жада' криничної води.
„Ситна́ для него буде страва,
„Погоже, чистее питє:
„Добро землї, народня слава,
„Громадське вольнее житє.

„Блажен, хто милостив буває,
„Хто неімущому дає,
„Голодних кормить, напуває,
„Одежу вбогим роздає,
„Хто йде провідати в неволї
„Яремних узників в тюрмі,
„Хто вдовам, сиротам в недолї
„І безпомощним в чужинї
„У поміч стане, братом буде!
„Такого двір біда мине,
„Вини его Господь забуде,
„Гріхів его не помяне.

„Блажен, хто заздрости не знає
„І серце чистее в груди́
„Без плями носить, і плекає
„Завіт сьвятий: не осуди!
„Хто не завйдує нікому
„І пімсти в серцї не таїть,
„Хто ворогу не зичить злого, —
„На небі Бога той узрить.

„Блажен, хто сїє у народї
„Зерно́ найкрасше на землї:
„Зерно любви, братерства, згоди
„В громадї, в хатї і в сем'ї.
„Усї, що щедрою рукою
„Плекають згоду між людьми,
„Тї в царстві Бога назовуть ся
„Єго коханими дїтьми.

„Блажен, хто правду возвіщає,
„Кого за правду кат гнобить,
„В чужину жити проганяє, —
„Тай в царстві Бога буде жить.

„Блажен, хто за мою науку,
„За правди-істини слова
„Терпітиме наруги й муку
„І встоїть наче ся скала!
„Блаженні ви, коли вас гонять
„На мене лжущії кати:
„Нехай мордують і позорять
„Бридкої словом клевети!
„А ви на бре́хнї не вважайте,
„І в тяжкі, лютії часи
„Радїйте, грайте, уповайте,
„Що мзда вас жде на небеси!"

IV.

ПРОЩАНЄ ЧАЙД-ГЕРОЛЬДА

(з Байрона).

Прощай, прощай, мій рідний краю!
Ти вже ховаєш ся в тума́нї,
Вже вітер свище, море грає,
І филя филю доганяє:
В западній сонце сторонї
У білу піну пониряє,
Єго не бачить там менї...
Прощай, прощай, мій рідний краю!

Я бачу, в небі сяють зорі,
Я бачу, місяць плава в морі,
А краю рідного не бачу,
І тяжко мучу ся і плачу...
Я кинув хату сад і двір,
Він буряном зазеленіє;
Тепер там стоячи в воріт
Собака вірная завиє..

Ходи сюди, мій любий Джуре!
Скажи мені, чого ти хмурий,
Чого ти журиш ся і плачеш,
За слїзми й сьвіту ти не бачиш?
Не бій ся моря, годї плакать,
Ми снасти[203]) маєм справжні дуже,
Мов ті орли ми будем плавать,
Нам буря, филї — все байдуже!

Нехай, нехай вітри шумують,
Най филї грають і бушують,
Душа моя не улякнеть ся,
А тілько слїзми обіллєть ся...
Країну кинув я свою,
Покинув батька я старого,
Покинув неньку і семю,
Усїх — опріч тебе та Бога!...

З якою тяжкою журбою
Стара жде бачитись зо мною!
Старий мій батько без тревоги
Благословляв мене в дорогу!"
— О годї. Джуре! слїз не лий,
Нехай душа на час спочине,
Об тім, що кинув, не жалїй, —
Нехай журба на вік загине.

Ходи до мене й ти козаче!
І ти поблїд і гірко плачеш,
Здаєть ся, моря ти боїш ся.
Чи розбишак морских страшиш ся?

„„Не по собі я так нужусь,
Мій пане, мій Герольде милий!
Об жінці серцем я журюсь,
Я діток кинув на родині.

„„По край села стоїть хатинка,
У ній зісталась люба жінка;
Що скаже дітям, як спитають:
Де рідний батько їх блукає?““
О годї, годї! Джуре мій,
Твоя печаль сьвятеє діло,
Та треба бути нам сьмілїй,
Дарма, що серце наболїло...

Блудить тепер в широкім сьвітї
Ми будем, Джуре, наче діти;
А плакать нічого, козаче!
Ніхто й за нами не заплаче...
Хиба у ранцї у воріт,
Як ще туман на дворі мріє,
Голодний пес згада привіт
Хозяїна й за ним завиє...

Вже наш корабль відплив від краю,
Вже вітер жаглик надимає.
Нехай пливе, куди захоче,
Аби назад вже не ворочав.
Гаразд могилам, усьому
Привіт свій щирий посилаю;
А зла не зичу нікому...
Бувай здоров, мій рідний краю.

1864.

V.

НЕПРИМИРЕНА.

(З записок сїльскої учительки на Українї.)

I.

Себе і наше життя я виразно зазнаю ледві з десятого року мого віку, а як воно жило ся ранійше, сама не зазнаю, наче ранійше я й не жила! Що відаю про те, відаю тільки

від сестри, та від нені. Мабуть хмарно і тьмяно ішов мій дитинний вік, бо з єго я нічогісенько собі не пригадаю. Що перш за все сидить у мене в памяти, так книжка з малюнками. Вельми я любила її читати; читаю було цілий день, на ніч в голови під подушку і коли в ночі не спить ся, я читаю собі з голови. Нянька знала силу казок і ото було, аби смеркло, так вона приляже, а я біля неї на ослінчику сяду та пильно препильно слухаю її казки. Охоча я була до казок! і тепер ще знаю їх силу і, бачу добре тепер, яку велику вагу мають казки не тілько для пізнання мови, але і в школї. Скоро помічу я отепер в школї, що малá дітвора вже притомила ся і треба їй спочити, я зараз казку їм. Лишити їх на волю не можна, зараз пустувати муть, на те-ж вони діти; піднимуть галас, не давати муть старшим учити ся; от я їм казку. І як же вони тодї уважно слухають; аж ротенята пороззявляють.

Другою моєю книжкою була Кулїшева „Граматка“: нянька її десь добула і подарувала менї; я її всю по памяти і тепер прокажу, вивчила я її, читаючи няньцї. І нянька і куховарка наша Мариня страх як любили слухати „Граматку“, — властиво — історию.

II.

Скілько себе памятаю — до книжки, до науки у мене змалку велика охота була, та нікому було вчити мене так, як треба. Татусь ряди в годи, як трапить ся єму вільна година, то й прокаже було дещо з книжки, і писати загадає, а неня ніколи, аби я була „до лиця“ прибрана от їй і досить. Мало вона про мене піклувала ся; а як розпустую ся було вельми, — я таки пустотлива була, — так вона мене в куток і ткне книжку в руки; чи читаю я, чи нї, — їй про те байдуже; аби я сидїла мовчки та не пустувала. За те на старшу сестру уся її увага; менї малій тодї аж заздро ставало.

Сестра Тася на шість років старійша за мене: її віддали до пенсіону однїєї Нїмкинї, звідтіль вона ходила до ґімназиї, а до дому брали її що суботи у вечері, та на кожні вакациї. Великих коштів брав той пенсіон, але тато з останнього тягли та платили. Панське виховання давали в тому пенсіонї; перша річ — „манери“ (поводження), далї французська мова, музика на роялї, танцї. У батьків, мабуть така думка з сестрою: хоч

її осьвіта і виховання і дорого коштувати муть, за те, як вийде вона з ґімназиї, так працювати ме коло осьвіти усіх меньших сестер, значить — наша осьвіта — не брати ме коштів.

Раз якось стала я прохати її, щоб вона вчила мене на укам; вона на те:

— „Коли там я тебе вчити му; он мамі скажи, нехай що дня тебе учить“.

Я до мами, а мама мінї:

— „Менї не до твого вчення; у мене й без того бракує часу на що инче. Тривай: Тася скінчить ґімназию; заберемо її, тодї вона тебе і вчити ме“.

І почала я з того часу дожидати, наче Божого сонця, того щасливого дня, коли Тася скінчить ґімназию...

III.

Нарештї діждала ся!... Тася вчила ся добре і скінчила ґімназию з нагородою золотою медалею. Вже-ж і бенкет справили батьки в той день, як привезли Тасю до дому! гучний та бучний і не сказати! цілїсеньку ніч — до сходу сонця танцювали. Та ніхто так не радів, як я! Другого дня по бенкетї зараз я першим словом до Тасї: „Сестриченько моя мила! коли почнеш мене учити?“

А вона дивовижно глянула на мене і каже:

— „Гляньте ся, яка швидка! другої такої чи й видано де! не дала менї поріг переступити — зараз і вчи її. Нїби за сім літ не остогидло менї і вчення і книжки! Дай хоч трохи видихати їх, нехай хоч вакациї минуть“.

Мама потягла руку за Тасею; тато не змагали ся. „Не журись, дочко, Титяно! мовили до мене: твоє не втече. По вакациях Тася доложить працї; з твоєю охотою та з твоїм хистом вона тебе за рік навчить тому, чому в ґімназиї й за два роки не навчать“.

Отак минали і минули вакациї. Тася й не гадала про мою науку. По вакациях у неї вже дійсне бракувало часу: з ранку до глухої ночи у нас гостї. Раз якось відважила ся я нагадати Тасї про мою науку. Вона як кинеть ся до мене; я злякала ся, а вона мене до лоня, як притисне, як почне мене цїлувати і каже:

— „Ой Таню, Таню! яка ти дурненька. Небавом і шлюб візьму. Ну, чи менї-ж тепер піклувати ся про твоє вчення“.

Мене наче хто в саме тімя довбешкою! Я припала до асї на груди та як заголошу.

— „Чого, чого? втїшала вона мене. Як поберемо ся, ми ереїдемо жити в Ж. і тебе візьмемо; там є ґімназия, от ти ходити меш! не плач! а доки що, я дам тобі усї мої книжки, и з них сама вчити меш ся“.

А тут і мама прийшли, розпитали ся, чого я румсаю звеліли зараз вгамувати ся... я мовчки ковтала слези і сама е тямлю, чому прийшла до мене в голову думка, що Тася е візьме мене до себе, що не бачити менї ґімназиї. Отак поляла ся хмарою перша моя надія на осьвіту в ґімназиї.

IV.

Весїлле призначили справити в жовтнї.

Доки батьки наші балакали там про Тасїне весїлле, ми з Санею пішли гуляти по селу. День виняв ся на пречудо: зовсїм не осїнний, а весняний, ясний, теплий, годинний. Ми дійшли аж до школи. Була саме година відпочинку, дїтвора висипала з школи, бігала, гайсала і гула немов ті бжоли. Учителька сидїла на рундуцї і позирала на свого роя. Побачивши нас, вона покликала до себе; а коли прийшла година вчити ся дїтям і ми з Санею пішли в школу і сидїли, аж доки не прийшла пора іти дїтям на обід.

Отут вперше народила ся у мене думка зробити ся учителькою в сїльскій школї; так вона мене обгорнула, так уся я переняла ся єю, що нї про що вже більш не спроможна була й думати. Певна річ, що думку ту зродило у мене те вражіннє, яке зробило на мою перенятливу вдачу поводженнє з дїтьми учительки. Цїлу годину бачила я і чула, як вона любовно, ласкаво вчила дїтий, розмовляла з ними, проказувала, розповідала, а дїти горнули ся до неї сердечно, щиро, наче до рідної ненї коханої. З роду вперше ото я була в сїльскій школї і вперше спізнала, яка вона дійсне є. До того часу я тілько чула про „мужичі“ школи і, не тямлю гаразд чому, гадала собі, що в тій школї учитель, чи учителька — строгі, суворі, до дїтий не привітні, сварять ся на їх, бють їх, а тут побачила, що инче.

— „От колиб мене віддали хоч в сю школу“, подумала я і повідала свою думку Санї.

— „Фу! Таню!... що се ти вигадала! відповіла мені панівна, як се можна! та твої батьки ні за що в сьвіті не віддалиб тебе!“

— „Чому?“

— „Та як же можна! благородну дитину та в мужицьку школу, наче ґімназиї нема; нивідь що приверзло ся тобі; ти й не хлались про се нікому, а то тобі очи висьміють“.

Я замовкла, бо не тямила, що відповідати. Справді я була „панського роду“, „панночка“, а школа була про „мужиченят“, але думала я собі: хиба я погіршаю з того що посижу на одній лавці з „мужиченятами?“

(Після весіля проводив отець молодих на новосілє, простудив ся та умер. Таня поїхала до сестри, сподіваючись на дармо, що она буде її вчити. Задумала отже піти в Київ, де наняла ся на роботу в маґазин, заробляючи шитєм а при тім старала ся читанєм придбати собі висшу осьвіту. В тім часї занедужала на тиф, а щоб після сего літо провести на селї, поїхала за бонну в хутір. Трохи не рік перебула в Глобиній-Балцї, а не привичаїлась до степу і степове враженя чимало причинило ся до того, що покинула Глобину-Балку не добувши року.

На хуторі жив господарем Гордій Глоба з своєю подругою Мартою Семенівною і донькою Палажкою, скінченою ґімназисткою, що відцалась була за лікаря. Палажка часто вела розмову з бонною і доказувала їй, що кожен чоловік повинен примирити ся з життєм і брати з него те, що можна взяти. Докоряла отже бонні, що она кидає ся з одної професиї до другої. На се відповідала бонна, що она непримирена, що повік не примирить ся з професиєю швачки або няньки, а що сили є, брати меть ся до учительства. Випросила собі отже, щоб могла читати книжки з шафи Глобиної.)

V.

У мене дві повнісеньких шахви книжок! чуєте!! та я з роду-віку стілько й не бачила їх! а тепер усї вони у моїх руках: орудуй ними, скілько хоч! Е! ні! не скілько хоч! наймичці, людинї підневольній так не можна!

Більша частина книжок були непереплетені, доволї й не розрізаних, значить і не читаних. І якаж тут була мішанина! Я не тямила, з чого почати читати? В одній шахві, ціла полиця в горі, стояли усе в палїтурках ріжноманітні книжки по величинї, починаючи з доволї грубих і кінчаючи дрібнесенькими. Я взяла першу з краю: розгорнула, читаю: „Основа...“ Досі

а не чула про неї... Усї книжки, що були на сїй полицї — ли українські — новина для мене така несподївана і така сава!

З книжок українскою мовою я досї читала тілько „Кобря“, про инчі які, — навіть не чула, що вони є на сьвітї! Географії відала, що в Австриї єсть „провинція Галиція, наленная русскими, главный городъ Лембергъ, съ 70 тысячами ителей“ і більш нічогісенько! Менї й на думку не впадало, о „Галиція, русскіе і Лембергъ“ се ті самі Галичина, Русини Львів, про котрих потім я довідала ся стілько цїкавого, котрі росьвітили мене і сприяли менї, зробити ся дїйсне вже непримиреною, на віки непримиреною!...

Читаючи „Основу“, я закмітила на аркушах багацько риписок олівцем: вони ще більш мене зацїкавили. Між нимиули такі питання, що усю збентежували; иноді цїлими годиами думала я над ними і нї до чого не додумувала ся; бачила тілько свою темноту, та тямила, що треба шукати, чи не рапить ся такої видющої людини, щоб дала відповідь на ті питання. Деж тут в хуторі взяти такої людини?... Глобенко не приїздив на вакациї. Палажка, сама не тямлю, чому стала проти мене гороїжлива, а стара й поготів; з нею я й не відважувала ся зняти бесїду про ті питання. Тай стала я помічати, що з того часу, як дозволили менї брати з їх біблїотеки книжки, обідві вони день-за день ставали до мене не такими, якими були: чимсь сухим, холодним стало віяти від них на мене; а часом було тхне таким гордим духом, що у мене аж слези навернуть ся.

Тим часом жадоба відповіди на оті питання зростала в моїй голові все більше. Вдача у мене чутка́ і вельми переятлива: скоро що вдїє на мене глибоке враження, я довго буду під тим враженням; розбуджене бажання доти не вгамуєть ся, доти не давати ме менї спокою, доки я або вдовольню єго, або перебє єго друге яке враження. Так було й тут: між инчими питаннями, спложеними читаннєм українських книжок — на першому місцї стояло і бентежило мою голову питання: що то таке „українофільство“? Як треба дійсне розуміти єго теоретично і практично? куди і до чого воно веде? Мій інстинкт, не більш як інстинкт давав менї відповідь, але я не тямила, чи певна та відповідь?

Я стала на тому, щоб спершу при добрій нагоді спитати у Палажки: чиж відає вона, хто робив оті замітки в „Основі“? Спитала. А вона мені так неввічливо:

— „Я вже казала вам, що то книжки не мої, а батькові, у его й питайте, а я їх не читала. Та ліпшеб ви пильнували більш біля свого діла, ніж біля „Основи“.

Я нічого на те: так мені прикро стало! Чи я-ж не пильнувала догодити їм!? мовчу, та слези ковтаю.

Через кілька хвилин прийшла стара і звеліла мені одягти Інну в гості.

VI.

Палажка з ненею і донею рушили з двору в гості; мене не взяли; я тому й раднійша була: зараз кинула ся і поштопала панчошки; а тоді „Кобзаря“ з шахви і ну читати. Читаю і сама чую, як з того читання розхожують ся більш та більш мої нерви! чую як слези випливають з самого серця, як вони підіймають ся все вгору!... Нарешті — як стала читати „Доле! де ти?“ ледві промовила: „коли доброї жаль Боже! так дай злої“, та з сім словом, як заголошу на цілий будинок!... Старий Глоба, що був тоді саме у своему кабінеті, прожогом у сьвітлицю, де я сиділа! швидче дає мені води пити, та питаеть ся:

— „Чого? чого?“

А я й слова промовити не спроможу ся, тілько голошу, наче по мертвому.

Нарешті вгамувала ся, вийшла на ґанок, повітря чисте, пахнуло на мене і так наче усе оте збентеженя — хто его зна, де й діло ся, наче хто взяв та рукою его з мене зняв.

Тоді Глоба знов до мене розпитувати. Я єму усієї правди не сказала; думка така: помогти він не поможе, а ще, як часом скаже жінці, або дочці, — так гірше вийде. Так кажу, сама не тямлю, з чого воно стало ся; зроду вперше зо мною таке.

— „Ви, перед тим, питаеть ся, „Кобзаря“ читали?“

Ну, от з сего і зняла ся у нас бесіда про україньскі книжки; перейшла вона на „Основу“, на оті помітки олівцем і т. д. Глоба так приязно розповідає мені, а я так цікаво слухаю, так уважно. Потім того він розпитував у мене мої думки;

я не таїла ся, розказала єму щиро усе, наче батькови, як і про що я думаю: далї він каже до мене:

— „А нуте, прочитайте менї що небудь з „Кобзаря“ і приніс книжку.

Я єму з голови прочитала спершу „І молодої й золотої“, потім „Долю“, далї „Доле, де ти“. Не скажу, чому так, але й досї, як і завждї, читаючи оті вірші, я переймаю ся кожним словом поета і чую в души і в серцї у себе те саме, що читаю. Жадні вірші нї Шевченка, нї Лєрмонтова, нї Пушкина нїколи не робили на мене такого глибокого враження, як оті три: щось трохи похоже на те враженя викликають у мене тільки вірші Міцкевича — деякі сонети єго та „Do Matki Polki“.

Глоба став хвалити моє читання і каже:

— „От про ваші думки і ваше читання, як довідаєть ся Борис Несторович, то-то радїти ме. Єму й на думку зроду не впадало, яка ви патріотка! Тай не диво! коли я що дня вас бачу, а не спостеріг“.

Глоба встав і почав ходити по ґанку. Потім розгорнув „Кобзаря“ і каже: „а слухайте, я вам прочитаю і прочитав:

„На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полї!...“

Як він читав!! такого читання нїколи вдруге не довело ся менї чути! чи може воно таке враження на мене зробило через те, що я у ту годину — уся переняла ся чуттєм і думками про Україну! Не скажу! але от і зараз бачу, як стоїть Глоба серед ґанку; у лївші у єго книжка; очи горять, сива борода тремтить... чую як він, буцїм зубами скреготче, вимовляючи:

„А коли тебе забуду,
Єрусалиме!
Забвен нехай во вік буду.“

Від єго голосу, інтонациї, найпаче від того: „забвен нехай буду“ у мене аж тїло усе затремтїло!... комашня по єму забігала...

„І язик мій онїміє“

читає Глоба і я чую, що у мене нїби язик нїміє, прпростає до піднебіння. Менї здаєть ся, що на саму мене сходить кара Божа за те, що я „забула помянути нашу славу...“ за те, що я не розпізнавала досї „дїтий Едомських...“

...Треба неодмінно, мовив нарешті Глоба, щоб ви спізнали ся з Борисом Несторовичем, та побалакали з ним: отой вам „усе розкаже і прокаже“; а я що!... „був голосок, та позички з'їли..“ зарив ся в хазяйство, наче Рябко в солому. Е-ех!“

Глоба махнув розпачливо рукою і пішов. А я уся так і потонула в тому, що чула від его, та в тих думках, в тому почуттю, які викликала наша розмова. Так потонула, що й не спостерегла, як наші вернули ся! Коли чую, Палажка гукає

— „Таню! де вона, що не чує... Таню!...“

Я схопила ся та прожогом до неї.

— „Ви вже так приросли до книжок, що й не чуєте. коли вас кличуть“, кольнула мене Палажка. „Дитину спати положіть“.

(Найблившим сусідою Глоби був Борис Несторович Гало в УляніВці, чоловік літ під 50, що жив там з старшою сестрою вдовою. Він часто заїздив до Глоби, привозив книжки Тані, поучував, як брати ся до читаня і тоді зрозуміла она велику вагу українскої ідеї і народної просьвіти та забажала конечно стати учителькою в сільскій школі. Але побут у Галів став ся для Тані дальше неможливим. Обиджена поступками Палажки, покидає Таня хутір, переїздить до Галів і там Гало підготовляє її до іспиту.)

VII.

Коли я подумала, що завтра повинна їхати в Х. на іспит. і, на віки може, лишити Гала і его любу сестру, я почула. наче щось здавило моє серце. „Чогож мені шкода, чого его жаль?“ вирвало ся у мене з грудий і я упала лицем на подушку і зросила її теплими слізми...

У вечері за чаєм чую, що й Борис Несторович їде зо мною.

— „Не можна, каже, пустити вас саму: місто для вас нове, велике, трудно вам булоб без помочі, і дорога не близька; та головна річ, у мене в Х. є і свої особисті справи“.

Рано треба було виїхати, щоб постигти на пароход: я й не роздягала ся; але й очий не зводила: недалекий іспит — тревожив мене.

Прощаючись з Юлією Несторівною, я за слізми не спроможна була слова промовити...

От ми й на пароході. Дніпро! як забило ся у мене серце. Дніпро! у мене в памяти воскресли і живими стояли передо

ю — мій на віки дорогий Київ, моя семя, мої дитинні літа, горе; мій київский кружок... Споминки перекинули ся на 5у, на Палажку, на її образу!... я так здригнула, що трохи впала, колиб Борис Несторович не піддержав мене під че.

— „Вам не добре? питаєть ся він, усажуючи мене на ці: мабуть занудило від плавби? Так?“

І він впив ся в мене своїми добрими і ясними очима так, я не мала снаги відповісти не по правдї.

— „Викиньте, радить він, усе те з голови, ліпше гляньте Дніпер. Дивіть ся: який яснoблакитний він! он! як шпарко івуть човни... вода блищить, ледві колишеть ся, тече начеокійне життя подружа... гляньте! он як невеличкі хвилї ці-ють берег, а він простягає до їх старі губи“...

Парохід тихо повагом плив повз острів; з острова поналяли ся в воду широкі яворі. Упав на воду листочок і заутив ся, заколихав ся: де не взяв ся метелик, за ним друй, сіли на той листочок, наче на човен, а вода погнала его сь — далеко... Де він пристане? що буде з тими метелими? чи не так і зо мною? де я пристану? що мене жде, о зустріне? чи допливу я до свого берега? отаке роїло ся мене в голові...

Мимо волї викотили ся у мене з очий слези.

— „Чого ви плачете?“ спитав ся Гало, помітивши ті лези.

Відповіла.

— „Е! слїзми не поможете; не плакать треба вам, а сити і працювати! Бадьорість духа і енерґія! от стерно і піойма життя! Про се ми вже балакали колись з вами: памяаєте, яку обіцянку ви тоді дали? Тримайте сяж її. Хоч би що не зустріло ся вам: головна річ: не падайте духом; не піддягайте впливу розчарования і нудьги“.

Не памятаю, що я промовила на те. Але наче тепер чую его слова:

— „Не шукаймо в життю величезної, якої видатної працї! життє складаєть ся з дрібних вчинків і вимагає дрібної, але невсипущої працї. Отся праця і стане нам довічною утїхою. Серце, розум і власне сумлїння — от єдино певні судцї вашого життя і працї, на яку спроможетесь...“

- „А люди?“

— „Люди!... люди, я казав вам колись!... люди бі тягнуть до лихого! прислухати ся до людского суду — вадить, але слухати его — треба тоді тілько, коли він не в ростич з совістними потребами вашого серця, розуму, млїння і ідеалу!... От скажу вам про себе: що колиб я посл хав ся був людского суду і осуду! ба! мусїв би цїлий нїчого не робити опріч того, що робить кожен звичайний х бороб!... Заздрість, мстивість і лихосердіе людий — чого клепали на мене, якої неслави не розносили про мене, прик і тяжко було менї!.. От же не кинув я своєї стежки і на ченої роботи. Під дощем брехень, під градом поклїпу, полумям інсинуациї - я проводив свою працю — як умів і спроможен був Дрібна була моя робота, але я діждав з добутків швидче більших нїж сподївав ся! Я знав один ба ківский заповіт: не вважай на врожай, сїй жито хлїб буде. я сїяв, що мав, сїяв як умів... і бачу, ще за мого віку — жи поспіло і жнуть его люди, жнуть ті, що й не відають: — х его сїяв!...

Зачарована спокійною, теплою і сьвідомою власної пова і власної працї, розмовою Бориса, я не счула ся, як швид приплили ми до залїзницї; пересїли в ваґон і в 10-ій год вечера були в X.

VIII.

Як я уся тремтїла, їдучи в вечері о 5-ій годинї до іс тового комітету! І тепер морозом проймає мене, як згадаю то острах! нї, не острах, а сущий жах, що обгорнув усю мен як взяла ся я за клямку дверий тієї салї, де був іспит!! В салї ходили вже два молоді кандидати, що теж прийшли н іспит. Я сїла біля вікна; чула я, що пучки на руках і н ногах холонуть, наче з морозу. В голові — стояла нерухом немов примерзла до мозку, одна думка: чи здам я іспит? Здавало ся — ледві стану до іспиту, ледві почнуть у мен питати, так у мене й вилетять з голови усї знання мої, не да я нї одної дотепної відповіди, язик стане руба[204]) і певне — н промовить нї единого слова... Аж ось двері з бокової сьвітлицї відчинено з таким скрипом, що я аж стенула ся:[205]) ввійшов комітет - аж пять чоловіка, сїли біля столу і зараз покликали мене. Я якось нервово стрепенула ся і підійшла до столу.

— „Сїдайте!“ промовив президент комітету, вказуючи ій на стілець, що стояв саме проти єго:

Сїла і чую: диво дивнее! наче я не та стала, наче пе-родила ся! жадної полохливости в собі не чую; навпаки — о сьміливість, певність...

Першим почав питати сьвященик: нї на одному питанні навіть і на хвилиночку не запинила ся. Бойко, виразно і наче книжки читала я, даючи відповіди.

— „Прекрасно! прекрасно! хвалить мене сьвященик. До-сть з вас! ви знаєте геть більше, нїж треба по програмі. На кі думаєте учителювати?“

— „На селї.“

— Да благословить вас Бог.“

Далї задали менї на письмі задачу з аритметики... Ледві минула й година, як моєму екзамену був кінець.

— „Досить!“ мовив президент.

— „Здала?“ відважала ся я спитати.

— „Посидьте отам на стільцї з пів години, відповів пре-идент, тодї довідаєтесь“.

Почали екзаменувати других.

Як довго тепер тягли ся оті півгодини!... Якось знов по-роху виходила з мене сьміливість і приходила непевність! чи дала, чи не здала. Що, як скажуть:—нї! пропало все тодї!... огибли тодї усї мої надїї!... знов або до швачки, або за няньку. одним духом обхопили мене спомини про Палажчину образу... стисла губи...

— „Тетяно Олександрівно!“ кликнув мене президент.

— „От ваш дипльом, візьміть! дай Боже вам успіху“.

Я простягла руку, а вона так тремтїла, що ледві змогла ухопити єго. Не знаю, чи я поклонила ся комітету, чи нї; з радощів в очах у мене потемнїло, голова крутила ся, я сама не няла віри, що дипльом у мене в руках... Прожогом вилетїла я на улицю. Іти — не було у мене сили, я швидче сїла на першого ізвожчика і казала єму швидче їхати... Дипльом я держала обіруч, я бояла ся, щоб він не випав у мене з рук. Кожен раз, де трапляло ся на нерівній брукованій улицї підскочити дрожкам, кожен такий раз менї здавало ся, що стряснувшись я упустила з рук дипльом і я з жахом мацала кінчиками пучок грубий папір мого дипльому, щоб запевнити

ся, чи держу я его! Не диво! я держала в руках те, що вало ся мені схованкою мого щастя...

Трудно, не можливо переказати словами те стано мого духа, яке тоді обгорнуло мене! Я чула, що в душі ясно, радощі ґрають так безпечно і весело, наче підлітки муражку в ясний весняний день, грають радіючи і новеньк лялькам і новенькій одежі! Я чула, що в серці моєму не міщаєть ся і ллєть ся через край почуттє вдячности до Бори Несторовича! „Усе отсе він, думала я; колиб не він — дісталаб я так швидко диплЬому; один він і більш ніхто. Бо мій! — як невимовно я тоді раділа! Колиб стріла ся ме тієї години Палажка, я і її обнялаб і поцілувала!"...

Прийшовши в сьвітличку, що займав Борис Несторович обсипала его словами живої, щирої подяки! Він догадав ся чого я така рада, нічого не розпитував. Я чула, як з моїх очий капають слези, слези щирої подяки. Борис Несторович приступив до мене і каже:

— „Таню! серце моє! поберімо ся".

У мене не було сили слова вимовити, а він все допитував ся:

— „Щож? щож? поберемо ся?"

— „Бою ся я", відповіла я якось невиразно.

— „Чого ти боїш ся?"

— „Щоб не опяніти, не збожеволіти з такого щастя, якого я тепер зазнаю... щоб потім не потонути в своєму щастю".

— „Не бій ся сего! ми будемо щасливими".

— „А з учительством моїм як буде?" промовила я.

Борис трошки задумав ся: по твարі его мигнула якась сутінь досадлива; але тілько мигнула і зараз зникла.

— „Дамо ради: відповів він: і вчителькою будеш".

Ми стали на тому, щоб зараз не брати ся. Я знайду посаду учительки на селї; учителювати му цілий рік, а тоді побачимо: коли за рік не перемінить ся почуттє обопільної поваги і прихильности, тоді ми поберемо ся.

IX.

Не довго довело ся мені шукати учительства: дякуючи Борисовим знаємим, мене взяли учителькою земскої школи в селї Корчоватому.

Село Корчовате — чимале село; тут і волость і земский лікар. Не видко було в селї великої заможности, але й злиднї великі нїгде не визирали: хатки доволї чепурні, звичайно в садках; церква невеличка, але мурована. Місцевість доволї гарна; ще не ввійшла в межу справжнього степу, хоча вийшла з межі гаєвої. Инде трапляли ся гарненькі, хоч і невеличкі гайки молоденькі: знати, що вони не споконвічні, а понасаджувані.

Я прибула до Корчоватого ще до Спаса: хотїла, щоб заздалегідь спізнати село і потроху звичаї тиєї людности, дїтий котрої тепер зробила ся я учителькою. Науку в школї я гадала розпочати на Семена.[206])

Шкільна будівля була простора, під школу — одна велика сьвітлиця, з чотирма вікнами на південь; але в сьвітлиці не було деревяного помосту, а головна річ — не було другої хати, деб дїтям роздягати ся зимою; мусїли вони роздягати ся в сїнях, а сїни холодні. Про учителя знати, що будовничі більш піклували ся, ніж про школярів: глуха стїна відділяла школу від кватири учительки: тут було дві просторих, обклеєних шпалєрами сьвітлицї і невеличка пекарня; в пекарнї-ж містив ся і сторож.

Першим дїлом, звістна річ, пішла я до сьвященика. Молодий, лїт не більш 32, отець Макарій повитав мене ввічливо, але якось холодно, немов який начальник: одначе не скажу, щоб винесла я з єго хати недобре враженя: він показав ся менї чоловіком байдужним тілько.

Земський лїкар — зовсїм молодий чоловік, три роки, як скінчив університет в Києві — з першого разу відтрутив мене від себе своєю іронією до всего: і школа і в загалї пікловання земства про осьвіту народа уважав він нїчим більш, як „забавкою модною“. На мої змагання він промовив:

— „Ат! про мене нехай собі! чим би дїти не забавляли ся, аби не плакали.“

Я більш не змагала ся. Молода жінка єго опріч свого первісточка Василька нї про що більш не хотїла й думати! Вона була доволї осьвічена, скінчила ґімназию. Обоє вони і чоловік і жінка не були людьми лихими; були тілько тими еґоістами, яких тепер багацько постачає нам і школа і життє, одягаючи їх в одежу пошиту з лїберальних фраз.

Сторож остеріг мене, що груба в шкільній сьвітлицї вельми димить і першим дїлом треба її полагодити. Я веліла

єму затопити ту грубу: справді дим так і шугає на сьвітлицю. Вдала ся я до старшини. Пристаркуватий чоловік Панько Маркович — старшинував на селї ще не давно і знати було, що він ще не оговтав ся і ходить наче у когось на поводї. Він обіцяв ся „одним духом“ полагодити грубу. Одначе минуло більш тиждня, хоча двичі я нагадувала Паньку Марковичу про єго обіцянку, але дїло не рушало. Пішла до єго втретє.

— „Отсеж яка бо ви марудна, мовив він до мене! і чого вам ота груба так кортить... Зробимо, полагодимо, не втече...“

— „Та отже небавом розпічнеть ся наука в школї, а потім холод прийде“.

— „Коли то ще той холод буде. Ще люди другої Пречистої не бачили, а вам вже холод ввижаєть ся... Зробимо не турбуйтесь. Крильщика [207]) нема, а тоб я зараз... По хуторах десь заробляє; нехай тільки вернеть ся, ми зараз...“

— „Тут, кажу, не крильщика, а печника треба“.

— „Та він же у нас і печник, і крильщик, і маляр, на всї руки майстер“.

— „Колиж то він вернеть ся! Можеб ви дали менї підвідчину до міста, я поїду і привезу печника“.

— „Та щож той печник вдїє, коли у нас ще й цегли нема“.

Сторож знов радить мене, вдати ся до писаря; він, каже, у нас всему голова; без писаря нїчого не буде.

Писарував в Корчоватому Степан Антонович Боркун, паробок літ 30 і чоловік, як він сам казав — „інтеліґентний“. Дійсне він учив ся в ґімназиї, дійшов до шестої кляси; зачепив ся був за один процес, єго держали цїлий місяць в карцері, потім випустили і вигнали з ґімназиї. Яко син козака, він трохи-трохи не покоштував різок. В тому процесї він ставав потім за сьвідка. Далї був у військовій службі і вийшовши з неї, став писарем в Корчоватому.

Степан Антонович зараз же прийшов до школи, як тілько я до єго написала лист, обдивив ся скрізь і через два днї взяли ся лагодити грубу, а за тиждень усе в школї було полагожено, навіть стїни були вибілені.

X.

З другого дня після Семена почала я вчити: до Покрови ходило до школи тілько тридцятеро дїтий і то більш дївчат;

після Покрови, як вже не було в полї жадної роботи, прило ще 20 хлопців. Працювати з 50 дїтьми річ не легка! ійпаче на перших порах трудно менї було, доки і сама я не эвтала ся, не призвичаїлась до дїтий та не завела сякоїкої дисциплїни.

Релігії і молитвам — учив, звичайно сьвященик; але він ід руки контролював і мене і те, як і чому я учу. Він ажав себе моїм „начальством“.

„Начальства“ того, опріч сьвященика, була велика сила; жен з них вважав себе такою особою, що повинна доглянути школу, а, головна річ, спостерегати учительку. Та все те, ли в учителя, чи в учительки є добра воля, не шкодить сти школу, стежкою просьвіти, а не забиванням паморокiв тям. Звістно, не легка річ раз-у-раз почувати і знати, що оїш під доглядом темного писаря, або урядника, але не еба тільки давати їм спостерегати, що помічаєш їх. Учителю пше в селї; до учительки на селї відносять ся люди якось приємно ще; дивлять ся на неї, як „на панночку, недотепну робити собі хлїба в містї“. Найгірше шкода і школї і учильцї, коли доводить ся часто переходити з однієї школи до ругої. От як і зо мною було.

Степан Антонович став заходити спершу до школи, а потім до мене в хату. От се було прийде, сяде собі, висидить цїлу одину, слухаючи, як я учу; а потім і почне мене хвалитиозхвалювати, яка то я дотепна учителька. А менї було аж ядко те слухати.

Я завела у себе так, що вставала о 6-ій. Доки зберуть я дїти в школу, я й приберу у себе в хатї і печ протоплю; се, що треба на обід виготовлю, тодї в школу.

Степан Антонович — довідав ся у сторожа про мої звиаї і став заходити до мене рано, иноді зараз по обідї. Менї е подобало ся се, але я не тямила, як спекати ся такого остя. Нехай би він приходив у недїлю, в сьвято, а то в буень — марнував мій час; не давав читати. Книжок Борис Іесторович надавав менї доволї. Хоча між ними були й такі, о я їх вже читала раз, як була у Києві „в кружку“, напр. ещо з творів Спенсера,[208]) але тепер, коли я їх читала вдруге, они були про мене цїлком новими! зовсім инакше я розуміла епер їх зміст і ідеї і навертали вони мої думки зовсім вже е на ту стежку, на яку навертали тодї, коли я, читаючи

їх, — мало розуміла і думки мої йшли на поводї „проводирі кружка. Инакше й не могло бути.

XI.

Боркун все частїйше заходив до мене. Раз з початку листопаду я спостерегла, що від него тхне горільчаним духом, очи сьвітять ся не так, як звичайно у него і рухи его якісь сьміливі. Перегодом починає він річ про асоцияциї. Хвалить він асоцияциї, а я не розберу, про які асоцияциї і до чого веде він річ.

— „Що, каже, може бути краще в сьвітї над асоцияцию двох душ? правда моя?“

— „А вже правда!“

— „Вельми рад, що й ви такої думки. Та не тілько з моральної сторони, а і з материяльної. От приміром: одна людина має заробітку 300 р. а друга 400 — як от ви і я. Кожний сутяжно прожити на свій заробіток; а склавши его до купи, залюбки прожити двом на селї. Чи так?“

— „Так!“ відповіла я і чую, що мій Боркун щось непевне гадає.

— „А коли так, каже він, так чом би і нам з вами не скласти асоцияциї?“

Я зумила ся: дивлю ся на него і питаю:

— „Якої асоцияциї?“

— „Гм... якої... звичайно якої!... чом би нам не побрати ся?“

Кілька хвилин я мовчала: питання Боркунове було таке для мене несподїване і так здивувало мене, що я не зразу спромогла ся на відповідь.

— „Щож ви скажете?“

— „Заручена вже.“

Я гадала, що така проста і правдива відповідь зразу скінчить розмову, немов ножем відріже. Де там! Боркун — почав розпитувати: хто і де мій наречений, коли наше весїлля? Питання отсї дрочили мене; я сидїла наче на голках і не тямила, як менї спекати ся свого гостя. А Боркун не хотів нїчого того помічати і правив своє Нарештї й каже:

— „Чи знаєте, що я вам скажу? нїчому тому, що ви говорили, я не йму віри. Сказали-б просто: не хочу, не піду, тай годї, а то вигадали: заручена!“

Я почервоніла з серця, що він задає мені брехню і хотіла строго вимовити Буркунови єго занадто чудну неввічливість. Він не дав мені говорити і мовив:

— „Ви на мене не сердьте ся; я по щирости: подобаєтесь ви мені, от і все! Ось поміркуйте гарненько; та після Різдва і під вінець“.

Терпіння моє пропало! я встала і хоч чула, що у мене в горлі наче горошина бігає, одначе зібравши силу, промовила:

— „Прошу вас, Степан Антонович! ідіть з моєї хати!“

Боркун пішов, а я давай румсати.[209])

XII.

Другого дня суне в школу старшина. Сів на лавці, слухає, як я дітий учу, нічого не тямить, тілько очима блимає. Як пішли діти на обід, старшина й каже до мене:

— „А я отсе, не во гнів вам, прийшов до вас сказати... теє... не гаразд щось у вас іде діло в школі“.

— „Що таке?“

— „Та бачте, усї люди ремствують на вас“.

— „За що?“

— „Кажуть дітий ви вельми розпустили: і сам я бачу, що се правда: при вас стали діти і неслухняні і пустотливі такі, що крий Боже! як розпустують ся — так не можна єго і вгамувати: от і мої вчора — Павло з Оленкою! як підняли в хатї сутанію, так аж діжку з рощиною перекинули... от що!“

— „Моєїж вини тут нема“.

— „Ото-то й воно, що є! Страху не наганяєте ви, от де вся сила; а сказано: де страх, там і Бог. Не бєте ви їх, от що погано; і мало загадуєте їм учитись дома“.

— „Бити не можна, тай не слїд“.

— „Кажіть ви, говоріть: не можна! ми се чули і знаємо. Отже й тому, що перед вами був за вчителя, не можна було, а він на те не вважав; закортить дитині попустувати, от і на гадає, що пустувати не можна... воно й принишкне... Отак і вам треба“.

Я мовила, що нї за що і ніколи не бити му дітий і стала доводити огидливість різок. Старшина згожував ся, що різки „погань“ про дорослих, а „в школї без різки не можна“.

— „Вжеж як знаєте, я не бити му“.

— „Значить — ви нам невгодна, не хочете з нами по нашому... Се ваше діло...“

Намагання старшини, щоб я била дітий — не здавало ся мені чудним: я відала, що в народї між старшими людьми є ще де инде віра в різку. Гидуючи взагалї бійкою і карою по тїлу, инчі люди, найпаче споміж тих, що зросли ще за крепацтва, що зазнають сїльскі школи „вѣдомства государственныхъ имуществъ“, совістно певні, що „в школї без різки не можна“. Знала я й те, що є в народї люди, що люблять, щоб школа виховувала „острах“ у дітий; але я нї разу не зустрічала ся в школї з таким вчинком, щоб збудив у мене думку про уживання різки. Правда, в школї у мене було чимало дїтий пустотливих, але не було таких, щоб одного слова мого не послухали ся і не вгамували ся: дїтвора інстинктом чула, що я люблю їх і вони слухали ся мене! хоч би що було, а досить менї сказати: „Візьми шапку, та йди собі до господи, бо ти не даєш другим вчити ся“ і зараз дитина принишкне, повинить ся і сидить наче шовкова.

У вечері тогож дня сидів у мене лїкар з жінкою: я їм розповіла, яко жарт, про візит старшини. Лїкар і каже:

— „Взагалї тут в селї звичаї грубіяньскі, та менї здаєть ся се візит не зпроста. Се мабуть чи не Боркун єго підстроїв... Глядїть лишень, чи не розгнївав ся на вас він за що...“

Я розповіла їм про „асоцияцию“.

— „Еге! коли так — то не ждїть собі добра! він вас доїде! стережїть ся. Я єго добре знаю... Отже кажу вам, що він щось коїть проти вас.

Прийшла субота. Звичайно по суботам отець Макарій не приходив до школи; а то ледві стало підходити к кінцю вчення — сусіль він в школу.

— „Менї треба, каже до мене, як повиходили дїти з школи, побалакати з вами сам на сам“.

— „Добре“, кажу я і прошу єго до себе.

— „Вибачте, каже отець Макарій, може вам і прикро буде слухати те, що почуєте, та не можна менї не сказати. Я пастир, я повинен доглядати і оберегати і паству і школу.“

— „Я слухаю вас“, відповіла я і чую, що чогось наче комашня у мене по ногах і по спинї лазить.

— „От бачте — люди на вас ремствують, нарікають, що ви дїтий розпустили“.

— „Се я чула вже від старшини: він вимагає, щоб я била дітий, а я сего нї во вік не зроблю“.

— „Бити не треба; можна й не бивши держати їх в страсї; не то щоб наганяти на їх жах, нї! а так... щоб тямили вони „благонамѣренный“ страх... Ну знов от даєте їм читати нивідь які книжки, та ще й заборонені...“

Я аж не всиділа на місцї!

— „Які такі книжки я їм даю?“,

— „Та от хоч би „Сїра Кобила“.

— „Такої книжки я не могла навіть давати, бо у мене її нема; а хоч би була, тоб не дала, бо не вважаю її змісту відповідним“.

— „Годї, годї! перебив мене він, утихомиртесь, се певна річ, що давали; бо „Сїру Кобилу“ Степан Антонович сам у когось з школярів відобрав“.

— „Так сам же він і набрехав на мене; а я не давала. „Тополю“ дійсне давала“.

— „Ну, от бачте, от бачте! перебив мене сьвященик, наче радїючи: значить давали“.

— „Се книжечка цензурна, незаборонена“.

— „Усї українські книжки в школї заборонено читати: се знаєте?“ спитав сьвященик вже строгим голосом.

— „Сего я не знаю; та все одно; я в школї українських книжок дїтям не читала“.

— „Гм! а говорите з дїтьми по якому?“

— „По такому, по якому вони розуміють: звичайно, скоро спостережу, що чого по російски не розуміють, так по неволї мушу вияснити їм те народньою мовою. Як же инакше робити? навчіть мене? Коли дїти не розуміють якого слова, чи повинна я їм сказати, що то значить?

— „А вжеж треба сказати; инакше й не можна і я так роблю; се і в мене раз-у-раз трапляєть ся. От і вчора: виясняю в школї заповіди блаженства; читаю: „блаженні алчущія...“ питаю: чи тямите, що значить „алкать“? усї мовчать Я вдруге питаю: Гиренко і Сало встали: „ми знаємо“. А кажіть — коли знаєте? — „От як нападе на кого іківка — чоловік ікає, ото і є „алкати“. Я з реготу, аж присїв... Ну добреж, що я догадав ся спитати, а тоб вони і затямили собі „блаженні ікающі“.

— „Ну, от бачте, отець Макарій“, мовила я. О. Макарій швидче перебив мене:

— „Без коментаріїв сільскою мовою обійтись не можна, але говорити з дітьми треба „русскимъ языкомъ“.

— „Я так і роблю в школї“.

— „І за школою так треба; треба учити народ — говорити „благороднымъ языкомъ“, треба щоб люди розуміли нікчемність мужицької мови... Та се ще не все, а от що погано, так вже зовсім погано“.

Я насторочила уши.

— „Гм. От воно що... промовив сьвященик, всеж таки пораджу вам — не давати дітям україньских книжок“.

XIII.

Тепер вже я бачила, де зерно всего лиха і тямила, що в Корчоватому довго я не пробуду, що Боркун не лишить допікати мене всячиною. „Алеж добуду, думала я, до кінця шкільного року, хоч би там що!“ А щоб знати було лїпше мою працю, я ще пильнїйше взяла ся до школи; загадала дітям приходити і по обідї і думала, що тепер і старшина заспокоїть ся, не дорікати ме, що „мало учу“.

В половинї грудня приїхав шкільний інспектор; чоловік молодий, другий рік, як з унїверситету. Родом з Полтавщини, чоловік заміжний з великою протекциєю; вона й зробила єго так швидко інспектором. Властиво кажучи — метунець[210]) він був. Цілих три години екзаменував він моїх школярів. Дїти відповідали добре, інспектор хвалив.

— „А сьпівати вони уміють у вас?“ спитав ся він.

— „Я не вчила, бо й сама не вмію“.

— „Отсе не гаразд; ще гірше те, що вони вимовляють слова по хахлацькому. З першого слова чуєш, що ти в хахлаччинї... Треба щоб вони вміли говорити чисто „по русски“.

— „Колиж їм, кажу, було навчити ся за три місяцї“.

— „Треба пильнувати... треба, щоб у них не було хахлацького акценту“.

— „Се вже неможлива річ... візміть інтелїґенцию; візьміть паньских дітий; вісім літ в ґімназиї, та чотири в унїверситетї не чують вони рідного слова, а все таки за 12 років акцент... не стираєть ся“.

Інспектор суворо глянув на мене і мовив:

— „Повинен стирати ся! а от же у мене, хиба скажете, я з пирятиньского повіту?“

— „З першої фрази се знати“, відповіла я наівно, а він, розсердить ся, як крикне:

— „Знати нічого не хочу! от вам пів року: приїду після ликодня; щоб я не чув хахлацької вимови“.

— „Я не берусь за се і не обіцяю“.

— „Не беретесь — значить треба кого такого, щоб взяв і такого, щоб не читав Спенсера...[211]) Розумієте?“

Він допитливо впив ся своїм поглядом в мої очи, не мов одівав ся прочитати там мою відповідь. Я ні слова.

„От і Шевченка не радив би я читати тим, хто бе-ть ся за школу... Вам треба добре над своєю вимовою по-рацювати, щоб засвоїти неминуче потрібний учительці „рус-ій“ акцент. — А що до вчення — школа стоїть у вас дуже обре; знати, що працюєте... колиб не „українофільствували“ — прохав би у земства нагороди вам...“

З тим і поїхав. Саме під новий рік — сусіль до мене хату старшина! Привітав ся і каже:

— „Велика отсе нам шкода, що кидаєте нас; хоч і теє.. ми до вас призвичаїли ся“.

— „Як кидаю? промовила я дивуючись; у мене й думки е було“.

— „Еге!... ось вам бумага; перечитайте та розпишіть ся, цо читали“.

Читаю... Овва!... приказ, щоб я перебирала ся учителькою друге село, на самому кінці повіту, верстов зо шістьдесять від Корчоватого, а на моє місце буде учителька з того села.

Балакати з старшиною було ні про що! я все зрозуміла... Кров запекла ся у мене біля серця... чула я і несправедли-вість і образу і панування поклїпу і доноса!

XIV.

Що діяти? чи їхати до нової школи, чи зовсїм кинути вчительство і їхати до Бориса? Спершу ображене самолюбство шептало менї, щоб я покинула зовсїм учительство, принаймнї в сему повітї. Одначе повагом нерви втихомирували ся і я починала думати, що достойнїйше буде їхати до тієї школи, куди мене виправляли тепер.

— „Не поїду, думала я, а щож, як через те школа н… лишить ся, може й по самі вакациї без учителя? Тож буд… шкода дітям і я буду тому причиною... Алеж хиба можна н… з сего, ні з того так перекидати серед зими учителів з одного села в друге?! Я не хотіла порадити ся ні з сьвящеником, ні з лікарем — як мені ліпше зробити і сама собі прирадила — їхати до нової школи.

Я написала про все отсе до Бориса, додавши, що маю на думці виїхати з Корчоватого на другий день Водохрещ[21…]. Раній і не можна було наняти підводу: Корчоватівці справляли сьвята до 8 січня і хиба по неволї хто примушений поїхав би підводою, а з доброї волї кожен вважав „за великий гріх“ взяти ся до якого будь заробітку, доки не минуть сьвята.

XV.

Хоч як я не силковала ся розважити себе, не подати й виду того, що вчинок інспектора і вразив і образив мене, та не можна було сховати своєї журби; найпачеж у ночі пров… мали мене і сум і злість Усе минуле лихе якось без моєї волї оживало, ставало перед очима моїми і допікало мене... і сестра, і полковник, і Ганна Устинівна і Палажка і нарешті Боркун з інспектором, немов ті густолисті грона стояли наді мною і примушували мене знов переживати, — знов чути усе те, що моє серце перечуло, й пережило! старі виразки — не зажили, тільки заструпіли і досить було нової пригоди, щоб під струпом прокинув ся старий біль і проняв собою усю душу наболїлу, усе серце покарбоване життєм...

І сьвященик і лікар, найпаче жінки їх розважали мене, вимовляли до мене свій жаль, своє вболївання; але ні на крихітку менї з того не лекшало: серце моє чуло, що те їх спочування не щире, роблене, сама тільки формальна ввічливість.

На голодну кутю[218]) поєднала я підводу і думала: захожу ся на другий день пакувати ся. Але ось вертаю ся з „Йордані“ і очам своїм не йму віри! в хаті у мене Борис з сестрою!...

Що було сліз, що було радощів — годї про те сказати!

Борис, одержавши мій лист, замісць відповіди, взяв сестру і тогож дня виїхав, щоб забрати мене з Корчоватого...

Скоро спочили і викормили ся коні, ми зараз рушили Корчоватого. Гірко менї було кидати школу. Не вже так швидко скінчило ся моє вчительство? думала я собі: чи на еж я стілько пильнувала, стілько билa ся, щоб, досягши рава бути вчителькою, і повчителювавши пів року, спочити? І не повідала Борисови своїх думок і не дала єму знати про у боротьбу, що буяла в моїй души... Переважало пошановання, дячність і кохання до Бориса! значить егоізм, думала я, взяв гору, значить задовольнення потреб власного *я* і в мене переважає потребу служити народови!... Вимовити отсї думки Борисови — я не відважувала ся і покорила ся єго волї і поривванню власного серця, в котрому через край било глибоке кохання до Бориса.

Зупинили ся ми на три днї в повітому містї та тут звінчали ся.

Приїхали ми в Улянівку...

Ох, коли б хто знав-відав, яким чуттєм переняла ся я ввійшовши в Борисів дім, ввійшовши до того дому, де я лежала хора після Палажчиної образи! чи давно я була нянька, наймичка, чи давно мене Глобиха з Палажкою вигнали з дому? чи давно я бігла з їх хутора по степу наче божевільна? А тепер? Я панї, у мене власний притулок та ще який!! у мене диплъом на вчительку! у мене є кохана сестра; я маю дорожшого за все на сьвітї друга, мужа!! І чи вжеж все отсе не сон, не мара а дїйсність!?

XVI.

Так! дїйсність, найреальнїйша дїйсність, та тілько ще не вся вона. Другого дня вранцї вона ще побільшала, ще більше налила до мене в душу радощів.

Глянула я в вікно на улицю. Проти наших воріт на Борисовому городї бачу стоїть новий дім, ще без вікон, не викінчений, не вкритий а тілько прикиданий кулями соломи.[214]) Питаю у Юлї:

— „Що то за дім? хто то будує?“

Юлїя всьміхнула ся і каже:

— „А ти не знаєш? Борис тобі не хвалив ся хиба?“

— „Чим?“

— „Тож він будує дім під школу... З осени школа буде у нас, а ти учителькою“.

Я наче стеряла ся![215]) ну бігати з радощів, танцювати та в долоні плескати; потім до Бориса в кабінет; а з радощів і слова не вимовлю.

— „То каже Борис, на те школу я хочу завести, щоб твоя праця не пропала, щоб не було у тебе й на думці, що, одружившись зо мною, ти мусіла покинути те, до чого у тебе найбільше рветь ся душа. От на весні добудуємо, а з серпня і відчинимо власну школу“.

— „Ти її земству віддаси?“

— Ні за що... церковно-приходською вона буде, з умовою, щоб ти учителювала, доки захочеш... так ліпше і безпечнійше: у церковної школи менше і начальства і бюрократизму; а що до назви, так се дурниця, самі забобони. Фіялку як не назови, вона буде фіялкою, а кропива — хоч ти й називати меш лелїєю, вона з того не перемінить ся: пекти ме, як і пекла! Душу і вагу школи становить не вивіска, а вчитель! тут вже справдї — яка панї, такі й санї...

І от третїй рік вчителюю я в нашій школї і добре бачу, як багацько можна зробити доброго в школї, аби тільки була власна добра воля на те та охота... І за увесь отсей час ні разу не зазнала я жадної перешкоди в своїй роботї; нї разу не зазнала я якої прикрости, щоб хмарою заступила сонце мого щастя! Я працюю, я раюю; я щаслива, але... Але бачу, що я все таки непримирена. Сьвітогляд мій поширив, ідеал побільшав; бажання мої стали глибшими, але се не шкодить менї робити сегоднї те, що сегоднї можна і треба робити на рідній ниві, на користь народови. Працюю, роблю, сьвідомо, що й помру вже непримиреною — та тільки не з людьми а з тим лихом, якого така велика сила у нас скрізь по Українї...

9. Степан Руданьский

Родив ся на російскім Поділю, де батько єго був сьвященником. Спершу вчив ся в духовній семинариї, відтак перейшов на медичний виділ і став лікарем повітовим в Ялті на Криму. Безнастанна праця лікарска та нещасливе житє родинне, підорвали і так вже змалку слабе здоровле єго; Руданьский умер, не доживши й сорокового року (в 1873 р.) і лишив по собі добру память именно між бідними людьми, котрим помагав зовсім безкористно.

Вже в семинарскій бурсї товариші уважали Руданьского поетом і сьпівали не одну з єго пісень. Руданьский збирав пильно народні пісні і перекази, вивчив на память Шевченкового **Кобзаря** і був великим знавцем українськоі мови. Любував ся також вельми в клясичних творах, особливож в Гомері, котрого читав в оригіналї. Знав також мову єврейску і специяльно займав ся історию царства Фараонів. Руданьский писав багато, і міг був дійти при великім таланті поетичнім до значіня знаменитого поета, однак довша недуга і передчасна смерть чимало спиняли єго розвиток і не оден початий твір лишив ся непокінченим.

Писаня. Руданьский виступив вперше з кількома ліричними творами в „Основі". Окрім того приладив він цїлий збірник поезий п. з. „Сьпівомовки". Се невеличкі віршовані оповіданя, приказки і анекдоти, взяті в більшій частині з народних уст, котрі живописують живими красками картини з народного побуту з природним, здоровим гумором. В ліричних творах, хоч і не багато їх лишилось, як і в сьпівомовках, проявив Руданьский великий і зовсїм оригінальний талант поетичний.

Руданьский писав також історичні поеми як **Мазепа**, **Скоропада**, **Полуботок** і ин. і думав таким способом зложити віршовану хроніку Гетьманщини. Однак сї твори не мають великої стійности поетичної. Між поемами Руданьского визначує ся поема „Цар-Соловей". Твори єго вийшли в 5 томах у Львові.

Головне дїло житя Руданьского — се переклад Гомерової **Ілїяди** (переложив 12 пісень, але не всї видруковані). Переклад сей визначає ся гарною мовою і вірним переданєм мисли оригіналу, однак короткий розмір, вибраний для сего перекладу замість гексаметра, збавляє Ілїяду епічної ширини. Руданьский переложив частину першої пісні Верґілієвої **Енеяиди** і частину поеми Лермонтова **Демон**.

Літературне становище. Руданьский був неперечно найбільш талановитим поетом українським після Шевченка.

Я наче стеряла ся![215]) ну бігати з радощів, танцювати та в долонї плескати; потім до Бориса в кабінет; а з радощів і слова не вимовлю.

— „То каже Борис, на те школу я хочу завести, щоб твоя праця не пропала, щоб не було у тебе й на думцї, що, одружившись зо мною, ти мусїла покинути те, до чого у тебе найбільше рветь ся душа. От на веснї добудуємо, а з серпия і відчинимо власну школу“.

— „Ти її земству віддаси?“

— Нї за що... церковно-приходською вона буде, з умовою, щоб ти учителювала, доки захочеш... так лїпше і безпечнїйше: у церковиої школи менше і начальства і бюрократизму; а що до назви, так се дурниця, самі забобони. Фіялку як не назови, вона буде фіялкою, а кропива — хоч ти й називати меш лелїєю, вона з того не перемінить ся: пекти ме, як і пекла! Душу і вагу школи становить не вивіска, а вчитель! тут вже справдї — яка панї, такі й санї...

І от третїй рік вчителюю я в нашій школї і добре бачу, як багацько можна зробити доброго в школї, аби тілько була власна добра воля на те та охота... І за увесь отсей час нї разу не зазнала я жадної перешкоди в своїй роботї; нї разу не зазнала я якої прикрости, щоб хмарою заступила сонце мого щастя! Я працюю, я раюю; я щаслива, але... Але бачу, що я все таки непримирена. Сьвітогляд мій поширив, ідеал побільшав; бажання мої стали глибшими, але се не шкодить менї робити сегоднї те, що сегоднї можна і треба робити на рідній ниві, на користь народови. Працюю, роблю, сьвідомо, що й помру вже непримиреною — та тілько не з людьми а з тим лихом, якого така велика сила у нас скрізь по Українї...

9. Степан Руданьский

родив ся на росийскім Поділю, де батько его був сьвященником. Спершу вчив ся в духовній семинариї, відтак перейшов на медичний виділ і став лікарем повітовим в Ялті на Криму. Безнастанна праця лікарска та нещасливе житє родинне, підорвали і так вже змалку слабе здоровлє его; Руданьский умер, не доживши й сорокового року (в 1873 р.) і лишив по собі добру память іменно між бідними людьми, котрим помагав зовсім безкористно.

Вже в семинарскій бурсї товариші уважали Руданьского поетом і сьпівали не одну з его пісень. Руданьский збирав пильно народні пісні і переказп, вивчив на память Шевченкового Кобзаря і був великим знавцем українскої мови. Любував ся також вельми в клясичних творах, особливож в Гомері, котрого читав в ориґіналї. Знав також мову еврейску і специяльно займав ся історнею царства Фараонів. Руданьский писав багато, і міг був дійти при великім таланті поетичнім до значіня знаменитого поета, однак довша недуга і передчасна смерть чимало спиняли его розвиток і не оден початий твір лишив ся непокінченим.

Писаня. Руданьский виступив вперше з кількома лїричними творами в „Основі“. Окрім того приладив він цілий збірник поезий п. з. „Сьпівомовки“. Се невеличкі віршовані оповіданя, приказки і анекдоти, взяті в більшій частині з народних уст, котрі живописують живими красками картини з народного побуту з природним, здоровим гумором. В лїричних творах, хоч і не багато їх лишилось, як і в сьпівомовках, проявив Руданьский великий і зовсім ориґінальний талант поетичний.

Руданьский писав також історичні поеми як Мазепа, Скоропада, Полуботок і ин. і думав таким способом зложити віршовану хроніку Гетьманщини. Однак сї твори не мають великої стійности поетичної. Між поемами Руданьского визначує ся поема „Цар-Соловей“. Твори его вийшли в 5 томах у Львові.

Головне діло житя Руданьского — се переклад Гомерової Ілїяди (переложив 12 пісень, але не всї видруковані). Переклад сей визначає ся гарною мовою і вірним переданем мисли ориґіналу, однак короткий розмір, вибраний для сего перекладу замість гексаметра, збавляє Ілїяду епічної ширини. Руданьский переложив частину першої пісні Верґілїєвої Енеяиди і частину поеми Лермонтова Демон.

Лїтературне становище. Руданьский був неперечно найбільш талановитим поетом українским після Шевченка.

I.

НАУКА.

Дочекав ся я
Свого сьвятонька,
Виряжала в сьвіт
Мене матінка.
Виряжала в сьвіт
Мати рідная
І промовила
Менї бідная:
„Нехай сину мій,
Ми працюємо,
Нехай цїлий вік
Ми горюємо,
Нехай сохну я,
Тато горбить ся,
Ти на сьвіт поглянь,
Що там робить ся.
Та не всїж як ми,
В землї риють ся,
Може є такі
Що і миють ся.
Та не всїж як ми,
Димом курять ся,
Може є такі,
Що й не журять ся.
Коли найдеш їх,
Милий синочку,
Простели себе,
Як билиночку.
Ти склони себе,
Як рядниночку.

Але стало ся
Друге сьвятонько,
Виряжав у сьвіт
Мене батенько;
Виряжав мене
Путь показував,
Говорив менї
І приказував:
„Видиш, сину мій,
Як працюємо,
Видиш, сину мій,
Як горюємо;
Кождий на сьвітї
На те родить ся;
Не дивись на сьвіт,
Що там робить ся!
А на пчіл поглянь:
Є робучії,
Але й трутнї є
Немиручії,
Так і на сьвітї:
Одні риють ся,
Другі потом їх
Тілько миють ся.
Будь ти проклятий,
Милий синочку,
Як простелиш ся
На рядниночку.
І чоло тобі
Нехай зморщить ся,
І хребет тобі
Нехай скорчить ся!
Ти тїкай від них,
Як від гадини,
Ти не жди від них
Перекладини,[216])
А ти в сьвіт іди,
На огладини!
Ти у сьвіт іди,
Милий синочку,
Ти усе спізнай

I билиночку.
Тоді в сьвітом ти
Порівнаєш ся,
В добрі-розумі
Закупаєш ся,
З полем батьковим
Привитаєш ся!

II.

ДО ДУБА.

Нехай гнеть ся лоза,
Куди вітер погне,
Не обходить вона
Ні тебе, ні мене.
Може й важко її,
Може й спина болить,
Але буря еї
З корінця не звалить;
На болоті росте,
I слабая сама —
Она гнеть ся собі,
Бо в їй сили нема;
Она гнеть ся собі
I так вік проживе —
I без слави в багні,
Як трава згниє;
Як трава осока́,
Згниє у багні, —
I хиба лиш комар
Засьпіває по ній...
Нехай гнеть ся лоза,
А ти, дубе, кріпись,
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись;
Ти, голубко, у-глиб
Твердий корінь пусти,
Гилля в гору розкинь,
Ти рости, та рости!

I до пекла достань
I у пекло заглянь,
I до хмари достань,
I на небо поглянь,
I ввесь сьвіт обдиви,
I усе розпізнай;
I що доброго є,
Ти у себе впивай.
I у силї, в добрі,
Як скала затвердїй,
I як Бог сьвітовий
На сторожи ти стій;
I пташки сьвітові
Защебечуть тобі,
I сьпівак відпічне,
Засьпіває тобі...
А як буря лиха,
Тебе в місця вібє,
А та хмара-гора
Тебе громом убє, —
Сьвіт почує ту смерть,
I повітре здрижить,
I ліси загудуть;
I земля задвижить;
I пташки пролетять,—
Спогадають тебе,
I сьпівак перейде, —
Не забуде тебе!

III.

СНИ.

Стоїть сосна одинока
На голій вершині
І під снігом на північи
Снить ся сиротині
Все полудень ясний, теплий,
Долина глубока,
Та жерела живучії
Та пальма висока.

IV.

КОМУ ЧОГО БРАКУЄ.

Було тісно під Москвою.
Просять козаків:
„Поможіте, Запорожці,
Збити ворогів!“

— „Заплатіте, добрі люди,“
Кажуть козаки, —
„То вибємо Москву вашу
З вражої руки.“

— „То ви бєтесь зза копійки?
Кажуть Москалї:
„А ми-ж бємось ізза чести,
Як Господь велїв!“

— „Та кому чого бракує!“
Кажуть козаки:
„Знать, у вас на честь посуха,
В нас — на копійки!“

V.

СТУДЕНТ.

В славнім місті Петербурзї
Недалеко від Неви
Із болота вигладає
Хата бідної вдови.
Стара хата зо вдовою
Разом вік свій віджила́,
Почорніла, похилилась
І в болото увійшла.
Увійшла по самі вікна...
В ґанку сходи до сіний;
В сінях на бік похилились
Двоє скривляних дверий...
І на право — старій бабі
Смерть підписує патент,
А на ліво — без копійки
Бєть ся з нуждою студент.
Зима люта. Вітер свище,
Сніг по вікнах брязкотить,
Мороз душу обіймає,
Мороз тіло камінить.
А у хатї на постелї
У сурдутї і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.
І живіт — як гріб запав ся,
Облїзає голова...
І остатня догоряє
Його сьвічка лойова.
І сидить він, поглядає
На похиляну стїну:
Під стїною лежить череп,
Нема й кришки тютюну.
І стїне́ кругом чорніє...
Тільки лазять павуки,
Тільки сумно виглядають
Із шкалубин прусаки.

VI.

ВАРВАРА.

Перепродав раз кацап
Усе серед Бару,
І на продаж тілько мав
Їдную Варвару.

Аж приходить наш мужик,
Шапку поправляє.
„Чи є у вас Миколай?“ —
Кацапа питає.

— „Нету, братец, каже той, —
Только зараз буде“.
Та Варвару живо зняв
Тай до халабуди.

І кисткою[217]) раз мазнув, —
І чаша зкрилась,
Мазнув іще кілька раз, —
І митра вродилась.

Ще мазнув раз, — обруч
Обвів наокола
І бігцем до мужика:
— „Вот тебе Мікола.“

Але мужик собі став,
Під боки узяв ся:
Як поглянув на лице —
Так і засьміяв ся.

„Що Микола, то вже так!
Правдива Микола!...
Що би тобі волосок!...
Вся борода гола!...

— „Нешто хочеш баради? —
І барада буде!“
І з Варварою мерщій
Знов до халабуди.

Вибігає, кругом глип, —
Мужика й ні пари!
А тут баба, як на злість,
Питає Варвари.

Прокляв кацап мужика
І бабу до лиха.
Ставить образ на стілець
Тай промовив стиха:
— „Не требуй он баради,
[Ентакая хара !][219]) —
І єщо би била раз
З Міколи Варвара“.

VII.

Окуляри.

Розходив ся мужичок
Аж гвалт дякувати,
Та одна єму біда —
Не вміє читати.
За аз-букиб взять ся, — ні,
Не того він хоче,
Він гадає чимсь другим
Просьвітити очи.
Не вміє-ж так старий дяк
Стрічки розібрати,
Окуляри-ж як візьме,
То куди читати !
Оттак і я заведу
Кондаки й тропáри,
Піду тільки та куплю
Такі окуляри.
Пішов мужик до крамниць,
Ріжні вибирає,
Що на очи накладе,
То все не читає.
Далї соті з носа зняв
Та об землю вдарив,
Розплатив ся тай пішов
Сам без окулярів.
І в проводи говорив
Хрещеному люду:
— Окулярів не купив,
То й дяком не буду.

VIII.

ЗАПОРОЗСЬКІ ШОРИ.

Хтїлось битись козакам,
Та не судив, Боже:
Заціпили Москалї
Кругом Запороже.

Анї битись, нї втїкти,
Нїчого дїяти:
„Треба, кажуть, Москаля
Хоч у шори вбрати!“

Іде тридцять козаків
Москаля просити,
Щоб пустив їх на лиман
Риби половити.

Москаль каже: „Так ідїть!“
— А як же без виду? [219])
„Ну, так видать, каже їм
Кожному по виду!“

— Та на що нам, кажуть тї,
Багато такого?
Для нас, кажуть, тридцяти
Буде і одного!

Написали одного,
Тридцять положили,
А козаки з тридцяти
Триста ізробили.

Тай махнуло триста їх
За лиман із Січи,
На другий день знов ідуть —
Тіїж самі річи.

Йдуть козаки, та й ідуть,
А Москаль пускає,
Аж цариця Москалям
Приказ посилає,

Щоб Москалї тую Січ
До тла зруйнували,
А козаків щоб усїх
На Кубань забрали.

Москалї до козаків:
„Ура Катерина!“
Але в Сїчи вже була
Тільки половина.

IX.

РОЗМОВА ГЕКТОРА З АНДРОМАХОЮ.

(З Гомерової Іліяди з VI. піснї).

. . . . І Гектор пійшов собі з дому
По старій дорозї, по вулицях битих.
І тілько добрав ся до Скейскої брами,
Де вже йому було в поле виходити:
Аж єму на зустріч вийшла його жінка,
Славна Андромаха, дочка Гетіона,
Що мав собі Плаку та ще й Гіпоплацкі
Теби і царем був славних Киликийців;
Єго рідна дочка за Гектором була.
Вона і зустріла; коло неї нянька
На руках держала малую дитину
Як ясную зорю. Гектор свого сина
Назвивав Скамандром, а люд Царем-міста,
Бо Гектор один лиш і ратував місто.
І він задивив ся, сином любував ся;
А жінка стояла у сльозах, а далій
Руку єго взяла, мовила й казала:
„Згубить тебе сила! не жаль тобі, милий,
Дитини малої і бідної жінки,
Що вдовою стане! Ахеї зберуть ся,
Убють тебе, милий, а менї без тебе
В землї лучче бути, бо вся моя втїха,
Коли ти загинеш — одна туга буде!
Нема в мене батька нї рідної неньки:
Батька збавив віку могучий Ахилло,
Як він узяв місто славне Киликийске,
Муровані Теби; убив Гетіона
І зброї не грабив, — серця не дістало.
І спалив він тіло у пишнії зброї,

Могилу насипав, а Дієві дочки
Вязів насадили — гронії русалки.
Було там у мене і семеро братів,
В один день і тії у Невида [220]) стали;
Усїх перебив їх Ахилло могучий,
Спавши на стада їх волові й овечі.
Неньку мою рідну, Плакийску царицю,
Взяв було до стапу з скарбами другими,
І за тяжкий викуп випустив на волю —
Но її у дома Артеміда вбила.
Ти тепер у мене і батько і ненька,
Ти і брат мій рідний і муж мій коханий!
Змилуй ся, не кидай дитя сиротою,
Мене удовою; остань ся на баштї,
А все своє війско постав коло смокви,
Де стїна низькая і перелаз легкий;
Туди уже тричи приступом кидались:
Обидва Аянти, Ідомень хоробрий,
Могучий Тид'єнко і два Атрієнки:
Чи їх божевільний на те надоумив,
Чи може їм серце про теє сказало".
Аж до неї й мовив Гектор шеломенний:
„Я то, моя мила, і сам теє бачу,
Та стид менї буде Троян та Троянок,
Коли я мов хирний тїкати му бою.
І серце не позволить, бо я таки вмію
Небоязним бути і бити ся першим
За славу отцеву та за свою славу.
Хоч бачу я день той і умом і серцем
Коли прахом ляже Іліон набожний,
І Пріям воївний і народ Пріямів.
Та не так я серцем за Троян болїю.
За саму Гекабу і царя Пріяма
І за братів рідних, що много їх славних
Перед ворогами прахом полягає,
Як за тебе мила, що тебе Ахеєць
Поведе і вольний сьвіт тобі закриє,
І ти у Арґеї будеш хусти ткати
Та воду в Мессейди або в Гіпереї
З нудьгою носити, у тяжкій неволї.

Сплачеш ся, і ворог погляне тай скаже:
„Се Гектора жінка, первого затяжця
У Троян, що з нами за Іліон бились".
Скаже і на тебе спаде друга туга,
Мужа повернути, неволю позбути!
Но хай мене крие земля сировая,
Як маю я плач твій та неволю бачить".
Мовив — і наставив руку до дитини;
Аж дитина з криком к лону притулилась
На руках у мамки — батька не злюбила,
Спужала ся міди і кіньского чуба,
Що з его шелома страшно опускав ся.
Усьміхнувсь батько і рідная мати,
І зняв собі Гектор із голови шелом
І поставив шелом на землю родючу,
Поцілував сина, взяв его на руки
І враз помолив ся всім богам і Дію:
„Дію і боги всї! дайте, щоби син мій
Як і я був первим у Троян і сильним
І таким хоробрим і в Ільоні радив!
Щоб люди казали, як буде йти з бою:
Сей ще лучший батька! а він нехай з бою
Добичі приносить матери на втїху".
Промовив — і жінцї передав дитину;
І жінка до лона дитя притулила
З сьміхом та сльозами, і жаль єму стало,
І обняв він жінку і до неї мовив:
„Не плач, моя мила, як часу не буде,
Ніхто, моя мила, к Невиду не справить.
А буде, так долї нї злий нї хороший —
Ніхто не об'їде, хто родив ся тілько!
Идиж ти до дому, гляди свого дїла,
Прясницї та кросен, розкажи і слугам.
Зайняти ся ділом; а бійки доглянуть
Лицарі Ільонскі і я уже з ними".
І промовив Гектор і шелом хвостатий
Підійняв; і жінка пійшла до будинків,
І все озиралась, сльози проливала.
А тілько прибула до пишних будинків
Гектора, де много слуг на паню ждало,

Вона усім слугам жалю наробила.
Вони, як по мертвім, по живім ридали;
Бо вже і не ждали, щоб він повернув ся
І од рук Ахейских в полї не загинув.

---

10. Іван Левицкий (Нечуй)

ур. 1838 р. в місточку Стеблеві, в Київщині, де єго отець бу сьвящеником. Змалку вже придивляв ся до народного житя, навчив ся чимало народних пісень і казок та й у него в дома инакше говорили як по українськи. Від батька чув дещо про українську минувшину, а коли підріс, читав історию Маркевича і Бантиш-Каменьского та літопись Самовидця, що були у єго батька.

Левицкий вчив ся сперше в монастирскій школї а відтак перейшов Левицкий в київску духовну семинарию. Тут почав собі купувати францускі книжки, дістав і Дантову „Божественну Комедию", що єго вразила величними і фантастичними картинами, а в останній клясі богословскій познакомив ся з московскою лїтературою і прочитав та зразу зрозумів Пушкина і Гоголя. Опісля перейшов в духовну академію. В академії заінтересувалась тодї молодїж українська національними та лїтературними питанями, виписувала і читала „Основу" і Левицкий задумав писати в Основу повісти українскою мовою, але небавом місячник сей перестав виходити.

Левицкий був учителем женьскої ґімназиї. Задля слабого здоровля пішов Левицкий в пенсию і живе в Києві.

Писаня. Кобзар Шевченків і Основа навели Левицкого на думку, що треба писати українскою мовою, і він почав писати повісти. Перші єго писаня появились в 1868 р. в львівскій „Правдї" під псевдонимом Івана Нечуя і зразу звернули бачність всїх на незвичайний талант Левицкого. Левицкий оден з найбільш плідних письменників україньско-руских (написав до трийцять повістий і оповідань, кілька драматичних творів, чимало статий историчних, етноґрафічних, критичних, публицистичних та кілька книжок популярних історичних), однак ся плодність і різнородність не збавила ні значіня, ні внутрішньої вартости єго творів. А все-ж таки славу знатного письменника здобув собі і утвердив Левицкий своїми повістями.

В перших своїх повістях живописує Левицкий темний, убогий, закріпощений, але й в своїм занепадї поетичний нарід україньский манерою М. Вовчка (Горисл. Ніч, Дві Московки). Однак не спинив ся на тім, а вказав на иньші неприхильні обставини, які налягають на него важким утиском і після знесеня кріпацтва. Він виказує, що головне лихо україньского народу йде не так від усяких

визискувачів, а від недостачі осьвіти і основ громадского ладу. великим артизмом зображає нам Левицкий реальні картини на... ної недолї (Джеря, Бурлачка, Кайдашева семя) і проявляє ве... ский талант і щиру українську вдачу в переходах від трагічного комічного (Баба Параска і Палажка) і єго твори дишуть так ю щирим українським гумором, як і духом глибокої журливої ээзиї народної. До тогож усї єго повісти попереплїтані вельми етичними, живо схопленими картинами з природи.

Лїтературна заслуга Левицкого ще й в тім, що він перший заходив ся зобразити не тілько жите і побут простолюдя, а тає і иньших верств суспільних; він зачепив також суспільні об... авини українського народу і став творцем суспільного роману. крім побуту простолюдя, зображає Левицкий також внутрішні ...еменні відносини Українців до Поляків (в „Причепі" живописує ...бут міщаньский та сьвященичий і пасивним типам українським ...отивставить енергічні в діланю типи польскі), а також відносини ...країнців до Москалїв (в „Хмарах". репрезентантови і провідни... ...ови московского панславізму противставить автор ученого профе... ...ора Українця, що наукою своєю залїзши під впливом панславістів ...осковских в хмари Славянщини, відбив ся від своєї національно... ...ти і втратив національний ґрунт; крім того виводить автор моло... ...ого студента Українця, репрезентанта молодого поколїня, наро... ...овця з невиразними, невиробленими думками, що хоч національ... всеж подекуди нахиляє ся до космополїтизму, бо й справдї ... шістьдесятих роках таких позитивних вироблених типів між укра... ...ньскою молодїжю не було). Виразно поставив Левицкий націо... ...альне питанє опісля (Над Чорним морем), де між иньшими виво... ...дить тип сучасного народовця, що вступає ся за національний принцип, боронить свої національні думки, доказує, що тілько на національнім ґрунтї можуть розвивати ся народні маси, а козмо... полїтизм байдужний для мови й національности або „обрусєніє" доводить до нещастя і деморалізациї. Він отже в своїх повістах як і иньших писанях єсть на скрізь національний письменник і україньский патріот, однак се не збавляє єго повістий загально людского інтересу, а навпаки тим вносить він у загальну лїтературну скарбону свої оригінальні фізіономії і свій питомий дух.

Найбільш удатні в повістях Левицкого картини ідилїчні або гумористичні і поодинокі типи людий, а більше вдатні єго типи сїльскі як інтелїґентні. Меньшу стійність лїтературну мають драматичні твори Левицкого.

Лїтературне становище. Своїми писанями Левицкий причинив ся вельми до збогаченя нашого письменьства і виробленя письменної мови та здобув собі становище першорядного письменника.

I.

Гориславска ніч

або

Рибалка Панас Круть.

I.

Там далеко на Україні, де долинами тихо плине Ро там між горами, між дубовими та липовими лісами стоі велике місточко Горислав.

Висока гора тихо скотила ся косогором і обірвала ся н самою Росю високими, рівними як стіни камяними скелями провалями. По один бік гори глибока долина, по другий бік глибоке проваля розійшло ся рукавами далеко на всї бок повиставляло навроти сонця свої жовті, глинясті рівні як сті боки. Понад самісінькою Росю, попід глинястими стїнами, п між купами каміня вила ся дорога, а по дорозї скрізь неве личкі місточки на глибоких та вузких долинках, де глибо на днї, між високою кропивою та бурянами, попід вербам тихо лила ся з каміня на камінь вода, а по тій водї слїдко дійдеш до криницї, з чистою водою, до зелених верб десь в самому далекому узирі[221]) долинки. А на ту криницю спопі гори дивлять ся дві-три хатини, з хорошими зеленими садочками, з білими стїнами, з веселими віконцями.

На самому косогорі розлягло ся місточко. Тулять ся одна до одної невеличкі жидівскі хати, з вікнами і дверима обведеними червоною краскою, обнизали вони кругом низкою[222]) глибоку долину. Декотрі попримощували ся на крутих боках долини, попідпиравшись високими стовпами. Глянеш на їх і здасть ся тобі, що вони стоять або на дибах[223]) або на химерних ногах. Декотрі позлазили в низ, поховались між купами каміня, попритулювались до провалин.

Гляньмож з міста в низ на Рось і на Зарося. Як же там хороше, як чудово! Там Рось тихо плине між двома високими камяними стїнами, котрі ще трохи подекуди аж понагинались, заглядаючи в воду, дивлячись на свій ясний одкид[224]) в тихій прозорій водї, на синьому перекинутому небі, — одкид то сірий, то червоний, то сьвітло-ясно-зелений, од зеленого як оксамит мягкого, гладенького моху, котрим були вкриті камяні стїни неначе дорогими килимами. Попід скелями обидва береги опе-

ezались рядами густих, зелених лоз, густого, високого очерету. А там низче розступились скелї, розпали ся на роздолї, тали високими будинками, то полягли довгими рядами, кучами, запинили річку острівцями. Розлила ся Рось рукавами рукавцями[225]) поміж острівцями зеленими, сьвіжими, розсипалась по каміннї, переливаючи білу хвилю з каміня на камінь, то вигинаючи воду, як шию лебедину, то розбиваючи її білими краплями, кипучими й ревучими в білій легкій як пух пінї. А там далї знов зійшли ся скелї до берегів, знов підняли ся над водою гори. А за горами розістлала ся широким подолом зелена лука. Рось вирвалась з неволї, як гадючка тричі зверетенилась колїнцями по зеленій траві, лиснячи сьвітлою водою, синїм небом, білими хмарками в своєму лонї. Сховалась вона за скелею, за лїсом та горою, за сахарнею, що оперлась боком об скелю, піднявши в гору високий задимлений стовп, мов та чапля довгу шию в осоцї.

В низу, од гатки до гатки[226]) ходить по Роси важкий пором, на товстій колодї,[227]) греблї з тарасу помережили річку наче чорними шнурками або стежками. Трохи не сорок водяних млинів, попритулювавшись до високого каміння, поховавшись попід зеленими вербами, крутять і день і ніч чорними колесами. На греблях, на поронї снують люди як комашня. А понижче млинів у водяних шумах зграями купають ся під шабас люди, як те гайвороня! Тонконогі, худі людцї лазять по мілководдї, як ті буслї. Руки їм довгі, тонкі як цївки, ребра полїчити можна! Здаєть ся ціле кладовище встало, щоб пополоскати залежані кістки в водї.

А там над Росю, на роздоллї, попід горами й по долинах розсипались, як та череда невеличкі біленькі міщаньскі хатки в вишневих садах в яблунях та кучерявих грушах. Горόди скрізь пообсажувані високими вербами, а на ровах росла рядами густими як руно зелена береза. Між сірими скелями стояла стара церква з трема верхами, сїра, порόсла сизим та зеленим мохом, як самі скелї; а друга нова й хороша мурована стояла над самою водою, на високім шпилї, з високою дзвіницею; стояла вона як та сьвічка в підсьвічникови, горіла проти сонця блискучим хрестом. Так хороше, так чудово кругом і в низу і на горах, де зелені лїси то виглядали й виступали сьміливо на самі гори. Аж одпочивають очи по зеленому лузї, по блискучій водї, по хатках та садочках! А тихе лелїння

води по каміні, шум спід млинових коліс, котрі мигають своїми лопатами як тими крилами, пускаючи з себе довгими разками краплі прозорої води, а тихий, благодатний, літний вечір, із заходу сонця, наводить на душу тихі думи, втихомиряє серце, в котрому, і сам не счуєш ся, як примічаєш ласку й любов до всего, що тільки є навкруги тебе, що тільки з усїх усюдів позирає на тебе...

II.

Одного разу над Гориславом стояла тиха, чудова, місячна, літна ніч. Високо, трохи не серед неба, висів місяць ясний, блискучий, цовний, повний, наче надув щоки з усієї сили. Синє небо аж блищало, а ясний місяць аж одплив од неба, висів над самісїньким містом, заглядаючи в Рось. На дворі сьвітло, хоч голки визбирай. Високо підняла ся над плисковатою покрівлею лавочок та хаток нова жидівська школа і блищала всіми вікнами, наче в середині палало полом'я. На другій горі темнїли рядками гробки на кладовищі. Усе місто з плисковатими дахами нагадувало ті картинки, де бувають намальовані східні міста з своїми руїнами, з гробовими памятками. А високі верби на горі з круглими, кучерявими верхами, наводили ману ще більше, нагадували про східні пальми...

Кажуть, що в глуху північ буває така година, коли засипає все на сьвіті. Мабуть тоді така година йшла над Гориславом. Місто заснуло, скелї стояли ненарушимі над водою, наче думу тяжку думали, заснув ліс по горі, сумували зелені верби. Десь гавкнула собака з просоня та й замовкла, десь свиснув пізний соловейко та й задрімав. Зглянеш на все те здалеки, згори, і здаєть ся тобі, що бачиш якесь чароване царство, де все поснуло і стало камяне, і гори, і лїси й вода, навіть самий місяць з своїм тихим проміням скаменїв і захолов. Так було тихо, аж якось мертво, наче все те бачиш, як намальоване якимись чудовими красками на якійсь дуже чудовій картинї; мов те дивне мальоване ожило на полотнї, виросло аж до великости справдешнїх гір та лісів в твоїй уяві, — або й перед твоїми очима.

І чудно якось серед такого спокою! І примічаєш, що ти тут наче зайвий,[228]) наче кругом тебе все вимерло, все що жило, а ти зостав ся один. І не думки, не мисли йдуть на душу, а якийсь смуток, пострах, бо чуєш, як в тій великій

темній хаті, як стукає в грудях серце, як дзвенить в ушах кров. Знехотя озираєш ся навкруги, чи не літають кругом тебе якісь иньші постати, чи не виглядають зза кущів чиїсь очи, чи не хлюпають ся в воді, чи не гойдають ся на зелених вербах зеленоокі русалки.

Там над Росю єсть одна висока скеля, аж трохи похилилась над воду та над лози. З боків обсїли, облипли коло неї густі верби. В скелї, в низу проти місяця, чорніла чорна тінь, неначе двері в середині скелї.

В таку північну добу звідтіль спід тієї скелї виступили дві постати людскі, білі, як мерцї в білих покривалах. Вони несли щось довге та чорне, побравшись руками за кінцї. В одного чоловіка біла борода висїла до пояса, а лиса як коліно голова блищала при місяцеви, наче скляна. Друга людина була середнїх лїт з чорним волосом, чорним вусом. Білі сорочки на їх при місяцеви здавались ще білїйші, люди ті проти місяця були наче аж прозорчаті мов білим туманом повиті, неначе на бéрезї блукали якісь тїни не сьогосьвітні. А то були живісїнькі люди! Один був старий рибалка Панас Круть, а другий Панько. Вони виносили свої човни, що були поховані в тій камяній печері од негоди. Поклавши човни при березї, вони почали стягати сїтку, котрою були укриті лози як павутиням. Тихо шелестїли зелені вершочки лїз, розхиляючись; сїтка, як намітка моталась жмутами в руках, білі поплавцї з березової кори білїли разками по лозах, по зеленій траві падали на землю з рук. От вже сїтка складена в човни. Обидва рибалки поприпадали на вколїшки на хибких човниках, оперли ся веслами в білий побережний пісок... Зашипів пісок під човнами, і два човни, як два селезнї, тихо полинули по водї, покидаючи за собою легенький слїд, що розходив ся як промінь по тихій водї. Весла лягали на воду рубом,[229]) сїтки клались на самісїньку воду. Жадна крапля не сполохала водяної птицї. А тим часом, роблячи дїло, рибалки тихо загомонїли проміж себе. Старий Круть забубонів товстим голосом. Їх розмову підслухали зелені верби, нерушимі скелї, ясний місяць та соловейко.

— Дїду Панасе! питав Панько.

Дїд мовчить, неначе не до його говорить ся.

— Дїду Панасе! питає Панько вдруге.

Помовчав знов дїд, а далї одказав знехотя.

— „Та чого!"

— Кілько пак років, як ви, діду, бовтаетесь отут з рибою?

— „А тобі на віщо!" Одказав дід трохи сердито.

Дідови не дуже хотілось балакати, а Панькови присніла охота доконечне питати його.

— Та так, каже Панько.

— „Чи давно я отут бовтаюсь", почав дід, наче сам до себе, та й задумав ся. „Моя покойна Одарка, царство їй небесне, померла перед Петрівчаним пущеням. Такиж з того часу, я кинув все і почав рибу ловити".

— „Я, бачиш, почав дід, таки тутешній, Гориславскиї міщанин, з батька, з діда, прадіда. Чи бачиш ондечки на горі, над провалям, коло каміня стоїть хатина, коло неї жменя города. Старий рів заріс густою дерезою. Отам я звікував свій довгий вік, оттак вона стояла при батькови".

Дід згадав про літа давні, минувші й розбалакав ся. „Тільки зазнав я того щастя, як був я малим хлопцем. Що було набігаеш ся, нагуляеш ся з хлопцями по тих горах, по тих долинах, в гилки, хрещика,[280]) що було накупаеш ся в Роси. налазиш ся по тим скелям високим, де птиці вють гнїзда! А прибіжиш було до дому, чи ззїси шматок хлїба, чи й нї, — де впадеш, там зараз і заснеш; чи в хатї, чи і під хатою на присьбі. А зійде сонечко, — знов несуть тебе ноги на скелї, знов купаеш ся в Роси, печеш ся на піску або ганяеш за вівцями, поки мати не покличе обідати. І де брала ся та сила в тих ногах! Тепер мене на круту гору вже ледви-ледви ноги виносять. Та й давняж то річ! Як згадаю, то так наче все менї снилось, а не жило ся; здаеть ся наче то не я був, а хтось другий бігав отам по горах. Матїр вже давно забув, навіть яка була й на вид. На силу мріе менї, як в туманї, якась висока молодиця в жовтім очіпку, без хустки на голові. Сидить було на присьбі, та все сорочки латае. — Взяв мене батько од череди і почав вчити кравцювати. Він бач був кравцем і кушнїром. Все було шие кожухи та свитки, та бе вовну на струнї;[281]) все було редкотить струна в сїнях од ранку до вечора. Робимо, працюемо було з батьком, а прибіль[282]) не дуже було позначаеть ся. Все було в нас недостача; — ходимо в латаній одежі та харчуемось по злиденьскій. А прийдеть ся класти чинш, було батько гроший пози-

час. — Оженив мене батько, а сам вмер, покинув менї отой ґрунт, три овечі шкіри, та два незапродані кожухи.“

— То ви, дїду Панасе, вмієте й кравцювати? казав Панько. Пошиєтеж менї кожушину, як прийде зима!

„Кравцютати...“ одказав дїд наче з глузованем. „Чи кравцюватиж тільки? Чому я не вчив ся, за віщо я не брав ся на своєму віку! Я й кравцював, і кушнїрував, був шевцем, стрільцем; а далї кинув ся до цимбал, став музикою. А тепер, як бачиш, я рибалка. Брав ся я за все, та не було менї щастя-долї нї в чому. Оттак як бачиш! Як тепер не маю нїчого, так і тодї не було нїчого. Наче вчепила ся до мене недоля, та й годї! І день і ніч думаю, а все не вгадаю, чого я такий нещасливий!... А може менї Господь не дав розуму, як от другим людям, може я дурний, не вмілий.“

Дїд Панас замовк і задумав ся, і Панько задумав ся.

„Алеж нї!“ Промовив дїд разом, як прокинувшись. „Я не дурний і розуму менї не позичати у людий. Чи повіриш — на що було тільки гляну, вже й умію, вже й сам зроблю! І батько покійник було дивують ся, що я так швидко вивчив ся шити кожухи, і швець Лимішка показував менї тільки раз, як чоботи шити, і дяк наш дивував ся, що я так швидко вчу ся, мов з вогню рву, мов з жару хапаю. А малим хлопям як був, то пороблю було колеса млинові — і точнїсїнько, як у млинї. І на цимбалах нїхто не вчив мене грати. А вже де було почую пісню, або козака до танцїв, зараз було перейму, і сам отсе як почну міркувати, та й складу до ладу, та й заграю, аж у самого жижки трусять ся до танцїв. Нї! Господь не обідив мене розумом. Я мабуть нещасливий. Мабуть така вже моя доля...“

— Алеж ви, дїду, таки щось заробляли?

„Заробляти — я заробляв по трохи, та не міг, як то кажуть, на ноги спятись. Ніяк було не зберу тих грошенят, щоб разом закупити товару, разом присїсти, разом продати, разом і гроші забрати! Перепадає було там, цїдить ся було сяк-так копійчина за копійчиною, капає було по троху! А більш того було, що отсе візьме та й порветь ся зовсїм... А тут було прийде строк,[233]) платити чинш за оту дерезу...[234]) Давай, хоч з коліна вилупи! Плачу́ бач за те, що моя землянка притулилась до паньского глинища. Требаж і прожити й прохарчитись, требаж і одягтись. Думав я та гадав, якби тут у сьвітї хоч

не забагатїти, — куди вже нам до того, — та хоча зопястись на ноги. Ото раз якось пішов я до Берка, таки до сего, що й тепер держить заросяньский шинк та млини. Тепер він бач трохи скапцанів. А тодї... було ходить — похожає в блискучому довгому каптанї, позакладавши назад руки, а на голові шапка froброва, аж волос вилискуєть ся, на ногах білі панчохи. Ходить було, тілько колише довгими чорними кудлами. Прихожу я, Берка не має дома, тільки Берчиха сидить, прибрала ся, як та панї, та плентає панчохи в руках.

— А де Берко? Я прийшов позичати гроший...

А тут Берко рип у хату. Я до його, говорю йому, що так і так, будь ласкав, зарадь! Позич гроший.

— Добре, каже Берко. А деж твоя застава?

— „Он на горі стоїть“, кажу.

— Я твоєї дерези в заставу не хочу, одказує він менї.

— „Яка там дереза! кажу йому. Бери хату та тї кожухи, що нашию.“

„Згодив ся мій Берко. Закупив я товару: нашив кожухів та шапок. Найняв я конячину та потяг ся аж на Довгопільский ярмарок, аж на степи, коли чував... А ярмарок там ставав об „Другій Пречистій“. Що там за сильний ярмарок стає у тому Довгопілї! Куди нашому Гориславскому! І в слїд не вступити!...

„Іду я, ще досьвіта, ліском по долинї, а ярмарок вже чути. Не то реве, не то стогне, але гуде, наче сто роїв вийшло разом, сто млинів меле, або земля стогне, — от от трястиметь ся! Коли виїжджаю з ліса, аж там попід лїсом між кущами на дорозї, на стежках позасїдало купцїв, як того зьвіря хижого!... Чи несе молодиця на продаж або птицю, або овочі, чи везе хто возом, де не візьмуть ся зза кущів, зза ровів, так і вкрнють як та галич. Рвуть з рук, смикають, розтягають клунки, не поторгувавшись несуть в хати та ще й лають людий... Нападуть часом на молодицю або на чоловіка, мов чорти на грішну душу. А все то бач, щоб не допустивши до ярмарку, дешевше купити й обдурити. Цїну дають як на сьміх. І не з одного воза порозтаскували клунки...

„Сердешний чоловік, звісно, не похопить ся й оглядїтись. А голота тому й рада, стромляє руки між полудрабки та витягає, що налапає. Лихо бач роблять, а справи не знайдеш!“

„От в'їжджаю я в ярмарок, трохи неначе на вэгіря. Ярмарок саме заклекотїв як окріп в казанї, розсипав ся так трохи на низ ік мосту. Як глянув я на той ярмарок з гори, то аж стовпом став! Господи! щож то за сильний був ярмарок! І вродив ся й охрестив ся і мабуть вмру, то такого не бачити му. Куди нашим Гориславским! Хиба склади до купи з двайцять! Куди не кинь оком — на всї боки, скрізь люди, та й ще люди, так і ходять хвилею, або як той густий лїс, що ним гойдає сильний вітер. Мабуть більше як десять риз, не сказав би засїяно самісїнькими людскими головами. Чорні, сиві шапки, жіночі хустки так і ворухають ся, як ота комашня, коли розгрибеш її гнїздо. Проміж людских голов стирчать рогаті волячі голови, а на кінному — кіньскі голови чорнїють наче понизані разками. Тїснота, як у церкві на Великдень, і протовпитись не можна. А Довгопільскі жидки так і лїтають так і снують ся поміж людьми, як ті джмілї. Якого там товару не було! Господи милостивий! Що там було скоту, коний, кавунів, динь, капустів, не скажи возами, але горами. А там вози добрі кіньскі і чумацкі, обідя міцне, колеса, ложки. Ганчарі заставили горшками таке місце, як наш базар Гориславский, чумаки стояли цїлими валками. Серед базару під шатрами торгували крамарі та коробейники стрічками і всякими материями, а дївчата та молодицї облїпили їх як пчоли свою матку. Що там було бубликів, паляниць, печеного й вареного!... А коло містка засїли аж в три ряди старцї, старчихи, та кобзарі. Всї грають і сьпівають. Та й хорошеж сьпівали, краще як дяки в церкві, та все пісень таких хороших, жалібних, а кругом їх слухають люди, попідпиравши голови руками. А далї на возах стояли діди, піднявши шапки на палицях, та викликували: сюди, — мов шевцї і кравцї, шаповали й коновали, крамарі, ганчарі, чумаки й козаки, — щось маєм сказати... Той оповіщає цїну за роботу у якогось пана, той розказує, що пропало троє коний перістих. А народ товпить ся, снує, дивить ся, гомонить, розказує, про що викликали, які цїни... Як вертав ся з ярмарку, то й тодї гуло в ушах до самісїнького вечора.

„Нирнув і я з конячиною та з візком в ту гущавину. Розіклав я свої причандали[235]) в ряду, повтикав кілки, розвісив кожухи, шапки. Коли оглянусь, коло мене з одного боку, з другого боку з кожухами та смушевими шапками. Надала

мені лиха година стати між ними! Висять мої кожухи, минають люди мій товар; а в сусід, отсе дивлюсь, спорожняеть ся рядок за рядком. І бий його сила Божа, з тими купцями! Сухі, довгі та тонкі, як хорти, швидкі, вюнкі, звивають ся коло покупців, як ті вюни. Отсе стою та дивлюсь, а сусід витягає з тлуму за пояс мужика. Підгляжуе, як той крюк, і зараз вгадає, кому чого треба. Мужик звичайно впутає ся в одіж як на ярмарок, та ще й понакладае й сього й того і за пазуху і в кешені і в відлогу,[286]) в одній руці мазниця, а в другій батіг. Лає купця: та одчепись. А все таки йде за ним. А мій купець так і вертить ся, так і виляе хвостом,[287]) крутить ся як навісне веретено. Як той хорт зіпнеть ся на вішалку, вхопить зубами шапку, накине на чоловіка, накине кожух на плечі. А сам то з боку, то з заду, то з переду, то прискакуе, то обскакуе, обсмикае, обтягае! Повертае чоловіка, та приказуе, — де в його ті слова беруть ся! Лепече та цокоче, хвалить товар, нема мов кращого й на сьвіті. Десь вихопить дзеркальце, плюне, обітре рукавом: „А бачиш, як хороше! На тебе всі люди дивлять ся. От козак! Дивись!...“

„А чоловік або парубок думае, може й справді. Повертаеть ся, мов у ризах, та питае в жінки: подивись бо, Мотре, чи й справді гарно? А купець вже й чоломкаеть ся, та гне таку ціну, аж сумно слухати. Зараз таки візьме та й спустить половину, аби бач забалакав ся покупець. А я стою та стою. Прийде хто, скажу свою ціну, як слід, щоб Бога не гнівити: вгодно, бери, а не вгодно, як хоч! Ніхто не силуе. Минають мене люди. А обдурювати якось ніяко, та ще й гріх, якось і язик не повертаеть ся.

„Опівдні ярмарок почав рідшати, почали люди розходитись, поярмаркувавши. Поїхав і я; продав мало, мало і до дому привіз. Думка така була — продати в себе на ярмарку на Дмитра.

„Заплатив я Беркови гроші, а з процентом одпрохав ся; думав, бач, набіжить покупець, поки до Дмитра! Покупець не набіг, строк прийшов, забрав Берко мої шапки! Процент бач був добрий. А тут кличуть мене на писарню, кажуть платити чинш. Кажу — гроший не мае, падаю в ноги, божусь, заприсягаюсь; батечку й голубочку! кажу, буду землю їсти, не мае. підождіть!... Не йме віри писар! Давай, хоч з коліна вилупи, хоч з землї викопай, каже. Не діждеш того, думаю,

гроший не дам. А він послав десятників на закуцию, забрали ої кожухи!... І в мене як не було нічого, так не зосталось ічого!..."

Дід Панас і замовк і Панько задумав ся.

„Оттак бив ся, бив ся з нуждою, кинув кожухи, почав оботи шити, капала по троху копійчина. А як померла моя кінка Одарка, залишив я й чоботи. Нехай йому! думаю. Роби, оби, одпочинку тобі не має, а на тебе все таки наполягає ужда. Покійник рибалка Кендюх (ти його не памятаєш), нааяв мені купити човен, та ловити рибу. Оттак як бачиш, рьохаюсь[235]) оттут двайцять років ще й три. Не заваджають ені тута люди. Годує мене і зодягає мене Рось, спасибі їй, як а рідна мати. А як померла моя покійниця, тут було тільки розважу себе, як попливу по воді часом було оттакої ясної, тихої ночи, як теперечка."

Дід розговорив ся, згадуючи про свої літа давні, про своє давне щастє.

„Чи бачиш, яка тепер тиха та ясна ніч; оттака була моя Эдарка. Тиха як мала дитина, смирна як те ягня. Ніколи не ув я від неї недоброго слова, ніколи вона навіть не сердиась... Де треба було розсердитись, вона тільки усьміхнеть ся, бо скривить ся, наче вона зобіжена чим. А оте синє небо не аке хороше, як були в неї тихі сині очи. Чи чув ти, як хороше між вербами сьпівав соловейко? Оттакий голос був в неї удовий, тонкий та рівний, як шовкова нитка. Сидить було вона кінець стола, шиє сорочку, та все сьпіває, та таких же собі пісень смутних та жалібних. Було сижу я коло роботи, нужу ся, гну ся, та зведу очима, гляну на її лице мале, дрібне, та добре як у малої дитини. І нераз часом, було, трапить ся яка пригода, як було зажурю ся та засумую, подивлюсь було на її лице і стане мені лекше, якось наче аж одпочину. А як прислухаю ся до її пісні, то й чорні думки було одпливуть десь далеко. Забуду було на годину про свою нужду, стане мені аж веселіше, навіть якось до діла берусь охотніше. А вона все було сидить нахилившись над роботою, спустивши очи, виводить голос, як лляну тонку нитку, наче виливає ним, як тихою водою, що плине з криниці. І тепер, хоч давно те ділось, я памятаю... Все було сьпіває тії пісні, що як кажуть:

„Ой умру я. мій миленький, умру!
Збудуй мені кедрову труну,

Надінь мені лляную сорочку,
Та поховай в вишневім садочку.
Насип мені високу могилу,
Та посади червону калину...

„Отжеж неначе знала, що вмре, наче душа її чула, щ
недовгий вік дав їй Бог. А може нужда вкоротила їй вік
Не зазнала вона в мене розкоші. Все було каже: Як то ж
в сьвіті будемо жити, і чим будемо жити? Все було журить ся

„Закрила очи і Богу душу оддала, навіть не зітхнула
Зовяла сидячи, як та квітка на сонці. Царство їй небесне'..
Вбирали її, ховали її, а я навіть сльози не пустив, аж люд
дивувались. Хожу тільки та дивлюсь. А в грудях мені важко
запекло ся моє серце.

„З того часу став мені сьвіт не милий. Так мені тяжко
так мені було важко, наче ота скеля лягла на мої груди."

Дід Панас показав на скелю рукою.

„Зранку було то сюди, то туди за роботою, то неначе
було й байдуже. А прийде було вечір, — знов давить мене
в грудях, тяжко мені, наче хто розриває мою душу. Сяду було
упоравшись на присьбі, дивлюсь на Зарося. Сонце сідає за
вербами, люди вертають ся з поля, череда біжить з гори. Дів
чата сьпівають, йдучи з поля. Між вербами крутять ся комини
з димом — жінки вечеряти варять. А мені з гори все видко:
як заганяють молодиці скот, доять корови, як вони порають
ся коло печий, як палає поломя в печах, як посідають люди
попід хатами з дітьми вечеряти. Щасливі, думаю, люди на
сьвіті хоч і вбогі сіромахи, як і я, та в мене тільки Бог од-
брав останнє щастя. І стане мені якось і завидно людям,
і жаль мене бере, а коло серця так і скребе, так і дряпає,
сказати — там кихтями дере, або гадюка ссе. Сижу я на
присьбі — і сон мене не бере. В людских хатах все було
позатихає, все посне. Місяць зійде і покотить ся геть-геть
в гору. А я все сижу та сижу. І не було в мене жадної думки
в голові. Ввесь отерпну було наче од смутку, здеревію. Ввійду
в хату, а там сумно, сумно, як в домовині! Тільки місяць
блищить через вікна по столї, по стінах... Чую було, розка-
зують, що мерці ходять. От і тепер гомонять, що Трубехівна
ходить до своїх сиріт-дітий. А тоді говорили, що одна моло-
диця бачила свого мертвого чоловіка, як сама в степу жито

ала та голосила, начеб то вийшов з жита. Сижу, було, я нець стола та й жду, чи не прийде було покійниця, чи не звить ся або в дверах, або в сінях, чи не згадає хоч раз про мене на тім сьвіті. Сижу, було, одчинивши хату й сіни, та ду, наче якого гостя дорогого, — і не боюсь ні трошечки! и меніж було боятись такої тихої та смирної? Отжеж не ийшла. А чиж я не тужив за нею, мовчки, хоч не плакав ізми? Отжеж не притужив? Неправда всьому тому!

„Тягне було мене наче за поли на двір, на той шлях, дою понесли її на кладовище. Вийду на шлях, а самі ноги эсуть мене на ту гору, де кладовище. Вийду було аж на оле. На дворі видно, як у день, видно мені все кладовище а горі, всі хрести малі й великі, навіть гробки. Гляну було той куток, де її поховали. Нема нічого! самі хрести стоять а мріють при місяцеви. Жита та пшениці стоять як у день, зеленій ярині раз пасла ся не загнана корова, на окопі ік ісу сиділо два зайці, один проти одного, як два хлопчики, асторочили високі вуса, а третій котив ся по окопі з ліса. Iахнув я рукою та й вернув ся до дому.

„Як було плаваю сам один човном під отсими скелями таку як тепер ясну ніч, то нераз було заглядаю за каміня, а лози, під густі верби, чи не вигляне її лице зза зеленого листу, чи не жде вона мене під отими скелями, де бач ніхто не ходить... Була жінка та полинула десь далеко, як сиза рибка.

„Тепер я старий став, про все мені байдуже, як старому дереву в лісї. Згадаю й розказую про своє горе, як про чуже. А все таки найде година, як почну думати та думати, то й жалко стане, що не пожив я в сьвіті щасливо, що не дожив я старости в двох — в парі. Бо звичайне, хоч баба, а все таки жінка, все таки рідня. Тільки раз якось приснилась, та так чудно, так чудно, що я й досі не забув і не забуду. І досі я не розумію, чи то воно мені снилось, чи може воно й справді було. І досі не пригадаю, чи спав я тоді, чи не спав? Але здаєть ся не спав, бо так неначе бачив стелю над собою, навіть сволок і дошки на стелї.

„Чую я її голос. Сьпіває вона пісню ту саму, котру найчастійше сьпівала, як була жива; та так же сьпіває тихо, та так же жалібно! В души мені стало легко, наче як от здоровя вертаєть ся після болїзни важкої. Слухаю, не наслухаюсь.

Голос той рівний та тонкий, та мягкий, як шовк, так вп-
ллеть ся в мене з усїх боків в груди, в душу, а серце мій
розмлїває. Хочу встати та глянути, бо знаю, що вона сидить
кінець стола, коло віконця. Звідтіль наче і голос йде. Та н
можна встати. Так тобі наче ввесь розмлїв, розтопив ся я
сказати як віск, чи од того великого жалю, чи од щастя, ч
од радости й надії... І бою ся таки, щоб не перестала сьпівати
нехай наслухаюсь — думаю. А вона, отсе, пересьпіває частину
та й тягне тим голосом довго та рівно, наче нитку виводить
та все тихіше та тихіше, і затихає голос, тремтить, неначе і
проймає якийсь великий жаль. Схопив ся я, озираюсь по хаті
А на дворі вже почалось на сьвіт благословитись. На стін
червонів ранок. Кватирка в вікнї була одчинена, а проти вікн
на берéзї сидів соловейко, та так же висьпівував хороше т
голосно. Одчинив я сінешні двері, дивлюсь на його, а він си-
дить на берéзинї, сьпіває, сьпіває аж бадилина під ним гой-
дає ся. Защебетав він раз, вдруге, втрете, а далї зняв ся
та й хто його знає, де він і дів ся! Наче потонув в небі н
схід сонця. Чи соловейко-ж то прилїтав до моєї хати? —
Скільки вижу й зазнаю, то на моїй берéзї тільки цьвірінькают
горобцї та цокотять довгохвості сороки. Чи не душа то її при-
лїтала до мене, сьпівала менї пісню, щоб подала об собі звістку,
щоб розважати мене. Бо, кажуть, і мертвому жаль, як живі
побивають ся.

„І довго було, та й тепер навіть, де не почую соловейка,
зараз нагадаю і ту ніч, і ту чудову пісню, і того соловейка,
і свою покійну Одарку.“

А тут і справдї десь далеко між вербами в зелених ку-
щах засьпівав соловейко, раз — та й замовк, в друге — трохи
хрипко, втрете — розкотив ся і розлив ся голосно та дрібно.
Ще міцнїше і яснїше стало дїдове згадуваня про ту чудну
ніч, про той сон, про соловейка, про покійницю. І Панькова
думка стала як жива, наче бачив він очима все те, що розка-
зував йому дїд Панас.

III.

На низенькому плисковатому острівцї, що заріс подекуди
густими лозами, кругом обріс високим очеретом, обізвав ся
другий соловейко, а за ним піднялись десь з верб, кущів,
з лїса, з лугів, щебетаня, свистїня, галас. Засьпівали наче по

ичому ліси, верби, лози, очерет, гори й долини. Навіть десь грaві на луці цьвіріньнали якісь пташечки. В місточку обізвав півень, за ним другий; закричали, перекликаючись, півні по ім ярам, по всім долинам, де були людскі хатки.

— „Швидко буде на сьвіт благословитись", промовив дід ana с.

— „Еге," одказав Панько.

Місяць скотив ся над Кучеренкові верби. Зза ліса, над жарнею, тихо вийшла зірниця, мигаючи срібним сьвітом, наче еселими очима. Кінець ліса, на темному небі трошки прояснилось. Над широкими сіножатами, над зеленими ярами постав легесенький туман. Далекий ліс на яру, наче хто прикрив тонкою білою наміткою. Божа роса почала стлатись по емлї. Заплакали зелені верби та лози дрібною росою, трава вбілїла під росою, наче обсипана пилом. З теплої як окріп осьової води встала тонесенька пара, як з горячого окропу тихо полягла в один бік, посхилявши вершечки. На дворі очало сьвіжіти. Ясний місяць зблїд, засоромившись зірницї а червоного ранку. Змагають ся між собою день і ніч. Як лянути на захід сонця, там стояла місячна ніч, а глянути на хід сонця, там починав ся ясний день. По один бік Роси проти ісяця на скелях, на вербах сьвітив місяць, по другий бік Роси грала зірниця, обливав червонуватим сьвітом веселий раок. Хрести на Пречистяньскій церкві вже горіли червоним, анним жаром, а по білих стїнах сьвітив місяць жовтим проінням. Навіть одна половина дїда Панаса була в ночи, а друга ервонїла ранком по білій сорочцї, білій бородї. Зачервонїли білі гуси, що одпочивали на маленькому зеленому острівцї.

Потягли рибалки сітку. Затріпала ся, заблищала риба червонуватою лускою. Дїд Панас виплутував рибу, клав собі в човен; налапав дві жаби і шваргонув їх з пересердя геть на воду. Жаби росчепіріли ноги як крила, полетївши на повітрі, поблискуючи білими животами проти зорі.

Зачервонїло ся над лїсом небо, неначе кровю облило ся, зачервонїла ся ниже лїса в Роси вода. Між небом і водою став чорною попругою ліс та гора. Місяць скотив ся низенько, побілїв. Густо роса посїла на всякій рослинї. Привяле аж посхиляне бадилля од пекучого сонця піднимало ся як з просоня під сьвіжою росою, потягло ся, аж шелестїло, випрямляючи притомляне листя. Висока трава аж понахиляла верхи під

важкою росою. Лист на дереві міцнішав, бадьорив ся, набира-ючись цілющої води небесної. Всякі квітки розкручували сві пупяночки, розгортували листочки то червоні то жовті, т синї, та сьвіжі, хороші, як личко маленького дитяти. Розлил ся пахощі понад зеленою травою, понад тихою водою. А птах без перестану, без спину висьпівували, здаєть ся кільки сил було в їх.

Пристали рибалки до берега, витягають човни на берег розкидають мокрі сітки по лозах. Запахло по бéрезї сьвіжиною баговиням, та мулом.

Впав дїд на траву, підклавши два кулаки в голови т й заснув, прикрившись свитиною.

В місточку почав ся шум, гамір. Забрехали собаки, за-ревли корови та телята. Цїла отара овець та кіз, ягнят, кози-нят мекала та бекала, вимавляючи ме та бе виразно, аж по людски. Сьпівали півнї, кричали гуси, знимаючись до води Почув ся людский говір, крик. Все те галасованя то підни-мало ся разом, то затихало, а звідтіль одрізняв ся голосний крик корови або півня.

Викотилось зза лїса красне та пишне сонце. Пішли люди в поле на роботу. Підвів ся дїд Панас з верболозу, вмивав ся на бéрезї, втирав ся рукавом і тихо бубонїв сьвяту молитву, хрестячись в ряди-годи. Швидко потім жидівка чистила під шинком рибу, а жид одмірював дїдови півкварти горілки.

* * *

Двайцять три роки ловив дїд Панас рибу. За теж йому й смерть мабуть на роду була написана од води.

Весною була дуже велика вода на Роси, що й люди на силу таку воду памятають. Позаливала вода луги, сїнокоси, позносила млини, навіть позаливала хати, що стояли низько над водою. А між скелями та по камінї ревла Рось, крутила ся як на лотоках вода.

Не вважаючи на теє дїд Панас, поїхав ловити рибу. Чи він не встеріг ся, чи тим, що зайве випив, чи й хто його знає! Вхопила вода човен з необережним дїдом та й поперла в шум, на саму бистрину, де було богацько каміня. Летїв човен з дїдом, як стріла, тільки борода дїдова манячіла! Кинула хвиля човном, як тріскою з високого каміня, що через його лила ся як навіжена бистра вода. Сховав ся рибалка дїд Панас з човном і на сей день! Оддячила там своєму ворогови риба

II.

З розвідки „Сьогочасне прямоване в літературі“.

Перший принцип кожної нової літератури — то принцип реальности. Реалїзм чи натуралїзм в літературі потребує, щоб література була одкидом [239]) правдивої, реальної жизни, похожим на одкид берега в воді, з городом, чи з селом, з лїсами, горами і всїми предметами, котрі знаходять ся на землї. Реальна література повинна бути зеркалом, в котромуб відсьвічувалась правдива жизнь, хоч і тонка, похожа на мрію, як самий відсьвіт. Ми далеко стоїмо від того ультра-реального погляду на літературу, котрий запанував недавно в московскій літературі, від часу критичних творів Писарева, [240]) що література повинна бути простою копією натури, простою фотографією, тай годї. Такий погляд довів московских письменників як напр. двох Глєбових, [241]) до коротеньких фотографій з народного биту, в котрих нема і кришки художности нї штучности. Тут винен реальний аж меркантильний дух нашого часу і такий самий національний дух Московщини. Ультра-реальні фотографії, як і абстрактні фільософскі образи або ідеали, дуже однобічні, дуже прозаічні, буденні, черстві і тверді, як недобре зварена страва, і такі самі на смак, як сира страва; від їх не дише пишним духом ідеалїзма, фантазиї, серця, пишним духом щирої поезиї. Сей висший дух поезиї вносить в звичайну людску жизнь, в мертву природу ґенїй письменника, що переварює в своїй души, в свойому серцї всї факти буденного житя, звичайно дуже прозаічного, всї образи, взяті з натури, надихає своїм духом, нагріває своїм серцем, наливає своєю горячою кровю, або наливає злістю, жовчею та ненавистю, обсипає сьміхом сатани і запечатує печатю свого проклону. Поетичні образи в реальній поезиї, то результат обидводїяня натури і художника, то спільна праця сили натури і сили художника, котрий надаряє своїм духом образи, перепущені через свою душу, додає натурі нїби кутї свого меду. Художник повинен бути в своїх творах зеркалом громади, але зеркалом високої цїни, в котромуб відбивалась жизнь правдива, але обчищена і гарна в естетичному погляді, добре спорядкована і згрупована, осьвічена висшою ідеєю, і щоб була при тому жива, як сама жизнь.

Таким фокусом для своєї громади повинен бути реальний художник письменник, таким осередком випнутого або увігнутого шкла повинен бути і українский художник письменник для України. В его души повинна відсьвітитись і перетворитись українска жизнь, що кипить або що плісніє кругом него. Коли письменник хоч трошки чує себе українским громадянином, часткою українского народа і українского громадяньства, він повинен мати за сьвяту повинність відсьвічувати в своїй фантазиї, в свойому серці ту громаду, що роїть ся кругом него, радіти її радостю, плакати її слізми, а не перелазити в чужі горо́ди і підставляти свою душу під картини чужої, неукраїнскої жизни. Українский письменник не повинен клопотатись, що єму буде мало робити на Україні. Українска жизнь — то непочатий рудник, що лежить десь під землею, хоч за него вже брались і такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний материял, що тільки ще жде робітників, цілих шкіл робітників на літературному полі. От перед ним розгортуєть ся широким, широким полотнищем народна жизнь від Кавказа і Волги до самого лимана Дунаю, до Карпат і за Карпати, до далекого Гродняньского та Міньского Полїся. Нам скажуть, що нарід дає убогий материял для літератури, що в нему мало розвита індивідуальність, що поет не знайде в нему багато усяких типів та характерів, що народна жизнь дуже стихійна, а селяни похожі оден на другого, як одна комашка на другу. Нехай буде і так, але український нарід все таки дасть багато материялу для українських письменників. Від Кавказа за Карпати не може бути жизнь народа зовсім однакова. Кубаньский козак, потомок запорожців, саратовский та астраханьский селянин дуже відрізняють ся від угорского. Карпатский гуцул, лемко та бойко дуже відрізняєть ся від хлібороба Киянина та Полтавця, бо на Карпатах навіть не сіють, ні жнуть, а збирають в свої житниці сир та масло, як давні патриярхи. Гродняньский, міньский, могилївский, волиньский, сїдлецкий поліщук вже і костюмом мало похожий на свого земляка наддніпрянця, в своїх рудих або білих магерках, в своїх сїрих свитках, в узеньких штанах та в личаках. Повісти Осипа Федьковича, в котрих описуєть ся жизнь руских селян на Буковині, в Карпатах, показують, що їх бит дуже не похожий на бит степових Українців. Українский нарід, розкинутий на такому широкому

юсторі, може бути широким сюжетом українского письменика реаліста.

Козаки, міщани та городяни повинні так само не минути ваги вважливого українского письменника. Козацкий бит на убані, в Полтавщині, в Чернигівщині зовсім оригінальний повинен дати сюжети не одному українскому літератови. крім козаків та міщан на Україні прожниває багато дрібної шляхти і православної і католицької, що платить панам за емлї чинш. При тому українска література ніяк не повинна инати жидів і повинна відмалювати їх так, як вони стоять натурі до громад, до панів, до сьвящеників, до уряду. Висші ерстви українскої громади, українські пани на східній Україні понад Чорним морем, пани в західній Україні, мадярскі пани а Карпатами, все се повинно відсьвітитись в українській літературі і чим правдивіще, тим більше буде користи з такої літератури: ввесь бит панів, вся їх жизнь, їх відносини до народа, їх політичні і релігійні тенденциї, їх національність і відносини до українскої національности — все се докладно повинна відсьвітити в собі українска література. Вона ніяк не повинна минути і українского духовеньства; не повинна минути і тих урядників, котрими набиті канцеляриї на Україні, і професорів і учителів українских і московских і мадярских. Словом все що захоплює етноґрафічна границя українскої народности, сказати, все се повинно бути і конечне буде материялом для реальної українскої літератури, не викидаючи і поселенців иньшої національности, бо їх богато на Україні. Вони вже давно живуть між нами і нажили собі такий сьвітогляд, котрий їх відріжняє від їх таки земляків, що живуть в себе дома, між своїм народом, як напр. Поляки і Москалї.

Другий принцип сьогочасних нових літератур, то принцип національности. Принцип національности складаеться з двох прикмет: з зверхньої — народного язика, і осередкової — глибокого національного психічного характеру народа. Народний язик то тїло національности, національний психічний характер то її душа. Реальна українска література повинна бути на народній українській мові. На основі принципа національности, українські письменникі повинні описувати жизнь українскої громади тільки по українски. Тільки на українській мові література може піти широко і глибоко в українську масу і зробити свою цивілізуючу місию. На иньших язиках

література на Україні буде служити тільки висшим верстви національної україньскої громади, а з таких шарів, що не говорять по україньски, вийде все таки дуже малий процент и всю масу україньскої нациї, мужиків, міщан та козаків, що н вміють говорити иньшою мовою, окрім україньскої. Реальн україньска література не на україньскій мові буде тільк цяцькою та играшкою для україньского паньства.

Разом з язиком україньска література, окрім форм, по винна бути національною і своїм змістом: вона повинна ви явити психічний україньский національний дух та характер.

Кожна европейска література виявляє характер сво нациї, і виявляє так, що доглядливий, вважливий чоловік зраз впізнає, до якого народа належить який небудь літературни твір (коли він щиро національний), не заглянувши на підпи автора. Східні літератури носять на собі слід широкої, бли скучої, палкої фантазиї. Така сама печать лежить і на літера турах південної Европи, на італіяньскій, іспаньскій; їх кольо рит гарячий, палкий, як південне сонце, пишний, як пишн тамошна природа. Висока фантазия, гаряче серце, демоньск ревність, релігійний напрям, аж пашить в поезиї Данта Тасса, Петрарки, Бокачія, Кальдерона.[242]) Демоньска гордість аристократизм, або фільософска глибока аналїза, семейни принцип: сї всї прикмети англійскої національности виявили с в творах Байрона, Вальтер-Скота, Діккенса.[243]) Сентименталізм або правдиве чутє серця, містицизм з фільософским покрива лом поклали особливу печать на твори Шіллєра, Ґетого, Шпіль гаґена[244]) і німецких романтиків. Недостача елеґантности, есте тичности, фантазиї і глибокого серця з разу дає впізнати московскі поетичні твори, по більшій частції холодні, як полярний лїд, і монотонні, як снїгове полярне поле. Нам скажуть, що то обєктивність, а Українцеви все те здаєть ся ледом. Україньска література виявила в собі національний україньский дух та характер: широку, гарячу фантазию, глибоке ніжне серце, тиху задуму, сьміх з слїзми, гумор. Все се виявилось в народних україньских піснях, в їх мотивах, зачіпаючих самі глибокі струни серця. Такі національні психічні прикмети ясно і виразно виявились в творах національного україньского поета Шевченка: в котрого, окрім фантазиї, кожна стрічка, кожне слово ніби обмочене в чутє, ніби тільки що вилинуло з самої глибинї серця.

Окрім національного, психічного та історичного характеру, що вже виявив ся в україньскій літературі, україньска література повинна виявити в собі ще одну національну прикмету: власний народний громадский та семейний характер. Україньска громада любить і виносить власну збірну власть цілої громади. Принцип особости (індивідуальности) — то національний україньский принцип. Людска особа на Україні не любить счезати в иньшій чужій особі, ні за що в сьвіті не відкажеть ся від свого „я“, і хоч буває часом придушена, але вона не буває задушена. Хто з чужоземців бував на Україні, проживав в неї, той примічав, що україньскому селянинови нічим не можна догодити, ні доброю платою, ні добрим обходженєм. Він усе буде поглядати на вас скоса, бо... він мусить вам покорятись та служити, чого єму дуже не хотілось би по єго національній натурі. Особість на Україні дуже розвита, не тоне ні в громаді, ні в семії. Звідсіль виявить ся в україньскій літературі ще одна фарба, котра мусить мати вплив на будучу долю україньских сільских громад, щоб не відняти від індивідуума багато особистого простору, особистих прав, особистої волі.

Приступимо теперички до третього, найновіщого принципу сьогочасних літератур, до народности в літературі. Тепер, коли европейскі літератури стали вже національними, вони ще далеко не стали народними, конечне в самому широкому розуміню сього слова. В европейских літературах вже проявились народні поети, що описують жизнь народну таки сільскою мовою: Еркман-Шатріян у Французів, Борнс у Анґличан, Ауербах і багато иньших у Німців.[245]) Але не вважаючи на те, згадані нами літератури ще далеко не стали народними. В давних европейских літературах, що виросли на клясичному і романтичному ґрунті, ще багато зосталось старого, традицийного і в формі, і в змісті, і в язиці, і в дусі самої поезиї, від чого їм дуже трудно відчепитись.

Принцип народности, як самий недавний, ще не зовсім прийняв ся в теперішних европейских літературах, хоч почав уже всисати ся в літературу, як вода в суху землю. Европейскі літератури вже стають і повинні стати швидко зовсім народними.

Щож таке народність в літературі? Як її розуміти?

Принцип народности в літературі складаєть ся з кількох елементів. Перший елемент — се народний язик, яким говорить нарід. Там де література розвиваєть ся на давному літературному язиці, що має багато слів вже вимерлих в устах живого народа, або забрав слова з иньшого язика, як московський з церковно-славяньского, там народний язик повинен вписатись в літературний, книжний язик, ввійти в его з мясом, з кістками, з жилами і зовсім переформувати его на иньший живий народний лад. В нових літературах, як україньска, ческа, болгарска і иньші, народний язик повинен лягти на ґрунт, повинен лягти увесь в сирому становищі, який він є в устах народа та в его устних творах. Живий народний язик вносить в книжки иньший граматичний склад. Замість довгих книжних періодів (в Німців часом задовшки з листок), котрими ніколи не говорив ні один нарід на сьвіті, народна річ вносить в книжки рубану, уривчасту мову, швидку, шпарку, і живу, як сама жизнь. Нехай про одно те саме діло роскаже вчений чоловік таки україньским язиком і про те саме діло роскаже сільска цікава баба. Вчений чоловік безпремінно буде сукати довгі стрічки по книжному звичаю, а сільска баба так чесне язиком, як кресалом, що аж посиплять ся искри поезиї. Синтакса її мови буде не розвита граматично, але жива, искряна. Книжний літературний україньский язик повинен виироблюватись на ґрунті живого сільского язика, вигрібаючи з него нову терміньольоґію, зміняючи суфікси, приставляючи їх до кореня народного язика; він не повинен шукати нових слів в иньших славяньских язиках, хоч би і в церковно-славяньскому, а розвиватись на основі народних україньских вимов: наддніпряньскої, галицкої, поліскої, навіть чорнорускої (коло Вільна) і білорускої (коло Могилева, Міньска та Вітебска), котрі мають оден, спільний з україньским лексікон слів. Народні провінциальні вимови дають часом несподівано дуже добрі терміни для літературного україньского язика.

В основі поетичного книжного язика повинен лягти язик народної пісні так, щоб вірші поета були зовсім похожі на вірші народної пісні. В декотрих літературах і тепер уже поети починають наближати вірші до народної пісні Так з московських поетів зовсім народними віршами писали Кольцов і Некрасов.[246]) В україньскій книжній поезиї народна пісня зразу лягла в основу, як пишний ориґінал. Шевченко в своїх

творах поклав в основі народну пісню і підняв народну поэзию високо, не зміняючи ні на кришку нї її форми, нї змісту, так що Еміль Дюран в журналї „Revue de deux mondes“ призначує Шевченкови таку ролю, відносно до українських народних дум та пісень, яку мав Гомер для грецких народних героічних поем; Шевченко, як каже Дюран, зумів зібрати і скупити народний епос і повести его далї в щиро народному дусї. Хто перший раз брав у руки Шевченка, той помиляв ся, думаючи, що то народнї піснї. Більше бути народним поетом вже нема куди!

Другий елемент народности в літературі — се епічні та ліричні форми народної поезиї. Окрім прозаічного і поетичного народного язика, принцип народности в літературі захоплює ще глибше, захоплює ті блискучі поетичні фарби, котрими обсипана прозаічна народна мова, котрими закидані українські народнї піснї, вся народна поезия в казках, приказках, загадках, колядках та щедрівках. В прозаічній мові і в народних устних поетичних творах є свої ідіоми, свої епічні та ліричні форми, і у кожної національности свої окромні, часом зовсім непохожі на иньші. На скільки нарід богатший фантазиею, серцем, розумом, на стільки виразнїйші в него ідіоми, блискучійші епічні та ліричні форми. Біднїйший духом нарід має біднїйші поетичні епічні форми, часом грубі, часом недогадні.

Українська устна народна поезия дуже виднїеть ся своїми блискучими фарбами. Вона вся закидана букетами поезиї, так що тямучий українский письменник, не нагинаючись, може сьміливо загрібати цілі оберемки квіток і обсипати ними своі твори.

Епічні та ліричні поетичні форми в українській народній поезиї виявляють ся в цілих картинах, в метафорах, в символізмі, часом в глибокій іронії, а часом в гіперболях. Розгорніть богаті збірники народних українских пісень і ви зразу примітите те богатство, котрим пересипані народні думи, піснї, приказки, загадки, коляди. От перед вами розгортують ся цілі картини, де людска жизнь, людске чуте, людске горе і радість прирівнують ся до пишних картин, взятих з природи. В козацких думах, на приклад, крівава битва прирівнюеть ся до пира; поле, закидане трупами, до поля, закиданого снопами, зовсім так як і в Слові о Полку Ігоревім. Нещаслива людска жизнь прирівнюеть ся до зораного поля, виораного мислями,

заволоченого чорними очима, политого слїзми. Важке становище людскої душі описуеть ся в піснях, як крута камяна гора. Шум діброви, гудїня бору, шум темної хмари, широка пустиня моря служать в піснях символами великого горя, а тихий шелест листу в лїсї назначує людский поговір, людску славу. Зелений гай, лїтня дощева хмара, невеличка річка з бродом, ставок — служать символами сьвітлого становища людскої душі радости. Широкий степ, широке море часто бувають в піснях символами волї. Нещаслива трудна жизнь часто описуеть ся в піснях в образї перепливаня бистрої річки, або потопаня в Дунаї, тодї як човник та веселце стрічають ся там, де говорить ся про щасливе женихане. Похиляне від вітру дерево назначує журбу, пряме дерево веселість. Вся україньска природа, всї рослини і птицї служать в народних піснях і в живій розмові поетичними символами: кучерявий дуб — то веселий парубок; червона калина, висока тополя, вишня та черешня — то дївчина; порубана калина — то дївчина, що вийшла заміж. Голубка воркує — то дївчина сьпіває, голубка гуде — то дївчина сумує; зозуля кує — то дївчина плаче. Голуби в парі, качки на ставочку — то вихід заміж за милого. Важка хода лебедїв та гусий по водї — то гірка жизнь із нелюбом. Орел, що високо лїтає, вороний кінь, що в полї виграває, злучаєть ся з такими випадками в жизни козака, коли він сидить в неволї і завидує широкій волї. Ясна зоря, ясне сонце — служать символом дївочої краси; повний місяць — то парубоча краса.

Іронїя і гіперболя виявляєть ся в народній поезиї в своїх окремих формах, дуже виразних, різких та ущипливих. Про гордого чоловіка напр. кажуть, що він пишаеть ся, як собака в човнї. Про поганого кажуть, що він гарний, як копиця в дощеву годину; що він процьвітає, як макуха під лавкою: що в него очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия хоч обідя гни; як подивить ся, то молоко киснє.

Краса молодеча в україньскій народній поезиї обмальовуєть ся окрімними незвичайно пишними і поетичними фарбами.

Нам прийшлось би богато листів списати, колиб ми схотїли виписати всї епічні та лїричні форми україньскої народної поезиї та народного язика з україньских збірників народних пісень. Україньскі письменники повинні обсипати свої твори сими перлами народної поезиї, як золотою рјаскою. Вони

адуть їх творам гарячий поетичний народний кольорит, і кольорит живий, в рівні з котрим твори, писані книжним язиком, будуть похожі на мумії.

Третій елемент народности в літературі то самий дух народної поезиї, котрий доконечне чи так, чи инак виявить ся в творах національних письменників, котрих не можна навіть назвати народними, бо кожний автор син свого народа, плоть від плоти его і кість від его кости. Більша чи менча сила народної фантазиї, народного серця, естетичности, відкиеть ся в творах письменників проти їх волї. Найзначнійша прикмета україньскої народної поезиї — то глибоке чуте, котре проходить через кожну народну пісню і зачіпае в серцї глибоку думу, піднимае тиху задуму, але не безвихідне горе, що не мае жадної надії. Та глибока душевність дуже виразно відбивалась в Шевченкових творах. Естетичність україньских пісень, а найбільше дівочих та жіночих, така висока, неначе їх складала натура не простого сільского мужика, а натура просьвічена, з великим естетичним смаком. Україньска народна муза ніколи не підбирае епітетів та синонїмів неґраціозних, навіть в річах простих, буденних, не тільки в делїкатних; ніколи не дозволить собі сказати, наприклад, про соловейка або про дівчину, такими словами, як каже московска народня пісня: „Ужъ ты глупенькій, неразумненькій дуракъ соловейко!“ (Бытъ русск. нар. Терещенка л. 252).

Сама насьмішкуватість, злість, проклін, жарт, сатира, що потрібують часом міцних, притискуватих слів, не виявляють ся так грубо, як напр. в московских піснях, але прикривають ся гумором, гарним дзвінким складом віршів.

Духовність та широка свобода особости кладуть на україньску народну поезию дуже характерний кольорит, котрим вона дуже відрізняеть ся від своеї московскої сестри. В україньскій народній пісні поезия піднимаеть ся в гору, як птиця під небо. Вона ідеальна. Вона ніколи не черкаеть ся крилами об грубі материяльні інтереси, а коли черкаеть ся, то поминае їх як недостойні. Московска народна поезия не цураеть ся материяльности. Північний черствий практицизм натворив таких епічних дуже непоетичних форм, яких зовсім нема в україньскій мові та в поезиї. В московских піснях про гарного парубка говорить ся, що він: „поглядитъ какъ рублемъ даритъ“. На Україні се буде зовсім навиворот: про злого чоло-

віка кажуть, що він „гляне, неначе пятака дасть!“ Гарна дівчина в Московщині сьпіває про свою красу: „я ступить — ступлю во сто рублей; а другой ступлю — во тысячу; а ужъ третьему й цѣны нѣтъ!“ Про парубка сьпівають: „Онъ изъ гривенки на гривенку ступаетъ; съ полтинничкомъ (пів карбованця) по улицѣ гуляетъ, цѣлковикомъ (карбованцем) вороти запираетъ!“ Така картина, де парубок ступає по гривнах, в українських піснях неможлива річ і не малаб жадного ефекта.

В українскій народній поезиї ми бачимо широку свободу серця і повну свободу особости. Давня вічова та козацка социяльна рівність, не придавляючи особости, виявилась в народній поезиї і досї виявляєть ся, як прикмета національна і народна. Хто читав козацкі думи, той знає, яка рівність, як свобода особости виставляєть ся в них, як народний ідеал: в думі козак Голота знущаєть ся над багатою козацкою старшиною, над дуками сріблявиками, хоч у него шапка з діркою з верху, одежа вітром підбита а з сапянців виглядають пальці. Така сама рівність товариства виспівуєть ся і в чумацких піснях, в котрих отаман не чванить ся своїм отаманством, а бере чумака за ручeньку і жалує єго, а чумак зве отамана своїм батьком. В лїричних українских піснях ми бачимо широку свободу особости.

В московскій семії панує деспотизм батька над цілою семею, над жінкою, над дітьми, і натурально, що той деспотизм виявляєть ся і в піснях, де тільки виступають на сцену відносини чоловіка до жінки. В складі українской і білоруской семії нема такого деспотизму.

Так то кожда сьогочасна лїтература повинна покласти собі основно три принципи: реальність, національність та народність. У всїх европейских лїтературах вже до того діло іде в одній більше, в другій менче. В старих европейских лїтературах народне прямоване труднїще прищіплюєть ся, бо воно мусить видержувати боротьбу з давною, богатою талантами, традициєю; в нових славяньских лїтературах народність в лїтературі іде скорійшою ходою; їх вивів на сцену сам сільский язик.

Лїтература, основана на трьох показаних нами принципах, має для нациї велику вагу і тільки така лїтература, а не инча. Лїтература, основана на тих трьох принципах, повинна роз-

виватись і на Україні. Вона вже настала і повинна міцнішати і рости. Вона повинна обсягати етноґрафічну границю україньскої породи і на тім ґрунті добувати собі материял і вплививати на громадяньство; вона повинна промовляти до нациї її природним живим язиком, а не чужим або позиченим в иньших старих язиків.

Щож тепер сказати про ту появу на сьвіті, коли силою пересовують літературу одної породи з її етноґрафічних границь на етноґрафічну територию другої породи? Ми назвемо таке пересовуванє некористним, непотрібним. Ми назвемо єго недобрим ділом в тім разї, як силою пересовують літератури одної породи на породу иньшу. Література висших европейских пород і непрохана сама по собі іде між народи молодші, низші по культурі, бо вона має силу. Про московску літературу того не можна сказати... Нам потрібна своя україньска література.

---

11. Володимир Барвіньский

ур. 1850 р. в Шляхтинцях, тернопільского повіту, де єго отець Григорій був сьвящеником. Науки ґімназияльні побирав в Тернополї, а правничі у Львові. Перейшовши на унїверситет, застав Володимир між рускою молодїжю нове житє національне, оживлене ідеями Шевченковими. Тодї стала виходити у Львові „Правда“, повстало товариство „Просьвіта“, а молодого Володимира бачимо не тілько між основателями, але й між найдіяльнїйшими робітниками на ниві просьвітно-народного письменства. Скінчивши правничі науки, задумав Володимир спершу посьвятити ся адвокатурі; притім звернув ся головно на поле економічних студий, бажаючи заняти катедру економії в унїверситеті а також працював на ниві рідного письменства. Спершу був помічником а опісля редактором „Правди“, що тодї стояла головно творами єго пера. Володимир добачав також, що не досить дбати про рідне письменство, виховувати молодїж в національнім напрямі, нести просьвіту між селян і міщан, але треба розбудити національну сьвідомість і між руским жіноцтвом і в своїх писанях звертав на се головну бачність. Барвіньский бачив також, як під конець сїмдесятих років підупало між Русинами суспільне і просьвітно-національне житє; отже щоб видобути руску суспільність з тої байдужности і мертвоти, загріти єї до реальної праці для народу, заснував він (1880) політичний орґан „Дѣло“, котрого був головним редактором. Ясний погляд, незвичайна енерґія і справедешній талант публицистичний в числен-

них статях політичних, економічних і суспільних Барвіньского, поміщених в „Правді“ і „Дѣлѣ“ зробили протягом трехлітного істнованя его органу великий зворот в думках і поглядах рускої суспільности, розбудили житє серед Русинів, звернули їх змаганя до практичної роботи і спровадили Русинів народовців на дорогу реальної праці для просьвіти і економічного подвигненя народу і для розвитку національного житя.

Крім того дописував Барвіньский до заграничних часописий про рускі справи і трудив ся дуже заподадливо в руских товариствах, іменно в „Просьвіті“. Промовами своїми на Шевченкових роковинах і при иньших нагодах, націхованих горячою любовою і глибокою вірою в лучшу будуччину руского народу, широким поглядом на справу его розвитку, незвичайним даром слова і глибокими правничими відомостями з'єднав собі Барвіньский загальне поважанє і славу знаменитого бесідника.

Та невсипуча і безнастанна праця зовсім підорвала і так слабе его здоровлє, а смерть скоро перетяла пасмо его житя. Умер у Львові 1883 р.

Писаня. На ниві літературній почав Барвіньский працювати в 1868 р. в „Правді“ і у виданях товариства „Просьвіта“, опісля в „Дѣлѣ“ і поміщував там свої статї політичні, суспільні, економічні, критичні й історичні. Виступаючи в обороні прав і самостійного національного розвитку Русинів, не щадив Барвіньский москвофільского сторонництва, пятнуючи змаганя его проти самостійному розвиткови культурному Русинів яко антинародні. Так само сьміло виступав і проти радикально-социялістичними змаганям. Зорким оком слідив він не тілько національне житє і літературний рух австрийских Русинів, але й на Україні і вказував тамошній інтелітенциї поле, на якім могла би придбати багато для просьвіти і піднесеня темного народу (Задачі україньскої інтелітенциї). В усіх статях поучував Барвіньский своїх земляків, що лише повна сьвідомість національна і віра у власні сили доведе руский нарід до цілн і в тім напрямі накликував їх до праці. Просьвіта і розвиток народу власними силами, поправа его економічного побуту, культурне подвигненє Русинів, зміцненє національної сьвідомости — се ідеї, які проповідував і над якими безкористно і невсипучо трудив ся весь свій вік, з якими жив і умер.

Однак Володимир Барвіньский був не тілько талановитий публіцист і критик, він писав також повісти. В повісти „Скошений Цьвіт“, названій „вимком з галицких образків“ (бо й справді недостає їй закінченя), виступає автор в обороні занапащеного жіноцтва, котре не може дійти до нашої народної правди, себ то національної ідеї і тому не виявляє відповідної сили серед рускої суспільности. Іменно бажав автор, живописуючи нещасну долю Малані, вказати на наслідки силованого подружа. В иньшім „вимку з галицких образків“ — „Сонні мари молодого питомця“, бажав автор в герою повісти зобразити тип тямущого питомця духовної семинариї, що рве ся до основної науки університетскої, щоб мати

руже до боротьби супроти новочасних змагань матеріялізму і соціялізму а відтак видобувати людий з тенета та наводити їх на дорогу добра і щастя.

В повістях Барвіньского зображені удатно ідеальні типи. Особливої краси додають его повістям вельми живі дияльоґи. Ціну х підносить ще чиста і гарна мова.

З повісти „Скошений Цьвіт“.

(Виїмок з галицких образків).

(Мартин Рожницкий, сьвященик-аристократ, опікував ся сиротою по сьвященику Маланею. Але поваяк Рожницка не нахилялась теплим материньским серцем до Малані, піклувала ся сиротою колишня наймичка еї родичів, стара Цилиниха. Виросла Маланя мов чудова квітка і стала щирою приятелькою Ольги, дочки сьвященика Михайла. О. Михайло був свояком о. Григорія, котрого син Степан „пустив ся на сьвітского чоловіка“. Скінчивши науки правничі, приїхав до своїх родичів і звідси виїзджав на празники й весіля).

„Степане, а покинь но вже раз ті свої книжки та ходи до нас“, кликав о. Григорій крізь вікно до свого сина. „Такий гарний вечер, а він засидів ся в тій душній хаті і не гляне на двір.“

„Зараз, зараз, ще тілько хвильку“, обізвав ся голос з середини.

„Та чи мало було з тебе того дня. От дай вже покій, відпічни троха, дай волю очам та думкам своїм.“

„Оттак то, приїде на кілька день і навіть в дома не покидае тих книжок. Вже аж збілів зовсім, тілько як снасть ходить. Аж жаль дивити ся“, говорила пані-матка, виполіскуючи під хатою гарні огірки до квашеня.

„Так то вже на старість хіба ми обое будемо себе втїшати. Годуй, годуй, а підростуть, то як ті пташки з гнїзда порозлітають ся. Поки ще молоде, то горнеть ся, а потому і не звідаеть ся... Оттой ще остав ся, та й то на вилеті“.

„Степане!“ кликала знов мати, „а ходи но вже до нас.“

Ніхто не обзивав ся.

„Щось наш Степан таки дуже посоловів,“ говорила дальше мати тихим голосом. „Де то та колишня его веселість поділа ся. Мало говорить, нічого не їсть, не спить, на самоту утікає. Нераз, як несподівано надійду, він сидить задуманий та так і зжахнеть ся. Питаю і не розпитаю нічого. Бовкне слово та й втікає. Щоб тілько борони Боже не занедужав. А ще з тими книжками не може собі дати ради. Господи! десь то тепер такий сьвіт настав, що стілько треба вчити ся.“

„От марниця, дурять голови! А не хотів мене слухати, не хотів брати готового хліба. Конче забажало ся тої сьвіччини.“

„Ой то правда! Досї був би вже на спокійнім хлїбі, а то пустив ся, як на ту воду, плине, плине і кінця тому не має.“

В дверех показав ся Степан з книжкою в руції. Его лице було ще дуже молоде, але поважне, блїде, сніде, майже хоровите. З его очий пробивалась якась сумота, на чорних бровах нависла журба, а укриваний біль проявляв ся в цілім его лицю.

„Справдї гарний вечер“, сказав Степан тихим голосом.

„Чи не приросла вже до тебе ся книжка?“ жартовливо спитав о. Григорій.

„Таки правду сказати — се мое житє. Та й щож може бути для мене кращого, як віддаватись праці.“

„І бути вічним школярем“, додав о Григорій.

„Прецї приповідка каже: учи ся розуму не до зросту, а до гробової дошки. Ціле житє чоловіка — се одна праця і наука. А коли я вибрав собі такий стан, що замість плуга пером та головою маю орати, тож годить ся дбати про те, щоб в мене був засіб того зерна науки, котрим засїваемо наш переліг. Як ви дбаете, щоб засібна була стодола, та не пусті засїки, як ви усе передумуете, щó як краще і лучше зробити, як вас радуе прихована вами худібка, добре засіяне поле, процьвіт вашого господарства, так і мене радуе і веселить моя щоденна праця, мій труд, здобутки нового знаня, новий сьвіт, що розкриваеть ся в оттих книжках, і я не знаю, що може бути томлячого в такій працї, що підіймае мисли чоловіка, розкривае ему нові погляди, нове житє, нове поле до ділання.“

„Де то вже з ним кінця довести,“ озвала ся мати, пильно глядючи на свого сина. „Алеж поговорив би ти, Степане, троха з нами старими. Нам твоеї науки не засягнути, а самим так і скучно. Не вжеж ти тілько самими книжками жити меш.

Треба й в сьвіті троха повеселитись. Говори таки, що хочеш, ь школярем цілий вік свій не позістанеш. Не сидів би ти все гак в тих паперах, та не тратив свого здоровля, а віджив троха між нами на вольнім воздусї. Вжеж тобі не перемудрувати всіх, а от так найлучше, як то кажуть: і на перед не виривай ся і з заду не оставай ся. Знаєш тепер такий сьвіт, що не мудрість поплачує, а услужність. Хто мастить, той їде, а покірне теля дві мамі ссе. Єсть же багато таких, що без муки великої науки доброго стану доходять; а як має вже свій стан, то й мудрість і почести і слава — усе знайдеть ся. Змарнуєш свій вік молодий, на сьвіті не наживеш ся і здоровля втратиш, так щож тобі буде з твої науки".

„Алеж, матусенько, се менї не псує здоровля, се моє житє і моя розривка. Коли у черцї постриг ся, тож годї прилюди заводити."

„От не пошивай ся в такого статка; се ще тобі ні до лиця, нї до твого віку. Забудь но троха твої книжки, а я повезу тебе на празник до Решової. Тиж не знаєш, що Меланя вже як рожа розцвила ся. Яка люба дитина, яка привітна, смирна, тай правду сказати, не стид показати її хоч би і перед городяньскими паннами. Як то, коли з доброго кореня, то й добре останеть ся. Воно дуже рідко буває, щоб дївчина без матери добре виховала ся. Але тут не одна, хоч і з материньским вихованєм, мусить уступити. Така вже з роду! Знає, як до чоловіка проговорити, між людьми поводити ся і кому належиту честь віддати. Звичайно як вчене, до сьвіту призвичаєне, а не так, як то в нас буває, що тільки на пустицях та на сьміхах все кінчить ся. Правда, що батько таки дуже розумно її попровадив, гроша не пожалїв, і в дома доглядав і до належитої науки вчасно віддав. Такий добрий батько як рідко, і знаю, що своєї дочки голоруч за муж не дасть. А вонаж в него єдна-єдина як око. От найно поїдемо, то й побачиш сам. Вони будуть на празнику, близькі сусїди в давній зажилости, та й таки час вже Меланю сьвітови показати."

Степан мовчав, а хоч мати все пильно на него глядїла, Степанові думки, здавалось, не дуже займали ся славословним описом молодої гарної і посажної панночки, а відтіля летїли десь в далеку сторону.

„На що то хлопцеви набивати голову!" холодно проговорив о. Григорій. „Вже бачу, що ви єго таки зараз хочете же-

нити. Мало має свого клопоту на голові, ще треба, щоб жінка нависла на карку!“

„Зараз, не зараз, але чомуж не мав би пізнати? Пре[illegible] вже йде до людей.“

„Не думаю я ще женитись.“

„О, щось ти дуже змінив ся в послідні часи!“ говорила дальше мати. „А то все з тих книжок, з тої неперестанної самотности. Відвик від людий, від товариства втікає, веселої хвилі не зазнає. До чого то все здало ся! Ось диви, другі т[illegible] і без журби і труду веселять ся, уживають житя і добре з ти[illegible] виходять!“ І жаль і ніжна любов і материньский докір пробивав ся в її голосї. Вона бажалаб неба прихилити своому наймолодшому синови, тремтїла за єго здоровля, журилась вже з-за одної тїни єго смутку і неперестанно роздумувала над єго долею-щастєм. А тимчасом бачила вона свого сина незадоволеним, нещасливим. Сей нахил до неперестанної працї здавав ся її дивним. неприродним, хоч се була черта її власного характеру — трудящої, запобігливої, неперестанно рухливої жінки. Працюючи майже цїле своє житє для добра своїх дїтий — вона не могла зрозуміти, щоб праця могла бути щастєм її власної дитини. Тож і не вірила словам Степана, відводила єго від труду і науки та заманювала у безжурне, веселе, легке житє, що являєть ся для загалу єдиним ідеалом щастя. Ось тому заохочувала вона Степана до забав і розривок і готова була єго чим скорше оженити з посажною, гарною панночкою, щоб тілько неклопотливим було єго житє, щоб весело процьвітали єго днї, а її материньске серце втїшало ся єго щастєм.

А тут її Степан не то що не бажав того щастя, але, здавалось, самохіть відтручував єго від себе і віддавав ся якійсь тайній розпуцї.

„Не всїм однаково сьвіт стелить ся,“ якось важко промовив Степан. „Пчоли мід збирають, а мухи єго з'їдають.“

Бесїда якось уривалась і замість веселости наводила ще більший сум на Степана. Згадка про женитьбу не мило доткала єго душі і очевидно ворушила тайну єго серця.

Панї-матка покинула свою роботу і хотїла, здаєть ся, дальше вговорювати свого сина до веселого житя та заохочувати до женитьби, коли якраз за ворітьми озвала ся косарска пісня, поважна, протягла та супокійна, як супокійною і вдово-

леною буває душа чоловіка по довершенім ділі. Се вертали косарі з пан-отцевої сіножати.

„От вже й косарі йдуть, а я ще й не зладилась,“ сказала пані-мати і чим скорше кинулась приготовлятись до привіту гостий. О. Григорій відложив свою люльку на бік і підійшов під високі каштани, де навколо широкого стола розставлені були лавки.

Ціле обійстє о. Григорія було обсаджене високими деревами, берестами, ясенями та каштанами; густі вітя дерев закривали вигляд на дорогу і мов величезним вінком обмаювали похилену хату. Вечер був тихий, погідний, веселий. Далеко десь вертала вже череда до села, чутно було мекіт овець та іржанє коний, а тут перед ворітьми ще раз загула пісня косарів, луною роздалась поміж дерева, понеслась гомоном по селу і відбилась аж о гори, що за рікою ще червоніли́сь від західного сонця. Затихла пісня, занімів її гомін, а косарі задзвонили у коси і поважно як стадо білих гусий війшли на подвірє. Передовий косар проговорив свою жичливу річ про скінчену косовицю, положив перед пан-отцем оберемок сьвіжо скошеного сїна і всї косарі як рідного батька витали свого пан-отця і першого господаря. Се була косарска „толока“. Трийцять косарів, статочних господарів рік в рік збиралось за толоку косити сїно пан-отцеви. Без зазиву і без дозору відбувалась ся косовиця з найбільшою охотою і з прикладним ладом в знак прихильности громади для свого пан-отця. Тож намість парубків брали ся найперші господарі цїлого села за коси і з незвичайною торжественностю сповняли сей уряд свого „пошановку“. Спільна, господарска вечера заставлена під розлогими каштанами була єдиною відплатою за щирий труд господарів. І тут розводилась та щира, синівска бесїда між представителями громади а пан-отцем і їмосцею про всілякі діла сільского житя і господарства, обмінювались ради, укладали ся пляни надходячих жнив, обговорювались усї долеглости і недостатки обопільного пожитя прихожан з приходником. Се був обяв того патриярхального житя між пан-отцем а громадою, житя давного, видного ще в проявах історичних подвигів нашого народу, а щезлого за теперішних часів нової цивілїзациї.

О. Григорій належав мало що не до сьвящеників „antiquae educationis“, хоч скінчив всї школи вимагані тепер до „висьвя-

ченя". Тілько его погляди на житє, на свій стан і на нарід — ріжнили ся від вихованців „novae educationis". Правда, єї погляди не були взяті ні з книжок, ні з школи, а просто виходили самі з тодішного житя.

Він переймав ся недолею своїх парохіян, розумів їх нещастє, милосердив ся над їх нуждою, а обурював ся над нелюдскостю. І серце его прихилялось до тих людий, він зживав ся з ними, потішав їх, а деколи й охороняв. Так ставав він живим членом тої громади, переймав ся її житєм і ставав неначе батьком великої родини.

І ті селяни відгадували се батьківске чутє, горнули ся у недолї до свого пан-отця, привязували ся до него правдивою вдячностю і любовю. Слуги забували тут на свою службу і вважали ся більше членами родини, синами першого господаря, як наймитами і наймичками. Вони дорожили крихтою тої волї, якою можна було віддихати на приходстві; за свою працю, діставали вони тутка потрібну одежу і страву, а при статочности доробляли ся якого такого прибутку. Тодішне господарство сьвященика не було переняте духом спекуляцийним а змагало найбільше до вигідного житя. Біля стола сьвященика могли без ущербку живитись і догідно жити бездомні Лазарі. Вони пильнували добра своїх кормителїв і оборонців, як власного маєтку, привязувались душею до своїх господарів і до смерти не відчужувались від своїх добродіїв. Відтіля пішла ся добра слава про давних „слуг", про їх вірність, працьовитість і привязаність.

О. Григорій був з роду доброго серця, ласкавий, привітний і добрящий. Молодість тяжко перебута в праці і недостатках навчила его цінити працю і робочих людий. Син убогих родичів, вчасно осиротїлий, повертав ся він з малку між народом, его сирітство розганяло всякі сни про блескуче, вигідне та роскішне житє, а нахиляло его скорше до тих тихих, рівно як і він від долї і злої волї кривджених людий неоплатної працї, неосолодженого горя, безцьвітного житя. Богословскі науки видали ся ему дуже приманливими, бо відкривали ему вигляди на независле житє, мали вчинити его проповідником любови і потішителем сиріт та повернути его назад серед сільских людий, де був его молодечий сьвіт, де жили его перші споминки дитинні і зароїли ся перші надії житя.

В ті часи легко було доступити духовного приходу. Мало було званих, а ще меньше вибраних, тож самі сьвященики діставали, а не давали „презенту“. І так о. Григорій скоро дістав ся до своїх родинних сторін і любо та тихо проживав з милою дружиною серед давних знакомих. Високим прикладом розумного чоловіка присьвічував він своїм прихожанам, простою, ясною але й не меньше праведною наукою проводив він їх серед тяжкого житя. Люди полюбили свого пан-отця як рідного батька, а пані-матка були справдішною опікункою цілого села. В слабостях приходили до неї по ліки, в нужді о підмогу, в клопотах о пораду. Під її оком виховували сь і виучували ся на службі молоді дівчата, в її пекарні пекли ся для них короваї, за її заходом відбували ся їх весіля і так ізза опіки своєї „їмосці“ виходили вони в сьвіт добрими господинями. Так витворювалось се патриярхальне житє пан-отця з громадою, що кріпшало, розвивалось і розцьвітало ся через сорок літ. І хоч повіяло було тепер навкруги новим духом, хоч нова воля і рівноправність переіначавала суспільні взаємини селяньскі і не одні пани, але й багато сьвящеників стало нарікати на буйність і неслухняність народу, — о. Григорій не лишав свого давного житя, не ступав на нову дорогу, а жив давними ідеями свого первісного житя і остав ся чоловіком: „antiquae educationis“.

Єго родина складалась з двох дочок і трох синів. Дочки були вже давно замужні і двох старших синів мало вже свої певні приходи. Оден Степан, наймолодший, виломав ся спід прикладу своїх братів і пустив ся на „сьвітского“ чоловіка. Як ні поважав він свого батька не тілько яко батька, але й яко сьвященика, не мав надії і не бачив можности ступати в єго сліди. Як ні благала єго мати, як ні представляв батько, усе було даремне! Степан ступив на нову дорогу. От тому так клопоталась за него стара мати, тремтіла над єго здоровлєм, побивалась над єго непевною будучностю. Вона зводила тепер всі свої думки тілько на свого „мізинка“, котрого любила над житє, — день і ніч передумувала над єго долею і все таки непокоїлась, бо вона не розуміла иньшого житя, лучшого спокою, більшого щастя, як те, що розкривало ся на добрім, тихім і живнім приходстві. О. Григорій не тикав сего питаня. Раз згодив ся він на волю сина і вважав тепер злишним і шкодливим повертати єго дорогу куда инде. Степан сьвітло сповняв

покладані на него надії, йшов усе в гору, визначав ся між молодіжю своєю наукою і статочностю, і всюди, де нї повернув ся, знав собі з'єднати любов. Тож о. Григорій, чуючи з усїх сторін похвали на свого сина, не так непокоїв ся єго долею, як стара мати, вірив в єго будучність, жалував тілько над тим, що може не дожиє того часу, коли єго син буде зовсїм „скінченим" чоловіком. Задля того тілько рад він був бачити свого Степана на тій самій дорозї, котрою єго другі сини дійшли вже до спокійного і вигідного житя. І він жалїв над працею свого Степана, хоч сам мовляв: „без працї нема колачів". Нагадуючи свої власні науки шкільні, він переконував ся, що в житю в далеко більшу услугу ставав практичний розум, анїж та схолястична фільософія, якою годували за єго часів нечисленних школярів. Так не мав він віри в силу і значенє науки, вважав її більше за час переходовий, за конечне орудіє осягненя становиска, і для того так маловажно говорив про людий науки. Він цінив тілько чесноту, працьовитість видну в користях щоденного житя, а нехтував всяке високе змаганє до нового, поступового житя. Часто навіть нарікав на мудрощі нового сьвіта, що псували людий, робили „яйця мудрійшими від курий" та не давали жити людям спокійно на сьвітї. Згадуючи про них, нарікав він на сьвіт теперішний і ставляв ідеалом давні часи. Се був своєродний консерватист.

А Степан був дитиною нового часу, сповитий і викоханий ніжною, родительскою любовю, наповний новими гадками, перенятий новим духом нового житя!

Любов і старанність родичів зберегла єго від недостатків і від тяжкої боротьби о житє, а під теплом тої любови виростала єго душа щира, отверта, привітна, любяча. Весело витав він сьвіт, сьміло глядів в будучину, а надія щодня із сходом сонця роз'ясняла, золотила єго днї. Не пещений, але любязно хований, чув він родительску любов, бачив її в материньских сльозах, в батьківских словах і старав ся відплачуватись тою самою любовю, послухом, добрим поступом. Перші лїта молодости перебув під дозором старших братів, охочо рвав ся до книжки, залюбки брав ся до науки і щораз поступаючи в науках втїшав своїх родичів, заохочувавсь до дальшої працї і гарну віщував будучність.

Степанови було вже пятнайцять лїт, як по Галичинї повіяло новим духом, новим, живійшим і повнійшим житєм. Спа-

дали пута народів, ширшала воля мисли, слова і чину. Недавно ще спокійна землиця стрясла ся наче від вулькану, люди захитались, з просоня здіймали ся до нового житя. Старі люди молоділи, горячились, вірили в ідеї, гнали за ідеалами, а молоді запалені патріотизмом рвали ся до чинів; і старі і молоді писали поезиї, усе сьпівало і рвало ся до нового, молодечого житя. Малий сьвіт наче вдруге перетворював ся, перероджувавсь, сам себе не пізнаючи.

Наче нова зоря, віщунка великих подій, появилась невеличка книжка „Кобзар", що дивне диво сподіяла. Її читали і не начитались, переписували, на ізуст вчили ся, з рук до рук подавали, а скрізь лишала вона свої незатерті сліди в молодих серцях, в сьвіжих умах. Се повіяв перший вітерець із далекої України новим, весняним духом, се ринула на галицьку ниву нова, живуща і сцілюща вода, що зрошала і оживляла ізсушені поля, повялені первоцьвіти... і після несталої, хоч иноді дуже блискучої марцовиці, розпочиналась тепер правдива весна, весела, сонячна, животворна.

І розкрило ся замулене жерело споконвічної сили нашої — ожила г р о м а д а. Вихопившись із школи збирала ся молода громада мов у другу школу, щоб почути свого великого учителя і батька.

У тих тихих закутках оживало слово Тараса в молодечих устах, як жива благодать лляло ся в молоді серця і заняло їх щирою, невгасимою любовю не до князів, не до палат, не до вельможного блескоту, а до народу забутого — в курних хатах і в простих сермягах, до лицарів без високого роду, а з високою заслугою, до мови простолюдної, що гомоніла за плугом, житєм оживляла широкі поля, могили і далекі, незнані степи, — до незолотої, але від золота дорожшої батьківщини. У тих закутках лляли ся сльози над долею „Катерин", озивала ся перша, ніжна, як сльози чиста любов для „Марусь", тут виступала нова, доси незнана бувальщина, ніким не прославлена, тут перед розжареними молодими душами розверталось високі могили і живими являлись образи давної бувальщини.

І серед розгоряченої молодої громади мов жива миготіла та бувальщина, здіймались в гору молоді козацкі голови, сизими орлами злітали в сьвіт нових ідеалів і оживала добра

слава, слава України. І оден до другого шептали молоді громадяни:

„Україно — Україно,
Ненько моя ненько,
Як згадаю тебе краю,
Завяне серденько...“

А серця не вянули, а оживали непогамованим запалом, палким патріотизмом, щиростю і любовю. „Ще не вмерла Україна!“ гомоніли молоді сини молодої України-Руси і блискавицею ширшало нове житє.

Отже й засягнуло се нове житє нашого Степана своїм огнем. З запалом кинувсь він до нових книжок, по ночах читав, учив ся і не міг налюбуватись красою своєї мови, поетичностю свого народу, своєї рідної України. З роду вже маячливий, буйний думками, непосидющий і за надзвичайностями запопадливий — прилинув він до сего нового, доси єму незнаного сьвіту мов та пчола до весняного повного первоцьвіту. Кобзарскі пісні не то що всї були в него гарно переписані, але й твердо в памяти вириті, глубоко в серцю заховані. Не одну ніч переплакав він над долею „Марусї“, не оден раз виступали в єго снах пишними рядами чубаті козаки, що враз із славними гетьманами гуляли по широкім степу, плавали по синьому морю, не раз маячили над єго сонною головою русалки, страшні відьми, завзяті характерники...

Оттак напоївшись новим духом україньского житя, скоро попав Степан в ту молоду громаду вибраних молодців, звідкіля дальше ринуло нове житє, новий дух між молодїж. Він належав до перших учеників, що визначали ся талантом, пильностю і добрим прикладом; тож скоро забажали старші товариші притягнути єго між свою громаду. Степан вже й сам доміркововував ся сего громадского житя молодїжи, бо й сам він бажав чинного житя, спільної працї, громадного дїла.

Була недїля — день школярского відпочинку. Степан, запхавшись в куток своєї невеличкої станцийки, пильно зачитав ся в Гоголевім „Тарасї-Бульбі“. Він забув на сьвіт, на хуртовину, що сумно гудїла біля вікон і як з решета сипала снїгом, — в єго голові шумів шум козацкого таббру, крик бойовий, хряскіт збруї і зойки ранених; єго душа злинула далеко на далеку Україну. І задумав ся Степан над розкритою книжкою, що розгорячила єго буйну фантазию. Навкруги єго була сумна теперіш-

ність, де не було нї слїду, нї чутки про лицарство козацке, про славну Україну, де сини славних батьків вже давно проміняли ратище на леміш і без знаня славної бувальщини в самотї і забутю орали ту землицю колисьто так кіньскими копитами поорану, кровю ізрошену, кістьми засїяну, — де не знали, а навіть і не думали про колишнє завзяте, про ту давну жажду вольної волї, свобідного, власного житя рідного. Навкруги себе не бачив він житя, а те, що було житем, здавало ся єму сном, коли не самою смертю! Єму стало жаль того давного, бурливого, крівавого житя і він бажав би, щоб вернулись давнї часи козацкої слави, щоб і він як лицар виправив ся на вороному погуляти по широкому степу, завитати до Сїчі — великої матери козацкої, зазнати козацкого житя і шеломом напитись води Днїпра-батька. Не було ще кому повести молодого хлопяти на дорогу чинів нового житя, вказати єму ясну мету новосьвітних змагань. І ось чому кипіло єго серце за тою бувальщиною, де було тілько чинів сьвітлих, тілько богатирства величного, тілько борби невтомної і завзятої, тілько житя крівавого, але вольного і славного.

У тій задумі застав Степана новий товариш, що мав ввести єго в молоду громаду молодих учеників нового сьвіту. Бесїда легко навязалась у такім настрою до патріотичного дїла. Між молодими серцями не треба було богато слів, бо їх душі скоро почулись, скоро й пізнались і з'єднали ся.

В бідній хатинї зібралась молода громада повитати свого нового товариша. І якжеж сьміло, як торжественно ступав він між них, як сьміло виголошував свої слова присяги для науки і щирої любови матери-України, як росло єго серце, коли мов новий січовик вступав у нову Січ науки, працї, патріотичної любови! Щиро витали Степана єго товариші, хоч єму знанї, але тут наче вдруге обновленї, щиро загула в єго привіт пісня: „Ще не вмерла Україна!“... а Степан мов в другий сьвіт перенесений, зачарований слухав слів Кобзаря, що виголошувались з ряду молодими декляматорами, та оповідання історії, що розказував найперший з молодців. Се була та друга школа молодого ідеалїзму.

Так виховувались проповідники кобзаревих ідей, сьміло здіймали свій голос про нові ідеї перед старшими людьми на забавах, празниках, серед народу і серед приснїтілих братів і сестер своїх.

З того часу щораз більше розвивалась Степанова душа. Пильність его подвоювалась, талант розвивав ся новим цьвітом, а защіплений ідеалїзм просьвічував ему ясну дорогу гарної будучности. Скоро став він у переду своїх товаришів і з цілим запалом молодого серця вів молоду громаду до щораз більшого роз'ясненя розпочатого діла. І весело усьміхало ся Степанови его житє, щораз роїлись нові думки і гнали до дальшого поступу, до праці, до діла.

Проминуло з того часу кілька літ найкрасшого житя нашого Степана. Свобідно плило ему те житє в неперестаннім руху, у здобуваню нової науки, нових поступів і триюмфів горопашної душі. Любо було дивитись на Степана, коли він серед молодих товаришів голосив такі слова любови матери-України, деклямував народні думи, або з наївною ученостю молодого історика поетичними барвами розкрашав дії своєї батьківщини. А коли по шкільних трудах вертав Степан на вакациї до рідного дому, то й тут не кидав своїх думок, не втерпів, щоб не розказати старини родичам, набутої науки про рідний край, щоб не засьпівати козацких пісень, не переде-клямувати хоч кілька дум кобзарских. Як любо було дивитись, коли Степан в народнім строю з палкими як жар очима, з легко зарумяненим лицем читав україньскі книжки серед парубків і дївчат, що не могли надивуватись нї свому „паничеви“ по „простому“ прибраному, нї чудовим словам, що хоч прості, з їх таки уст вийняті, та так глубоко займали душу, ворушили серця і витискали сльози. Оттак всюди, де нї появив ся, ставав він апостолом ідеальної любови і сам з'єднував собі щиру прихильність і любов. А вжеж ніхто так не радів, як старі родичі, глядючи на свого Степана усїми любленого і поважаного. Тому і не противились вони так дуже бажаню Степана, поступити у „сьвіччину“. Степан знав ужити своєї вимови, щоб виявити високу ціль чоловіка в неустанній праці до щораз більшого поступу, звідкіля виходилаб і користь для загалу, а его почутє власної сили до такої праці було так могуче, що его узнали й старі родичі, як нї бажали легкого, веселого і безжурного житя для свого сина. І справдї не змінювавсь і не ослаб Степан на новій дорозї. Вступивши на унїверситет, йшов він дальше з запалом обібраною дорогою, учив ся, працював і скоро надіяв ся добитись того стану в практичнім житю, деб міг сповняти виплекані ідеали ідеального

жития на ділі. „Не може бути гарним таке житє, де чоловік жиє тілько для себе і для власної вигоди, для неповорухливого супокою. Кождий повинен вносити частину свого житя — в загальне житє, частину свого добра — в загальне добро, частину своєї праці — до загальної праці, і тілько працюючи для добра загалу, бажаючи щастя других — повинен і може бути також сам щасливий". Так не раз говорив сам до себе і другим вповідав сей погляд на житє.

Так перейшов Степан своі університетскі науки і щораз зближав ся до тої мети „стану", так важко назначеної в житю кождого чоловіка.

(Вже давнійше став Степан нахиляти ся серцем до богатої гарної панни Емілії, дочки господині, що у неї наймав хату. Однак поїхавши з родичами на весілє в сусідство, пізнав сироту Меланю, що єму для ідеальної вдачі припала вельми до вподоби. З того часу став він бувати в домі Рожницких, опікунів Мелані).

Опікуни Мелані були заможні люди. Не благословив їх Господь дітьми, але достатком. Повне, кругле лице о. Рожницкого було дуже подібне до пухкенького, мов добром наляного лиця єго жінки. І як сіли вони обоє поруч себе, так здавалось, начеб два місяці повнолиці сьвітили веселостю та гордощами. Так! вони були горді своїми достатками, своїм становиском серед околичних сьвящеників, своєю родиною, що виводилась з шляхоцкого роду, а навіть своєю ласкою, що прийняли до себе сироту Меланю.

Обійстя Меланених добродіїв широко розкинулось на косогорі. В долині, над малим потоком шаріли і зеленіли курні хати сільскі, вінком обдавали гору, де стояла церква, — і просторе приходство. А вікна просторого дому наче й не дивились на ті маленькі, в долї заховані хатки, а гордо сьвітили в далекий простір мов проповідували перед сьвітом свою славу. Вже з першого погляду знати було, що якась сила винесла приходство понад село, як пропастию розділила їх від себе. І справді о. Мартин Рожницкий був свого роду аристократом, — аристократом між сьвящениками і народом. Як-жеж тяжко, бувши в достатках, не бути аристократом! Ні єму з нуждою було боротись, ні на родину оглядатись, ні кому кланятись. А тут ще навколо віддавали єму поклони, славою кадили, лестними словами підмощували! Сам староста залюбки заїздив на гостинні празники і відпусти, двірскі пани радо гостили

свого пароха, а навіть „власть духовна“ шанувала єго поваг
і звеличала червоним обойчиком і почесною „пелєриною“. Ма
того! Навіть ласка церкви проблиснула над тою околицею, щ
спочивала під благодатним крилом крилошаньскої пелєрин
Найвисшим архиєрейским призволом зіслано крилошаньск
церкві аж три відпусти для грішних простолюдців. Як-же
смирно мусїли за те похилятись перед високою горою, де ве
личаво розсїло ся приходство, як не сьміло здіймати свої оч
і свій голос перед таким владикою! Так і треба було їм оста
ватись понизу в своїх маленьких хатках, щоб сьвітилась гор
ласки...

І так від мізерного хлїбороба до властителя широк
ланів, — всї повертались з пошаною та почестями до о. Мар
тина, хто по волї, хто по неволї.

А вжеж і панї-матка росла на тих почестях як великод
баба на дріжджах. Веселість грала в її очах, щастєм зорі
її лице, а уста пишно загинались мов надуті листки чванл
вого цьвіту.

Та не тим ще тілько знамениті були опікуни Мелан
О. Мартин був ще й патріотом. Єго вибирали до всіляких де
путаций, єго робили речником патріотичних немовлят, він зби
рав складки на *Дім Народний*, став членом-основателем *Ма
тиці*, попав ся між *руских учених*, був і в *головній „Раді ру
кій“* і предплачував *Зорю Галицку і Вістник*. В ті часи бу
він ще молодий, у провеснї своєї слави. Відцуратись патріо
тизму — значило цуратись слави, заслуги і вірности, а оста
тись незнаним і забутим. Навіть панї-матка, так прихильна д
всякої згоди, потягла за патріотичною ворухливостю і вбралас
на *руский баль* в жовто-синїй цьвіт. І не завелась вона в сво
жіночих мудрощах. Мало що не через півроку говорили в ці
околиці — про гарну княгиню в синьо-жовтих биндах, в бла
китній, шовковій сукнї, в богатім, дукачами блискучім намист
в червоних черевичках з золоченими кутасиками. „В ваші
особі воскресла Русь!“ ввічливо говорили тодїшні патріот
молодій женщинї, а навіть посторонні нишком шептали: „справ
ті Русинки гарні навіть в жовто-синім цьвіті.“

І вже з того часу молодий патріотизм мав щирий прию
на косогорі. По стїнах сьвітлиць порозвішувано галицких вл
дик і крилошан, головну сьвітлицю перемальовано жовто-сині
цьвітом, а на серединї прибито золоченого льва на синім пол

. Мартин прибив в своїй канцеляриї над бюром „родословну артину руских князів“ і нічого більше так не любив, як розравляти про князів. Рурика величав руским Авраамом, що ав початок так величному родови, Сьвятослава славив протоипом славяньскої ідеї, а про Ольгу дуже часто нагадував воїй жінці, славячи її материю всїх Русинок. „Гарна, мудра, роворна була наша перша княгиня Ольга. Її краса і мудрість ереховалась крізь тисяча літ непорочною й сьвятою, і своїм ьвітлом таким чаром украсила кожду Русинку Ольгу“. І нїхто е міг єму сього перечити, бо єго жінка Ольга була тодї ще уже молодою і гарною, може й гарнїйшою від тої Ольги, що еред тисяча роками так дивно знала причарувати царгородского царя. Чи було що на Руси крім князів, про те нї знав, нї питав о. Мартин. Коли розбалакавсь про долю Руси, то щирим жалем розливав ся, чому нема тепер князів на Руси, а на самотї часто шукав в „родословній“ картинї за князем „Мартином“.

Та з часом остигав сей молодечий патріотизм. Не вставали князї із гробів, а житє розвивалось дальше без князів і бояр на княжих гробовищах. О. Мартин не міг зрозуміти, куди йшло се нове житє, від чого мертвими оставались пісні про руских князів, і чого бажалось пращурам руских „смердів“, що сидїли в курних хатах під косогорою. О. Мартин бачив, що те житє повертаєть ся иньшою ходою, що мертві не встають, а живі оживають иньшим духом. — І так прихиляв ся він ще до того, що оставалось спадщиною старосьвіччини, відблеском давного житя — до обряду. Хоч в той спосіб думав він здвигнути завмерлу Русь, оживити давну славу і побороти ворогів. Так і здавалось єму, що здіймати меть ся доля Руси, коли як найбільше Русинів повернеть ся у духовний стан і сьвітлість та чистота обряду стане програмою нового житя. А сьвітских людий вважав він про малонадїйних, коли не зовсїм страчених і непотрібних для народного дїла.

Як-жеж він здивував ся, коли Степан, попавши у сьвіччину, не то що не позабув рідного слова, але й горяче уймав ся за долею свого народу, з жаром говорив про єго будучність і поетичними барвами розкривав таку історию сего народу, про котру ще о. Мартин нїколи не чував.

„А, та сеж мрії, неподобні річи“, говорив о. Мартин, почувши широку річ Степана. „Вам хочеть ся якогось козацтва,

ви нехтуете нашим обрядом, нашим церковним язиком, котр… оден латиньский язик прирівнати можна, ви зриваете з іс… риею, з традициею, із славяньством.“

„Може бути, що так“, несьміло відповів Степан, — „а ми не зриваемо з народом“.

„Хибаж ви думаете ту простонародну мову здійняти … висоти нашої церковщини і поставити Русь своею силою б… князів, не зважаючи на те, чого навчила нас тисячлїтна іс… рия?“

„Менї здаеть ся, що тисячлїтна історня не дуже про… вляе на користь князів. Щож було за їх часів, як не усоби… що братньою кровю заливали нашу землю, а що осталось піс… їх, як не руїни і згарища? А щож робила та Русь, де во… панували? Чи не озвалось сперш у міщаньство проти княж… сваволї і не запитало о свої права? Чи не здійняв ся опіс… народ у козацтві за свою волю, свою віру, за свое житє? — Менї бачить ся, що чим дальше з ходою нашої історий, ти… виднійша потуга народу, тим більше ширшае его почутє, ти… гарнїйшою стаеть ся наша бувальщина, бо щораз дальше і більше розвиваеть ся думка людска, почутє людскости в нашім народї. Так деж нам тепер прихилитись, здіймаючись до нового житя, — чи до князів, котрих нема і не буде, — чи до народу, що своею грудию зберіг нам нашу землю, нашу мову, нашу народність?“

„Але ви запізнаете наше сьвященьство, що до послїднього часу осталось при народї, заховало нам славяньске письмо, наш обряд, нашу церкву.“

„Я не хочу запізнавати, хоч до недавна майже всї сьвященики говорили і писали нї по церковному, нї по народному, а зовсїм по чужому. Але менї здаеть ся, що церковщина не мае тої сили, щоб здвигнути народ. Коли не помиляюсь, то житє народу йде зовсїм до чого иньшого. Наче камінь об воду вдарила неволя в масу нашого народу і від сього удару захвилювались тихі маси і пішла хвиля за хвилею щораз дальше, ширше й потужнїйше. І хвилювались, оживали ті маси бажанем волї, справедливого і рівного житя. Чиж не віщуе се нам будучности і не вказуе дороги, куди прямувати — тепер, коли у всїй людскости оживае кожда единиця і видобуваеть ся на верха? Чомуж не малиб ми піти тою дорогою всесьвітного поступу і не оживити наш народ тим житем загального щастя,

котрим він сам вже цілими віками добивав ся? Ми не хо-
о цуратись найубожшого брата нашого, бо чим більша рів-
сь в народі, чим меньше між ним убогих і темних, тим по-
снійша его сила і певнійше его житє. Тому й не цураємось
пої мови, гарної своєю простотою, а живої і могучої тим,
зрозуміла цілому народови. Так коли силою тої мови про-
еть ся сьвітло правди і науки в найширші круги, то потуга
па буде величнійшою від княжої сили.“

„Красні се слова, але далека дорога“, відказав о. Мартин.
я таки не можу йняти віри, щоби така щасливість могла
ити ся правдою. Все так буде, що кінь конем, а віл волом.
всім порозділював Бог однакові таланти, сказано вже
Евангелію.“

„Але кождому най буде вільно користуватись своїм та-
нтом. Най кождий має змогу видобуватись на верха і най
горі не сидять ті, що своїми талантами не орудують. Тоді
процьвітати ме, що чесне і добре, а знидіє, що пусте і нік-
мне. І як розсьвітимо сьвітло науки і правди по всім нашім
аю, тоді й побачимо, що під тим пилом, який налетів на
аш народ, під тою темрявою, що закрила наші убогі хати,
уждою і горем залляла наш тихий рай, — немало криєть ся
есноти, добра і краси сьвітлійшої від пурпур і саєтів.“

Меланя пильно прислухувалась тій широкій розмові. Вона
перше чула такі слова, пізнавала широкий сьвіт досі її не-
наний, вперше бачила перед собою молодого чоловіка по-
ажної мисли, статочного слова. Кожде его слово було її так
розуміле, так припадало до її душі, таким чаром займало її
ерце, що вона від разу прихилилась на его сторону, перей-
ялась его думками і може вперше почула жаль на свого
опікуна за те, що протививсь словам Степана. Вонаж бажала
тепер щастя для цілого сьвіту, для всіх людий, її серце щиро
прихилялось до людий, займало ся горячою любовю, як кри-
ниця чистою водою наповнялось добротою, і рвало ся за Сте-
пановими словами в незнані простори широкого сьвіту. Так!
вона полинула-б сизою голубкою від хати до хати, щоб пода-
вати людям щастє, щоб з недолі видобувати нещасливих, ра-
дість розсьвічувати в кождій семії, любов запаляти в кождім
серцю! Полинула-б вона разом з Степаном і на край сьвіта,
щоб чути его слова і разом з ним в добрі працювати. Вона
згадала тих малих діток сільских, що з малечку з ними гра-

лась, в її памяти озвались їх веселі голоси, заяснїли їх щ
привітні очи; вона згадала свою любу няньку, що викох
її материньскою любовю, і тих сердечних дївчат сїльских,
приносили своїй „панночцї“ ягідки і цьвітки, і тих говір
бабусь, що носили її по своїх руках, - і вона чула і р
міла, що під тими простими сермягами крились золоті сер
правдива доброта, висока чеснота, що годилось би щиро под
їм лучшу долю, розкрити їм кращий сьвіт і як рідню ш
пригорнути до себе. Так зливались її думки з думками
пана і розбуджувалась дївоча душа новим житем, запал
першою любовю щасливою, невинною, а горячою.

Під вечір вийшли наші гостї погуляти по саду. А ве
був гарний і милий, як румяне личко засипляючої дити
а небо тихе та погідне, як криничне зеркало, а західне со
жарке, огнисте, як розтоплене золото; а на сході зза гаю
сьміливо викрадав ся місяць блїдий, блїдий наче білий пла
на темному блакитї.

А на землї тихим гомоном озвало ся вечірне житє. З
леку рознесла ся пісня плугатирів, що вертали до дому,
іржали конї, як би з туги за вечірною пашею, заскреготї
жабки біля гуркотливого млина, зачиркотіли верескливі г
робцї на сивоверхих вербах, — все мов зрадувалось з захо
пекучого сонця. Біля хат озвали ся голоси, розмови та
клики. Вертало житє із поля до села. Бовкнув і дзвін церко
ний на вечірню молитву. Пішла знов луна по селу, загоготі
попід небеса і розплила ся по широкім просторі. Почервон
і місяць, висунув ся в гору і заяснів повним лицем, що
свобідно царювати поміж блискучими зірками. А зірки то т
то там виринали як блискучі очи русалок, миготїли, поморгу
вали до білолицього. Понад річкою затупотїли конї, озвала ся
пісня нічлїжан. Щораз дальше віддаляв ся тупіт коний й го
мін піснї, аж пропав у безвістях. Десь недалеко, тихо, несьмі
ливо загомонїла дївоча пісня, тугою розлила ся поміж вишневі
сади, із сну побудила соловейків. І соловейки наче зрозуміли
дївочу пісню, відкликнулись по кущах, залящіли, щораз го
лоснїйше та сьмілїйше розводили вечірню розмову. І все зати
хало, не втихала тілько дївоча пісня, та ляскіт соловейків.

Та наші гостї не зважали на те, що дїялось навкруг
них. Живо, весело йшла їх розмова, мов вода по лотоках шу
міла.

I любо проминали ті короткі хвилї щирої розмови, і не стереглись молодята, як настигла пора розстатись.

О. Мартин дуже сердечно прощав ся з Степаном і просив щоб не забував він на єго дім. „На вас молодих тепер а надія,“ додав о. Мартин, повертаючи до ролї патріота, вже своє зробили, тепер виступаєте ви на поле дїланя. належимо до історії, в ваших руках будучність. Не зрите тілько з істориєю і не кидайте ваших батьків.“ Панїска з ласкою подала Степанови свою пухкеньку руку і вила від него слово, що не опустить нї одного відпусту.

Як-жеж важко було розлучатись молодим знакомим! ким жалем стрінулись їх очи, якою трівогою забились їх оця при розстаню! Нї словом їм не промовити, нї сльозою дити перед людьми свого чутя. Мовчки розстались, мовчки прощались з тихим жалем за веселими хвилями, з тихою дїєю будучого щастя.

З того часу Степан почав ще більше замикатись в саті, щоб віддаватись своїм любим думкам. На самотї, тай миру виринав повною красою любий образ Меланї, вошилось молодече серце буйними думками, золотими снами ршої любови.

Хто зможе розказати ті думки, що як вода з повної криці без упину виринали в молодій голові, житєм наповняли олоде серце, весь сьвіт вкрашали єму цьвітами, до дїла повали молоду душу? Потонув Степан в тихому образї Меланї, як в погіднім небі; там свої думки посилав, там відради укав, там і щастя будучого питав. Причарував Степана той браз тихої, невинної сирітки, горячу любов розпалили в єго ерцю ті карі очи, що наче новий сьвіт розкривали перед ним, ове житє розпаляли в єго серцю, і таку погоду вливали в єго ушу.

(З того часу Степан часто бував у Рожницких, опікунів Меланї, і здавало ся, що одружить ся з нею. Аж ось внадив ся в їх ім Порфір, що скінчив теольоґію у Віднї, а побачивши, що Меланя до него неприхильна, старає ся дійти до цїли своїх бажань інтриґами, з підмогою цокотухи Гофманової. Наслїдком тих інтриґ Рожницкі не хотять знати Степана і силують Меланю вийти за Порфіра, котрий з нею оженив ся, щоб лише загарбати єї посаг. Безпутне житє Порфіра і смерть Рожницких зломали щастє Меланї.

Серце еї неначе завмерло, коли дізналась, що всі вісти проти Ст
пана були підлими інтриґами Порфіра і Гофманової; се довели
еї до самоубийства.)

---

12. Борис Грінченко

(Василь Чайченко)

ур. 1863 р. в Харківщині з паньскої родини. В его родині ве
ся розмова не инакше, лише московскою мовою, а навіть не дозв
лювано розмовляти по українськи. Однак Грінченкови вже в ни
шій ґімназиї впала в руки Енеїда Котляревского і Приказк
Гребінки і тоді пізнав він свою рідну мову. Колиж прочитав Ше
ченкового Кобзаря, зробив ся відразу українським народовце
і став писати українскою мовою, за що від товаришів дізнав ч
мало гірких хвиль. Замолоду мусів покинути науки і канцелярско
роботою заробляти собі на житє.

Писаня. Грінченко почав ще в 1880 р. писати україньск
поезиї. В сих творах відразу заявив ся Грінченко горячим на
родовцем. З того часу появляли ся твори Грінченка мало що
в усіх галицких, буковиньских і україньских виданях або таке
в окремих збірниках. Грінченко писав ліричні і епічні поезиї
оповіданя, казки, повісти, наукові і популярні розвідки.

Грінченко оден з найбільш плодовитих, трудящих і талановитих письменників, які появили ся з 1880-их років на Україні. В его
поетичних творах проявляє ся багато патріотичної реторики а мал
справдішньої поезиї і вітхненя. Властиве поле літературної діяльности Грінченка єсть проза, іменно оповіданє і повість.
В оповіданях і повістях зображає Грінченко побитові картини
з народного житя, зачіпає національні, социяльні і релїґійні теми,
але часто випадає з ролї белєтриста і впадає в дидактичне та публіцистичне резонованє.

Найбільшу стійність лїтературну мають меньші оповіданя Грінченка з народного або дитячого житя, іменно ті, де автор не висуває своєї тенденциї а зображає побутові, сьвіжі і зовсім нові
картини в україньско-рускій лїтературі. В маленькій повісточці
Олеся, написаній на основі московскої леґенди, бажає автор виставити тип україньского патріотизму і саможертви за рідний край
з часів татарского лихолітя, хоч пригода з заведенем Татар в лїсове багно неімовірна, а тип Олесї в реальній дійсности неможливий а до того годі в нинішних часах ставити такий приклад патріотизму.

Національній справі присьвятив Грінченко ще два дрібні оповіданя: Зустріч і Байда, в котрих виводить розмови про українофільство і зображає переміни україньских демократів в матерьялїстів та відступників національної ідеї, однак там ледво торк-

ся сеї теми, хоч і в короткім оповіданю можна було визначити овні черти сеї справи. Побіч сих оповідань відносять ся до сеї и дві великі повісти Грінченка „Соняшний промінь“, котрої про-ною думкою є національно-просьвітні змагання Українців, і „На :путті“, в котрій автор, придержуючись реального напряму, сил-:ав ся перевести думку, що ідею націоналізму можна погодити виршою ідеєю людскости.

Переміна ідеалізму й реалізму серед молодежи в Росиї в ма-›иялізм або байдужність в старших літах, се проява доволї часта, заяк малокультурний орґанізм не в силї видержати довго яку будь культурну думку. За ідеальні змагання беруть ся там зви-йно вельми скрайно або абстрактно, не звертаючи бачности на актичні обставини і потреби, а коли перші проби сих змагань поведуть ся, тодї опускають руки, стають байдужними і тра-ть віру навіть в саму ідею. Сї прояви відбили ся своїм впливом на українській суспільности, серед котрої зустрічаємо також чи-ло зневіри в свої сили, байдужности і відступства від своєї ідеї національної, а причиняє ся до сего також і неясна, невиразна, практична, часто романтична постанова українского національ-›го питаня.

Задля того являють ся в повістях Грінченка такі типи як арко Кравченко (в Соняшнім Проміні), що деклямує патріотичні эясні фрази, або такі неприродні типи, як Демид Гайденко, медик На Роспутті), що літом стає мужиком і ходить за плугом, а зимою учителем в сільскій школї, лікарем, аптикарем і т. д. Взагалї великих повістях Грінченка лише головні особи зображені вира-но, а иньші лише нашкіцовані і то головну вагу покладає автор е на зображене характерів а на патріотичні розмови і рефлексиї, одекуди предовгі і часто зовсїм злишні.

Деякі з дрібних оповідань мають романтичну закраску, як р. Сестриця Галя, що визначає ся при тім сердешною на-вностю, иньші в реальнім напрямі списані просто з натури наче ›отоґрафії.

Лїтературне становище. Твори Грінченка збогатили найно-йшу лїтературу українско-руску, хоч подибуємо в них чимало штучно кованих або вишуканих слів, а немала заслуга Грінченка і з тім, що своїми популярними книжечками українскими причиняє ся до розповсюдженя просьвіти серед мас українского народу в Росиї, а повістями і поезиями до зміцненя національної ідеї се-ред української інтелїґенциї.

I.

Сестриця Галя.

Старий Іван Лаврусь скинув сльозу, що пробігла і усьому видови і повисла йому на довгому, сивому вусови. Ві скинув сльозу сердячись, бо хіба-ж подоба плакати старо дідови, що вже йому на пятий десяток звернуло? Ні, бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, що три вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але-ж і сього ра не довго вона стреміла в зубах у Йвана. Знов обляглли чор думи сиву йому голову, і похилила ся голова над столо А люлька, знов забута, лежала досї вже під ногами, і Іва її не бачив: він тепер нїчого не бачив у сїй хатї, бо нена якийсь туман застиляв йому очи, не давав глядїти. Ось ві усе більшає та більшає сей туман, ось уже він зовсїм засл нив йому очи, і щось горяче пробігло по щоцї і знов повис на сивому вусови. Еге, пятий десяток дожидає, не мало рокі прожив, та не плакав нїколи Йван, — хіба ще як хлопе малим був, — а тепер довело ся заплакати!

Та й не дурно-ж старий плаче: його дружини, щó з не він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожи — тепер її нема, вона лежить мертва у холодній ямі. Що ві старий тепер дїятиме на сьвітї сам, одинокий, та ще й з трьом дїтьми малими? Не дав-же Господь йому щастя: всї велик повмирали, а то в салдати пішли, — зостали ся дома тільк малі: дванадцятий рочок найстаршій дївчинї Галї. Ось де вон всї троє сплять тихо, спокійно; тільки у Галї знати ще сльоз на личку; мабуть і вона вчора, як матїр поховано, до півно плакала так, як отсе тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоцї — кіть-кіть. Але він тог вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожил а тепер довело ся розлучати ся...“

І почало йому, старому, згадувати ся все, що тодї ще давно було. Як-то воно молоді лїта згадують ся так легко Ось тепер — сьогоднї що зробиш, — завтра вже й забув. А п далекі лїта не забувають ся...

— Мамо! — скрикнув з просоня невеличкий хлопче щó спав на полу. — Мамо!

I він розплющив очи, подививсь навкруги і, навпів ще онний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама? — питавсь він.

Далї хлопя замовкло на хвилину, а потім мабуть відразу ому згадавсь учорашнїй похорон, і він скрикнув знову:

— Мамо! Я хочу мами! — і обливсь слїзми.

Дві дївчини: більша — Галя і менча — Одарка, теж опрокидались від його голосїння, і повставали. Одарка зараз ке почала у двох з братом кликати маму й плакати.

Сей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плаучих дїтий.

— Не плачте, дїтки, годї! — промовляв він голублячи їх.

— Я мами хочу! — не вгавав малий Василько.

— Мами нема, дїтки... — тихо, ледві промовив батько. — Мами нема: вона пішла до тїтки Марусї. Ось підождїть, скоро зернеть ся.

— Нї, нї! — голосив хлопець. — Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю у яму закопано вчора. О! На віщо у яму! Я не хочу так, — там холодно мамі!

І дїти знову облили ся дрібними слїзми. Тільки Галя, сидючи у кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючись здержувати сльози, щ́о так і сипались з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. Нарештї, мов перемігши себе, вона утерла сльози і сидїла не ворушучись, тільки її маленьке тїльце раз-по-раз здрігало ся то з жалю тяжкого, то з холоду, щ́о панував у нетопленій хатї. А Василько з Одаркою все плакали, голосно кличучи маму. Се тягло ся з пів години. Іван не знав, що й робити. Коли се Галя устала, ще раз утерла останні слїди від слїз і пересїла до дїтий. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе і почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотїла на вуха, він почув тільки деякі уривки.

— Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну — годї.. Я тобі ляльок наробл̇ю і „котка“ засьпіваю...

І бідна маленька дївчинка, сама ледві здержуючи сльози, почала сьпівати „котка“, ту саме пісню, що так недавнечко сьпівала над нею мама, люба мама, щ́о лежить тепер у холодній снїгом заметеній ямі... І як її колись бавила мама сїєю пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх малень-

ких „братика й сестричку“, що так, як і вона, зостали ся без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далї й зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тодї, як хлипаня стихло, і Галя утерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала его одягати, обувати чоботи. Незвиклї до того рученята все помиляли ся і не так робили, як треба. Гаразд напрацювавши ся з Васильком, Галя заходилась біля Одарки. Тут дїло було лекше, і незабаром вона вже вмивала обох дїтий. Василько спершу почав був змагати ся, кажучи, що він не хоче вмивати ся, бо холодно, і треба було довго умовляти его, поки він згодив ся на вмиваня і на чесаня, що він его теж не любив за те, що „тодї скубеть ся“. Але потроху Галя поборола всї сї трудности, виявляючи дивну терплячість будучої матери.

— Тату! Я їсти хочу! — тихенько промовила Одарка, хапаючи батька за рукав.

— І я хочу, снїдати хочу! — завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хлїб.

— Я не хочу хлїба, я хочу кулешику! — не згожувавсь хлопець.

— Синку, нема кулешику: ось підожди — я зварю.

— Я не хочу — підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довело ся Галї розважати дїтий. Чи про кулешик вона їм шепотїла, чи про що иньше, — тільки вони й сього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чутно було Васильковї вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро і він замовк. Дїти почали гризти хлїб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав его своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи і очевидьки захожувавсь щось вигукнути. До того ще у хатї було так холодно, що в дїтий посинїли руки.

— Я змерз! — зарепетував хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину, одягла брата й сестру.

— І соли нема!... — давав він далї, показуючи Галї свій хлїб

— І менї соли! — попрохала Одарка.

Галя густо насолила дїтям хлїб цупкою сїрою сїлю.

Тепер уже поки-що не було чого голосити і дїти на який час зовсїм заспокоїлись і мовчали.

А Іван тим часом думав про те, як то він буде порати ся. Дїти голодні, їм треба чогось зварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далї почав розгоплятиі у печі. Щож його варити? Кинувсь шукати чого небудь, ледві знайшов пшона.

— Зварю хоч кулїшу, — думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горшик усипав.

— Е, дурний! На що-ж я усипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далї...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули єму в вічи.

— Тату, киньте, — я зроблю... Я знаю...

Іван дивуючись глянув на Галю.

— Годї-бо, тату, не займайте, я сама упораюсь, — казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще малá, — відмагав ся батько.

— Я хоч малá, а я знаю... Я навчусь ще, а тепер як небудь — мами нема...

Дві сльозинки знову заблищали у дївчини на очах.

Іван мовчки одійшов від печи і сїв біля столу. Одарка та Василь сидїли у кутку на полу і мовчки дивили ся то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаяла ся. Вона поперемивала горщики, поналивала, як і треба і почала становити у печ. Один горщик важкий був їй — вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у печ.

Далї маленька ґосподиня знайшла десь капусти, сала й увесь хазяйчин надібок і почала порати ся, як справжня ґосподиня. І тут маленькі рученята не зовсїм спершу слухали ся, а далї нїчого, звикли. Іван довго мовчки дививсь на неї.

— Хозяйкою буде!... гірко усьміхаючись промовив він і пішов з хати.

А дїти й собі, дивуючи ся, глядїли на свою маленьку сестру. Ще позавчера вона з їми у ляльки гуляла ся, а тепер

он уже пораєть ся. І одягає їх, і годує, і варить — ну зовсім як мама.

— Галю, кожух зсунувсь, — озиваєть ся брат.

Галя кинула печ і побігла одягати єго. Він учепивсь їй за шию.

— Галю, ти менї кулешику звариш? — питав ся хлопець, зазираючи їй у вічи.

— Зварю, зварю, — казала вона, гладючи єго по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько, направляючи їй руку.

І вона гладила єго, а в самої сльози на очах бринїли.

Маленька Одарка теж сїпала її за руку й жалїла ся:

— Хлїб твердий: я губу собі вдряпнула, — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрину руку. І сестрина рука гладила тодї обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику підожду, — казав голодний хлопець.

— Підождїть, підождїть, — ось я зараз! — відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не на довго, бо раз-по-раз то брат, то сестра чогось плакали та домагали ся. І Галя то сим, то тим вдовольняла дїтий.

Сумно тягнеть ся день.

Батько то увійде в хату, то знов піде, — видко, що він не знайде собі дїла. Він і не говорить нїчого, бо все, про віщо нї забалака, нагадує і йому, й дїтям дорогу втрату. Тільки иноді він скаже їм яке слово, як вони про віщо небудь у єго спитають ся, або пожалує їх мовчки.

Дїти, теж смутні невеселі, не грають ся навіть. Одарка витягла була черепок з своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотїла гулятись так, як і ранїйше: мати пустила дїтий у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледві втекли. Вона вже почала була казати за дїтий:

— Мамо, пустіть нас...

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе і вона голосно заплакала, кинула ляльки і залїзла на піл у куток.

Галя поралась, нагодувала дїтий снїданем, потім обідом — батько не їв нїчого.

По обідї Василько підійшов до батька, щó сидів на лаві і мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, вчепившись єму за руку. — Тату!

— Єго личко зробилось зненацька якимсь поважним, зовсім не так, як у дитини.

— Що, синку?

— Тату, Галя нам тепер мамою буде, — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледві удержуючись, щоб знову не заплакати.

— Вона як мама, — знов розказував хлопець: — вона кулешику наварила, вона одягла мене...

— Так, синку, так, — вона тобі усе зробить, а ти не плач, грай ся — усе буде...

*
* *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли — перша вечеря без матери. Старий батько ліг на печи, діти й собі почали лягати.

— Галю, роззуй мене! — прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри обуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені одіж скинь, а то затяглась вузлом, так не розвяжеш! — озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала розвязувати затягнений вузол.

Нарешті послали ся і пороздягали ся, Галя повкладала і повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, — розкажи нам казочку! прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку, — додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і що-найменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу у літку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже: „Понесу до дому татови й мамусі..."

— Так, як ти, — знов каже хлопець: і ти так нарвеш ягід і нам принесеш. А ягоди такі солодкі!

— Ну цить-же, не перепиняй!... То ті сестри й кажуть „Як ми до дому вернемось? У неї скільки ягід, а в нас нема.

Давай убємо її, а ягоди заберемо...“ — розказувала Галя, а діти все слухали. Маленька Одарка підвелась трохи, і зіпершись щічкою на руку, дивила ся замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не одриваючи очий від сестри, пильно, жадібно слухав, бо се така гарна казка!

Он Галю вже убито — бідна вона! — і в землю закопано. А на могилї калина виросла. А вівчар сопілку з калини вирізав, грає:

„Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали, —
Ще й ногами притоптали ..“

Слухають діти, як Галя сьпіває, а далї знов тихі слова з казки немов ллють ся одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеть ся казка, а там і-друга. І потроху очи заплющують ся, тихий сон оповива діти, і схиляєть ся Одарчина голова на подушку поруч з братом, щó теж заснув уже під Галине оповіданя.

Заснули діти, навіть старий батько заснув. Тільки Галя не спить, се маленьке, худеньке дївчатко з карими оченятами, ся нова мама для сих дїтий. Вона тихо встає і йде на серед хати. Вона ще не молила ся на ніч і зараз молити ся буде. І стає дївчина навколїшки і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калїчучи слова, але-ж, без краю вірючи, каже їх. Ось вона проказала Отче-наша, Богородицю. Більш вона не знає нї однїєї молитви. Вона тепер так помолить ся, сама від себе помолить ся.

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміня. Плив і оглядав сьвіт широкий, а оглядаючи зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дївчатко тихо шепотїло молитви, стоячи навколїшках.

— Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями, нехай їй у тебе гарно буде. І менї дай, Господи, щоб робити навчилась, щоб замість мами стала братикови й сестричцї...

Глянув місяць на дївчатко і, зачудований у сьвятому здивованю, немов зупинив ся на небі, обливаючи маленьку дівчинку, щó молилась серед хати, морем свого сріблястого проміня. Чи бачив він, вічний без краю, коли небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? О, коли бачив і чув, то чомже

досі Богови не відніс тієї молитви, щоб Він обітер сльози на схудлому обличу? О, чом-же він тепер не віднесе її, сієї молитви, туди перед престіл Довічного і не положить Єму до ніг, яко найчистійше і найсьвятійше почуваня маленького дитячого серденька?

А вона все молилась, у місячному сьвіті стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім положивши три поклони, устала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний сьвіт у хату, аж поки якась хмарка не набігла і не сховала его.

II.

Зустріч.

Я вже давно оселивсь серед степів і рідко буваю у місті. Нема чого: придоби мійскі мене не тягнуть, а хвилі житя розумового добігають до мене й сюди То мене й не тягне у місто.

Але одного разу, недавнечко, справа так склала ся, що неминуче треба було до міста. Довелось їхати. Поїхав по залізниці, за сутки став, де треба.

Гуркіт. гомін, поспіх так і обняли мене, як уступив я у те місто. Санки скриплять по снігу, снуючи туди й сюди, трамвай гуготить, люди туди й сюди сновигають. І все се у тісних вулицях, щó високими будинками пообставлювано — мов ярмарок у глибокому яру. Гучно, похіпно, клопітно і тісно, зовсім тісно. Ні, треба швидче відсіля тікати. Справив своє діло, зазирнув у бібліотеку, забіг у театр — та й до дому лагоджусь. На останці пішов дещо купити хлопцям своїм — подарунок з міста. Іду собі, поспішаю ся, а по вулиці народу багато — той тебе, а того ти зачепиш. Та мабуть я більш чепляв, бо ніколи було гаятись. Уже доходив до тієї крамниці, куди мені треба, аж тут зненацька з розгону набіг на якогось добродія, щó теж поспішавсь, як і я. Штовхнувши ся, ми зупинили ся, і глянули один на óдного. Перед мене стояв чоловік

чималий на зріст, у повному кожусї з пишним ком[?]ром, у картузї з червоною околицею. Облича повне, темна борода, очи. Боже мій, де я бачив сї очи, сї гарні карі очи? Де я їх бачив? Я згадував се і зовсїм забув попрохати вибачення за свою незвичайність. А добродій, бачучи, що я втупив у него очи, і собі зупинивсь, вдивляючи ся в мене. Се тягло ся з пів хвилини, може й більш, коли я нарештї догадавсь сказати, що треба і вже ми розходились, як я зненацька згадав, у кого були сї очи...

— Хиле́нко! Семене! скрикнув я.

Добродій зупинивсь знову, пильно глянув на мене...

Ми пізнали один о́дного.

— Василю! яким способом? Та чи се ти?

— А вже-ж, — кажу я.

— Про тебе й чутки усї загинули! Де ти є?

— Та осе-ж тут, — кажу.

— Та нї, де живеш, що робиш? Розказуй!

— Та що-ж я роблю? те, що й робив...

— Учителюєш і досї?

— Еге-ж... А ти тут як? Кажи ти, у тебе цїкавійше щось мусить бути.

Але у сей саме час над нашими вухами розітнуло ся:

— Позвольте-с! — і чиясь дебела по́стать відсунула нас одного від о́дного.

— Одначе, тут балакати не зовсїм зручно — краще йти. Ти куди? — спитавсь Семен.

— Та я ось тут у крамницю до Стра́хова.

— Ну, потім підеш до Страхова, а тепер ходїм зо мною. Будемо балакати, а там прийдемо до мене.

— Та я...

— Що ти?

— Їхати сьогоднї у вечері лагодивсь...

— І завтра поїдеш. Ходїм до мене!

І Семен ухопив мене під руку і потяг за собою. Хоча я й хотїв їхати, але для такої зустрічи залюбки волїв зостати ся і йти з Семеном. Бо я знав сього Семена здавна, ще в ті щасливі роки великих надій, великих замірів, коли

„Nichts war so hoch und nichts so ferne,“

куди-б нас не заносили крила наших мрій; тодї, як впевнені

тому, що історичні епохи минають і надходять, ледві десяэк „гарних“ людий забажа сього, ми вірили, що вже ся нова поха прийшла, що вже —

Німим отверзли ся уста,
Прорвалось слово, як вода,
І дебр-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита, —
Прокинулась!...

Ще тоді ми з їм деклямували сі гарячі надії змученого ерця. Потім уже ми побачили, що не потекли веселі ріки, не ожили степи й озера і що шляхи зостали ся верстовими, як були. Багато тоді людий зрекло ся усього того, чому вклоняло ся і вклонило ся тому, чого досї зрекало ся. Багато!.. Але Семен не зрік ся, він устбяв. Не дурно він казав: „забвенна буди десниця моя, аще...“ Потім довелось нам розстати ся, ба, й загубити один бдного. Я поїхав на село і щороку все далї й далї посувавсь у степові розлоги, ховаючись у рідних селах по балищах степових, а Семен зостав ся у містї. Листувати ся з тієї дикої пущі, у яку мене закинула доля, було затбго неможливо і ми з Семеном зовсїм розрізнили ся. Але я довго не міг забути струнької зручної постатї, гарних карих очий з ласкавим поглядом, серця, щирого до всякого доброго пориваня, рук, охочих до працї коло улюбленого діла. Ми всї любили за се Семена, а найбільше за его добру душу і за его щирість, а дехто навіть за одмітну, суто вкраїньску вроду. Він не був ґенієм, навіть талантом не був, а був просто кебетливою і розумною, а найголовнїйше — чесною людиною, такою, за підмогою котрих тільки й можна зробити щонебудь доброго на сьвітї. Таким він зостав ся у мене в згадцї і мене трохи вразило, що стрів я його не такого, якого згадував. Нї его огрядність, нї борода, нї обличя поблїдле, нї мова, — анї навіть одежа не нагадували менї колишнього Семена... Тільки по очах я его й пізнав, та й очи вже мов пригасли...

Се все згадувало ся менї у той час, як ідучи вкупі і не знаючи, з чого почати балакати, ми декількн хвилин обидва мовчали. Я думав про те, який тепер зробив ся Семен, а він мабуть теж саме думав про мене і ми ніяк ще не могли знайти

той спільний для нас „пункт доторканя“, котрий поєднав нас одного з одним. Перший почав Семен:

— Ну, кажи-ж, як живеш? що робиш?

— А що-ж я там роблю? Діло відоме. От дуже цікавійше се, про тебе спитати ся.

— Чому-ж се про мене цікавійше?

— А тому, що ти жив тут у місті, у осередку цивілізациї, у...

— Ну, ну! То що, що я тут жив? Ти кажеш, що твоє житє не цікаве — воно мабуть і так, бо справді, що-ж там цікавого? Дорід — недорід, писар, урядник, вівцї, сїно, солома... Докучило!

— Ого! кажу я — ти он як нацивілізував ся.

— А ти думав як? Ти думав, що я й досї шукаю тих ідеалів під сїрою свитою? Нї, голубчику, менї вже не вісімнайцять років.

— Ну то що, що не вісімнайцять?

— А те, що ось служу!

— І високо заліз?

— Та так собі...

— З начальствующих уже-б то?

— Трохи. Живемо помаленьку. Я принаймнї задоволь-нений. Їсти-пити є що... Маю надїю на більший „оклад“. Слава Богу, до чогось добив ся.

— Ну, а народня просьвіта, популярні книжки для народу?.. Знаєш, колись усе ти захожувавсь?

— Е! братику! Ніколи про се думати — дїла багато! — І по Семеновому обличу промайнуло мов невдоволеня.

Я змовк, а Семен, вернувшись через кілька хвилин до початку розмови, сказав:

— Ось підожди, прийдемо, покажу тодї, як живу — побачиш, що не погано.

І він осьміхнув ся так, як осьміхають ся цїлком вдоволені з свого становища люди.

— Ось побачиш... Та ось уже і моя кватира.

Ми зупинились перед бучним ґанком чималого будинку.

— Ти сам тут живеш, Семене? — питаю ся.

— Сам.

— Одначе, ти нїчого живеш!

— Та побачиш! — каже.

Увійшли. Саля велика. Мебель мабуть не дешева. У го-овальній мягкі крісла, малюнки у золотих рамцях по стінах, лим мягкий, — аж ноги топнуть у його... За округлим сто-м на канапі якась пані — не стара і не молода немов, не рна й не погана.

— Здраствуй, Варечка! Довго ждала? — спитавсь у неї :мен, руку цілуючи, і зараз і мову одмінив — на вулиці зо юю закидав по українському.

— Моя жінка Варвара Степанівна! Мій приятель... — комендує Семен і регочеть ся.

— А ти й не знав, що я оженивсь? А я умисне хотів бі сюрприза зробити. Ще покажу тобі дітий — побачиш.

Останню фразу Семен сказав по українському. Пані зди-вано глянула на его і якось кисло ворушачи губами запи-ала ся в его, чого се він сьогодні так спізнив ся. Семен кось зігнувсь, мов ему стало трохи ніяково і почав щось там азати спершу про якесь там діло Хотяева у Палаті, котре го загаяло, потім про зустріч зо мною, але пані не дала ему обалакати і, сказавши, що обід жде, пройшла у їдальню, а ми Семеном за нею У їдальні вже дожидало нас трое дітий нянькою, якась там старенька вже собі добродійка у чеп-цеви і в бабівскій одежі і ще якийсь добродій - очевидки урядовець — з бакенами, у віцемундирі. Семен познайомив мене з обома, назвавши добродійку „тьотушкою“ (мабуть жін-чина, бо в его тіток — я добре знав — не було), а добродія своїм товаришем. Потім показав мені трьох дітий — двох хлоп-чиків і дівчинку — чистеньких, тендітних. Семен перецілував ся з ними, назвав „молодцями“, — і ми всі посідали за стіл. Випили по чарці і розмова на деякий час увірвала ся — тільки й чути було, як плямкали губи та цокотіли ложки й ножі об тарілки. Після першої страви, як уже трохи підживились, по-чала ся у Семена з добродієм розмова знов про те-ж таки „хотяевське діло“, потім про якогось „столоначальника“, потім ще про якусь казуістично-офіцияльну каверзу... Добродій ба-лакав поважно, викладав справу докладно — навіть ґрафічно зображав, малюючи щось пальцем по столу; Семен реготавсь, пані щось грімала стиха на дітий, котрі не так щось сиділи та не так щось їли; стара добродійка мовчала і все стягала собі на плечі великий шалевий платок; я теж мовчав, бо не мав змоги уступити до їхньої специяльної розмови. Одного

тільки разу якось розмова торкнула ся до мене і пані с[illegible] талась, де я „зволю служити“, а почувши одмову, промов[illegible] зневажливо: „А!“ і більш не звертала на мене жадної ува[illegible] А я дививсь на Семена і ніяк не міг собі уявити, що се т[illegible] самий Семен, котрого я знав років вісім-девять назад..

Обід тягсь довго, бо Семен любив попоїсти — не дур[illegible] він так поситїйшав. До обіду додавало ся ще путяще ви[illegible] Семен неодмінно схотїв випити за нашу зустріч і випив не од[illegible] повну — зробивсь веселий, говіркий і все правив то про т[illegible] то про се. Обід скінчив ся і „дами“ пішли кудись до себ[illegible] поважний добродій теж пішов (він знов був якийсь родич жін[illegible] Семеновій і ходив обідати до їх), а ми з Семеном пішли [illegible] его ґабінету — одпочити і кофе попити“, як висловив Семе[illegible]

Через кілько хвилин Семен, попрохавши вибаченя, ск[illegible] нув сурдут і ліг на канапку, радючи менї скористувати с[illegible] з другої. Але менї лягати не хотїло ся... Семен же, розкош[illegible] ючи після смачного обіду, спокійно пихкав циґаркою, і каза[illegible] прищулюючи очи:

— Ну що-ж, не погано я влаштувавсь? Нїчого? Можн[illegible] жити?

— Можна, але-ж...

— Але-ж... — перехопив мене Семен. — Але-ж що[illegible] Звісно, дїла багато: у нас усякі там відміни... Роботи багато..

— Та нї, я не про те!

— А про що?

— Та про те кажу, що дивно менї, що так сталось.

— Дивно, що з нїчого зробилось щось? Се правда. І мен[illegible] дивно, чого ти там сидиш у своїх степах.

— А я дивую ся, чого ти тут сидиш?

— Я?! — і він широко розкрив свої очи.

— Еге, ти.

— Як се так?

— Та так! Чого ти тут сидиш, що робиш?

— Що я роблю? Хиба я тобі не казав, що я роблю? Дїло роблю!

— Я й не кажу, що ти без „дїла“ сидиш. Але згадай про яке дїло ми колись мріяли, до якого дїла себе готували?

— Ат! він он про що! Ну, хлопче, се було та минуло... На те були ми молоді. А тепер...

— А тепер-же що? А тепер треба затоптати усе те, чому ї вкloняв ся, занехати усї ті ідеали правди?...

— Стій! стій! Ідеали правди? Хіба я топчу правду? ;а я живу неправдою?

— Як дивити ся на се... З погляду формального ти не ;иш ніякої неправди — не крадеш, не вбиваєш.

— А з погляду морального, — підхопив насьмішкувато мен, — роблю?

— Еге. Те дїло, котре ти робиш, ти робиш, яко наємник :сякий наємник зробить єго також добре, як і ти, може аще навіть. Але від тебе треба було сподївати ся иньшого. тобі лежав обовязок дати більше, бо більша частина прадности відкрила ся тобі.

— Так! багато кажеш, та нїчого слухати! Що-ж то ке, за віщо я мусїв бороти ся, длячого робити?... Стій, стій! знаю, що ти скажеш. Я знаю, що ти зараз повернеш до ого націоналїзму. Але-ж, братіку, наука — безсторонна і по- :тивна наука – вже довела всю безпідставність національних ;агань.

— Яка-ж се наука? — питаю ся.

— Ат! наче не знаєш! — махнув рукою Семен.

— Не знаю! Нїчого не чув про таку науку. Навпаки — ;аю і виразно бачу, що наше столїтє єсть саме тим часом, оли національні змаганя вбивають ся у силу, дужчають і з'яляють ся там, де їх і не сподївали ся. З'являють ся і ролять ся все більшою і більшою силою. Подивись на молодих ;лавян, на француські, гішпаньскі так звані провінцияльні лїературн. Подивись на наших нарештї Галичан...

— Що там подивись! Нїчого дивити ся! Про Гіґо, Доде, ;іссе, Кальдерона [247]) всї знають, а про твої ті лїтератури іхто не зна.

— Не знають раз через своє лїнивство до всякого знатя, вдруге — тим, що не легко запримітити пупянок серед пишних квітів. Трохи часу – квіти може завянуть, а пупянок пишним цьвітом процьвіте. А що до славяньских лїтератур, то вже й тепер починають їх потроху знати і скоро взнають їх більш, тодї, як розвивши ся ширше, придбають вони значіня не тільки національне, а і вселюдске.

— А кажи! Комашині дїла. Краще робити на ширшому полї...

тільки разу якось розмова торкнула ся до мене і пані спиталась, де я „зволю служити", а почувши одмову, промовила зневажливо: „А!" і більш не звертала на мене жадної уваги. А я дививсь на Семена і ніяк не міг собі уявити, що се той самий Семен, котрого я знав років вісім-девять назад..

Обід тягсь довго, бо Семен любив попоїсти — не дурно він так поситїйшав. До обіду додавало ся ще путяще вино. Семен неодмінно схотїв випити за нашу зустріч і випив не одну повну — зробивсь веселий, говіркий і все правив то про те, то про се. Обід скінчив ся і „дами" пішли кудись до себе; поважний добродїй теж пішов (він знов був якийсь родич жінці Семеновій і ходив обідати до їх), а ми з Семеном пішли до его ґабінету — одпочити і кофе попити", як висловив Семен.

Через кілько хвилин Семен, попрохавши вибаченя, скинув сурдут і лїг на канапку, радючи менї скористувати ся з другої. Але менї лягати не хотїло ся... Семен же, розкошуючи після смачного обіду, спокійно пихкав циґаркою, і казав, прищулюючи очи:

— Ну що-ж, не погано я влаштувавсь? Нїчого? Можна жити?

— Можна, але-ж...

— Але-ж... — перехопив мене Семен. — Але-ж що? Звісно, дїла багато: у нас усякі там відміни... Роботи багато..

— Та нї, я не про те!

— А про що?

— Та про те кажу, що дивно менї, що так сталось.

— Дивно, що з нїчого зробилось щось? Се правда. І менї дивно, чого ти там сидиш у своїх степах.

— А я дивую ся, чого ти тут сидиш?

— Я?! — і він широко розкрив свої очи.

— Еге, ти.

— Як се так?

— Та так! Чого ти тут сидиш, що робиш?

— Що я роблю? Хиба я тобі не казав, що я роблю? Дїло роблю!

— Я й не кажу, що ти без „дїла" сидиш. Але згадай, про яке дїло ми колись мріяли, до якого дїла себе готували?

— Ат! він он про що! Ну, хлопче, се було та минуло.. На те були ми молоді. А тепер...

— А тепер-же що? А тепер треба затоптати усе те, чому ї вклоняв ся, занехати усї ті ідеали правди?...

— Стій! стій! Ідеали правди? Хіба я топчу правду? ба я живу неправдою?

— Як дивити ся на се... З погляду формального ти не биш ніякої неправди — не крадеш, не вбиваєш.

— А з погляду морального, — підхопив насьмішкувато мен, — роблю?

— Еге. Те діло, котре ти робиш, ти робиш, яко наємник сякий наємник зробить єго також добре, як і ти, може аще навіть. Але від тебе треба було сподівати ся иньшого. тобі лежав обовязок дати більше, бо більша частина прадности відкрила ся тобі.

— Так! багато кажеш, та нічого слухати! Що-ж то ке, за віщо я мусів бороти ся, длячого робити?... Стій, стій! знаю, що ти скажеш. Я знаю, що ти зараз повернеш до ого націоналїзму. Але-ж, братіку, наука — безсторонна і позитивна наука – вже довела всю безпідставність національних магань.

— Яка-ж се наука? — питаю ся.

— Ат! наче не знаєш! — махнув рукою Семен.

— Не знаю! Нічого не чув про таку науку. Навпаки — наю і виразно бачу, що наше століте єсть саме тим часом, оли національні змаганя вбивають ся у силу, дужчають і з'являють ся там, де їх і не сподївали ся. З'являють ся і розлять ся все більшою і більшою силою. Подивись на молодих Славян, на францускі, гішпаньскі так звані провінцияльні лїтератури. Подивись на наших нарештї Галичан...

— Що там подивись! Нічого дивити ся! Про Гіґо, Доде, Міссе, Кальдерона [247]) всї знають, а про твої ті лїтератури ніхто не зна.

— Не знають раз через своє лїнивство до всякого знатя, а вдруге — тим, що не легко запримітити пупянок серед пишних квітів. Трохи часу — квіти може завянуть, а пупянок пишним цьвітом процьвіте. А що до славяньских лїтератур, то вже й тепер починають їх потроху знати і скоро взнають їх більш, тодї, як розвивши ся ширше, придбають вони значіня не тільки національне, а і вселюдске.

— А кажи! Комашині дїла. Краще робити на ширшому полї...

— Та ти-ж не робиш і на ширшому? Ти-ж занехав усе те, що колись шанував, і — вибачай — вклонив ся золотому тельцеви.

Сї слова вразили Семена. Він аж скочив з канапки і єго очи зайняли ся.

— Се-б то як, спитавсь він, се-б то — зробивсь падлюкою!

— Ти сказав!

— Гаразд! Я сказав. Нї, ти так сказав. О, звісно, ти так живучи по своїх степах та викохуючи улюблені мрії та удаючи з себе борця за правду і таке иньше, маєш змогу так казати. Ну, так щож? Що з того? А як инакше жити не можна? А як инакше давить, гнїтить тебе? А як инакше просьвітку нема?

— А хіба тепер єсть тобі просьвіток? Хіба тут сьвіт?

Єго обличя мов з болю потягло. Він декільки хвилин мовчав, потім крутнув головою і одмовив:

— Який можна, такий єсть. Маю що їсти й пити. А чого більш?

- Ти знаєш добре чого: не „о единомъ хлѣбѣ...“

Семен одвернув ся і змовк. Протягло ся кільки хвилин мовчки. Нарештї він забалакав:

— Нехай і так: не „о единомъ хлѣбѣ...“ Але хіба я забув про се? Хіба я не думаю, не читаю? Хіба мене не зацікавлює розумова і моральна діяльність людска?

— Але ти сам добре знаєш, що се не те. Ти знаєш, що сказано: хто не за мене, той проти мене. Запитавшись свого власного сумлїня, ти побачиш, що мусїв жити инакше, а значить...

— А значить я раб лїнивий і лукавий? Ми хитали ся, ми вагали ся і повернули у сей бік, бо більша сила туди тягла. А ви не хитали ся, ви твердо йшли, у вас мабуть — о! мабуть: „Нема зерна неправди за собою“ — чом-же ви не піддержали, не підсилили нас, не оживили нашого погасаючого духу?

— Але-ж...

— Нї, не „алеж“ — дай менї доказати! Я оправдуюсь. Я кажу: де-ж ваша робота? Де її послїдки, результати? Де вироблена своєрідна лїтература, котра роздмухала-б погасаючий

ух усїх тих, хто вагаєть ся, котра єднала-б усїх до купи, до дного дїла? Де вона, ся проводирка?

— Але-ж ти забуваєш, що перешкоди з боку...

— Стій! І я тодї скажу: і про мене ти забуваєш, що у мене були перешкоди з боку. І я можу тим виправляти ся. Іоже для мене особисто ті перешкоди були ще більші. Сим е виправиш ся. Коли вже „без зерна неправди“, так „без эрна!“ Коли були перешкоди, то відсунь їх, і свого здобудь. 'одї й я повірю в силу і правду твого дїла. Бо тільки те правиве, що виходить цїле з усїх перешкод і хоч як, а восторкествує...

Я чув усю правду Семенових слів і серце моє защеміло ile уся правда усе-ж була ще не тут. І я сказав Семенови:

— Ти забуваєш, що ми саме тим досї і не могли досягти іічого твердого й дужого.

— Правда! Сьвята правда! Але-ж ще більш було у вас іедарства і недбальства!

І се була правда. Але сією правдою можна було тільки обвинуватити нас, а не виправити Семена. Я сказав єму се . додав те, що завсїгди було моїм девізом:

— „Претерпѣвый до конця той спасенъ будетъ...“

Семен нїчого не відмовив...

ПОЯСНЕНЯ СЛІВ

до III. Віддїлу (стор. 1—310)

означених в текстї арабскими числами.

1) до біса, — надзвичайно.
2) тягу дати — утечи, дати драпака.
3) лиса, обстрижена голова.
4) ледащо, гільтай.
5) ремінь.
6) мале яблочко
7) на човнах.
8) малі саночки дитячі.
9) збити з дороги, з толку.
10) дерун.
11) загорілець, запека.
12) розбишака.
13) робітник в горільнї.
14) удар в лице.
15) митю, мітю, прислівник — скоро; в одну мить (міть, корінь мет —) в однїй хвилї.
16) схвилювало, здуло; пувир — міхур — банька на водї.
17) = бити струями, филювати.
18) на біль черева.
19) 25 копійок.
20) = про Біг! dla Boga!
21) на всї боки.

22) сьвітлиця.
23) тонка дошка.
24) з материї двоцьвітної, званої Grisett, — парчевий, тканий золотом або сріблом.
25) ґальони, якими обшитий кунтуш.
26) шовковий.
27) подярок або данина підданих, приношена панови на Різдво.
28) гра мячем (piłką): заганяти мяч у ямку.
29) блукати ся, тиняти ся.
30) за часів Котляревского був возний те саме, що й тепер возний при судах і урядах.
31) виборний, голова сільскої поліциї, вибираний громадою.
32) В XVIII і в початку XIX. ст. висьвячували і дяків на сьвящеників, коли вивчились катехитичну книжку „Богословія нравоучительная" і вложили таксу 100 зол поль. — протопіп — у нас — декан.
33) немилий, нелюбий.
34) ящик, пушка, скринка, шуфляда; відкладати в довгий ящик — кинути до шуфляди урядової, вложити — auf die lange Bank.
35) окошити ся — завести кіш, табор; довести до чого, скінчити.
36) видати гроші, витратити ся.
37) сьміла, відважна, хоробра.
38) спесивий — гордий.
39) пристрасно, занадто привязуватись.
40) річ
41) личман — пастух = поводатор, пастух, убогий чоловік.
42) сьвічечку обмінити, дати сьвічку до церкви, офірку купити.
43) бетця = побивае ся.
44) парубок, наймит.
45) на часточку подати, подати жертву на спомин померших.
46) одідичити, обняти спадчину.
47) шажок, deminut. від: шаг, дрібний гріш.
48) жорнівка — перла, жемчуг, lapides cancrorum.
49) насиляти на нитку кораль, пере і т. и.
50) дрібно плетені кісочки.
51) стяжка.
52) разок намиста — оден шнур.
53) оксамитна стяжечка, aksamitka.
54) еднус — дукач.
55) кільця, сережки.
56) ткана в кістки, в кратки, kraciasta.
57) черчата плахта, багрова, шкарлатно червона.
58) пасманистий вовняний виріб.
59) мережка коло долїшнього рубця сорочки.
60) весняна игра.
61) тарлятан, тоненький мушлїн.
62) капнути, розплисти ся.
63) говіти, постити, приготовлятись до св. причастя; розговітись, перестати постити, їсти мясні страви після скінченого посту.
64) день після св. Петра.
65) plr. образи сьвятих (в простонароднім вислові).
66) перший сніг, на котрім видно слід зьвіря
67) заверюха, метелиця.
68) се питане очначае відмовну відповідь.
69) насьмівати ся, збиткувати ся.
70) утка deminut. утїнка = качка, виражене пестотливе.
71) вдержати ся від слїз.
72) голосно ридати.
73) болотяна птиця, błotniak, circus.
74) довести до тямки, опамятати.
75) дружкó дружба.
76) starościna.
77) дївчина, щó держить сьвічку підчас слюбу.
78) starosta
79) orszak ślubny lub pogrzebowy.
80) сьвічки по гривенникови, 10 копійок.
81) вáснівка, крайка.
82) сьвітилка держить підчас слюбу меч з воткнутою на нїм сьвічкою.

83) Bupleurum rotundifolium, рід зїля, przewipęр.
84) квіток оздібний, оксамитець. (Tagetes erecta).
85) Ocymum basylicum, bazylia.
86) позлітка.
87) тонкого полотна.
88) копа = 15 копійок.
89) кождий.
90) з витканими фіґурами.
91) конвульсиї.
92) ромен, роман, rumian polny, Anthemis arvensis.
93) на Україні й досі є звичай нести мерця у відкритій домовині, а кришу (віко) окремо.
94) Зїле gipsówka, Gypsophila paniculata; mydlnica; Saponaria vacaria.
95) узлїссе — край лїса.
96) конець сьвіта.
97) див. 94.
98) бак, пак — conj przecież.
99) мужі довіря, яко сьвідки до помочи слїдчого урядника.
100) кинути.
101) досить.
102) признати ся до вини.
103) канюк, канюка (юга) — каня, Milvus regalis, kania; тут в значіню — хижа орда.
104) н е м н о adv. невиразно, невимовно.
105) поезия народна любить уособляти абстрактні розуміня; пор. Шевченка:
„В того доля ходить полем —
Колоски збирає.
А моя десь ледащиця
За морем блукає“.
106) чорний ворон являє ся в народній поезиї зловіщим вістуном.
107) в поезиї народній природа бере участь в житю чоловіка — тут також уособлене.
108) епітет Днїпра.
109) дурень.
110) nom. т и н н е neutr. coll. = плоти.
111) бідняка, нещасний.
112) змінити ся, випасти, зникнути.
113) дбати, старати ся, заходити ся.
114) падати коло чого, запопадати ся, заходити ся, дбати.
115) довести до здоровля, щоб подужав.
116) зам. проїзжаючих.
117) варена, варенуха, варена горівка з медом, перцем і т. и.
118) Ориночка, Ярина, Irena.
119) каруковий образок.
120) золотом ткана материя.
121) біле сукно турецке; тут білий край хустки.
122) ярмо волове вирізуване.
123) чурек — хлїб; сакля — хата, слова кавказкого говору.
124) Яків ґраф де Бальмен, приятель Шевченка, француского роду, винародовлений на Українця.
125) бурсаки Могилянськоï колеґії при Богоявленьскім братстві.
126) широкі штани.
127) закаблá, закаблýка, — запятки підковані металевою підковою.
128) Монастир Межигорского Спаса, 18 кільометрів від Києва, став монастирем козачим з того часу, як відобрано козакам Трехтемирів. Там не оден козарлюга доживав свого віку, спасаючи душу.
129) Шевченко написав поему „Чернець“ на основі переказу, що Хвастівский полковник Семен Палїй вмер у Межигорі, що зовсїм незгідне з історичним фактом.
130) Вишгород недалеко Києва.
131) Дзвонкована, майдан недалеко Межигорского монастиря, де є криниця.
132) Бердичів м. в Київщинї.
133) столиця.
134) Єнисей, місце засланя Палїя на Сибірі (1704—1708 р.).
135) клобук — чернеча капуза; патерица — палиця чернеча.
136) ч о т к и — рожанець.

137) тума́, коза́к-тума́ — чоловік мішаної крови, мішанець; зводник, обманець.

138) Остер р. впадає до Десни з лївого берега.

139) Нїжень м. над р. Остёр в Чернигівский ґубернії.

140) ширітвас — низька кадь, куфа.

141) таган — триніжок.

142) картяга — шатро, намет.

143) потчувати, частувати.

144) ківш — черпак.

145) знїтити ся, похнюпити ся, скулити ся.

146) неключимий — неспосібний, безглуздий.

147) лапко — обідранець, обшарпанець.

148) рямя, ряме — дранка, торба жебрача.

149) тїмаха, бурлака, нетяга, порівн. польск. ciemięga.

150) Море! оклик сербский.

151) побро — побратим.

152) стужка — кіш, кошик.

153) золотуха, скрофули.

154) непщевати, роздумувати, розмишляти.

155) совістний суддя, судія, що судить на підставі свого сумлїня (як у нас присяжні судиї).

156) уголовна палата, карний суд.

157) Дант Алїґіері, італїйский найбільший поет ур. у Фльоренциї 1265 р. ум. 1321 в Равенї. Найзнатнїйший его твір „Divina Commedia.“

158) Сервантес (Miguel de Cervantes Saavedra), найславнїйший іспаньский поет ур. 1547 р. в Алькаля де Генарес, ум. 1616 р. Найзнатнїйший твір его „Don Quixote“. Цїнні також его новелї.

159) Мільтон Джон, анґлїйский поет, ур. 1608 р. в Льондонї, ум. 1674 р. Найзнатнїйший его твір, се епос „Утрачений рай“ (the Paradise losth) в 12 піснях, се наче Божественна комедия, але протестантска. Однак твір сей не ма великої поетичної стійности ані цїлість, хоч деякі частини мають велику цїну поетичну.

160) гуж — мотуз; потяг, лет з ворожими гужами — впрост, прямо, без довгих примовок.

161) варити ся, скучати, нудити ся.

162) югнути, утечи, вибігти.

163) погориджа, пожар, пожарище.

164) дївич-вечор — в суботу, на передоднї вінчання, ходить молода з дружками і просить дївчат до себе на вечер, де они вють вінок з барвінку і стяжок, присьпівуючи піснї.

165) паровиця, пара волів у запрягу.

166) покволом, поквільно, adv. помалу, повільно, повагом.

167) нащадок, найдальше потомство.

168) тїшний, втїшний, веселий.

169) шпірувати, доскулювати, докучати.

170) з-неназнимка, знеобачка, нараз.

171) без відгалю, без віддиху, безнастанно.

172) Гуцули покликують ся все на якогось короля і на Чорне море.

173) Сокільский, велика скеля над Черемошем, недалеко Кут.

174) комонь, староруска форма зам. коний.

175) чертоги, палати.

176) лик, хор.

177) чора, чорний чоловік.

178) Уци, назва Куманів у візантийских письменників.

179) бесь на міру, поєдинкує ся.

180) рать, військо; бій, боротьба.

181) Таково, село в Сербії, в Рудницкім окрузї, де в цьвітну недїлю 1815 р. на народнім вічу під приводом воєводи Милоша Обреновича ухвалено боротьбу з Турками, що довела до визволеня Сербії з турецкого ярма.

182) цитра.

183) Марко Катіч, старший брат Янка, начальника білгородского

округа, помічник Кара Дьордія, що визначив ся лицарскими вчинками. По смерти Янка став Марко начальником білгородского округа.

184) Кара Дьордій „Чорний Юрій“ властиво Юрій Петрович, сербский князь (1803—1814) селяньский син, прогнав в повстаню 1804 р. Турків з Сербії. В 1813 р. мусів утікати з Сербії. По щасливім повстаню М. Обреновича 1815 р. вернув тайно до Сербії, але Обренович казав его убити. Его син Олександер вступив 1842 р. на сербский престіл, прогнавши Милошового сина Миляна.

185) чимбори, пояс.

186) жарке вугле.

187) дрібний кусник.

188) Обренович Милош, воевода з Ужиць, почав 1815 р. нове повстане проти Турків, почім его окликнули князем. Правив до 1839 р. По упадку Карадьордія покликали Серби знов 78. літного Милоша Обреновича 1858 р. По его смерти слідував его син Михаіл, а відтак братанич Милян.

189) чель, виголошуване пісні в супроводі шездари (цитри).

190) клік, вир.

191) погій — висока, бурлива филя.

192) закала, щелина

193) чур, струя.

194) недура, не служить до степенованя значіня, отже страшний дур; аналог. нім. Untiefe, Unmasse.

195) банок, баночка левів — лев = ґульден, банок Banknote.

196) варе, мабуть, чи се можливе?

197) камата, рум. camătă, церковн. камата, грецк. *κάματος*, робота — тут лихва, процент.

198) упік, відповів остро.

199) закутати, валагодити.

200) кочувати ся, перепровадяти ся, переселити ся.

201) бланений сердак, рум. blani inf. обшивати футром, blana, футро, обшитий футром.

202) келеф хороцівский — з Хороцеви.

203) снасти, наряди, судна.

204) руба стати, задубіти.

205) стенути ся, схопити ся.

206) Семена 13 н. ст. вересня.

207) крильщик, покривач крівлі.

208) Спенсер Герберт, анґлійский фільософ і суспільно - політичний письменник. Его важнійші твори: Система синтет. фільософії; Основи психольоґії, біольоґії, социольоґії; Про виховане інтелектуальне, моральне і фізичне.

209) румсати, шльохати.

210) метунець, меткий, кариерович.

211) гл. 208.

212) Водохрещі = Йордан, Богоявлене.

213) голодна кутя, вечер перед Йорданом.

214) кулї соломи, сніпки, околоти.

215) стеряти ся, здуріти, вбожеволїти.

216) перекладина, поперечина; підмога, поміч.

217) пензель.

218) пика, писок, мацапура.

219) вид, перепустка, паспорт.

220) Невид = Гадес.

221) увир — Hintergrund.

222) низка — що небудь нанизане, насиляне.

223) диби — szczudła.

224) одкид — відбитий образ.

225) рукав ріки — рамя.

226) гатка — тата, тама, гребля.

227) колода — линва.

228) зайвий — лишній, непотрібний.

229) руб — острий бік, кант.

230) галка, хрещик, весняні игри.

231) струна — варстат до битя вовни.

232) прибіль — прибиль, прибуток.

233) строк — речинець.

234) дереза — Lycium barbarum; натяк на народну казку „Коза-дереза“; тут означае хату-землянку обдерту.

235) причандали — прилади, засоби.

236) відлога — каптур верхньої одежі, як нпр. в галицких опанчах — бородиця.

237) виляти — викручувати.

238) (зам. 235 друк. помилка) брьохати ся — бовтати ся.

239) гл. 224.

240) Писарев Дмитро (1840—68) типовий реалїст і найталановитїйший критик свого часу в журналах российских „Русское Слово“ і „Дѣло“.

241) Тут помилив ся автор, а мав на думцї двох Усненьских Миколу і Глїба що писали новелї з сїльского побуту.

242) Тассо Торквато, оден з найславнїйших італїйских поетів (урод. 1554 р. в Соренто, ум. в Римі 1594 р). Найважнїйшим его твором есть епос „La Gerusalemme liberata“, в 20 піснях. — Петрарка Франческо, знатний італ. поет і учений, отець гуманїзму (ур. 1304 в Ареццо, ум. 1374 р.). Незрівнанї у викінченю форми є его книги пісень „Rime“ або „Canzoniere“ (канцони, сонети, сестіни і т. и.). — Боккаччіо Джіованнї славний поет і гуманїст італїйский (ур. 1313 в Парижі чи Фльоренциї ум. 1375 р.). Він прославив ся книгою новель „il Decamerone“ подїленою на 10 днїв, а кождий день на 10 новель). — Кальдерон Дон Педро, оден з найбільших драматичних поетів ішпаньских (ур. в Мадритї 1600 р. ум. 1681 р.) написав 123 драмат. твори. Крім того писав також пісні, сонети, романци і т. и.

243) Дікенс Шарль, славний повістяр анґлїйский (ур. 1812, ум. 1870 р.) найзнатнїйший его твір „Клюб Піквіків).

244) Шпільгаген Фридрих. знатн повістяр нїмец. ур. 1829 р., пис романи, новелї і драмат. тв (вид. в 14 томах).

245) Еркман-Шатріян (збірна н зва француских повістярів Ем Еркмана і Олександра Шатрія Они визначають ся такою од цїльностю композиції і сти що твори їх уважано спершу за дом одного автора. Писали та драмат. твори. Борнс (Вил (1759—96) найбільший лїричн поет шотляндский. Авербах Бертольд нїмецкий повістяр (ур. 1812 ум. 1882 р.) вславив ся сво їми „Schwarzwälder Dorfgeschichten“ а опісля романами.

246) Кольцов Олексїй (1808—184 лїричний поет московский. З сво творів найкрасші піснї. — Некрасов Миколай (1821—76) після Пушкина і Лермонтова найбільший новочасний поет лїричний московский.

247) Гїґо Віктор, славний француский поет, ур. 1802 в Безансон, умер 1871 р. в Бордо. Спершу був він клясиком в одах і балядах, відтак став головою француских романтиків. Писав драми, між тими Hernani, Cromwell; з романів найзнатнїйший Notre-Dame de Paris. — Dodé Альфонс, знатний франц. повістяр, ур. 1840 в Нім, перворядний талант повістярский. Деякі романи як „Фромон молодший і Рісляр старший“ перероблені на драми. — Міссé франц. поет, ур. 1810 в Парижі романт. школи (ум. 1887 р.). — Кальдерон див. 242 прим.

Важнїйші поправки друкарских похибок.

I. ВІДДІЛ.

на стор.	ряд.	замість	має бути
XXVIII	2 в долини,	коротко	коротке
„	1 „	релігійне	релігійні
XXXIV	11 в гори	староруских	старорускoго
XXXIX	13 „	старословеньске	старославяньске
XL	11 в долини	Осьвічен	Осьвічені
L	20 „	ак „Вѣршѣ"	як „Вѣршѣ"
LVII	8 з гори	Захарія	Захарії
LIX	12 в долини	по *не дійшла* пропущено нас	
LXVIII	11 „	по *Імена деяких* пропущено авторів	
1	12 „	оповідає	оповідане
38	13 в гори	пикль	цикль
71	пропущено напись: VII. *Твори з суспільно-моральною і народною основою.*		
71	замість **10.** З творів Гр. Сковороди,		має бути **1.**
74	„ **11.** З леґенди Марко Проклятий		„ **2.**
77	„ **VII.** З драмат. творів,		„ **VIII.**

II. ВІДДІЛ.

1 замість **VIII.** З устної народ. словесности, має бути сей заголовок без **VIII.**

51 „ **д)** Приповідки має бути **V.** Приповідки

54 „ **е)** Загадки „ **VI.** Загадки.

III. ВІДДІЛ.

V. ряд. 2 в дол. зам. націоальну має бути національну

VIII. „ 15 в гор. „ ало „ „ але

XI „ 4 в дол. перед важкі цензурні обставини пропущено опісля.

XIV „ 17 в гори по слові повторювали непотрібне ся

XV „ 13 „ „ „ широких поглядів „ тоді

XV „ 14 „ замість в виразною має бути в виразнійшою

XXIV „ 1 „ „ Доси бо середком „ Доси бо осередком

на стор.

XXVII	ряд.	19	в гори	зам.	ними самими	має бути	Кулішеи
XXVII	"	17	в дол.	по слові „Основи" додати	ще		
XXX	"	1	"	зам.	[1]) 25 цьвітня 1848 р.	має бути	дипльоиом 20 жовт. 1860 і патентом 26 лютого 1861.
XL	"	8	в гори	зам.	25 мая 1868	має бути	14 мая 1869
68	"	6	"	"	живописне	" "	живописне
71	"	22	в дол.	"	поему	" "	поему
171	"	2	"	"	цімецкими	" "	німецкими
203	"	1	в гори	"	більших розмірів	"	в двох томах